

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

ΕΞΟΥΚΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΑΠΟΙΚΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Μιχαήλ Σιούλας, αρχιτέκτονας ΕΜΠ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Νικόλαος Μπελαβίλας (επιβλέπων), Καθηγητής ΕΜΠ

Σοφία Αυγερινού Κολώνια, Ομ. Καθηγήτρια ΕΜΠ

Παναγιώτα Πύλα, Αν. Καθηγήτρια Παν. Κύπρου

Αθήνα, 2020

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μιχαήλ Σιούλας αρχιτέκτονας ΕΜΠ

ΕΞΟΥΡΥΚΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΑΠΟΙΚΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Επιβλέπων:

Νικόλαος Μπελαβίλας, Καθηγητής ΕΜΠ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Σοφία Αυγερινού Κολώνια, Ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ

Παναγιώτα Πύλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κύπρου

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Νικόλαος Μπελαβίλας, Καθηγητής ΕΜΠ

Σοφία Αυγερινού Κολώνια, Ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ

Παναγιώτα Πύλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κύπρου

Ειρήνη Κλαμπατσέα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΜΠ

Κωνσταντίνος Τσιαμπάος, Επίκουρος Καθηγητής ΕΜΠ

Δημήτριος Καλιαμπάκος, Καθηγητής ΕΜΠ

Μαρία Φιλοκύπρου, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κύπρου

Αθήνα, 2020

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932.

στην κόρη μου Ασπασία

και στο γιο μου Σάββα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΑΞΟΝΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ.....	8
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	10
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	14
ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ.....	24
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ.....	29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΕΩΣ ΤΗ ΛΗΞΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.....**31**

1.1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΥΠΕΡΔΥΝΑΜΗΣ.....	31
1.1.1. Το <i>status quo</i> της νήσου και το σύστημα διακυβέρνησης.....	31
1.1.2. Έργα Δημοσίων Υποδομών και Μεταρρυθμίσεις.....	34
1.2. ΤΟ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ, Η ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ.....	40
1.2.1. Το μεταλλείο της Λίμνης.....	42
1.2.2. Το ορυχείο του Αμιάντου.....	45
1.2.3. Η Μονή της Σκουριώτισσας και οι Αμερικανοί Επενδυτές.....	55
1.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ.....	60
1.4. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΩΝ ΟΡΥΚΤΩΝ ΣΕ ΑΝΤΙΔΙΑΣΤΟΛΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΑ, ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ, ΤΗ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΙΚΡΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ.....	63
1.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ: Ο ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΡΑΓΔΑΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ.....**74**

2.1. Η ΚΥΠΡΟΣ ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΣΤΕΜΜΑΤΟΣ.....	74
2.1.1. Τα νέα Πολιτικά Δεδομένα.....	74
2.1.2. Οι μεταπτώσεις της οικονομίας.....	77
2.1.3. Γενικά Κοινωνικά Δεδομένα.....	78
2.2. ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ.....	81
2.2.1. Τα πρωταγωνιστικά εταιρικά σχήματα και η “κλίμακα” της εξορυκτικής βιομηχανίας.....	81
2.2.2. Η Εποχική <i>Company Town</i> του Αμιάντου.....	88
2.2.3. Η <i>Company Town</i> – Δίκτυο της CMC.....	96
2.2.4. Το κατακεραματισμένο βιομηχανικό σύνολό της ΑΕΕΧΠΛ.....	113
2.2.5. Τα <i>Working Camps</i> στη Λίμνη και το Χρώμιο.....	120
2.2.6. Ορυχεία Vs “Αστικές Βιομηχανίες”.....	125

2.3. ΓΕΝΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΥ.....	136
2.3.1. Χωρική οργάνωση: διαχωρισμός κοινωνικών τάξεων, φυλετικές διακρίσεις και ζωνοποίηση χρήσεων γης.....	137
2.3.2. Οργανικότητα και Μηχανικός Σχεδιασμός.....	154
2.3.3. Τα πλέγματα των πολλαπλών ελέγχων και η καταπάτηση βασικών ατομικών ελευθεριών.....	161
2.4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΕΙΣ, ΕΜΠΟΡΙΟ – ΑΝΑΨΥΧΗ, ΔΙΟΙΚΗΣΗ.....	169
2.4.1. Ιατρικοί Χώροι και Σχολεία.....	169
2.4.2. Υγεία και Υποδομές Ιατροφαρμακευτικής Περίθαλψης.....	177
2.4.3. Λιανικό Εμπόριο, Υπηρεσίες και Αναψυχή.....	183
2.4.4. Κτήρια Διοίκησης και Αστυνομικοί Σταθμοί.....	189
2.5. Η ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΝΩΣΤΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑ.....	195
2.5.1. Η εργατική κατοικία των Μεταλλωρύχων και των Αμιαντωρύχων.....	195
2.5.2. Η “ενδιάμεση” κατοικία.....	219
2.5.3. Οι πολυτελείς κατοικίες του ανώτερου προσωπικού.....	224
2.6. ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ, ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΛΙΤ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ.....	232
2.6.1. Ανέχεια και ανεργία.....	233
2.6.2. Συνδικαλισμός και Κομμουνιστικό Κίνημα.....	234
2.6.3. Πολιτική ελίτ: εθνικισμός – αντικομμουνισμός και πλουτοκρατία.....	238
2.6.4. Κυβέρνηση: πολιτικές, αντιλήψεις και σχέσεις με τα ξένα κεφάλαια.....	242
2.7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	256

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ: ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ, ΑΔΡΑΝΟΠΟΙΗΣΗ, ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ.....268

3.1. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ.....	268
3.2. Η ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΣΕ ΡΑΓΔΑΙΑ ΠΤΩΣΗ.....	272
3.3. ΣΜΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ.....	276
3.3.1. Τα ανακουφιστικά έργα, η αρωγή στην πολεμική μηχανή και η φιλοξενία των Ελλήνων προσφύγων.....	276
3.3.2. Πολιτικές Ευημερίας: Νέες καπιταλιστικές πρακτικές.....	281
3.4. ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΜΙΑΝΤΟΥ.....	303
3.5. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΔΡΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟΥ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΗΣ ΑΕΕΧΠΛ.....	310
3.6. ΧΡΩΜΙΟ & ΛΙΜΝΗ: ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ, ΝΕΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΠΤΩΣΕΙΣ.....	317
3.7. ΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΩΝ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ.....	323
3.8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	328

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΕΚ ΝΕΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑΡΑΧΕΣ.....333

4.1. Η ΚΥΠΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ.....	333
4.2. ΝΕΑ ΠΕΔΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ, ΕΝΤΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ.....	336

4.3. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ.....	347
4.4. ΕΡΓΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ: Η ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ.....	358
4.5. ΤΑ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΩΣ ΠΑΡΑΝΟΜΕΣ ΠΥΡΙΤΙΔΑΠΟΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΠΕΔΙΑ ΔΙΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΤΑΡΑΧΩΝ.....	396
4.6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	401
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	404
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	420

Στις εικόνες που στην αρίθμισή τους φέρουν το σύμβολο * έχει προστεθεί γραφική κλίμακα ή και σύμβολο βορρά ή και υπόμνημα ή και έχουν επισημανθεί κτήρια, οικισμοί κ.α. με κόκκινο, μαύρο ή άλλο χρώμα ή και έχουν τύχει άλλης επεξεργασίας από τον συγγραφέα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΕΧΠΛ: Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων

ΑΕΠ: Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν

ΑΗΚ: Αρχή Ηλεκτρισμού Κύπρου

ΑΚΕΛ: Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού

CMC: Cyprus Mines Corporation

ΕΕΟΟ: Ελληνική Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευματωδών

ΕΜΕ: Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία

ΕΟΚΑ: Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών

ΚΕΚ: Κυπριακό Εθνικό Κόμμα

ΚΕΟΟ: Κυπριακή Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευματωδών

ΚΕΟ: Κυπριακή Εταιρεία Οίνων

ΚΚΚ: Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου

ΚΜΕ: Κυπριακή Μεταλλευτική Εταιρεία (Cyprus Mines Corporation)

LTD: Limited Company (Εταιρεία Περιορισμένης Ευθύνης· στην Κύπρο χρησιμοποιείται και η συντομογραφία ΛΤΔ)

ΠΕΟ: Παγκύπρια Εργατική Ομοσπονδία

ΠΣΕ: Παγκύπρια Συντεχνιακή Επιτροπή

ΣΕΚ: Συνομοσπονδία Εργατών Κύπρου

TMT: Türk Mukavemet Teşkilatı (Τουρκική Οργάνωση Αντίστασης)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αφτηρία της παρούσας διατριβής αποτέλεσε το ενδιαφέρον μου, μετά την ολοκλήρωση του μεταπτυχιακού προγράμματος "Προστασία Μνημείων" στη Σχολή Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ, να ασχοληθώ ερευνητικά με ζητήματα του πεδίου της βιομηχανικής κληρονομιάς με επίκεντρο την ιδιαίτερη πατρίδα μου την Κύπρο. Από προσωπικά βιώματα γνώριζα πως στην Κύπρο διασώζονταν πλήθος σημαντικών βιομηχανικών εγκαταστάσεων που ανάγονταν στη Βρετανική αποικιακή περίοδο,¹ ενώ μετά από σύντομη προσωπική έρευνα, είχα αντιληφθεί ότι η εν λόγω κληρονομιά ήταν σε μεγάλο βαθμό άγνωστη στην επιστημονική κοινότητα.

Οι προβληματισμοί μου σχετικά με την άγνωστη βιομηχανική κληρονομιά της Κύπρου και η επιθυμία μου για έρευνα, με οδήγησαν στις πρώτες προκαταρκτικές συζητήσεις με τον καθηγητή κ. Νίκο Μπελαβίλα, κατά τις οποίες αποφασίστηκε μια γενική διερεύνηση των ιστορικών εγκαταστάσεων της βιομηχανίας της Κύπρου, που ανάγονταν στην περίοδο των αρχικών σταδίων συγκρότησής της με επίκεντρο τη Λεμεσό, η οποία θεωρούνταν το βιομηχανικό κέντρο της Κύπρου. Στο πλαίσιο της παραπάνω προδιδακτορικής έρευνας προχώρησα σε εκτεταμένη καταγραφή των βιομηχανικών εγκαταστάσεων της ιστορικής βιομηχανικής πόλης της Λεμεσού και στη συλλογή πληροφοριών για σημαντικούς κλάδους της βιομηχανίας της Κύπρου.

Οι παραπάνω έρευνες αποτέλεσαν τη ζύμωση για την κατάθεση πρότασης διδακτορικής διατριβής, με αντικείμενο την κριτική ιστοριογραφία των αρχικών σταδίων ανάπτυξης της κυπριακής βιομηχανίας, με κύριο άξονα έρευνας το ζήτημα της εκβιομηχάνισης στο ιστορικό πλαίσιο της βρετανικής αποικιοκρατίας. Ακολούθησε συστηματική έρευνα για τις διαδικασίες εξηλεκτισμού της νήσου, για την ανάπτυξη της χαρουποβιομηχανίας και άλλες συναφείς έρευνες, από τις οποίες διαφάνηκε το ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον που παρουσίαζε η νεότερη εξορυκτική δραστηριότητα της Κύπρου.

Με τα παραπάνω ερευνητικά δεδομένα, αποφασίστηκε από την τριμελή συμβουλευτική επιτροπή από κοινού με τον γράφοντα, η εστίαση της διατριβής στην ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας με αντικείμενο την κριτική ιστοριογραφία της ανάπτυξης των εξορυκτικών συνόλων.² Τα εξορυκτικά σύνολα παρουσίαζαν ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον

---

¹ Η περίοδος από το 1878 έως το 1960 κατά την οποία η Κύπρος βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Βρετανών περιγράφεται στην παρούσα διατριβή ως βρετανική αποικιακή περίοδος. Οι Βρετανοί απέκτησαν τον έλεγχο της νήσου το 1878 και τον διατήρησαν έως το 1960, αλλά η νήσος κατέστη *de facto* αποικία το 1914 και *de jure* το 1925. Οι Βρετανοί καθ' όλη όμως την περίοδο που ήλεγχαν τη νήσο ακολούθησαν το γενικό αποικιοκρατικό μοντέλο διακυβέρνησης. Η περίοδος 1878-1960 της κυπριακής ιστορίας περιγράφεται συχνά και ως Αγγλοκρατία.

² Η διατριβή χρησιμοποιεί τους γενικούς όρους ορυχεία ή εξορυκτικά σύνολα και εξορυκτική βιομηχανία για την περιγραφή των εγκαταστάσεων και των δραστηριοτήτων εκμετάλλευσης μεταλλικών και μη μεταλλικών ορυκτών. Στην Κύπρο αντί του γενικού όρου ορυχεία χρησιμοποιείται ο όρος μεταλλεία ακόμη και για την περιγραφή εγκαταστάσεων εκμετάλλευσης μη μεταλλικών

για σειρά από λόγους, όπως η πρωτοφανής για τα δεδομένα της Κύπρου κλίμακα των εγκαταστάσεών τους, το μεγάλο εργατικό δυναμικό που απασχόλησαν, η οργάνωσή τους ως χωρικά σύνολα παράλληλης εργασίας και κατοίκησης και ο ρόλος τους στην ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση.

Με οδηγό την εφαρμογή των ερευνητικών μεθόδων της βιομηχανικής αρχαιολογίας και τη διεθνή βιβλιογραφία και με ευρύτερο στόχο την κριτική ιστοριογραφία της ανάπτυξης των εν λόγω συνόλων κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο, η διατριβή προσπάθησε να εξηγήσει τις φάσεις ανάπτυξης και τις συστρωματώσεις που τα συγκρότησαν, ώστε να τα αναλύσει κριτικά, απαντώντας σε επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα που δημιουργούσε σταδιακά η έρευνα πεδίου και το αρχείο.

Το έργο της συλλογής πληροφοριών ακόμη και για την απλή κατανόηση του τι κατασκευάστηκε, πού και πότε, ήταν συνεχές σε όλη σχεδόν τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής, εξαιτίας της σταδιακής ανάπτυξης των εξορυκτικών συνόλων και των σημαντικών μετασχηματισμών που δέχονταν. Η αναγνώριση των επιμέρους φάσεων της ανάπτυξής τους οδηγούσε σε ερωτήματα, για τις απαντήσεις των οποίων χρειαζόταν συχνά η εκ νέου προσφυγή για έρευνα στο πεδίο, στο αρχείο και στη διεθνή βιβλιογραφία σε μια διαδικασία συνεχών εναλλαγών επιτόπιας/αρχαιακής/βιβλιογραφικής έρευνας και κριτικής ανάλυσης.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου που περιέλαβε *in situ* αυτοψίες και της αρχαιακής έρευνας η διατριβή αντιμετώπισε πολλές προκλήσεις, εξαιτίας της έλλειψης σε πολλές περιπτώσεις ιστορικών χαρτών ή σχεδίων, της απουσίας αεροφωτογραφιών προ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της καταστροφής του αρχείου του Τμήματος Μεταλλείων από πλημύρα, της κατακερματισμένης πληροφορίας σε ένα τεράστιο αριθμό φακέλων του Κρατικού Αρχείου, της καταστροφής πλήθους κτηριακών και άλλων εγκαταστάσεων των εξορυκτικών συνόλων, της θέσης ορισμένων εξ αυτών στα κατεχόμενα εδάφη της Κυπριακής Δημοκρατίας και της χρήσης άλλων από το στρατό ή από ιδιώτες που δυσχέραιναν ή απέκλειαν την πρόσβαση. Μεγάλη πρόκληση αποτέλεσε και η μεθοδολογική προσέγγιση των εξορυκτικών συνόλων, λόγω των πολλών διαφορετικών χαρακτηριστικών που συγκέντρωνε το καθένα ξεχωριστά, του πλήθους των κατασκευών που τα συνέθεταν, των αλληπάλληλων κατασκευαστικών φάσεων που γνώρισαν και των πολλών διαφορετικών φαινομένων με τα οποία συνδέονταν η ανάπτυξή τους.

Θέλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον επιβλέποντα την διατριβή, καθηγητή κ. Νίκο Μπελαβίλα για την επιστημονική καθοδήγηση, την αμέριστη διαθεσιμότητά του για συζήτηση κάθε προβληματισμού μου, αλλά και ευρύτερα για την πολύπλευρη στήριξη που μου παρείχε σε όλα τα στάδια της εκπόνησης της διατριβής. Θέλω επίσης να ευχαριστήσω θερμά και τα άλλα δυο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής. Ευχαριστώ την

ορυκτών, εξαιρουμένων των λατομείων και για αυτό το λόγο ένα εκ των σημαντικότερων ορυχείων της νήσου, το ορυχείο Αμιάντου είναι γνωστό ως μεταλλείο Αμιάντου.

ομότιμη καθηγήτρια του ΕΜΠ κ. Σοφία Αυγερινού Κολώνια για τα εποικοδομητικά σχόλια, τις γόνιμες συμβουλές και την πολύ καλή συνεργασία που είχαμε. Ευχαριστώ την αναπληρώτρια καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κύπρου κ. Παναγιώτα Πύλα για την εμπύχωση, την καθοδήγηση και την πολύτιμη και συνεχή στήριξη που μου παρείχε από τα πρώτα βήματά μου στην Κύπρο έως και σήμερα. Θέλω ακόμη να ευχαριστήσω τον ομότιμο καθηγητή του ΕΜΠ κ. Σόλωνα Ξενόπουλο και τον επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου κ. Ιωάννη Πισσούριο για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε.

Στην ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής συνέβαλαν πολλοί εργαζόμενοι κρατικών υπηρεσιών και φορέων της Κύπρου, τους οποίους επίσης θέλω να ευχαριστήσω. Ευχαριστώ για την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχαν τις/τους διευθύντριες/ές και υπαλλήλους του Κρατικού Αρχείου, του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών, του Τμήματος Γεωλογικής Επισκόπησης, του Τμήματος Μεταλλείων, του Τμήματος Δασών και του Πατίχειου Ιστορικού Αρχείου και Κέντρου Μελετών του Δήμου Λεμεσού. Ευχαριστώ επίσης τους υπεύθυνους λειτουργούς των Βιβλιοθηκών του Υπουργείου Οικονομικών και της Βουλής των Αντιπροσώπων, τους υπαλλήλους της Παγκύπριας Εργατικής Ομοσπονδίας και στελέχη του Υπουργείου Άμυνας. Στην ολοκλήρωση της διατριβής συνέβαλαν επίσης πολλοί μεταλλωρύχοι, αμιαντωρύχοι και άλλα άτομα που σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με την ανάπτυξη των κυπριακών ορυχείων με τις πολύτιμες προφορικές τους μαρτυρίες, κοινοτικές αρχές και τοπικές οργανώσεις που ανταποκρίθηκαν σε αιτήματά μου για την παροχή πληροφοριών και ιδιώτες που μου επέτρεψαν την πρόσβαση στα αρχεία τους.

Ευχαριστίες θέλω να εκφράσω και στον Αμερικανό ακαδημαϊκό κ. William Everett που έθεσε στη διάθεσή μου τις πολύτιμες φωτογραφίες που διατηρεί στη συλλογή του από την εργασιακή θητεία των παππούδων του στη CMC, στον πάτερ Σπυρίδωνα Παπαδόπουλο, που επίσης έθεσε στη διάθεσή μου δεκάδες πολύτιμες φωτογραφίες από τον Αμίαντο, ο οποίος ηγείται ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του εξορυκτικού οικισμού, στον Διευθυντή του μεταλλείου του Μιτσερού κ. Δημήτρη Βαττή για την πολύπλευρη βοήθεια που μου παρείχε σχετικά με την έρευνα που αφορούσε στην ΕΜΕ και στην ιστορικό κ. Άννα Μαραγκού που μου εμπιστεύτηκε την αδημοσίευτη έρευνά της για την ίδια εταιρεία.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στους γονείς μου Δημήτρη Σιούλα και Ανδρούλα Κάιζερ, καθώς και στον αδερφό μου Γιάννη για τη πολύτιμη βοήθεια τους και τη στήριξη που μου παρείχαν. Ευχαριστώ ακόμη τη σύζυγο μου Μαρία Κρασιά που ήταν δίπλα μου σε αυτή την προσπάθεια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εκμετάλλευση των ορυκτών στην Κύπρο, μετά από παύση αιώνων, αναγεννήθηκε σε βιομηχανική μορφή κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο. Γνώρισε αλματώδη ανάπτυξη, στην οποία συντέλεσε κυρίως η εμπλοκή ξένων εταιρειών των ΗΠΑ, της Αγγλίας, της Ελλάδας, της Δανίας και άλλων χωρών στην εκμετάλλευση σημαντικών κοιτασμάτων χαλκούχου σιδηροπυρίτη, αμιάντου, χρωμίτη, χρυσού και αργύρου. Για την εξόρυξη και την επεξεργασία των παραπάνω ορυκτών, που προσέλκυσε και το ενδιαφέρον του μετέπειτα Βρετανού πρωθυπουργού Winston Churchill ως Υπουργού Αποικιών, εργάστηκε κατά τον Μεσοπόλεμο μέχρι και το 5.8% του ενεργού πληθυσμού της αποικίας, ενώ για αρκετά χρόνια οι εξαγωγές ορυκτών ξεπερνούσαν το 50% των συνολικών εξαγωγών, αντιπροσωπεύοντας έως και το 17.2% του ΑΕΠ της Κύπρου.

Για την ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας σχηματοποιήθηκαν από τις ξένες εξορυκτικές εταιρείες βιομηχανικά σύνολα εργασίας και κατοίκησης, στα οποία εργάστηκαν και διέμειναν χιλιάδες εργάτες. Αυτές οι ιδιότυπες κοινότητες έφεραν σε επαφή τους Κύπριους με φαινόμενα του δυτικότερου εκσυγχρονισμού, όπως τη μαζική μισθωτή εργασία, τη μηχανοποίηση της παραγωγής, την κατοίκηση σε εργατικούς οικισμούς και άλλα φαινόμενα που ήταν άμεσα συναρτώμενα με την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Το φαινόμενο των ιδιότυπων αυτών κοινοτήτων και μάλιστα με μακρά προϊστορία είχε ευρεία εφαρμογή στις χώρες όπου είχαν την έδρα τους οι εξορυκτικές εταιρείες, αλλά για την Κύπρο αποτελούσαν πρωτόγνωρο φαινόμενο, το οποίο αναπτυσσόταν στις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες.

Η παρούσα διατριβή ερευνά τα βιομηχανικά σύνολα, που σχηματοποίησαν οι ξένες εταιρείες στην Κύπρο, για την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο (1878-1960), στο πλαίσιο των συνεχών και πολυεπίπεδων μετασχηματισμών που έλαβαν χώρα. Η διατριβή δεν επεκτείνεται στην μετααποικιακή εποχή, παρόλο που τα ορυχεία συνέχισαν να λειτουργούν, καθώς οι πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία αποτελούν ένα διαφορετικό κεφάλαιο στην ιστορία τους.

ΑΞΟΝΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Βασικός άξονας της διατριβής είναι η διερεύνηση της συγκρότησης και των μετασχηματισμών των εξορυκτικών συνόλων, κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο στην Κύπρο σύμφωνα με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής. Η διατριβή μελετά τα εξορυκτικά σύνολα ως "ημιαυτόνομες αποικίες" εντός της αποικίας, ως χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις παράλληλης εργασίας και κατοίκησης, ως τόπους μαζικής παροχής μισθωτής εργασίας και κατοικίας, καθώς και ως τόπους εισαγωγής

νεωτερισμών και πρακτικών οργάνωσης του χώρου και της κοινωνίας, από εταιρείες ιμπεριαλιστικών κυρίως δυνάμεων και ευρύτερα ανεπτυγμένων βιομηχανικών κρατών. Εντάσσεται στις έρευνες που πραγματεύονται με επίκεντρο τη βιομηχανία, τις διαδικασίες εκμοντερνισμού και ανατροπής παραδοσιακών χωρικών και κοινωνικών δομών σε χώρες της περιφέρειας και ειδικά στις αποικίες το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα ασχολείται με το ζήτημα της ίδρυσης κοινοτήτων από βιομήχανους για την εκμετάλλευση φυσικών πόρων σε μη βιομηχανικές χώρες ή περιοχές και ειδικά στις αποικίες, επιδιώκοντας να φωτίσει την εκδήλωση του εν λόγω φαινομένου στην Κύπρο.

Με οδηγό τη γνώση που έχει προσκτηθεί από μελέτες που έχουν ερευνήσει βιομηχανικά σύνολα εργασίας και κατοίκησης, τα οποία ίδρυσαν και λειτούργησαν βιομήχανοι, η διατριβή ερευνά τις απαρχές δημιουργίας των εξορυκτικών συνόλων και τις μακρές διαδικασίες της ανάπτυξης και των μετασχηματισμών τους. Ερμηνεύει το χώρο και τις κοινωνίες που διαμόρφωσαν, αναλύοντας τις στρατηγικές οργάνωσης και ελέγχου που εφαρμόστηκαν, τις συνθήκες εργασίας και κατοίκησης που προσφέρθηκαν, διερευνώντας τις εργατικές κατοικίες, τις συνοδευτικές χρήσεις κατοίκησης (εκπαίδευσης, εμπορίου, αναψυχής κ.α.) και τους όρους εργασίας, όπως διαμορφώνονταν από τις γραμμές παραγωγής και τις πολιτικές διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού, στο πλαίσιο των ευρύτερων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που χαρακτήριζαν την αποικία.³ Παράλληλα εξετάζει πτυχές της δυναμικής αυτών των συνόλων σε μετασχηματισμούς που βίωνε η αποικία, την επιρροή τους σε ευρύτερα φαινόμενα που έλαβαν χώρα, όπως η αστικοποίηση και το ρόλο τους σε περιόδους κρίσεων και ταραχών όπως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η περίοδος της ΕΟΚΑ.

Ως κύριο ερευνητικό ερώτημα της διατριβής τίθεται το ακόλουθο:

Τι περιβάλλοντα εργασίας και κατοίκησης δημιούργησαν οι ξένες εξορυκτικές εταιρείες στην Κύπρο και πώς αυτά εξελίχθηκαν κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο ακολουθώντας τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής;

Για να απαντηθεί το κύριο ερευνητικό ερώτημα επιδιώκεται η απάντηση σε επιμέρους βασικά ερευνητικά ερωτήματα όπως:

- Ποιες εταιρείες, πού και πότε συγκρότησαν συνολικά *company villages* ή *towns* και *working camps*; Ποια ήταν τα μεγέθη της προσφοράς εργατικής κατοικίας;
- Ποιες διεθνείς πρακτικές εφαρμόστηκαν στη συγκρότηση και τη λειτουργία των εξορυκτικών συνόλων που πρόσφεραν σε ουσιαστικό βαθμό, παράλληλη εργασία και κατοίκηση και πώς αυτές διαφοροποιήθηκαν σύμφωνα με τις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες και στην κάθε περίπτωση ξεχωριστά; Ζητήματα όπως η ζωνοποίηση των

---

³ Στην παρούσα διατριβή ως συνοδευτικές χρήσεις κατοίκησης περιγράφονται οι μη βιομηχανικές και μη οικιστικές χρήσεις των εξορυκτικών συνόλων. Σε αυτές περιλαμβάνονται χρήσεις εκπαίδευσης, υγείας, πρόνοιας, αθλητισμού, θρησκευτικής λατρείας, διοίκησης, εμπορίου και αναψυχής.

χρήσεων γης, ταξικοί και φυλετικοί διαχωρισμοί αποτέλεσαν γνωρίσματα των εξορυκτικών συνόλων της Κύπρου; Ποιων και γιατί;

- Ποιους τύπους εργατικών κατοικιών πρόσφεραν και πώς αυτές μετασχηματίστηκαν κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο; Ποιες ήταν οι διαφορές της εργατικής κατοικίας των εξορυκτικών συνόλων με την παραδοσιακή κατοικία της νήσου στις επιμέρους φάσεις της Βρετανικής αποικιακής περιόδου; Τι συνθήκες διαβίωσης παρείχαν σε κάθε επιμέρους φάση;
- Ποιος ήταν ο ρόλος των εγκαταστάσεων των συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης στην οργάνωση και τη λειτουργία αυτών των κοινοτήτων και ποιες πολιτικές εξυπηρετούσαν;
- Ποιος ήταν ο ρόλος της κυβέρνησης στη συγκρότηση και τη λειτουργία τους; Πώς στήριξε την ανάπτυξή τους; Ασκούσε εποπτεία; Σε ποιο βαθμό και σε ποιες φάσεις; Ποιες ήταν οι αντιλήψεις των κυβερνητικών αξιωματούχων σε σχέση με τη λειτουργία των εν λόγω συνόλων και τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού;
- Το εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα, τα τοπικά κέντρα εξουσίας και οι παίκτες της εσωτερικής πολιτικής σκηνής πώς και σε ποιο βαθμό επηρέασαν τις συνθήκες εργασίας και κατοίκησης που πρόσφεραν;
- Σχετίζονται τα εξορυκτικά σύνολα με φαινόμενα όπως η αστικοποίηση και στο πλαίσιο ποιων ιστορικών συνθηκών;
- Πώς ακριβώς λειτούργησαν τα εξορυκτικά σύνολα σε περιόδους κρίσης, όπως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η περίοδος της ΕΟΚΑ; Ποιοι ήταν οι λόγοι που ανέστειλαν τη λειτουργία τους ορισμένα εξ αυτών, ενώ άλλα εντατικοποίησαν την παραγωγή τους; Ποιους νέους ρόλους απέκτησαν και τι είδους μετασχηματισμούς γνώρισαν σε αυτές τις συνθήκες;
- Ποια ήταν η μεταβαλλόμενη δυναμική της εξορυκτικής βιομηχανίας σε αντιδιαστολή με άλλους κλάδους της βιομηχανίας στον εκσυγχρονισμό της νήσου;
- Ποια εξορυκτικά σύνολα και σε ποιο βαθμό λειτούργησαν ως "διακριτές νησίδες" ή "αποικίες" εντός της αποικίας; Ποιες ήταν οι εκφάνσεις της αυτονομίας που τα χαρακτήριζε και πώς αυτή μετασχηματίστηκε στο πέρασμα του χρόνου;

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η διατριβή πραγματεύεται τα πέντε σημαντικότερα εξορυκτικά σύνολα της νήσου, τα οποία ηγήθηκαν για μακρά χρονική περίοδο της ανάπτυξης της εξορυκτικής βιομηχανίας, αναπτύσσοντας σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό παράλληλες δομές εργασίας και κατοίκησης. Τα μελετά ως σύνολο, αλλά και το καθένα ξεχωριστά, συγκρίνοντάς τα μεταξύ τους και εντοπίζοντας τους κοινούς τόπους και τις διαφορές που τα χαρακτήριζαν. Η διατριβή αναλύει τα εξορυκτικά σύνολα, παρακολουθώντας τη δυναμική των μεταβολών τους, καθ'

όλη τη διάρκεια της Βρετανικής αποικιακής περιόδου, χωρίς να αντιμετωπίζει τα φαινόμενα “στατικά,” επικεντρωμένη για παράδειγμα στη φάση της πρωτοσυγκρότησής τους ή στη φάση της ραγδαίας ανάπτυξης ή στη φάση που είχε ολοκληρωθεί η ανάπτυξη και η ωρίμανσή τους, αναλύοντας τη δυναμική των μετασχηματισμών τους, που είναι αποκαλυπτική της μεταβλητότητας που τα χαρακτήριζε και εξαιρετικά βοηθητική για την κατανόηση των παραγόντων που οδήγησαν σταδιακά στην συγκρότησή τους.

Τα εξορυκτικά σύνολα διερευνώνται σε διάφορες κλίμακες και ειδικά αυτά που ανέπτυξαν μεγάλης κλίμακας παράλληλες δομές εργασίας και κατοίκησης, χωρίς να τεκμηριώνεται εξαντλητικά ο χώρος. Αναλύονται ζητήματα γενικών στρατηγικών της οργάνωσής τους, η πολεοδομική οργάνωση των επιμέρους χωρικών ενοτήτων που τα συγκρότησαν, καθώς και ζητήματα σχεδιασμού εργατικών κατοικιών και μεμονωμένων κτηρίων άλλων χρήσεων, για να αποκαλυφθούν τα περιβάλλοντα που διαμορφώνονταν για τον χρήστη – εργάτη – κάτοικο της εποχής και οι αρχές ή οι στόχοι που εξυπηρετούσαν οι επιλογές στη διαμόρφωσή τους.

Η διατριβή δεν προχωρά σε χωροταξικές αναλύσεις και δεν διερευνά συστηματικά τα ευρύτερα οικιστικά – παραδοσιακά – δίκτυα των εξορυκτικών περιοχών, που δεν δημιούργησαν βιομήχανοι και δεν τελούσαν υπό τον έλεγχο των ξένων εξορυκτικών εταιρειών. Όσον αφορά τους παραδοσιακούς οικισμούς των εξορυκτικών περιοχών, καταγράφονται μόνο πληθυσμιακές μεταβολές ή άλλα σημαντικά φαινόμενα που γνώρισαν, όπως ο συνωστισμός (*overcrowding*), σε κομβικές φάσεις της ανάπτυξης της εξορυκτικής βιομηχανίας. Αναφορές στους εν λόγω οικισμούς των εξορυκτικών περιοχών γίνονται επιπλέον επιλεκτικά, στις περιπτώσεις κατασκευής υποδομών κοινωνικών εξυπηρετήσεων ή άλλων κτηρίων και κατασκευών από τις εξορυκτικές εταιρείες, κυρίως υποστηρικτικά για την ανάλυση των εξορυκτικών συνόλων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των ξένων εταιρειών, τα οποία αποτελούν και το αντικείμενο της διατριβής.

Ακόμη η διατριβή μεθοδολογικά, διερευνά τα εξορυκτικά σύνολα σε συνάρτηση με τον κυπριακό χώρο, “φωτίζοντας” τις συνθήκες που τον χαρακτήριζαν. Καταφεύγει σε συσχετισμούς μεταξύ κτηρίων, θεσμών και άλλων στοιχείων των εξορυκτικών συνόλων με αντίστοιχα του κυπριακού χώρου, ώστε να αναλύσει κριτικά, για παράδειγμα, τις συνθήκες διαβίωσης που πρόσφεραν, αποκαλύπτοντας παράλληλα αντιλήψεις και στρατηγικές των παικτών που ήταν αναμειγμένοι στην λειτουργία και τον έλεγχό τους. Σε αυτό το πλαίσιο, αναζητά συνεχώς και τους ρόλους των διάφορων παικτών που επηρέαζαν τη συγκρότηση και τη λειτουργία τους, καθώς και τις επιρροές των ευρύτερων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που συνεχώς μεταλλάσσονταν, εστιάζοντας σε ζητήματα που είχαν άμεση σχέση με τα εξορυκτικά σύνολα, όπως η ανάπτυξη του συνδικαλισμού ή οι ευρύτερες πολιτικές κοινωνικής ευημερίας της κυβέρνησης.

Για τη διερεύνηση της μεταβαλλόμενης δυναμικής των εξορυκτικών συνόλων στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού της νήσου, η διατριβή αντιπαραβάλλει τα εξορυκτικά σύνολα με άλλα

βιομηχανικά σύνολα, με στόχο να αναδείξει για παράδειγμα τη δυναμική τους στην παροχή μαζικής μισθωτής εργασίας ή στην εισαγωγή νεωτερισμών. Επίσης διερευνά το ρόλο τους στο φαινόμενο της αστικοποίησης, καθώς και σε έκτακτες καταστάσεις, ταραχές και κρίσεις, υποστηρίζοντας την ανάλυση της δυναμικής αυτών των συνόλων στο επίπεδο της αποικίας.

Με τη χρήση των παραπάνω μεθοδολογικών προσεγγίσεων η διατριβή αντιμετωπίζει αριθμό εξορυκτικών συνόλων, σειρά χωρικών κλιμάκων, πλήθος παικτών που σχετίζονταν με την οργάνωση και τη λειτουργία τους και μια ιδιαίτερα εκτενή χρονικά περίοδο πυκνή σε ευρύτερους μετασχηματισμούς, για την συγγραφή μιας κριτικής ιστοριογραφίας. Από σειρά μεταβλητών, οι οποίες θα μπορούσαν να οργανώσουν το βασικό άξονα άρθρωσης της διατριβής, δηλαδή τον άξονα άρθρωσης των ενότητων/κεφαλαίων που τη συγκροτούν, επιλέχθηκε η μεταβλητή του χρόνου. Η διατριβή δηλαδή διερευνά τα εξορυκτικά σύνολα σε επιμέρους ιστορικές περιόδους, στη λογική της χρονικής ακολουθίας, εστιάζοντας στην κάθε περίοδο στην ανάλυση ζητημάτων και φαινομένων που χαρακτήριζαν την ανάπτυξη και τους μετασχηματισμούς τους.

Η άρθρωση της διατριβής στον άξονα της μεταβλητής του χρόνου, ως στρατηγική μεθοδολογική επιλογή, κρίθηκε ως η πιο ενδεδειγμένη, εξαιτίας των σημαντικών μετασχηματισμών που συνέβαιναν παράλληλα στα διαφορετικά εξορυκτικά σύνολα της νήσου, κατά την εξέλιξη των ευρύτερων τοπικών και παγκόσμιων πολυεπίπεδων μεταβολών. Η Κύπρος των αρχών του 20^{ου} αιώνα και η Κύπρος της δεκαετίας του 1950 αποτελούν δυο διαφορετικούς "κόσμους," ενώ το ίδιο ισχύει για την αποικιοκρατία ως παγκόσμιο φαινόμενο, αλλά και για τα εξορυκτικά σύνολα της νήσου.

Συγκεκριμένα η διατριβή διερευνά τα εξορυκτικά σύνολα σε τέσσερις χρονικές περιόδους, στις οποίες μπορεί να χωριστεί τόσο η Βρετανική αποικιακή διακυβέρνηση στην Κύπρο, όσο και η ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας. Πρόκειται α) για την περίοδο από την απόκτηση του ελέγχου της νήσου από τους Βρετανούς ως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, β) την περίοδο του Μεσοπολέμου, γ) την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και δ) την περίοδο από τη λήξη του πολέμου έως την ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Στην πρώτη περίοδο, έως τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η διατριβή διερευνά τις απαρχές ανάπτυξης των πρώτων εξορυκτικών συνόλων που γνώρισε η νήσος και ακολούθως στην περίοδο του Μεσοπολέμου τον πολλαπλασιασμό τους και τη ραγδαία ανάπτυξή τους. Στην περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου τους πρώτους μετασχηματισμούς που βίωσαν στο πλαίσιο αναθεωρημένων πολιτικών κυβέρνησης και εταιρειών καθώς και την προσωρινή παύση της λειτουργίας τους. Στην τελευταία περίοδο έως την ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας, την εκ νέου ραγδαία ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας, την μετέπειτα συρρίκνωση των εξορυκτικών συνόλων και τους σημαντικούς μεταπολεμικούς μετασχηματισμούς.

Επίκεντρο της διατριβής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η περίοδος του Μεσοπολέμου, καθώς την εν λόγω περίοδο ουσιαστικά σχηματοποιήθηκαν τα μεγάλα εξορυκτικά σύνολα της νήσου. Για την περίοδο που προηγείται η διατριβή διερευνά τις απαρχές της ανάπτυξης τους και στις περιόδους που έπονται αναλύει κυρίως τους ραγδαίους μετασχηματισμούς που ακολουθούν.

Σε κάθε μια από τις παραπάνω περιόδους η διατριβή μελετώντας σε διάφορες κλίμακες τους εξορυκτικούς τόπους, διερευνά διαφορετικά φαινόμενα που ελάμβαναν χώρα, συσχετίζοντάς τα με το διαφορετικό περιβάλλον που διαμόρφωνε η Βρετανική κυριαρχία κάθε περίοδο στη νήσο, καθώς και με φαινόμενα που είχαν λάβει χώρα σε αντίστοιχες κοινότητες στο δυτικό κόσμο, σε χώρες της περιφέρειας και των αποικιών, ώστε να εντοπίσει ευρύτερους μηχανισμούς που τα προκάλεσαν.

Η διατριβή χρησιμοποίησε ερευνητικές μεθόδους της βιομηχανικής αρχαιολογίας ή βιομηχανικής κληρονομιάς όπως αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία, όπως και της κριτικής ιστοριογραφίας, δηλαδή έρευνα πεδίου, αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα.⁴

Η έρευνα πεδίου συνίστατο στην κριτική παρατήρηση και φωτογραφική και χαρτογραφική αποτύπωση/καταγραφή καταλοίπων των εξορυκτικών συνόλων, δηλαδή βιομηχανικών εγκαταστάσεων, εργατικών κατοικιών, εγκαταστάσεων συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης, και μεταφορικών υποδομών, ενώ πραγματοποιήθηκαν και επιλεγμένες αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις ειδικά εργατικών κατοικιών. Επίσης ελήφθησαν προφορικές μαρτυρίες ατόμων που ενεπλάκησαν στην ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας και ατόμων που βίωσαν την ανάπτυξη της, χωρίς να είναι άμεσα εμπλεκόμενοι, όπως για παράδειγμα εξαρτώμενων μελών μεταλλωρύχων και αμιαντωρύχων της εποχής.

Στο πλαίσιο της αρχειακής έρευνας αναζητήθηκαν πληροφορίες στο Κρατικό Αρχείο της Κυπριακής Δημοκρατίας, σε κρατικές βιβλιοθήκες, στο αρχείο εφημερίδων και φωτογραφιών του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών και στα αρχεία Τμημάτων που είχαν άμεση σχέση με την ανάπτυξη των εξορυκτικών συνόλων, όπως τα αρχεία του Τμήματος Γεωλογικής Επισκόπησης, του Τμήματος Μεταλλείων και του Τμήματος Δημοσίων Έργων. Αναζητήθηκαν επίσης ιστορικοί χάρτες, σχέδια και αεροφωτογραφίες στο αρχείο του Τμήματος

---

⁴ Ο όρος "βιομηχανική αρχαιολογία" διατυπώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 από τον Donald Dudley, Διευθυντή του Extra-Mural Department του Πανεπιστημίου του Birmingham. Το διεπιστημονικό πεδίο της βιομηχανικής αρχαιολογίας έχει ως στόχο τη μελέτη, διάσωση και προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς, δηλαδή των καταλοίπων ιστορικών βιομηχανικών δραστηριοτήτων, οι οποίες έχουν παρέλθει ή έχουν μετασχηματιστεί στο πέρασμα του χρόνου. Βλ. σχετικά, Kenneth Hudson, *World industrial Archeology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979)· Judith Affrey και Tim Putnam, *Η Βιομηχανική Κληρονομιά*, μτφ. Ελεάνα Βλάχου (Αθήνα: Πολ. Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1996)· Jacques Pinard, *Η Βιομηχανική Αρχαιολογία*, μτφ. Γιώργος Σπανός (Αθήνα: Πολ. Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991)· Rainer Slotta, *Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία*, μτφ. Άγις Παπαδόπουλος (Αθήνα: Πολ. Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1992)· Χάρτα του Nizhny Tagil για τη Βιομηχανική Κληρονομιά (Nizhny Tagil: 2003).

Κτηματολογίου και Χωρομετρίας και πραγματοποιήθηκε έρευνα στο αρχείο της Παγκύπριας Εργατικής Ομοσπονδίας (ΠΕΟ),⁵ καθώς και σε ιδιωτικές συλλογές, παλαιοπωλεία και ιστότοπους, όπου διασώζονται ιστορικές φωτογραφίες, *cart postals* και άλλο αρχειακό υλικό.

Στο Κρατικό Αρχείο πραγματοποιήθηκε εξαντλητική έρευνα, με την επισκόπηση χιλιάδων εγγράφων που φυλάσσονται σε περισσότερους από 300 φακέλους σχετικούς με τα ορυχεία. Αντίστοιχα εκτεταμένη ήταν και η έρευνα στο αρχείο των εφημερίδων με την επισκόπηση εκατοντάδων άρθρων του ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού εφημερίδων, που εκδίδονταν το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα στην Κύπρο.

Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής έρευνας, όπως αναλύεται στην ενότητα “Βιβλιογραφία και Αρχειακές Πηγές,” αναζητήθηκαν έρευνες και μελέτες που έχουν εκπονηθεί για τα κυπριακά ορυχεία, μελέτες για την ίδρυση και λειτουργία κοινοτήτων από βιομήχανους με έμφαση στην ανάλυση των *company towns*, μελέτες διαφόρων επιστημονικών περιοχών που ασχολούνται γενικά με τη Βρετανική αποικιακή περίοδο στην Κύπρο, μελέτες που διερευνούν το δίπολο ιμπεριαλισμός – αποικιοκρατία και άλλες μελέτες.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Για τη σύγχρονη εξορυκτική βιομηχανία της Κύπρου έχουν πραγματοποιηθεί καταρχήν δυο μονογραφίες για τις δυο εκ των σημαντικότερων μεταλλευτικών επιχειρήσεων της νήσου. Πρόκειται για τη μονογραφία: *Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, η πορεία της 1923-2000*, της ιστορικού Άννας Μαραγκού, η οποία δεν έχει δημοσιευθεί, αλλά έχει παραχωρηθεί φιλικά για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας και τη μονογραφία *The Story of Cyprus Mines Corporation*, η οποία εκδόθηκε το 1962 από τον ιστορικό David Lavender.⁶ Η αδημοσίευτη μελέτη της κ. Άννας Μαραγκού πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία (ΕΜΕ) και αποτελεί μια γενική ιστοριογραφία της επιχειρηματικής δραστηριότητας της εταιρείας στην Κύπρο, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και την κάθοδο της Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ), της μητρικής εταιρείας της ΕΜΕ στη νήσο, έως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Εισαγωγικά, αναφέρεται στο πρώτο ενδιαφέρον για μεταλλεύματα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην Κύπρο και σε ιστορικά στοιχεία για την ίδρυση και την ανάπτυξη της ΑΕΕΧΠΛ στην Ελλάδα και εν συνεχεία παρουσιάζει την

---

⁵ Ο γράφων αποτάθηκε και στην δεύτερη μεγάλη συνδικαλιστική οργάνωση της νήσου, την Συνομοσπονδία Εργαζομένων Κύπρου (ΣΕΚ), από την οποία ενημερώθηκε πως δεν διαθέτει σχετικό αρχείο.

⁶ Άννα Μαραγκού, *Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, Η Πορεία της 1923 – 2000*, (αδημοσίευτη έρευνα): David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation* (California: Huntington Library Publications, 1962).

ανάπτυξη της εταιρείας στην Κύπρο, μέσω της εκμετάλλευσης σειράς κοιτασμάτων και της εμπλοκής της και σε πολλές άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες. Η μονογραφία του David Lavender για την Cyprus Mines Corporation (CMC) αποτελεί ένα πολυσέλιδο τόμο, ο οποίος εξετάζει την πορεία ανάπτυξης της εταιρείας στην Κύπρο έως την περίοδο της συγγραφής της. Αποτελεί την κατ' εξοχήν μελέτη αναφοράς για την ιστορία των κυπριακών ορυχείων κατά την Βρετανική αποικιακή περίοδο και αυτό έγκειται στο γεγονός ότι είναι η παλαιότερη ιστορική μελέτη των σύγχρονων κυπριακών ορυχείων η οποία ερευνά την πορεία της μεγαλύτερης εξορυκτικής εταιρείας της νήσου, καθώς και στην απουσία άλλων αντίστοιχου εύρους σχετικών μελετών. Η μελέτη του David Lavender χρηματοδοτήθηκε από την εταιρεία παρουσιάζοντας μια "φιλική" προς αυτή ιστορία της εξέλιξής της, αλλά δεν παύει να αποτελεί μια πολύ χρήσιμη έρευνα αναφοράς, η οποία συντάχθηκε με απρόσκοπτη πρόσβαση σε πηγές, που έχουν εκλείψει.

Εκτός των δυο ιστοριογραφικών μονογραφιών των παραπάνω επιχειρήσεων, έχει πραγματοποιηθεί και ένα διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα από το Πανεπιστήμιο Macquarie του Σύδνεϋ και το Τμήμα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Γλασκόβης με τίτλο "Sydney Cyprus Survey Project," (1992-1997), από το οποίο έχουν προκύψει δημοσιεύσεις σχετικά με τις επιδράσεις της μεταλλουργίας και της γεωργίας στις βόρειες περιοχές του όρους Τρόδος, κυρίως μέχρι και την μεσαιωνική εποχή, με κάποιες σύντομες αναφορές στη νεότερη μεταλλευτική δραστηριότητα της νήσου.⁷ Ο Michael Given, εκ των επιμελητών του παραπάνω ερευνητικού προγράμματος, έχει δημοσιεύσει παράλληλα και το άρθρο *Mining Landscapes and Colonial Rule in Early-Twentieth-Century Cyprus*, το οποίο αποτελεί την πλέον συγγενική και ενδιαφέρουσα έρευνα με την παρούσα διατριβή, καθώς επιχειρεί την κριτική ανάλυση του φαινομένου της δημιουργίας των εξορυκτικών συνόλων στην Κύπρο, ως χωρικών και κοινωνικών σχηματισμών τη Βρετανική αποικιακή περίοδο.⁸ Στο περιεχόμενο ενός ολιγοσέλιδου άρθρου διαπραγματεύεται τη στενή σχέση αποικιοκρατίας και εξορυκτικών συνόλων και τη δυναμική αλληλεπίδραση προσπαθειών ελέγχου με τις "αντιστάσεις" που ασκούσαν οι Κύπριοι εργάτες, εξετάζοντας τη θεσμική ανακήρυξη εξορυκτικών συνόλων σε αναγνωρισμένες κοινότητες της αποικίας, ζητήματα επιτήρησης του εργατικού δυναμικού, σχέσεις εποχικότητας, γεωργικής παραγωγής και προμήθειας τροφίμων, ρόλους αντικειμένων, ζητήματα κατοίκησης και ανάπτυξης ή μη αισθημάτων κοινότητας.

Επιπλέον με άξονα κυρίως την οικονομία, ο Δημήτρης Χριστοδούλου στο βιβλίο *Inside the Cyprus Miracle, The Labours of an Embattled Mini-Economy*, έχει αφιερώσει ένα κεφάλαιο

---

⁷ Τα αποτελέσματα της έρευνας έχουν δημοσιευθεί κυρίως στο Michael Given, Bernard A. Knapp, *The Sydney Cyprus Survey Project: Social Approaches to Regional Archaeological Survey* (Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California, 2003).

⁸ Michael Given, "Mining Landscapes and Colonial Rule in Early-Twentieth-Century Cyprus," *Historical Archaeology* 39, *Landscapes of Industrial Labor*, no. 3 (2005): 49-60.

στους ορυκτούς πόρους και στην εκμετάλλευσή τους, το οποίο καλύπτει και τις πρώτες μεταποικιακές δεκαετίες. Στο εν λόγω κεφάλαιο καταγράφει και αναλύει την ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας, εξετάζοντας τη συνεισφορά της στην απασχόληση, στο ΑΕΠ, στις εξαγωγές, στο αποικιακό και κρατικό ταμείο, καθώς και τη δράση και τις πολιτικές των εταιρειών σε σχέση με την ανάπτυξη των εργασιών τους.⁹ Ακόμη, έχει δημοσιευθεί το άρθρο: *Copper and Foreign Investment: The development of the mining industry in Cyprus during the great depression* από τον οικονομολόγο Αλέξανδρο Αποστολίδη, το οποίο αξιολογεί την οικονομική σημασία των μεταλλείων στην κυπριακή οικονομία, με έμφαση στην εκμετάλλευση του θεικού χαλκού την περίοδο του Μεσοπολέμου.¹⁰

Εκτός από τα παραπάνω, ειδικά για τις συνθήκες εργασίας στα σύγχρονα ορυχεία της Κύπρου έχουν δημοσιευθεί τα βιβλία *Τα Μεταλλεία της Κύπρου, ιστορική αναδρομή, Ένας μεταλλωρύχος θυμάται και Κοινοί Εργατικοί Αγώνες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων*, από τον μεταλλωρύχο και συνδικαλιστή Παντελή Βαρνάβα, το βιβλίο *Οι απεργιακοί αγώνες των μεταλλωρύχων και αμιαντωρύχων του 1948: ιστορικός σταθμός στην πορεία του κυπριακού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος* από την Παγκύπρια Ομοσπονδία Εργατών και το βιβλίο *Μικρά Χέρια: η συνεισφορά των παιδιών στα μεταλλεία της Κύπρου τον 20^ο αιώνα* από τον κοινωνιολόγο Λουκά Αντωνίου.¹¹ Επιπλέον εκδόθηκε πρόσφατα από τον William J. Everett το βιβλίο *Mining Memories on Cyprus 1923-1925, Photographs, Correspondence, and Reflections*, το οποίο αναφέρεται στις εμπειρίες των ξένων ανώτερων στελεχών της CMC στην Κύπρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μέσω παράθεσης και ανάλυσης προσωπικών επιστολών και φωτογραφιών των παππούδων του, που εργάστηκαν στη νήσο το βραχύ διάστημα από το 1923 έως το 1925.¹²

Παράλληλα για τη σύγχρονη εξορυκτική βιομηχανία της Κύπρου έχει αφιερωθεί από ένα κεφάλαιο στα βιβλία *Κύπρος και Γεωλογία, Επιστήμη – Περιβάλλον – Πολιτισμός και Οι σιδηρόδρομοι της Κύπρου*.¹³ Στο πρώτο βιβλίο, που έχει συγγραφεί από δυο πρώην

---

⁹ Demetrios Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle: the labours of an embattled mini economy* (Minneapolis: University of Minnesota, 1992).

¹⁰ Alexandros Apostolides, *Copper and Foreign Investment: The development of the mining industry in Cyprus during the great depression*, MPRA Paper no. 38758 (2012), online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/38758>.

¹¹ Παντελής Βαρνάβα, *Τα Μεταλλεία της Κύπρου, ιστορική αναδρομή* (Λευκωσία: ΠΕΟ, 1993)· Παντελής Βαρνάβα, *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται* (Λευκωσία: ΠΕΟ, 1988)· Παντελής Βαρνάβα, *Κοινοί Εργατικοί Αγώνες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων (μαρτυρίες μέσα από την ιστορία)* (Λευκωσία: 1997)· *Οι απεργιακοί αγώνες των μεταλλωρύχων και αμιαντωρύχων του 1948: ιστορικός σταθμός στην πορεία του κυπριακού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος* (Λευκωσία: Εργατική Ομοσπονδία Κύπρου, 1979)· Λουκάς Αντωνίου, *Μικρά Χέρια: η συνεισφορά των παιδιών στα μεταλλεία της Κύπρου τον 20^ο αιώνα* (Λευκωσία: Κέντρο Μελέτης της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας, 2004).

¹² William J. Everett, *Mining Memories on Cyprus 1923-1925: Photographs, Correspondence, and Reflections* (Kindle Edition: 2017).

¹³ Γιώργος Κωνσταντίνου και Ιωάννης Παναγίδης, *Κύπρος και Γεωλογία, Επιστήμη – Περιβάλλον – Πολιτισμός* (Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία, 2013), 188-222· Michael

υψηλόβαθμα στελέχη των Τμημάτων Γεωλογικής Επισκόπησης και Μεταλλείων, το κεφάλαιο καταγράφει και αναλύει τους ορυκτούς πόρους της νήσου και την εκμετάλλευσή τους στον 20^ο αιώνα. Στο δεύτερο βιβλίο για τους σιδηρόδρομους, ένα εκτενές κεφάλαιο για τα ορυχεία παρουσιάζει όλο το δίκτυο των σιδηροδρόμων των εξορυκτικών εταιρειών με ιστορικές αλλά και τεχνικές αναφορές καλύπτοντας με αρκετή πληρότητα το θέμα.

Πέραν των παραπάνω δημοσιεύσεων, από τις κρατικές υπηρεσίες της Κύπρου διενεργήθηκε μόνο μία έρευνα του Τμήματος Πολεοδομίας και Οικήσεως με αντικείμενο την καταγραφή και αξιολόγηση του κτηριακού αποθέματος του Αμιάντου,¹⁴ καθώς και η μελέτη "Γενικό Σχέδιο Αξιοποίησης για το Μεταλλείο Αμιάντου," η οποία ανατέθηκε από το Τμήμα Δασών σε ιδιωτική εταιρεία.¹⁵

Πέρα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία για τα κυπριακά ορυχεία, έχει πραγματοποιηθεί εκτεταμένη επισκόπηση σε μελέτες που έχουν ως αντικείμενο βιομηχανικά σύνολα παράλληλης εργασίας και κατοίκησης, που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν από βιομήχανους, με έμφαση στις *company towns*. Πρόκειται για μελέτες που προέρχονται από ιστορικούς της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας, της γεωγραφίας, αλλά και από ιστορικούς της οικονομίας, της κοινωνιολογίας και άλλων επιστημών, οι οποίες δεν αφορούν αποκλειστικά εξορυκτικά σύνολα, αλλά και άλλα βιομηχανικά σύνολα που δεν αποσκοπούσαν στην εκμετάλλευση ορυκτών, τα οποία παρά τις ιδιαιτερότητες που είχαν από τις διαφορετικές βιομηχανικές χρήσεις, συγκέντρωναν αρκετά θεμελιώδη κοινά χαρακτηριστικά στην ανάπτυξη του δίπολου της εργασίας και της κατοίκησης.

Οι εν λόγω έρευνες που τροφοδοτούν τη διατριβή έχουν ως αφετηρία και επίκεντρο την ανάλυση του χώρου ή και φαινόμενα που χαρακτήριζαν αυτές τις κοινότητες ή που αναπτύσσονταν σε αυτές (π.χ. πατερναλισμός, απεργίες) ή που σχετίζονταν με την ανάπτυξή τους (π.χ. αστικοποίηση), χωρίς να διερευνούν απαραίτητα το χώρο.

Radford, *Οι Σιδηρόδρομοι της Κύπρου*, μφ. Σωτηρούλα Γιασεμή (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2004), 284-352.

¹⁴ Η καταγραφή των κτηρίων, που διασώζονται στον Αμιάντο περιλαμβάνει χάρτη στον οποίο αριθμούνται τα κτήρια και πίνακα στον οποίο αναγράφεται η χρήση τους, η κατάσταση διατήρησής τους και μια αξιολόγηση της αρχιτεκτονικής τους. Η αξιολόγηση των κτηρίων έχει γίνει με στιλιστικά και κατασκευαστικά κριτήρια, με αποτέλεσμα να θεωρούνται, για παράδειγμα, στην εν λόγω μελέτη πιο αξιόλογες οι κατοικίες των διευθυντικών στελεχών από τις απλές εργατικές κατοικίες. Μια λογική, η οποία καταδεικνύει την έλλειψη κατανόησης της πραγματικής αξίας αυτών των κτηρίων και του ορυχείου, ως ένα ιστορικό βιομηχανικό σύνολο, από την πλέον αρμόδια αρχή του κράτους για τη προστασία των νεότερων μνημείων. Βλ. σχετικά, *Μελέτη Γενικής Αναγνώρισης της περιοχής του μεταλλείου του Αμιάντου* (Λευκωσία: Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως, 1994).

¹⁵ Η εν λόγω μελέτη, η οποία έχει ανατεθεί σε ιδιωτική μελετητική εταιρεία μέσω διαγωνισμού, έχει ως στόχο τη διαμόρφωση ενός γενικού σχεδίου για αξιοποίηση του χώρου. Από την επισκόπηση της μελέτης φαίνεται πως δεν έχει γίνει ιστορική τεκμηρίωση του ορυχείου και πως δεν διακατέχεται από μια σαφή στρατηγική ανάδειξης της ιστορικής του αξίας. Βλ. σχετικά, Κοινοπραξία "ALA Planning Partnership και Χρίστης Λοϊζίδης," *Γενικό Σχέδιο Αξιοποίησης για το Μεταλλείο Αμιάντου* (Λευκωσία: Τμήμα Δασών, Υπουργείο Γεωργίας Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος, 2014).

Οι έρευνες με επίκεντρο το χώρο, αναλύουν το χώρο σε σχέση με την κοινωνία που διαμορφώνει και αντίστροφα, με διεθνείς τάσεις της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας, με πολιτικές εταιρειών και κέντρων εξουσίας και με άλλες παραμέτρους που επέδρασαν στη διαμόρφωση του χώρου (π.χ. πολιτικές φυλετικών διακρίσεων, τεχνολογία), ερμηνεύοντας επιλογές και πρακτικές οργάνωσης και σχεδιασμού.¹⁶

Οι έρευνες που δεν έχουν ως αφετηρία ή στόχο την ανάλυση του χώρου, αλλά την κοινωνία, την οικονομία κ.α., ενώ μπορεί να διερευνούν αντίστοιχα φαινόμενα στις εν λόγω κοινότητες, δεν παρέχουν πληροφορίες ή αναλύσεις για το χώρο ή παρέχουν γενικές αναφορές που δεν τον καθιστούν ούτε και "μακροσκοπικά" κατανοητό. Έτσι, ενώ μπορεί να διερευνούν για παράδειγμα επίσης εργατικά και συνδικαλιστικά ζητήματα, φυλετικές διακρίσεις, πολιτικές κυβερνήσεων σχετικά με την εκμετάλλευση φυσικών πόρων, ζητήματα εμπλοκής θρησκειών στη διαχείριση του εργατικού δυναμικού, ζητήματα ταυτότητας που σχετίζονται με το "δέσιμο" των εργατών με τις εν λόγω κοινότητες και άλλα ζητήματα ή φαινόμενα, δεν αναλύουν τις χωρικές τους συναρτήσεις, τα χωρικά τους αποτυπώματα, συσχετίζοντας τα φαινόμενα με τα επιφαινόμενά τους στο χώρο και αντίστροφα.¹⁷

---

¹⁶ Ενδεικτικά, Alison K. Hoagland, *Mine Towns, Buildings for Workers in Michigan's Copper Country* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010)· Margaret Crawford, "Designing the company town, 1910-1930" (Διδακτορική Διατριβή, University of California, 1991)· Amita Sinha και Jatinder Singh, "Jamshedpur: Planning an Ideal Steel City in India," *Journal of Planning History* 10, no 4 (2011): 263-281· Mark Crinson, "Adaban: Planning and architecture under the Anglo-Iranian Oil Company," *Planning Perspectives* 12, no. 3 (1997): 341-359· Lance van Sittert, "Veldrift: the making of a South African company town," *Urban History* 28, no. 2 (2001):194-217· Andrew Byerley, "The Rise of the Compound-Hostel-Location Assemblage as Infrastructure of South African Colonial Power: The Case of Walvis Bay 1915-1960," *Journal of Southern African Studies*, 41, no. 3 (2015): 519-535· Francesco Visentin, "Modernist Ideas and Local Reception: The company towns of Piazzola sul Brenta and Borgonyà, 1895-1930," *International Journal of Urban and Regional Research* 40, no.3 (2016): 1-23· Angela Vergara, "Company towns and peripheral cities in the Chilean copper industry: Potrerillos and Pueblo Hundido, 1917-1940," *Urban History* 30, no. 3 (2003): 381-400· Renato Leao Rego, "A tropical enterprise: British planning ideas in a private settlement in Brazil," *Planning Perspectives* 26, no. 2 (2011): 261-282· Robert Home, "From barrack compounds to the single-family house: planning worker housing in colonial Natal and Northern Rhodesia," *Planning Perspectives* 15, no. 4 (2000): 327-347· Jonathan Crush, "Scripting the compound: power and space in the South African mining industry," *Environment and Planning D: Society and Space*, 12 (1994): 301-324.

¹⁷ Ενδεικτικά, Andrew Sanchez και Christian Strumpell, "Sons of Soil, Sons of Steel: Autochthony, Descent and the Class Concept in Industrial India," *Modern Asian Studies* 48, no. 5 (2014): 1276-1301· Katharine Rollwagen, "That touch of Paternalism, Cultivating Community in the Company Town of Britannia Beach, 1920-1958," *BC Studies* 151 (2006): 39-67· Andrew Sanchez, "Deadwood and paternalism: rationalizing casual labour in an Indian company town," *Journal of the Royal Anthropology Institute* 18, no. 4 (2012): 808-827· Walima T. Kalusa, "Death, Christianity, and African Miners: Contesting Indirect Rule in the Zambian Copperbelt, 1935-1962," *The International Journal of African Historical Studies* 44, no. 1 (2011): 89-112· Price V. Fishback και Dieter Lausus, "The Quality of Services in Company Towns: Sanitation in Coal Towns during the 1920s," *The Journal of Economic History* 49, no. 1 (1989): 125-144· Philip Bonner, Karin A. Shapiro, "Company Town, Company Estate: Pilgrim's Rest, 1910-1932," *Journal of Southern African Studies* 19, no. 2

Για την παρούσα μελέτη, όπως είναι αναμενόμενο, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις έρευνες, που έχουν ως επίκεντρο το χώρο, που επιχειρούν δηλαδή την ερμηνεία στρατηγικών σχεδιαστικών επιλογών και της κατασκευής και λειτουργίας κτηρίων αυτών των κοινοτήτων, σε σχέση με ζητήματα ή φαινόμενα, όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στις εν λόγω έρευνες η διερεύνηση του χώρου μπορεί να περιορίζεται στη “μεγάλη” κλίμακα αυτών των κοινοτήτων, σε ενδιάμεσες κλίμακες διαμόρφωσης διακριτών πολεοδομικών ενοτήτων, στην κλίμακα του κτηρίου με επίκεντρο συνήθως την κατοικία ή σε πολλαπλές κλίμακες, ανάλογα με τους σκοπούς και την έκταση των ερευνών. Οι αμιγώς βιομηχανικές εγκαταστάσεις αυτών των χωρικών και κοινωνικών συνόλων, με την τεχνολογία που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την οργάνωσή τους, τα δίκτυα μεταφοράς, αλλά και οι χώροι εξόρυξης για την περίπτωση των ορυχείων, αναφέρονται συνήθως επιγραμματικά και συσχετίζονται με τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις μόνο στην πολεοδομική τους κλίμακα.

Συνολικά οι έρευνες που αφορούν στη μελέτη αυτών των κοινοτήτων διερευνούν συνήθως μία περίπτωση βιομηχανικής κοινότητας,¹⁸ ενώ λιγότερες είναι οι έρευνες για σύνολα κοινοτήτων που εξυπηρετούσαν όμοιες βιομηχανικές δραστηριότητες,¹⁹ ή συνόλων που ελέγχονταν από μια κοινή επιχείρηση σε διαφορετικές γεωγραφικά περιοχές.²⁰ Επίσης περιορισμένες είναι οι έρευνες που καλύπτουν μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή²¹ και ακόμη λιγότερες οι μελέτες που διερευνούν την ίδρυση και τη λειτουργία τους στην κλίμακα μιας χώρας ή ακόμη και μιας ηπείρου, αναλύοντας συχνά παράλληλα και άλλες μορφές κοινοτήτων που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν για την εξυπηρέτηση μιας ή περισσότερων βιομηχανικών δραστηριοτήτων.²²

(1993): 171-200· Duncan Money, “Trouble in paradise: The 1958 white mineworkers' strike on the Zambian Copperbelt,” *The Extractive Industries and Society* 4, no. 4 (2017): 707-716.

¹⁸ Βλ. για παράδειγμα, Stanley Buder, *Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880-1930* (New York: Oxford University, 1967)· Arnold R. Alanen, *Morgan Park: Duluth, U.S. Steel, and the Forging of a Company Town* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007), Lennart Samuelson, *Tankograd: The Formation of a Soviet Company Town: Cheliabinsk, 1900s-1950s* (New York: Palgrave Macmillan, 2011)· Greg Grandin, *Fordlandia: The Rise and Fall of Henry Ford's Forgotten Jungle City* (New York: Metropolitan Books, 2009).

¹⁹ Βλ. για παράδειγμα, Rick J. Clyne, *Coal People: Life in Southern Colorado's Company Towns, 1890-1930* (Denver: Colorado Historical Society 1999)· Crandall A. Shifflett, *Coal Towns: Life, Work, and Culture in Company Towns of Southern Appalachia, 1880-1960* (Knoxville: The University of Tennessee Press, 1991)· Michael Turner, *Company Town* (Vancouver: Pulp Press, 1991).

²⁰ Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η έκδοση για τις company towns της εταιρείας υποδημάτων Bata σε οκτώ χώρες. Βλ. Ondrej Sevecek και Martin Jemelka, επιμ., *Company Towns of the Bat'a Concern: History - Cases – Architecture* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013).

²¹ Βλ. για παράδειγμα, Linda Carlson, *Company Towns of the Pacific Northwest* (Seattle: University of Washington Press, 2003)· James B. Allen, *The Company Town in the American West* (Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1966).

²² Βλ. για παράδειγμα, Rex A. Lucas, *Minetown, Milltown, Railtown: Life in Canadian Communities of Single Industry* (Ontario: Oxford University Press, 2008)· Erik Eklund, *Mining Towns: Making a Living, Making a Life* (Sydney: NewSouth Publishing, 2012)· Oliver J. Dinius και Angela Vergara, επιμ., *Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities*

Οι μελέτες που αναφέρονται παραπάνω, οι οποίες αποσκοπούν στη διερεύνηση του χώρου συγκεκριμένων περιπτώσεων κοινοτήτων, από τις οποίες τροφοδοτείται η διατριβή, αναλύουν τις πολιτικές και πρακτικές οργάνωσης του χώρου και τις ποιότητες ή συνθήκες που πρόσφερε (π.χ. στρατηγικές χωρικής οργάνωσης, συνθήκες κατοίκησης κ.α.) κατά κανόνα σε συγκεκριμένες φάσεις της “ζωής” αυτών των κοινοτήτων, χωρίς να αναζητούν τους δυναμικούς μετασχηματισμούς σε βάθος χρόνου ή ακόμη ερμηνεύουν το χώρο μετά την ολοκλήρωση του κύκλου της “ζωής” τους, ωσάν να ήταν αποτέλεσμα μιας κατασκευαστικής φάσης.

Από την επισκόπηση που έχει πραγματοποιηθεί, έχει διαφανεί ότι οι παραπάνω έρευνες γεωγραφικά καλύπτουν σαφώς σε μεγαλύτερο εύρος τη Βόρεια Αμερική (ΗΠΑ και Καναδά) και τις ευρωπαϊκές χώρες και σε σαφώς λιγότερο εύρος τις χώρες της περιφέρειας και των αποικιών, τουλάχιστον στην αγγλική γλώσσα, η οποία αποτελεί και τη βασική γλώσσα της διεθνούς βιβλιογραφίας.²³ Για τις ΗΠΑ το ενδιαφέρον είναι ιδιαίτερα μεγαλύτερο σε σχέση με άλλες χώρες, διότι οι *company towns* που αναπτύχθηκαν, αποτέλεσαν το έναυσμα για επείκηση μεγάλων περιοχών, για τη συγκέντρωση πλήθους μεταναστών και για τη μετέπειτα δημιουργία εκατοντάδων νέων “κανονικών” πόλεων, καθώς οι ΗΠΑ αποτελούσαν ένα νεοσύστατο ομοσπονδιακό κράτος την περίοδο της έκρηξης αυτού του φαινομένου με μεγάλες εκτάσεις “παρθένας” γης.²⁴ Κάτι ανάλογο ισχύει και για τον Καναδά, όπου και εκεί το φαινόμενο έλαβε ιδιαίτερα μεγάλη έκταση, προκαλώντας επίσης το έντονο ενδιαφέρον των ερευνητών, τόσο για τις κοινότητες που ίδρυσαν βιομήχανοι, όσο και για αυτές που δεν ελέγχονταν από έναν ή περισσότερους βιομήχανους, αλλά εξυπηρετούσαν συγκεκριμένες βιομηχανικές παραγωγές.²⁵

(Georgia: The University of Georgia Press, 2011)· Hardy Green, *The Company Town: The Industrial Edens and Satanic Mills that shaped the American Economy* (New York: Basic Books, 2010)· Felipe Correa, *Beyond the City, Resource Extraction Urbanism in South America* (Austin: University of Texas Press, 2016).

²³ Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται και από τους Marcelo Borges και Susana Torres, οι οποίοι αναφέρουν σχετικά: “*The history of company towns has attracted the attention of scholars particularly in North America.*” Βλ. Marcelo J. Borges και Susana B. Torres, “Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches” στο *Company Towns, Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*, επιμ. Marcelo J. Borges και Susana B. Torres (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 4.

²⁴ Για την ανάπτυξη των *company towns* στις ΗΠΑ η Hardy Green αναφέρει: “*The United States has a unique experience with company towns. With its vast expanse of virgin land and a government that has generally taken a laissez-faire attitude toward business, the United States has provided a greater opportunity for developing such settlements than other countries... By one estimate, more than 2,500 single-enterprise town once dotted the country.*” Βλ. Green, *The Company Town: The Industrial Edens*, ό.π., 3.

²⁵ Βλ. σχετικά, Lucas, *Minetown, Milltown, Railtown*, ό.π., 15: “*...Almost a million people in Canada are directly affected by the qualities intrinsic in a community of single industry, as well as those intrinsic in community size...The significance to the nation of these patterns of community life is much greater than might at first appear because of the traditional migration of young adults, from small communities in general and communities of single industry in particular, to urban*

Για την παρούσα διατριβή ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι έρευνες που εξετάζουν τέτοιες κοινότητες, σε αποικιακά περιβάλλοντα και ιδιαίτερα σε χώρες της βρετανικής αποικιοκρατίας, τις οποίες ίδρυσαν μεγάλες εταιρείες ισχυρών κρατών για την εκμετάλλευση φυσικών πόρων, λόγω αντίστοιχου πολιτικού πλαισίου με την Κύπρο.²⁶ Αυτές οι βιβλιογραφικές αναφορές έχουν ιδιαίτερη σημασία, διότι προβάλλουν κοινούς τόπους και διαφορές με την περίπτωση της Κύπρου σε σχέση με διάφορα θέματα που αφορούν για παράδειγμα, τις πολιτικές στέγασης του εργατικού δυναμικού ή τους όρους εργασίας.

Χρονικά οι μελέτες καλύπτουν το ζήτημα των *company towns* κυρίως από τις αρχές εμφάνισης του φαινομένου τον 18^ο αιώνα, έως και το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε και το φαινόμενο άρχισε να εξασθενεί και να εκλείπει στο δυτικό κόσμο, λόγω ευρύτερων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών (π.χ. ανάπτυξη μεταφορών).²⁷

Πέραν των μελετών που ερευνούν συγκεκριμένους χωρικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς που ίδρυσαν και λειτούργησαν βιομήχανοι, ή σύνολα τέτοιων κοινοτήτων σε μικρότερες ή μεγαλύτερες γεωγραφικά περιοχές, υπάρχουν και κάποιες περιορισμένες μελέτες, που διερευνούν ευρύτερα το φαινόμενο της δημιουργίας τους αναλύοντας κοινά γενικά χαρακτηριστικά. Αυτές οι μελέτες που αναλύουν και εξηγούν το γενικό πλαίσιο του φαινομένου, αποτελούν βασικές βιβλιογραφικές αναφορές για άλλους μελετητές, που καταπιάνονται με τις διάφορες μορφές αυτών των κοινοτήτων, δηλαδή με τις *company towns* και τις συγγενικές τους χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις. Πρόκειται για μελέτες οι οποίες αποσκοπούν στο να αποσαφηνίσουν τη "φύση" τους, εξηγώντας τα γενικά χωρικά, κοινωνικά και άλλα χαρακτηριστικά τους.²⁸

Επίσης έχει απασχολήσει την ακαδημαϊκή κοινότητα και η έννοια των όρων που περιγράφουν αυτές τις κοινότητες και κυρίως η έννοια του όρου *company town*, μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με τον όρο να επιδέχεται ακόμη και σήμερα διαφορετικές αλλά συγγενικές ερμηνείες,

---

communities. This segment of the population has been brought up in communities of single industry, and its basic ways of life, patterns of interaction, attitudes, and expectations have been formed within the context of community of single industry."

²⁶ Ενδεικτικά, Ambe J. Njoh, *Planning Power: Town Planning and Social Control in Colonial Africa* (New York: UCL Press, 2007)· Hugh Macmillan, "Mining housing and welfare in South Africa and Zambia: an historical perspective," *Journal of Contemporary African Studies* 30, no. 4 (2012): 539-550· Home, "From barrack compounds," ό.π.: Kendal W. Brown, *A History of Mining in Latin America, from the Colonial Era to the Present* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 2012)· Bonner και Shapiro, "Company Town, Company Estate," ό.π.

²⁷ Βλ. σχετικά, Green, *The Company Town: The Industrial Edens*, ό.π., 187-202.

²⁸ Βλ. για παράδειγμα, Douglas J. Porteous, "The Nature of the Company Town," *Transaction of the Institute of British Geographers*, 51 (1970): 127-142· John S. Garner, επιμ., *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1992)· Sidney Pollard, "The Factory Village in the Industrial Revolution," *The English Historical Review* 79, no. 312 (1964): 513-561.

αποτελώντας αντικείμενο μιας ακαδημαϊκής "συζήτησης" που παραμένει ανοιχτή.²⁹ Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί εσφαλμένα αρκετές φορές για να περιγράψει βιομηχανικές πόλεις, βιομηχανικά προάστια, μεγάλα αγροκτήματα και μεταλλευτικούς τόπους, οι οποίοι όμως δεν φέρουν τα γενικά χαρακτηριστικά των *company towns*, στα οποία συγκλίνουν οι περισσότεροι ερευνητές.³⁰ Στην ελληνική βιβλιογραφία ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί σπάνια, είτε αμετάφραστος, είτε με φραστικές αποδόσεις, όπως "εταιρικός εργατικός οικισμός" και "εταιρικό (βιομηχανικό) χωριό."³¹ Πιθανόν ο όρος *company town* να μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά επίσης με τις φράσεις εταιρική βιομηχανική κοινότητα ή εταιρικός βιομηχανικός οικισμός, αλλά το εγχείρημα της μετάφρασης του όρου δεν αποτελεί αντικείμενο της διατριβής και ξεφεύγει από τους στόχους της. Για αυτό το λόγο ο όρος χρησιμοποιείται και στην παρούσα διατριβή κυρίως αμετάφραστος.

Σε πιο πρόσφατες διεθνείς δημοσιεύσεις, ειδικά οι *company towns* έχει επιχειρηθεί να καταταχθούν σε επιμέρους κατηγορίες, όπως *model company towns*, *new company towns*, *closed company towns* κ.α., ανάλογα με τα επίπεδα σχεδιασμού, τον τρόπο με τον οποίο επιδιώκονταν να επιτευχθεί η αποτελεσματική διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού και ανάλογα με την ποιότητα κατοίκησης και εργασίας που πρόσφεραν.³² Οι παραπάνω έννοιες και όροι που εύστοχα διατυπώθηκαν από διάφορους ερευνητές, έχουν υιοθετηθεί από μεταγενέστερους ερευνητές και αποτελούν όρους, που βοηθούν στην κατηγοριοποίηση των

---

²⁹ Για το ζήτημα των ορισμών βλ. σχετικά, Lucas, *Minetown, Milltown, Railtown*, ό.π., 1-18· Oliver J. Dinius και Angela Vergara, "Company Towns in the Americas, An Introduction," στο *Company Towns in the Americas*, επιμ. Dinius και Vergara, ό.π., 1-20.

³⁰ Η παραπάνω διαπίστωση είναι της Margaret Crawford. Βλ. σχετικά, Crawford, "Designing the company town," ό.π., 5-6.

³¹ Βλ. για παράδειγμα, Νίκος Μπελαβίλας και Λήδα Παπαστεφανάκη, επιμ., *Ορυχεία στο Αιγαίο, Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα* (Αθήνα: Μέλισσα, 2009), 60· Νίκος Μπελαβίλας, "Οι πρώτοι Οικισμοί Εργατών στην Ελλάδα: Κυπριανός Λαυρίου, "Λιπάσματα" Δραπετσώνας, "Τιτάν" Ελευσίνας" και Ελένη Καλαφάτη, "Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας: Ζητήματα σχεδιασμού μιας νέας πόλης" στο *Εργάζομαι άρα κατοικώ: η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας των Δ.Σ. Αντωνάκης*, επιμ. Βασιλική Πετρίδου, Παναγιώτης Πάγκαλος και Νεφέλη Κυρκίτσου (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2012), 17-24, 25-31· Ευάγγελος Π. Δημητριάδης, *Ιστορία της Πόλης και της Πολεοδομίας: Ευρωπαϊκοί Πολιτισμοί, Μυκηναϊκοί Χρόνοι ως τις αρχές του 20^{ου} αι.* (Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 1995), 245· Σύλβια Κερεσσετζή, "Παραγωγικές Εγκαταστάσεις Εξόρυξης και Εργατικοί Οικισμοί Μεταλλωρύχων της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου," Τόμος II (Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2004), 1· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης, Τα Μεταλλεία της Ελλάδας, 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017), 271. Σε άλλες γλώσσες οι *company towns* αναφέρονται ως: *colonias industriales* στα ισπανικά, *arbeitersiedlungen* στα γερμανικά, *cites ouvrières* στα γαλλικά και *bruck communities* στα σουηδικά. Στις χώρες της Λατινικής Αμερικής αναφέρονται ως *villas obreras* και *ciudades-empresa*. Στην αγγλική γλώσσα αναφέρονται επίσης και με όρους όπως *single enterprise communities*, *mill towns* και *factory villages*. Βλ. σχετικά: Borges και Torres, "Company Towns: Concepts," ό.π., 1-40.

³² Βλ. σχετικά, Margaret Crawford, "The New Company Town," *Perspecta* 30, *Settlement Patterns* (1999): 48-57· Borges και Torres, "Company Towns: Concepts," ό.π., 1-40.

χιλιάδων αυτών τόπων και στην διερεύνηση των κοινών στοιχείων, που τους χαρακτηρίζουν από όμοιες ή παρόμοιες μεταβλητές που επηρέασαν τη φύση τους.

Εκτός από τις ιστορικές έρευνες που έχουν ως επίκεντρο αυτές τις κοινότητες και ειδικά τις *company towns*, η διατριβή τροφοδοτείται και από μελέτες της αποικιοκρατικής ιστορίας, από μελέτες που εξετάζουν για παράδειγμα εργατικά ζητήματα στις αποικίες και ειδικά από μελέτες που διαπραγματεύονται την ανάπτυξη και τον μετασχηματισμό ευρύτερα του χώρου των αποικιών και κυρίως των βρετανικών αποικιών, με έμφαση στις μελέτες αποικιακών πολιτικών στη διαμόρφωση νέων πόλεων (*colonial towns*).³³

Η παρούσα έρευνα για να επιτύχει τους στόχους της χρειάστηκε να αντλήσει στοιχεία και από την πλούσια βιβλιογραφία της ιστορίας της Βρετανικής αποικιακής περιόδου στην Κύπρο. Από τη βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στις ρευστές και μεταβαλλόμενες πολιτικές των Βρετανών στη διαχείριση της Κύπρου στις διάφορες φάσεις της Βρετανικής αποικιακής περιόδου, καθώς και στις πολιτικές της αστικής ελίτ, των συνδικαλιστικών οργανώσεων και άλλων φορέων με δημόσια δράση και λόγο που ως ένα βαθμό συνδιαμόρφωσαν τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της Κύπρου.³⁴ Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε σε έρευνες που επικεντρώνονται στην οικονομική ιστορία της νήσου και σε έρευνες που εξετάζουν την εξέλιξη των εργατικών και συνδικαλιστικών θεμάτων.³⁵

---

³³ Ενδεικτικά, Harry Magdoff, *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση μετά το 1763*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη (Αθήνα: Μελάρι, 2007)· Judith M. Brown, WM. Roger Louis, επιμ., *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire, Volume IV* (Oxford: Oxford University Press, 1999)· Bremner G.A., επιμ., *Architecture and Urbanism in the British Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2016)· Robert Home, *Of Planting and Planning, The making of British Colonial Cities* (New York: Routledge, 2013)· Njoh, *Planning Power: Town Planning*, ό.π.: Antony D. King, *Colonial Urban Development* (London and New York: Routledge, 2007)· Robert K. Home, "Town planning and garden cities in the British colonial empire 1910–1940," *Planning Perspectives* 5, no. 1 (1990): 23–37· Jyoti Hosagrahar, *Indigenous Modernities, Negotiating architecture and urbanism* (New York: Routledge, 2005).

³⁴ Ενδεικτικά, Χάιντς Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος πρώτος (1878-1949)*, μτφ. Κώστας Σαρρόπουλος (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2007)· Χάιντς Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος δεύτερος (1950-1959)*, μτφ. Χαράλαμπος Παπαχρήστου (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2011)· Βασίλης Πρωτοπαπάς, *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου, Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2012)· Michalis Attalides, *Social change and urbanization in Cyprus: a study of Nicosia* (Nicosia: Social Research Centre, 1981)· Alexis Rappas, *Cyprus in the 1930s, British Colonial Rule and the Roots of the Cyprus Conflict* (New York, I.B. Tauris, 2014)· Ρολάνδος Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948, Με Ανασκόπηση της Περιόδου 1878-1945*, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας LIX (Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2008)· George S. Georghallides, *Cyprus and the Governance of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis* (Nicosia: Cyprus Research Centre, 1985).

³⁵ Demetrios Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle: the labours of an embattled mini economy* (Minneapolis: University of Minnesota, 1992)· Simoni Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)" στο *The Development of the Cypriot Economy, From the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. Vassos Karageorghis και Demetrios Michaelides, (Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus, 1996), 209-223· Yiannos Katsourides, *The History of the Communist Party in Cyprus, Colonialism, Class and the Cypriot Left*, (New York: I.B. Tauris, 2014)· Σωτηρούλα

Για την ιστορία των μεταβολών του χώρου, της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο, αν και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες περιόδους της νεότερης ιστορίας στη διαμόρφωση του χώρου της Κύπρου, το επιστημονικό έργο είναι περιορισμένο και είναι συχνά δημοσιευμένο σε εκδόσεις που δεν επικεντρώνονται απαραίτητα στην εν λόγω περίοδο. Οι παραπάνω μελέτες διερευνούν κυρίως την αποικιοκρατική αρχιτεκτονική θεσμικών κτηρίων, λιγότερο κτηριακά έργα που δεν κατασκευάστηκαν από τους Βρετανούς (κατοικίες, κτήρια εμπορίου και αναψυχής, βιομηχανικά κτήρια κ.α.), ενώ ακόμη πιο περιορισμένες είναι οι έρευνες που εξετάζουν μεγαλύτερες χωρικές κλίμακες και με επίκεντρο πάντοτε τον αστικό χώρο.³⁶

ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Τα ορυχεία της Κύπρου έχουν αποτελέσει αντικείμενο παλαιότερων επιστημονικών και μη ερευνών και εκδόσεων, όπως αναλύθηκε παραπάνω, στην ενότητα "Βιβλιογραφία και Αρχαιακές Πηγές," ενώ πολλές ακόμη μελέτες της Βρετανικής αποικιακής περιόδου με ευρύτερη θεματολογία, συχνά αναφέρονται με μικρότερες ή εκτενέστερες αναφορές σε αυτά. Από την υπάρχουσα βιβλιογραφία όμως δεν γίνονται κατανοητά τα περιβάλλοντα εργασίας και κατοίκησης που διαμόρφωσαν οι εξορυκτικές εταιρείες, οι δυναμικοί μετασχηματισμοί τους και το μεταβαλλόμενο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονταν. Η υφιστάμενη βιβλιογραφία δεν καθιστά γενικά αντιληπτή την πλήρη σύνθεση και την

Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο την περίοδο της Αγγλοκρατίας 1878-1955" (Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2010).

³⁶ Ενδεικτικά, Κέννεθ Γ. Σιάαρ, Μάικλ Γκίβεν και Γιώργος Θεοχάρους, *Κάτω από το ρολόι: αποικιακή αρχιτεκτονική και ιστορία στην Κύπρο, 1878 – 1960*, μτφ. Κύπρος Ψυλλίδης (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1995)· Costas Georghiou, *British Colonial Architecture in Cyprus, The Architecture of the British Colonial Administration 1878-1960* (Nicosia: En Tipis, 2013)· Κώστας Γεωργίου, *Η Αρχιτεκτονική των Κυπρίων επί Αγγλοκρατίας 1878-1960* (Λευκωσία: Εν Τύποις, 2018)· Danilo Demí, *The Walled City of Nicosia, Typology Study* (Nicosia: UNDP, 1997)· Panayiota Pyla και Petros Phokaides, "Architecture and Modernity in Cyprus," *EAHN Newsletter*, 02/9 (2009): 37-44· Αιμίλιος Μιχαήλ, Στέφανος Φεραϊός και Χρήστος Κωνσταντίνου, επιμ., *Μαθαίνοντας από την Κληρονομιά του Μοντέρνου* (Λευκωσία: Τμ. Πολεοδομίας και Οικήσεως, Υπ. Εσωτερικών, Κυπριακή Δημοκρατία, 2009)· Σωκράτης Στρατής, "Σχέσεις μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού και ο ρόλος της Τοπογραφίας, η Παραγωγή του Κυπριακού Δομημένου Τοπίου," *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 41 (2007): 66-70· Stephanos Fereos και Petros Phokaides, "Architecture in Cyprus between the 1930s and 1970s" στο *Modern Architecture in the Middle East*, επιμ. Elvan Altan Ergut and Belgin Turan Özkaya, special issue, *Docomomo* 35 (2006): 15-19· Michalis Sioulas και Panayiota Pyla, "Social Housing in Late Colonial Cyprus: Contestations on urbanity and domesticity" στο *Identity, Nation and Beyond: Social Housing in Contemporary Middle East*, επιμ. Mohammed Gharipour και Kivanc Kilinc (Bloomington: Indiana University Press, 2019), 181-206· Nikolas Patsavos και Ioannis A. Pissourios, επιμ., *The Cypriot City Paradigm: Urbanity Issues in Design and Planning*, (Athens: DOMES, 2018)· Marko Kiessel, "Famagusta on Cyprus and the Sea: Hotel Architecture, Urban Development and Tourism during the British Colonial and Early Postcolonial Period" στο *Famagusta Maritima: Mariners, Merchants, Pilgrims and Mercenaries*, επιμ. Michael Walsh (Leiden: Brill, 2019) 264-996.

πολυπλοκότητα των παραγόντων που καθόρισαν τη συγκρότηση και τους μετασχηματισμούς αυτών των συνόλων, ενώ δεν τα συσχετίζει με αντίστοιχες κοινότητες και τα φαινόμενα που τις χαρακτήριζαν εκτός της Κύπρου.³⁷

Για ορισμένα εξορυκτικά σύνολα δεν είναι καν γνωστό εάν ή πότε απέκτησαν "πλήρεις" δομές κατοίκησης και κατ' επέκταση σε ποια φάση της Βρετανικής αποικιακής περιόδου. Σχεδόν καθολικά δεν είναι γνωστή η κλίμακα της προσφοράς εργατικής κατοικίας και των χρήσεων που τη συνόδευσαν στις διακριτές φάσεις της ανάπτυξής της. Επίσης δεν είναι κατανοητές οι γενικές αρχές οργάνωσης του χώρου και η πολεοδομική οργάνωση στην κλίμακα επιμέρους χωρικών ενότητων, οι στρατηγικές που τις καθόρισαν και τα ελατήρια αυτών των στρατηγικών στη φάση του ουσιαστικού σχηματισμού τους.

Για το ζήτημα της εργατικής κατοικίας υπάρχουν ασάφειες και αντιφάσεις, καθώς και διαφορετικές εκτιμήσεις ως προς την ποιότητά της, οι οποίες σχετίζονται είτε με την άγνοια των τυπικών μορφών της εργατικής κατοικίας στις διακριτές φάσεις της Βρετανικής αποικιακής περιόδου, είτε με την υποτίμηση της λαϊκής κατοικίας. Σχεδόν καθολικά δεν αποκαλύπτονται οι μετασχηματισμοί της εργατικής κατοικίας ή αποκαλύπτονται κατά τρόπο που δεν τις καθιστά κατανοητές, χωρίς γενικά να αναλύεται η πολυπλοκότητα των παραγόντων που οδήγησαν στους μετασχηματισμούς της. Εξίσου ασαφής είναι η εικόνα που υπάρχει για τις χρήσεις εμπορίου, αναψυχής και τις υπόλοιπες χρήσεις που υποστήριξαν την κατοικία και τους μετασχηματισμούς που επίσης υφίσταντο σε συσχέτιση με τις πολιτικές που εξυπηρετούσαν.

Συνολικά η εικόνα που έχουμε για αυτές τις κοινότητες είναι σε μεγάλο βαθμό αφηρημένη, καθώς υπάρχει πρωτίστως ζήτημα έλλειψης γνώσης των συστρωματώσεών τους, των συνθηκών που τις χαρακτήριζαν και των πολλαπλών παραγόντων που τις διαμόρφωναν.

Η παρούσα διατριβή συνδέοντας τις βιβλιογραφικές αναφορές γύρω από τα κυπριακά ορυχεία, με τα πλούσια ευρήματα των εγγράφων που διασώζονται στα αρχεία, με ιστορικές φωτογραφίες, σχέδια, αεροφωτογραφίες, προφορικές μαρτυρίες και δημοσιεύματα του τύπου της εποχής, με τα διασωθέντα κατάλοιπά τους, με τη γνώση που έχει προσκτηθεί για τις μεταβαλλόμενες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της Βρετανικής αποικιακής περιόδου στην Κύπρο, αλλά και με τη γνώση που έχει προσκτηθεί παγκόσμια για αυτές τις κοινότητες, επιτελεί ένα διπλό στόχο. Αφενός εντοπίζει τις συστρωματώσεις αυτών των κοινοτήτων και "ανακατασκευάζει" στο μέτρο του εφικτού το χώρο και αφετέρου τις ερμηνεύει κριτικά στο ιστορικό πλαίσιο των διακριτών φάσεων της Βρετανικής αποικιακής περιόδου, ρίχνοντας φως στην πολυπλοκότητα που χαρακτήριζε την ανάπτυξή τους.

---

³⁷ Ορισμένες τέτοιες συνδέσεις έχουν επιχειρηθεί μόνο στο άρθρο του Michael Given.

Παράλληλα αναδεικνύει τη "θέση" και το ρόλο των εξορυκτικών κοινοτήτων στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού της νήσου στις επιμέρους φάσεις της Βρετανικής αποικιακής περιόδου, μέσω κυρίως της σύγκρισής τους με άλλα βιομηχανικά σύνολα. Ακόμη συσχετίζει την αναστολή της λειτουργίας τους κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τις πιέσεις που άσκησε η αστικοποίηση στις μικρές πόλεις της νήσου, αποκαλύπτοντας το ρόλο τους στο εν λόγω φαινόμενο, ενώ συνδέοντας ποικίλες βιβλιογραφικές αναφορές αναδεικνύει πώς ακριβώς ενίσχυσαν τα ορυχεία την οργανωτική ανάπτυξη της ΕΟΚΑ, καθώς και το τέλος του ρόλου τους, την ίδια περίοδο, ως πυρήνες δικοινοτικής συνεργασίας.

Υπό τα παραπάνω δεδομένα, η διατριβή αποκαλύπτει τις ιστορικές συστρωματώσεις των κυπριακών εξορυκτικών συνόλων και την πολυπλοκότητα που τις διαμόρφωσε, στο πλαίσιο της δυναμικής τους εξέλιξης, φωτίζοντας πολύπλευρες πτυχές της εμφάνισης του φαινομένου των βιομηχανικών κοινοτήτων παράλληλης εργασίας και κατοίκησης στη νήσο, λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβαλλόμενες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής.

Το ζήτημα της ίδρυσης και της λειτουργίας βιομηχανικών κοινοτήτων από βιομήχανους παραμένει επίκαιρο για την επιστημονική κοινότητα. Αν και πρωτοσυγκέντρωσε το ενδιαφέρον ερευνητών δεκαετίες προηγουμένως, συνεχίζει να την απασχολεί, κυρίως διότι η μελέτη των εν λόγω κοινοτήτων ρίχνει φως στην κατανόηση σημαντικών ιστορικών φαινομένων, που διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή. Δηλαδή ενώ είναι γνωστά τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των χωρικών και κοινωνικών οργανώσεων, τα τοπικά ιδιώματα, η σύνθεση των πρακτικών που υιοθετήθηκαν και οι αποκλίσεις από τους όποιους γενικούς κανόνες, η χρονική περίοδος στην οποία εμφανίστηκαν και οι μετασχηματισμοί που δέχτηκαν στο πέρασμα του χρόνου, αποτελούν σημαντικά εργαλεία ανάγνωσης και κατανόησης ευρύτερων ιστορικών μετασχηματισμών με επίκεντρο το χώρο, την κοινωνία κ.α.

Η μελέτη των κυπριακών εξορυκτικών συνόλων και κατ' επέκταση της εμφάνισης του φαινομένου της δημιουργίας από βιομήχανους κοινοτήτων παράλληλης εργασίας και κατοίκησης στη νήσο, συνεισφέρει στον εμπλουτισμό της σχετικής βιβλιογραφίας με νέες γνώσεις γύρω από την Βρετανική κυριαρχία στην Κύπρο και τις χωρικές και τις κοινωνικές μεταβολές που τη συνόδευαν, δεδομένης και της σημασίας του "κεφαλαίου" ορυχεία στην νεότερη ιστορία της νήσου.

Ακόμη και εκτός των ορυχείων η μελέτη ευρύτερα του κυπριακού χώρου και των μετασχηματισμών του τη Βρετανική αποικιακή περίοδο, είναι περιορισμένη και επικεντρωμένη στα αστικά περιβάλλοντα και στα θεσμικά κτήρια κυρίως των Βρετανών και δευτερευόντως και των δυο κύριων εθνοτήτων της νήσου. Τα έργα και οι δυναμικές που αναπτύχθηκαν εκτός του αστικού χώρου, όπως η ανάπτυξη των εξορυκτικών συνόλων, η δημιουργία των πρώτων ορεινών τουριστικών θέρετρων ή οι μετασχηματισμοί της λαϊκής αγροτικής κατοικίας δεν έχουν φωτιστεί ακόμη επαρκώς από την επιστημονική κοινότητα που μελετά τις μεταβολές του κυπριακού χώρου και κατ' επέκταση της κοινωνίας κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο.

Σε ένα ευρύτερο πεδίο, η γνώση γύρω από αυτές τις βιομηχανικές κοινότητες, ως χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις στις αποικίες στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, παραμένει περιορισμένη ή τουλάχιστον δεν είναι γνωστή στο μέγεθος της έκτασης που είναι γνωστή για τις χώρες που γέννησαν το φαινόμενο της δημιουργίας τους, δηλαδή για τα δυτικά εκβιομηχανισμένα κράτη.³⁸ Στις αποικίες το ενδιαφέρον έχει εστιαστεί σε πολύ ειδικές περιπτώσεις τέτοιων κοινοτήτων και όχι στις πιο "συνήθεις" ή "κανονικές" περιπτώσεις που απαντώνται στην Κύπρο, τόσο όσον αφορά την κλίμακα, όσο και το σχεδιασμό και την οργάνωσή τους. Δηλαδή έχει εστιαστεί για παράδειγμα το ενδιαφέρον σε *company towns* δεκάδων χιλιάδων κατοίκων, που δεν αποτελούν τις συνήθεις περιπτώσεις (οι πλέον κλασικές *company towns* είχαν διεθνώς έως και 10.000 άτομα πληθυσμό) ή σε *model company towns* σχεδιασμένες από διάσημους πολεοδόμους και αρχιτέκτονες ή σε πολύ ειδικά περιβάλλοντα εργασίας και κατοίκησης, όπως τα *barrack compounds* της Κεντρικής και Νότιας Αφρικής.

Η συνεισφορά της διατριβής έγκειται ακόμη στο γεγονός πως ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος της Κύπρου, η Μέση Ανατολή, αποτελεί μια ειδική περίπτωση διαφορετική από την Ινδία και τις αφρικανικές αποικίες, στις οποίες έχει κυρίως στηριχθεί η κριτική ιστορική ανάλυση των πολιτικών των αποικιοκρατών στην οργάνωση και τον έλεγχο του χώρου στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Επιπλέον η Κύπρος αποτέλεσε από μόνη της μια ειδική περίπτωση αποικίας στην οποία αναπτύχθηκαν τέτοιες κοινότητες, καθώς αποτέλεσε αποικία γεωστρατηγικού σκοπού και όχι αποικία εκμετάλλευσης (*extractive colony*) η οποία στην πορεία και παραπλεύρως απέκτησε και μια τέτοια σημασία. Η Κύπρος παρουσίαζε και μια εξαιρετικά ειδική πολιτική κατάσταση, η οποία δεν επέτρεψε σε ορισμένες αλλά σημαντικές περιπτώσεις την εφαρμογή γενικών πολιτικών του Ηνωμένου Βασιλείου, όπως τις μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1930. Στην περίπτωση της Κύπρου, είναι εξαιρετικά ιδιαίτερη και η σχέση της κλίμακας των κοινοτήτων που μελετά η διατριβή με την κλίμακα της αποικίας.

Πέρα από τα παραπάνω, η παρούσα διατριβή, παρακολουθεί τη δυναμική των μετασχηματισμών των κοινοτήτων που μελετά σε μια σημαντική χρονικά περίοδο, διαχωρίζοντας και αναλύοντας τις συστρωματώσεις της εξέλιξής τους. Δεν αντιμετωπίζει δηλαδή "στατικά" το χώρο και δεν ερμηνεύει τις κοινότητες που διερευνά στο στάδιο για παράδειγμα της ολοκλήρωσης της ανάπτυξης και των μετασχηματισμών τους, αλλά ούτε και καταπιάνεται με μια συγκεκριμένη περίοδο της ανάπτυξής τους, όπως συνήθως συμβαίνει στις πλείστες σχετικές έρευνες. Ακόμη συσχετίζει τα χαρακτηριστικά του χώρου και της κοινωνίας αυτών των κοινοτήτων με τα αντίστοιχα χωρικά και κοινωνικά δεδομένα που χαρακτήριζαν την αποικία, σε αντίθεση με την συντριπτική πλειονότητα των σχετικών ερευνών. Επίσης οι μελέτες που ερευνούν το φαινόμενο της εμφάνισης και της εξέλιξης

---

³⁸ Την εν λόγω επισήμανση έχει κάνει και ο Ambe Njoh για την περίπτωση των αποικιών της Αφρικής. Βλ. Njoh, *Planning Power: Town Planning*, ό.π., 189.

τέτοιων κοινοτήτων για το σύνολο της γεωγραφικής περιοχής μιας οργανωμένης πολιτικής οντότητας (π.χ. κράτος) είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Ακόμη η διατριβή μέσω της ανάλυσης της περιόδου του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εξετάζει το φαινόμενο της δυνατότητας ύπαρξης ενδιάμεσης μακροχρόνιας αναστολής της λειτουργίας αυτών των κοινοτήτων πριν την οριστική παύση τους, αναλύοντας για την περίπτωση της νήσου τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις "ενδιάμεσες" λειτουργίες που φιλοξένησαν.

Στο πλαίσιο των παραπάνω, η παρούσα διατριβή αποκαλύπτει και αναλύει τα εξορυκτικά σύνολα της νήσου, συνεισφέροντας αφενός στη μελέτη της ιστορίας της βρετανικής αποικιοκρατίας και πιο ειδικά στην μελέτη της ιστορίας της βρετανικής αποικιοκρατίας στην Μέση Ανατολή και στην Κύπρο με επίκεντρο το χωρικό και κοινωνικό αποτύπωμα της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, καθώς και στις έρευνες που πραγματοποιούνται γενικά τα βιομηχανικά παράλληλα εργασιών και κατοίκησης, τα οποία ίδρυσαν και λειτουργήσαν βιομήχανοι.

Πέραν της συμβολής της στην τοπική και διεθνή βιβλιογραφία, η διατριβή αναμένεται να συνεισφέρει παράλληλα στην προστασία και ανάδειξη αυτών των εξορυκτικών συνόλων. Τα εξορυκτικά σύνολα της Κύπρου παρά την σημασία τους στην νεότερη ιστορία του τόπου αντιμετωπίζουν σοβαρούς κινδύνους, λόγω της ανεπαρκούς γνώσης των συστρωματώσεών τους, της έλλειψης κατανόησης της αξίας κτηρίων και κατασκευών ως σημαντικών τεκμηρίων της νεότερης κυπριακής ιστορίας, αλλά και εξαιτίας των πιέσεων που ασκούνται για την κακώς νοούμενη ανάπτυξη.

Στην περίπτωση του Αμιάντου, οι αρμόδιες αρχές τη δεκαετία του 1990 προχώρησαν στην αξιολόγηση των λιγοστών καταλοίπων που διασώζονταν, χωρίς να λάβουν υπόψη για παράδειγμα την ιστορική αξία της αρχικής τους χρήσης, με αποτέλεσμα να αξιολογήσουν ως ιδιαίτερα σημαντικές τις κατοικίες των διευθυντικών στελεχών, αλλά όχι των απλών εργατών, εξαιτίας της μνημειακότητας των πρώτων και της ταπεινότητας των δεύτερων. Στο πλαίσιο ενός τέτοιου σκεπτικού το κράτος, που αποτελεί και τον ιδιοκτήτη του Αμιάντου, προχώρησε σε κατεδαφίσεις ορισμένων εκ των ιστορικότερων εργατικών κατοικιών της νήσου, ενώ ακόμη και σήμερα οι σχετικές μελέτες "αποκατάστασης" του Αμιάντου διαπνέονται από τέτοιες λογικές, προβλέποντας μεταξύ άλλων πιθανές νέες κατεδαφίσεις.

Επίσης κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής, ένα από τα σημαντικότερα μεταλλουργικά και εξαγωγικά κέντρα της εξορυκτικής βιομηχανίας της περιόδου της αποικιοκρατίας, το Βασιλικό, που ιδρύθηκε από την ΕΜΕ, ισοπεδώθηκε για την κατασκευή δεξαμενών καυσίμων υλών, ενώ ένας από τους ιστορικότερους εργατικούς οικισμούς της ίδιας εταιρείας, οι Πλατειές στην περιοχή της Ασγάτας που έχει επιταχθεί από την Εθνική Φρουρά, κινδυνεύει να κατεδαφιστεί.

Αντίστοιχα και στην περίπτωση της Λίμνης, το μεταλλείο προορίζεται να μετατραπεί σε *golf resort* με σχέδια του διεθνούς αρχιτεκτονικού οίκου Foster and Partners, χωρίς να έχει τεθεί

από τις αρμόδιες αρχές συντεταγμένο σχέδιο προστασίας και ανάδειξης για το σύνολο των λιγοστών καταλοίπων του ιστορικού μεταλλείου.

Επίσης οι λιγοστές εργατικές κατοικίες της CMC που διασώζονται στην Σκουριώτισσα, κάθε έτος που τις επισκέπτεται ο γράφων βρίσκονται και σε χειρότερη κατάσταση, εξαιτίας της εγκατάλειψης και της έκθεσής τους στις καιρικές συνθήκες. Οι διαδικασίες της φθοράς είναι ταχείες, καθώς είναι πλινθόκτιστες, χωρίς κουφώματα ή με μόνιμα ανοιχτά κουφώματα και ορισμένες χωρίς στέγη.

Η παρούσα διατριβή αναμένεται να συνδράμει στην προστασία και στην ανάδειξη των εξορυκτικών συνόλων, με την πλούσια ιστορική τεκμηρίωση που παρέχει, ενημερώνοντας την τοπική ακαδημαϊκή κοινότητα, φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, συλλογικότητες, αλλά και τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες για την ιστορία των καταλοίπων των εξορυκτικών συνόλων που διασώζονται. Παράλληλα η παρούσα διατριβή εύχεται να αποτελέσει και ένα όπλο για αντίσταση στις όποιες ενδεχόμενες πιέσεις καταστροφής των ιστορικών συνόλων της εξορυκτικής κληρονομιάς της Κύπρου.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Η διατριβή οργανώνεται σε τέσσερα κεφάλαια, τα οποία αντιστοιχούν στις τέσσερις διακριτές φάσεις στις οποίες μελετά η διατριβή τα εξορυκτικά σύνολα, όπως αναλύθηκε στην ενότητα “Μεθοδολογία Έρευνας.”

Το πρώτο κεφάλαιο διερευνά τις απαρχές ανάπτυξης της εξορυκτικής βιομηχανίας και τη δημιουργία των πρώτων βιομηχανικών συνόλων την περίοδο από την έλευση των Βρετανών στη νήσο έως την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στο εν λόγω κεφάλαιο αναλύονται οι αλλαγές που έφερε στην Κύπρο η μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην ιμπεριαλιστική υπερδύναμη Μεγάλη Βρετανία, οι πρώτες προσπάθειες συστηματικής εκμετάλλευσης των ορυκτών πόρων από ξένα κεφάλαια, η συγκρότηση των πρώτων συνόλων εργασίας και κατοίκησης με επίκεντρο την εξόρυξη, ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές μεταξύ των εξορυκτικών συνόλων και των βιομηχανιών της μεταποίησης, οι νεωτερισμοί που έφεραν τα εξορυκτικά σύνολα στη νήσο και ο ρόλος τους στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού.

Το δεύτερο κεφάλαιο που διερευνά την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελεί και το πλέον εκτενές, καθώς την εν λόγω περίοδο ουσιαστικά σχηματοποιήθηκαν τα σημαντικά εξορυκτικά σύνολα της νήσου με την ανάπτυξη μεγάλης κλίμακας οικιστικών, παραγωγικών και μεταφορικών υποδομών. Στο κεφάλαιο αναλύεται αρχικά η “κλίμακα” της εξορυκτικής βιομηχανίας και τα γενικά χαρακτηριστικά των εξορυκτικών συνόλων, ενώ παρουσιάζεται συγκριτικά η δυναμική και τα βασικά χαρακτηριστικά των βιομηχανιών της μεταποίησης, που αναπτύσσονται κυρίως στις πόλεις. Στη συνέχεια εστιάζει στις γενικές στρατηγικές

οργάνωσης και ελέγχου των εξορυκτικών συνόλων, τα οποία ανέπτυξαν σε ουσιαστικό βαθμό παράλληλες δομές εργασίας και κατοίκησης υπό τη μορφή *company towns*, αναλύοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της χωρικής οργάνωσής τους, τα επίπεδα σχεδιασμού και τα πλέγματα ελέγχου που ασκούνταν στους εργάτες και στις οικογένειές τους. Ακολουθώντας το κεφάλαιο εστιάζει σε κτήρια και θεσμούς των ίδιων εξορυκτικών συνόλων και πιο συγκεκριμένα στις κοινωνικές εξυπηρετήσεις, στις εμπορικές και ψυχαγωγικές χρήσεις, στα κτήρια διοίκησης και στους αστυνομικούς σταθμούς αναλύοντας τις ατζέντες και τις πρακτικές που εξυπηρετούσαν. Η ανάλυση των εξορυκτικών συνόλων ολοκληρώνεται με την διερεύνηση των κτηρίων κατοικίας του συνόλου αυτών των περιοχών, η οποία οργανώνεται σε τρεις ενότητες, στην κατοικία των μεταλλωρύχων και των αμιαντωρύχων, στην κατοικία του μέσου εργατικού δυναμικού και στην κατοικία των ανώτερων διευθυντικών στελεχών. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με εκτενή αναφορά στους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες που υπήρξαν καθοριστικοί στη διαμόρφωση των εξορυκτικών συνόλων.

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τις επιπτώσεις του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στα εξορυκτικά σύνολα, τις απαρχές ανάπτυξης μεθοδεύσεων και πρακτικών του καπιταλισμού πρόνοιας από τις εταιρείες που τα ήλεγχαν και τη συσχέτιση του φαινομένου της αστικοποίησης με την αναστολή της παραγωγής των εξορυκτικών συνόλων. Το κεφάλαιο αρχικά αναλύει τη ραγδαία πτώση της εξορυκτικής βιομηχανίας συνολικά στην αποικία και ακολουθώντας διερευνά ανά εξορυκτικό σύνολο τους μετασχηματισμούς που δέχτηκαν στην οπτική τόσο των έκτακτων καταστάσεων του πολέμου, όσο και των νέων πολιτικών που άρχισαν να εφαρμόζουν οι εταιρείες στην διαχείριση του εργατικού δυναμικού. Η συσχέτιση της αναστολής της παραγωγής των εξορυκτικών συνόλων με την ένταση του φαινομένου της αστικοποίησης ολοκληρώνει το κεφάλαιο, καταδεικνύοντας τη δυναμική που κατείχαν τα εξορυκτικά σύνολα σε ευρύτερους χωρικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς της αποικίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται την περίοδο των μεταπολεμικών χρόνων έως την ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αναλύει την αλματώδη ανάπτυξη των μεταπολεμικών χρόνων κατά την πορεία της παγκόσμιας μεταπολεμικής ανάπτυξης, τα νέα πεδία δραστηριοποίησης της εξορυκτικής βιομηχανίας, την εντατικοποίηση της παραγωγής, την ραγδαία πτώση του εργατικού δυναμικού και τον ολοένα και μειωμένο ρόλο των εξορυκτικών συνόλων στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού της αποικίας. Στην συνέχεια αναλύει εκτενώς τους ραγδαίους μετασχηματισμούς που δέχονται τα εξορυκτικά σύνολα, υπό το πρίσμα της βελτίωσης των συνθηκών εργασίας και κατοίκησης και τα αίτια που τους προκάλεσαν. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με αναφορά στις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια της αποικιοκρατίας, κατά την κρίσιμη περίοδο της δράσης της ΕΟΚΑ και των τουρκοκυπριακών μυστικών οργανώσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΡΥΚΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΕΩΣ ΤΗ ΛΗΞΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

1.1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΥΠΕΡΔΥΝΑΜΗΣ

1.1.1. Το *status quo* της νήσου και το σύστημα διακυβέρνησης

Το 1878 η Κύπρος παραχωρήθηκε στους Βρετανούς μετά από σύμβαση αμυντικής συμμαχίας, που υπεγράφη στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η σύμβαση προνοούσε την ετήσια καταβολή ενοικίου προς την Υψηλή Πύλη, μετατρέποντας την Κύπρο από επαρχία της καταρρέουσας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια ακόμη χώρα που θα τελούσε υπό τη διοίκηση και τον έλεγχο του Βρετανικού στέμματος.³⁹ Έστω και με αυτό το ιδιότυπο καθεστώς η Κύπρος ήρθε να προστεθεί στο μακρύ κατάλογο των νέων κτήσεων των αποικιακών δυνάμεων κατά τον επονομαζόμενο “νέο ιμπεριαλισμό,” που έλαβε χώρα την περίοδο 1875-1914.⁴⁰

Η επικυριαρχία στην Κύπρο από τους Βρετανούς εξυπηρετούσε κυρίως γεωστρατηγικούς σκοπούς. Από την Κύπρο οι Βρετανοί θα μπορούσαν να ελέγξουν την Μικρά Ασία, τη Μέση Ανατολή και την ανατολική Βόρειο Αφρική, σε μια εποχή που υπήρχε ο φόβος της καθόδου των Ρώσων στη Μεσόγειο. Η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869 ενέταξε την Κύπρο στο δρόμο που οδηγούσε στις Ινδίες και με αυτά τα δεδομένα οι Βρετανοί σκόπευαν να την

---

³⁹ Για το ενοίκιο που αποκαλείται και φόρος υποτελείας, βλ. σχετικά, Κύπρος Γιωργάλλης, “Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας», Φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο” (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2015).

⁴⁰ Ο “νέος ιμπεριαλισμός” χαρακτηριζόταν από την εμφάνιση νέων αποικιακών δυνάμεων (Γερμανία, ΗΠΑ, Βέλγιο, Ιταλία και Ιαπωνία) και τον έντονο ανταγωνισμό που προέκυψε για τον έλεγχο νέων εδαφών. Την εν λόγω περίοδο συντελούνταν η δεύτερη βιομηχανική επανάσταση – ατσάλι μαζικής παραγωγής, ηλεκτρισμός και πετρέλαιο, χημική βιομηχανία και μηχανή εσωτερικής καύσης - και η Μ. Βρετανία έχανε σταδιακά το πλεονέκτημα που της είχε δώσει η πρώτη βιομηχανική επανάσταση έναντι των παραπάνω χωρών, οι οποίες είχαν πλέον αφομοιώσει τις πρώτες τεχνολογικές αλλαγές. Με το τέλος του “νέου ιμπεριαλισμού” το 85% περίπου της γης καλύπτονταν από τις αποικιοκρατικές χώρες και τις αποικίες τους. Βλ. Harry Magdoff, *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση μετά το 1763*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη (Αθήνα: Μελάni, 2007), 34-49.

μετατρέψουν σε "οπλοστάσιο," κατασκευάζοντας μεγάλο ναύσταθμο στην Αμμόχωστο.⁴¹ Ο προγραμματισμός τους όμως μόλις τέσσερα έτη μετά την κατάληψη της νήσου αναιρέθηκε, λόγω της απόκτησης του ελέγχου της Αιγύπτου το 1882, ματαιώνοντας τα μεγαλεπήβολα σχέδια που είχαν τεθεί.⁴² Η κατάληψη της Κύπρου εξυπηρετούσε όμως ακόμη ένα σκοπό, ο οποίος δεν έπαψε να ισχύει. Την αποπληρωμή, μέσω του εμπονομαζόμενου "φόρου υποτελείας," χρεών του Οθωμανικού Κράτους από ένα δάνειο που είχε λάβει το 1855 από αγγλικές και γαλλικές τράπεζες, το οποίο έπαψε να εξυπηρετεί κηρύσσοντας χρεοστάσιο το 1877.⁴³

Η Κύπρος επομένως δεν αποτελούσε την περίπτωση της χώρας που κατακτήθηκε για την εκμετάλλευση των φυσικών της πόρων, όπως είχε συμβεί με πολλές αποικίες στο παρελθόν,⁴⁴ οι οποίες δεν είχαν εποίκηθεί από τους αποικιοκράτες με μεγάλους πληθυσμούς (*settler colonies*), λειτουργώντας ως "αποικίες εκμετάλλευσης" (*exploitation colonies*) ή "αποικίες κατοχής" (*colonies of occupation*).⁴⁵ Άλλωστε το πλούσιο σε μεταλλεύματα και άλλα ορυκτά υπέδαφος της νήσου δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστό στους Βρετανούς, όταν την κατακτούσαν.⁴⁶ Η Κύπρος επίσης δεν μπορούσε να παίξει το ρόλο διαμετακομιστικού σταθμού για το εμπόριο, όπως είχε συμβεί παλαιότερα για παράδειγμα με ένα αρκετά μικρότερο νησί της Ανατολικής Μεσογείου τη Σύρο, διότι είχε παρέλθει η εποχή που αναζητούνταν τέτοιοι τόποι, λόγω της εφεύρεσης του τηλέγραφου και της καθιέρωσης των ατμόπλοιων στην παγκόσμια

---

⁴¹ George Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918 - 1926. With a survey of Foundations of British Rule* (Nicosia: Cyprus Research Centre, 1979), 12-14· Χάιντς Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος πρώτος (1878-1949)*, μτφ. Κώστας Σαρρόπουλος, (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2007), 110.

⁴² Georghallides, *A Political and Administrative History*, ό.π., 12-14.

⁴³ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 103 -104.

⁴⁴ Την περίοδο που η Βρετανία αποφάσισε να επεκταθεί στην Μέση Ανατολή μόνο η Αίγυπτος και η Περσία ήταν γνωστό πως διέθεταν αξιόλογους υλικούς πόρους [material assets], το βαμβάκι και το πετρέλαιο αντίστοιχα. Βλ. Glen Balfour – Paul, "Britain's Informal Empire in the Middle East," στο *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire, Volume IV*, επιμ. Brown M. Judith και Louis WM. Roger (Oxford: Oxford University Press, 1999), 490· Magdoff, *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση*, ό.π., 38-39.

⁴⁵ Ambe J. Njoh, *Planning Power: Town Planning and Social Control in Colonial Africa* (New York: UCL Press, 2007), 146-147.

⁴⁶ Πριν από την έλευση των Βρετανών στο νησί είχαν πραγματοποιηθεί μόλις δυο γεωλογικές μελέτες. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1853-54 από τον Albert Gaudry και δημοσιεύθηκε το 1859 από την Γεωλογική Κοινότητα της Γαλλίας (Geological Society of France). Στην εν λόγω μελέτη δημοσιεύθηκε και ο πρώτος γεωλογικός χάρτης της Κύπρου. Η δεύτερη πραγματοποιήθηκε το 1865 από τους γεωλόγους Unger και M. Kotscky. Βλ. σχετικά, Γεώργιος Κωνσταντίνου και Ιωάννης Παναγίδης, *Κύπρος και Γεωλογία, Επιστήμη – Περιβάλλον – Πολιτισμός* (Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, 2013), 31-32· Sir Ronald Storrs και Bryan O' Brien, *The Handbook of Cyprus* (London: Christophers, 1930), 234-236· Various Reports on Geology and Mineral Resources of Cyprus, Κρατικό Αρχείο, ΤΓΕ11/1950, 7.

ναυσιπλοΐα.⁴⁷ Η Κύπρος εντάσσονταν στα νέα εδάφη που κατακτούσε η Μ. Βρετανία κατά τον "νέο ιμπεριαλισμό" κυρίως για τη στρατιωτική ασφάλεια στη Μεσόγειο και στην Ινδία.⁴⁸

Αν και η Κύπρος βάσει του διεθνούς δικαίου αποτελούσε ακόμη κτήση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εν τούτοις το υπουργικό συμβούλιο της Μ. Βρετανίας αποφάσισε ότι θα την διαχειρίζονταν, ως μια ακόμη βρετανική κτήση.⁴⁹ Διορίστηκε Ύπατος Αρμοστής που εκτελούσε ουσιαστικά χρέη κυβερνήτη, ιδρύθηκαν βρετανικά δικαστήρια και δημιουργήθηκαν οι κλασικές δομές διακυβέρνησης που εφαρμόζονταν σε όλες τις βρετανικές αποικίες, όπως η ίδρυση της Γραμματείας του Ύπατου Αρμοστή, της Ανώτερης Οικονομικής Αρχής, του Τμήματος Λογιστικού Ελέγχου, του Τμήματος Δημοσίων Έργων, του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, της Δασικής Διαχείρισης, της Αστυνομίας, του Ταχυδρομείου και άλλων τμημάτων και υπηρεσιών.⁵⁰ Παράλληλα οι Βρετανοί προχώρησαν στη δημιουργία Νομοθετικού και Εκτελεστικού Συμβουλίου, δίνοντας την ψευδαίσθηση μιας περισσότερο δημοκρατικής διακυβέρνησης.⁵¹

Η διμερής συνθήκη του 1878 καταγγέλθηκε στις 5 Νοεμβρίου του 1914, λόγω της ένταξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον συνασπισμό των Κεντρικών Δυνάμεων και η Κύπρος προσαρτήθηκε στη Βρετανική Αυτοκρατορία,⁵² για να ανακηρυχτεί λίγα χρόνια αργότερα το 1925 και επίσημα σε αποικία του στέμματος. Το οθωμανικό δίκαιο το οποίο μέχρι το 1914 αποτελούσε το ισχύον δίκαιο στην Κύπρο έπαψε να ισχύει και οι Βρετανοί γνώριζαν πια ότι δεν θα επέστρεφαν ποτέ την Κύπρο στους Οθωμανούς.⁵³ Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος είχε μόνο έμμεσες συνέπειες, αφού στην Κύπρο δεν πραγματοποιήθηκαν πολεμικές συγκρούσεις. Στον πόλεμο όμως η Κύπρος συνεισέφερε και υλικά και με ανθρώπινο δυναμικό με τη συμμετοχή 16.000 Κυπρίων εθελοντών, ενώ στη νήσο δημιουργήθηκαν στρατόπεδα εκπαίδευσης και κρατήθηκαν 10.000 περίπου αιχμάλωτοι των συμμαχικών

---

⁴⁷ Βασίλης Καρδάσης, "Επιχειρηματικές στρατηγικές στον ναυτιλιακό χώρο της Ανατ. Μεσογείου: 1830-1914," ανακοίνωση στην ημερίδα: *Ιστορία και Οικονομία στη Κύπρο, 19ος – 20ος αιώνας*, διοργάνωση: Τμ. Ιστορίας Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κύπρου, Σχολή Διοίκησης Επιχειρήσεων Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου, Ίδρυμα Προώθησης Έρευνας, Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Τράπεζας Κύπρου, 2013).

⁴⁸ Magdoff, *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση*, ό.π., 48.

⁴⁹ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 87.

⁵⁰ Georghallides, *A Political and Administrative History*, ό.π., 37· Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., σελ. 90.

⁵¹ Τα νομοθετικά σώματα στα περιβάλλοντα αποικιοκρατίας έχουν χαρακτηριστεί και ως "μπάσαρδοι θεσμοί." Βλ. σχετικά, Mueni wa Muiu, "Colonial and Postcolonial State and Development in Africa," *Social Research, From Impunity to Accountability: Africa's Development in the 21st Century* 77, no. 4 (2010), 1316-1317. Για τη λειτουργία των εν λόγω θεσμών στην Κύπρο βλ. Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., 296-297· Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 91, 96-97.

⁵² Georghallides, *A Political and Administrative History*, ό.π., 88.

⁵³ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 144-145.

δυνάμεων.⁵⁴ Η κατάταξη των Κυπρίων στον πόλεμο ως μισθωτών στρατιωτών ανέκοψε το μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ, ενώ παράλληλα εξαιτίας του πολέμου οι θαλάσσιες συγκοινωνίες αραιώσαν και περιορίστηκαν οι ξένες αγορές αυξάνοντας την ανεργία και συμβάλλοντας στην άνοδο των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης.⁵⁵

1.1.2. Έργα Δημοσίων Υποδομών και Μεταρρυθμίσεις

Οι Οθωμανοί είχαν αφήσει την Κύπρο σε άθλια κατάσταση, δαπανώντας μηδαμινά ποσά για δημόσια έργα και υποδομές κοινής ωφελείας.⁵⁶ Οι Βρετανοί υπό αυτές τις συνθήκες προχώρησαν σε σειρά έργων, τα οποία χρηματοδοτήθηκαν από τους φόρους που κατέβαλαν οι Κύπριοι, μέσω των οποίων αποπληρώνονταν και ο "φόρος υποτέλειας" (92.800 στερλίνες), ο οποίος καταβάλλονταν στην Οθωμανική κυβέρνηση. Η Κύπρος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν ίσως η πλέον υψηλά φορολογούμενη χώρα στον κόσμο, αφού οι Κύπριοι κατέβαλαν μια σειρά από φόρους (δεκάτη, κτηματικός φόρος κ.α.), που θεσπίστηκαν ως επί το πλείστον κατά την Οθωμανική περίοδο, οι οποίοι όμως είχαν μια σαφώς μεγαλύτερη εισπραξιμότητα εξαιτίας της πιο αποτελεσματικής βρετανικής διακυβέρνησης.⁵⁷

Ένα από τα πρώτα έργα στα οποία προέβησαν οι Βρετανοί, ήταν η επιστημονική χαρτογράφηση της νήσου (1878-1883) με επικεφαλής τον Lieutenant H. H. Kitchener και η μετέπειτα κτηματογράφηση της (1909-1929), οι οποίες λειτούργησαν αποτελεσματικά όσον αφορά το σχεδιασμό υποδομών, τη στρατιωτική διαχείριση της αποικίας, τη διαχείριση ζητημάτων που σχετίζονταν με την ακίνητη περιουσία και φορολογία και εν γένει την κατανόηση του χώρου, τη διαχείριση και τον έλεγχο του.⁵⁸ Η χαρτογράφηση της νήσου εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο καταγραφής, οριοθέτησης, διαχωρισμού και ταξινόμησης του χώρου και της κοινωνίας που επετεύχθη με την παράλληλη διενέργεια πληθυσμιακών απογραφών (1881, 1891, 1991 κ.λπ.). Με τις παραπάνω ενέργειες η νήσος

---

⁵⁴ Georghallides, *A Political and Administrative History*, ό.π., 89· Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 166.

⁵⁵ Πέτρος Παπαπολυβίου, "Ιστορία της Κύπρου στα Χρόνια της Αγγλοκρατίας, 1878-1960," Πανεπιστημιακές Σημειώσεις (Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2007), 18.

⁵⁶ Σύμφωνα με τον Diamond Jenness η Κύπρος ήταν τουλάχιστον τρεις αιώνες πίσω από τις χώρες της Δύσης όταν την καταλάμβαναν οι Βρετανοί. Στη νήσο μόλις τρεις φάροι καθοδηγούσαν τους πλοηγούς στη προσέγγιση των όρμων. Κανένα λιμάνι εκτός από την Αμμόχωστο δεν διέθετε προβλήματα ή αποβάθρα και ακόμη και εκεί μόνο μικρά ατμόπλοια μπορούσαν να προσεγγίσουν, ενώ ο μόνος αμαξωτός δρόμος που υπήρχε στη νήσο ήταν αυτός που συνέδεε τη Λάρνακα με τη Λευκωσία. Βλ. Diamond Jenness, *The economics of Cyprus: a survey to 1914* (Montreal: McGill University Press, 1962), 132-133.

⁵⁷ Για τα ζητήματα φορολόγησης στην Κύπρο βλ. Diamond, *The economics of Cyprus*, ό.π., 122-133· Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 108.

⁵⁸ Michael Given, "Maps, Fields and Boundary Cairns: Demarcation and Resistance in Colonial Cyprus," *International Journal of Historical Archeology* 6, no. 1 (2002): 1-20.

έπαψε να αποτελεί μια αόριστη και ασαφή περιοχή και μετατράπηκε σε μια ορισμένη γεωγραφική οντότητα χωρισμένη σε επαρχίες με ορισμένα χωρικά αστικά σύνολα (*towns*), χωριά (*villages*), δασικές, καλλιεργήσιμες και άγονες εκτάσεις, ενώ και οι κάτοικοι προσδιορίστηκαν με ακρίβεια, χωρίστηκαν σε εθνότητες, φύλλα, επαγγέλματα κ.α., εξυπηρετώντας την ανάγκη για τάξη, οργάνωση, αποτελεσματική διοίκηση και οργανωμένη χάραξη πολιτικής.⁵⁹

Για τη λειτουργία της κεντρικής κυβέρνησης, για τη διοίκηση των επαρχιών, για τη λειτουργία της δικαιοσύνης, της αστυνομίας και άλλων υπηρεσιών που οργάνωναν την κυβερνητική μηχανή άρχισε παράλληλα η σταδιακή κατασκευή των απαραίτητων κτηριακών εγκαταστάσεων.⁶⁰ Στις έξι πόλεις της νήσου (Λευκωσία, Λάρνακα, Λεμεσό, Αμμόχωστο, Πάφο και Κερύνεια), πρωτεύουσες των ομώνυμων επαρχιών κατασκεύασαν κτήρια για τη φιλοξενία των επαρχιακών διοικήσεων, των ταχυδρομικών υπηρεσιών, των δικαστηρίων και της αστυνομίας, ενώ στην πρωτεύουσα Λευκωσία κατασκευάστηκαν επιπλέον το κυβερνείο, το κτήριο της αρχιγραμματείας και άλλες κτηριακές εγκαταστάσεις της κεντρικής κυβέρνησης (εικ. 1.1).⁶¹

Εικ. 1.1. Άποψη του πρώτου Κυβερνείου στη Λευκωσία, 1920s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, αρχείο Sukey Cameron, πηγή: Costas Georghiou, *British Colonial Architecture in Cyprus*, Nicosia: En Tipis, 2013, 56)

Κομβικής σημασίας για τη διαχείριση της αποικίας ήταν και η ανάπτυξη των χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορικών υποδομών. Ενώ το 1878 υπήρχε μόλις ένας αμαξωτός δρόμος που συνέδεε τη Λάρνακα με τη Λευκωσία, ήδη από το 1881 είχε καταστεί δυνατή η μετακίνηση με κάρο από τη Λευκωσία βόρεια προς την Κερύνεια και τη Λάπηθο, δυτικά προς τη Λεύκα, ανατολικά προς την Αμμόχωστο, βορειανατολικά προς την Κυθραία και από εκεί προς το Ριζοκάρπασο, ενώ είχε συνδεθεί με αντίστοιχο οδικό δίκτυο η Λεμεσός με τις Πλάτρες στο όρος Τρόδος, και είχε καλυφθεί σχεδόν η μισή απόσταση από τη Λάρνακα προς τη

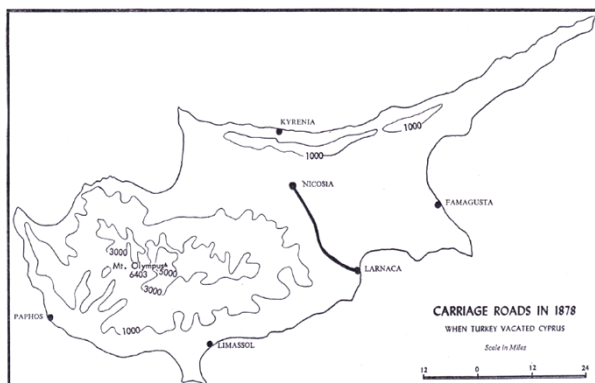
---

⁵⁹ Ό.π.

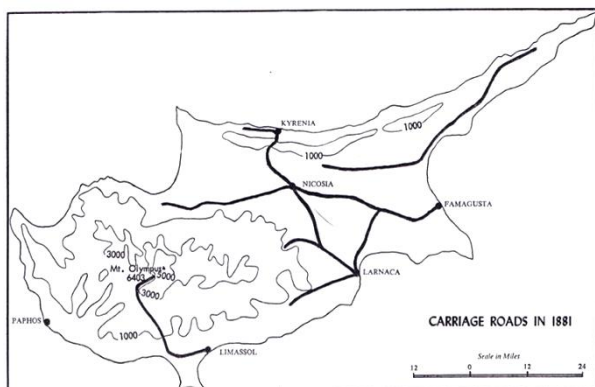
⁶⁰ Costas Georghiou, *British Colonial Architecture in Cyprus, The Architecture of the British Colonial Administration 1878-1960* (Nicosia: En Tipis, 2013), 50–125.

⁶¹ Ό.π.

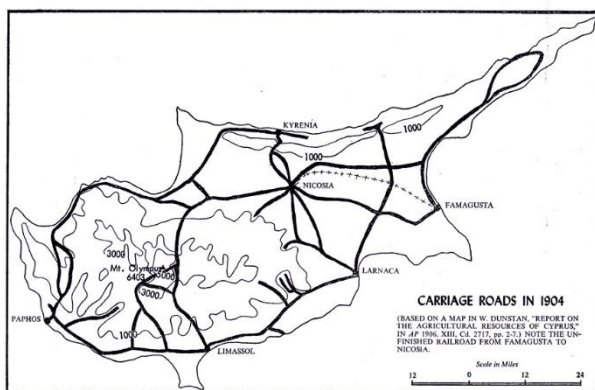
Λεμεσό.⁶² Τα έργα συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια με τη νήσο να αποκτά μέχρι το 1904 ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο για την εποχή οδικό δίκτυο (εικ. 1.2-1.4).⁶³ Μέχρι το 1913 η Κύπρος διέθετε 760 μίλια κύριου οδικού δικτύου και άλλα 1.000 μίλια δευτερευόντων οδικών αξόνων.⁶⁴ Η ανάπτυξη του οδικού δικτύου επέτρεψε το 1912 για πρώτη φορά την σύνδεση κυπριακών πόλεων με λεωφορεία.⁶⁵

Εικ. 1.2.

Εικ. 1.3.

Εικ. 1.4.

Εικ. 1.2-1.4. Χάρτες οδικού δικτύου της Κύπρου κατά τα έτη 1878, 1881 και 1904 (πηγή: Diamond Janness, *The Economics of Cyprus, a survey to 1914*, Montreal: McGill University Press, Montreal, 1962, 136-138).

⁶² Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, "Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική Κύπρο (18^{ος} -20^{ος} αιώνας)," στο *Επικοινωνίες και Μεταφορές στην Προβιομηχανική Περίοδο, ΙΑ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης*, Ιούλιος 1998 (Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001), 253-263; Jeness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 135-140.

⁶³ Jeness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 135-140.

⁶⁴ Ό.π., 172.

⁶⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, "Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική Κύπρο," ό.π., 257.

Την ανάπτυξη του οδικού δικτύου ήρθε να συμπληρώσει η δημιουργία σιδηροδρομικής γραμμής, η οποία εκτελέστηκε σε τρεις επιμέρους φάσεις ολοκληρώνοντας το απαιτούμενο δίκτυο των χερσαίων μεταφορικών υποδομών. Η πρώτη φάση ολοκληρώθηκε το 1905 συνδέοντας το λιμάνι της Αμμοχώστου με τη Λευκωσία, η δεύτερη το 1907 συνδέοντας τη Λευκωσία με τη Μόρφου, ενώ η τελευταία επέκταση συνέδεσε το 1915 τη Μόρφου με την Ευρύχου.⁶⁶ Με την ολοκλήρωση της τελευταίας επέκτασης ο σιδηρόδρομος κάλυπτε απόσταση 76 μιλίων συνδέοντας το λιμάνι της Αμμοχώστου με τους βόρειους πρόποδες του όρους Τρόδος προς τα δυτικά (εικ. 1.5).

Στο τομέα των λιμενικών εγκαταστάσεων η κυβέρνηση αρχικά εστίασε στο λιμάνι της Αμμοχώστου, όπου πραγματοποιήθηκαν εργασίες εκβάθυνσης, με την παράλληλη κατασκευή αποβάθρας και προκουμαίας, χωρίς να εκσυγχρονιστεί το λιμάνι όπως αρχικά είχε προγραμματιστεί (εικ. 1.6). Επιπλέον λιμενικά έργα πραγματοποιήθηκαν στη Λεμεσό, στη Λάρνακα, στο Ζύγι, στην Κερύνεια και στην Πάφο.⁶⁷ Τα παραπάνω έργα ήταν τα άκρως απαραίτητα για τη διεξαγωγή του εμπορίου, ενώ ευνόησαν παράλληλα την καθιέρωση τακτικών ναυτικών δρομολογίων, κυρίως με την εγγύς Μέση Ανατολή.⁶⁸ Στην επικοινωνία της νήσου με τον έξω κόσμο, εκτός από τις λιμενικές εγκαταστάσεις, βοήθησε η ανάπτυξη του τηλεγράφου από την εταιρεία Eastern Telegraph Company με την πόντιση τηλεγραφικού καλωδίου από τη Λάρνακα στην Αλεξάνδρεια.⁶⁹

Εκτός από την ανάπτυξη των μεταφορικών υποδομών οι Βρετανοί έλαβαν μέτρα για την ανάπτυξη της πρωτογενούς παραγωγής και συγκεκριμένα της γεωργίας, για την ανάπτυξη του τραπεζικού τομέα, τη βελτίωση των συνθηκών υγείας και τη μείωση του αναλφαβητισμού. Όσον αφορά τη γεωργία σημαντική ήταν η προσπάθεια που καταβλήθηκε για την καταπολέμηση των ακρίδων που ήταν μάλιστα για τη γεωργική παραγωγή, ενώ οι υποδομές άρδευσης ήταν πολύ περιορισμένες, χωρίς να παίξουν ουσιαστικό ρόλο στην άμβλυνση του προβλήματος της έλλειψης νερού.⁷⁰ Σημαντική ήταν

---

⁶⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Κυπριακό Κυβερνητικό Σιδηρόδρομο βλ. Michael Radford, *Οι Σιδηρόδρομοι της Κύπρου*, μτφ. Σωτηρούλα Γιασεμή (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2004).

⁶⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα λιμενικές εγκαταστάσεις βλ. Άννα Μαραγκού, *Τα Λιμάνια της Κύπρου* (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997), 143–186, 216– 221, 239–244, 261–263, 275–280.

⁶⁸ Michalis Sioulas, “Historical Tour of Tour-ism in Cyprus” στο *Cyprus Bulletin for the Venice Biennale*, επιμ. Charis Christodoulou και Spyros Spyrou (Ministry of Education and Culture of the Republic of Cyprus: 2012), 34-41.

⁶⁹ Η δημιουργία τηλεγραφικής υπηρεσίας είχε επιχειρηθεί αρχικά από την Ottoman Telegraph Administration το 1871, αλλά το τηλεγραφικό καλώδιο που ένωνε τη Λατάκια με τον Αγ. Θεόδωρο και η επίγεια δικτύωσή του δεν ήταν επαρκείς για τις ανάγκες της νήσου. Βλ. Jenness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 140-141.

⁷⁰ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 131.

ακόμη η ίδρυση Συμβουλίου Γεωργίας, Γεωπονικού Κολλεγίου και ενός πρότυπου αγροκτήματος, το οποίο παρείχε νεαρά ζώα στους αγρότες.

Εικ. 1.5. Ο σιδηροδρομικός σταθμός της Λευκωσίας με ένα τρένο με προορισμό την Αμμόχωστο, 1930s (ανώνυμος, συλλογή Hugh Ballnatyne, πηγή: Michael Radford, *Οι Σιδηρόδρομοι της Κύπρου*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2004, σελ.155).

Εικ. 1.6. Η νέα προκουμαία του λιμανιού της Αμμοχώστου, 1905 (Αρχείο Coodes, πηγή: Άννα Μαραγκού, *Τα Λιμάνια της Κύπρου*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, Λευκωσία, 1997, 161).

Η κυβέρνηση όμως δεν έδωσε λύσεις στο σοβαρότερο πρόβλημα της γεωργίας που ήταν η έλλειψη κεφαλαίων και ο υπερδανεισμός των γεωργών από τοκογλύφους, στους οποίους κατέβαλαν επιτόκια που κυμαινόταν στο 24% και τα οποία περιορίστηκαν στο 12% μόλις το 1914 με σχετικό νόμο.⁷¹ Το πρόβλημα της έλλειψης πιστωτικών ιδρυμάτων περιορίστηκε ελάχιστα το 1897 με την ίδρυση Δημοσίου Ταμείου Δανείων και με την θεσμοθέτηση συνεταιριστικών δανειοληπτικών ιδρυμάτων το 1914.⁷² Στον τραπεζικό τομέα λειτουργούσαν επιπλέον υποκαταστήματα της Οθωμανικής Τράπεζας και μέχρι το 1890 και της Αγγλοαιγυπτιακής, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δημιουργήθηκε και το Ταμειτήριο Λευκωσίας (1899).⁷³

Στον τομέα της παιδείας καταγράφηκε σημαντική αύξηση των πρωτοβάθμιων σχολικών ιδρυμάτων, τα οποία συνέχισαν να λειτουργούν ξεχωριστά για τις δυο εθνότητες, την ελληνοκυπριακή και την τουρκοκυπριακή. Στο διάστημα από το 1879 έως το 1916 τα σχολεία

---

⁷¹ Ό.π., 132-133.

⁷² Ό.π.

⁷³ Παπαπολυβίου, *Ίστορία της Κύπρου*, ό.π., 7.

από τα 140 ανήλθαν στα 699.⁷⁴ Το 1911 το 25% του πληθυσμού γνώριζε γραφή και ανάγνωση και το 1921 το 35%.⁷⁵ Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης και η μείωση του αναλφαβητισμού σε συνδυασμό με τη λειτουργία του πρώτου τυπογραφείου το 1878 και την κυκλοφορία αρκετών εφημερίδων συνέβαλαν σταδιακά στην πνευματική πρόοδο των κατοίκων της νήσου.⁷⁶

Τέλος και στα ζητήματα της υγείας σημειώθηκε σημαντική πρόοδος στο πλαίσιο πολυετούς προσπάθειας εξυγίανσης της αποικίας. Οι Οθωμανοί δεν είχαν κανένα σύστημα παροχής ιατρικής ή νοσηλευτικής φροντίδας και οι Κύπριοι, με εξαίρεση τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που παρακολουθούνταν από ιδιώτες γιατρούς, κατέφευγαν στην παραδοσιακή ιατρική με τη νήσο να μαστίζεται από σοβαρές ασθένειες (ελονοσία, πανούκλα, μηνιγγίτιδα κ.α.), λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης, της έλλειψης παιδείας γύρω από τα ζητήματα υγιεινής και της μη πρόσβασης σε υποδομές υγείας.⁷⁷ Οι Βρετανοί "χαρτογράφησαν" την νοσηρότητα, εκπόνησαν εκθέσεις σχετικά με τα βασικά προβλήματα υγιεινής που αντιμετώπιζαν οι κατοικίες και ο δημόσιος χώρος και ξεκίνησαν προγράμματα εξυγίανσης του δομημένου και φυσικού περιβάλλοντος, ιδρύοντας παράλληλα νοσοκομεία σε όλες τις πόλεις της νήσου, καθώς και αγροτικά ιατρεία στην ύπαιθρο.⁷⁸ Το Νοσοκομείο Λευκωσίας που ήταν και το μεγαλύτερο διέθετε από το 1890 πέντε θαλάμους με 49 κλίνες, χειρουργείο και τμήμα πρώτων βοηθειών.⁷⁹

Η παραπάνω οργάνωση της κυβερνητικής μηχανής, η χαρτογράφηση και κτηματογράφηση της νήσου, οι απογραφές, τα έργα μεταφορικών και άλλων υποδομών, η έστω και μικρή ανάπτυξη των τραπεζικών ιδρυμάτων, η προσπάθεια βελτίωσης της αγροτικής παραγωγής και της κτηνοτροφίας και τα βήματα πρόόδου στα ζητήματα της παιδείας και της υγείας αποτέλεσαν ένα πλέγμα αλλαγών που πραγματοποιούνταν από την κυβέρνηση με σκοπό να διοικηθεί και να αναπτυχθεί η νήσος, σύμφωνα με το εξορθολογιστικό βρετανικό αποικιακό μοντέλο διακυβέρνησης και τις επιδιώξεις που απέρρεαν από αυτό.

Τα παραπάνω έργα και μεταρρυθμίσεις οργάνωσαν τις δομές της αποικίας, βελτίωσαν τις συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου, μείωσαν τον αναλφαβητισμό και τη θνησιμότητα, χωρίς

---

⁷⁴ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 122.

⁷⁵ Ό.π., 127· Georghallides, *A Political and Administrative History*, ό.π., 51.

⁷⁶ Παπαπολυβίου, "Ιστορία της Κύπρου," ό.π., 14.

⁷⁷ Πέτρος Φωκαΐδης και Αλεξάνδρα Χρονάκη, "Από την Αρχαιολογία στην Ιατρική, Αρχιτεκτονικές και Πολιτικές Ταυτότητας στην Αποικιακή Κύπρο, 1878-1940" στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ. Πέτρος Φωκαΐδης και Αλεξάνδρα Χρονάκη (Αθήνα: Νήσος, 2016), 123-128· Άννα Μαραγκού και Ανδρέας Γεωργιάδης, "Η Ιατρική στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας" στο *Η Ιατρική στην Κύπρο, Από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία*, επιμ. Μαρίνα Βρυωνίδου-Γιάγκου (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2006), 219-222.

⁷⁸ Φωκαΐδης και Χρονάκη, "Από την Αρχαιολογία στην Ιατρική," ό.π., 123-128· Μαραγκού και Γεωργιάδης, "Η Ιατρική στην Κύπρο," ό.π., 241-273.

⁷⁹ Μαραγκού και Γεωργιάδης, "Η Ιατρική στην Κύπρο," ό.π., 258.

όμως τα επίπεδα διαβίωσης να καταγράψουν αξιοσημείωτη βελτίωση με την οικονομική ανάπτυξη να είναι ιδιαίτερα αργή σε αυτά τα πρώτα χρόνια βρετανικής διακυβέρνησης, λόγω κυρίως της υψηλής φορολογίας, σημαντικό ποσοστό της οποίας διέφευγε εκτός Κύπρου, των δυσμενών συνθηκών που αντιμετώπιζαν οι αγρότες στην ανάπτυξη της πρωτογενούς παραγωγής (μικρές ιδιοκτησίες, τοκογλυφία) που απασχολούσε το 80% του πληθυσμού και της έλλειψης κεφαλαίων για επενδύσεις.⁸⁰

1.2. ΤΟ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ, Η ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ

Σε αυτή τη μεταβατική περίοδο, που άρχισαν να θεμελιώνονται οι νέες δομές από τους Βρετανούς για τον έλεγχο και τη λειτουργία της νέας αποικίας, τέθηκαν και οι βάσεις για την ανάπτυξη της σύγχρονης εξορυκτικής βιομηχανίας, με αρκετούς ντόπιους αλλά και ξένους επίδοξους επιχειρηματίες να εκτελούν διερευνητικές εργασίες για τον εντοπισμό ορυκτών.⁸¹

Το νομικό πλαίσιο που ρύθμιζε τα θέματα της εξόρυξης, κατά τα πρώτα χρόνια της βρετανικής διακυβέρνησης, δεν είχε αλλάξει από την εποχή των Οθωμανών και καθοριζόταν από τον νόμο Mines Regulations Law of 2 Shaban του 1258, στον οποίο έγιναν μόνο μικρές αναθεωρήσεις την εν λόγω περίοδο. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε το 1882, αποσκοπώντας στον καθορισμό του Ύπατου Αρμοστή ως του αρμόδιου αξιωματούχου για την παραχώρηση μεταλλευτικών μισθώσεων και για τον καθορισμό του ύψους των δικαιωμάτων εξόρυξης, προνοώντας παράλληλα την υποχρέωση καταγραφής και τη δυνατότητα εποπτείας των σχετικών εργασιών από την αποικιακή κυβέρνηση.⁸² Η δεύτερη αναθεώρηση πραγματοποιήθηκε το 1898 με σκοπό την κατάργηση της χρονικής διάρκειας των 99 ετών που προέβλεπε ο οθωμανικός νόμος για τις μεταλλευτικές μισθώσεις, καθορίζοντας αυτό το χρονικό διάστημα ως το ανώτατο,⁸³ ενώ η τελευταία αναθεώρηση πραγματοποιήθηκε το 1916 για τη συμπερίληψη στις πρόνοιες του βασικού νόμου της εξόρυξης πετρελαίου και φυσικού αερίου.⁸⁴

Ο αριθμός των αιτήσεων για εξορυκτική εκμετάλλευση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν ιδιαίτερα μεγάλος, προερχόμενος κατά κύριο λόγο από άτομα που επιζητούσαν τον

---

⁸⁰ Simoni Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)" στο *The Development of the Cypriot Economy, From the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. Vassos Karageorghis και Demetrios Michaelides (Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus, 1996), 211.

⁸¹ Άννα Μαραγκού, *Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, Η Πορεία της 1923 – 2000* (αδημοσίευτη έρευνα), 20-32.

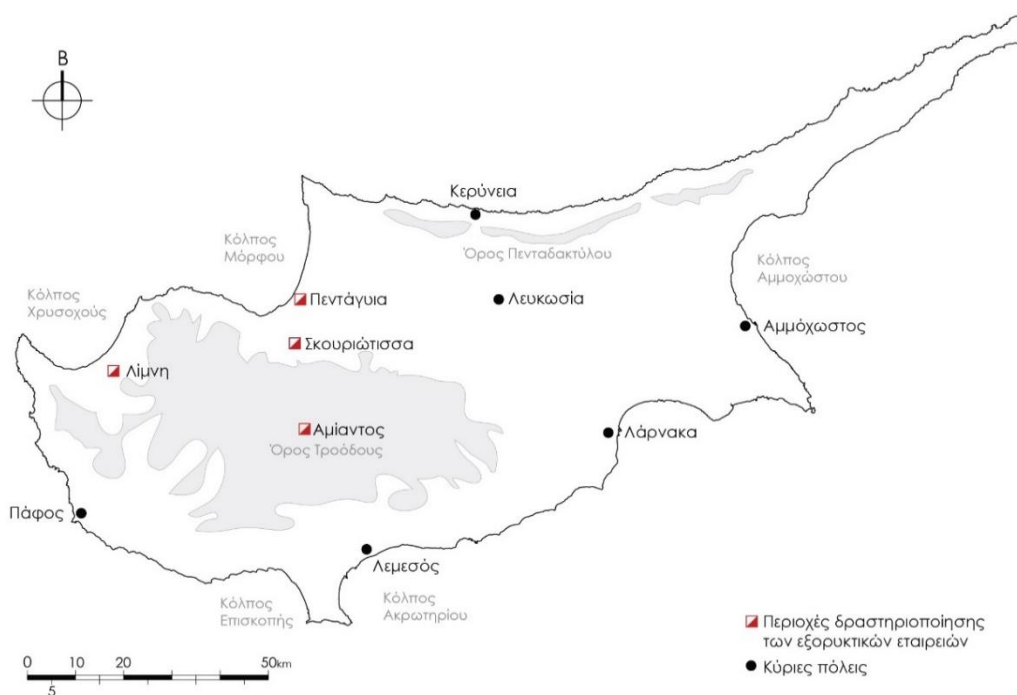
⁸² To amend the Law relating to Mines in Cyprus, *The Cyprus Gazette* 1882, 165-166.

⁸³ Relating to Mining Concessions, *The Cyprus Gazette* 1898, 3601.

⁸⁴ Mines Regulations Amendment Law, *The Cyprus Gazette* 1916, 201.

πλουτισμό από το υπέδαφος της Κύπρου χωρίς γνώσεις στον τομέα της εξόρυξης, συχνά δε τα εν λόγω άτομα ζητούσαν παράλληλα άδειες και για ανασκαφές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.⁸⁵ Ανάλογη μεταλλευτική φρενίτιδα είχαν γνωρίσει και άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα, την περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 έως τα τέλη της δεκαετίας 1880 και η Ισπανία, από το 1840 έως το 1847.⁸⁶

Η αποικιακή κυβέρνηση αντιμετώπιζε θετικά τις αιτήσεις για αξιοποίηση των ορυκτών προσδοκώντας αναμενόμενα κέρδη, χωρίς να διαθέτει εξειδικευμένο αρμόδιο τμήμα για την μελέτη των αιτήσεων και την εποπτεία των ανάλογων εργασιών, αρχειοθετώντας από κοινού μάλιστα τις αιτήσεις αρχαιολογικού και εξορυκτικού ενδιαφέροντος υπό το γενικό τίτλο εξόρυξη (*mining*).⁸⁷ Αν και το πλήθος των παραπάνω επίδοξων επιχειρηματικών προσπαθειών απέβησαν άγονες με τις άδειες έρευνας να μην μετατρέπονται σε μεταλλευτικές μισθώσεις, τρεις περιοχές με σημαντικά αποθέματα ορυκτών περιήλθαν στα χέρια επιχειρηματιών και εταιρικών σχημάτων, που τις κατέστησαν σταδιακά τις επόμενες δεκαετίες σε ιδιαίτερα σημαντικούς παραγωγικούς τόπους για την Κύπρο και τον παγκόσμιο χάρτη στη διαμόρφωση μιας σταδιακά συστηματοποιημένης εκμετάλλευσης. Επρόκειτο για τη Λίμνη στον Κόλπο της Χρυσοχούς, τον Αμίαντο στο όρος Τρόδος και την περιοχή της Σκουριώτισσας στον Κόλπο της Μόρφου (εικ. 1.7

Εικ. 1.7. Χάρτης της Κύπρου με τις θέσεις των περιοχών στις οποίες αναπτύχθηκαν σημαντικές εξορυκτικές δραστηριότητες έως και την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (χάρτης από τον συγγραφέα).

⁸⁵ Μαραγκού, Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, ό.π., 21-22.

⁸⁶ Βλ. σχετικά, Λήδα Παπαστεφανάνη, *Η Φλέβα της Γης, Τα Μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος- 20ος αιώνας* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017), 66-67.

⁸⁷ Ό.π.

1.2.1. Το μεταλλείο της Λίμνης

Από τα παραπάνω τρία ορυχεία το πρώτο το οποίο συγκέντρωσε το ενδιαφέρον ξένων ειδικών, που προξενήθηκε από τους σωρούς αρχαίων σκουριών, ήταν αυτό της Λίμνης (Αρχαίο Μάριο).⁸⁸ Η περιοχή βρισκόταν στα βόρεια παράλια της νήσου στον κόλπο της Πόλεως Χρυσοχούς σε μια ιδιαίτερα απομονωμένη θέση από τις πόλεις και τα κύρια λιμάνια και σε απόσταση πέντε χιλιομέτρων βορειοανατολικά του οικισμού της Πόλης. Οι αρχαίες σκουριές που προκάλεσαν το ενδιαφέρον των επίδοξων επιχειρηματιών προέρχονταν από την αρχαία εκμετάλλευση χαλκού από τους Φοίνικες και τους Ρωμαίους, ενώ πέραν των σκουριών στην περιοχή διασώζονταν πλήθος από αρχαίες γαλαρίες και πηγάδια.⁸⁹

Οι νεότερες αυτές μεταλλευτικές έρευνες άρχισαν από το 1882 και το 1886 οι επιχειρηματίες Richard Foster και William και Thomas Knowles από το Λονδίνο εξασφάλισαν την μεταλλευτική μίσθωση της περιοχής, χωρίς όμως να καταφέρουν να οδηγήσουν το μεταλλείο σε παραγωγική πορεία, χάνοντας τα μεταλλευτικά τους δικαιώματα μόλις δυο χρόνια αργότερα.⁹⁰ Οι διερευνητικές εργασίες στις οποίες προχώρησαν ήταν μεγάλης κλίμακας περιλαμβάνοντας μεταξύ άλλων και την αποξήρανση της λίμνης που είχε σχηματιστεί από την αρχαία εξόρυξη.⁹¹

Κατόπιν των παραπάνω μη επιτυχημένων εργασιών εντοπισμού προσοδοφόρων μεταλλευμάτων η περιοχή αποκτήθηκε από τους Charles and Pency Christian, οι οποίοι στη συνέχεια ίδρυσαν την εταιρεία Lymni Copper Mining Syndicate Ltd. αποκτώντας την μεταλλευτική μίσθωση της περιοχής το 1899.⁹² Η εν λόγω εταιρεία διάνοιξε μια κύρια γαλαρία μήκους 600 περίπου μέτρων (2.000 πόδια), ενώ προχώρησε και σε επιπλέον διερευνητικές τομές χωρίς όμως αποτέλεσμα, διακόπτοντας τελικά τις διερευνητικές εργασίες λόγω έλλειψης κεφαλαίων.⁹³

Ακολούθως μια νέα εταιρεία, η New Lymni Ltd. εργάστηκε στην περιοχή μεταξύ των ετών 1909-1912, αποκτώντας το 1910 τα μεταλλευτικά δικαιώματα του ορυχείου για περίοδο 42

---

⁸⁸ Κωνσταντίνου και Παναγίδης, *Κύπρος και Γεωλογία*, ό.π., 188.

⁸⁹ Μεταγενέστεροι υπολογισμοί έδειξαν ότι επρόκειτο για περίπου ένα εκατομμύριο τόνους. Βλ. Report on the Limni Mine, Cyprus Sulphur and Copper Co. Ltd., Τμήμα Μεταλλείων, MM/2 (III) II, M.509/C, 2.

⁹⁰ Κωνσταντίνου και Παναγίδης, *Κύπρος και Γεωλογία*, ό.π., 188· Government Notice No. 540, *The Cyprus Gazette 1888*, 1249· Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 263· Jenness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 144-145.

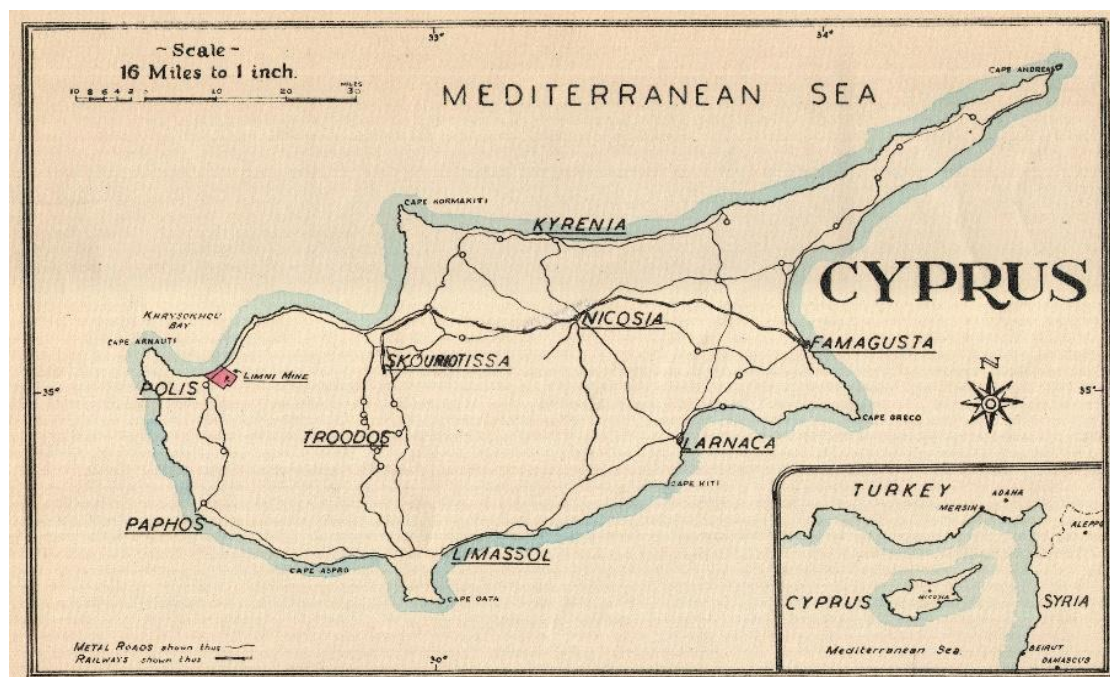
⁹¹ Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 263· Jenness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 144-145.

⁹² Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 264· Indenture made the first day of September 1910, Κρατικό Αρχείο, SA1 742/1910/2C, 29.

⁹³ Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 264· The Cyprus Civil List, 1 January 1903, Government Printing Office, 1903, 12.

ετών (εικ. 1.8).⁹⁴ Και σε αυτήν την περίπτωση το ορυχείο δεν κατέστη παραγωγικό με τις εργασίες να διακόπτονται καθ' όλη τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, εξαιτίας των επιπλέον δυσκολιών που δημιουργήθηκαν στις επικοινωνίες και στο εμπόριο.⁹⁵

Αν και δεν διασώζονται επαρκή στοιχεία που να γνωστοποιούν τις εγκαταστάσεις που ανέπτυξαν οι διάφορες εταιρείες που επιχειρήσαν να εκμεταλλευτούν την περιοχή, σχέδιο του 1921 που διασώζεται στο Κρατικό Αρχείο, φανερώνει πως στη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχαν διανοιχθεί ιδιωτικοί δρόμοι από τις εταιρείες, ενώ υπήρχαν και έξι κτήρια, εκ των οποίων ένα φιλοξενούσε εργαστήρια και ακόμη δυο την κατοικία του Διευθυντή και τα γραφεία της εταιρείας (εικ. 1.9).⁹⁶ Οι υπαίθριες μηχανολογικές εγκαταστάσεις και ελαφρές κατασκευές δεν αποτυπώνονται στο εν λόγω σχέδιο, το οποίο δημιουργήθηκε ως ένα απλό τοπογραφικό διάγραμμα για τον προσδιορισμό της θέσης προτεινόμενης αποθήκης εκρηκτικών υλών. Ακόμη σύμφωνα με έκθεση του Ύπατου Αρμοστή, η οποία καταχωρίστηκε στα βρετανικά κοινοβουλευτικά πρακτικά (*British Parliamentary Papers*) του 1888, φαίνεται πως από τις απαρχές της βρετανικής επικυριαρχίας είχε εισαχθεί αξιόλογος μηχανολογικός εξοπλισμός από το εξωτερικό, καθώς γίνεται αναφορά στην εισαγωγή "φορτίου με μηχανήματα και διάφορες συσκευές," τα οποία σταδιακά εγκαθίσταντο.⁹⁷

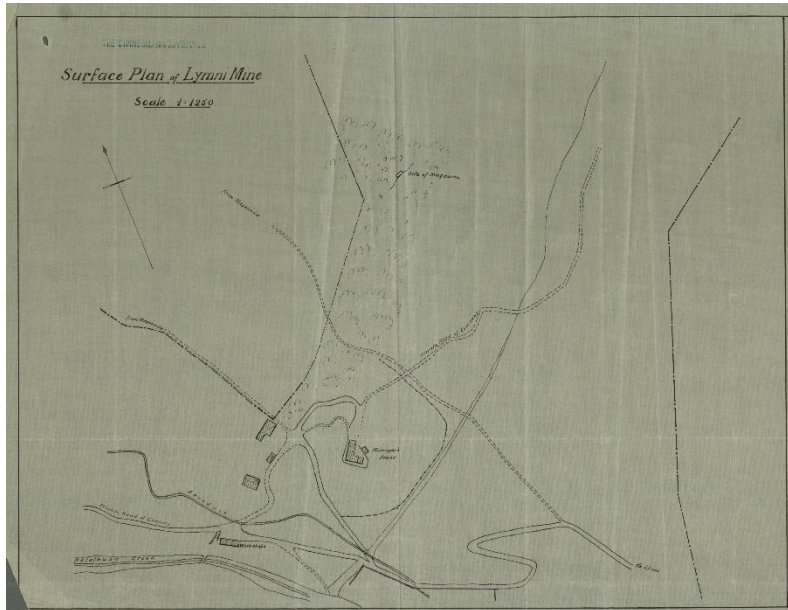
Εικ. 1.8. Η μεταλλευτική μίσθωση της Λίμνης έκτασης ~30 τετρ. μιλίων, όπως αποτυπώθηκε με κόκκινο χρώμα σε χάρτη του 1946 (Τμ. Μεταλλείων, Μ. 509C).

⁹⁴ Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 264· *The Cyprus Blue Book, 1910-1911*, 332· Indenture made the first day of September 1910, Κρατικό Αρχείο, SA1 742/1910/2C, 19-29.

⁹⁵ Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 264.

⁹⁶ To the Commissioner Paphos, 21 May 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 824/1915, 26· Surface Plan of Limni Mine, 19 May 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 824/1915, 29.

⁹⁷ Susan Gole, *Cyprus on the table, Maps of Cyprus in British Government papers, 1878-1920* (Nicosia: The Bank of Cyprus Cultural Foundation, 1996), 20.

Εικ. 1.9. Τοπογραφικό σχέδιο των εγκαταστάσεων του μεταλλείου της Λίμνης, 1921 (Κρατικό Αρχείο, SA1 824/1915).

Επίσης παρόλο που οι εργασίες στη Λίμνη δεν απέδωσαν καρπούς φαίνεται πως κατά καιρούς απασχολήθηκε ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός εργατών, όπως συνέβη για παράδειγμα κατά το 1885. Για το εν λόγω έτος ο Ύπατος Αρμοστής σε αντίστοιχη έκθεσή του έκανε ειδική μνεία στα σημαντικά κεφάλαια που δαπανήθηκαν στην επαρχία της Πάφου για τις εργασίες του ορυχείου υπό τη μορφή μισθών.⁹⁸

Το εν λόγω μεταλλείο που εγκαινίασε τη μεθοδική προσπάθεια εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου με αξιόλογης κλίμακας εργασίες για την περιορισμένη εξορυκτική βιομηχανία της εποχής, η οποία περιοριζόταν κυρίως σε μικρά λατομεία, ανέπτυξε κατά τις επόμενες δεκαετίες σημαντικές δραστηριότητες και αποτέλεσε στην πορεία ένα από τα σημαντικότερα μεταλλεία της νήσου.

1.2.2. Το ορυχείο του Αμιάντου

1.2.2.1. Το εξορυκτικό ενδιαφέρον για τον Αμιάντο και οι μεταλλευτικές μισθώσεις

Αρκετά χρόνια μετά από τις πρώτες μεταλλευτικές έρευνες στην περιοχή της Λίμνης, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πραγματοποιήθηκε η δεύτερη σημαντικότερη εξορυκτική κίνηση με σκοπό την εκμετάλλευση αμιάντου. Η βιομηχανία του αμιάντου είχε αρχίσει να αναπτύσσεται διεθνώς από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αφού είχαν προηγηθεί πειράματα για τη χρήση του στις αρχές του αιώνα με επίκεντρο την Ιταλία.⁹⁹ Την περίοδο 1860-1875 άρχισε η πρώτη μαζική

⁹⁸ Ο.π.

⁹⁹ S.H. Hollowday, A. M. I. Mech. E., Chief Engineer, Cyprus Asbestos Mines Ltd., "Siam & Spain...Egypt & Eire... They all want Asbestos from Cyprus," *Cyprus Review*, May 1951.

εκμετάλλευση, ενώ το 1877 άρχισε η εκμετάλλευση των μεγάλων κοιτασμάτων αμιάντου του Καναδά.¹⁰⁰ Ο χρυσοπλικού τύπου αμιάντος που διέθετε η Κύπρος, ο οποίος είχε μικρό μήκος ινών, άρχισε να είναι διεθνώς εμπορεύσιμος για την παραγωγή οικοδομικών υλικών με την ανάμειξή του με τσιμέντο ακριβώς την περίοδο που εκδηλώθηκε και το ενδιαφέρον για την εκμετάλλευσή του στη νήσο (~1904).¹⁰¹ Τα μεγάλα κοιτάσματα του κυπριακού αμιάντου, που προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των επενδυτών βρίσκονταν στο δάσος του όρους Τρόδος, 5 περίπου χιλιόμετρα δυτικά από την υψηλότερη κορυφή της νήσου, σε ιδιαίτερα μεγάλα υψόμετρα, μεταξύ 1.300 και 1.400 μέτρων.

Η απαρχή της σύγχρονης εκμετάλλευσης του αμιάντου στην Κύπρο έγινε συγκεκριμένα το 1904, με τη χορήγηση προνομίων εκμετάλλευσης του αμιάντου στις κοινότητες της περιοχής, τα οποία το 1905 εκχωρήθηκαν στον Ιταλό επιχειρηματία Cesar Trompetta.¹⁰² Δυο χρόνια αργότερα το 1907, ο Cesar Trompetta απέκτησε τα αποκλειστικά δικαιώματα έρευνας και εκμετάλλευσης του αμιάντου στο κυβερνητικό δάσος του Τροόδους (εικ. 1.10),¹⁰³ μεταβιβάζοντάς τα τον ίδιο χρόνο στην εταιρεία Cyprian Mining Company Ltd. (*Compagnia mineraria di Cipro societa a garanzia limitata*) με έδρα την Τεργέστη. Οι μέτοχοι της εταιρείας ήταν διαφόρων εθνικοτήτων συμπεριλαμβανομένων και Ελλήνων επιχειρηματιών.¹⁰⁴ Τα δικαιώματα παραχωρήθηκαν για πέντε έτη και η συμφωνία προέβλεπε ότι σε περίπτωση που θα ανευρίσκονταν εμπορικά εκμεταλλεύσιμος αμιάντος σε οποιαδήποτε περιοχή του κυβερνητικού δάσους έκτασης 42 τ. μιλίων (108 τ. χλμ.), η εταιρεία για την εν λόγω περιοχή θα μπορούσε να ζητήσει μεταλλευτική μίσθωση διάρκειας 50 ετών.¹⁰⁵

Με την παραπάνω συμφωνία το 1908, η εταιρεία έλαβε δυο μεταλλευτικές μισθώσεις, η διάρκεια των οποίων το 1911 επεκτάθηκε από τα 50 στα 99 έτη.¹⁰⁶ Οι μισθώσεις του ορυχείου, που ήταν ανοιχτού τύπου κατελάμβαναν έκταση 2 τ. μιλίων (5,2 τ. χλμ.) η καθεμία, επιπλέον

---

¹⁰⁰ Ό.π.

¹⁰¹ Κωνσταντίνου και Παναγίδης, *Κύπρος και Γεωλογία*, ό.π., 192.

¹⁰² Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 269· "Εκμετάλλευσις Αμιάντου εις τα Βουνά Τροόδους, Οι πρώτες δοκιμές," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 14 Ιουλίου 1906· "Ο Αμιάντος," εφημερίδα: *Φωνή της Κύπρου*, 14 Ιουλίου 1906.

¹⁰³ Cyprian Mining Company Ltd. to the High Commissioner, June 20, 1907, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 18.

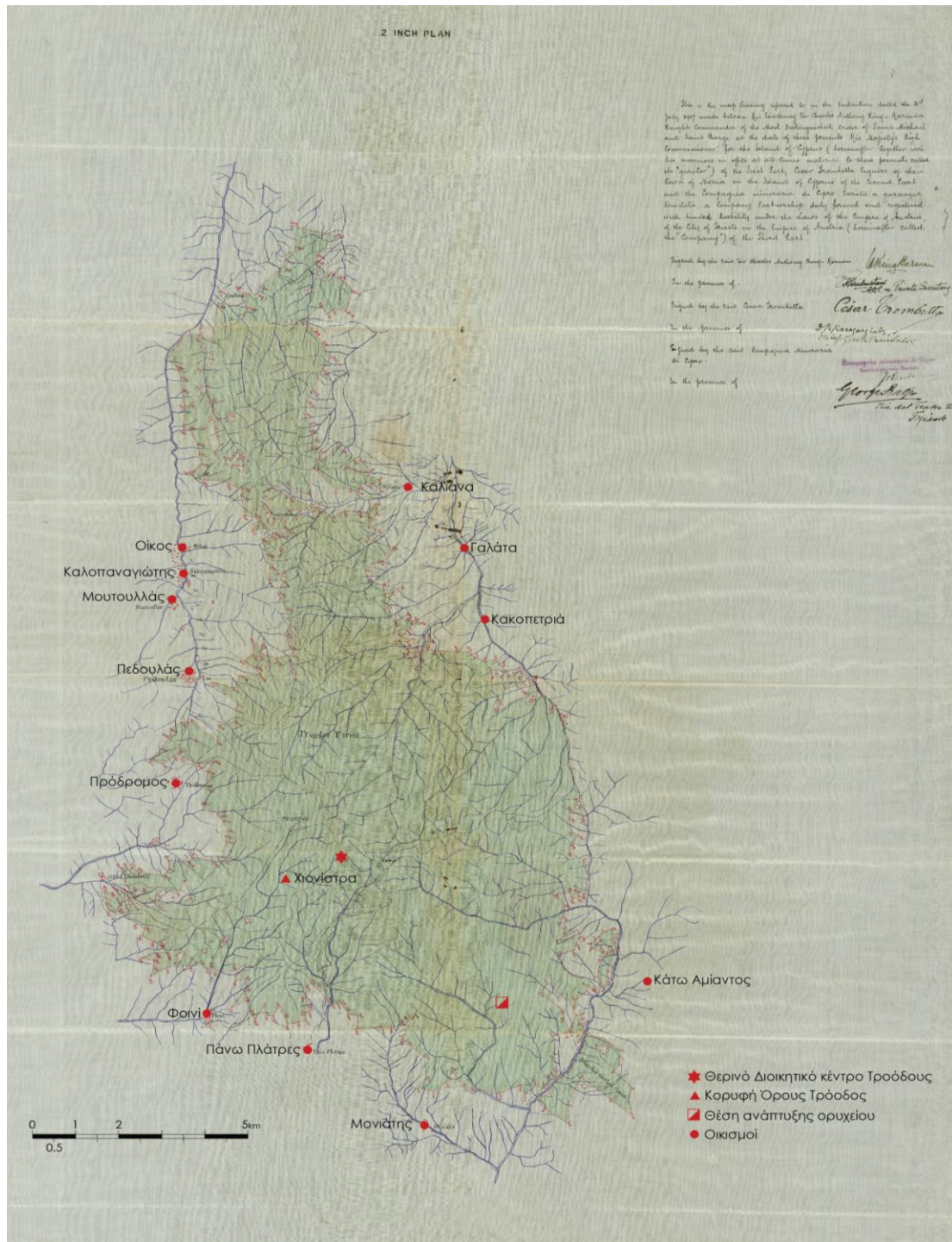
¹⁰⁴ Registration of a Company Firm, 24 April 1907, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 6.

¹⁰⁵ Ό.π.: Indenture made the 31st day of July in the year one thousand nine hundred and seven, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 86· Cyprian Mining Company Ltd. to the High Commissioner, August 29, 1910, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 121· F.B. Behr, General Manager of Anglo-French Middle East Development to the under Secretary of State for the colonies, 22 July 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921, 87.

¹⁰⁶ Cyprian Mining Company Ltd. to the High Commissioner, 29 August 1910, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 118· This Indenture made this 27 day of June in the year one thousand nine hundred and eleven, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 135-137.

δε έκταση 204,137 acres (826 περίπου στρεμμάτων) αποτελούσε από το 1912 ιδιοκτησία του (εικ. 1.11).¹⁰⁷

Εικ. 1.10.* Ο χάρτης που επισυνάπτονταν στην συμφωνία αποκλειστικής έρευνας για την εκμετάλλευση αμιάντου στο κυβερνητικό Δάσος του Τροόδους, 1907 (Κρατικό Αρχείο, SA1 2159/1908).

¹⁰⁷ Certificate of Registration of Immovable Property, Land Registry Office, Cyprus, 25 September 1912, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 163; High Commissioner to the Secretary of State for the Colonies, 16 June 1915, Κρατικό Αρχείο, SA1 1045/12, 114.

LAND REGISTRY OFFICE, CYPRUS. 163

Certificate of Registration of Immovable Property.

Number of Registration _____

PARTICULARS OF THE PROPERTY.

Nahieh Belam Town or Village Selembria
 Locality In the Wooded Belimited State Forest Block _____ Holding _____
 Nature of Property All the buildings and plant of the Cyprus Mining Company Limited at the Wooded and 200.157 acres of land as per Area or Quantity from attached map No. 2
 Boundaries The Wooded Belimited State Forest on all sides.
 Category of (1) Property Mixed (2) Ground Asazi Mixed
 Name of Plot Asazi
 Transferred from The Government of Cyprus
 To The Cyprus Mining Company Limited
 Reason for grant of Title Concession from the Government
 Previous Registration - -
 Sale Price - - cp. Assessed Value £ 10,000 cp. Umum _____ Khulassa p. _____
 Commuted Succession Due (Sec. 28, Law XII, 1907) per annum, _____ piastres _____ paras
 Annual Payment (Sec. 10, Law IX, 1908) per annum, £ 1.5.0 piastres _____ paras

	cp.	Registered at _____
Transfer.....	100	the _____ day of _____ 19 _____
Registration ...	6	
Bedel Mist.....		
Idjare		
Total.....	106	

Principal Officer of Land Registration.

Υπό τον έλεγχο της Cyprian Mining Company Ltd. το ορυχείο λειτούργησε έως το 1917, έτος κατά το οποίο η εταιρεία κηρύχτηκε εχθρική εφόσον μέτοχοι της προέρχονταν από χώρες των κεντρικών δυνάμεων, με αποτέλεσμα την μεταβίβαση των δικαιωμάτων επί του κυπριακού αμιάντου και της περιουσίας της εταιρείας το 1919, στον Κύπριο επιχειρηματία Σπύρο Αραούζο με τη διαδικασία του πλειστηριασμού. Ο πλειστηριασμός κατέστη εφικτός ύστερα από την υπερψήφιση νόμου που αφορούσε αποκλειστικά τη διαχείριση της Cyprian Mining Company Ltd.¹⁰⁸

Εικ. 1.11. Ο τίτλος ιδιοκτησίας της γης και των κτηριακών εγκαταστάσεων της Cyprian Mining Company Ltd., 1912 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907).

1.2.2.2. Παραγωγικές εγκαταστάσεις και Υποδομές Κατοίκησης

Στο ορυχείο του Αμιάντου οι εξορυκτικές δραστηριότητες που πραγματοποιούσε η αυστριακή εταιρεία είχαν μια σαφώς μεγαλύτερη δυναμική και επιτυχία, σε σχέση με τις αντίστοιχες δραστηριότητες στην περιοχή της Λίμνης, με αποτέλεσμα να τεθούν οι βάσεις για την οργάνωση του ορυχείου με κτηριακά έργα, ηλεκτρομηχανολογικό εξοπλισμό και άλλες εγκαταστάσεις για την εξόρυξη και την επεξεργασία του ορυκτού, αλλά και για τη διαμονή του απαραίτητου εργατικού δυναμικού.

Στα πολύ πρώιμα στάδια ανάπτυξης του ορυχείου η εταιρεία εκμεταλλεύτηκε τον αμιάντο με τη χρήση στοιχειωδών κτηριακών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού, βασισμένη σχεδόν εξολοκλήρου στην χειρωνακτική εργασία. Τα πετρώματα εξορύσσονταν από εργάτες, μεταφέρονταν με ζώα εντός του ορυχείου και ο διαχωρισμός των ινών του αμιάντου πραγματοποιούνταν χειρωνακτικά από δεκάδες εργάτριες (εικ. 1.12). Το 1908 όμως με την

¹⁰⁸ Cyprian Mining Company, Limited, (Property Disposal) Law, *The Cyprus Gazette* 1917, 279-285; Enemy Property (Disposal) Bill 191, Κρατικό Αρχείο, SA1 604/1917.

απόκτηση των δυο μεταλλευτικών μισθώσεων η εταιρεία πραγματοποίησε την πρώτη μεγάλη εισαγωγή εξοπλισμού, με την εισαγωγή από τα λιμάνια της Αμμοχώστου και της Λεμεσού 12 μεγάλων και 30 μικρότερων εμπορευματοκιβωτίων με μηχανήματα,¹⁰⁹ ενώ έως το 1912 είχε δαπανήσει επιπλέον σημαντικά κεφάλαια κατασκευάζοντας τους πρώτους μύλους, τα πρώτα εργαστήρια και τις πρώτες εργατικές κατοικίες εγκαθιστώντας μαζί με διάφορες επιπλέον κατασκευές, συστήματα μεταφοράς και επιπλέον μηχανήματα για την παραγωγή 2.000 έως 3.000 τόνων καθαρού αμιάντου το χρόνο (εικ. 1.13).¹¹⁰ Ήδη από το 1908, με αφορμή την επίσκεψη του Υπατου Αρμοστή King Harman στον Αμιάντο, ο τύπος της εποχής έκανε αναφορά “στας πολυσχιδείς των τεχνικών έργων διακλαδώσεις” του ορυχείου στις οποίες ο Αρμοστής ξεναγήθηκε για δυο ώρες.¹¹¹

Οι επενδύσεις σε εγκαταστάσεις συμπεριλαμβανομένων εργατικών κατοικιών συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε και κατασκευάστηκαν ορισμένα καταστήματα και χώροι αναψυχής, όπως παντοπωλείο, κρεοπωλείο, μαγειρείο και καφενείο, καθώς και σχολείο, ιατρείο, χώρος λατρείας και ένα κτήριο για τις ανάγκες της αστυνομίας και του τμήματος δασών.¹¹² Για τη ανάπτυξη και τη λειτουργία αρκετών από τις παραπάνω χρήσεις υπεύθυνο ήταν το συνεργατικό τμήμα της εταιρείας, η επονομαζόμενη “συνεργατική κοινότητα” (*Co-operative Society*) του Αμιάντου.¹¹³ Το συνεργατικό τμήμα αποτελούσε ένα ιδιόμορφο συνεργατικό οργανισμό, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1915 από την εταιρεία, που συνέταξε και το καταστατικό, σύμφωνα με ιδιωτικό συμφωνητικό μεταξύ εταιρείας και οργανισμού. Το καταστατικό έθετε την εταιρεία ως διαχειριστή και τους εργάτες μετόχους, ενώ ως σκοποί ορίζονταν από την αποταμίευση και τη χαμηλότοκη δανειοδότηση των εργατών, τη δωρεάν ή με μικρή συνεισφορά ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, την οικονομική ενίσχυση των εργατών σε περιπτώσεις ασθένειας ή ατυχημάτων έως την εμπορία τροφίμων με χαμηλές τιμές και την παροχή πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και χώρου λατρείας.¹¹⁴

---

¹⁰⁹ “Η εργασία του Αμιάντου,” εφημερίδα: *Φωνή της Κύπρου*, 3 Οκτωβρίου 1908.

¹¹⁰ Στο Cyprian Mining Company Ltd. to the High Commissioner, 29 August 1910, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 117 αναφέρεται σχετικά: “...we erected dwelling houses, workshops, and other buildings and plants...” Στο Cyprian Mining Company Ltd. to the Chief Secretary to Government, May 12, 1912, Κρατικό Αρχείο, SA1 1766/1907, 152 αναφέρεται επίσης σχετικά: “After an activity of some years we believe we had arrived at our object. Having now erected several installations at the mines by setting up suitable means of transport and extending the machinery, we are prepared for a production of 2000 – 3000 tons cleared asbestos annually...”

¹¹¹ “Η εργασία του Αμιάντου,” εφημερίδα: *Φωνή της Κύπρου*, 3 Οκτωβρίου 1908.

¹¹² Cyprian Mining Company Ltd. to Principal Forest Officer, Troodos, 26 August 1916, Κρατικό Αρχείο, SA1 955/1916, 5-7. “Το Αμιαντορυχείο Τροόδους, Απασχολούνται 450 εργάται,” εφημερίδα: *Φωνή της Κύπρου*, 15 Απριλίου 1916.

¹¹³ Isodoro Jelenko, Manager of Cyprian Mining Company Ltd. to Herbert Dunk Esq., Public Custodian, 30 July 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 819/1919, folio 3-5.

¹¹⁴ Ο.π.

Εικ. 1.12. *Cart postal* στην οποία εικονίζονται νεαρές Κύπριες να εργάζονται στην διαλογή του αμιάντου, 1910s (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 1.13. Άποψη κτηριακών εγκαταστάσεων του Αμιάντου, 1911 (Τμ. Γεωλογικής Επισκόπησης).

Ο οργανισμός είχε έσοδα τόσο από την εταιρεία, όσο και από τους μετόχους εργάτες, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν ένα περίπου ημερομίσθιο για την εγγραφή τους (1 σελίνι), περί το 1 έως 2% των απολαβών τους ανά δεκαπενθήμερο (2 πιάστρες) και επιπλέον περί το 5 έως 9% (1 σελίνι) των απολαβών τους επίσης ανά δεκαπενθήμερο ως μετοχικό κεφάλαιο, το οποίο μπορούσε να τους επιστραφεί μετά την αποχώρησή τους από την εταιρεία και τον οργανισμό.¹¹⁵ Τα εν λόγω ποσοστά μπορούσαν να ήταν και κατά πολύ υψηλότερα, εάν δεν εργάζονταν όλες τις εργάσιμες ημέρες οι εργάτες, καθώς δεν ορίζονταν ως ποσοστά, αλλά προκαθορίζονταν με τα συγκεκριμένα ποσά που καταγράφονται παραπάνω. Η εταιρεία κατέβαλε αντίστοιχα ανά δεκαπενθήμερο περί το 1 έως 2% των απολαβών των εργατών στον οργανισμό, αλλά δεν ακολουθούσε την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου.¹¹⁶ Επίσης ο οργανισμός ελάμβανε πόρους από τα πρόστιμα που είχαν δικαίωμα να επιβάλουν οι επιστάτες στους εργάτες για άγνωστους σήμερα λόγους και από τα επιτόκια των δανείων.¹¹⁷

---

¹¹⁵Ο.π.

¹¹⁶Ο.π.

¹¹⁷Ο.π.

Επρόκειτο για ένα οργανισμό ο οποίος ανέλαβε σημαντικές υποχρεώσεις που κανονικά όφειλαν να επιβαρύνουν την εταιρεία, όπως η λειτουργία σχολείου και ναού ή η καταβολή αποζημιώσεων σε περιπτώσεις εργατικών ατυχημάτων, με το καταστατικό να θέτει την εταιρεία "μη υπεύθυνη για τις συνέπειες ατυχημάτων ή ασθενειών," καθώς "όλοι οι εργαζόμενοι στον Αμίαντο ήταν ασφαλισμένοι στην συνεργατική κοινότητα."¹¹⁸ Όσον αφορά την εμπορία τροφίμων και ειδικά του άρτου, το οποίο επιχορηγούταν με επιπλέον ποσά που κατέβαλε η εταιρεία, θεωρούνταν "χρήσιμη ώστε να αποφεύγονται περαιτέρω αυξήσεις στους μισθούς," οι οποίες υπαγορεύονταν από τον πληθωρισμό που είχε φέρει ο πόλεμος.¹¹⁹ Ο οργανισμός επίσης μέσω του μετοχικού κεφαλαίου που κατέβαλλαν τακτικά οι εργάτες πρόσφερε κεφάλαια στην εταιρεία για την υποστήριξη των λειτουργιών, που ήταν απαραίτητες για την κοινότητα, καθώς παρόλο που επιστρέφονταν στους εργάτες που αποχωρούσαν από την κοινότητα, ανανεώνονταν από τους νέους που προσλαμβάνονταν. Ουσιαστικά ο οργανισμός αποτελούσε ένα παρακλάδι της εταιρείας, το οποίο επιφορτιζόταν με όλα τα ζητήματα που αφορούσαν τον οικισμό, τα οποία δεν είχαν σχέση με την παραγωγή, μεταφέροντας ευθύνες της λειτουργίας στους εργάτες, με τους όρους όμως που έθετε η εταιρεία η οποία ήταν και ο αποκλειστικός διαχειριστής, διασφαλίζοντας τις συνθήκες κανονικότητας που απαιτούνταν για τη λειτουργία ενός οικισμού.

Όλες οι εγκαταστάσεις που αναπτύχθηκαν στο ορυχείο μέχρι το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου καταγράφονται στο έγγραφο ειδοποίησης πλειστηριασμού της εταιρείας, που δημοσιεύθηκε στην επίσημη εφημερίδα της κυβέρνησης στις 4 Απριλίου του 1919.¹²⁰ Βάσει του παραπάνω εγγράφου σε αυτήν την πρώτη περίοδο εκμετάλλευσης του ορυχείου είχαν κατασκευαστεί δυο μύλοι σύνθλιψης (*crushing mills*), ένας μύλος παραγωγής ινών (*fiberizing mill*), οκτώ εργαστήρια και αποθήκες, τριάντα έξι εργατικές κατοικίες (*dwelling house and huts*), οκτώ καταστήματα και σχετικές αποθήκες, τέσσερα κτήρια δημόσιας χρήσης όπως κοινές κουζίνες, καφενεία κ.α. (*4 public houses as kitchens, coffee-shops, etc.*), έξι στέρνες και δεξαμενές (*tanks and reservoirs*) και πέντε στάβλοι για περίπου σαράντα ζώα.¹²¹ Στο έγγραφο του πλειστηριασμού καταγράφονταν επιπλέον το κτήριο και ο στάβλος της αστυνομίας και του Τμήματος Δασών και η ύπαρξη ενός ισογείου χώρου, ο οποίος εξυπηρέτούσε το συνεργατικό τμήμα, με την επισήμανση ότι εξαιρούνταν του πλειστηριασμού.¹²²

Όσον αφορά τον ηλεκτρομηχανολογικό εξοπλισμό βάσει του ίδιου εγγράφου, το ορυχείο διέθετε δυο ατμομηχανές, τέσσερις πετρελαιομηχανές, μια στροβιλογεννήτρια,

---

¹¹⁸ Ό.π.

¹¹⁹ Ό.π.

¹²⁰ Sale by Auction at the Government offices, Nicosia, Cyprus, on Tuesday the 6th May, 1919, at 12.0 noon, the Cyprian Mining Company, Limited, (property disposal) laws, 1917 & 1919, *The Cyprus Gazette 1919*, 143-146.

¹²¹ Ό.π.

¹²² Ό.π.

εγκαταστάσεις ηλεκτροφωτισμού και σαράντα οκτώ επιπλέον μηχανές διαφόρων ειδών όπως σπαστήρες και μηχανές άλεσης.¹²³ Το ορυχείο διέθετε επίσης εναέριο μεταφορικό σύστημα μήκους 119 περίπου μέτρων που εξυπηρετούνταν από δυο βαγονέτα, σιδηροδρομικές ράγες μήκους 3.220 μέτρων που εξυπηρετούνταν από 62 βαγονέτα και δίκτυο μεταφοράς νερού με σωληνώσεις μήκους 2.620 περίπου μέτρων.¹²⁴ Για τις ανάγκες μετακινήσεων η εταιρεία διέθετε είκοσι δυο οχήματα (άμαξες και αυτοκίνητα), καθώς και είκοσι πέντε μουλάρια, επτά γαϊδούρια και ένα άλογο.¹²⁵ Ο κινητός εξοπλισμός του ορυχείου περιελάμβανε επίπλωση για τριάντα δωμάτια και γραφεία, φορητό εξοπλισμό για 400 περίπου αμιαντωρύχους κ.α.¹²⁶

Ο εν λόγω ηλεκτρομηχανολογικός εξοπλισμός επέτρεψε τη μερική εκμηχάνιση της παραγωγής, δεδομένου ότι η εξόρυξη εξακολουθούσε να γίνεται χειρωνακτικά, παρόλη τη μαζική κυκλοφορία εκσκαφικών μηχανημάτων ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στον δυτικό κόσμο και δεδομένης της μετακίνησης των πετρωμάτων από τους χώρους εξόρυξης προς τους μύλους με βαγονέτα που μετακινούνταν χειρωνακτικά ή με τα ζώα κατά μήκος των σιδηροδρομικών γραμμών.

Τοπογραφικό σχέδιο του 1920 κλίμακας 1:5.000, που διασώζεται στο αρχείο του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, παρέχει την μοναδική απεικόνιση της οργάνωσης του Αμιάντου τη δεδομένη περίοδο (εικ. 1.14-1.15). Σύμφωνα με το εν λόγω σχέδιο, στο οποίο δεν καταγράφονται χρήσεις γης, ο οικισμός είχε αναπτυχθεί εκατέρωθεν του κύριου οδικού άξονα Καρβουνά – Τροόδους και σε σχετική απόσταση από τα ορυχεία που εκμεταλλεύονταν η εταιρεία. Τα κτήρια ήταν χωροθετημένα ώστε να ακολουθούν τις διευθύνσεις των ισούψων καμπύλων του έντονου ανάγλυφου της περιοχής, ενώ έντεκα κτήρια διαστάσεων 5 x 5 περίπου μέτρων, που είναι προφανές ότι κατασκευάστηκαν ως εργατικές κατοικίες χωροθετήθηκαν σε κάναβο με άνετες μεταξύ τους αποστάσεις (εικ. 1.16). Στο σχέδιο διακρίνεται επίσης η ύπαρξη ενός βιομηχανικού κτηρίου εμβαδού περί τα 1.000 περίπου τ.μ. (εικ. 1.17), καθώς και η θέση των εγκαταστάσεων της αστυνομίας και του Τμήματος Δασών, εφόσον η ένδειξη P.S. του σχεδίου, αναφέρεται στα αρχικά γράμματα του αστυνομικού τμήματος στην αγγλική γλώσσα (*police station*). Καθώς στον οικισμό υπήρχαν το 1920 τουλάχιστον οι 36 κατοικίες που καταγράφονται στο έγγραφο του πλειστηριασμού, οι πλείστες κατοικίες των εργατών πρέπει να ήταν οργανωμένες σε κτήρια πολλαπλών κατοικιών. Η οργάνωση των έντεκα μονόχωρων κατοικιών με άνετες μεταξύ τους αποστάσεις, οι οποίες πρέπει να παραχωρούνταν κυρίως ή αποκλειστικά σε οικογένειες ήταν άμεσα συσχετισμένη με τη δυνατότητα διατήρησης κήπων, για την υποστήριξη του

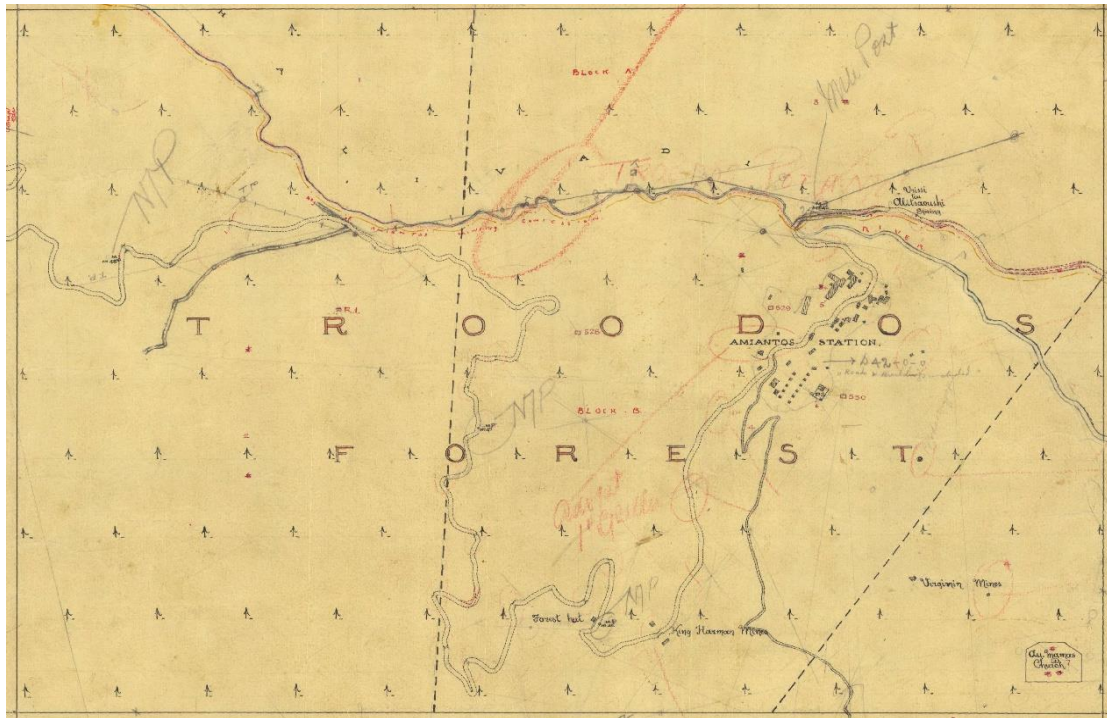
¹²³ Ο.π.

¹²⁴ Ο.π.

¹²⁵ Ο.π.

¹²⁶ Ο.π.

βιοπορισμού των εργατών και των οικογενειών τους, καθώς αποτελούσε πολιτική της εταιρείας, προσφέροντας σπόρους στους εργάτες.¹²⁷

Εκ. 1.14. Τοπογραφικό σχέδιο στο οποίο αποτυπώθηκε η πρώτη ανάπτυξη του Αμιάντου με την σήμανση Amiantos Station, 1920 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, 3753, original, κλ. 1:5000).

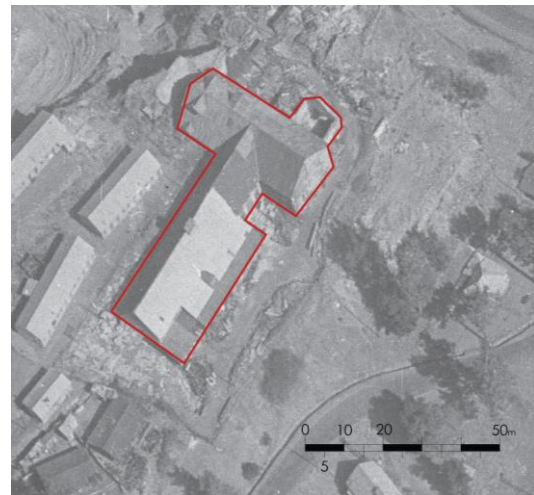
Εκ. 1.15.* Απόσπασμα του τοπογραφικού σχεδίου της εκ. 1.14

¹²⁷ Memorandum by the Public Custodian, 8 March 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 819/1919, paragraph 18.

Εικ. 1.16. Εργατική κατοικία των αρχών του 20^{ου} αιώνα στον Αμιάντο, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 1.17.* Βιομηχανικό κτήριο που κατασκευάστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στον Αμιάντο, όπως διακρίνεται σε απόσπασμα αεροφωτογραφίας του 1963 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Η εκμετάλλευση του αμιάντου πρόσφερε εργασία σε ένα σημαντικό αριθμό Κυπρίων χωρικών, ο οποίος αυξανόταν παράλληλα με τη σταδιακή εκμηχάνιση της παραγωγής. Στις απαρχές εκμετάλλευσης του ορυχείου το 1907, φαίνεται ότι απασχολούνταν περί τα 150 έως και τα 250 άτομα,¹²⁸ ενώ ήδη από το 1908 φαίνεται πως ο αριθμός τους αυξήθηκε σημαντικά, με την απασχόληση έως και 750 εργατών.¹²⁹ Περίπου σε αυτά τα επίπεδα ανήλθε ο αριθμός των εργαζομένων στον Αμιάντο και κατά τη διάρκεια του πολέμου με την εταιρεία να απασχολεί περίπου έως και 800 άτομα.¹³⁰ Οι παραπάνω αριθμοί καταγράφουν την μέγιστη απασχόληση εργατικού δυναμικού κατά τους θερινούς μήνες, εφόσον το ορυχείο το χειμώνα εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών και των χιονοπτώσεων παρέμενε κλειστό με το σημαντικό περιορισμό του απασχολούμενου ανειδίκευτου προσωπικού. Το 1916 που αποτέλεσε και το πλέον παραγωγικό έτος του ορυχείου καταβλήθηκαν αθροιστικά 84.813 ημερομίσθια.¹³¹ Οι εργάτες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά προέρχονταν από όλη τη νήσο.¹³²

---

¹²⁸ "Το Μεταλλείον του Αμιάντου," εφημερίδα: *Κύπρος*, 30 Ιουνίου 1907· "Το Αμιαντορυχείον του Τροόδους, Εξεχωρήθη εις Ιταλική Εταιρεία," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 3 Αυγούστου 1907.

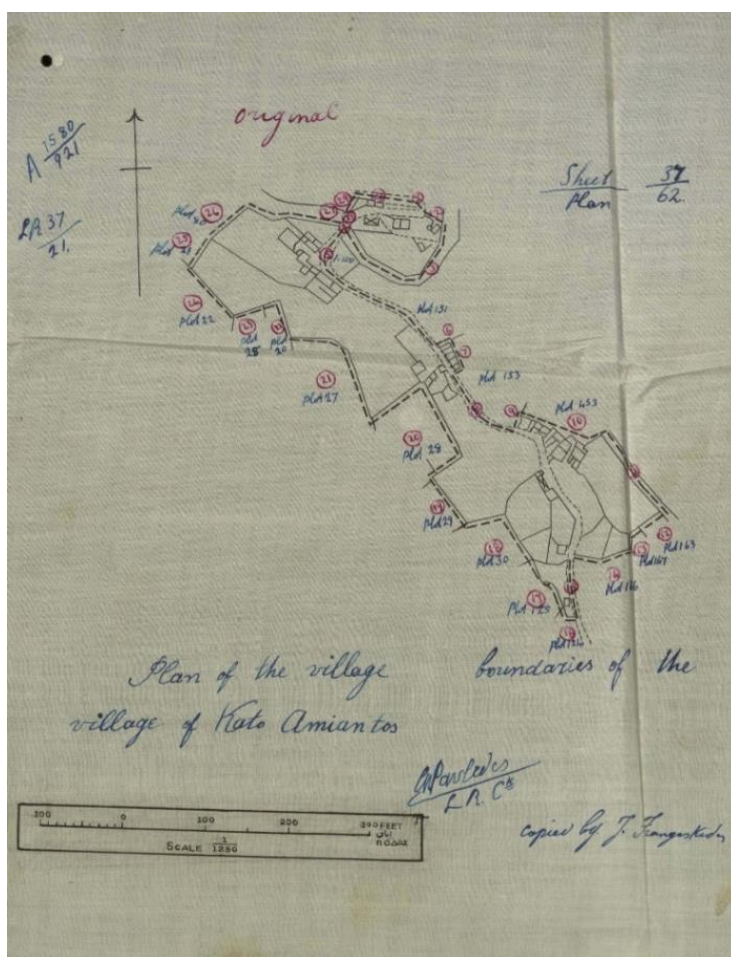
¹²⁹ "Η Εργασία του Αμιάντου," εφημερίδα: *Φωνή της Κύπρου*, 3 Οκτωβρίου 1908.

¹³⁰ "The number of Employers and workers with their families having increased since last May up to 750-800 persons I had to fill up all available lodgings, I had to build new houses for workers and am continuing to do so..." Βλ. Cyprian Mining Company Ltd. to the Principal Forest Officer, 26 August 1916, Κρατικό Αρχείο, SA1 955/916, 7· Memorandum by the Public Custodian, 8 March 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 819/1919, paragraph 18.

¹³¹ Isodoro Jelenko, Manager of Cyprian Mining Company Ltd. to Herbert Dunk Esq., Public Custodian, 30 July 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 819/1919, folio 3.

¹³² Memorandum by the Public Custodian, 8 March 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 819/1919, paragraph 18.

Η ανάπτυξη του Αμιάντου συνέτεινε σε μεγάλο βαθμό και στη δημιουργία ενός νέου χωριού εκτός του χώρου που καταλάμβανε η μεταλλευτική μίσθωση σε απόσταση 1,5 περίπου χλμ. νοτιοανατολικά του ορυχείου. Πρόκειται για το χωριό Κάτω Αμιάντος, το οποίο άρχισε να σχηματίζεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, από τους χωρικούς της γειτονικής κοινότητας του Πελενδρίου, χωρίς την ανάμειξη της εταιρείας.¹³³ Αν και η δημιουργία του χωριού δεν σχετίζεται με το ορυχείο, αλλά με τις γεωργικές εκτάσεις που είχαν οι κάτοικοι του Πελενδρίου στην περιοχή, αλλά και με την συνεχώς αυξανόμενη προσέλευση των οδοιπόρων που διέρχονταν από τον οδικό άξονα Λεμεσού – Τροόδους αναζητώντας καταλύματα για στάση στα χάνια, εντούτοις η εργασία που πρόσφερε το ορυχείο αποτέλεσε βασικό παράγοντα στην εποίκηση και ανάπτυξη του κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.¹³⁴ Το χωριό το 1921 είχε 20 κατοικίες και 96 άτομα πληθυσμό (εικ. 1.18).¹³⁵

Εικ. 1.18. Τοπογραφικό διάγραμμα του πρώτου σχηματισμού του χωριού Κάτω Αμιάντος, c. 1921 (Κρατικό Αρχείο, SA1 919/1921).

¹³³ Για την ιστορία του Κάτω Αμιάντου και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε βλ. Κλείτος Ιωαννίδης και Νεοπτόλεμος Χατζηκτωρής, *Κάτω Αμιάντος ή του Χατζηκτωρή, Πως ένα χωριό δημιουργείται*, ανάπτυπο από την Επετηρίδα, αρ. XXII (Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 1998), 12 -13.

¹³⁴ Ο.π.

¹³⁵ Commissioner of Limassol to Chief Secretary, 21 May 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 919/1921, 4.

1.2.3. Η Μονή της Σκουριώπισσας και οι Αμερικανοί Επενδυτές

1.2.3.1. Η ανακάλυψη των αρχαίων σκουριών, η μεταλλευτική μίσθωση και η σύσταση της CMC

Λίγα χρόνια αργότερα από τις απαρχές εκμετάλλευσης του αμιάντου και λίγο πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1912, ο Αμερικανός μεταλλειολόγος Charles Godfrey Gunther χρηματοδοτούμενος από τους επιχειρηματίες και επίσης μεταλλειολόγους Seeley W. Mudd και Philip Wiseman, σε ταξίδι για την εύρεση μεταλλευτικών κοιτασμάτων στη Μέση Ανατολή, στάθμευσε στην Κύπρο για να εντοπίσει προσοδοφόρα κοιτάσματα χαλκού.¹³⁶ Το ενδιαφέρον για την εύρεση μεταλλευμάτων ακόμη και με μικρή περιεκτικότητα σε χαλκό ήταν συνδεδεμένο με την μεγάλη ζήτηση χαλκού των βιομηχανιών των ηλεκτρικών προϊόντων και με μια νέα μέθοδο κατεργασίας των εν λόγω μεταλλευμάτων, που είχε εφεύρει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Daniel C. Jackling στην Utah των ΗΠΑ, η οποία είχε καταστήσει εμπορικά εκμεταλλεύσιμα μεταλλεύματα που είχαν μόλις 2% περιεκτικότητα σε χαλκό.¹³⁷

Εικ. 1.19. Κατάλοιπα αρχαίων μεταλλουργικών σκουριών στη Σκουριώπισσα, 2011 (συλλογή συγγραφέα).

Στην Κύπρο ο C.G. Gunther εντόπισε αρχαίες σκουριές στο λόφο της Φουκάσας και κατόπιν αδειας έρευνας (*prospecting permit*) για χαλκό και άλλα ορυκτά, που εξασφάλισε από την κυβέρνηση το 1914, ξεκίνησε να διερευνά κατά πόσον στην εν λόγω θέση υπήρχαν εκμεταλλεύσιμα κοιτάσματα.¹³⁸ Για τη διερεύνηση ύπαρξης κοιτασμάτων εισήχθη γεωτρήπανο από τις ΗΠΑ, το οποίο λόγω του μεγάλου όγκου με αρκετές δυσκολίες κατέστη κατορθωτό να μεταφερθεί στην περιοχή.¹³⁹ Η Φουκάσα ήταν πιθανότατα ο μεγαλύτερος παραγωγός χαλκού στην αρχαιότητα και μεγάλοι σωροί μεταλλουργικών σκουριών (*smelter*

---

¹³⁶ David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation* (California: Huntington Library Publications, 1962), 42-65.

¹³⁷ Ο.π., 20-29.

¹³⁸ High Commissioner to the Secretary of State for the Colonies, 25 June 1915, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 54.

¹³⁹ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 86.

slags) ήταν εναποθετημένες στους πρόποδες του λόφου από τους Φοίνικες και τους Ρωμαίους (εικ. 1.19).¹⁴⁰

Ο λόφος της Φουκάσας στην περιοχή της Σκουριώτισσας βρισκόταν στους βόρειους πρόποδες του όρους Τρόδος και 6,5 χλμ. νότια των ακτών του κόλπου της Μόρφου. Σε ακτίνα 4 περίπου χλμ. βρίσκονταν τα χωριά Λεύκα, Καλό Χωριό, Αγ. Γεώργιος, Αγ. Νικόλαος, Κατύδατα, Πέτρα, Λινού και Φλάσου. Επρόκειτο για μια επίσης απομακρυσμένη περιοχή από τις πόλεις της νήσου, η οποία με το οδικό δίκτυο της εποχής και τα διαθέσιμα μέσα μεταφοράς προσεγγίζονταν από τη Λευκωσία που απέιχε 35 μίλια, μετά από ένα πολύωρο ταξίδι.¹⁴¹

Το 1915 εν τω μέσω του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ο C.G. Gunther και οι δυο κύριοι χρηματοδότες του, μετά τον εντοπισμό εκμεταλλεύσιμων πυριτών, έλαβαν την πρώτη μεταλλευτική μίσθωση διάρκειας 50 ετών, η οποία κάλυπτε έκταση 1 τετραγ. μιλίου περίξ της Σκουριώτισσας (εικ. 1.20).¹⁴² Στη μεταλλευτική μίσθωση εκχωρούνταν επιπλέον άδεια για την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής προς την ακτή παράλληλα με αυτή του Κυπριακού Κυβερνητικού Σιδηρόδρομου και αποβάθρας, έργα τα οποία έπρεπε βάσει της συμφωνίας να ολοκληρωθούν εντός 30 μηνών. Ένα έτος αργότερα σχηματοποιήθηκε και το εταιρικό σχήμα που θα εκμεταλλεόταν τα κοιτάσματα αμιγώς αμερικανικών συμφερόντων, με έδρα τη Ν. Υόρκη, το οποίο έφερε την επωνυμία Cyprus Mines Corporation (CMC).¹⁴³

1.2.3.2. Γεωτεχνικά Έργα, κτηριακές εγκαταστάσεις και μηχανολογικός εξοπλισμός

Η έλλειψη εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού και μέσων και οι δυσκολίες που δημιούργησε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος στις προμήθειες εκρηκτικών υλών, μηχανολογικού εξοπλισμού και άλλων υλικών, δεν επέτρεψαν την ομαλή ανάπτυξη του μεταλλείου μέχρι το τέλος του πολέμου.¹⁴⁴ Σε αυτό το oligoετές διάστημα έγιναν κυρίως διερευνητικές εργασίες, περιορισμένη διάνοιξη υπόγειων γαλαριών, έργα οδοποιίας, η έναρξη κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής και η ανάπτυξη περιορισμένων κτηριακών υποδομών τόσο στη

---

¹⁴⁰ J.L. Bruce, "Cyprus Mines Copper Again," *Mining Technology*, TP 2459 (September 1948): 214.

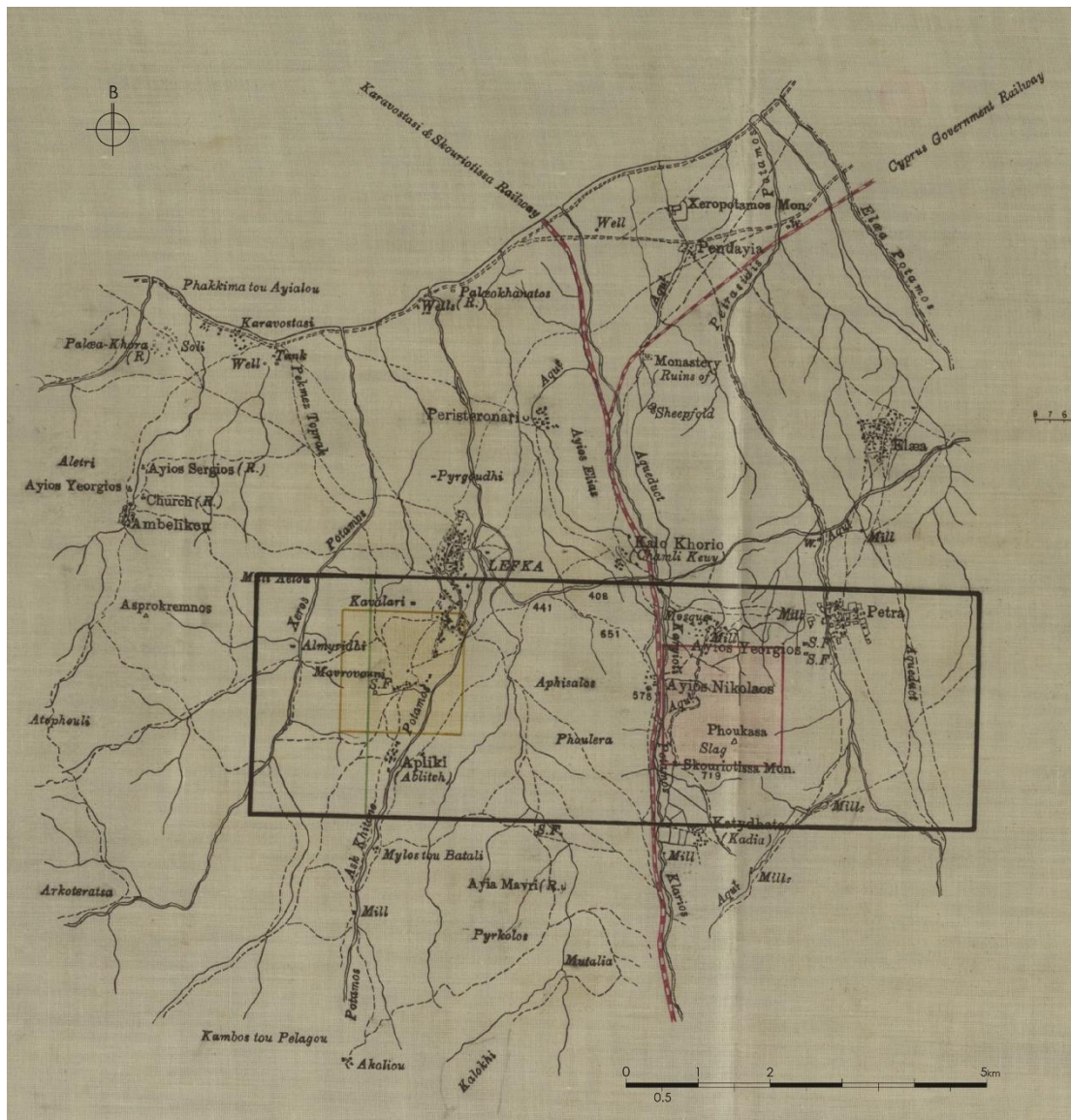
¹⁴¹ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 66.

¹⁴² Deed made the 20th day of November 1915, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 101-102· Indenture made the 20th of November 1915, *The Cyprus Gazette 1915*, 9223-9225· Deed made the 20th of October 1916, Κρατικό Αρχείο, SA1 714/1916, 68.

¹⁴³ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 104.

¹⁴⁴ J.L. Bruce, "Cyprus Mines Copper Again," 207· C. Godfrey Gunther to the Chief Secretary to Government, 19 August 1916, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 119· C. Godfrey Gunther to Chief Secretary of Government, 30 July 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 130-133· C. Godfrey Gunther to the Chief Secretary of Government, 20 November 1918, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 150-151.

Σκουριώτισσα, όσο και στα παράλια του χωριού Πεντάγυια όπου χωροθετήθηκε το τερματικό του σιδηρόδρομου και η αποβάθρα. Το ορυχείο κατέστη δυνατό να εξάγει τις πρώτες ποσότητες μεταλλεύματος μετά το πέρας του πολέμου, στις αρχές της δεκαετίας του 1920.¹⁴⁵

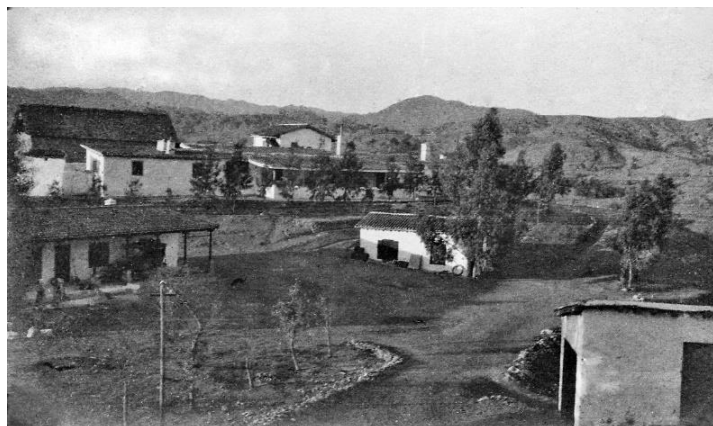

Εκ. 1.20.* Χάρτης στον οποίο αποτυπώθηκαν η μεταλλευτική μίσθωση της Σκουριώτισσας (κόκκινο χρώμα), η πρώτη μεταλλευτική μίσθωση που παραχωρήθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο στο Μαυροβούνι (κίτρινο χρώμα) και η σιδηροδρομική γραμμή Σκουριώτισσας - Πεντάγυιας, η οποία ολοκληρώθηκε το 1920, 1920s (Κρατικό Αρχείο, SA1 427/1916).

Στη Σκουριώτισσα κέντρο των δραστηριοτήτων της εταιρείας αποτέλεσε η εγκαταλειμμένη Μονή της "Παναγίας της Σκουριώτισσας," η οποία βρισκόταν δυτικά του κοιπάσματος. Στην εν λόγω Μονή έγιναν εργασίες συντήρησης, μετατροπές και προσθήκες, ώστε να

¹⁴⁵ High Commissioner to the Secretary of State for the Colonies, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 52-54: C. Godfrey Gunther to Chief Secretary of Government, 30 July 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 131-132.

φιλοξενηθούν εκεί τα πρώτα γραφεία της εταιρείας, ιατρείο και οι κατοικίες του λιγοστόου ανώτερου προσωπικού συμπεριλαμβανόμενης και της πρώτης κατοικίας του C.G. Gunther,¹⁴⁶ ενώ δημιουργήθηκε και γήπεδο τένις για την αναψυχή τους (εικ. 1.21).¹⁴⁷

Εικ.1.21. Άποψη της Μονής της Σκουριώτισσας που φιλοξενούσε το διοικητικό κέντρο της CMC και τις κατοικίες του ανώτερου προσωπικού, 1923 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Εκτός της Μονής στην περιοχή του ορυχείου κατασκευάστηκαν τα πρώτα εργαστήρια και οι πρώτες αποθήκες (εικ. 1.22), επτά μόλις κατοικίες για τους εργάτες και μια κατοικία για τον επιστάτη του ορυχείου.¹⁴⁸ Στην ευρύτερη περιοχή οργανώθηκε φάρμα και καταβλήθηκε σημαντική προσπάθεια σε συνεργασία με την κυβέρνηση για την αποστράγγιση των ελών που βρίσκονταν στην περιοχή, με στόχο την αντιμετώπιση της μαλάριας.¹⁴⁹ Σε αρκετή απόσταση από τις παραπάνω εγκαταστάσεις χωροθετήθηκε και η νέα κατοικία του C.G. Gunther σε προνομαϊκή θέση και σε απόσταση μόλις 100 ποδιών από την ακτογραμμή της Πεντάγυιας (εικ. 1.23).¹⁵⁰

Για τις παραπάνω εργασίες συνεργάστηκαν ανειδίκευτοι εργάτες (χωρικοί της περιοχής) με τους λιγοστούς Αμερικανούς επιστήμονες και τεχνικούς που κατέφθασαν για τις εργασίες στην Κύπρο. Τα πρώτα αυτά χρόνια δραστηριοποίησης των Αμερικανών στην Κύπρο για το σύνολο των εργασιών, συμπεριλαμβανομένης της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής, εργάζονταν περί τα 300 έως και 600 άτομα ημερησίως.¹⁵¹ Οι εργασίες με εξαίρεση το λιγοστό εξοπλισμό που είχε έρθει από το εξωτερικό γίνονταν με πρωτόγονα μέσα.¹⁵²

---

¹⁴⁶ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 84-85, 95, 98.

¹⁴⁷ Ό.π., 110.

¹⁴⁸ Ό.π., 95, 98, 99· Chief Secretary to Government to C. Godfrey Gunther, 18 April 1914, Κρατικό Αρχείο, SA1 562/1914, 5· Permit, The Explosives and Petroleum Law, 1882 και C. Godfrey Gunther to the Registrar General, 31 December 1915, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 13, 118.

¹⁴⁹ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 108, 110.

¹⁵⁰ Ό.π., 110.

¹⁵¹ C. Godfrey Gunther to the Chief Secretary to Government, 30 July 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 130-133.

¹⁵² Ο C.G. Gunther για τα πρωτόγονα μέσα με τα οποία έπρεπε να δουλέψει ανέφερε χαρακτηριστικά: "I have had to carry on the development of the Skouriotissa Mine with more primitive appliances than I have ever herd being used in mining elsewhere, - tramming from long

Εικ. 1.22. Άποψη εγκαταστάσεων της CMC στην περιοχή του μεταλλείου ανατολικά της Μονής της Σκουριώπισσας, 1923 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Εικ.1.23. Η κατοικία του C.G. Gunther στην ακτογραμμή της Πεντάγυιας, c. 1923-1925 (Charles F. And Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

1.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία τριών βιομηχανικών συνόλων, μακριά από τις μικρές πόλεις της νήσου, τα οποία λόγω διαφόρων παραγόντων όπως τα διαθέσιμα κεφάλαια που τοποθετήθηκαν από τις ιδιοκτήτριες εταιρείες, η επιτυχία των εργασιών τους και η χρονική συγκυρία στην οποία αναπτύχθηκαν, δημιούργησαν διαφορετικές χωρικές και κοινωνικές δομές, απασχολώντας διαφορετικά μεγέθη εργατικού δυναμικού.

Στην περίπτωση της Λίμνης οι εξορυκτικές εγκαταστάσεις που δημιουργήθηκαν δεν συνοδεύτηκαν, όπως προκύπτει από την υπάρχουσα βιβλιογραφία και τις αρχειακές πηγές, από την ανάπτυξη υποδομών κατοίκησης, λόγω των ασταθών δραστηριοτήτων των εμπλεκόμενων εταιρειών και της αρνητικής κατάληξης, εξαιρουμένης της κατοικίας του

---

tunnels with wheelbarrows only, hoisting from shafts with a machine improvised out of timber and odds and ..., and so forth." Βλ. C. Godfrey Gunther to the Chief Secretary to Government, 7 December 1916, Κρατικό Αρχείο, SA1 1147/1916, 3.

εκάστοτε διευθυντή των εξορυκτικών επιχειρήσεων και πιθανόν και του υπηρέτη ή του οδηγού του. Στη Λίμνη σχηματοποιήθηκε ένα βιομηχανικό σύνολο, το οποίο λειτούργησε κατά περιόδους με ένα άγνωστο αλλά σημαντικό αριθμό εργατών, οι οποίοι φαίνεται ότι συνέχισαν να διαμένουν στις εστίες που δέθηκαν στις γειτονικές κοινότητες της περιοχής.

Στην περίπτωση της CMC τα έργα που εκτελέστηκαν με στόχο την προετοιμασία του ορυχείου για παραγωγή συνοδεύτηκαν έστω και σε πολύ περιορισμένη κλίμακα από τη δημιουργία εργατικών κατοικιών, χωρίς την παρουσία όμως συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης, εξαιτίας της πολύ περιορισμένης σε διάρκεια δραστηριοποίησης της εταιρείας και μάλιστα στο δύσκολο περιβάλλον που διαμόρφωνε ο πόλεμος. Παρόλα αυτά, ανεξάρτητα από την κλίμακα ανάπτυξης των υποδομών κατοίκησης, η CMC αποτέλεσε την αιτία για την δημιουργία μιας χωρικής οργάνωσης που συνδύαζε την εργασία με την κατοίκηση. Αυτή η συνύπαρξη, το δίπολο εργασίας και κατοίκησης αναπτύχθηκε και στον Αμίαντο όπως καταγράφηκε παραπάνω, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, με την παράλληλη ανάπτυξη κτηρίων συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης.

Οι βιομηχανικοί χωρικοί σχηματισμοί που εξυπηρετούν αυτό το δίπολο περιγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία με διάφορους όρους, όπως *single enterprise communities*, *company towns*, *company villages* και *working camps*, όρους που εκφράζουν όμοιες, παρεμφερείς ή και διαφορετικές σε μεγάλο βαθμό χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις.

Από τους παραπάνω όρους ο πλέον γενικός είναι ο όρος *single enterprise community*, ο οποίος απαντάται και με τον όρο *monofunctional community*. Οι *single enterprise* ή *monofunctional communities* αποτελούν "μονοεπιχειρηματικές" ή "μονοπαραγωγικές" κοινότητες, που τα μέλη τους δραστηριοποιούνται σε τόπους, οι οποίοι έχουν δημιουργηθεί προς εξυπηρέτηση μιας συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας, χωρίς όμως οι εν λόγω τόποι να έχουν αναπτυχθεί κατ' ανάγκη από την εταιρεία ή τις εταιρείες που εξυπηρετούν και σε αυτό το πλαίσιο πρόκειται για χωρικούς σχηματισμούς στους οποίους οι εταιρείες δεν είναι απαραίτητα αναμεμιγμένες και στη λειτουργία των κοινοτήτων που έχουν σχηματιστεί.¹⁵³

Από την άλλη πλευρά οι *company towns*, τα *company villages* και τα *working camps* αποτελούν τόπους και κοινωνίες που έχουν αναπτυχθεί και ελέγχονται από τις εταιρείες, από τις οποίες δημιουργήθηκαν. Οι *company towns*, όπως αναφέρει η Margaret Crawford, μπορούν να οριστούν με ένα ιστορικά ρεαλιστικό τρόπο επιστημονικό αλλά και περιεκτικό, σύμφωνα με τον ορισμό που παραθέτει η Εγκυκλοπαίδεια των Κοινωνικών Επιστημών, η οποία τις περιγράφει "...ως κοινότητες κατοικημένες κυρίως από τους εργαζόμενους μιας

---

¹⁵³ Marcelo J. Borges και Susana B. Torres, "Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches" στο *Company Towns, Labor, Space and Power Relation across Time and Continents*, επιμ. Marcelo J. Borges, Susana Torres (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 6· Rolf Knight, *Work Camps and Company Towns in Canada and the U.S.: An Annotated Bibliography* (Vancouver: New Star Books, 1975), 7.

εταιρείας ή ενός συνόλου εταιρειών, που κατέχει/ουν ένα ουσιαστικό μέρος της ακίνητης περιουσίας και των κατοικιών."¹⁵⁴

Τα *company villages* αποτελούν όμοιες χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις μικρότερης όμως κλίμακας, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να έχουν το *status* της *town* σύμφωνα με τις αγγλοσαξονικές πρακτικές. Αν και στον αγγλοσαξονικό κόσμο, μεταξύ των διαφόρων πολιτειών των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου, δεν υπάρχει κάποιο κοινό πληθυσμιακό όριο που να ορίζει τη μετάβαση από το *village* στην *town* ή κάποιο άλλο σαφές και κοινό κριτήριο διαχωρισμού τους, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις ο όρος *town* αποδίδεται σε κοινότητες που υπερβαίνουν το ελάχιστο όριο των 1.000 κατοίκων και οι οποίες απολαμβάνουν υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις πέραν των στοιχειωδών, αποτελώντας κέντρα μεταξύ μικρότερων οικισμών.

Τα *working camps* σε αντίθεση με τις *company towns* και τα *company villages* σύμφωνα με τον Rolf Knight είναι σχετικά λιγότερο μόνιμες χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις (τα *company villages* ή *towns* σπάνια υφίστανται για λιγότερο από 30 χρόνια), έχουν μια λιγότερο φυσιολογική κατανομή ηλικιών και φύλλου (τα *working camps* είναι κυρίως κοινότητες ανδρών) και δεν διατηρούν το σκελετό της δομής των λειτουργιών που συναντώνται σε κοινότητες αντίστοιχης κλίμακας όπως τον τύπο της οικογενειακής κατοίκησης, τα σχολεία, τα καταστήματα, τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες και τους κοινοτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς.¹⁵⁵

Σύμφωνα με την παραπάνω κατηγοριοποίηση αυτών των ιδιότυπων κοινοτήτων ο συνδυασμός εργασίας και κατοίκησης πραγματώθηκε στον Αμίαντο με τον σχηματισμό ενός *company village*, μιας μικρής εταιρικής βιομηχανικής κοινότητας ή ενός εταιρικού βιομηχανικού χωριού, όπως θα μπορούσε να αποδοθεί στην ελληνική γλώσσα. Και αυτό διότι η ανάπτυξη της εργατικής κατοικίας δημιούργησε συνθήκες οικογενειακής κατοίκησης και συνοδεύτηκε από χρήσεις εμπορίου και εκπαίδευσης και από τη λειτουργία χώρου λατρείας, ικανοποιώντας όλες τις συνήθειες λειτουργίες μιας παραδοσιακής κοινότητας της Κύπρου αντίστοιχης κλίμακας, οι οποίες όμως ήταν οργανωμένες στην εν λόγω περίπτωση γύρω από μια συγκεκριμένη βιομηχανική παραγωγή. Μια παραγωγή η οποία όπως αναλύεται σε επόμενα κεφάλαια είχε μια σημαντική διάρκεια ζωής μεγαλύτερη των 30 ετών, που αποτελεί το χρονικό διάστημα που ορίζει τις εναλλαγές των γενεών.

Οι μόνιμοι κάτοικοι αυτού του *company village* δεν πρέπει να υπερέβαιναν τους 200, δεδομένου τόσο του αριθμού των εργατικών κατοικιών που είχαν κατασκευαστεί όσο και της σημαντικής μείωσης του ανθρώπινου δυναμικού κατά τους χειμερινούς μήνες, με τους υπόλοιπους εργάτες που απασχολούνταν μόνο κατά τους θερινούς μήνες να αποτελούν

---

¹⁵⁴ Margaret Crawford, "Designing the company town, 1910-1930" (Διδακτορική Διατριβή, University of California, 1991), 4.

¹⁵⁵ Knight, *Work Camps and Company Towns*, ό.π., 9.

ένα σύνολο αγροτοεργατών, οι οποίοι θα πρέπει να διέμεναν είτε σε αυτοσχέδια καταλύματα εντός του ορυχείου είτε να μετακινούνταν καθημερινά προς τις κατοικίες που διέθεταν στις γειτονικές κοινότητες της περιοχής.

Αντίθετα η CMC, φαίνεται πως δημιούργησε ένα λιγότερο σύνθετο χωρικό σχηματισμό, ένα μικρό *working camp*, δηλαδή μια βιομηχανική εγκατάσταση που συνδύαζε την εργασία με την κατοίκηση χωρίς την εξυπηρέτηση συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης και μάλιστα αυτός ο συνδυασμός αφορούσε πολύ μικρή μερίδα των εργαζομένων της εταιρείας, εφόσον η συντριπτική πλειονότητα των εργατών συνέχιζε να διαμένει στις εστίες τους. Οι ελάχιστες κατοικίες που κατασκευάστηκαν θα ήταν λογικό να φιλοξενούσαν μόνο λιγοστές δεκάδες εργατών.

Υπό αυτό το πρίσμα, στη CMC, όπως συνέβαινε στα *working camps* διεθνώς, ο συνδυασμός εργασίας και κατοίκησης είχε ακόμη τον χαρακτήρα μιας προσωρινής μετεγκατάστασης εργατών και ειδικευμένου προσωπικού, από την οικογενειακή τους στέγη στη στέγη που παρείχε για αυτούς η εργοδότρια εταιρεία, αποτελώντας ένα παράλληλο τόπο διαμονής που συνυπήρχε με τον περισσότερο μόνιμο στον οποίο συνέχιζαν να διαμένουν τα υπόλοιπα μέλη του οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

Ο εν λόγω σχηματισμός σε αυτή την πρώτη φάση ανάπτυξής του δεν αποτέλεσε την αιτία οργάνωσης ενός νέου *company village* με το οποίο να μπορούσαν να ταυτιστούν οι κάτοικοί του και από τον οποίο να βίωνε απόλυτη εξάρτηση η οικογένειά τους. Αποτέλεσε όμως ένα βιομηχανικό χωρικό σχηματισμό όπου έστω και υπό αυτά τα δεδομένα ενδυναμώθηκε ο θεσμός της εργατικής κατοικίας στην Κύπρο, ο οποίος είχε ήδη εμφανιστεί στον Αμιάντο. Ένα χωρικό σχηματισμό όπου η κατοίκηση οργάνωθηκε γύρω από τη βιομηχανική παραγωγή αναιρώντας τη μακραιώνη λογική της οικογενειακής κατοίκησης που ήταν ακόμη οργανωμένη στους αγροτικούς οικισμούς της Κύπρου γύρω από την προβιομηχανική αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή και στα μικρά αστικά κέντρα της νήσου γύρω από το εμπόριο, τη χειροτεχνία, το εργαστήριο και τη μικρή βιοτεχνία.

Το *working camp* της CMC, όπως και το *company village* του Αμιάντου αποτέλεσαν το πρώτο στάδιο δημιουργίας δυο πολύ σημαντικών για την Κύπρο *company towns*, τα χαρακτηριστικά των οποίων, η χωρική και κοινωνική τους δηλαδή οργάνωση, αναλύονται στο επόμενο κεφάλαιο της διατριβής, το οποίο πραγματεύεται την ωρίμανση και εξέλιξη αυτών των πρώτων μεταβατικών χωρικών σχηματισμών μετά το πέρας του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

1.4. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΩΝ ΟΡΥΚΤΩΝ ΣΕ ΑΝΤΙΔΙΑΣΤΟΛΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΑ, ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ, ΤΗ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΙΚΡΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ

Ένα εξορυκτικό βιομηχανικό σύνολο σαν αυτό της Λίμνης, ένα *working camp* σαν αυτό της CMC και ένα *company village* της κλίμακας του Αμιάντου, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, για πολλές χώρες δεν θα σήμαινε κάτι το τόσο πρωτόγνωρο ή νεωτεριστικό. Ίσχυε το ίδιο όμως και για την Κύπρο; Χωρικοί και κοινωνικοί σχηματισμοί που να συνδύαζαν το δίπολο εργασίας και κατοίκησης, η εργατική κατοικία, η εκμηχάνιση της παραγωγής και η προσφορά μαζικής μισθωτής εργασίας που πρόσφεραν οι εξορυκτικές εταιρείες είχαν εξυπηρετήσει βιομηχανικές εγκαταστάσεις άλλων παραγωγικών κλάδων και αν όχι ποια ήταν η ποιοτική διαφορά που χώριζε τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στην εξορυκτική βιομηχανία σε σχέση με αυτές;

Οι κυανές βίβλοι (*blue books*) που αποτελούν τους ετήσιους τόμους στατιστικών αναλύσεων της Βρετανικής αποικιακής κυβέρνησης, απαριθμούν το σύνολο των εγκαταστάσεων που δραστηριοποιούνταν στην μεταποίηση γεωργικών προϊόντων, στην παραγωγή προϊόντων για οικιακή χρήση και γενικά στην παραγωγή αγαθών προς κατανάλωση κάτω από τον τίτλο “*manufactures*,” χωρίς όμως να παρέχουν στοιχεία για το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό αυτών των εγκαταστάσεων ή άλλα στοιχεία που να προσδιορίζουν τα ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα που τις χαρακτήριζαν πέρα από το είδος της παραγωγής που εξυπηρετούσαν.¹⁵⁶

Επίσης στις εν λόγω απογραφές δεν υπάρχει κανένας διαχωρισμός μεταξύ οικοτεχνιών, χειροτεχνικών εργαστηρίων, βιοτεχνιών ή και εργοστασίων, με αποτέλεσμα στις παραπάνω εγκαταστάσεις να καταγράφονται ανά επαρχία από υδροκίνητους και ατμοκίνητους αλευρόμυλους και ελαιόμυλους, αργυροχρυσοχοεία μέχρι βυρσοδεψεία, οινοποιεία, γυψοποιεία, καπνοβιομηχανίες (*tobacco factories*) κ.α.¹⁵⁷ Στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις που δεν καταγράφονται στις κυανές βίβλους μπορούν να συμπεριληφθούν και οι μόλις δυο ηλεκτροπαραγωγικοί σταθμοί που ιδρύθηκαν το 1911 και το 1912 με ιδιωτικά κεφάλαια στη Λεμεσό και στη Λευκωσία για τον ηλεκτροφωτισμό τους, εξυπηρετώντας ελάχιστα νοικοκυριά και μόλις 200 και 500 λαμπτήρες αντίστοιχα σε δημόσιους χώρους, καθώς και μια επιπλέον ηλεκτρική εταιρεία που ιδρύθηκε και λειτούργησε για σύντομο χρονικό διάστημα στη Λάρνακα.¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ Βλ. *The Cyprus Blue Book, 1880, 1881, 1882 ...1917-1918.*

¹⁵⁷ Ο.π.

¹⁵⁸ Μιχάλης Σιούλας, “Οι πρώτες ηλεκτρικές εταιρείες στην Κύπρο κατά την περίοδο της Βρετανικής Αποικιοκρατίας,” εισήγηση στο Συνέδριο: *Βιομηχανική Κληρονομιά, Αναβίωση και Βιωσιμότητα*. Διοργάνωση: Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, TICCIH, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πολυτεχνείο Κρήτης, Μουσείο Μπενάκη, (Αθήνα: 7-9 Ιουνίου 2013).

Από ιστορικές μελέτες της οικονομίας, αποικιοκρατικά έγγραφα, μελέτες που αναλύουν συγκεκριμένους κλάδους της βιομηχανικής παραγωγής, ιστοριογραφίες των κυπριακών πόλεων, περιγραφές της εποχής,¹⁵⁹ καθώς και από επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε,¹⁶⁰ φαίνεται πως την κύρια μάζα και μάλιστα τη συντριπτική πλειονότητα αυτών των παραγωγικών εγκαταστάσεων αποτελούσαν εργαστήρια και οικοτεχνίες παρά βιοτεχνίες ή εργοστάσια. Σύμφωνα και με τον Δημήτρη Χριστοδούλου η ύπαρξη βιομηχανικών εγκαταστάσεων με την έννοια της βιοτεχνίας και του εργοστασίου (*industrial plants*) αποτελούσε ένα σπάνιο φαινόμενο στον κυπριακό χώρο ακόμη και μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ και σε οικονομική μελέτη του 1935 η μεταποιητική βιομηχανία χαρακτηριζόταν ως ελάσσονος σημασίας.¹⁶¹ Αρκετές από τις παραπάνω οικοτεχνικές και σε επίπεδο εργαστηρίου εγκαταστάσεις ήταν άμεσα συνδεδεμένες με συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές στις οποίες αναπτύσσονταν σε μεγαλύτερες συγκεντρώσεις, σχετιζόμενες με παραγωγικές παραδόσεις της μεσαιωνικής εποχής κοντά σε πηγές νερού και στις απαραίτητες πρώτες ύλες, ορισμένες εκ των οποίων σταδιακά απέκτησαν μηχανοκίνητο εξοπλισμό.¹⁶²

---

¹⁵⁹ Βλ. για παράδειγμα, Demetrios Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle: the labours of an embattled mini economy* (Minneapolis: University of Minnesota, 1992), 95· Jenness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 186-188· Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)," ό.π., 212· Sir Ralph Oakden, *Report on the Finances and Economic Recourses of Cyprus* (London: Crown Agents for the Colonies, 1935), 22· Eufrosyne Rizoroulou-Egoumenidou, *Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th Century, From Traditional tanneries to modern industries*, (Nicosia: Cyprus Research Centre, 2009), 71-282· Ελένη Παπαδημητρίου, *Μεταξουργία στην Κύπρο: με αναφορά στη Λάπηθο και τον Καραβά* (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1995), 49-79· Σιούλας, "Οι πρώτες ηλεκτρικές εταιρείες στην Κύπρο," ό.π.: Αγνή Μιχαηλίδου, *Λεμεσός, Η παλιά Πολιτεία* (Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1981), 133-150· Αγνή Μιχαηλίδου, *Πάφος, το παλιό Κτήμα* (Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1989), 225-241· Αγνή Μιχαηλίδου, *Το παλιό Βαρώσι* (Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1977), 117-121· Αγνή Μιχαηλίδου, *Χώρα, Η παλιά Λευκωσία* (Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1977), 125-127· Magda Ohnefalsch-Richter, *Ελληνικά ήθη και Έθιμα στην Κύπρο*, μτφ. Άννα Μαραγκού (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 2004), 226-254.

¹⁶⁰ Το 2011 πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα επιτόπια έρευνα καταγραφής των ιστορικών βιομηχανικών εγκαταστάσεων που διασώζονταν στη Λεμεσό, η οποία αποτελούσε την πλέον αναπτυσσόμενη εμπορικά και βιομηχανικά πόλη της Κύπρου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κατά την εν λόγω έρευνα δεν βρέθηκαν κατάλοιπα καμίας αξιόλογης βιομηχανικής εγκατάστασης που να χρονολογείται προγενέστερα της δεκαετίας του 1920 με εξαίρεση το πλινθοκεραμοπέδιο του Γ. Ρωσίδα. Βλ. σχετικά, Μιχάλης Σιούλας, "Η βιομηχανική κληρονομιά της Λεμεσού," εισήγηση στη Διημερίδα: *Βιομηχανική Κληρονομιά, Συμβολή στην Αρχιτεκτονική - Οικονομία - Κοινωνική Ταυτότητα, διοργάνωση: Ελληνικό Τμήμα TICCIH, Δήμος Λεμεσού* (Λεμεσός: 17-18 Ιουνίου 2011)· Μιχάλης Σιούλας, "Η βιομηχανική κληρονομιά της Κύπρου," εισήγηση στην ετήσια συνάντηση του Παγκύπριου Οργανισμού Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, διοργάνωση: Παγκύπριος Οργανισμός Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς και Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως (Λευκωσία: 4 Ιουνίου 2015).

¹⁶¹ Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 95· Oakden, *Report on the Finances*, ό.π., 22.

¹⁶² Demetrios Christodoulou, *The evolution of the rural land use pattern in Cyprus* (Bude: Geographical Publications, 1959), 103-105.

Ακόμη και οι μεγαλύτερες βιομηχανικές εγκαταστάσεις που χαρακτηρίζονταν την εν λόγω περίοδο ως "εργοστάσια," στεγάζονταν σε κτήρια που προσομοίαζαν με αποθήκες και εργαστήρια στα κέντρα ή στα περιχώρα των μικρών κυπριακών πόλεων, ήταν ελάχιστα μηχανοποιημένες, δεν διέθεταν σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, ήταν περιορισμένης παραγωγικής ικανότητας, απασχολούσαν λιγοστό εργατικό δυναμικό και βασιζόνταν κυρίως στη μερική αντικατάσταση της ανθρώπινης δεξιοτήτας από μηχανές, οι οποίες συχνά χρειάζονταν ακόμη την ανθρώπινη δύναμη ή την υδροκίνητη ενέργεια για τη λειτουργία τους, ακολουθώντας ένα σύστημα παραγωγής που δεν θα μπορούσε ή μετά βίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εργοστασιακό.¹⁶³

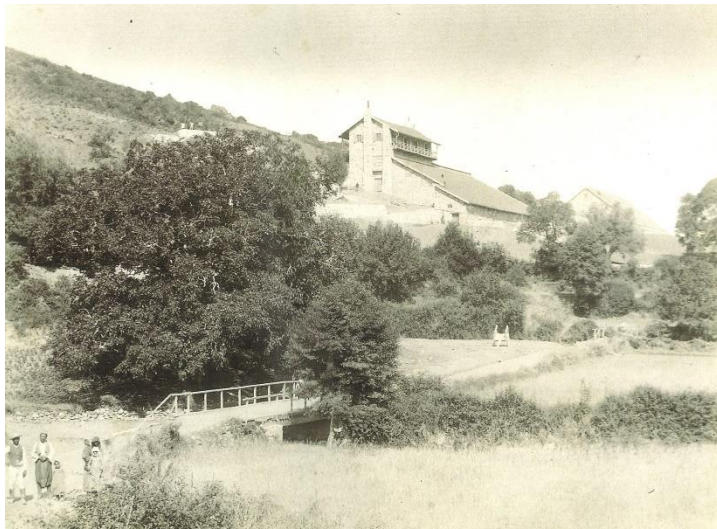
Οι μόνες αξιόλογες βιομηχανικές εγκαταστάσεις που διαφαίνεται ότι διέθετε η Κύπρος ήταν μόλις ένα πλινθοκεραμοποιείο που λειτούργησε το 1905 στη Λεμεσό το οποίο "τροφοδοτούσε με πρώτης ποιότητας προϊόντα την τοπική και διεθνή αγορά,"¹⁶⁴ ένα καπνεργοστάσιο το οποίο κατασκεύαζε τσιγάρα από εισαγόμενο μακεδονικό καπνό στη Λευκωσία, το οποίο ήταν και το μοναδικό εκ των καπνεργοστασίων που διέθετε ατμομηχανή

---

¹⁶³ Η Αγνή Μιχαηλίδου περιγράφει ένα από αυτά τα εργοστάσια. Βάσει της περιγραφής που παραθέτει διαφαίνεται η μικρή τους κλίμακα, η ελάχιστη μηχανοποίηση και η στέγασή τους σε κτήρια που προσομοίαζαν με αποθήκες και εργαστήρια. Βλ. σχετικά, Μιχαηλίδη, Πάφος, *το παλιό Κτήμα*, ό.π., 226-229, όπου αναφέρεται: "Στο κέντρο της πόλεως, σε μια μαχαζένα,... ήταν από τον περασμένο αιώνα το καπνεργοστάσιο του Δημητρίου Ρούβαλη, ο «Θρίαμβος»... Το εργοστάσιο ήταν απλό, σύμφωνα με τις υπάρχουσες τότε διαδικασίες κι εργαζόταν με ντόπια παφίτικα καπνά και με θεσσαλικά, με προσωπικό από άνδρες και γυναίκες. Μια ομάδα γυναικών σε μια γωνιά ασχολείτο με τη διαλογή των ντόπιων φύλλων καπνού, ενώ λίγο παραπέρα μια άλλη ομάδα γυναικών κι αυτές κατάχαμα, ασχολούνταν με τη διαλογή Θεσσαλικού καπνού... υπήρχε η μηχανή τεμαχισμού των φύλλων. Η λεγόμενη μηχανή αποτελείτο από ένα μεγάλο ξύλινο τροχό, που είχε κοφτερά ασάλινα μαχαίρια. Ένας εργάτης με τη βοήθεια ενός μοχλού γύριζε γρήγορα τον ξύλινο τροχό.... Το ακοιστήρι αποτελείτο από μια μυλόπετρα από σκληρή πέτρα... Ο καπνός έπρεπε να διατηρείται φρέσκος... Επιφορτισμένη με τη δουλειά του φρεσκαρίσματος ήταν η κυρά Διαμάντω... Με το νερό του κανατιού γέμιζε το στόμα της και εκσφενδόνιζε με δύναμη στο σωρό του καπνού... Μια άλλη ομάδα γυναικών, κι αυτές κατάχαμα, καταγίνονταν στο τύλιγμα του λεπτού φύλλου τσιγαρόχαρτου γύρω από ένα στρογγυλό σαν μολύβι ξύλο και επικολλούσαν με γόμμα τις δυο πλευρές, σε τρόπο που το χαρτί γίνονταν ένας μικρός χάρτινος σωλήνας. Κατόπιν,... γέμιζαν τους λεπτούς σωλήνες με το χαρμάνι, που το ετοιμάζαν ειδικοί, και στην συνέχεια έκοβαν τις δυο άκρες με ένα ειδικό κυκλικό ψαλίδι, για να είναι όλα τα τσιγάρα ίσα και ομοιόμορφα. Κάθε μια εργάτρια τοποθετούσε τα τελειωμένα από την ίδια τσιγάρα σε μια ξεχωριστή τούλινη σακούλα... Τα τσιγάρα του εργοστασίου «Θρίαμβος» ήσαν περιζήτητα και βραβεύτηκαν με αργυρό μετάλλιο στην Κυπριακή Έκθεση των Αθηνών στα 1901." Όπως αναλύεται στο 2ο κεφάλαιο της διατριβής η πρώτη μαζική εμφάνιση βιομηχανικών εγκαταστάσεων στο πλαίσιο μιας ουσιαστικής εργοστασιακής παραγωγής πραγματοποιήθηκε στον κυπριακό χώρο μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1920, με την ίδρυση της οινοβιομηχανίας ΚΕΟΟ, του Μεταξουργείου της Γεροσκήπου, της Βυρσοδεφίας Λάρνακας, του Χαρουπόμυλου της Tragasol και άλλων εργοστασίων.

¹⁶⁴ Επρόκειτο για το πλινθοκεραμοποιείο του Γεώργιου Ρωσίδα. Το εν λόγω εργοστάσιο ήταν και η μοναδική βιομηχανική εγκατάσταση που απεικονίζεται σε χάρτη του 1925 στην μετέπειτα σχηματισμένη ιστορικότερη βιομηχανική ζώνη της Κύπρου στα παράλια της Λεμεσού. Βλ. Μιχαηλίδου, *Λεμεσός, Η παλιά Πολιτεία*, ό.π., 140-141· Jeness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 187.

και ηλεκτρογεννήτρια,¹⁶⁵ μια οينوβιομηχανία στο Πέρα Πεδι,¹⁶⁶ και ένα νηματουργείο στην Αμμόχωστο (εικ. 1.24, 1.25).¹⁶⁷

Εικ.1.24. Άποψη της Οينوβιομηχανίας στο Πέρα Πεδι, αρχές του 20^{ου} αιώνα (John P. Foscolo, Λεύκωμα φωτογραφιών Οικ. Λανίτη, πηγή: Ανδρέας Μαλέκος, επιμ., J.P. Foscolo, Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 2003).

Εικ.1.25. Διαφήμιση του Νηματουργείου Σαλαμίσ στην Αμμόχωστο, 1913 (πηγή: <https://allikypros.wordpress.com/category/αμμόχωστος/>).

¹⁶⁵ Επρόκειτο για το Καπνεργοστάσιο των Διανέλου και Βεργόπουλου, το οποίο ιδρύθηκε το 1864 και διέθετε ατμομηχανή αλλά και ηλεκτροπαραγωγική εγκατάσταση από το 1912. Βλ. *The Cyprus Blue Book, 1903-1904*. Σιούλας, "Οι πρώτες ηλεκτρικές εταιρείες στην Κύπρο," ό.π.

¹⁶⁶ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Χριστοδούλου η εν λόγω οينوβιομηχανία ήταν και η πρώτη που μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοια εφόσον οι οινοποιητικές εγκαταστάσεις αναπτύσσονταν μέχρι τότε ως οικοτεχνίες. Από αδημοσίευτη έρευνα της Άννας Μαραγκού προκύπτει ότι το 1910 η οينوβιομηχανία περιελάμβανε "οινοποιείο και διυλιστήριο με κατοικία και γραφεία υπεράνω, δυο συνεχόμενες αποθήκες, κατάστημα βαρελιών, κατοικία, διάφορα γραφεία, δεξαμενή, αντλιοστάσιο και αυλή." Βλ. Χριστοδούλου, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 95· Άννα Μαραγκού, *Η Κυπριακή Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευματωδών, Μια περιδιάβαση στην Ιστορία* (Λευκωσία: αδημοσίευτη έρευνα), 46.

¹⁶⁷ Επρόκειτο για το Νηματουργείο "Η Σαλαμίσ" των Μαντζούρα και Γεωργίου, το οποίο σύμφωνα με την Αγνή Μιχαλίδου αποτελούσε και τη μόνη "βιομηχανία" της Αμμοχώστου, απασχολώντας "πολλούς νέους και νέες," με την επεξεργασία του νήματος. Το εν λόγω νηματουργείο εισήγαγε εκκοκκιστικά μηχανήματα το 1913 από τις ΗΠΑ. Βλ. Μιχαλίδου, *Το παλιό Βαρώσι*, ό.π., 118· Νηματουργείον Η "Σαλαμίσ" Μαντζούρα και Γεωργίου, εν Βαρωσίσις (1913), <https://allikypros.wordpress.com/category/αμμοχωστος>.

Οι λιγοστές βιομηχανικές εγκαταστάσεις που είχαν αναπτυχθεί στη νήσο είχαν ιδρυθεί κατά κύριο λόγο από Κύπριους, Βρετανούς αλλά και Έλληνες επιχειρηματίες, όπως τα καπνεργοστάσια που ιδρύθηκαν από Θεσσαλούς και συγκεκριμένα Πηλιορείτες και οι ηλεκτροπαραγωγικές μονάδες οι οποίες είχαν συσταθεί με την εμπλοκή Ελλήνων της Αίγυπτου,¹⁶⁸ στο πλαίσιο της εξάπλωσης της οργανωμένης βιομηχανικής παραγωγής στην περιφέρεια του δυτικού κόσμου από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και έπειτα και όχι ως αποτέλεσμα μιας οργανωμένης πολιτικής ανάπτυξης της βιομηχανίας από τη Μ. Βρετανία.¹⁶⁹

Στην περιορισμένη παρουσία της μεταποιητικής βιομηχανίας, πέραν της μειωμένης αγοράς που διέθετε η νήσος, της έλλειψης κεφαλαίων και του μεγάλου ανταγωνισμού που δημιουργούσαν τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της Αγγλίας λόγω της έλλειψης προστατευτικών φόρων στις εισαγωγές από την μητρόπολη, συνέβαλε καθοριστικά η έλλειψη πηγών ενέργειας, αφού η Κύπρος δεν διέθετε κοιτάσματα άνθρακα, η διάθεση ξυλείας ήταν πολύ περιορισμένη και τα ποτάμια της ήταν πολύ μικρά και με ασταθή ροή, ώστε να παράξουν υδροηλεκτρική ενέργεια, ενώ τα πετρελαιοειδή διατέθηκαν προς ευρεία χρήση μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁷⁰

Η Κύπρος παρόλα αυτά βρισκόταν σε μια διαδικασία εκμηχάνισης της παραγωγής και εκβιομηχάνισης ήδη από τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Εμφανίζονταν βιομηχανικές εγκαταστάσεις που δεν υφίσταντο προηγουμένως όπως ηλεκτροπαραγωγικοί σταθμοί καθιστώντας εφικτή τη μετάβαση περιοχών της νήσου από τις λάμπες πετρελαίου στον ηλεκτροφωτισμό και μάλιστα χωρίς την προηγούμενη εμφάνιση του φωταερίου,¹⁷¹ δημιουργούνταν οινοβιομηχανίες (*wine manufactories*) πέραν των παραδοσιακών οινοποιείων, αλλά και παγοποιεία, μακαρονοποιεία και κυρίως χυτήρια. Αυξάνονταν σταδιακά οι ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι οι οποίοι από 14 το 1882 έφτασαν τους 74 το 1921¹⁷² ή ακόμη σύμφωνα με τις απογραφές των ετών 1901, 1911 και 1921 οι σιγαροποιοί (*cigarette*

---

¹⁶⁸ Παπαπολυβίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., 7· Ανδρέας Σοφοκλέους, *Η ιστορία της Κυπριακής Διαφήμισης* (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2004) 277-298· Σιούλας, "Οι πρώτες ηλεκτρικές εταιρείες στην Κύπρο," ό.π.

¹⁶⁹ Η πρώτη σχεδιασμένη πολιτική εκβιομηχάνισης της Κύπρου έλαβε χώρα το 1962 αμέσως μετά την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας. Βλ. Euripides I. Demetriades, *The Process of Industrialization in Cyprus* (Nicosia: Social Research Centre, 1984).

¹⁷⁰ Jenness, *The economics of Cyprus*, ό.π., 186· Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 95.

¹⁷¹ Μιχάλης Σιούλας, "Από τις λάμπες πετρελαίου στη δημόσια διάθεση ηλεκτροφωτισμού," εισήγηση στο 10^ο επιστημονικό συμπόσιο προφορικής ιστορίας, *Η Διακίνηση των Ιδεών στη Λεμεσό: Η Λεμεσός των νέων ιδεών, της προόδου και της πρωτοπορίας, διοργάνωση: Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο, Ιστορικό Αρχείο και Κέντρο Μελετών Λεμεσού* (Λεμεσός: 28-29 Νοεμβρίου 2014).

¹⁷² *The Cyprus Blue Book, 1882, 1883-1884, 1884-1885 ...1921.*

makers) στις καπνοβιομηχανίες από 26 ανήλθαν στους 109 και 369 αντίστοιχα.¹⁷³ Όμως τόσο οι νέες βιομηχανικές εγκαταστάσεις που πρωτοεμφανίζονταν όσο και οι παλαιότερες (βυρσοδεψεία, καπνοβιομηχανίες) που αυξάνονται σε αριθμό είχαν μικρές αυξητικές τάσεις σε αυτό το πρώτο τεσσαρακονταετές σχεδόν διάστημα της Βρετανικής αποικιακής διακυβέρνησης παρά την ανάπτυξη των δημοσίων υποδομών και την σημαντική αύξηση του πληθυσμού που είχε γνωρίσει η νήσος.¹⁷⁴

Η αργή πορεία εκβιομηχάνισης της νήσου αποτυπώνεται ξεκάθαρα στους δείκτες του ΑΕΠ και της απασχόλησης που είναι γνωστοί από τις επόμενες δεκαετίες της αποικιοκρατίας. Συγκεκριμένα το 1935, το μερίδιο του κλάδου της μεταποίησης (*manufacturing*) στο ΑΕΠ και στην απασχόληση ήταν μόλις 4,0% και 1,4% αντίστοιχα, ενώ το 1960 με το τέλος της αποικιοκρατίας, ήταν μόλις 11,7% και 12% αντίστοιχα.¹⁷⁵ Τα τελευταία ποσοστά ήταν πολύ χαμηλότερα ακόμη και από μη βιομηχανικές χώρες, ενώ σύμφωνα με τον πληθυσμό και το μέσο επίπεδο εισοδήματος της νήσου βάσει του παγκόσμιου μέσου όρου η μεταποίηση θα έπρεπε να συμβάλει κατά 20 έως 25% στο ΑΕΠ της Κύπρου.¹⁷⁶ Ο κλάδος της μεταποίησης όμως αυξανόταν και ήταν με το τέλος της αποικιοκρατίας παρά τη μικρή του συνεισφορά στο ΑΕΠ και στην απασχόληση ένας αναγνωρίσιμος τομέας της οικονομίας.

Η μετατόπιση όμως εργατικού δυναμικού προς την εξορυκτική βιομηχανία δεν ανέπτυξε τον τομέα της δευτερογενούς παραγωγής, αλλά εξυπηρέτούσε τις ιμπεριαλιστικές πολιτικές που επιζητούσαν την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων των αποικιών προς όφελος της βιομηχανικής ανάπτυξης του "δυτικού κόσμου." Η μεγέθυνση της εργοστασιακής παραγωγής των δυτικών μητροπόλεων εξαρτώνταν ολοένα και περισσότερο από πρώτες ύλες που υπήρχαν εν αφθονία στον υποανάπτυκτο κόσμο, όπως το πετρέλαιο, το καουτσούκ, ο χαλκός που ήταν απαραίτητος για τις νέες βιομηχανίες ηλεκτρικών προϊόντων, αλλά ακόμη και τα μη σιδηρούχα μεταλλεύματα, τα οποία απέκτησαν σημασία για την παραγωγή κραμάτων χάλυβα, ενώ η κατανάλωση των αγαθών που παρήγαγαν τα εργοστάσια στη Δύση απαιτούσαν ταυτόχρονα ολοένα και περισσότερο τις μεγάλες αγορές των αποικιών.¹⁷⁷ Σε βρετανικές αποικίες μάλιστα που υπήρχε ήδη κάποια ανεπτυγμένη βιομηχανία, η οποία λειτουργούσε ανταγωνιστικά προς τις βιομηχανίες της μητρόπολης λαμβάνονταν μέτρα για τον περιορισμό της παραγωγής των ντόπιων βιομηχανών, όπως

---

¹⁷³ *Cyprus, Report on the Census of Cyprus, taken 31st March, 1901· Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1911, taken on the 2nd April 1911· Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1921, taken on the 24th April 1921.*

¹⁷⁴ *The Cyprus Blue Book, 1880, 1881, 1882 ...1918.*

¹⁷⁵ Demetriades, *The Process of Industrialization*, ό.π., 11· Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 95.

¹⁷⁶ Demetriades, *The Process of Industrialization*, ό.π., 7-11.

¹⁷⁷ Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, μτφ. Κωστούλα Σκλαβενίτη (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2007), 104-105.

συνέβη στην Ινδία με την παραγωγή βαμβακερών υφασμάτων.¹⁷⁸ Οι εν λόγω πολιτικές, της ανάπτυξης δηλαδή της πρωτογενούς παραγωγής (γεωργία, εξόρυξη πρώτων υλών) και του εμπορίου, αλλά όχι της μεταποίησης στις αποικίες, ώστε να παρέχονται πρώτες ύλες στις βιομηχανίες της Δύσης και να καταναλώνονται τα βιομηχανικά τους προϊόντα από τους λαούς των αποικιών, αποτελούσε βασικό στοιχείο στη διαχείριση των αποικιών μετά την βιομηχανική επανάσταση.¹⁷⁹

Υπό αυτές τις συνθήκες βιομηχανικά σύνολα, αλλά και χωρικοί σχηματισμοί που να συνδύαζαν την εργασία με την κατοίκηση υπό τη μορφή “μονοπαραγωγικών” βιομηχανικών κοινοτήτων δεν είχαν δημιουργηθεί στην Κύπρο για την ανάπτυξη άλλων βιομηχανικών κλάδων. Στο νησί σχηματοποιήθηκαν για πρώτη φορά μέσω της εξορυκτικής βιομηχανίας βιομηχανικοί τόποι και “μονοπαραγωγικές” βιομηχανικές κοινότητες, ετεροχρονισμένα τουλάχιστον σε σχέση με τις χώρες της Δύσης, όπου αντίστοιχα φαινόμενα είχαν εμφανιστεί ήδη από την εποχή της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης,¹⁸⁰ αλλά και από αρκετές αποικίες της Μ. Βρετανίας, οι οποίες είχαν γνωρίσει νωρίτερα τέτοια φαινόμενα, συχνά και πάλι για την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου.¹⁸¹

Στους παραπάνω βιομηχανικούς τόπους και πιο συγκεκριμένα στην Σκουριώτισσα και τον Αμιάντο οι εν λόγω χωρικές οργανώσεις έφεραν για πρώτη φορά στη νήσο μακριά από τις πόλεις την έννοια της εργατικής κατοικίας. Ένα τύπο κατοίκησης που αναιρούσε τη λογική της παραδοσιακής λαϊκής κατοικίας των αγροτοκτηνοτροφικών οικισμών και των αστικών κέντρων η οποία είχε προκύψει από μια μακράιωνη διαδικασία εξέλιξης βασισμένη στο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της προβιομηχανικής εποχής, την αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή και το εμπόριο που την εξυπηρετούσε, καθώς και τους διαθέσιμους πόρους και την τεχνογνωσία που είχε αναπτυχθεί.

Τα παραπάνω πρωτόγνωρα και νεωτεριστικά φαινόμενα συνοδεύτηκαν και από μια επιπλέον νέα πραγματικότητα για τη νήσο. Αυτή της μαζικής προσφοράς μισθωτής εργασίας, προς όφελος μιας οργανωμένης βιομηχανικής παραγωγής όπως συνέβη στον Αμιάντο ή προς εξυπηρέτηση της προετοιμασίας μιας παραγωγής που θα ακολουθούσε τα επόμενα χρόνια, όπως συνέβη στην περίπτωση της CMC ή μιας παραγωγής που δεν κατέστη βιώσιμη τη

---

¹⁷⁸ “Η Ινδία εξήγαγε βαμβακερά υφάσματα σε τέτοια έκταση ώστε για μακρά περίοδο η Μεγάλη Βρετανία επέβαλλε αυστηρούς δασμούς προκειμένου να προστατεύσει τους παραγωγούς της από τον ινδικό ανταγωνισμό. Ωστόσο, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η Ινδία είχε φθάσει να απορροφά το ¼ των βρετανικών βαμβακερών έχοντας χάσει τις δικές της αγορές.” Βλ. Magdoff, *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση*, ό.π., 11.

¹⁷⁹ Ό.π., σελ.9-11.

¹⁸⁰ Borges και Torres, “Company Towns: Concepts,” ό.π., σελ. 1.

¹⁸¹ Βλ. για παράδειγμα, Njoh, *Planning Power: Town Planning*, ό.π., 188-200· Philip Bonner και Karin A. Shapiro, “Company Town, Company Estate: Pilgrim's Rest, 1910-1932,” *Journal of Southern African Studies* 19, no. 2 (1993): 171-200· Hugh Macmillan, “Mining housing and welfare in South Africa and Zambia: an historical perspective,” *Journal of Contemporary African Studies* 30, no. 4 (2012): 539-550.

δεδομένη περίοδο όπως συνέβη στη Λίμνη. Η απασχόληση 300 έως 600 ή και 800 ατόμων στις περιοχές δραστηριοποίησης της CMC και του Αμιάντου, αλλά και ο άγνωστος αλλά πολύ σημαντικός αριθμός εργατών που απασχολήθηκε στη Λίμνη ήταν πρωτόγνωρο φαινόμενο και αιτία οι Κύπριοι να γνωρίσουν οργανωμένα βιομηχανικά περιβάλλοντα με προσφορά μαζικής μισθωτής εργασίας από το ιδιωτικό κεφάλαιο σε μεγέθη αντίστοιχα με αυτά που πρόσφερε η κυβέρνηση και τα σώματα ασφαλείας.¹⁸² Επρόκειτο για μια μαζική μισθωτή εργασία, οργανωμένη με όρους βιομηχανικής παραγωγής τουλάχιστον στην περίπτωση του Αμιάντου, με τη χρήση ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού και τον σαφή διαχωρισμό του ανθρώπινου δυναμικού σε ανειδίκευτο και ειδικευμένο προσωπικό με επιμέρους ειδικότητες.

Ακόμη και στη μη μηχανοποιημένη ή και την ελάχιστα μηχανοποιημένη γεωργική παραγωγή είναι απίθανο να εργοδοτήθηκε από μεγαλογαιοκτήμονες σημαντικός αριθμός εργατών, εφόσον στην Κύπρο δεν είχαν αναπτυχθεί μέχρι εκείνη την εποχή μεγάλες καλλιέργειες ή φυτείες και δεν είχαν τοποθετηθεί για το σκοπό αυτό ξένα κεφάλαια, όπως συνέβαινε σε άλλες αποικίες με το σχηματισμό χωρικών συνόλων που επίσης συχνά συνδύαζαν την εργασία με την κατοίκηση στη βάση της γεωργικής παραγωγής υπό τη μορφή των επονομαζόμενων "*company estates*."¹⁸³ Στην Κύπρο όπως κατέγραφαν οι Βρετανοί στις εκθέσεις τους, δεν υπήρχαν φυτείες αντίστοιχες με τις "φυτείες τσαγιού της Κεϋλάνης ή τις φυτείες καουτσούκ της Μαλαισίας."¹⁸⁴

Μια *cart postal* που κυκλοφόρησε περί τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, η οποία απεικονίζει μια φωτογραφία του J.P. Foscolo στον Αμιάντο με τίτλο "Ίθαγενείς που εργάζονται στα ορυχεία αμιάντου, Κύπρος," στην οποία φαίνονται δεκάδες εργάτες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, με παραδοσιακά ενδύματα όπως βράκες και μαντήλες μπροστά από κτήριο της εταιρείας, απεικονίζει ίσως με τον καλύτερο τρόπο τις απαρχές δημιουργίας αυτής της νέας εργατικής τάξης που δημιουργούσε η βιομηχανία των ορυκτών στην Κύπρο, την οποία συνέθεταν μικροκαλλιεργητές ή ακτήμονες γεωργοί, που έρχονταν σε πρώτη επαφή με την τεχνολογικά εξαρτώμενη παραγωγή (εικ. 1.26).

---

¹⁸² Η προσφορά εργασίας που πρόσφεραν οι εξορυκτικές εταιρείες μπορεί να συγκριθεί σε μεγέθη με το σύνολο του απασχολούμενου δυναμικού της κυβέρνησης, το οποίο ανέρχονταν το 1921 στα 847 άτομα ή με το σύνολο των δυνάμεων ασφαλείας (στρατού και αστυνομίας) που αριθμούσαν 890 άτομα. Βλ. *Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1921*, ό.π., 62.

¹⁸³ Borges και Torres, "Company Towns: Concepts," ό.π., 7.

¹⁸⁴ Report of the Committee appointed to study the Conventions & Recommendations adopted by the International Labour Conference at its Tenth and Eleventh Sessions and to report the possibility of applying the Conventions in the Colony of Cyprus, Cyprus 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/1, 85/5.

Εικ.1.26. Cart postal με τίτλο "Ίθαγενείς που εργάζονται στα ορυχεία αμιάντου, Κύπρος," c.1910 (John P. Foscolo, συλλογή συγγραφέα).

Οι παραπάνω πραγματικότητες που έφερε η εξορυκτική βιομηχανία και κυρίως η μεταφορά τεχνολογίας, σε συνάρτηση με την αργή ανάπτυξη της μεταποιητικής βιομηχανίας, την προσπάθεια πρωτοεφαρμογής νέων τεχνικών στην αγροτική καλλιέργεια, τον ηλεκτρισμό που εμφανίστηκε σχεδόν παράλληλα σε τρεις πόλεις της νήσου και στον Αμιάντο, τη δημιουργία του κυβερνητικού σιδηρόδρομου και της έναρξης κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής της CMC, τα λιμενικά έργα συμπεριλαμβανομένης της υπό κατασκευή αποβάθρας της CMC, τη δημιουργία τυπογραφείων και εφημερίδων, την ενίσχυση του τραπεζικού κλάδου, την ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας παιδείας και των υποδομών υγείας, καθώς και την πολιτική αντιπροσώπευση αποτελούσαν ένα σύνολο νέων δεδομένων που λειτουργούσαν προς μια κατεύθυνση ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού.¹⁸⁵

Δεν επρόκειτο για ένα κρατικό εκσυγχρονισμό που επεδίωκε να καταστήσει τη χώρα ανταγωνιστική αλλά για ένα εκσυγχρονισμό ο οποίος πρωτίστως εξυπηρετούσε τους αποικιοκράτες, χωρίς να αποφέρει τουλάχιστον μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο εμφανή κοινωνική ευημερία.¹⁸⁶ Ήταν ένας εκσυγχρονισμός που βοηθούσε στον έλεγχο της νήσου διασφαλίζοντας το γεωστρατηγικό ρόλο στο μεγάλο χάρτη της παγκόσμιας πολιτικής σκηνής και οικονομίας, που διασφάλιζε την υγεία και την ασφάλεια των αποικιοκρατών, και την πιο αποτελεσματική εκμετάλλευση των διαθέσιμων πρώτων υλών προς όφελος της βιομηχανίας των δυτικών μητροπόλεων. Ουσιαστικά διασφάλιζε κοινωνική σταθερότητα και διαμόρφωνε ένα περιβάλλον ικανό να διαδραματίσει το ρόλο που του απέδιδαν οι

---

¹⁸⁵ Σύμφωνα με τον David Landes, ο εκσυγχρονισμός "αποτελεί το πλέγμα των αλλαγών – στον τρόπο παραγωγής και διοίκησης, στο κοινωνικό και θεσμικό πεδίο, στο σώμα της γνώσης, στις στάσεις και τις αξίες- που καθιστούν μια κοινωνία ικανή να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις του 20^{ου} αιώνα." Βλ. David S. Landes, *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά, Τεχνολογική Αλλαγή και Βιομηχανική Ανάπτυξη στη Δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, μφ. Χριστίνα Μεντζαλίρα (Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2009), 24.

¹⁸⁶ Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)," ό.π., 209-214.

αποικιοκράτες στη διεθνή νέα τάξη πραγμάτων που είχε δημιουργήσει η δυτική εκβιομηχάνιση και το παγκόσμιο εμπόριο.¹⁸⁷

1.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο πλούτος του υπεδάφους της Κύπρου μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσε την αιτία για την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, σε μια περίοδο όπου η αλλαγή του *status quo* της νήσου σε συνάρτηση με τις μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιούνταν και τις υποδομές που σταδιακά αναπτύσσονταν καθιστούσαν την Κύπρο ένα περισσότερο ασφαλή και προσφιλή προορισμό για επενδύσεις.

Τα ξένα κεφάλαια τα οποία δεν είχαν προσελκύσει ούτε οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις, αλλά ούτε και η μεταποιητική βιομηχανία συντέλεσαν στη δημιουργία νέων χωρικών και κοινωνικών σχηματισμών προς εξυπηρέτηση της εξορυκτικής παραγωγής σε μια περίοδο κατά την οποία η νήσος βίωνε αργές διαδικασίες εκβιομηχάνισης, με τη βιομηχανία της δευτερογενούς παραγωγής να χαρακτηρίζεται από μικρές βιομηχανικές εγκαταστάσεις και κυρίως από οικοτεχνίες και εργαστήρια.

Τα εξορυκτικά σύνολα που δημιουργήθηκαν και ειδικά ο Αμιάντος αποτέλεσαν μικρούς αλλά σημαντικούς πόλους μετατόπισης ανθρώπινου δυναμικού από τη γεωργία σε μιας άλλης μορφής βιομηχανία, περισσότερο μηχανοποιημένης και οργανωμένης με όρους συστηματικής βιομηχανικής παραγωγής, όπου δημιουργήθηκαν οι συνθήκες ώστε να προσφερθεί μαζικά μισθωτή εργασία σε μεγέθη συγκρίσιμα με το απασχολούμενο δυναμικό της βρετανικής κυβερνητικής μηχανής στη νήσο.

Για την εξυπηρέτηση της εξόρυξης δημιουργήθηκε στη Λίμνη ένα ασταθές βιομηχανικό σύνολο χωρίς την ανάπτυξη υποδομών κατοίκησης, στη CMC ένα *working camp* και στον Αμιάντο ένα *company village*. Στο *company village* του Αμιάντου, στις βουνοκορφές του όρους Τρόδος και μακριά από τα εμβρυακά αστικά κέντρα εγκαινιάστηκε περί το 1908 ο τύπος της εργατικής κατοικίας στην Κύπρο, ο οποίος ενδυναμώθηκε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου με τις λιγοστές εργατικές κατοικίες που αναπτύχθηκαν επίσης για την εξυπηρέτηση της εξορυκτικής βιομηχανίας στο *working camp* της CMC, στα βόρεια παράλια της νήσου.

Για τις ανάγκες των παραπάνω εξορυκτικών συνόλων αν και κατά βάση η εργασία γινόταν χειρωνακτικά και συχνά με πρωτόγονα μέσα εισήχθησαν πλήθος εμπορευματοκιβωτίων με μηχανολογικό εξοπλισμό από τις λιμενικές εγκαταστάσεις της Κύπρου, ο οποίος δεν είχε

---

¹⁸⁷ Για την νέα πολιτική αναμόρφωσης των τοπικών κοινωνιών στις βρετανικές αποικίες μετά τη βιομηχανική επανάσταση βλ. Magdoff, *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση*, ό.π., 11-13.

εισαχθεί σε αντίστοιχα μεγέθη για την εξυπηρέτηση άλλης παραγωγικής διαδικασίας. Αμερικανοί, Άγγλοι, Ιταλοί και άλλοι δυτικοευρωπαίοι εισήγαγαν ηλεκτρογεννήτριες, πετρελαιοκίνητες και ατμοκίνητες μηχανές, καθώς και πλήθος διαφόρων άλλων μηχανημάτων, όπως το θηριώδες γεωτρύπανο που σύμφωνα με περιγραφές του David Lavender με δυσκολία μετακινήθηκε προς τη Σκουριώτισσα, για την εξυπηρέτηση της εξόρυξης, της μεταφοράς και επεξεργασίας των ορυκτών, δημιουργώντας μια πρώτη επαφή έστω και μερικών δεκάδων Κυπρίων εργατών με τεχνολογικά επιτεύγματα των δυτικών χωρών.

Οι εν λόγω βιομηχανικοί τόποι αποτέλεσαν βεβαίως δορυφόρους των δυτικών βιομηχανιών εξυπηρετώντας τις ανάγκες για πρώτες ύλες της βιομηχανίας των εκβιομηχανισμένων χωρών και όχι την βιομηχανική παραγωγή αγαθών στην αποικία, συνέβαλαν όμως στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού στις οποίες προχώρησε η αποικιακή κυβέρνηση μέσω των υποδομών που ανέπτυξαν και της τεχνολογίας που εισήγαγαν.

Ο Αμίαντος σε διάστημα ολίγων ετών κατέστη ο πλέον εκμηχανισμένος παραγωγικός τόπος της χώρας, φιλοξενώντας τρεις μύλους και 55 μηχανές διαφόρων ειδών, εισάγοντας σειρά νεωτεριστικών φαινομένων στην Κύπρο, όπως το φαινόμενο των εταιρικών βιομηχανικών κοινοτήτων, το φαινόμενο της εργατικής κατοικίας, τον ηλεκτροφωτισμό, αλλά και το φαινόμενο της μαζικής προσφοράς μισθωτής εργασίας στη βιομηχανική παραγωγή αποτελώντας τον μεγαλύτερο ιδιώτη εργοδότη της Κύπρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ: Ο ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΡΑΓΔΑΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ

2.1. Η ΚΥΠΡΟΣ ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΣΤΕΜΜΑΤΟΣ

2.1.1. Τα νέα Πολιτικά Δεδομένα

Η ένταξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον συνασπισμό των Κεντρικών Δυνάμεων οδήγησε τη Βρετανία το 1914 στην καταγγελία των διμερών συνθηκών του 1878 και στην παράλληλη προσάρτηση της Κύπρου στην Βρετανική Αυτοκρατορία. Η λήξη του πολέμου δεν μετέβαλε το *status quo* της νήσου, αφού στη συνθήκη των Σεβρών (1920) προβλέπονταν πως η Κύπρος και η Αίγυπτος θα παρέμεναν υπό βρετανική κυριαρχία. Δεδομένης της κρίσης στη Μέση Ανατολή, η Μεγάλη Βρετανία είχε αποφασίσει οριστικά ότι θα κρατούσε την Κύπρο υπό τον έλεγχό της. Το 1923 με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης, η Τουρκία παραιτούνταν από οποιαδήποτε απαίτηση για εδάφη που βρίσκονταν εκτός της επικράτειάς της, αναγνωρίζοντας και τυπικά την προσάρτηση της νήσου στη Μεγάλη Βρετανία, με αποτέλεσμα την ανακήρυξη της Κύπρου το 1925 σε αποικία του Βρετανικού Στέμματος.

Η επίσημη ανακήρυξη της Κύπρου σε αποικία και το νέο Σύνταγμα του 1925 δεν προέβλεπαν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στο σύστημα διακυβέρνησης. Ο Ύπατος Αρμοστής αντικαταστάθηκε από τον Κυβερνήτη, ο Αρχιγραμματέας από τον Αποικιακό Γραμματέα και αυξήθηκαν οι έδρες του Νομοθετικού Συμβουλίου, χωρίς να μεταβάλλουν τις ισχύουσες ισορροπίες, οι οποίες ήταν εις βάρος της Ελληνοκυπριακής εθνότητας.¹⁸⁸ Παράλληλα με το Νομοθετικό Συμβούλιο προβλέπονταν όπως και προηγουμένως η λειτουργία ενός Εκτελεστικού Συμβουλίου, καθαρά συμβουλευτικού χαρακτήρα.¹⁸⁹ Ο Βασιλιάς του Ηνωμένου Βασιλείου διατηρούσε την απόλυτη εξουσία να επικυρώνει ή να ακυρώνει νόμους, καθώς και να επιβάλει νομοθεσία με διατάγματα, ενώ η εισαγωγή νομοσχεδίων προς ψήφιση ήταν αρμοδιότητα του Κυβερνήτη.¹⁹⁰

---

¹⁸⁸ Τα μέλη του νομοθετικού συμβουλίου από 18 ανήλθαν στα 24. Οι έδρες των Ελληνοκυπρίων από 9 έγιναν 12 και των διορισμένων – επισήμων μελών από 6 σε 9. Η ισορροπία ανάμεσα στην συμμαχία Τουρκοκυπρίων και Βρετανών έναντι Ελληνοκυπρίων παρέμενε αναλλοίωτη. Βλ. Βασίλης Πρωτοπαπάς, *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου, Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2012), 42.

¹⁸⁹ Χάιντς Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος πρώτος (1878-1949)*, μφ. Κώστας Σαρρόπουλος (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2007), 309.

¹⁹⁰ Βλ. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., 40-41· Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, 309.

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια από το 1920 έως το 1926, ηγήθηκε της διακυβέρνησης της Κύπρου ο Ύπατος Αρμοστής και μετέπειτα Κυβερνήτης Malcolm Stevenson. Ο Malcolm Stevenson έβλεπε απαξιωτικά τους Κύπριους. Τους περιέγραφε μειωτικά ως "Ανατολίτες" με χαμηλό "μέσο επίπεδο ευφυΐας και μόρφωσης," και τους θεωρούσε ανίκανους για περισσότερες ελευθερίες.¹⁹¹ Το πάγιο αίτημα των Ελληνοκυπρίων για παραχώρηση περισσότερων ελευθεριών, αυτοδιάθεση της νήσου και κυρίως για την ένωση με την Ελλάδα, αντί να τον παροτρύνει σε μεταρρυθμίσεις που θα έδιναν περισσότερες ελευθερίες, τον οδήγησε σε σκλήρυνση της στάσεώς του.¹⁹²

Κατά τη διακυβέρνηση Stevenson πραγματοποιήθηκαν και ορισμένες θετικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες δεν είχαν όμως σημαντικό αντίκτυπο στη διαβίωση των Κυπρίων. Συγκεκριμένα ψηφίστηκαν νόμοι για την προστασία των υπερχρεωμένων αγροτών, οι οποίοι απλά απάλυναν το πρόβλημα της τοκογλυφίας, χωρίς να την αντιμετωπίζουν ουσιαστικά. Ιδρύθηκε αγροτική τράπεζα, η οποία όμως αντιμετώπιζε σοβαρή έλλειψη κεφαλαίων, δρομολογήθηκαν μεταρρυθμίσεις στο δικαστικό σώμα, καταργήθηκε ο φόρος της δεκάτης με την παράλληλη όμως αύξηση της φορολογίας σε αγροτικά προϊόντα και προτάθηκαν επενδύσεις σε εγχειοβελτιωτικά έργα και υποδομές.¹⁹³

Η λήξη της θητείας του Stevenson βρήκε τους Κύπριους να απολαμβάνουν λιγότερα δικαιώματα από τους Ιρανοί, τους Ινδούς, τους Αιγύπτιους και τους Μαλτέζους.¹⁹⁴ Η κυπριακή κοινωνία ήταν διχασμένη, λόγω των αντιτιθέμενων επιδιώξεων μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων και το διαίρει και βασίλευε είχε βρει το πλέον πρόσφορο έδαφος στην περίπτωση της νήσου.¹⁹⁵ "Καμιά πενηνταριά υπάλληλοι και ένας λόχος στρατιωτών" μπορούσαν στα μέσα της δεκαετίας του 1920 να ελέγχουν τη νήσο, χωρίς κοινωνικές αναταραχές.¹⁹⁶

Τον Stevenson διαδέχθηκε το 1926 ο Ronald Storrs, ένας αρκετά ικανότερος κυβερνήτης και καλός γνώστης των ζητημάτων της Μέσης Ανατολής, ο οποίος κυβέρνησε την Κύπρο έως το 1932. Ο Storrs προώθησε Κύπριους σε ανώτερες θέσεις της κυβέρνησης, κατήργησε το "φόρο υποτελείας" που αποτελούσε πάγιο αίτημα του λαού, προέβη σε μεταρρυθμίσεις στο δικαστικό σύστημα, στην υγεία και τη γεωργία, κατέβαλε προσπάθειες για τη διαφήμιση των κυπριακών προϊόντων στη βρετανική αγορά, αναμόρφωσε τον ποινικό κώδικα για να

---

¹⁹¹ Ρίχτερ, Ιστορία της Κύπρου (1878-1949), ό.π., 281.

¹⁹² Κατά τη διακυβέρνηση Stevenson εντάθηκε ο έλεγχος της κυβέρνησης στο εκπαιδευτικό σύστημα, ψηφίστηκαν νόμοι που εμμέσως απέκλειαν την πρόσληψη Κυπρίων με ελληνική υπηκοότητα στην κυβέρνηση, απαγόρευαν την κυκλοφορία στασιαστικών εντύπων και ανέστειλαν προσωρινά την κυκλοφορία εφημερίδων. Επιπλέον οι κοινοτικές αρχές των αγροτικών οικισμών της νήσου που από το 1907 ήταν αιρετές επανήλθαν το 1923 στο σύστημα διορισμού.

¹⁹³ Ρίχτερ, Ιστορία της Κύπρου (1878-1949), ό.π., 262-263, 308, 313-314.

¹⁹⁴ Ό.π., 317.

¹⁹⁵ Ό.π.

¹⁹⁶ Ό.π.

απαλειφθούν τα οθωμανικά κατάλοιπα, και συνέβαλε στην προστασία των αφερέγγυων δανειοληπτών αγροτών. Παράλληλα έλαβε μέτρα για την προφύλαξη των δασών, υλοποίησε έργα οδοποιίας και λιμενικά έργα στην Αμμόχωστο, αναδιάρθρωσε τον Κυπριακό Σιδηρόδρομο, και ίδρυσε την Κυπριακή Βιβλιοθήκη.¹⁹⁷

Κατά τη διάρκεια της θητείας του όμως το 1931 πραγματοποιήθηκε η εξέγερση των "Οκτωβριανών," κατά την οποία πυρπολήθηκε το Κυβερνείο (εικ. 2.1). Τα αίτια της πρωτοφανούς αυτής για την αποικιακή ιστορία της Κύπρου εξέγερσης ήταν κυρίως η μακροχρόνια διάψευση των ελπίδων του ελληνοκυπριακού πληθυσμού για αυτοδιάθεση και ένωση με την Ελλάδα και η δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο λαός εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, αλλά και της μακράς περιόδου ξηρασίας που έπληττε τη νήσο. Εκτός των παραπάνω στην εξέγερση συνέβαλε η γνωστοποίηση της πρακτικής της παρακράτησης του πλεονάσματος της αποικίας από την Μεγάλη Βρετανία που δεν γνώριζαν οι Κύπριοι, η αναγκαστική επιβολή του προϋπολογισμού του 1932 δια διατάγματος παρά την καταψήφισή του από το Νομοθετικό Συμβούλιο και η δράση διαφόρων πολιτικών παραγόντων, οι οποίοι επιθυμούσαν τη ρήξη με την αποικιακή δύναμη.

Η εξέγερση των Οκτωβριανών διαμόρφωσε μια περισσότερο ανελεύθερη και σκληρή πολιτική των Βρετανών έναντι των Κυπρίων, η οποία στιγμάτισε τη δεκαετία του 1930.¹⁹⁸ Έτσι, την περίοδο που άλλες αποικίες δέχονταν τις θετικές επιδράσεις των μεταρρυθμίσεων στις οποίες προέβαιναν οι Βρετανοί, η Κύπρος βυθιζόταν στη χειρότερη φάση της αποικιοκρατικής ιστορίας της. Κυβερνήτες της Κύπρου ανέλαβαν ο Reginald Edward Stubbs το σύντομο χρονικό διάστημα 1932-1933, και ο Herbert Richmond Palmer από το 1933 έως το 1939. Ο Reginald Edward Stubbs είχε εργαστεί προηγουμένως στην Κεϋλάνη, το Χονγκ Κονγκ και την Τζαμάικα, ενώ ο Herbert Richmond Palmer είχε διατελέσει Κυβερνήτης της Γκάμπια.

Εξαιτίας της εξέγερσης των Οκτωβριανών καταργήθηκε το Νομοθετικό Συμβούλιο, και αντικαταστάθηκε από το λεγόμενο "Γνωμοδοτικό Συμβούλιο" (1933), συγκροτούμενο από διορισμένα μέλη, ανεστάλησαν οι δημοτικές εκλογές, τα πολιτικά κόμματα διαλύθηκαν και το Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου (ΚΚΚ) κηρύχθηκε παράνομο. Επιβλήθηκε λογοκρισία στον τύπο, περιορίστηκε σημαντικά η ελευθερία σε θέματα παιδείας και ο ρόλος της Εκκλησίας, ενώ τα διατάγματα του Κυβερνήτη αποτελούσαν πλέον τους νόμους της αποικίας.¹⁹⁹

---

¹⁹⁷ Ό.π., 330-332, 338-339, 342-343, 348-349, 352, 404-405, 407-408, 413.

¹⁹⁸ Πέτρος Στυλιανού, "Το Κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο" (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1984), 184-225· Θωμάς Παπαγεωργίου, "Η Κυπριακή Ενωτική Κίνηση στην Αθήνα, 1931-1940: Οι Βρετανικές Αντιδράσεις και η Στάση των Ελληνικών Κυβερνήσεων" (Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014), 97-122.

¹⁹⁹ Στυλιανού, "Το Κίνημα του Οκτώβρη του 1931," ό.π.: Παπαγεωργίου, *Η Κυπριακή Ενωτική Κίνηση*, ό.π.

Ο Herbert Richmond Palmer, όπως και ο πλείστοι προκάτοχοί του θεωρούσε τους Κύπριους πρωτόγονους, μεταφέροντας στην Κύπρο τον αυταρχικό τρόπο διοίκησης που είχε συνηθίσει στην αφρικανική Γκάμπια.²⁰⁰ Πίστευε στην ανάγκη για οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση των συνθηκών ζωής, ώστε να καμφθεί ο εθνικισμός και το αίτημα για ένωση, αλλά ήταν κάθετα αρνητικός στην παραχώρηση ελευθεριών. Σε αυτό το πλαίσιο επί της σκληρής διακυβέρνησής του έγιναν σημαντικές μεταρρυθμίσεις που είχαν σχέση μεταξύ άλλων θεμάτων με τη γεωργία, την υδροδότηση και τη φορολογία.

Εικ. 2.1. Άποψη του πυρπολημένου Κυβερνείου μετά την εξέγερση των Οκτωβριανών του 1931 (Αρχείο Illustrated London News, πηγή: Άλεξ Ευθυβούλου, Μαρίνα Βρυωνίδου-Γιάγκου, 100 Χρόνια Κύπρος, Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2005, 113).

2.1.2. Οι μεταπτώσεις της οικονομίας

Το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου επέφερε απότομη πτώση στη γεωργική παραγωγή που ήταν ο πυλώνας της κυπριακής οικονομίας, η οποία είχε ευνοηθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου, εξαιτίας της πτώσης της παραγωγής στις χώρες που έλαβαν μέρος στις πολεμικές συγκρούσεις. Η οικονομία της νήσου άρχισε να βελτιώνεται από το 1925 και έπειτα, επηρεαζόμενη θετικά από την παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη και τις μεταρρυθμίσεις της διακυβέρνησης Storrs. Πραγματοποιήθηκαν επενδύσεις στην μεταποιητική βιομηχανία και κυρίως σε μονάδες επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, αυξήθηκε ο τουρισμός και τα εμβάσματα των αποδήμων Κυπρίων, ενώ και ο εξορυκτικός κλάδος άρχισε να τροφοδοτεί σημαντικά την οικονομία. Στην οικονομική ανάπτυξη της περιόδου βοήθησε η κατάργηση της δεκάτης (1926) και του "φόρου υποτελείας" (1928), η ανάπτυξη του τραπεζικού τομέα, καθώς και η θεσμοθέτηση της ίδρυσης των εταιρειών περιορισμένης ευθύνης (1922), που έδωσε ώθηση στην επιχειρηματικότητα.

Η παγκόσμια οικονομική ύφεση όμως που ξέσπασε το 1929 οδήγησε την κυπριακή οικονομία σε βαθιά κρίση. Μειώθηκαν άμεσα οι εξαγωγές και οι εισαγωγές κατά 25% και 28% αντίστοιχα.

---

²⁰⁰ Ρίχτερ, Ιστορία της Κύπρου (1878-1949), ό.π., 556-559.

Οι τιμές των γεωργικών προϊόντων κατέρρευσαν, η εξορυκτική παραγωγή μειώθηκε δραστικά και εμπορικές, βιομηχανικές και άλλες επιχειρήσεις χρεοκόπησαν.²⁰¹ Από το 1933 και έπειτα το εμπόριο άρχισε να ανακάμπτει, η οικονομία της νήσου πέτυχε πλεονάσματα, καθώς η παγκόσμια οικονομία σταδιακά βελτιωνόταν.²⁰² Η γεωργία, η μεταποιητική βιομηχανία και ο τουρισμός γνώρισαν σταδιακή ανάκαμψη και ανάπτυξη.

2.1.3. Γενικά Κοινωνικά Δεδομένα

Η δημιουργία υποδομών ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής βοήθησαν στον περιορισμό της νοσηρότητας και στην σημαντική πληθυσμιακή αύξηση. Η εξάπλωση της μαλάριας στις πόλεις είχε ελεγχθεί ικανοποιητικά, ενώ είχαν εξαλειφθεί σημαντικές ασθένειες που έπλητταν τη Μέση Ανατολή, όπως η πανούκλα και ο τύφος.²⁰³ Ο πληθυσμός από 274.108 κατοίκους το 1911, ανήλθε στις 310.715 το 1921 και στις 347.959 το 1931, οπότε και πραγματοποιήθηκε η τελευταία απογραφή του Μεσοπολέμου.

Η κύρια μάζα του πληθυσμού συνέχιζε να διαμένει στις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες, καθώς σύμφωνα με τις απογραφές του 1921 και του 1931, σε αυτές διέμενε το 82,4% και το 81% αντίστοιχα. Την περίοδο του Μεσοπολέμου καταγράφηκαν για πρώτη φορά σημαντικές τάσεις αστικοποίησης, καθώς την περίοδο 1921-1931 η ποσοστιαία πληθυσμιακή αύξηση των πόλεων ήταν διπλάσια από την αντίστοιχη της νήσου (εικ. 2.2, 2.3).²⁰⁴ Η αστικοποίηση οφείλονταν αφενός στον συνεχώς αυξανόμενο ρόλο των πόλεων στην οικονομική ανάπτυξη της νήσου, με την παράλληλη ενίσχυση της αποικιακής διοικητικής μηχανής, την αύξηση των αστικών επαγγελμάτων, την τόνωση της πολιτισμικής κίνησης και άλλων δραστηριοτήτων που συνδέονται με τον αστικό χώρο, αλλά κυρίως οφείλονταν στη δυσπραγία των αγροτών που τους ωθούσε στα αστικά κέντρα για αναζήτηση εργασίας.²⁰⁵ Οι πόλεις της Κύπρου ήταν κυρίως πόλεις - αγορές (*market towns*), που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες και εξαρτώνταν

---

²⁰¹ Ό.π., 395-396

²⁰² Simoni Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)," στο Karageorghis Vassos και Michaelides Demetrios, *The Development of the Cypriot Economy, From the Prehistoric Period to the Present Day* (Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus, 1996), 215.

²⁰³ Sir Ralph Oakden, *Report on the Finances and Economic Recourses of Cyprus* (London: Crown Agents for the Colonies, 1935), 8.

²⁰⁴ Ό.π., Michalis Attalides, *Social change and urbanization in Cyprus: a study of Nicosia* (Nicosia: Social Research Centre, 1981), 52, 65-66.

²⁰⁵ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 295-296· Ρολάνδος Κατσιασούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948, Με Ανασκόπηση της Περιόδου 1878-1945*, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας LIX (Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2008), 25· Πέτρος Παπαπολυβίου, "Ιστορία της Κύπρου στα Χρόνια της Αγγλοκρατίας, 1878-1960," Πανεπιστημιακές Σημειώσεις (Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2007), 37.

από τις αγροτικές περιοχές.²⁰⁶ Η Λάρνακα, η Λεμεσός και η Αμμόχωστος είχαν επιπλέον έσοδα, καθώς διαχειρίζονταν το εξωτερικό εμπόριο, ενώ η Λευκωσία ευνοούνταν από την παρουσία της κυβερνητική μηχανής.²⁰⁷

Ο αναλφαβητισμός μειώθηκε από το 64,22% του πληθυσμού το 1921 στο 54,84% το 1931, συνεχίζοντας την σημαντική πτωτική πορεία και τα επόμενα χρόνια της αποικιοκρατίας.²⁰⁸ Αυξήθηκαν σημαντικά τα έντυπα μέσα ενημέρωσης, ενώ η πολιτισμική κίνηση βελτιώθηκε με την κατασκευή θεάτρων, κινηματογράφων, βιβλιοθηκών και άλλων πολιτισμικού χαρακτήρα υποδομών.

Η κύρια μάζα του κυπριακού πληθυσμού, που ήταν αγρότες και εργάτες έζησαν καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σε συνθήκες εξαθλίωσης, διαβιώνοντας κάτω ή οριακά πάνω από το όριο διαβίωσης, σε αντίθεση με την μικρή άρχουσα αστική τάξη των πόλεων που ευημερούσε. Οι αγρότες με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και την απότομη πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, αδυνατούσαν να πληρώσουν τα χρέη τους, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα τρομερό κύμα καταναγκαστικών πωλήσεων.²⁰⁹ Αρκετοί αγρότες που έχαναν τις περιουσίες τους στράφηκαν προς τις πόλεις, με συνέπεια τη μείωση των μισθών τόσο των ειδικευμένων όσο και των ανειδίκευτων εργατών.²¹⁰

Η κατάσταση των αγροτών δεν μπορούσε να βελτιωθεί παρά την οικονομική ανάκαμψη που σημειώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1920, καθώς δεν υφίστατο πιστωτικό σύστημα ικανό να πατάξει το διευρυμένο πρόβλημα της τοκογλυφίας, ενώ η προσφορά εργατικών χεριών στις πόλεις συμπιέζε τα ημερομίσθια των εργατών. Το 1928 περί το 80% των αγροτών αποπλήρωναν χρέη.²¹¹

Η οικονομική ύφεση του 1929 σε συνδυασμό με την παρατεταμένη ανομβρία που έπληξε τη νήσο οδήγησαν σε μαζική ανεργία και περαιτέρω εξαθλίωση.²¹² Οι αναγκαστικοί πλειστηριασμοί που εντάθηκαν την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, είχε ως αποτέλεσμα επί συνόλου 87.107 οικογενειών που ασχολούνταν με την γεωργία, οι 37.471 να είναι ακτήμονες, οι 7.093 με ιδιοκτησία 2,1 εκτάρια ανά οικογένεια, ενώ σύμφωνα με κυβερνητική έκθεση της περιόδου μια οικογένεια με 3 παιδιά χρειαζόταν περί τα 9 εκτάρια για να επιβιώσει. Από τις υπόλοιπες οικογένειες ένα ποσοστό περί το 75% διέθετε μόλις λίγη περισσότερη γη.²¹³ Οι τοκογλύφοι μετατρέπονταν σε μεγαλογαιοκτημόνες και οι ακτήμονες

---

²⁰⁶ George S. Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis* (Nicosia: Cyprus Research Centre, 1985), 161.

²⁰⁷ Ό.π.

²⁰⁸ *Cyprus, Report of the Census of 1931, taken on April 27-28, 1931*, 17.

²⁰⁹ Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948*, ό.π., 25.

²¹⁰ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 295, 302.

²¹¹ Ό.π., 595.

²¹² Ό.π., 396.

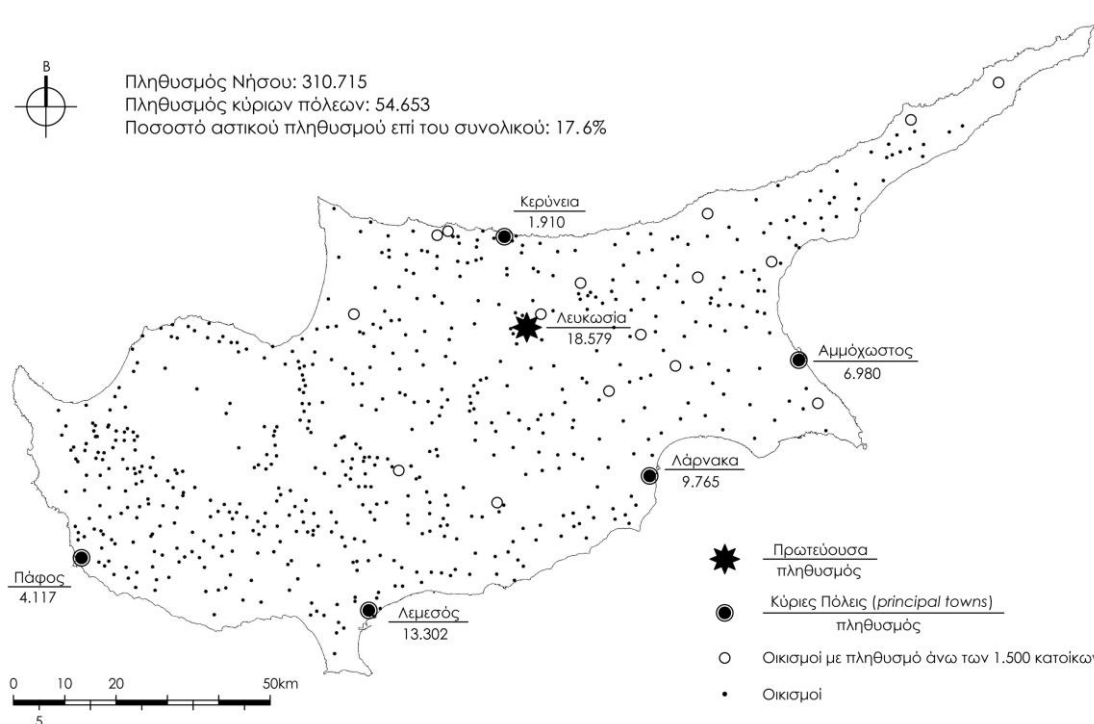
²¹³ Ό.π., 595-596.

αγρότες που δεν έβρισκαν εργασία στις πόλεις ή στα ορυχεία βρέθηκαν να εργάζονται με μεροκάματο στα ίδια τους τα χωράφια.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 το ζήτημα της τοκογλυφίας άρχισε να εξαλείφεται με τα δραστικότερα μέτρα που ελάμβανε σταδιακά η κυβέρνηση, οι δείκτες της οικονομίας βελτιώθηκαν και η ανεργία υποχώρησε, αλλά το εργατικό δυναμικό της αποικίας συνέχισε να ζει με μεροκάματα που οριακά επαρκούσαν για μια άκρως λιπή ζωή τρεφόμενο με ψωμί, τυρί, ελιές, λάδι, όσπρια και άγρια χόρτα, κρέας μια φορά την εβδομάδα, παστά ψάρια, φρούτα και κρεμμύδια.²¹⁴

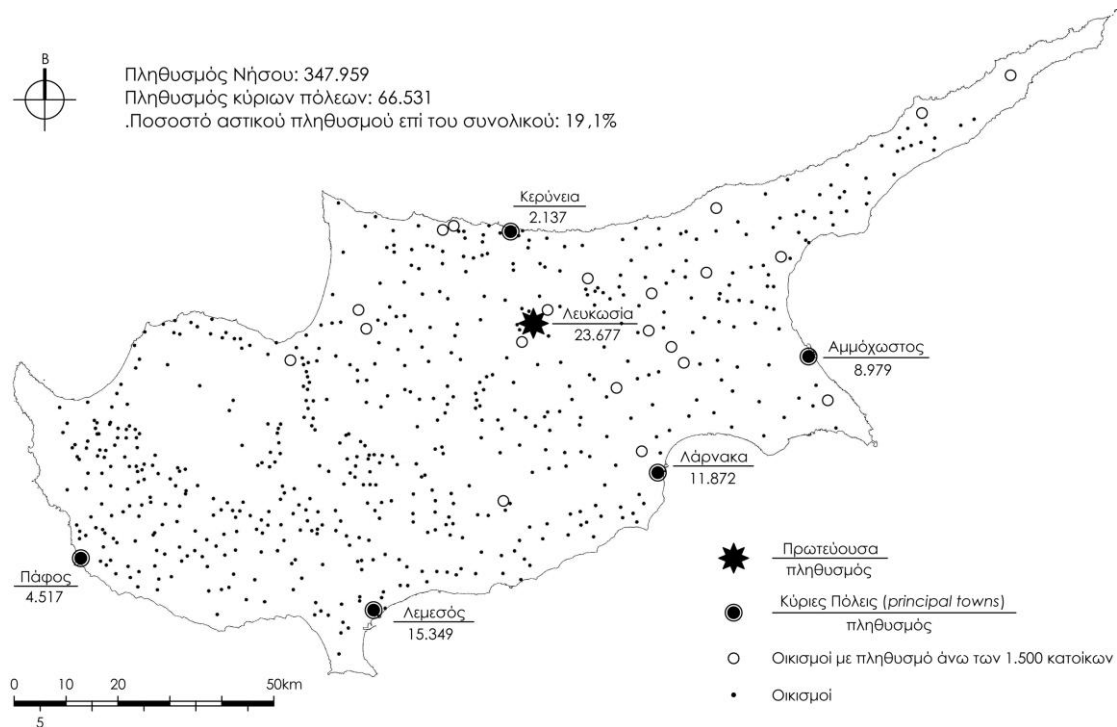
Σύμφωνα με το Υπουργείο Αποικιών, η Κύπρος στα τέλη της δεκαετίας του 1930 μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "η Σταχτοπούτα της Αυτοκρατορίας." Το Υπουργείο διατύπωνε χαρακτηριστικά την παρακάτω άποψη. "Η Κύπρος είναι η Σταχτοπούτα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Παρόλο που βρίσκεται υπό βρετανική διοίκηση εδώ και εξήντα περίπου χρόνια, είναι πολύ πίσω στην εξέλιξη σε σύγκριση με άλλες αποικίες...είναι η μόνη αποικία για την οποία μπορεί να ειπωθεί ότι η βρετανική κυβέρνηση όχι μόνον απέτυχε να της δώσει κάποιου είδους οικονομική υποστήριξη, αλλά απέσπασε από αυτή ένα βαρύ φόρο, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να συνδράμουμε τον Βρετανό φορολογούμενο."²¹⁵

Εικ. 2.2. Το οικιστικό δίκτυο της νήσου και οι πληθυσμοί των κύριων πόλεων σύμφωνα με την απογραφή του 1921 (χάρτης από τον συγγραφέα).

²¹⁴ Ο.π., 612.

²¹⁵ Ο.π., 614.

Εικ. 2.3. Το οικιστικό δίκτυο της νήσου και οι πληθυσμοί των κύριων πόλεων σύμφωνα με την απογραφή του 1931 (χάρτης από τον συγγραφέα).

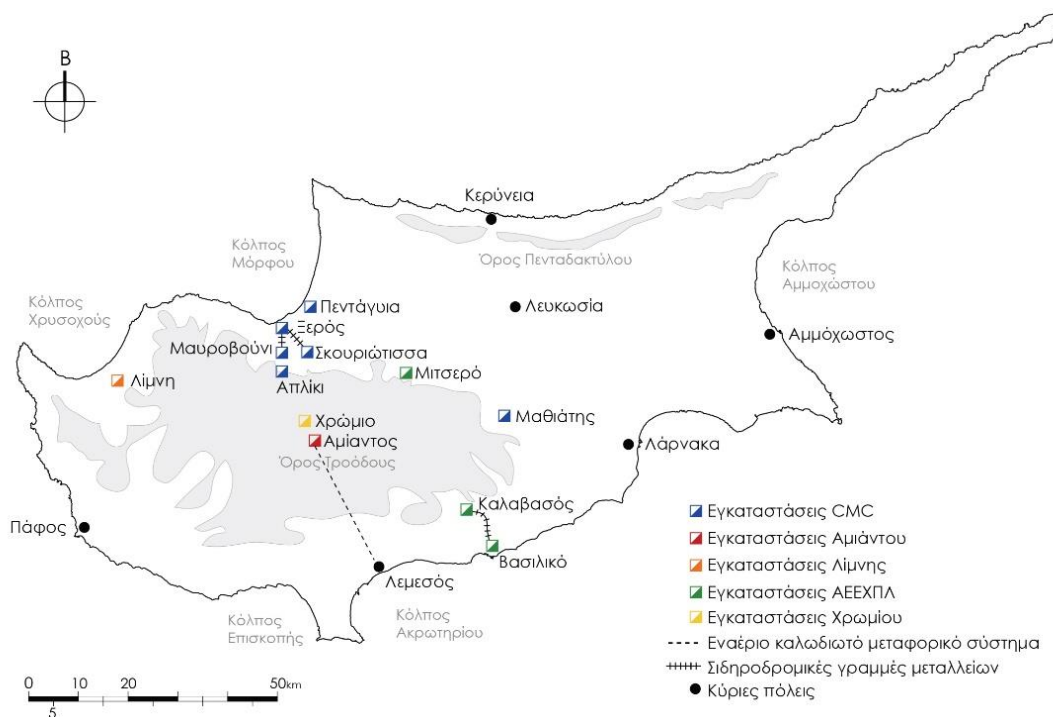
2.2. ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ

2.2.1. Τα πρωταγωνιστικά εταιρικά σχήματα και η "κλίμακα" της εξορυκτικής βιομηχανίας

Αν την περίοδο μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο η σύγχρονη εξορυκτική βιομηχανία έκανε τα πρώτα της βήματα, διαμορφώνοντας τους χωρικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς που διαπραγματεύτηκε το προηγούμενο κεφάλαιο, την περίοδο του Μεσοπολέμου γιγαντώθηκε. Ήταν η περίοδος της εκμετάλλευσης νέων κοιτασμάτων και της δραστηριοποίησης περισσότερων εταιρειών. Η ραγδαία ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας στηρίχθηκε κυρίως στην εξόρυξη και εμπορία αμιάντου, πυριτών, χαλκού, χρυσού, αργύρου και χρωμίτη.

Στο ράλι ανάπτυξης της βιομηχανίας των ορυκτών κυρίαρχο ρόλο κατείχαν τα εξορυκτικά σύνολα της CMC και του Αμιάντου, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν από τη δεκαετία του 1930 και έπειτα τόσο το εξορυκτικό σύνολο της Λίμνης που είχε αρχίσει να σχηματίζεται προπολεμικά, όσο και δυο νέα εξορυκτικά σύνολα τα οποία δημιούργησαν την εν λόγω περίοδο η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ) και η Cyprus Chrome Company (εικ. 2.4). Η ΑΕΕΧΠΛ αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες βιομηχανικές επιχειρήσεις της Ελλάδας, που ξεκίνησε το 1923 τη διερεύνηση της προοπτικής

επέκτασής της στην Κύπρο,²¹⁶ ενώ η Cyprus Chrome Company ιδρύθηκε στην Κύπρο το 1930, ως θυγατρική της γερμανικής εταιρείας Deutsche - Osmanische Gruben Gesellschaft, η οποία είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται ένα έτος νωρίτερα στη νήσο, εξαγοράζοντας μεταλλευτικά δικαιώματα που κατείχε η εταιρεία Eastern Minerals Ltd.²¹⁷

Εικ. 2.4. Χάρτης της Κύπρου με τις θέσεις των περιοχών στις οποίες αναπτύχθηκαν σημαντικές εγκαταστάσεις της εξορυκτικής βιομηχανίας έως και την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (χάρτης από τον συγγραφέα).

Από τα προϋπάρχοντα εξορυκτικά σύνολα, μόνο αυτό της CMC παρέμεινε υπό τον έλεγχο της εν λόγω αμερικανικής εταιρείας, ενώ τα αντίστοιχα του Αμιάντου και της Λίμνης γνώρισαν επιπλέον αλλαγές ιδιοκτητών. Συγκεκριμένα, το εξορυκτικό σύνολο του Αμιάντου το 1922, εξαγοράστηκε από την εταιρεία Cyprus Asbestos Company Ltd, μετά από εκδήλωση σχετικού ενδιαφέροντος της Anglo-French Middle East Development Corporation Ltd., για να μεταβιβαστεί το 1931 στην Cyprus and General Asbestos Company Ltd. και στην συνέχεια, το 1936, στην Tunnel Asbestos Cement Company Ltd. της βρετανικής εταιρείας Tunnel Portland Cement Company Ltd.²¹⁸ Το αντίστοιχο της Λίμνης μεταβιβάστηκε το 1919, στην

²¹⁶ Ελένη Μαϊστρου, Δήμητρα Μαυροκορδάτου, Γιώργος Μαχαιράς, Νίκος Μπελαβίλας και Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, (Αθήνα: ΠΙΟΠ, 2007)· Άννα Μαραγκού, *Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, Η Πορεία της 1923 – 2000* (Λευκωσία: αδημοσίευτη έρευνα), 56-61· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης, Τα Μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος-20ος αιώνας* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017), 86.

²¹⁷ Annual Report of the Inspector of Mines, 1927, 1929, 1931.

²¹⁸ Βλ. σχετικά, Malcolm Stevenson, High Commissioner to Winston Churchill, Secretary of State for the Colonies, 31 July 1921 και 16 February 1922, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921, 21-28, 78·

νειδρυθείσα εταιρεία Cyprus Sulphur and Copper Co. Ltd., θυγατρική της αγγλικών συμφερόντων εταιρείας Esperanza Copper and Sulphur Company of London,²¹⁹ ενώ αλλαγή στο ιδιοκτησιακό καθεστώς γνώρισε και η Cyprus Chrome Company, με την εξαγορά της το 1935 από την σουηδικών συμφερόντων εταιρεία Ferrolegeringans Aktiebolaget of Stokholm.²²⁰

Η μεγάλη οικονομική προοπτική του ορυκτού πλούτου της Κύπρου είχε ήδη διαφανεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1910. Οι ποσότητες παραγόμενου αμιάντου αυξάνονταν συνεχώς και οι ανακαλύψεις σημαντικών κοιτασμάτων χαλκούχων σιδηροπυριτών από την CMC κατεδείκνυαν τα μεγάλα κέρδη που θα μπορούσαν να προκύψουν από την εντατική εκμετάλλευσή τους.²²¹ Το 1919, με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, οι μεταλλευτικές εταιρείες έφτασαν να εμπλακούν και σε εθνικά ζητήματα, εφιστώντας την προσοχή της Μεγάλης Βρετανίας στην μεγάλη αξία των κυπριακών ορυκτών, όταν στον εγχώριο τύπο γινόταν λόγος για συζητήσεις παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα.²²² Τρία έτη αργότερα το 1922, μετά και την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, η κυβέρνηση έχοντας αναγνωρίσει πλέον την δυναμική που μπορούσε να προσλάβει η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της Κύπρου, και λαμβάνοντας υπόψη το μεγάλο ενδιαφέρον των εμπορικών κύκλων του Ηνωμένου Βασιλείου για τα αποθέματα χαλκούχων σιδηροπυριτών της νήσου με πολιτική απόφαση του Winston Churchill, ως υπουργού αποικιών (*Secretary of State for*

Indenture made this 26th day of January 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 1259/1931/3· Paul G. Pavlides to the Colonial Secretary, 27 January 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 422/1936/1, 4-5· Michel Houry, Attorney for the Tunnel Asbestos Cement Company Ltd to the Inspector of Mines and Labour, 14 April 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 422/1936/1, 22-23.

²¹⁹ L. M. Bear, *The Mineral Resources and Mining Industry of Cyprus*, Bulletin no. 1 (Nicosia: Ministry of Commerce and Industry, 1963), 31· Sir Ronald Storrs και Bryan O' Brien, *The Handbook of Cyprus* (London: Christophers, 1930), 264.

²²⁰ Βλ. σχετικά, Carola Maria Kohler to the High Commissioner, Lord Winster, 13 May 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 1097/1938, 6.

²²¹ Το 1914 εξήχθησαν 4.925 cwt. αμιάντου αξίας £1.910, ενώ το 1919 26.613 cwt. αξίας £25.355. Βλ. *The Cyprus Blue Book, 1914-1915*, 288-289· *The Cyprus Blue Book 1934, 1919-1920*, 288-289. Οι ιδιοκτήτες της CMC είχαν υπολογίσει ότι τα κέρδη για την εταιρεία από την εκμετάλλευση πυριτών μπορεί να έφταναν από \$30.000.000 έως \$40.000.000. Βλ. David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation* (California: Huntington Library Publications, 1962), 116.

²²² "The colonial Office also received a number of protests against any policy of leaving Cyprus.....The Cyprus Mines Corporation, which was an American-owned concern, wrote to the Colonial Office emphasizing the value to Britain of the island's mineral resources and asking that the Corporation's interests should be safeguard in any instrument of cession." Βλ. George Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918 - 1926. With a survey of Foundations of British Rule* (Nicosia: Cyprus Research Centre, 1979), 129. "He [Harvey Mudd, owner of CMC] called on the American ambassador, John William Davis, and on the English undersecretary for colonies. The experience was unique – a citizen of the United States discussing a territorial adjustment between England and Greece - and he learned to move with extreme diplomacy while pointing out that Cyprus was the only part of the British Empire that contained large deposits of pyrites and as such perhaps should not be alienated." Βλ. Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 118.

the Colonies) παρήγγειλε την εκπόνηση μελέτης για τη διερεύνηση των κοιτασμάτων χαλκούχου σιδηροπυριτή της Κύπρου, ώστε να συνδράμει στις εξορυκτικές επιχειρηματικές προσπάθειες.²²³ Η μελέτη που εκπονήθηκε από ειδικούς του Αυτοκρατορικού Γραφείου Ορυκτών Πόρων (*Imperial Mineral Resources Bureau*), αν και δεν δημοσιεύτηκε στο σύνολό της έγινε ανάρπαστη και ανατυπώθηκε.²²⁴

Οι εξαγωγές πυριτών τα έτη 1923 και 1924 ανήλθαν στις £60.000 και £170.000 αντίστοιχα και οι εξαγωγές αμιάντου συνέχιζαν την ανοδική τους πορεία φτάνοντας το 1924 στις £80.000. Το σύνολο των εξαγωγών των κυπριακών ορυκτών το 1924, αποτελούσε το 21,6% των συνολικών εξαγωγών της νήσου που ήταν £1.231.703, ενώ ο μέσος όρος των απασχολούμενων εργατών το 1925 υπερέβη τις 3.000.²²⁵

Η κυβέρνηση με τη ραγδαία αύξηση των εξορυκτικών δραστηριοτήτων των αρχών της δεκαετίας του 1920 και τη διαφαινόμενη αύξηση της σημασίας του εξορυκτικού κλάδου στην οικονομία της Κύπρου, έχοντας πλέον μια ολοκληρωμένη εικόνα της δυναμικής του υπεδάφους, αμέσως μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών ανακήρυξης της νήσου σε αποικία, προχώρησε το 1925 στη δημιουργία ειδικής νομοθεσίας για τον έλεγχο και την επιθεώρηση των ορυχείων, την ασφάλεια και την υγεία των εργατών και των αποζημιώσεων σε περιπτώσεις ατυχημάτων.²²⁶ Η νομοθεσία προνοούσε παράλληλα τη δημιουργία μιας νέας θέσης κυβερνητικού αξιωματούχου, του Επιθεωρητή Μεταλλείων, ο οποίος τέθηκε

---

²²³ Winston Churchill to the High Commissioner, M. Stevenson, 16 May 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 964/1921, 2.

²²⁴ John W. Evans, Imperial Mineral Resources Bureau to Walter D. Ellis, Colonia Office, 9 May 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 964/1921, 1· John W. Evans, Imperial Mineral Resources Bureau to the Under Secretary of State, Colonial Office, 19 June 1922, Κρατικό Αρχείο, SA1 964/1921, 66-68· Inspector of Mines to the Director of Public Works, 28 May 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 964/1921, 96· Crown Agents for the Colonies to the Colonial Secretary, Cyprus, 16 September 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 964/1921, 104· Άννα Μαραγκού, *Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, Η Πορεία της 1923 – 2000* (Λευκωσία: αδημοσίευτη έρευνα), 24-25· Gilbert Cullis και A. Broughton Edge, *Report on the Cupriferous Deposits of Cyprus* (London: Waterlow and Sons Ltd, 1927).

²²⁵ George S. Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis* (Nicosia: Cyprus Research Centre, 1985), 324· *The Cyprus Blue Book, 1924*· Annual Report of the Inspector of Mines, 1925.

²²⁶ Ο νόμος αναθεωρήθηκε το 1926 για τη ρύθμιση ζητημάτων που αφορούσαν αγωγές (μηνύσεις) για αποζημιώσεις, το 1928 για την ταχεία έκδοση μεταλλευτικών αδειών, το 1931 για τη ρύθμιση ζητημάτων που αφορούσαν τη χρήση ηλεκτρισμού στα μεταλλεία και το 1938 για τη διευκόλυνση την έκδοσης αδειών για πετρελαϊκές έρευνες. Βλ. Georghallides, *A Political and Administrative History*, ό.π., 357· A Bill to provide for the regulation and inspection of mines and for the payment of compensation to workmen for injuries suffered in the course of their employment in mines, *The Cyprus Gazette* 1925, 193-201· The Mines Regulations (Amendment) Rules of Court, 1926, *The Cyprus Gazette* 1926, 127-187· The Mines Regulations (Amendment) Law, 1928, *The Cyprus Gazette* 1926, 95, 281, 478, 574· Mines (Electricity) Regulations, 1931, *The Cyprus Gazette* 1931, 193, 719· Mines Regulations (Amendment) Law, 1938, *The Cyprus Gazette* 1938, 193-194.

επικεφαλής του νεοσύστατου Κλάδου Μεταλλείων (*Mines Branch*) και στην αρμοδιότητα του Τμήματος Δημοσίων Έργων.

Η εξορυκτική βιομηχανία συνέχισε να αναπτύσσεται με εντυπωσιακούς ρυθμούς έως και το 1929, απασχολώντας κατά μέσο όρο ημερησίως έως και 6.098 εργαζόμενους, που αποτελούσαν το 6,4% του ενεργού πληθυσμού της νήσου. Την ίδια περίοδο οι εξαγωγές των ορυκτών ανήλθαν στις £600.000, που αντιπροσώπευαν το 38,3% των συνολικών εξαγωγών, συμβάλλοντας κατά 24% στο ΑΕΠ της αποικίας.²²⁷ Ήδη από το 1928 ο αμίαντος (£207.562) και οι πυρίτες (£196.819) είχαν γίνει το δεύτερο και το τρίτο αντίστοιχα πιο σημαντικά εξαγωγίμα προϊόντα μετά τα χαρούπια (£304.379), τα οποία αποτελούσαν και το κύριο γεωργικό εξαγωγίμο προϊόν της Κύπρου.²²⁸

Ο συνολικός αριθμός των Κυπρίων που εργάστηκαν στα ορυχεία το 1929, εξαιτίας της περιοδικότητας των εργασιών του ορυχείου του Αμιάντου και της συχνής εναλλαγής εργατικού δυναμικού στο σύνολο του εξορυκτικού κλάδου, στην πραγματικότητα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος από τις περίπου 6.000 και το 6,4% του ενεργού πληθυσμού της νήσου. Σύμφωνα με υπολογισμούς μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου λαμβάνοντας υπόψη και τα εξαρτώμενα μέλη των εργατών, από τον εξορυκτικό κλάδο πρέπει να βιοπορίζονταν τη δεδομένη εποχή περί τις 35.000 άτομα, που αντιστοιχούσαν στο 10% του κυπριακού πληθυσμού.²²⁹

Λόγω του αυξανόμενου όγκου των εργασιών του εξορυκτικού κλάδου και της επιφόρτισης του Τμήματος Δημοσίων Έργων με ένα εκτεταμένο και πολυετές πρόγραμμα οδοποιίας, το 1929 προτάθηκε η δημιουργία ενός ξεχωριστού κυβερνητικού τμήματος με την επωνυμία Τμήμα Μεταλλείων.²³⁰ Το προτεινόμενο Τμήμα δεν ιδρύθηκε τελικά, αλλά ο κλάδος των μεταλλείων αποφασίστηκε όπως από το 1929, λειτουργεί ανεξάρτητα από το Τμήμα Δημοσίων Έργων,²³¹ ενώ το 1931 τέθηκε στην αρμοδιότητα του Τμήματος Κτηματολογίου και

---

²²⁷ Demetrios Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle: the labours of an embattled mini economy* (Minneapolis: University of Minnesota, 1992), 75.

²²⁸ Η Κύπρος κατά τη διάρκεια της βρετανικής αποικιοκρατίας κατέστη σταδιακά η τρίτη παγκόσμια χαρουπποπαραγωγός χώρα μετά την Ισπανία και την Ιταλία. Βλ. P.I Orphanos και J. Paraconstantinou, *The Carob varieties of Cyprus*, Technical Bulletin 5 (Nicosia: Cyprus Agricultural Research Institute, 1969), 4· Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 133.

²²⁹ Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 319.

²³⁰ Director of Public Works to the Colonial Secretary, 5 July 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1010/1929, 1.

²³¹ Colonial Secretary to all Governmental Departments, 8 November 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1010/1929, 2.

Χωρομετρίας (*Land Registration and Survey Department*), καθώς θεωρήθηκε περισσότερο σχετικό με τον εν λόγω κλάδο.²³²

Η ραγδαία ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας, εκτός από την εντατική εκμετάλλευση των πυριτών που κατέστη εφικτή από το 1922 και έπειτα, επωφελήθηκε και από την ταχεία ανάπτυξη της διεθνούς οικονομίας.²³³ Ο αγγλοσαξονικός κόσμος από το 1922 και έπειτα έκανε προσπάθειες για αναθέρμανση της οικονομίας, οι μεταπολεμικές αναταράξεις έως το 1924 είχαν καταλαγιάσει και η διεθνής οικονομία επέστρεφε σε συνθήκες ομαλότητας, για να ακολουθήσει η άνοδος της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας την περίοδο 1924-1929.²³⁴

Η παγκόσμια όμως οικονομική ύφεση που ξεκίνησε το 1929 με την κατάρρευση του Χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης, η οποία ίσοδυναμούσε σχεδόν με την κατάρρευση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας,²³⁵ οδήγησε σε ραγδαία πτώση την εξορυκτική βιομηχανία της Κύπρου, καθώς ήταν άμεσα εξαρτώμενη από την παγκόσμια αγορά πρώτων υλών. Το 1930 το μέσο απασχολούμενο εργατικό δυναμικό των ορυχείων μειώθηκε περίπου στο μισό (3.523 εργάτες) σε σχέση με το 1929 (6.098 εργάτες) για να υποτετραπλασιαστεί σχεδόν (1.690 εργάτες) έως το 1932, ενώ το ίδιο έτος η αξία των εξαγωγίμων ορυκτών υποτριπλασιάστηκε σε σύγκριση με το 1929 στις £207.763.²³⁶

Στα τέλη του 1932, εξαιτίας της αυξανόμενης σημασίας που απέκτησε η ρύθμιση εργασιακών θεμάτων στο κυβερνητικό έργο, λόγω της εντεινόμενης προλεταριοποίησης των Κυπρίων και της παράλληλης δέσμευσης του Ηνωμένου Βασιλείου με διεθνείς συμβάσεις για την εφαρμογή νομοθεσιών σχετικά με εργασιακά θέματα, η κυβέρνηση αποφάσισε να μεταφέρει την αρμοδιότητα της ρύθμισής τους στον Επιθεωρητή Μεταλλείων, αποφορτίζοντας τον Αποικιακό Γραμματέα από την διευθέτησή τους.²³⁷ Σύμφωνα με την κυβέρνηση ο Επιθεωρητής Μεταλλείων διαχειρίζονταν μακράν την μεγαλύτερη εργατική δύναμη της νήσου (*deal with far the largest labour force in the colony*) και ήταν ο καταλληλότερος για την ανάληψη καθηκόντων Επιθεωρητή Εργασίας.²³⁸ Με την κυβερνητική αυτή απόφαση το 1932, μετονομάστηκε σε Επιθεωρητή Μεταλλείων και Εργασίας και ορίστηκε υπεύθυνος για την συλλογή και επεξεργασία πληροφοριών σχετικά με την ανεργία, τη συχνότητα εμφάνισης

---

²³² Order No. 36, Mines Branch, *The Cyprus Gazette* 1931, 39. Speech of His Excellency the Governor delivered to the Legislative Council at the Opening of the Session, on Tuesday 14th April 1931, *The Cyprus Gazette* 1931, 234.

²³³ Georghallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 332-333.

²³⁴ Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφ. Βασίλης Καπετάνγιαννης (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010), 120-122.

²³⁵ Ό.π., 123.

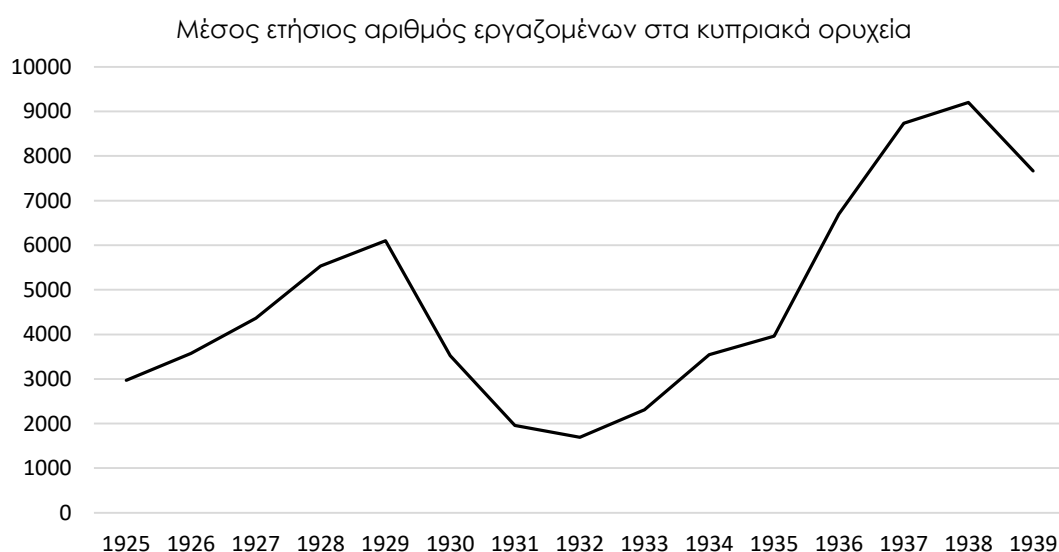
²³⁶ Annual Report of the Inspector of Mines, 1929, 1930, 1931, 1932.

²³⁷ Extract from Minute (54) in M.P. 918/30, 23-24, 7 September 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 1010/1929, 11.

²³⁸ Ό.π.

ασθενειών στη βιομηχανία, τις απολαβές των εργατών, τα εργατικά ατυχήματα και άλλα εργασιακά θέματα συμπεριλαμβανόμενης της αρμοδιότητας εγγραφής των συνδικάτων.²³⁹

Η εξορυκτική βιομηχανία άρχισε να ανακάμπτει σταδιακά από το 1933 και έπειτα για να υπερβούν για πρώτη φορά το 1936, οι εξαγωγές των ορυκτών τις εξαγωγές των γεωργικών προϊόντων, με την εξορυκτική βιομηχανία να φτάνει στο απόγειό της το 1938.²⁴⁰ Το εν λόγω έτος εργάστηκαν κατά μέσο όρο ημερησίως 9.200 άτομα που αντιστοιχούσαν στο 5,8% του ενεργού πληθυσμού της νήσου, ενώ οι συνολικές εξαγωγές ορυκτών ανήλθαν στις £1.495.112, που αντιστοιχούσαν στο 62,7% των συνολικών εξαγωγών (εικ. 2.5).²⁴¹

Εικ. 2.5. Πίνακας του μέσου ετήσιου αριθμού εργαζομένων στα ορυχεία της Κύπρου την περίοδο 1925-1939 (πίνακας από τον συγγραφέα).

Η παραπάνω ραγδαία ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας την περίοδο 1933-1938 οφείλονταν στην επιτυχή εκμετάλλευση νέων κοιτασμάτων, στην εγκατάσταση σύγχρονων παραγωγικών μονάδων επεξεργασίας των μετάλλων, στη σύναψη κερδοφόρων συμβολαίων με ξένες αγορές και κυρίως με την χιτλερική Γερμανία, στην άνοδο της τιμής του χαλκού, στη μείωση των εξαγωγών πυριτών από την Ισπανία, λόγω του εμφυλίου πολέμου και στην βελτίωση της διεθνούς οικονομίας.

²³⁹ B.J. Obrien, Colonial Secretary to H.G. Mountain, 31 December 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 1010/1929, 13.

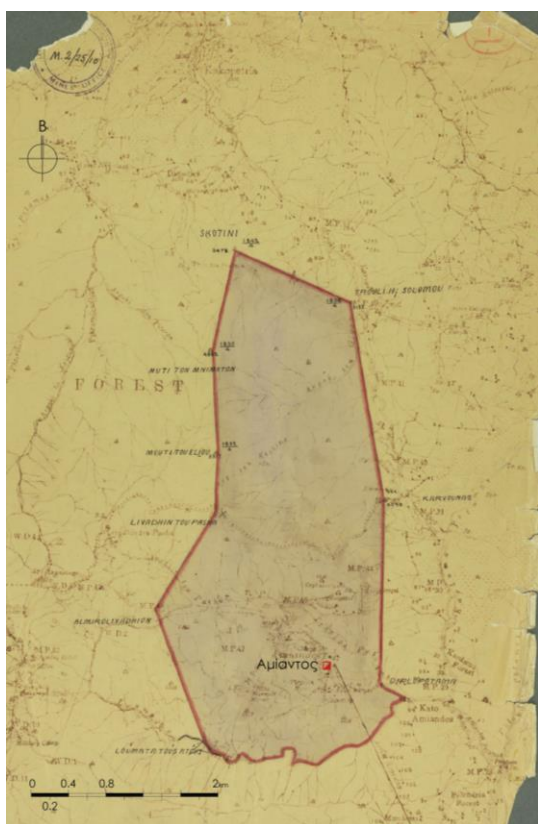
²⁴⁰ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 610· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1938.

²⁴¹ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1938· Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 75.

2.2.2. Η Εποχική *Company Town* του Αμιάντου

Η ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας στα χρόνια του Μεσοπολέμου στηρίχθηκε στις εργασίες πέντε κυρίως εξορυκτικών συνόλων. Τα εν λόγω εξορυκτικά σύνολα, τα οποία σταδιακά διαμορφώθηκαν σε πέντε διαφορετικής φύσης και δυναμικής χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις βιομηχανικού σκοπού, διέθεταν από τις άκρως απαραίτητες υποδομές για την εξόρυξη των ορυκτών, μέχρι και μεγάλης κλίμακας μεταλλουργικές εγκαταστάσεις και υποδομές κατοίκησης, αριθμώντας στην πρώτη περίπτωση λίγες δεκάδες εργατών ή στη δεύτερη ακόμη και μερικές χιλιάδες, διαμορφώνοντας βιομηχανικούς τόπους, με μη συγκρίσιμοι μεγέθους χωρικές και κοινωνικές “δυναμικές.”

Εικ. 2.6.* Ο χάρτης που συνόδευε την μεταλλευτική μίσθωση του 1934, στον οποίο με κόκκινο περίγραμμα και χρωματισμό ορίζονταν η περιοχή έκτασης 4,51 τ. μιλίων που εκχωρούνταν για εκμετάλλευση, 1934 (Κρατικό Αρχείο, SAI 1259/1931/1).

Ο Αμιάντος από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα οργανώθηκε ως ένα ανοιχτού τύπου ορυχείο, το οποίο υποστηρίχθηκε, τόσο με εγκαταστάσεις παραγωγικών διαδικασιών όσο και με υποδομές κατοίκησης, οι οποίες αναπτύχθηκαν σε μια ενιαία και αδιαίρετη από άλλες ιδιοκτησίες περιοχή, διαμορφώνοντας έως και τη λήξη του Α' Παγκοσμίου το πρώτο εξορυκτικό *company village* της νήσου.

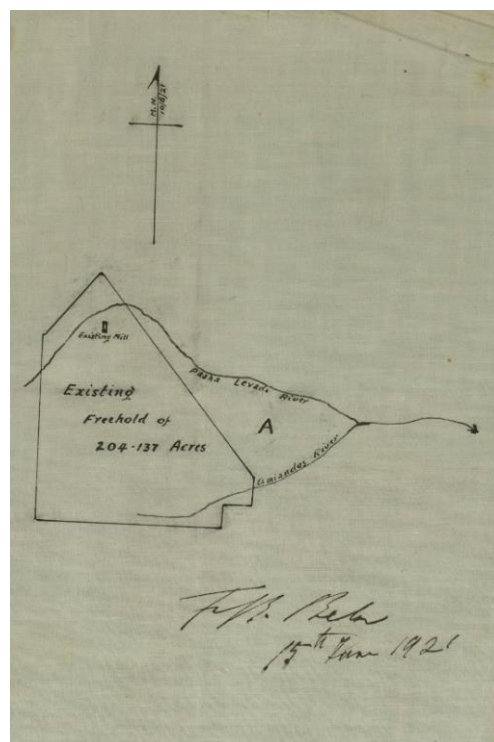
Οι δυο μεταλλευτικές μισθώσεις που είχαν παραχωρηθεί αντικαταστάθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου από μια νέα έκτασης 4,51 τ. μιλίων (εικ. 2.6), καλύπτοντας περιοχή η οποία διέθετε κοιτάσματα, τα οποία σύμφωνα με τα διαθέσιμα μέσα της εποχής ήταν “ανεξάντλητα.”²⁴²

Το νέο εταιρικό σχήμα που απέκτησε τα μεταλλευτικά δικαιώματα του Αμιάντου το 1922, προγραμματίσει εξ αρχής την εντατικότερη εκμετάλλευση του αμιάντου και ζήτησε την αγορά επιπλέον γης για την ανάπτυξη σύγχρονων βιομηχανικών

²⁴² Σύμφωνα με τον Διευθυντή της Εταιρείας του Αμιάντου, το ορυχείο απαιτούσε 100 έτη εντατικής εκμετάλλευσης για να εξαντληθούν τα κοιτάσματα. Βλ. Ευρυβιάδης Ακρίτας, “Στο ορυχείο του Αμιάντου, Συνέντευξη με τον διευθυντή της εταιρείας κ. Κούκουλαν,” εφημερίδα: *Πρωινή*, 18 Αυγούστου 1935· *The Cyprus and General Asbestos Company Ltd*, Κρατικό Αρχείο, SAI 1259/1931/1, 73-74· *Mining Lease*, 9th August 1934, Κρατικό Αρχείο, SAI 1259/1931/1, 80-89.

εγκαταστάσεων και την κατασκευή εναέριου συστήματος μεταφοράς του ορυκτού προς τις ακτές (εικ. 2.7).²⁴³ Η κυβέρνηση παρόλο που αρνήθηκε την μεταβίβαση επιπλέον κυβερνητικής γης στην εταιρεία, δέχτηκε σε συνεννόηση με το Υπουργείο Αποικιών και το γραφείο του Winston Churchill, να διευκολύνει τα αναπτυξιακά σχέδιά της εντός του κυβερνητικού δάσους για την κατασκευή των νέων υποδομών, γεγονός που επέτρεψε την έναρξη της εντατικής μεσοπολεμικής εκμετάλλευσης του ορυχείου.²⁴⁴

Τα χρόνια που ακολούθησαν σύμφωνα με τις εκθέσεις του Επιθεωρητή Μεταλλείων, το βιομηχανικό σύνολο του Αμιάντου ενδυναμώθηκε σημαντικά με την κατασκευή περισσότερων παραγωγικών εγκαταστάσεων, νέων εργατικών κατοικιών και εγκαταστάσεων συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης, γνωρίζοντας ραγδαία αύξηση του εργατικού δυναμικού.²⁴⁵ Το 1925 ο Αμιάντος απασχολούσε

Εικ. 2.7. Διάγραμμα στο οποίο αποτυπώθηκε η ιδιοκτησία του ορυχείου του Αμιάντου και με το γράμμα Α η περιοχή που ζητούνταν να προστεθεί στην ιδιοκτησία του, 1921 (Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921).

²⁴³ F.B. Behr to the High Commissioner, 15 June 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921· F.B. Behr, Notes for the consideration of His Excellency the High Commissioner of Cyprus, 6 June 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921, 3.

²⁴⁴ H.J. Read to the General Manager, Anglo-French Middle East Development Corporation, 9 August 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921· Chief Secretary of the Government to F.B. Behr, 10 December 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921, 71.

²⁴⁵ Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1926, 1927, 1928. Για το 1926 η σχετική έκθεση αναφέρει "Cyprus Asbestos Co. Ltd, Construction work: Opening up and developing quarries; laying rails; making roads etc., £34,170. Completing Finishing Mill machinery; erecting and installing machinery in two new Primary Treatment mills; erecting one new Primary Treatment Mill building; additions to machinery in Central Power Station; erecting and installing machinery in Electrical Sub-Station; commenced installing Compressor Plant for Pneumatic Drilling; erecting two new Police Station and Roads Dept., Hut; Installing new electric lighting and power systems for Mills and Houses, and street lighting etc., £158,000." Για το 1927, "Cyprus Asbestos Co. Ltd, Construction work: An amount of £102,750 was spent during the year on the constructional work as follows – (a) Opening up and developing Quarries; laying Rails; making roads; &c., &c., £23,350, (b) Erecting Mills, Staff Quarters, Workers Quarters and Huts, Market Place, &c., &c., installing machinery in Mills, Power Houses, Workshops, Compressor Plant, &c., &c., installing electric power and lighting systems; and all other construction works, £79,400." Για το 1928, "Cyprus Asbestos Co. Ltd Construction: The expenditure on constructional work was as follows – Opening up and developing quarries, road making, etc., £23,500. Erecting Mills, Machinery installation, staff quarters, workers huts, Power houses, Bakery, Brick making plant, etc., £105,700." Στην ίδια έκθεση αναφέρεται ακόμη, "One additional Primary mill has been built and another one is in the course of erection. A brick making plant has been built and equipped with necessary

κατά μέσο όρο ημερησίως 1.430 άτομα, το 1928 εργάστηκαν 3.763, ενώ τη θερινή περίοδο του ίδιου έτους έως και 5.785 εργάτες. Το ορυχείο διέκοπτε κατά τους χειμερινούς μήνες τις εργασίες του λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή και κυρίως λόγω των βροχοπτώσεων και χιονοπτώσεων που δεν επέτρεπαν την επεξεργασία του αμιάντου, καθώς έπρεπε να είναι ξηρός για την επεξεργασία στους μύλους.²⁴⁶

Οι σημαντικής κλίμακας υποδομές που ανέπτυξε η εταιρεία και η απασχόληση του παραπάνω εντυπωσιακά υψηλού αριθμού εργατών κατέστησαν εφικτή, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, την ετήσια εξόρυξη 2.072.972 τόνων αμιαντούχων πετρωμάτων και την παραγωγή 16.287 τόνων ινών καθαρού αμιάντου (*finished asbestos*).²⁴⁷ Η αύξηση της παραγωγής ήταν εντυπωσιακή καθώς το 1925 είχαν εξορυχθεί μόλις 280.184 τόνοι αμιαντούχων πετρωμάτων.²⁴⁸

Την περίοδο 1929 - 1932 εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, η εξόρυξη μειώθηκε δραστικά στους μόλις 113.738 τόνους, ενώ το μέσο εργατικό δυναμικό το 1931, δεν υπερέβη τους 252 εργάτες.²⁴⁹ Το ορυχείο άρχισε να ανακάμπτει το 1933, μετά και την μεταβίβασή του στη Cyprus and General Asbestos Company Ltd. (1931) στην οποία συνέχισαν να είναι ιδιοκτήτες βασικοί μέτοχοι της προηγούμενης εταιρείας, χωρίς να υπερβεί όμως τα προ κρίσης επίπεδα παραγωγής. Ακολούθως σημειώθηκε εκ νέου πτώση της παραγωγής προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930, παρά την εξαγορά του ορυχείου το 1936, από την βρετανική εταιρεία Tunnel Portland Cement Company Ltd, η οποία τοποθέτησε επιπλέον κεφάλαια.²⁵⁰ Στην ανάκαμψη των εργασιών του Αμιάντου στα μέσα της δεκαετίας του 1930, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η κυβέρνηση, καθώς μείωσε τους εξαγωγικούς δασμούς του ορυκτού, ώστε να καταστεί περισσότερο ανταγωνιστικό στις ξένες αγορές.²⁵¹

Υπό τις παραπάνω συνθήκες οι παραγωγικές υποδομές που αναπτύχθηκαν έως το 1929, ικανοποίησαν την εξυπηρέτηση της παραγωγής μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου, για να ακολουθήσουν εκ νέου σημαντικές επενδύσεις μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1930 σε οικιστικά προγράμματα με στόχο κυρίως την αναβάθμιση υφισταμένων κατοικιών, με το εργατικό δυναμικό του Αμιάντου να αριθμεί έως και 1.662 κατά μέσο όρο άτομα το 1937, αρκετά μειωμένο σε σύγκριση με το 1928, που αποτέλεσε το πλέον παραγωγικό έτος του ορυχείου με 3.763 εργαζόμενους.

---

machinery. The company has built a Hygiene Bakery capable of turning out some 10,000 loaves per day."

²⁴⁶ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936.

²⁴⁷ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1928.

²⁴⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1925.

²⁴⁹ Annual Reports of the Inspector of Mines, 1929, 1930, 1931, 1932.

²⁵⁰ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933, 1935, 1936, 1937, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

²⁵¹ Oakden, Sir, *Report on the Finances*, ό.π. 22· *The Cyprus Gazette* 1933, 451· *The Cyprus Blue Book* 1934, 374.

Στις εγκαταστάσεις που αναπτύχθηκαν στην περιοχή, οι πλείστες έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, σε μια σειρά από επιμέρους πολεοδομικές ενότητες, περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων, δέκα μύλοι πρωταρχικής άλεσης και ένας μύλος τελικής επεξεργασίας του ορυκτού, ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός, διαφόρων τύπων εργαστήρια, όπως ξυλουργείο, μηχανουργείο, σιδηρουργείο κ.α., εκατοντάδες εργατικές κατοικίες, δεκάδες καταστήματα και χώροι αναψυχής, σχολεία, λατρευτικοί χώροι, αθλητικές εγκαταστάσεις, αστυνομικά τμήματα καθώς και ένα αρτοποιείο το οποίο μπορούσε να παράγει 10.000 καρβέλια ψωμί ημερησίως (εικ. 2.8, 2.9).²⁵² Το 1924 η εταιρεία κατασκεύασε επιπλέον εναέριο καλωδιωτό σύστημα μεταφοράς του ορυκτού προς τις ακτές μήκους 26 χλμ., διαμορφώνοντας ένα μικρό εξαγωγικό κέντρο με αποβάθρα, αποθήκες και γραφεία (εικ. 2.10, 2.11).²⁵³

Η μεγάλη παραγωγή που καταγράφηκε κατά τον Μεσοπόλεμο και κυρίως στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η οποία στηριζόταν ειδικά στο στάδιο της εξόρυξης κυρίως στη χειρωνακτική εργασία κατέστη εφικτή με την απασχόληση της εντυπωσιακά μεγάλης εργατικής δύναμης για τα δεδομένα της Κύπρου που καταγράφηκε παραπάνω, στο πλαίσιο των μεγάλων αυξομειώσεων που δέχονταν μεταξύ χειμερινής (Δεκέμβριος – Φεβρουάριος) και θερινής περιόδου (Μάρτιος – Νοέμβριος).²⁵⁴ Εξαιτίας της εγγύτητας του Αμιάντου με έστω και λιγοστές αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες, ποσοστό των εποχικών εργατών μπορούσε να διαμένει στις εστίες του. Οι εν λόγω εργάτες πήγαιναν καθημερινά, με τα πόδια ή με τα ζώα, με την ανατολή του ηλίου για εργασία και επέστρεφαν με τη δύση στις εστίες τους.

Εικ. 2.8. Άποψη του Αμιάντου, c. 1926-1930 (Henry Walter Clark, συλλογή Shaun Montgomery).

²⁵² *Cyprus, Report of the Census of 1931*, ό.π.: Tradesmen at Amiandos at 11th June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1939, 7-9· Annual Report of the Inspector of Mines, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929.

²⁵³ Managing Director and Engineer in Chief, Cyprus Asbestos Company Ltd., 18 October 1923, Κρατικό Αρχείο, SA1 1079/1921/1, 93· Notes on Visit to the Mines of Cyprus, Middle East Supply Centre, February 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 841/1942, 31· "Εταιρεία Αμιάντου," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 18 Φεβρουαρίου 1925· "Ο Εναέριος «Σιδηρόδρομος» Μεταλλείου Αμιάντου – Λεμεσού," εφημερίδα: *Έθνος*, 18 Ιουνίου 1948.

²⁵⁴ Το άνοιγμα των εργασιών του ορυχείου συνήθως τον μήνα Μάρτιο αποτελούσε σημαντικό γεγονός για την Κύπρο απασχολώντας τις εφημερίδες της εποχής, και ειδικά για τους εποχικούς εργάτες, οι οποίοι παρέμεναν περισσότερη διάρκεια του έτους στο ορυχείο από ότι στις εστίες τους συνοδευόμενοι σε αρκετές περιπτώσεις και από τις οικογένειές τους. Βλ. "Αι εργασίαι Αμιάντου," εφημερίδα: *Φιλελεύθερος*, 13 Μαρτίου 1935· "Αμιάντος," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 15 Απριλίου 1936· "Εργασίαι Αμιάντου," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 10 Ιουνίου 1946.

Εικ. 2.9. Άποψη του Αμιάντου, άγνωστης χρονολογίας (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Οι ετήσιες εκθέσεις του Επιθεωρητή Μεταλλείων καταγράφουν μόνο τον μέσο ετήσιο αριθμό εργατών, ενώ στις ετήσιες εκθέσεις των ετών 1928, 1929, 1932 και 1933 καταγράφεται και ο μέγιστος αριθμός τους κατά τους θερινούς μήνες, χωρίς όμως να καταγράφεται ο αριθμός των κατοίκων του Αμιάντου, είτε τους χειμερινούς είτε τους θερινούς μήνες, ούτε και ο αριθμός των εργατών που διατηρούσε αλλού τις εστίες του. Για τη διακρίβωση των παραπάνω αποκαλυπτική είναι Έκθεση του Επιθεωρητή Υγιεινής του 1937, στην οποία καταγράφονται δημογραφικά στοιχεία του Αμιάντου ανά μήνα, από τον Ιανουάριο του 1936 έως τον Αύγουστο του 1937.²⁵⁵ Σύμφωνα με την παραπάνω Έκθεση, ο πληθυσμός του Αμιάντου ανέρχονταν το 1936 το ελάχιστο στα 888 άτομα το Φεβρουάριο και το μέγιστο στα 3.298 άτομα τον Αύγουστο, ενώ το 1937 ο ελάχιστος πληθυσμός ήταν 1.087 τον Ιανουάριο και ο μέγιστος 4.852 τον Μάιο.²⁵⁶ Στους παραπάνω πληθυσμούς ήταν συνυπολογισμένοι και οι θερινοί εργάτες που συνέχιζαν να διαμένουν σε γειτονικές αγροτοκτηρονοτροφικές κοινότητες από τις οποίες προέρχονταν, οι οποίοι ανέρχονταν, σύμφωνα με υπολογισμούς του Επιθεωρητή κατά μέσο όρο στα 1.000 άτομα.²⁵⁷

Τα παραπάνω στοιχεία φανερώνουν ότι ο σταθερός πληθυσμός του Αμιάντου τουλάχιστον για τα τέλη της δεκαετίας του 1930 κυμαίνονταν περίπου μεταξύ 900 και 1.100 ατόμων, ότι οι διαμείνοντες στην περιοχή κατά τους θερινούς μήνες κυμαίνονταν από 2.300 έως 4.000 άτομα (*resident population*), καθώς και ότι η κοινωνία του Αμιάντου συμπεριλαμβανομένων των εργατών που διέμεναν σε γειτονικές κοινότητες ανέρχονταν κατά το θέρος έως και τα 5.000 άτομα περίπου (*day time population*). Με δεδομένο ότι ο μέσος όρος εργατών ήταν υπερδιπλάσιος κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920, ο Αμιάντος τη δεδομένη εποχή είναι πιθανό να φιλοξενούσε έως και τα περί τα 2.000 άτομα το χειμώνα και έως και τα περί τα 10.000 άτομα το καλοκαίρι (συμπεριλαμβανόμενων των εποχικών εργατών που δεν διέμεναν

---

²⁵⁵ Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co. Ltd.), Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 30-31.

²⁵⁶ Ο.π.

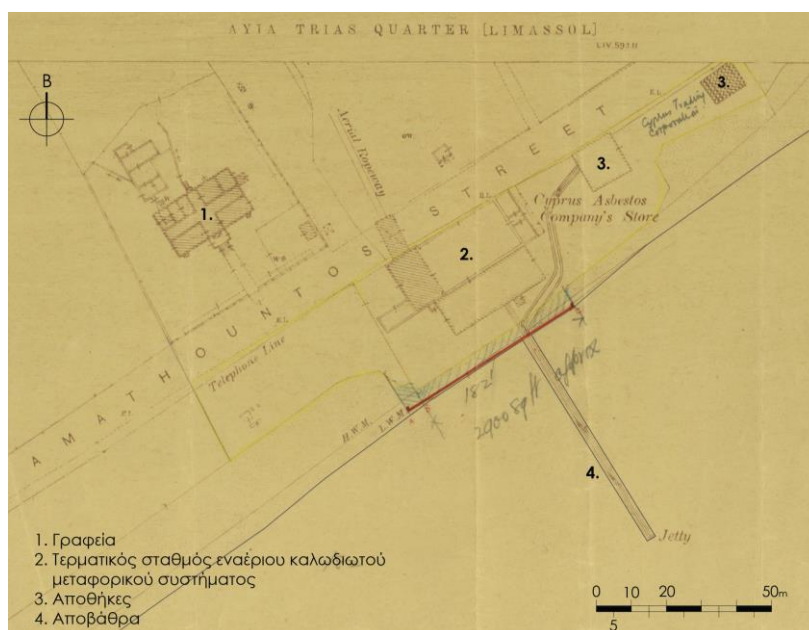
²⁵⁷ Agreement between the Health Officer and the Manager of the Tunnel Asbestos Cement Co Ltd., 29 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 39.

στην περιοχή), εφόσον η γραμμή παραγωγής, όσο και οι πολιτικές της διεύθυνσης του ορυχείου δεν είχαν μεταβληθεί ουσιαστικά. Ο παραπάνω υπολογισμός επιβεβαιώνεται από ισχυρισμούς του τότε διευθυντή της εταιρείας F. Kukulias, ο οποίος αναφερόταν την ίδια περίοδο επίσης σε θερινό πληθυσμό 10.000 ατόμων, ενώ σε επίσημη αναφορά αστυνομικού της εποχής ο θερινός πληθυσμός υπολογιζόταν ως ακόμη μεγαλύτερος στα 12.000 άτομα.²⁵⁸

Εικ. 2.10. Χάρτης στον οποίο αποτυπώθηκε με ευθεία μαύρη γραμμή η προτεινόμενη διαδρομή του εναέριου καλωδιωτού μεταφορικού συστήματος από τον Αμιάντο στις ακτές της Λεμεσού, 1922 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1079/1921/1).

Εικ. 2.11.* Τοπογραφικό σχέδιο του τερματικού σταθμού του εναέριου καλωδιωτού μεταφορικού συστήματος και των λιμενικών εγκαταστάσεων του Αμιάντου στη θέση "Εναέριος" στις ακτές της Λεμεσού, 1939 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1516/1939).

²⁵⁸ F. Kukulias, Testimony, 11 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1939, 20; Divisional Police Officer's Report, August 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 11.

Ο Αμιάντος στα τέλη της δεκαετίας του 1920 κατά τους θερινούς μήνες, φιλοξενούσε κατά τη διάρκεια της ημέρας πληθυσμούς (*day-time population*) που υπερέβαιναν τους κατοίκους (*resident population*) της Αμμοχώστου, της Κερύνειας και της Πάφου, οι οποίες αποτελούσαν κύριες πόλεις της νήσου (*principal towns*) και πρωτεύουσες των ομώνυμων επαρχιών, προσεγγίζοντας μάλιστα τον πληθυσμό της Λάρνακας, της τρίτης μεγαλύτερης πόλης της Κύπρου, μετά την πρωτεύουσα Λευκωσία και την Λεμεσό.²⁵⁹

Ο Αμιάντος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και συγκεκριμένα από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 με τα παραπάνω μεγάλα πληθυσμιακά μεγέθη που φιλοξένησε, με τα μεγάλα οικιστικά προγράμματα που δέχθηκε, συμπεριλαμβανομένου του μεγάλου εύρους εγκαταστάσεων συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης που ανέπτυξε, με τις μεγάλες επενδύσεις που γνώρισε σε παραγωγικές και άλλες υποστηρικτές υποδομές, μετασχηματίστηκε αναμφίβολα σε μια ιδιαίτερα σημαντική για τη νήσο *company town*. Σε μια σημαντικής κλίμακας "εταιρική βιομηχανική κοινότητα" ή σε μια, σύμφωνα με τον τύπο της εποχής, "πολίχνη του θορύβου και των μηχανών,"²⁶⁰ μεγαλύτερης "δυναμικής" από τα χωριά της νήσου, που δεν γνώριζαν αντίστοιχα πληθυσμιακά μεγέθη, που δεν διέθεταν αντίστοιχη εμπορική και ψυχαγωγική κίνηση, αριθμώντας συνήθως λιγοστά καφενεία και καταστήματα και που προφανώς δεν συγκέντρωναν αντίστοιχη οικονομική και παραγωγική δραστηριότητα.

Ο Αμιάντος διέθετε "πλήρες ταχυδρομικό γραφείο," που διέθεταν μόνο οι 13 μεγαλύτεροι οικισμοί της νήσου, συμπεριλαμβάνονταν στους σταθμούς των εταιρειών παγκύπριων υπεραστικών λεωφορείων που συνέδεαν τις πόλεις της νήσου, η ομάδα ποδόσφαιρου της περιοχής ζητούσε να συμπεριληφθεί στην κατηγορία του "πρωταθλήματος πόλεων,"²⁶¹ το νοσοκομείο του Αμιάντου μπορούσε να συγκριθεί μόνο με τα αντίστοιχα των αστικών κέντρων της Κύπρου,²⁶² ενώ το ορυχείο συνεισέφερε με εντυπωσιακά μεγέθη στις εξαγωγές της αποικίας.

Επρόκειτο για μια εποχική *company town*, η οποία δέχονταν μεγάλες πληθυσμιακές αυξομειώσεις, όχι μόνο κατά έτος, λόγω των διεθνών αυξομειώσεων του εμπορίου του αμιάντου, αλλά και περιοδικά κατά τη διάρκεια του κάθε έτους ξεχωριστά. Αυτή η ιδιότυπη συνθήκη ήταν σπάνιο φαινόμενο για τις *company towns*, αλλά ο κανόνας για μιας άλλης

---

²⁵⁹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1931 οι πληθυσμοί των έξι κυρίων πόλεων της νήσου (*principal towns*) ήταν οι ακόλουθοι, Λευκωσία: 23.677, Λεμεσός: 15.349, Λάρνακα: 11.872, Αμμοχώστος: 8.979, Πάφος: 4.517 και Κερύνεια: 2.137. Βλ. *Cyprus, Report of the Census of 1931*, ό.π.

²⁶⁰ "Ζωή και Κίνηση εν Αμιάντω," εφημερίδα: *Αλήθεια*, 22 Ιουνίου 1934.

²⁶¹ "Τα Ταχυδρομεία Κύπρου," εφημερίδα: *Φιλελεύθερος*, 7 Νοεμβρίου 1928: "Εταιρεία Αυτοκινήτων Εμπιστοσύνη," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 5 Ιανουαρίου 1938: "Η ΚΟΠ και η Ομας Ποδοσφαίρου," εφημερίδα: *Φιλελεύθερος*, 20 Οκτωβρίου 1934.

²⁶² *Sanitary Survey of Amiantos Village (Tunnel Asbestos Co. Ltd.)*, Health Officer, 6 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 8-31.

μορφής εκμεταλλεύσεων, τα *company estates*, που αποσκοπούσαν στην αγροτική εκμετάλλευση.²⁶³

Η διάσταση της εποχικότητας στις εργασίες του Αμιάντου, όπως συνέβαινε τόσο στα αντίστοιχα του *seasonal company towns* αλλά και στα *company estates*, επέτρεπε στην πλειονότητα των χιλιάδων εργατών που απασχολούσε, να διατηρούν τη στέγη τους στις πατρογονικές κοινότητες και την παράλληλη εποχική ενασχόλησή τους με αγροτικές εργασίες, καθιστώντας τους ουσιαστικά αγροτοεργάτες μη απόλυτα εξαρτημένους από τον Αμιάντο αλλά και παράλληλους κατοίκους, αφενός της ιδιότυπης εξορυκτικής κοινότητας του Αμιάντου και αφετέρου των "φυσιολογικών" αγροτικών κοινοτήτων από τις οποίες προέρχονταν.²⁶⁴

Η *seasonal company town* του Αμιάντου λειτουργούσε ως ένα τεράστιο για τα δεδομένα της Κύπρου "μπαλόνι" εργασίας και κατοίκησης, που γέμιζε και άδειαζε περιοδικά, τόσο εποχικά όσο και κατά έτος, από χιλιάδες οικονομικά δυσπραγούντες συχνά ακτήμονες αγρότες, οι οποίοι αναζητούσαν εργασία με ή χωρίς τις οικογένειές τους, στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν και να ξεφύγουν από την ανέχεια που μάζιζε τον κυπριακό πληθυσμό κατά τον Μεσοπόλεμο.

2.2.3. Η *Company Town* – Δίκτυο της CMC

Το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και η σταδιακή απάλειψη των δυσκολιών που υπήρχαν στο εμπόριο,²⁶⁵ επέτρεψαν και στην CMC πέρα από τις εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν στον Αμιάντο να εισέλθει σε αναπτυξιακή πορεία, με την ανακάλυψη και την εκμετάλλευση νέων κοιτασμάτων, κατόπιν νέων μεταλλευτικών μισθώσεων που έλαβε από την κυβέρνηση. Συγκεκριμένα, μετά από επιτυχείς διερευνητικές εργασίες στην περιοχή του Μαυροβουνίου, η CMC εξασφάλισε το 1924 τη δεύτερη μεταλλευτική μίσθωση έκτασης 2 τ. μιλίων, η οποία μετά από δυο συνεχείς τροποποιήσεις το 1928 και το 1931 επεκτάθηκε στα 7.63 τ. μίλια.²⁶⁶ Η

---

²⁶³ Marcelo J. Borges και Susana B. Torres, "Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches" στο *Company Towns, Labor, Space and Power Relation across Time and Continents*, επιμ. Marcelo J. Borges και Susana B. Torres (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 1-27.

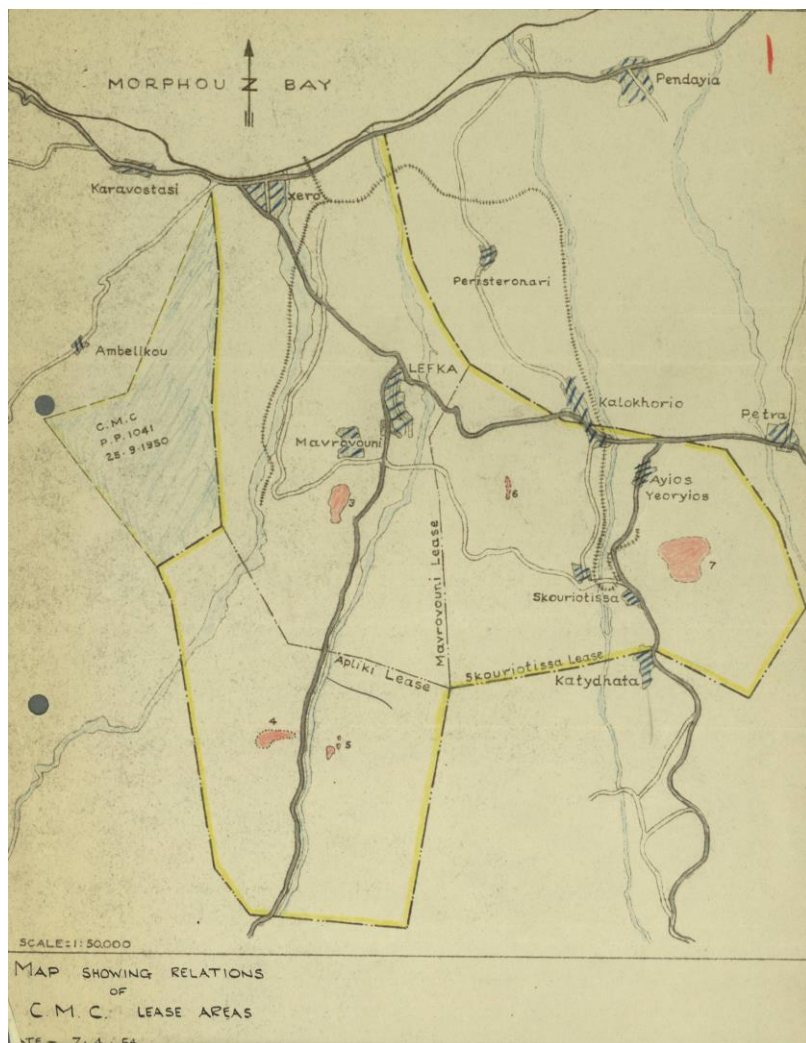
²⁶⁴ Για τη διασύνδεση της εποχικότητας στις εργασίες του Αμιάντου και του φαινομένου της παράλληλης εργατικής και αγροτικής εργασίας βλ. Michael Given, "Mining Landscapes and Colonial Rule in Early-Twentieth-Century Cyprus," *Historical Archaeology* 39, Landscapes of Industrial Labor, no. 3 (2005), 54-55.

²⁶⁵ Η εισαγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια συνέχισε να είναι δύσκολη, μέχρι τη σταδιακή αποκατάστασή της από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 και μετά. Βλ. σχετικά, Telegram sent to S/S on 28th February 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 228.

²⁶⁶ Governor to the Secretary of State for the Colonies, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/2, 384· Draft notes, Κρατικό Αρχείο, SA1 1253/1954, 17.

μεταλλευτική μίσθωση της Σκουριώτισσας επίσης τροποποιήθηκε, για να αυξηθεί η εκμεταλλεύσιμη περιοχή στα 5,67 τ. μίλια,²⁶⁷ ενώ το 1936 η εταιρεία εξασφάλισε ακόμη δυο μεταλλευτικές μισθώσεις σε περιοχές των κοινοτήτων Μαθιάτη και Απλικίου (Ακολιού) για χρυσοφόρα κοιτάσματα.²⁶⁸ Η μεταλλευτική μίσθωση του Απλικίου καταλάμβανε έκταση 5 τ. μιλίων και του Μαθιάτη 31,04 τ. μίλια.²⁶⁹

Εικ. 2.12. Τοπογραφικό διάγραμμα των μεταλλευτικών μισθώσεων Σκουριώτισσας, Μαυροβουνίου και Απλικίου της CMC στον Κόλπο της Μόρφου. Με κόκκινο χρωματισμό αποτυπώνονται τα κοιτάσματα και με αξονικές γραμμές τα όρια των μεταλλευτικών μισθώσεων, 1954 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1253/1954).

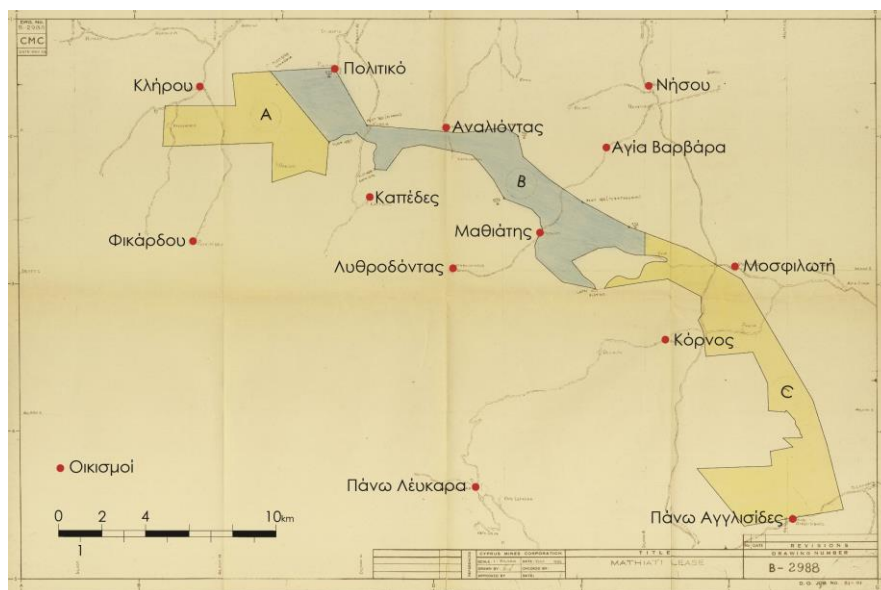
Οι μεταλλευτικές μισθώσεις της Σκουριώτισσας, του Μαυροβουνίου και του Απλικίου βρίσκονταν στο σύνολό τους στην ευρύτερη περιοχή του Κόλπου της Μόρφου, διέθεταν κοινά σύνορα και καταλάμβαναν μια συνεχή και αδιάριετη περιοχή 18,30 τ. μιλίων (εικ. 2.12), Σε ιδιαίτερα μεγάλη απόσταση από τις παραπάνω μεταλλευτικές μισθώσεις βρισκόταν η αντίστοιχη του Μαθιάτη, ευρισκόμενη 40 περίπου χλμ. νοτιανατολικά αυτών, στις ανατολικές παρυφές του όρους Τρόδος (εικ. 2.13). Αθροιστικά η εταιρεία κατόρθωσε να έχει στη

²⁶⁷ Mining Lease, 29 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 338-345.

²⁶⁸ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936.

²⁶⁹ Mining Lease, 17 August 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 801/1936, 42-51· Mining Lease, 12 December 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 1262/1936, 1-8.

διάθεσή της 49,7 τ. μίλια μεταλλευτικών μισθώσεων, τα οποία αντιπροσώπευαν το 1,66% της έκτασης της νήσου (η συνολική έκταση της Κύπρου είναι 3.000 τ. μίλια).²⁷⁰

Εικ. 2.13.*
Τοπογραφικό
διάγραμμα της
μεταλλευτικής
μισθώσης
Μαθιάτη της CMC,
1956 (Κρατικό
Αρχείο, SA1
1157/1949/2).

Η εταιρεία εκμεταλλεόμενη τις παραπάνω μεταλλευτικές μισθώσεις εξόρυξε τεράστιες ποσότητες ορυκτών, απασχολώντας χιλιάδες εργάτες και κατασκευάζοντας πλήθος παραγωγικών εγκαταστάσεων και υποδομών κατοίκησης τόσο στα μεταλλεία, όσο και στα παράλια του κόλπου της Μόρφου, όπου ολοκληρώθηκε το εξαγωγικό κέντρο στην Πεντάγυια για να αντικατασταθεί στη συνέχεια από ένα μεγαλύτερο στην περιοχή του Ξερού, η οποία βρισκόταν εντός της μεταλλευτικής μισθώσης του Μαυροβουνίου.

Συγκεκριμένα η εταιρεία έως το 1924, που εξασφαλίστηκε η μεταλλευτική μίσθωση του Μαυροβουνίου δραστηριοποιούνταν αποκλειστικά στη Σκουριώτισσα και στο εξαγωγικό κέντρο της Πεντάγυιας, για την εξόρυξη και την εξαγωγή χαλκούχων σιδηροπυριτών. Η ραγδαία ανάπτυξη των δυο περιοχών άρχισε το 1921, οπότε και είχε ολοκληρωθεί τόσο η σιδηροδρομική γραμμή μήκους 8 χιλιομέτρων που συνέδεσε τις δυο περιοχές, όσο και η αποβάθρα στην Πεντάγυια, επιτρέποντας στην εταιρεία να πραγματοποιήσει τις πρώτες εξαγωγές 19.124 τόνων πυριτών το 1922.²⁷¹

Το εν λόγω διάστημα η εταιρεία άρχισε να σχηματίζει στην Σκουριώτισσα έναν οικισμό, σε διαφορετική θέση από τις λιγοστές εργατικές κατοικίες που είχαν αρχικά κατασκευαστεί πέριξ του μεταλλείου (εικ. 2.14). Έως το 1924 είχε κατασκευάσει δεκάδες εργατικές κατοικίες,

²⁷⁰ J.L. Bruce, "Cyprus Mines Copper Again," *Mining Technology*, TP 2459 (September 1948): 205.

²⁷¹ *The Cyprus Blue Book, 1922*, 180; Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 266; General Manager Railway to the Colonial Secretary, 2 September 1925, Κρατικό Αρχείο, SA1 849/1925, 2; Chief Collector of Customs to the Chief Secretary to Government, 25 April 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 1163/1959, 30.

πολυδύναμη καντίνα με εστιατόριο, καφενείο, φούρνο, κουρείο κ.α.,²⁷² κτήρια για τη διαμονή του ανώτερου προσωπικού και για τις διοικητικές λειτουργίες της εταιρείας και στο μεταλλείο επιπλέον υποστηρικτικές ως προς την εξόρυξη υποδομές και εργαστήρια. Στην Πεντάγυια κατασκευάστηκαν φορητοί σπαστήρες, εγκαταστάσεις για την υποστήριξη των διαδικασιών εξαγωγής (γραφεία, αποθήκες, ζυγοί κ.α.), μόλις δυο κτήρια εργατικών κατοικιών, περιορισμένες εγκαταστάσεις εμπορικών και ψυχαγωγικών χρήσεων (παντοπωλείο, υπαίθρια αγορά και καφενείο), ενώ η εν λόγω θέση επιλέχθηκε και για την κατασκευή του νοσοκομείου της εταιρείας, καθώς και ενός γηπέδου γκολφ για την αναψυχή του ανώτερου προσωπικού (εικ. 2.15, 2.16).²⁷³

Εικ. 2.14. Ο πρώτος σχηματισμός της εργατικής συνοικίας της Σκουριώτισσας, 1923 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Από το 1925 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, η CMC προχώρησε στην κατασκευή περισσότερων εργατικών κατοικιών και παραγωγικών και μεταφορικών υποδομών, εντάσσοντας στο δίκτυο των δραστηριοτήτων της, τόσο το Μαυροβούνι όσο και τον Ξερό, ο οποίος κατέστη σταδιακά το εξαγωγικό και μεταλλουργικό κέντρο. Η εταιρεία το 1928 εξήγαγε 240.060 τόνους ορυκτών απασχολώντας κατά μέσο όρο 1.640 εργάτες ημερησίως.²⁷⁴

Συγκεκριμένα στην Σκουριώτισσα το 1925 κατασκευάστηκε εργοστάσιο θραύσης και διαλογής (*crushing and screening plant*) και στον οικισμό κατασκευάστηκαν κατά φάσεις περισσότερες κατοικίες, οι οποίες το 1928 διέθεταν 598 δωμάτια σε 234 κτήρια εργατικών κατοικιών, καθώς και επιπλέον υποδομές συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης (εικ. 2.17).²⁷⁵

---

²⁷² Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 174, 189, 233.

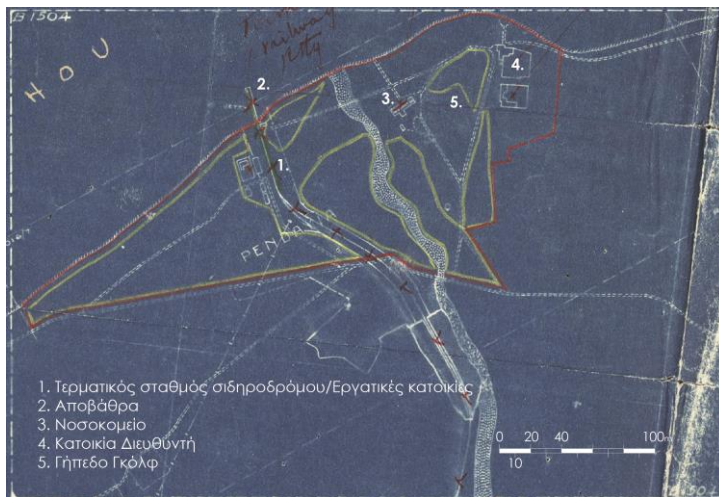
²⁷³ Ό.π., 168, 172, 173

²⁷⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1928.

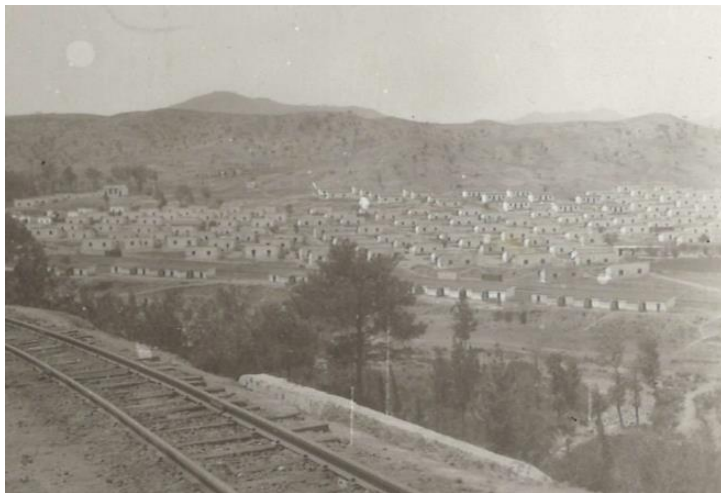
²⁷⁵ Annual Report of the Inspector of Mines, 1927, 1928, 1929· Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 266· C.M.C. Medical Department, Annual Report 1933, Κρατικό Αρχείο, SA1 804/1934, 7, 13-14.

Εικ. 2.15. Εργατικές κατοικίες στην περιοχή της Πεντάγυιας, 1923 (Charles F. and Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Εικ. 2.16.* Τοπογραφικό διάγραμμα των εγκαταστάσεων της CMC στην ακτογραμμή της Πεντάγυιας, 1929 (Κρατικό Αρχείο, CW1/2817).

Εικ. 2.17. Άποψη των εργατικών κατοικιών της Σκουριώτισσας μετά την ολοκλήρωση των αλληπάλληλων κατασκευαστικών προγραμμάτων της δεκαετίας του 1920, 1932 (συλλογή συγγραφέα).

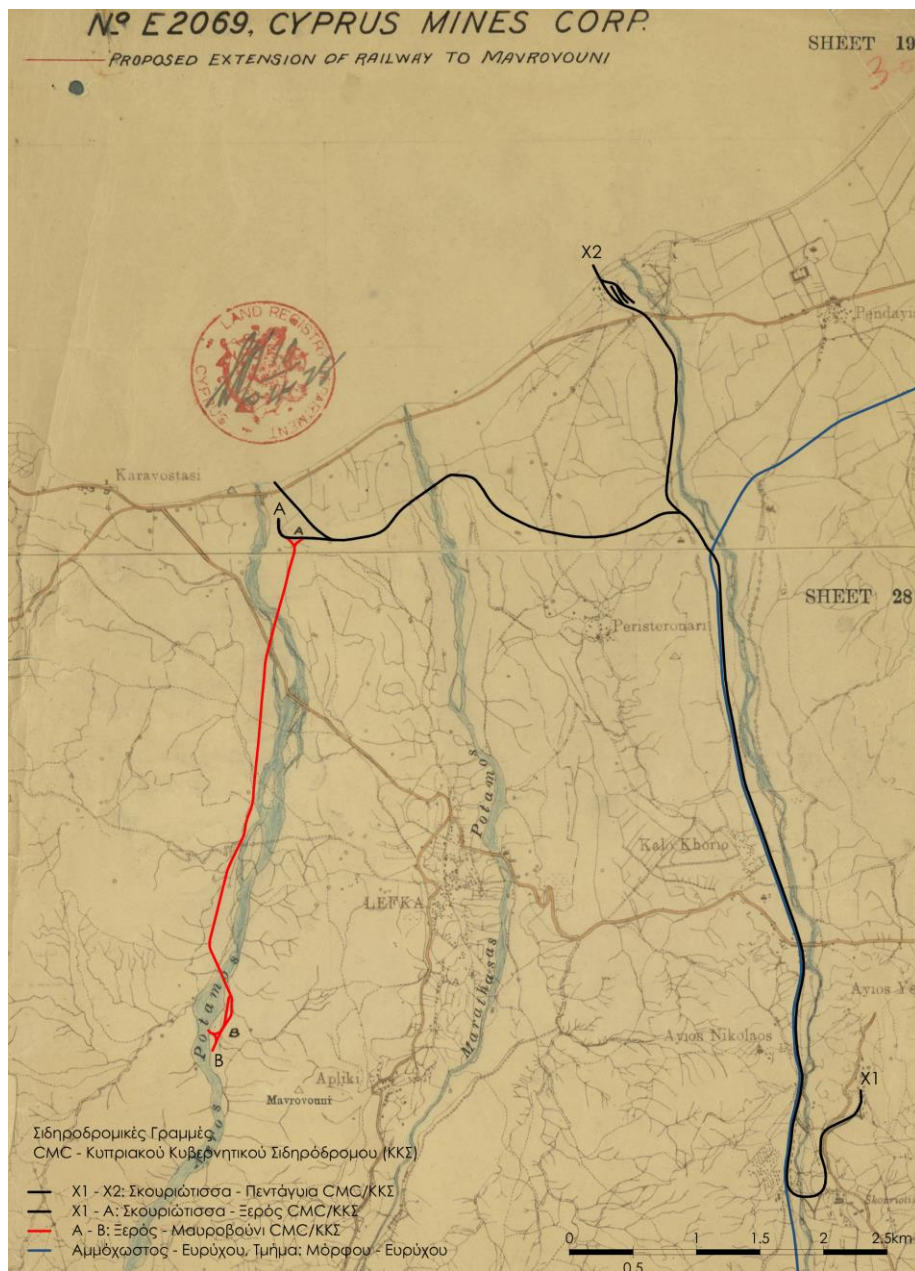
Στο Μαυροβούνι η ανάπτυξη του μεταλλείου άρχισε το 1927, οπότε και έγιναν οι πρώτες επενδύσεις σε υποστηρικτικές εγκαταστάσεις καθώς και σε σιδηροδρομικά έργα για την όδευση του σιδηροδρόμου της εταιρείας και προς το Μαυροβούνι,²⁷⁶ με τον οποίο πλέον κατευθύνονταν τα μεταλλεύματα προς το νέο εξαγωγικό κέντρο του Ξερού (εικ. 2.18).²⁷⁷ Το 1929 το πρώτο παραγωγικό έτος του μεταλλείου του Μαυροβουνίου, κατά το οποίο το

²⁷⁶ Annual Report of the Inspector of Mines, 1927

²⁷⁷ Annual Report of the Inspector of Mines, 1929

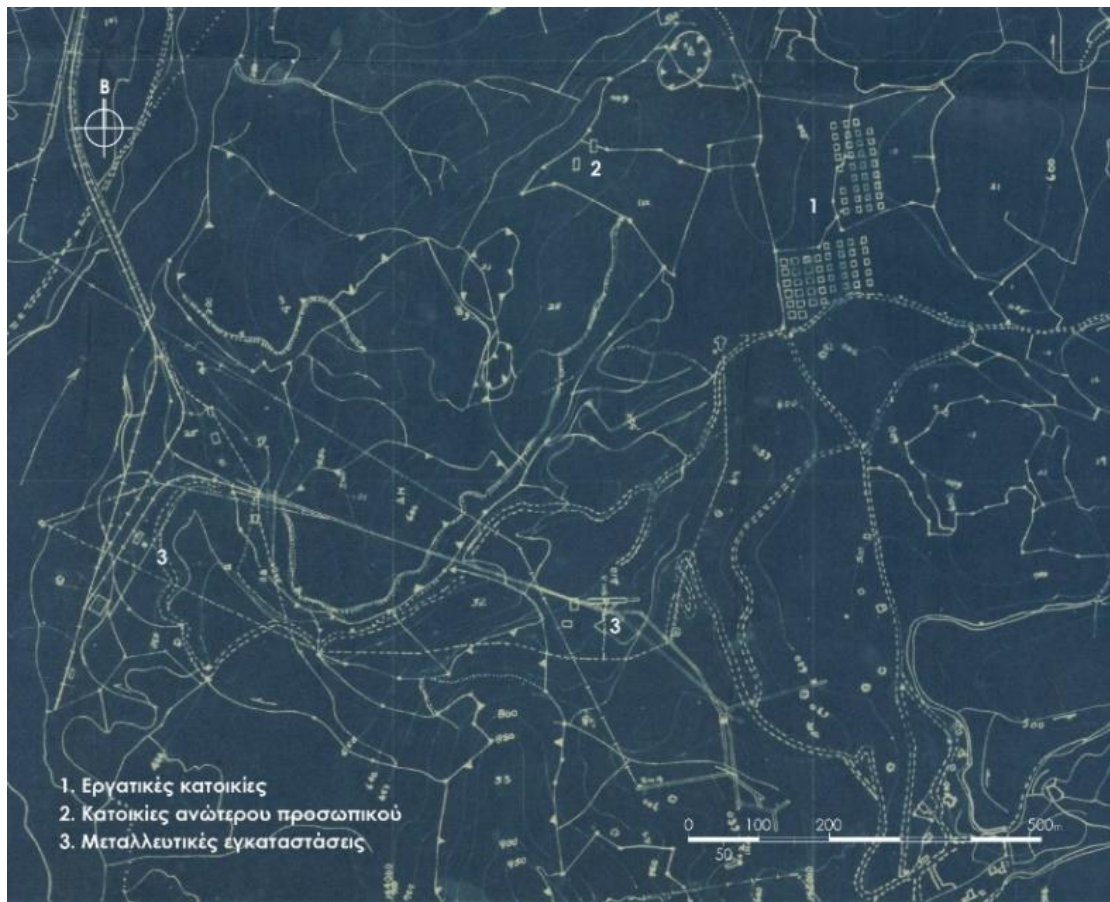
εργατικό δυναμικό αυξήθηκε ραγδαία από τα 188 στα 748 άτομα, άρχισε η σχηματοποίηση εργατικού οικισμού στην περιοχή με την κατασκευή 74 κτηρίων εργατικών κατοικιών οι οποίες διέθεταν 148 δωμάτια. Οι εργατικές κατοικίες οι οποίες ήταν πανομοιότυπες με αυτές της Σκουριώτισσας αυξήθηκαν κατά 40 το 1930 (εικ. 2.19, 2.20).²⁷⁸ Επειδή το κοίτασμα πυριτών του Μαυροβούνιου ήταν διαφορετικό από το αντίστοιχο της Σκουριώτισσας, η εταιρεία εξέτασε το ενδεχόμενο της κατασκευής πλυντηρίου και μονάδας εμπλουτισμού, ενώ το 1929 πραγματοποιήθηκαν πειράματα για την πιθανή εξαγωγή χαλκού στις εγκαταστάσεις της εταιρείας, καθώς ήταν αμφίβολη η εύρεση αγορών για τις μεγάλες ποσότητες ανεπεξέργαστων πυριτών των δυο μεταλλείων.²⁷⁹

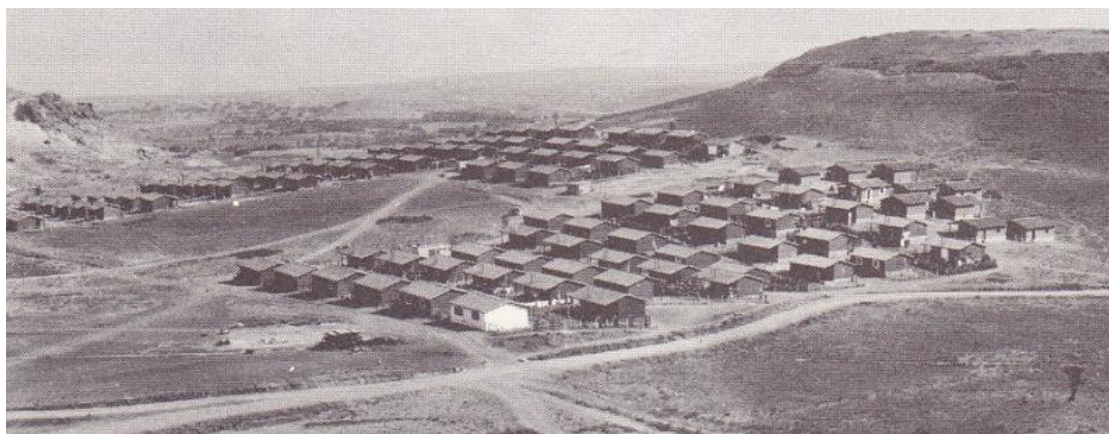
Εικ. 2.18.* Το σιδηροδρομικό δίκτυο της CMC σε τοπογραφικό σχέδιο της προτεινόμενης επέκτασής του δικτύου της εταιρείας από τον Ξερό στο Μαυροβούνι, 1928 (Κρατικό Αρχείο, CW/2817).

²⁷⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1929, 1930.

²⁷⁹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1928, 1929.

Εικ. 2.19.* Απόσπασμα τοπογραφικού διαγράμματος του Μαυροβουνίου στο οποίο αποτυπώνεται η πρώτη κατασκευαστική φάση του οικισμού του Μαυροβουνίου.

Εικ. 2.20. Άποψη της εργατικής συνοικίας του Μαυροβουνίου, 1930 (Cyprus Mines Corporation, πηγή: David Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., σελ. 336).

Ο Ξερός την ίδια περίοδο άρχισε να σχηματοποιείται ως το νέο εξαγωγικό κέντρο της εταιρείας, και να θεωρείται ως η καταλληλότερη θέση για την ανάπτυξη των αναγκαίων κοινών παραγωγικών υποδομών προς εξυπηρέτηση των δυο μεταλλείων. Το 1926 κατασκευάστηκε στην περιοχή νέα αποβάθρα προς αντικατάσταση της αντίστοιχης της

Πεντάγυιας, ενώ ολοκληρώθηκε και η διακλάδωση του σιδηροδρόμου στην περιοχή.²⁸⁰ Κατασκευάστηκε επίσης ατμοηλεκτροπαραγωγικός σταθμός (1925), εργοστάσιο θραύσης και διαλογής (1926-1927) προς αντικατάσταση του αντίστοιχου της Σκουριώτισσας, καθώς και σειρά εργαστηρίων.²⁸¹

Με την ανάπτυξη του Ξερού και την εκεί απασχόληση σημαντικού αριθμού εργατών, η εταιρεία υποχρεώθηκε να δημιουργήσει έναν ακόμη οικισμό, πραγματοποιώντας έργα οδοποιίας και εγκαταστάσεις δικτύων κοινής ωφελείας για την κατασκευή σε φάσεις 100 περίπου εργατικών κατοικιών και άλλων υποδομών για την εξυπηρέτησή τους (εικ. 2.21).²⁸² Η εταιρεία ανέλαβε μόνο τα παραπάνω έργα οδοποιίας και κοινής ωφελείας καθώς και το σχεδιασμό κτηρίων, αναθέτοντας σε έμπορο της περιοχής ο οποίος ήταν και ο ιδιοκτήτης της γης, την χρηματοδότηση, κατασκευή και διαχείριση των κατοικιών και των άλλων υποδομών των συνοδευτικών χρήσεων που τις υποστήριζαν.²⁸³ Η εταιρεία παράλληλα κατασκεύασε με δικές της δαπάνες κατοικίες για το ανώτερο προσωπικό.

Το 1930 η διεθνής ύφεση άρχισε να γίνεται εμφανής και στις εργασίες της CMC, με αποτέλεσμα να σημειωθούν περιοδικές διακοπές ή περιορισμός της παραγωγής των δυο μεταλλείων έως και το 1934.²⁸⁴ Μεσούσης της κρίσης η εταιρεία ανακάλυψε κοιτάσματα χρυσοφόρου ανδεσίτη κάτω από τα πυριτικά κοιτάσματα της Σκουριώτισσας που περιείχαν χρυσό και άργυρο, απορροφώντας στην εκμετάλλευσή τους, σημαντικό ποσοστό

Εικ. 2.21.* Απόσπασμα τοπογραφικού διαγράμματος του Ξερού, στο οποίο αποτυπώνονται στα ανατολικά οι παραγωγικές και λιμενικές εγκαταστάσεις και με κόκκινο χρωματισμό η πρώτη εγκατάσταση επεξεργασίας και αποθήκευσης των πυριτών και στα δυτικά οι πρώτες εργατικές κατοικίες, 1929 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1436/1915).

²⁸⁰ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 195.

²⁸¹ Ronald Storrs, Governor, Licence, Κρατικό Αρχείο, SA1 1436/1915, 52· Annual Report of the Inspector of Mines, 1927· Bruce, "Cyprus Mines Copper Again," ό.π., 231.

²⁸² Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 230,233· *Cyprus, Report of the Census of 1931*, ό.π.· Annual Report of the Inspector of Mines, 1928.

²⁸³ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 219.

²⁸⁴ Ό.π., 213, 252· Annual Report of the Inspector of Mines, 1930, 1931, 1932· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1934.

του εργατικού δυναμικού που έχανε την εργασία του, ενώ παράλληλα έγιναν μετατροπές στην πιλοτική μονάδα έκπλυσης, ώστε να καταστεί εφικτή η επεξεργασία του υψηλής οξύτητας νέου ορυκτού με διαδικασίες κυάνωσης.

Παράλληλα αναβαθμίστηκε η δυναμική του ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού και άρχισε η κατασκευή μεγάλου μεταλλουργικού εργοστασίου εμπλουτισμού (large and comprehensive metallurgical plant – concentrator) στον Ξερό, για την επεξεργασία του μεταλλεύματος του Μαυροβουνίου, το οποίο τέθηκε σε λειτουργία το 1934.²⁸⁵ Οι μεγάλης κλίμακας κατασκευαστικές εργασίες που πραγματοποιούνταν για την ανέγερση του μεταλλουργικού εργοστασίου απαίτησαν την κατασκευή δεκάδων ακόμη εργατικών κατοικιών από τον έμπορο, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τον οικισμό στο πλαίσιο της συμφωνίας που είχε συνάψει με την εταιρεία.²⁸⁶

Το 1933 η παγκόσμια αγορά των μετάλλων έδειξε τάσεις σταθεροποίησης,²⁸⁷ αλλά έως το 1934 επικρατούσαν ακόμη αβέβαιες συνθήκες στις παγκόσμιες αγορές και οι τιμές παρέμειναν χαμηλές.²⁸⁸ Από το 1935 η παγκόσμια ζήτηση πυριτών αυξήθηκε,²⁸⁹ ενώ τα δυο νέα μεταλλεία του Μαθιάτη και του Απλικίου που εντάχθηκαν στο δίκτυο της CMC το 1936 έδωσαν επιπλέον ποσότητες χρυσού και αργύρου, οι οποίες μεταφέρονταν οδικώς στον Ξερό για επεξεργασία στο εργοστάσιο κυάνωσης και ακολούθως για εξαγωγή,²⁹⁰ υπερκαλύπτοντας την συνεχή εξάντληση των ευγενών μετάλλων στην Σκουριώτισσα. Η εταιρεία είχε εισέλθει σε ένα συνεχές ράλι ανόδου της παραγωγής το οποίο ανακόπηκε μόλις το 1939. Στο εν λόγω ράλι βοήθησε η αυξημένη ζήτηση της Γερμανίας και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος, καθώς η Ισπανία ήταν μεγάλη παραγωγός πυριτών.²⁹¹ Μέχρι το 1938 η εταιρεία εξήγαγε συνολικά 625.000 ουγκιές αργύρου και 86.000 ουγκιές χρυσού,²⁹² ενώ το 1938 κατόρθωσε να εξαγάγει πυριτές και συμπυκνώματα πυριτών (*concentrates*) που υπερέβαιναν τους 500.000 τόνους ετησίως,²⁹³ και να απασχολήσει το 1938, στο απόγειο της παραγωγής 6.024 εργάτες,²⁹⁴ καθιστώντας την το μεγαλύτερο εργοδότη της Κύπρου.²⁹⁵

Την περίοδο από την παγκόσμια οικονομική ύφεση έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η CMC για να υποστηρίξει την αύξηση της παραγωγής προχώρησε στην κατασκευή σειράς νέων παραγωγικών υποδομών και κατοικιών. Στο Μαυροβούνι από το 1935 έως 1939

---

²⁸⁵ Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933, 1934· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 242.

²⁸⁶ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933.

²⁸⁷ Ό.π.

²⁸⁸ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1934.

²⁸⁹ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1935.

²⁹⁰ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936.

²⁹¹ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 237-256.

²⁹² Ό.π.

²⁹³ Bruce, "Cyprus Mines Copper Again," 229.

²⁹⁴ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1938.

²⁹⁵ Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 401.

κατασκευάζονταν συνεχώς εργατικές κατοικίες και κατοικίες για το ανώτερο προσωπικό, με τις κατοικίες να ξεπερνούν μετά το πέρας αυτών των κατασκευαστικών φάσεων τις 370.²⁹⁶ Στον Ξερό την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν αλληπάλληλες αναβαθμίσεις στο εργοστάσιο διαλογής και θραύσης (*screening and crushing plant*), στο μεταλλουργικό εργοστάσιο και στον ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό, ενώ το εργοστάσιο κυάνωσης άρχισε να επεξεργάζεται και τα χρυσοφόρα ορυκτά από το Μαθιάτη και το Απλίκι, πέραν αυτών της Σκουριώτισσας.²⁹⁷ Από την έναρξη της κατασκευής του μεγάλου εργοστασίου εμπλουτισμού (1933) έως την έναρξη του πολέμου, η παροχή στέγης για εργάτες και ανώτερο προσωπικό και τα καταστήματα λιανικού εμπορίου και αναψυχής στον Ξερό αυξάνονταν συνεχώς (εικ. 2.22).²⁹⁸

Η Σκουριώτισσα στα χρόνια που ακολούθησαν, μετά την παγκόσμια οικονομική ύφεση και μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συνέχισε να λειτουργεί με τις υποδομές κατοίκησης που είχαν αναπτυχθεί τη δεκαετία του 1920, παρά την αύξηση του κύκλου εργασιών, που ήταν εντυπωσιακή τα έτη 1936 και 1937. Την ίδια περίοδο στις μεταλλευτικές περιοχές Μαθιάτη και Απλικίου δεν αναπτύχθηκαν σημαντικές παραγωγικές εγκαταστάσεις, αλλά ούτε και υποδομές κατοίκησης, λόγω του περιορισμένου αριθμού εργατών που απασχολούσαν. Στις δυο περιοχές κατασκευάστηκαν μόνο περιορισμένες βοηθητικές εγκαταστάσεις.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στη Σκουριώτισσα, η οποία ως μεταλλείο λειτούργησε καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και στο Μαυροβούνι το οποίο κατέστη από το 1929 το δεύτερο παραγωγικό μεταλλείο της CMC, κατασκευάστηκαν περιορισμένες ως προς την εξόρυξη υποστηρικτικές υποδομές και δημιουργήθηκαν με αλληπάλληλα κατασκευαστικά προγράμματα δεκάδες κατοικίες για τους εργάτες και το ανώτερο προσωπικό, ενώ στην Σκουριώτισσα χωροθετήθηκε και το διοικητικό κέντρο της εταιρείας, καθώς και οι πλείστες υποδομές κοινωνικών εξυπηρετήσεων και αναψυχής για το σύνολο του ανώτερου προσωπικού που απασχολούνταν στις διάφορες περιοχές δραστηριοποίησής της. Ο οικισμός της Σκουριώτισσας έως και το ξέσπασμα της διεθνούς οικονομικής ύφεσης είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, ενώ ο αντίστοιχος του Μαυροβουνίου αν και άρχισε να σχηματοποιείται προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, γνώρισε νέες σημαντικές

---

²⁹⁶ Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1935, 1936, 1937, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 229· *Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946*.

²⁹⁷ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936.

²⁹⁸ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 275· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933, 1936· Assistant General Manager CMC to the Director of Medical Services, 14 June 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 28-29· "Ξερός," εφημερίδα: Νέος Κυπριακός Φύλαξ, 19 Μαΐου 1940· "Ξερός," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 30 Νοεμβρίου 1932· "Τα εργοστάσια Σκουριώτισσης μεταφέρονται εις το Ξερόν," εφημερίδα: *Φιλελεύθερος*, 9 Μαρτίου 1935· "Ζητούνται υπό του κ. Κλεάνθη Εγγλέζου προσφοραί," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 3 Απριλίου 1937· Αεροφωτογραφία, 151D/20861, 1942, Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας· Τοπογραφικά σχέδια 1958E2, 1959W2, 2802E1, 2803W1, original, κλ. 1:2.500, 1928-1931, Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

κατασκευαστικές φάσεις την περίοδο 1935-1939. Στον Ξερό αναπτύχθηκαν μεταλλουργικές και λιμενικές εγκαταστάσεις και επιπλέον υποδομές κατοίκησης για τους εργάτες και το ανώτερο προσωπικό με την εκτέλεση αλληπάλληλων κατασκευαστικών προγραμμάτων που έλαβαν χώρα από το 1925 έως και το 1938. Στην Πεντάγυια αναπτύχθηκαν επίσης λιμενικές εγκαταστάσεις, οι οποίες λειτούργησαν για ένα ιδιαίτερα σύντομο χρονικό διάστημα, λιγιστές εργατικές κατοικίες, το νοσοκομείο της εταιρείας, το γήπεδο γκολφ του ανώτερου προσωπικού και η κατοικία του τοπικού διευθυντή, ενώ στο Απλίκι και στο Μαθιάτη αναπτύχθηκαν μόνο οι απαραίτητες υποστηρικτικές προς την εξόρυξη υποδομές.

Εικ. 2.22. Απόσπασμα αεροφωτογραφίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στο οποίο εικονίζονται οι παραγωγικές και λιμενικές εγκαταστάσεις (δυτικά) και οι εργατικές κατοικίες (ανατολικά) του Ξερού, 1942 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Με την επιχειρηματική αυτή στρατηγική η CMC έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, είχε αναπτύξει συνολικά τέσσερα μεταλλεία, τρεις οικισμούς, δυο για την υποστήριξη των μεταλλείων και έναν για το εξαγωγικό και μεταλλουργικό κέντρο, διοικητικό κέντρο σε έναν από τους δυο εξορυστικούς οικισμούς, προσωρινό εξαγωγικό κέντρο με λιγοστές εργατικές κατοικίες στο οποίο χωροθετήθηκε τόσο το νοσοκομείο όσο και το γήπεδο γκολφ της εταιρείας, καθώς και σιδηροδρομικό δίκτυο, το οποίο αρχικά συνέδεσε τη Σκουριώτισσα με την Πεντάγυια και μετέπειτα τη Σκουριώτισσα και το Μαυροβούνι με τον Ξερό. Η Σκουριώτισσα διέθετε άνω των 607 κατοικιών, το Μαυροβούνι άνω των 377 και ο Ξερός άνω των 300 και στο σύνολό τους διέθεταν υποδομές συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης. Οι εν λόγω οικισμοί απείχαν μικρές μεταξύ τους χιλιομετρικές αποστάσεις, στις οποίες παρεμβάλλονταν παραδοσιακοί οικισμοί, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, κυβερνητικές γαίες και άλλα φυσικά και ανθρωπογενή σύνολα, τα οποία παρόλο που βρίσκονταν ως επί το πλείστον εντός των μεταλλευτικών μισθώσεων της εταιρείας, δεν αποτελούσαν ιδιοκτησία της και δεν τελούσαν υπό τον έλεγχό της.²⁹⁹

Οι εν λόγω οικισμοί, οι οποίοι βρίσκονταν εντός τριών συνεχόμενων μεταλλευτικών μισθώσεων και οι εγκαταστάσεις της Πεντάγυιας διαμόρφωσαν ένα βιομηχανικό σύνολο με ενιαία διοικητική δομή και ισχυρές εσωτερικές λειτουργικές σχέσεις, το οποίο συνδέονταν με το επαρχιακό οδικό δίκτυο της περιοχής και με το σιδηροδρομικό δίκτυο της εταιρείας, λειτουργώντας ως μια *company town* υπό τη μορφή δικτύου. Πέραν της σιδηροδρομικής σύνδεσης, διέθετε κοινό διοικητικό κέντρο, κοινά εργαστήρια, κοινές μεταλλουργικές και λιμενικές εγκαταστάσεις, κοινό νοσοκομείο, κοινές εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των οικογενειών του ανώτερου προσωπικού (π.χ. σχολείο, γκολφ), καθώς και κοινά εσωτερικά δίκτυα ηλεκτροδότησης και τηλεφωνικής επικοινωνίας για την εξυπηρέτηση ενός ενιαίου συστήματος παραγωγής (εικ. 2.23).³⁰⁰ Ο Μαθιάτης λειτουργούσε ως "δορυφόρος" του παραπάνω δικτύου, καθώς εντάσσονταν στο ίδιο παραγωγικό σύστημα, αποκλεισμένος όμως λόγω απόστασης, από τις πλείστες από τις παραπάνω υποδομές που εξυπηρετούσαν την δικτύωση των υπόλοιπων περιοχών δραστηριοποίησης της εταιρείας.

Η ανάπτυξη της *company town* ως δίκτυο, είχε ως αποτέλεσμα να έχει μικρή συνοχή καθώς δεν υπήρχαν ισχυρές εσωτερικές κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εργαζομένων των διαφορετικών οικισμών και κυρίως μεταξύ των απλών εργατών. Είναι πιθανόν για παράδειγμα αρκετοί εργάτες του Μαυροβουνίου να μην γνώριζαν τους αντίστοιχους της Σκουριώτισσας, εφόσον δεν είχαν καθημερινές διαπροσωπικές επαφές, παρόλο που

---

²⁹⁹ Η Σκουριώτισσα απείχε 4 περίπου χλμ. από το Μαυροβούνι, 4,5 από το Απλίκι και 7 περίπου χλμ. από τον Ξερό και την Πεντάγυια. Το Μαυροβούνι 3,5 χλμ από το Απλίκι και τον Ξερό και 6,5 χλμ. από την Πεντάγυια και ο Ξερός 7 χλμ. από το Απλίκι και 3,5 χλμ. από την Πεντάγυια.

³⁰⁰ Η εταιρεία διέθετε κλειστό τηλεφωνικό δίκτυο, το οποίο εξυπηρετούσε 42 τηλέφωνα σε διάφορες θέσεις, όπως τους σταθμούς του σιδηροδρομικού δικτύου, το νοσοκομείο, τις καντίνες και άλλες υποδομές. Βλ. Resident Director CMC to the Colonial Secretary, 29 July 1933, Κρατικό Αρχείο, SA1 842/1933, 2· The Telegraphs Law, 1933, (section 3), License, Κρατικό Αρχείο, SA1 842/1933, 14-16.

εξυπηρετούσαν στο σύνολό τους ένα κοινό σύστημα παραγωγής, κάνοντας χρήση κοινών υπηρεσιών και δικτύων, εφόσον οι πλείστες εξυπηρετήσεις που χρησιμοποιούσαν ήταν διαφορετικές. Σε επίπεδο ανώτερου προσωπικού οι εν λόγω κοινωνικοί δεσμοί ήταν σαφώς ισχυρότεροι, καθώς σχεδόν στο σύνολό τους οι συνοδευτικές χρήσεις κατοίκησης που απολάμβαναν ήταν κοινές, συμπεριλαμβανομένου του κοινού σχολείου, στο οποίο φοιτούσαν τα παιδιά τους. Για το ανώτερο προσωπικό η από κοινού χρήση σχεδόν όλων των εξυπηρετήσεων που παρείχε η εταιρεία, και η εν γένει ισχυρότερη κοινωνική διάδραση που απολάμβαναν διευκολύνονταν από την ευρεία χρήση αυτοκινήτων, η οποία καθιστούσε, τις ήδη μικρές αποστάσεις μεταξύ των συνοικιών του ανώτερου προσωπικού αμελητέες.

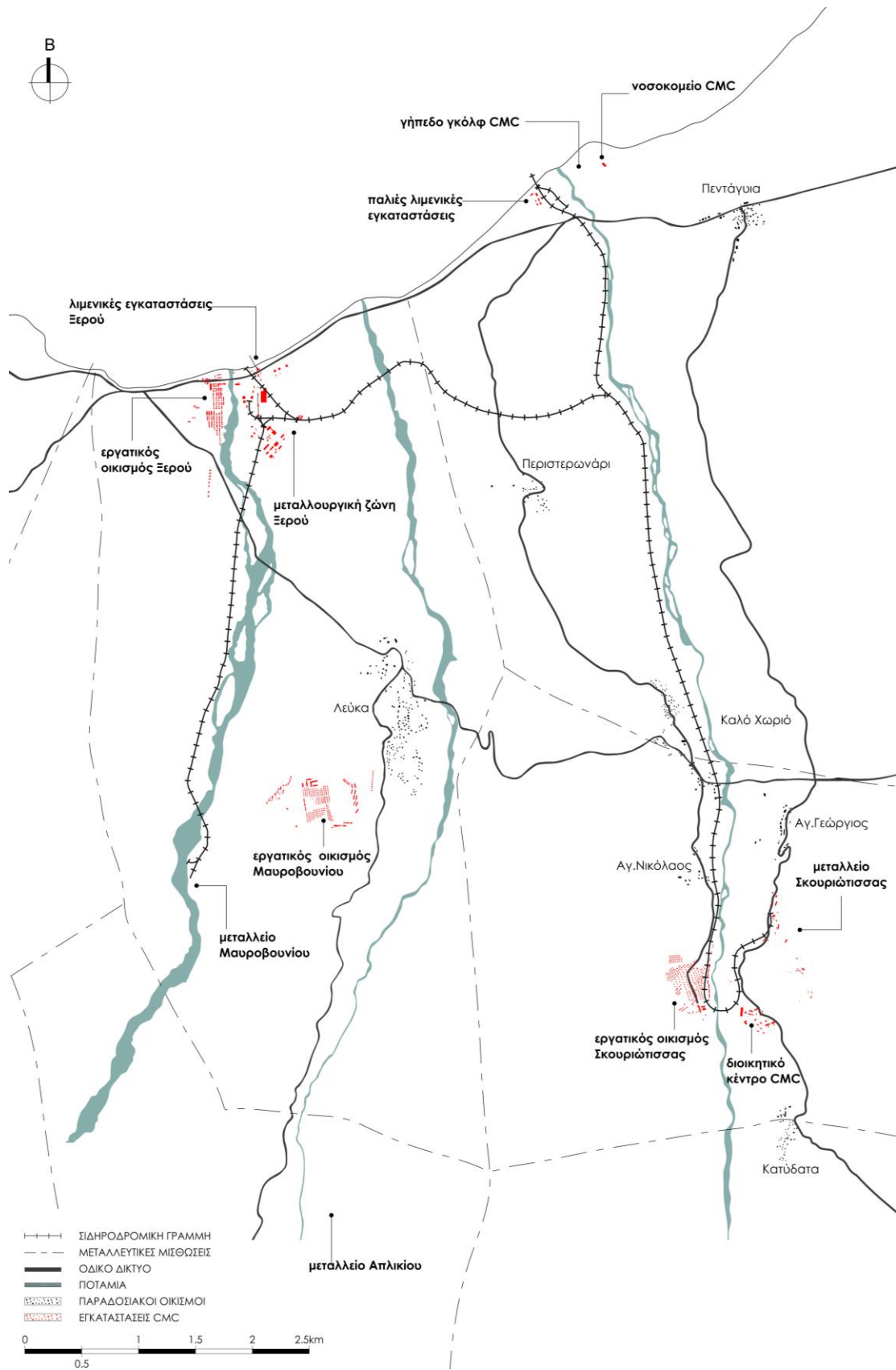
Στην *company town* – δίκτυο της CMC, σύμφωνα με τις εκθέσεις του Επιθεωρητή Μεταλλείων εργάστηκαν προ του 1931 έως και περί τα 2.330 άτομα ημερησίως, για να μειωθούν την περίοδο 1931-1933 έως και στα 1.560 άτομα περίπου, σημειώνοντας από το 1934 έως και το 1938 συνεχή αύξηση, ανερχόμενα στα 6.024.³⁰¹ Σε αντίθεση με τον Αμίαντο, στην CMC δεν υφίστατο η διάσταση της εποχικότητας και με αυτό το δεδομένο ο μέγος όρος των απασχολούμενων εργατών αντικατοπτρίζει περίπου και το πραγματικό εργατικό δυναμικό της εταιρείας.

Από τις παραπάνω αναφορές του Επιθεωρητή Μεταλλείων δεν προκύπτει όμως ο πληθυσμός των οικισμών της εταιρείας κατά τα διάφορα έτη του Μεσοπολέμου, αλλά και στις υπόλοιπες διαθέσιμες αρχειακές αναφορές δεν καταγράφεται, εκτός των πληθυσμιακών απογραφών των ετών 1921 και 1931. Κατά το 1921 η CMC διέθετε 25 κατοικίες στη Σκουριώτισσα με 117 κατοίκους, ενώ το 1931 κατόπιν των αλληπάλληλων οικιστικών προγραμμάτων που πραγματοποιήθηκαν παρείχε σε συνεργασία και με τον εργολάβο που δραστηριοποιούνταν στον Ξερό διαμονή σε 2.135 άτομα (Σκουριώτισσα, Μαυροβούνι και Ξερός) διαθέτοντας 915 κατοικίες, εκ των οποίων οι 286 βρέθηκαν κενές εξαιτίας της απότομης και πρόσκαιρης μείωσης του εργατικού δυναμικού που είχε παρατηρηθεί.³⁰² Δεδομένου ότι ο αριθμός των εργατών ήταν συνεχώς αυξανόμενος από το 1934 και έπειτα, ώστε να τετραπλασιαστεί το 1938 σε σχέση με το 1931 φτάνοντας στους 6.000 εργάτες, δεδομένης της ανέγερσης άνω των 350 κατοικιών την περίοδο 1932-1939, αλλά και των συνθηκών συνωστισμού που καταγράφηκε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930, η *company town* - δίκτυο της CMC πρέπει να παρείχε στέγη σε μερικές επιπλέον χιλιάδες κατοίκους, που δεν μπορούν να προσδιοριστούν.

---

³⁰¹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1939· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938.

³⁰² Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1921, ό.π.: Cyprus, Report of the Census of 1931, ό.π.

Εικ. 2.23. Διαγραμματικός Χάρτης της company – town δικτύου της CMC (χάρτης από τον συγγραφέα).

Σημαντική όμως μερίδα των εργατών της CMC διέμενε και στο μη ελεγχόμενο οικιστικό δίκτυο της περιοχής. Επρόκειτο για αυτόχθονες κατοίκους, οι οποίοι εργάστηκαν σε μεγάλο ποσοστό στα μεταλλεία, αλλά και για εργάτες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν με ή χωρίς τις οικογένειές τους, σε πρόχειρα παραπήγματα ή υφιστάμενες πρόχειρες κατασκευές αλλά και σε εργατικές κατοικίες, τις οποίες κατασκεύαζαν ιδιώτες, καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα κατασκευής αυτοσχέδιων ευτελών καταλυμάτων στους οικισμούς της εταιρείας.³⁰³ Στους μη ελεγχόμενους οικισμούς θα πρέπει να εγκαταστάθηκαν πέραν των εργατών της εταιρείας και των οικογενειών τους, επιπλέον οικοδόμοι, έμποροι και επιχειρηματίες για την εξυπηρέτηση του εμπορίου αγαθών και υπηρεσιών που αναπτύσσονταν στην περιοχή και της οικοδομικής δραστηριότητας που ήταν συνεχής.

Σύμφωνα με την πληθυσμιακή απογραφή του 1931, που προηγήθηκε της ραγδαίας ανάπτυξης των δραστηριοτήτων της εταιρείας τη δεκαετία του 1930, στις γύρω κοινότητες η ποσοστιαία πληθυσμιακή άνοδος σε σχέση με την απογραφή του 1921, ήταν ήδη εντυπωσιακά υψηλότερη από την μέση πληθυσμιακή αύξηση της νήσου, που ήταν της τάξεως του 11,99%. Σε ένα σύνολο 18 οικισμών με μικρές αποστάσεις από το δίκτυο των εγκαταστάσεων της εταιρείας ο πληθυσμός αυξήθηκε από τους 5.477 κατοίκους στους 8.324 (εικ. 2.24, 2.25). Η πληθυσμιακή αύξηση ήταν της τάξης του 51,98%, δηλαδή κατά 39,99% υψηλότερη σε σχέση με την υπόλοιπη Κύπρο. Δεδομένης της ραγδαίας ανόδου του εργατικού δυναμικού τη δεκαετία του 1930 η πληθυσμιακή αύξηση των γειτονικών οικισμών θα πρέπει να ήταν εντυπωσιακά υψηλότερη σε σχέση με την περίοδο 1921-1931.

Οι εν λόγω οικισμοί αποτέλεσαν ένα συμπληρωματικό δίκτυο, μη ελεγχόμενων από την εταιρεία οικισμών οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από την ολοένα και μεγαλύτερη εμπλοκή τους στις εργασίες της, γνωρίζοντας συνθήκες ουσιαστικής μονοανάπτυξης και βιώνοντας πολλαπλούς χωρικοκοινωνικούς μετασχηματισμούς.³⁰⁴ Ενδεικτικά στη Λεύκα τον μεγαλύτερο οικισμό της περιοχής, από το 1921 έως το 1946 οι κατοικίες υπερτριπλασιάστηκαν,³⁰⁵ ο οικισμός βίωσε σημαντικά φαινόμενα συνωστισμού,³⁰⁶ φαινόμενα πορνείας με τη συνεχή εγκατάσταση οίκων ανοχής,³⁰⁷ ενώ η κυβέρνηση κατασκεύασε την περίοδο 1937-1938

---

³⁰³ Commissioner of Nicosia to the Colonial Secretary, 17 June 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 32-33· Νίκη Σολέα, προφορική μαρτυρία (Φλάσου: 10 Μαρτίου 2016)· Χρήστος Βαρνάβα, προφορική μαρτυρία (Φλάσου: 10 Μαρτίου 2016).

³⁰⁴ Με τον όρο μονοανάπτυξη περιγράφεται το φαινόμενο της "κυριαρχίας μιας «αποκλειστικής» δραστηριότητας για μεγάλο χρονικό διάστημα στην αναπτυξιακή πορεία μιας περιοχής." Βλ. σχετικά, Ειρήνη Σ. Κλαμπασέα, "Φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές της σύγχρονης Ελλάδας – Κριτήρια αξιολόγησης για την επενδυτική πολιτική και το ανθρώπινο δυναμικό σε περιπτώσεις μονοανάπτυξης" (Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2003).

³⁰⁵ *Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946*, ό.π.

³⁰⁶ E.A.F. Director of Medical Services, 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 13-15.

³⁰⁷ "...it was discovered that brothels had been opened at such places as Lefka and a regular system of buses were being employed to take prostitutes over the mining areas..." Βλ. Director of Medical Services, 27 December, 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/ 26/2, 27.

διοικητήριο, το οποίο περιλάμβανε επιπλέον δικαστήριο και ταχυδρομείο, που είχαν μόνο οι έξι κύριες πόλεις της νήσου.³⁰⁸

Αντίστοιχα φαινόμενα χωρικών και κοινωνικών μεταβολών στους γειτονικούς με τον Αμιάντο οικισμούς δεν παρατηρήθηκαν. Ο Αμιάντος είχε αναπτυχθεί σε μια ενιαία περιοχή και όχι σε ένα δίκτυο περιοχών όπως η CMC. Αυτή η συνθήκη σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στα δυτικά, βόρεια και νότια του Αμιάντου εκτεινόταν για αρκετά χιλιόμετρα οι βραχώδεις και δασώδεις βουνοκορφές του όρους Τρόδος, τον καθιστούσαν περισσότερο απομονωμένο. Οι οικισμοί που περιέβαλλαν τον Αμιάντο, με εξαίρεση τον οικισμό του Κάτω Αμιάντου, βρίσκονταν σε σημαντικές αποστάσεις από την *company town*, που τους καθιστούσε μη ελκυστικούς για την μετοίκηση εργατών από άλλες περιοχές της νήσου. Οι εν λόγω αποστάσεις καθιστούσαν επίσης δύσκολη την μετάβαση εργατών που διέμεναν στον Αμιάντο στους οικισμούς αυτούς για καταναλωτικούς σκοπούς, ώστε να αναπτυχθούν δραστηριότητες εμπορίου αγαθών και υπηρεσιών προσελκύοντας κατοίκους για την ανάπτυξή τους. Σε αυτό συνέβαλε πέραν των αποστάσεων και η αυστηρή πολιτική των εταιρειών του Αμιάντου σχετικά με το εμπόριο (βλ. ενότητες 2.3.3 και 2.4.3). Επίσης η εργασία που πρόσφερε ο Αμιάντος ήταν εποχική, γεγονός που επίσης δεν καθιστούσε ελκυστική την μετανάστευση οικογενειών στους παραπάνω απομακρυσμένους γειτονικούς οικισμούς, ενώ παράλληλα η εταιρεία επέτρεπε την εγκατάσταση των εργατών εντός της *company town* σε παραπήγματα κατά τους θερινούς μήνες.³⁰⁹

Οι εργάτες που εγκαταστάθηκαν στους οικισμούς της *company town* - δικτύου της CMC και στο παραδοσιακό οικιστικό δίκτυο της περιοχής ήταν ακτήμονες ή πάμφτωχοι εργάτες που προέρχονταν όπως και στον Αμιάντο από όλες σχεδόν τις περιοχές της Κύπρου, αλλά κυρίως από τις βορειοανατολικές περιοχές της επαρχίας Λευκωσίας, από την Πάφο, αλλά και από τις γειτονικές επαρχίες Κερύνειας και Λεμεσού. Σε έγγραφο που συντάχθηκε το 1931 για τη διαχείριση της απόλυσης 535 εργατών από την εταιρεία καταγράφονται οι οικισμοί από τους οποίους προέρχονταν οι εν λόγω εργάτες, οι οποίοι ανέρχονταν στους 111 (εικ. 2.26).³¹⁰ Το εν λόγω έγγραφο αποδεικνύει την προσέλκυση εργατών από ολόκληρη σχεδόν την Κύπρο και την αυξημένη προσέλκυση εργατών από τις παραπάνω περιοχές.

Αρκετοί από τους εργάτες που απασχόλησε η CMC κατά τη φάση της ραγδαίας ανόδου του εργατικού δυναμικού, την περίοδο μετά την παγκόσμια οικονομική ύφεση, είχαν εργαστεί προηγουμένως στο ορυχείο του Αμιάντου. Οι πάμφτωχοι και συχνά ακτήμονες αγρότες που κατέφυγαν στην μισθωτή μαζική εργασία του Αμιάντου στα μέσα και προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 για να επιβιώσουν εργαζόμενοι ως αμιαντωρύχοι, μετά το πέρας της

---

³⁰⁸ Costas Georghiou, *British Colonial Architecture in Cyprus* (Nicosia: En Tipis, 2013), 218-220.

³⁰⁹ Βλ. Παντελής Βαρνάβα, *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται* (Λευκωσία: ΠΕΟ, 1988), 88-89

³¹⁰ Cyprus Mining Corporation, List of Villages and number of Persons returned to each village on account of the stoppage of the Skouriotissa Mine on 12th May, 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 723/1932, 6-7.

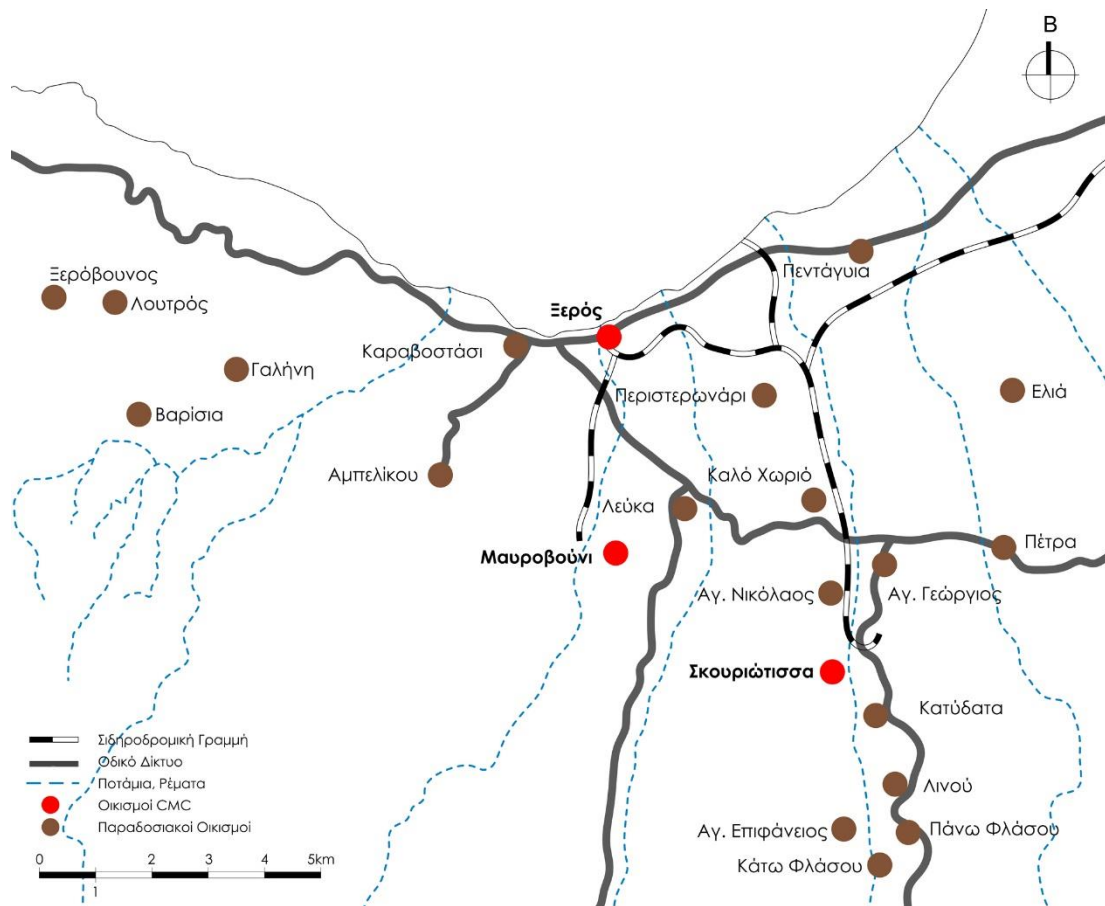
παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, εξαιτίας της αδυναμίας του Αμιάντου να απασχολήσει και πάλι το εργατικό δυναμικό που είχε νωρίτερα, κατέφυγαν στην *company town* – δίκτυο της CMC για να εργαστούν ως μεταλλωρύχοι ή σε άλλα εξορυκτικά σύνολα, τα οποία αναπτύσσονταν παράλληλα. Άλλωστε οι εργάτες ήταν συνηθισμένοι στις μετακινήσεις μεταξύ των εξορυκτικών τόπων προς ανεύρεση εργασίας, με τον ανταγωνισμό μεταξύ των εταιρειών να εντείνεται κατά τους θερινούς μήνες εξαιτίας της εποχικής εργασίας που πρόσφερε ο Αμιάντος.

**Πληθυσμιακές μεταβολές παραδοσιακών οικισμών
της ευρύτερης περιοχής δραστηριοποίησης της CMC**

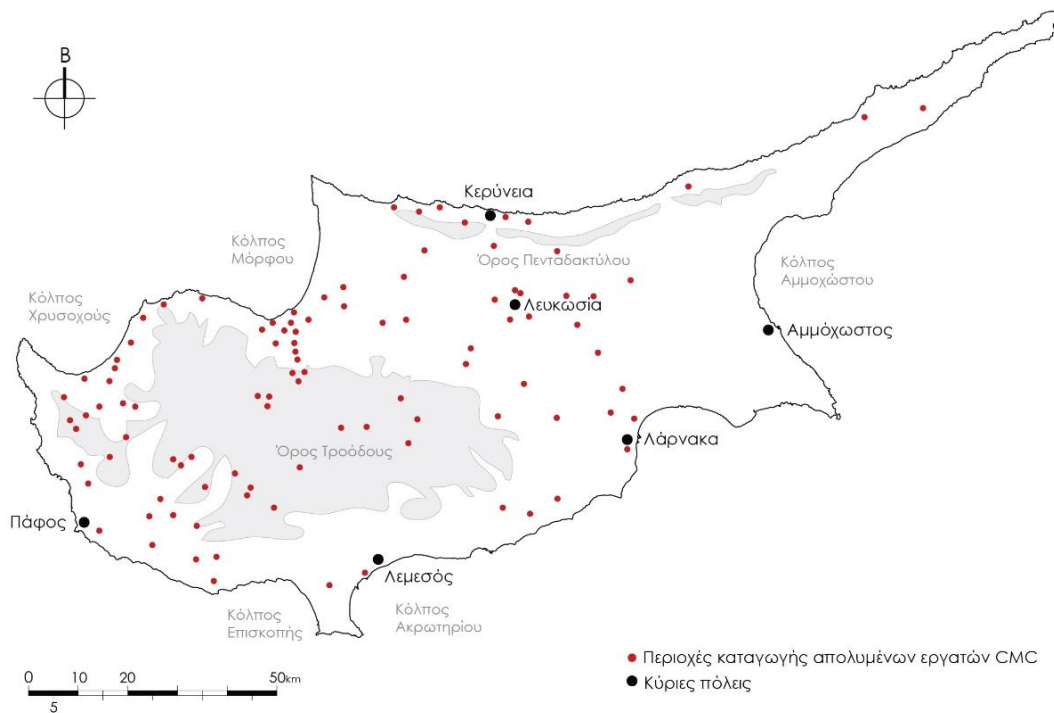
	Απογραφή 1921	Απογραφή 1931	Μεταβολή 1921-1931 (απόλυτοι αριθμοί)	Ποσοστιαία Μεταβολή (%) 1921-1931
Άγ. Γεώργιος	178	389	211	123%
Άγ. Επιφάνιος	60	73	13	21,66%
Άγ. Νικόλαος	63	124	61	96,80%
Αμπελίκου	339	534	195	57,52%
Βαρίσια	94	128	34	36,17%
Γαλήνη	583	812	229	39,27%
Ελιά	437	465	28	1,06%
Καλό Χωριό	309	552	243	78,64%
Καραβοστάσι	142	395	253	178%
Κατύδατα	203	336	133	65,61%
Κάτω Φλάσου	72	262	190	263%
Λεύκα	1.262	1.781	519	41,12%
Λουτρός	237	271	34	14,34%
Πάνω Φλάσου	44	246	202	459%
Πεντάγυια	319	420	101	31,66%
Περιστερωνάρι	67	111	44	65,67%
Πέτρα	739	983	244	33,01%
Ξερόβουνος	329	442	113	74,43%
Σύνολο	5.477	8.324	2.847	45,59%

Εικ. 2.24. Πίνακας πληθυσμιακών μεταβολών παραδοσιακών οικισμών της ευρύτερης περιοχής δραστηριοποίησης της CMC την περίοδο 1921-1931 (πίνακας από τον συγγραφέα).

Εικ. 2.25. Χάρτης των παραδοσιακών οικισμών που καταγράφονται στον πίνακα της εικ. 2.24 (χάρτης από τον συγγραφέα).

Εικ. 2.26. Χάρτης με τις περιοχές καταγωγής των απολυμένων εργατών της CMC, το 1931 (χάρτης από τον συγγραφέα).

2.2.4. Το κατακερματισμένο βιομηχανικό σύνολο της ΑΕΕΧΠΑ

Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΑ) απέκτησε σημαντική παρουσία στην Κύπρο αρκετά χρόνια αργότερα από την CMC και τις εταιρείες που εκμεταλλεύτηκαν τον Αμίαντο προς τα τέλη του Μεσοπολέμου με τρεις παραγωγικές μεταλλευτικές μισθώσεις που έλαβε από την κυβέρνηση, κατόπιν πολυετών μεταλλευτικών ερευνών, οι οποίες ξεκίνησαν το 1923.³¹¹

Οι τρεις μεταλλευτικές μισθώσεις της εταιρείας κάλυπταν απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές των επαρχιών Λάρνακας, Λεμεσού και Λευκωσίας, στις βόρειες και νοτιοανατολικές παρυφές του όρους Τρόδος. Επρόκειτο για την μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού – Αγροκηπιάς, η οποία αποκτήθηκε το 1936, δεχόμενη τροποποιήσεις το 1937 έκτασης 15.93 τ.μιλίων και για τις μεταλλευτικές μισθώσεις Ασγάτας – Καλαβασού και Σιάς – Καμπιών έκτασης 10,34 και 16,28 τ. μιλίων αντίστοιχα, οι οποίες αποκτήθηκαν το 1937 (εικ. 2.27 - 2.29).³¹² Τα μεταλλεία που εκμεταλλεύτηκε η εταιρεία βρίσκονταν σε σημαντικές μεταξύ τους αποστάσεις, όπως συνέβαινε μεταξύ των μεταλλείων της μεταλλευτικής μίσθωσης Μιτσερού – Αγροκηπιάς και της αντίστοιχης Ασγάτας – Καλαβασού, τα οποία απέιχαν μεταξύ τους περίπου 30 χλμ.

Η εταιρεία εργάστηκε στις παραπάνω μεταλλευτικές μισθώσεις, τόσο με υπόγειες όσο και με επιφανειακές μεθόδους εξόρυξης, για την εκμετάλλευση πυριτικών κοιτασμάτων συμπεριλαμβανομένων των ζωνών οξειδωσής τους, με στόχο την παραγωγή ακατέργαστων πυριτών, χρυσού και αργύρου, κατασκευάζοντας παραγωγικές, μεταφορικές και οικιστικές υποδομές και απασχολώντας εκατοντάδες εργάτες το ολιγοετές διάστημα μεταξύ της απόκτησης των μεταλλευτικών μισθώσεων (1936-1937) και της έναρξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η εταιρεία έως και το 1935 απασχολούσε μόλις μερικές δεκάδες εργατών σε διερευνητικές εργασίες εντοπισμού ορυκτών σε διάφορες τοποθεσίες της Κύπρου, για να ανεβάσει το εργατικό της δυναμικό το 1936 στα 100 άτομα, το 1937 στα 485 και το 1938 στα 906 άτομα.³¹³ Η εταιρεία το 1938 στο απόγειο της παραγωγής της εξήγαγε 54.082 τόνους πυριτών, 5.855 ουγκιές χρυσού και 36.788 ουγκιές αργύρου.³¹⁴

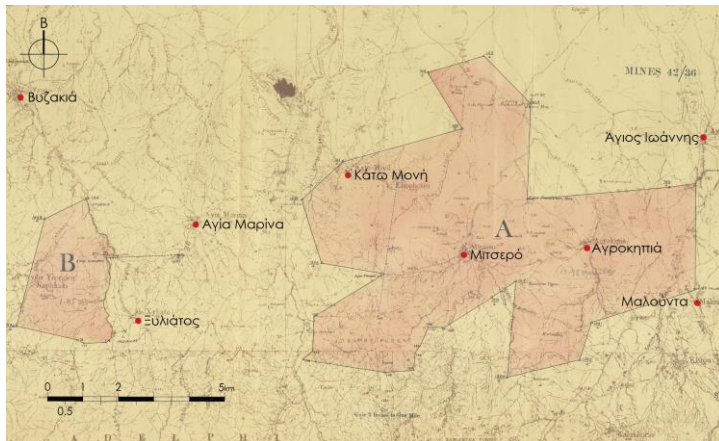
---

³¹¹ Άννα Μαραγκού, *Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, Η Πορεία της 1923–2000* (Λευκωσία: αδημοσίευτη έρευνα), 11, 51-80.

³¹² Inspector of Mines to the Colonial Secretary, Confidential, 19 September 1959, Κρατικό Αρχείο, SA1 1642/1952, 4-5· Inspector of Mines and Labour to the Colonial Secretary, 8 June 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 996/1937, 5· Inspector of Mines, Hellenic Co. of Chemical Products and Manures Ltd., 12 February 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 1184/1939, 16-19.

³¹³ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1935, 1936, 1937, 1938.

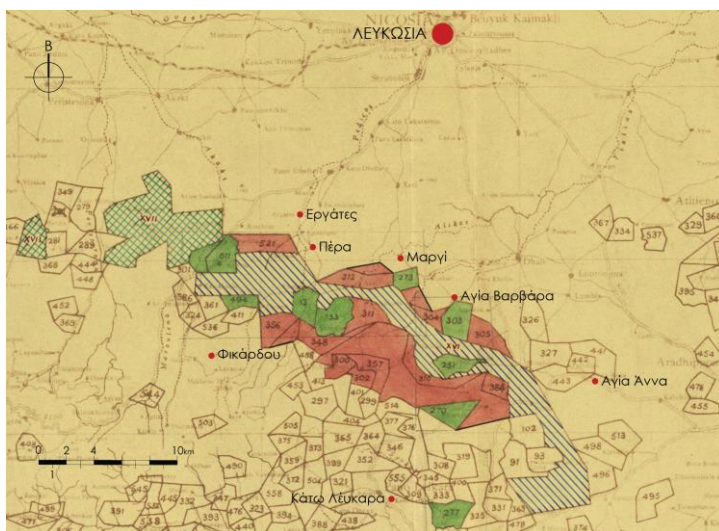
³¹⁴ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1938.

Εικ. 2.27.* Χάρτης της μεταλλευτικής μίσθωσης Μίτσερού - Αγροκητιάς της ΑΕΕΧΠΛ, 1936 (Κρατικό Αρχείο, SA1 921/1936)

Εικ. 2.28.* Χάρτης της μεταλλευτικής μίσθωσης Ασγάτας - Καλαβασού της ΑΕΕΧΠΛ. Η μεταλλευτική μίσθωση εικονίζεται με κόκκινο χρωματισμό και με τους λατινικούς αριθμούς xx. 1937 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1012/1937).

Εικ. 2.29.* Χάρτης της μεταλλευτικής μίσθωσης Σιάς - Καμπιών της ΑΕΕΧΠΛ. Η μεταλλευτική μίσθωση εικονίζεται με πράσινο χρωματισμό, 1937 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1012/1937).

Για την παραγωγή των παραπάνω ορυκτών, η ΑΕΕΧΠΛ κατασκεύασε πλησίον των μεταλλείων τις συνήθεις υποστηρικτικές ως προς την εξόρυξη υποδομές (αποθήκες και εργαστήρια), μονάδες θραύσης, διαλογής και κυάνωσης, σιδηροδρομική γραμμή, λιμενικές εγκαταστάσεις και περιορισμένες οικιστικές υποδομές. Τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στεγάστηκαν στη Λευκωσία και η διασύνδεση των περιοχών δραστηριοποίησης της εταιρείας γινόνταν οδικώς και μέσω της προαναφερόμενης σιδηροδρομικής γραμμής. Λόγω

έλλειψης τηλεφωνικής και τηλεγραφικής σύνδεσης δυο αυτοκίνητα της εταιρείας εκτελούσαν καθημερινά δρομολόγια στις διάφορες περιοχές δραστηριοποίησης της εταιρείας μεταφέροντας μηνύματα για τις ανάγκες της μεταξύ τους επικοινωνίας.³¹⁵

Συγκεκριμένα στην μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού - Αγροκητιάς η εταιρεία εκμεταλλεύτηκε από το 1938 και έπειτα επιφανειακές ζώνες οξείδωσης πυριτικών κοιτασμάτων για την εξαγωγή χρυσού και αργύρου πλησίον των χωριών Μιτσερό και Αγροκητιά (μεταλλεία Κοκκινόγιας και Αγροκητιάς Α). Για την εκμετάλλευση του χρυσού και του αργύρου κατασκεύασε πλησίον των μεταλλείων, των οποίων η μεταξύ τους απόσταση ήταν λιγότερη των 2 χλμ., τις συνήθεις υποστηρικτικές ως προς την εξόρυξη υποδομές, εργοστάσιο κυάνωσης (1937), το οποίο επεξεργαζόταν και τα χρυσοφόρα κοιτάσματα της μεταλλευτικής μίσθωσης Σιάς - Καμπιών που μεταφέρονταν στην περιοχή με φορτηγά,³¹⁶ ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό και γραφεία (εικ. 2.30-2.31).

Η εταιρεία ασχολούμενη μόνο με την επιφανειακή εκμετάλλευση περιορισμένων ζωνών οξείδωσης απασχόλησε στην περιοχή μικρό ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού, το οποίο προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τις κοινότητες Μιτσερού και Αγροκητιάς, με αποτέλεσμα να μην αναπτύξει προγράμματα κατοίκησης. Οι λιγостоί εργάτες ή υπάλληλοι που απασχόλησε η εταιρεία από την Ελλάδα και άλλες περιοχές της Κύπρου βρήκαν καταλύματα σε υφιστάμενες κατοικίες εντός του Μιτσερού.³¹⁷

Εικ. 2.30.* Οι μεσοπολεμικές εγκαταστάσεις της ΑΕΕΧΠΛ στη μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού - Αγροκητιάς (υπόβαθρο: Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, απόσπασμα αεροφωτογραφίας, 1957).

³¹⁵ C.P.Manglis, Manager of Hellenic Company of Chemical Products and Manures to the Inspector of Mines and Labour, 24 January 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 454/1938, 1-3.

³¹⁶ C.P. Manglis, Manager of Hellenic Company of Chemical Products and Manures to the Colonial Secretary, 20 July 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/1, 27.

³¹⁷ Οι κατοικίες που φιλοξένησαν στελέχη του ανώτερου προσωπικού ηλεκτροδοτήθηκαν χωρίς να ηλεκτροδοτηθεί το υπόλοιπο χωριό, ενώ εργάτης της εταιρείας με τη χρήση ενός γαϊδουριού, αναλάμβανε τη μεταφορά νερού και την αποκομιδή σκυβάλων από αυτές. Γιώργος Μεσαριτης, προφορική μαρτυρία (Μιτσερό: 9 Οκτωβρίου 2015)· Αριστοτέλης Σταύρου, προφορική μαρτυρία (Μιτσερό, 30 Οκτωβρίου 2015).

Εικ. 2.31. Τα ερείπια του εργοστασίου κύνανωσης του Μιτσερού, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Στην μεταλλευτική μίσθωση Ασγάτας – Καλαβασού η εταιρεία παρήγαγε την ίδια περίοδο, εκμεταλλευομένη κοιτάσματα της περιοχής Μαυρίδια, κυρίως πυρίτες και μικρές ποσότητες χρυσού με επιφανειακές όσο και υπόγειες μεθόδους εξόρυξης. Η παραγωγή κατέστη δυνατή το 1937. Ένα έτος νωρίτερα, η εταιρεία είχε εγκαταστήσει ένα προσωρινό και μικρής κλίμακας σπαστήρα (*crushing plant*) στην περιοχή για δοκιμαστικές εξαγωγές από την περιοχή του Βασιλικού, η οποία απείχε οδικώς 8 περίπου χλμ.,³¹⁸ κατασκευάζοντας παράλληλα αποθήκες, εργαστήρια και άλλες εγκαταστάσεις για τις ανάγκες της εξόρυξης.

Οι δραστηριότητες της εταιρείας στα μεταλλεία Ασγάτας – Καλαβασού απαιτούσαν την απασχόληση σημαντικά μεγαλύτερου αριθμού εργατών σε σχέση με την μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού – Αγκοκητιάς με αποτέλεσμα να υποχρεωθεί η εταιρεία να κατασκευάσει εργατικές κατοικίες αρχικά στα Μαυρίδια και μετέπειτα και στη θέση Πλατειές (1937-1939), όπου γίνονταν διερευνητικές εργασίες, διαμορφώνοντας ένα μικρό *working camp* που δεν παρείχε εγκαταστάσεις συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης (εικ. 2.32 – 2.33).³¹⁹

Η συντριπτική πλειονότητα των εργατών, επειδή η παροχή στέγης ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη, συνέχιζε να διαμένει στα γειτονικά χωριά από όπου προέρχονταν ή να ενοικιάζει “ανθυγιεινές κατοικίες” στην Ασγάτα και στην Καλαβασό.³²⁰ Στην κοινότητα της Καλαβασού εκτός από τους εργάτες που προέρχονταν από άλλες περιοχές συνήθιζαν να

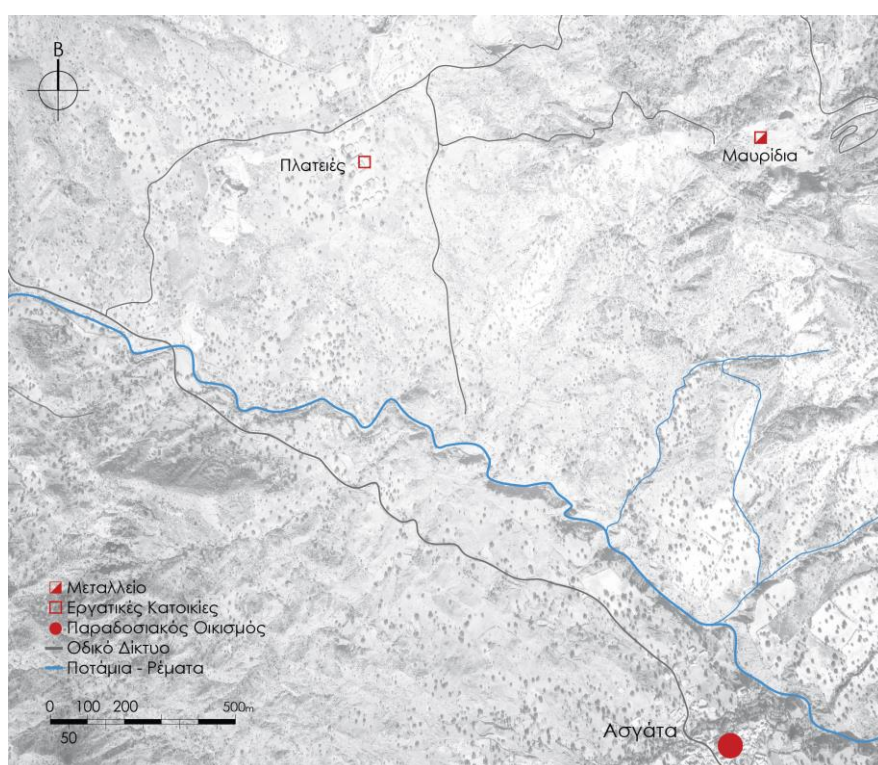
³¹⁸ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936.

³¹⁹ District Medical Officer's Report, 26 January 1946, Κρατικό Αρχείο, MLS14/386, 130: “Πολυκατοικία δια τους εργάτες των μεταλλείων της Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων,” εφημερίδα: Φιλελεύθερος, 15 Σεπτεμβρίου 1937: “Η Ελληνική Εταιρεία και οι Μεταλλωρύχοι,” εφημερίδα: Φιλελεύθερος, 16 Σεπτεμβρίου 1937.

³²⁰ “Ο Αγών των Εργατών του Μεταλλείου Καλαβασού να οργανωθούν σε συντεχνία,” εφημερίδα: Κυπριακός Τύπος, 23 Αυγούστου 1939: Εργάτες της Α.Ε.Χ.Π.Α. μεταλλείου Καλαβασού προς την Α.Ε. τον Κυβερνήτην της νήσου Κύπρου, 1 Ιουνίου 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 902/1938, 3.

διαμένουν και οι υπάλληλοι της εταιρείας και για αυτό το σκοπό η εταιρεία είχε κατασκευάσει εντός του χωριού ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό.³²¹

Με την έναρξη της παραγωγής στα τελευταία μεταλλεία, η εταιρεία προχώρησε και στη δημιουργία του εξαγωγικού κέντρου στην περιοχή του Βασιλικού, όπου βρίσκονταν οι πλησιέστερες ασφαλείς ακτές. Στο Βασιλικό κατασκευάστηκε αποβάθρα και εναέριο καλωδιωτό σύστημα μεταφοράς και φόρτωσης των ορυκτών στα πλοία, μονάδα θραύσης πυριτών, ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός, αποθήκες, εργαστήρια και ένας μόλις στίχος εργατικών κατοικιών για ελεύθερους εργάτες, καθώς στο Βασιλικό δεν απασχολήθηκε παρά ένα μικρό ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού της εταιρείας και από αυτούς πολλοί προέρχονταν από το γειτονικό Ζύγι, όπου συνέχισαν να διαμένουν (εικ. 2.34).³²² Τα μεταλλεία Ασγάτας – Καλαβασού συνδέθηκαν με το Βασιλικό με σιδηροδρομική γραμμή μήκους περίπου 9,5 χιλιομέτρων (εικ. 2.35).³²³

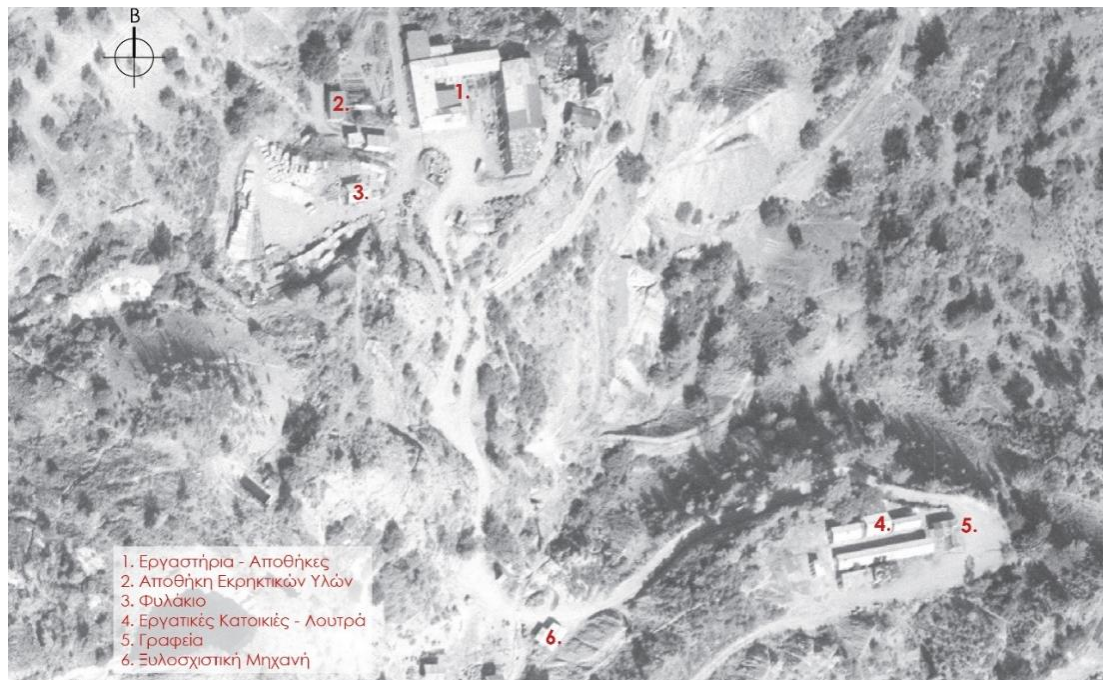

Εικ. 2.32.* Οι μεσοπολεμικές εγκαταστάσεις της ΑΕΕΧΠΛ στη μεταλλευτική μίσθωση Ασγάτας – Καλαβασού (υπόβαθρο: Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, απόσπασμα αεροφωτογραφίας, 1963).

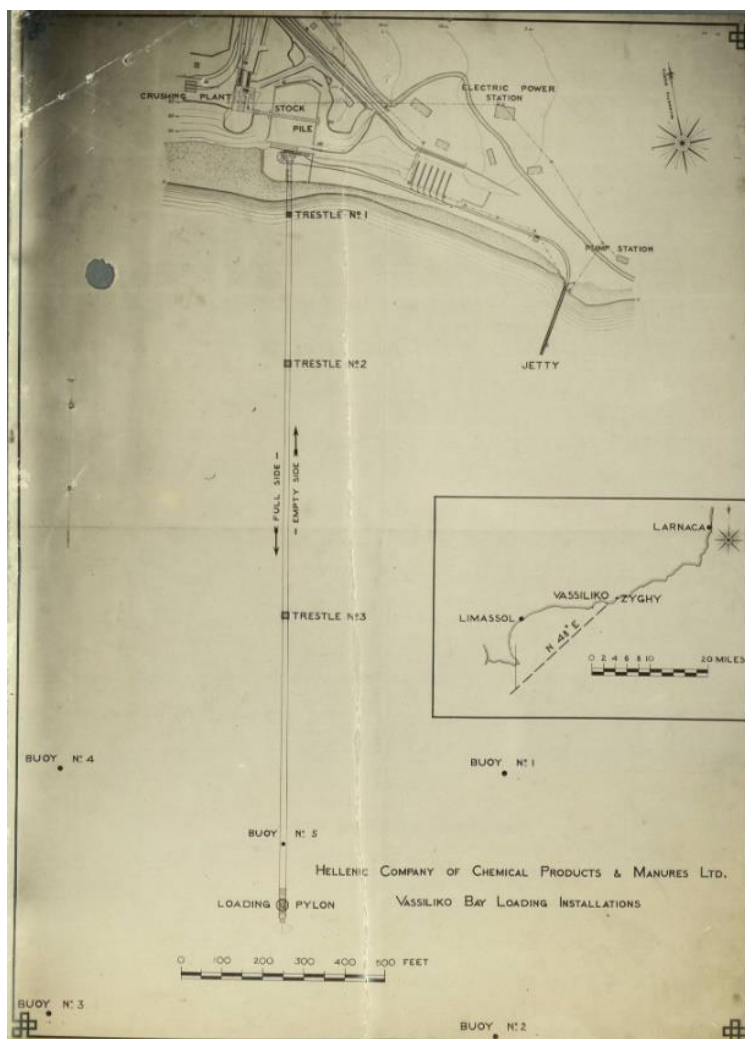
³²¹ Δημήτρης Τρεμούρης, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 10 Δεκεμβρίου 2015).

³²² C.P. Manglis, General Manager of Hellenic Company of Chemical Products and Manures Ltd. to Elder Brethren, Trinity House, London, 12 September 1946, Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/3, 119· Inspector of Mines and Labour to the Colonial Secretary, 16 November 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 1137/1937, 34· Vassiliko Jetty, Κρατικό Αρχείο, SA1 1137/1937, 43· Hellenic Company of Chemical Products and Manures Ltd., Vassiliko Bay Loading Installations, 1946, Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/3· Αεροφωτογραφία, 151H/21375, 1945, Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936, 1937, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940.

³²³ Βλ. σχετικά, Michael Radford, *Οι Σιδηρόδρομοι της Κύπρου*, μτφ. Σωτηρούλα Γιασεμλή (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2004), 330-343.

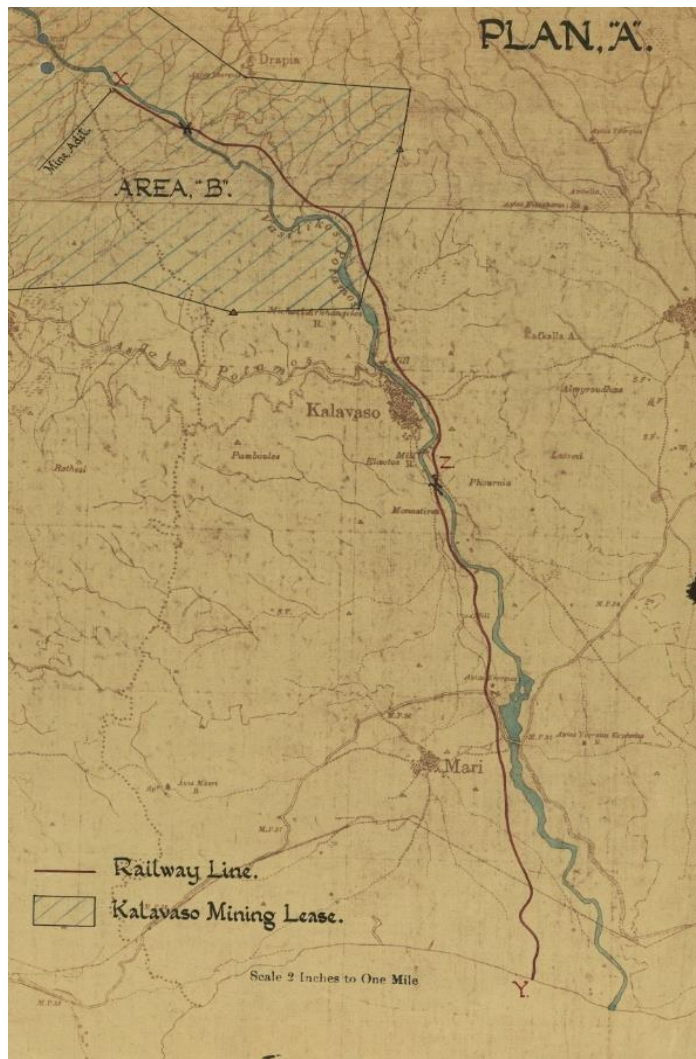

Εικ. 2.33.* Οι μεσοπολεμικές εγκαταστάσεις της ΑΕΕΧΠΛ στα Μαυρίδια (υπόβαθρο: Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, απόσπασμα αεροφωτογραφίας, 1963).

Εικ. 2.34. Σχέδιο των παραγωγικών και λιμενικών εγκαταστάσεων του Βασιλικού, 1946 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/3).

Εικ. 2.35. Χάρτης της σιδηροδρομικής γραμμής μεταλλείων Ασγάτας – Καλαβασού – εξαγωγικού κέντρου Βασιλικού, 1937 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/1).

Τέλος στην μεταλλευτική μίσθωση Σιάς – Καμπιών ένα μόλις μεταλλείο κατέστη παραγωγικό πλησίον της κοινότητας των Καπέδων (Κοκκινοβούναρος),³²⁴ με την εκμετάλλευση επιφανειακών ζωνών οξείδωσης για την εξαγωγή χρυσού και αργύρου. Τα υψηλής περιεκτικότητας σε χρυσό μεταλλεύματα εξαγονταν χωρίς επεξεργασία, ενώ τα χαμηλής περιεκτικότητας μεταφέρονταν στο Μισερό, ώστε να τύχουν επεξεργασίας στο εργοστάσιο κυάνωσης.³²⁵ Στην περιοχή η εταιρεία δεν κατασκεύασε εργατικές κατοικίες, καθώς το λιγοστό εργατικό δυναμικό που απασχολήθηκε στην περιοχή προέρχονταν από γειτονικούς οικισμούς και κυρίως από την κοινότητα των Καπέδων.

Υπό τα παραπάνω δεδομένα, η ΑΕΕΧΠΛ ανέπτυξε τις δραστηριότητές της σε μια ιδιαίτερα μεγάλη γεωγραφικά έκταση για την κλίμακα της νήσου, δημιουργώντας ένα ασυνεχές και κατακερματισμένο βιομηχανικό σύνολο, πού συνέθεταν απομακρυσμένα μεταξύ τους επιμέρους βιομηχανικά σύνολα, τα οποία λειτουργούσαν ουσιαστικά ως δίκτυα μόνο ανά

³²⁴ Annual Reports of the Inspector of Mines and Labour, 1936, 1937.

³²⁵ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936.

ομάδες και αποκλειστικά σε παραγωγικό επίπεδο, καθώς ο μοναδικός κόμβος διασύνδεσης του συνόλου των παραπάνω περιοχών ήταν τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στη Λευκωσία.

Το εργοστάσιο κυάνωσης του Μιτσερού αποτελούσε το μοναδικό μέσο δικτύωσης των περιοχών των μεταλλευτικών μισθώσεων Μιτσερού – Αγροκηπιάς και Σιάς – Καμπιών, ενώ η περιοχή της μεταλλευτικής μίσθωσης Ασγάτας – Καλαβασού και το εξαγωγικό κέντρο του Βασιλικού δεν είχαν οποιαδήποτε ουσιαστική δικτύωση με τις παραπάνω δυο μεταλλευτικές μισθώσεις, αλλά είχαν ισχυρή μεταξύ τους παραγωγική δικτύωση, καθώς το Βασιλικό λειτουργούσε ως το κέντρο επεξεργασίας και το εξαγωγικό “λιμάνι” των ορυκτών που παρήγαγαν τα μεταλλεία Ασγάτας – Καλαβασού. Τα *working camps* όμως λειτουργούσαν ανεξάρτητα ως οικισμοί, καθώς δεν είχαν κοινά κέντρα αναφοράς, όπως κοινό νοσοκομείο και η μεταξύ τους απόσταση ήταν σημαντική για την ανάπτυξη συλλογικών κοινωνικών δράσεων από τους ίδιους τους εργάτες.

Η ΑΕΕΧΠΛ προς τα τέλη του Μεσοπολέμου αύξησε τα παραγωγικά εξορυκτικά σύνολα της αποικίας και δημιούργησε ακόμη ένα εξαγωγικό κέντρο, διαμορφώνοντας σε δυο περιοχές δομές παράλληλης εργασίας και κατοίκησης με την ανάπτυξη *working camps*. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της υψώθηκε ακόμη ένα φουγάρο στο κυπριακό χώρο (εργοστάσιο κυάνωσης), δημιουργήθηκαν περισσότερα εργαστήρια, νέες μεταφορικές υποδομές, ενώ ενδυναμώθηκε και η παρουσία της εργατικής κατοικίας στη νήσο. Η ΑΕΕΧΠΛ αύξησε την εργατική δύναμη της εξορυκτικής βιομηχανίας περίπου έως και 10% το 1938, μετατρέποντας μερικές ακόμη εκατοντάδες Κυπρίων χωρικών σε εργάτες ή αγροτοεργάτες, καθιστώντας πολλαπλάσιο αριθμό ατόμων εξαρτώμενο λιγότερο ή περισσότερο από τις δραστηριότητές της. Ορισμένες ακόμη αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες της νήσου, όπως το Μιτσερό, η Αγροκηπία, το Ζύγι, η Σιά και οι Καπέδες ήρθαν σε άμεση επαφή με τη μαζική μισθωτή εργασία και το ξένο κεφάλαιο.

2.2.5. Τα *Working Camps* στη Λίμνη και το Χρώμιο

Στα εξορυκτικά βιομηχανικά σύνολα του Μεσοπολέμου, η Λίμνη συνέχισε να αποτελεί ένα μικρότερης σημασίας βιομηχανικό τόπο. Η μεταλλευτική μίσθωση που είχε παραχωρηθεί το 1910 έκτασης 77,70 τ. χλμ. (30 τ. μιλίων) και διάρκειας 42 ετών απέφερε καρπούς, αλλά τα μεγέθη που καταγράφηκαν, τόσο όσον αφορά στις ποσότητες εξόρυξης, όσο και στον αριθμό του απασχολούμενου προσωπικού δεν ήταν συγκρίσιμα με την CMC, τον Αμιάντο και την ΑΕΕΧΠΛ.³²⁶

---

³²⁶ Russell B. Woakes, Report on the Limni Mine, Cyprus Sulphur and Copper Company Limited, Polis, Cyprus, 31 October 1946, Τμ. Μεταλλείων, MM/2 (III) II, M.509/C, 2.

Η εταιρεία Cyprus Sulphur and Copper Co. Ltd, θυγατρική της Esperanza Copper and Sulphur Company of London, που διαδέχθηκε την εταιρεία New Lymni Ltd. έως και το 1932, ακολουθώντας μεθόδους εξόρυξης τόσο υπόγειες όσο και επιφανειακές, εξόρυξε έως και 1.330 τόνους ορυκτών ετησίως, επιτυγχάνοντας να απασχολήσει έως και 76 άτομα το 1931.³²⁷ Από το 1932 έως και το 1936 στην περιοχή πραγματοποιούνται μόνο εργασίες συντήρησης, εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε η μητρική εταιρεία, η οποία δραστηριοποιούνταν και σε άλλα πυριτικά κοιτάσματα στην Ισπανία, απόρροια της διεθνούς οικονομικής ύφεσης και της αστάθειας στις τιμές των μετάλλων.³²⁸ Οι παραγωγικές διαδικασίες ξεκίνησαν πάλι το 1937 για να καταγράψουν μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου τα πρώτα σημαντικά θετικά αποτελέσματα. Η εξόρυξη των πυριτών το 1938 έφτασε τους 10.752 τόνους και το 1939 κατέστη δυνατή και η παραγωγή χρυσού και αργύρου, με το δυναμικό της εταιρείας να ανέρχεται στα 193 άτομα.³²⁹

Στο διάστημα έως το 1932 είχαν κατασκευαστεί στην περιοχή οι συνήθειες ως προς την εξόρυξη υποστηρικτικές υποδομές, επτά κτήρια εργατικών κατοικιών για τους απλούς εργάτες, κατοικίες για τους επιστάτες, προσθήκες στην κατοικία του διευθυντή, καντίνα με δυο δωμάτια - κατοικίες και καφενείο, ενώ τα έτη 1937 – 1939 στην ακτογραμμή, στη θέση Μαυρόλι, κατασκευάστηκε αποβάθρα και εργοστάσιο κυάνωσης για την επεξεργασία των χρυσοφόρων κοιτασμάτων, καθώς και άλλες μικρής κλίμακας υποδομές προς εξυπηρέτηση της επεξεργασίας και εξαγωγής των μεταλλευμάτων (εικ. 2.36).³³⁰ Το *working camp* της Λίμνης στέγασε λιγοστούς μόνο ελεύθερους εργάτες με τη συντριπτική πλειονότητα των εργατών να διαμένει στις εστίες που διέθετε στις γειτονικές παραδοσιακές κοινότητες.

Υπό αυτά τα δεδομένα το μη παραγωγικό εξορυκτικό σύνολο που δημιουργήθηκε στη Λίμνη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μετατράπηκε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σε ακόμη μια παραγωγική εξορυκτική περιοχή, η οποία έλαβε τα χαρακτηριστικά ενός μικρού *working camp*. Στο *working camp* έβρισκε εργασία ένας σημαντικός για τα δεδομένα της εποχής αριθμός εργατών, αλλά διέμενε ένα μικρός μόνο αριθμός ελεύθερων κυρίως εργατών και επιστημόνων, έχοντας στη διάθεσή τους πολύ στοιχειώδεις εξυπηρετήσεις.

---

³²⁷ Bear, *The Mineral Resources*, ό.π., 31· Storrs, Sir και O' Brien, *The Handbook of Cyprus*, ό.π., 264· Annual Report of the Inspector of Mines, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932.

³²⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1932· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933, 1934, 1935, 1936.

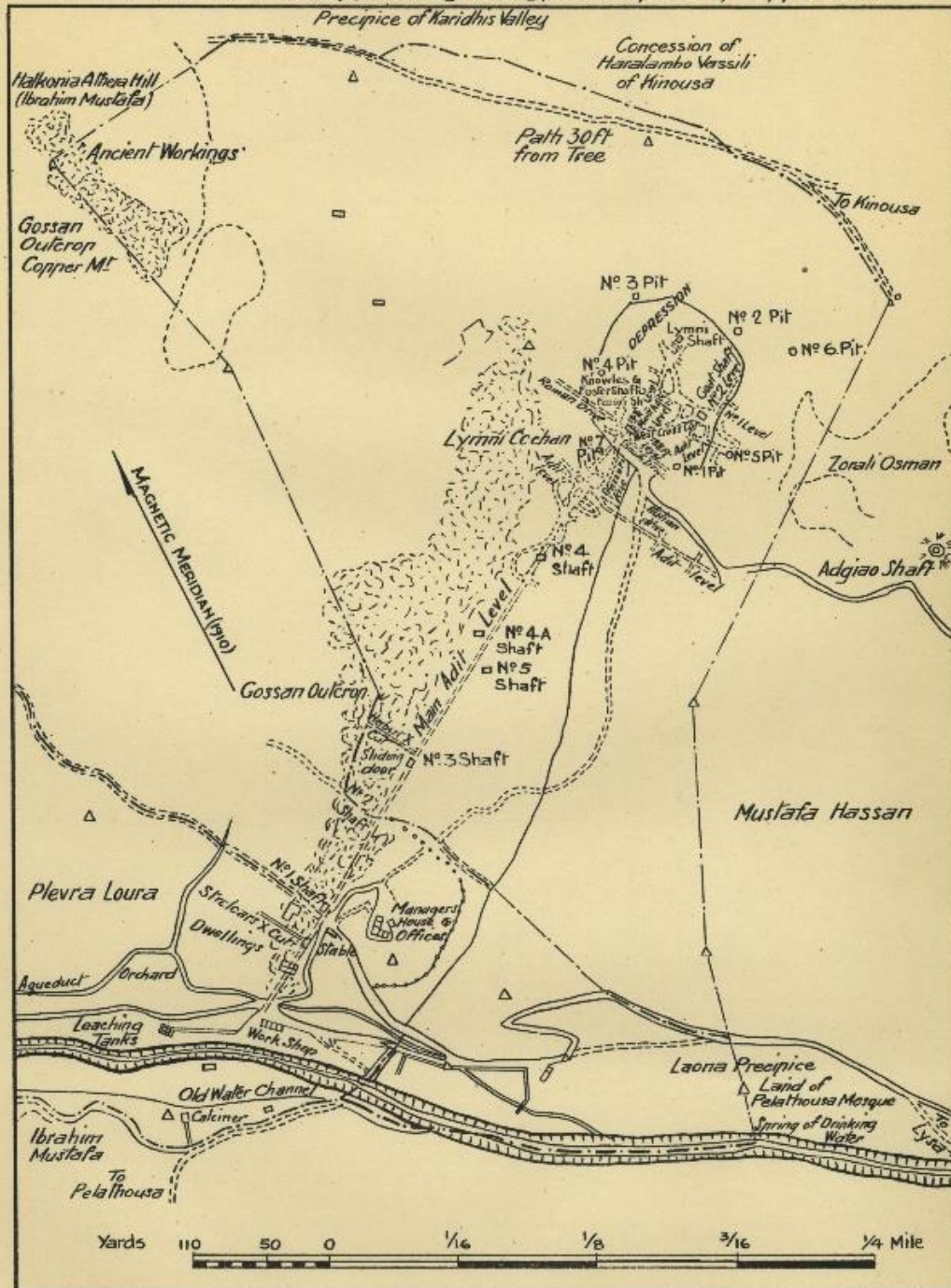
³²⁹ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1937, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

³³⁰ Annual Report of the Inspector of Mines, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1939· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1937, 1938.

PLAN OF LYMNI MINE
NEAR
POLIS, PAPHOS, CYPRUS.

PLATE IV.

(From information supplied by the Cyprus Sulphur & Copper Co.)

Εκ. 2.36. Τοπογραφικό διάγραμμα των εγκαταστάσεων του μεταλλείου της Λίμνης, c. 1922 (C. Gilbert Cullis και A. Broughton Edge, Report on the Curpiderous Report deposits of Cyprus, 1927, πηγή: National Library of Australia).

Τέλος, η Cyprus Chrome Company, εκμεταλλεζόμενη αποκλειστικά μεταλλεία χρωμίτη, σε περιοχή η οποία βρισκόταν πλησίον των υψηλότερων κορυφών του Τρόδους, δημιούργησε το τελευταίο σημαντικό παραγωγικό εξορυκτικό σύνολο της περιόδου του Μεσοπολέμου. Το εν λόγω εξορυκτικό σύνολο άρχισε να αναπτύσσεται σε ουσιαστικό βαθμό μόλις από το 1935 και έπειτα, με την εξαγορά της Cyprus Chrome Company, από την εταιρεία *Ferrolegeringar Aktiebolaget of Stokholm*. Η σουηδικών συμφερόντων μητρική εταιρεία επενδύοντας σημαντικά κεφάλαια σε υποδομές και μηχανήματα, κατάφερε να απασχολήσει το 1937, 218 άτομα κατά μέσο όρο ημερησίως και να επιτύχει το 1938 την εξαγωγή, 7.143 τόνων συμπυκνωμάτων χρωμιτών, για να υποχρεωθεί στη συνέχεια, το 1939 να διακόψει την παραγωγή.³³¹

Το εξορυκτικό σύνολο της Cyprus Chrome Company, το οποίο κατέστη ευρέως γνωστό στην Κύπρο ως Χρώμιο, οργανώθηκε σε δυο περιοχές. Στην περιοχή του μεταλλείου του Κοκκινόροτσου, όπου αναπτύχθηκαν οι συνθήκες ως προς την εξόρυξη υποδομές (ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός κ.α.) και νότια αυτών και σε μικρή απόσταση το κυρίως *working camp* με λιγοστές εργατικές κατοικίες, καντίνα και άλλες εγκαταστάσεις και στην περιοχή του Αγίου Νικολάου, όπου κατασκευάστηκε εργοστάσιο εμπλουτισμού (*dressing plant*) και η κατοικία του υποδιευθυντή (*mine superintendent*),³³² σε χαμηλότερο κατά 3.000 πόδια υψόμετρο από αυτό του μεταλλείου (εικ. 2.37–2.39).³³³ Τα ορυκτά μεταφέρονταν στο εργοστάσιο εμπλουτισμού με εναέριο καλωδιωτό σύστημα μεταφοράς, μήκους 3 περίπου χιλιομέτρων, καθώς η οδική απόσταση μεταξύ μεταλλείου και εργοστασίου, απαιτούσε 29 ή 58 χιλιόμετρα ταξιδιού, ανάλογα με την εποχή.³³⁴ Από το εργοστάσιο εμπλουτισμού τα ορυκτά μεταφέρονταν με φορτηγά στο τερματικό του κυβερνητικού σιδηρόδρομου στην Ευρύχου (21 χιλιόμετρα) και από εκεί σιδηροδρομικώς στο λιμάνι της Αμμοχώστου.³³⁵ Τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στεγάστηκαν στην πόλη της Λεμεσού, όπου διέμενε και ο διευθυντής της εταιρείας.³³⁶

Οι πλείστοι εργάτες που απασχολήθηκαν στο Χρώμιο προέρχονταν από τις γειτονικές κοινότητες των δυο περιοχών, όπου αναπτύχθηκαν οι εγκαταστάσεις της εταιρείας. Στην περίπτωση του εργοστασίου οι εργάτες προέρχονταν κυρίως από την Κακοπετριά, ενώ στο

---

³³¹ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1935, 1936, 1937, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

³³² Ό.π.: Report of Board of Inquiry appointed by His Excellency The Governor to inquire into the causes and circumstances of the dispute existing at the mining undertaking of the Cyprus Chrome Company Limited at Troodos, 5 May 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 31-40· Έκθεση για τους εργάτες Χρωμίου, Πρακτικά ΠΣΕ, 1941-1943, Αρχείο ΠΕΟ.

³³³ Governor of Cyprus to the Secretary of State for the Colonies, 8 May 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 99.

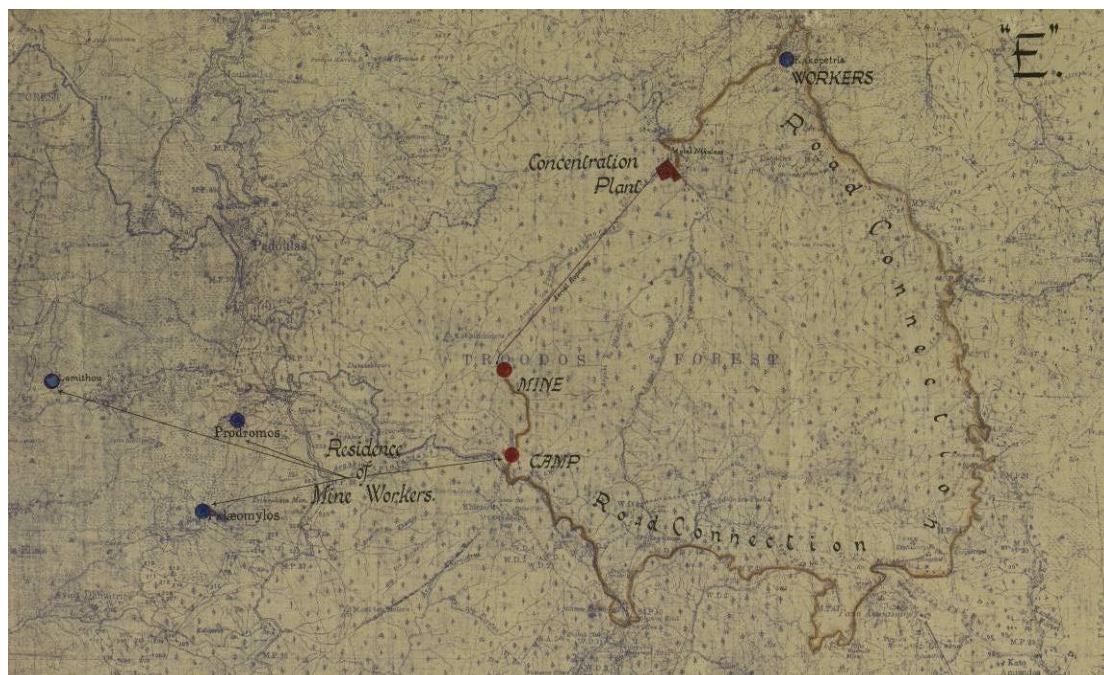
³³⁴ Ό.π.

³³⁵ Report of Board of Inquiry, 5 May 1942, SA1 589/1942, ό.π., 33.

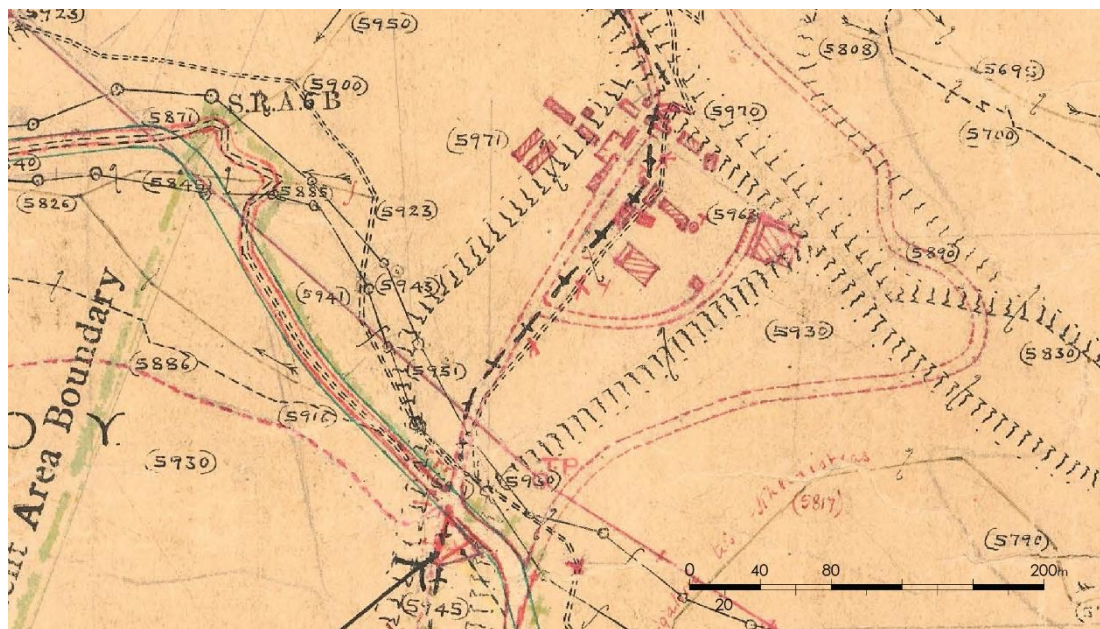
³³⁶ Governor of Cyprus to the Secretary of State for the Colonies, 8 May 1942, SA1 589/1942, ό.π., 99· Report of Board of Inquiry, 5 May 1942, SA1 589/1942, ό.π., 31-40.

μεταλλείο εργάζονταν κάτοικοι των κοινοτήτων της Μαραθάσας.³³⁷ Το μεταλλείο λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή κατά τους χειμερινούς μήνες, λειτούργησε μόνο εποχικά, όπως και ο Αμιάντος.³³⁸

Εικ. 2.37. Το κυρίως εξορυκτικό camp, το μεταλλείο, το εργοστάσιο εμπλουτισμού, το εναέριο καλωδιωτό σύστημα μεταφοράς των ορυκτών από το μεταλλείο στο εργοστάσιο και οι κοινότητες στις οποίες διέμεναν οι πλείστοι εργάτες που εργάζονταν στις δύο περιοχές, 1942 (Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942).

Εικ. 2.38.* Απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου στο οποίο αποτυπώθηκε το κυρίως εξορυκτικό camp του Χρωμίου νότια του μεταλλείου του Κοκκινόροτσου (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου 3743, original, 1926).

³³⁷ Governor of Cyprus to the Secretary of State for the Colonies, 8 May 1942, SA1 589/1942, ό.π., 99.

³³⁸ Ό.π.

Εικ. 2.39. Άποψη γραφείων, κατοικιών και αποθήκης της περιοχής του εργοστασίου εμπλουτισμού του Αγ. Νικολάου, 2020 (συλλογή συγγραφέα).

2.2.6. Ορυχεία Vs “Αστικές Βιομηχανίες”

Στα ορυχεία της Κύπρου την περίοδο του Μεσοπολέμου, πολλαπλασιάστηκαν τα εργοστάσια εμπλουτισμού των ορυκτών, αυξήθηκαν σε αριθμό και σε ισχύ οι ηλεκτροπαραγωγικοί σταθμοί, πολλαπλασιάστηκαν τα εργαστήρια και δημιουργήθηκαν νέες μεταφορικές υποδομές σταθερής τροχιάς. Σχηματίστηκαν οργανωμένες βιομηχανικές ζώνες με εκτεταμένες και περίπλοκες εγκαταστάσεις, μεγάλης κλίμακας μεταφορικές υποδομές και στις στοές των ορυχείων εφαρμόστηκαν σύγχρονες κατασκευαστικές και ηλεκτρομηχανολογικές πρακτικές.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των μεγάλων επενδύσεων σε παραγωγικές εγκαταστάσεις και μεταφορικές υποδομές αποτελεί η μεταλλευτική και εξαγωγική ζώνη της CMC, στην οποία οργανώθηκαν εργοστάσια επεξεργασίας μεταλλευμάτων υψηλής παραγωγικής δυναμικής, υψηλής ισχύος ηλεκτροπαραγωγικοί σταθμοί, άρτια εξοπλισμένα εργαστήρια, μεγάλης χωρητικότητας δεξαμενές καυσίμων, συστήματα μεταφοράς σταθερής τροχιάς και σύγχρονη αποβάθρα με αυτοματοποιημένα συστήματα φορτοεκφορτώσεων.

Το εργοστάσιο θραύσης και διαλογής που κατασκευάστηκε στον Ξερό από προκατασκευασμένο δομικό σίδηρο την περίοδο 1926-1927 μετά από συνεχείς επεκτάσεις μπορούσε να επεξεργαστεί 80.000 τόνους πυριτών μηνιαίως, το εργοστάσιο κυάνωσης με την ολοκλήρωσή του το 1932 μπορούσε να επεξεργαστεί 2.500 τόνους χρυσοφόρου μεταλλεύματος μηνιαίως, ενώ το μεταλλουργικό εργοστάσιο εμπλουτισμού πυριτών που τέθηκε σε λειτουργία το 1934 απέκτησε σταδιακά δυναμική 65.000 τόνων μηνιαίως, διαθέτοντας μηχανικά συστήματα διαλογής, πλύσης, άλεσης, επίπλευσης και ξήρανσης υποστηριζόμενο από τρεις μηχανές των 1.100 h.p. και δεξαμενές χωρητικότητας 3.635 περίπου τόνων (800.000 γαλονιών) νερού, το οποίο ήταν απαραίτητο για τις μεταλλουργικές εργασίες.

Για την λειτουργία των παραπάνω εργοστασίων αλλά και του εκτεταμένου δικτύου των μεταλλείων κατασκευάστηκε στην ίδια περιοχή ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός, ο οποίος διέθετε το 1938 πέντε πετρελαιομηχανές συνολικής δυναμικής 6.620 b.h.p., υπόστεγα αποθήκευσης των μεταλλευμάτων χωρητικότητας 70.000 τόνων,³³⁹ καθώς και μια σειρά από πλήρως εξοπλισμένα εργαστήρια.³⁴⁰ Επίσης στην ίδια περιοχή κατασκευάστηκαν δεξαμενές καυσίμων χωρητικότητας 7.000 τόνων,³⁴¹ καθώς και υποθαλάσσιος αγωγός για τον απευθείας εφοδιασμό πετρελαίου από τάνκερ, τα οποία αγκυροβολούσαν στην περιοχή ειδικά για την τροφοδοσία της CMC. Το εκτεταμένο δίκτυο των παραπάνω εγκαταστάσεων ολοκλήρωνε ένα αντλιοστάσιο νερού που κατασκευάστηκε στον Ξερό ποταμό δυναμικής 3.728 τόνων (820.000 γαλονιών) την ημέρα (εικ. 2.40-2.42).³⁴²

Για την κατασκευή των παραπάνω υποδομών αλλά και άλλων εγκαταστάσεων της *company town* - δικτύου της CMC εισήχθη πλήθος ηλεκτρολογικών και μηχανολογικών συστημάτων από εργοστάσια του εξωτερικού και νεωτεριστικά για την Κύπρο δομικά υλικά, ενώ στο σχεδιασμό τους ενεπλάκησαν ειδικοί και φημισμένες διεθνώς εταιρείες. Για παράδειγμα για το πρώτο εργοστάσιο θραύσης και διαλογής στη Σκουριώτισσα και τον πρώτο ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό στον Ξερό εισήχθη δομικός σίδηρος, τσιμέντο, μηχανές, γεννήτριες κ.α., από τις ΗΠΑ και την Αγγλία, ετοιμάστηκαν σχέδια από τη φημισμένη αμερικανική εταιρεία Westinghouse Electric Corporation, ενώ για την επίβλεψη και των δυο κατασκευών ήλθε στην Κύπρο μηχανικός από την Καλιφόρνια.³⁴³

Εισαγόμενα σύγχρονα μηχανήματα και τεχνικές χρησιμοποιήθηκαν και στα μεταλλεία για τα συστήματα για παράδειγμα καθέλκυσης στις γαλαρίες, για τα συστήματα εξαερισμού, για τη μεταφορά των πετρωμάτων με ηλεκτροκίνητα βαγόνια, αλλά και για την θωράκιση των στοών με προκατασκευασμένα μπλοκ οπλισμένου σκυροδέματος, μια νεωτεριστική πρακτική

---

³³⁹ Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 10 May 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 723/1932, 2-4.

³⁴⁰ "Principal shops are located at Xeros. These are well equipped and include electric shop equipped for almost all kinds of motor, transformer, generator, and transmission-line repairs; machine shop with large lathes and presses suitable for repairs to concentrator machinery, locomotives, diesel engines, compressors, hoists etc.; blacksmith shop with heavy forging hammers, boiler-plate and tin-plate shops and electric welding machines; locomotive and railway car repair shop; carpenter shop well equipped with woodworking machinery, and suitable for manufacture of windows, doors, household furniture, patterns etc. There is also a foundry and pattern storage building. Foundry is equipped for making gray iron, white iron, and chilled castings and brass and bronze castings. It has a Plessman ball-casting machine in which are made all the balls for concentrator grinding. The foundry produces practically the entire requirements of grinding balls, ball-mill liners, centrifugal pump bowls, runners, and other wearing parts. Foundry and machine shop are frequently called upon to manufacture replacement parts than cannot be delivered soon enough. Pattern shop contains several thousand patterns." Βλ. Bruce, "Cyprus Mines Copper Again," ό.π., 231.

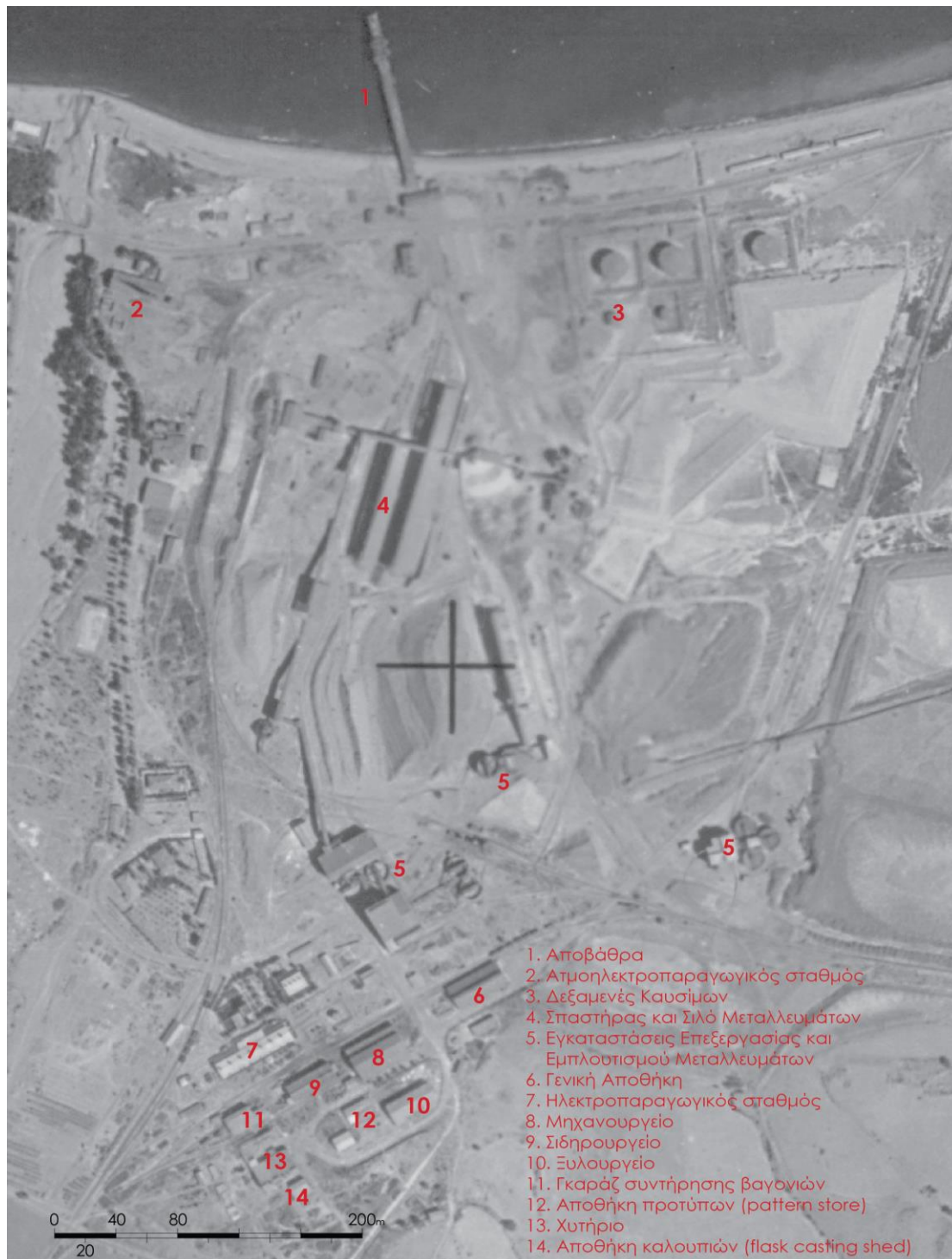
³⁴¹ Ό.π., 230: Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1934.

³⁴² Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1935.

³⁴³ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 191. Για την Westinghouse Electric Corporation βλ. σχετικά, Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων*, ό.π., 361.

στη διάνοιξη γαλαριών που μόλις είχε δοκιμαστεί από αμερικανικές εταιρείες κολοσσούς σε μεγάλα τεχνικά έργα, όπως αυτό της υδροδότησης της Αθήνας, που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από την αμερικανική εταιρεία Uhlen (εικ. 2.43-2.44).³⁴⁴

Εικ. 2.40.* Οι εγκαταστάσεις της μεταλλουργικής και εξαγωγικής ζώνης του Ξερού, 1942 (υπόβαθρο: Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, απόσπασμα αεροφωτογραφίας, 1942).

³⁴⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1929· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1936· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π.,

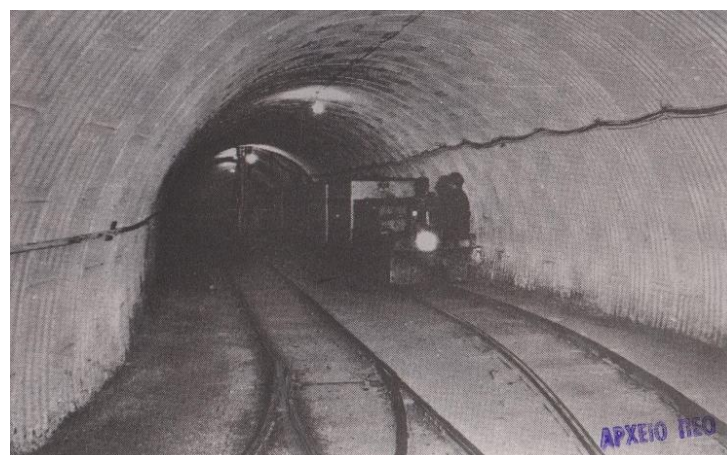
Εικ. 2.41.* Άποψη εγκαταστάσεων της CMC στην μεταλλουργική και εξαγωγική ζώνη του Ξερού, 1950s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Εικ. 2.42.* Άποψη εγκαταστάσεων της CMC στην μεταλλουργική και εξαγωγική ζώνη του Ξερού, 1950s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Εικ. 2.43. Εγκατάσταση καθέλκυσης στο μεταλλείο του Μαυροβουνίου, 1950s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Εικ. 2.44. Γαλαρία του μεταλλείου του Μαυροβουνίου, άγνωστης χρονολογίας (Αρχείο ΠΕΟ).

Οι παραπάνω εγκαταστάσεις στο σύνολό τους διαμόρφωναν ένα μοναδικό για τη νήσο βιομηχανικό τόπο. Σε άρθρο της *Cyprus Mail* του 1935 αναφερόταν χαρακτηριστικά:

“On the surface, scattered over the large area between Karavostasi the port, Mavrouni and Skouritotiisa there are to be found the most up-to-date workshops capable of producing a pin to an anchor. Foundries, lathes, milling machinery and every form of modern machine tool; skilled workers being seen in every department of this hive of industry. Warehouses with their modern steel storage bins, railways everywhere and a fine generating station capable of providing power and light for any average size town.”³⁴⁵

Παρόμοια και τα υπόλοιπα εξορυκτικά σύνολα, αποτέλεσαν τόπους λειτουργίας σύγχρονων παραγωγικών και μεταφορικών υποδομών, εισάγοντας σημαντική τεχνολογία και τεχνογνωσία στη νήσο. Όσον αφορά τα εργοστάσια εμπλουτισμού, μόνο στην περίπτωση του Αμιάντου, κατασκευάστηκαν δέκα μύλοι πρωταρχικής και ένας τελικής επεξεργασίας των ορυκτών, επικουρούμενοι από επίσης πλήρως εξοπλισμένα εργαστήρια και από ένα επίσης μεγάλης ισχύος, 3.350 h.p. ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό (εικ. 2.45-2.48), ενώ και στις μεταλλευτικές περιοχές τόσο της ΑΕΕΧΠΛ, όσο και της Λίμνης και του Χρωμίου κατασκευάστηκαν και εξοπλίστηκαν σύμφωνα με τον σχεδιασμό και υπο την επίβλεψη Ευρωπαϊών μηχανικών, εργοστάσια εμπλουτισμού και επιπλέον εργαστήρια.

Στις μεταφορικές υποδομές σημαντική τεχνικά, εκτός από τις σιδηροδρομικές γραμμές και τις αποβάθρες που κατασκεύασαν σχεδόν όλες οι εταιρείες, υπήρξε η κατασκευή του εναέριου καλωδιωτού συστήματος μεταφοράς αμιάντου στις ακτές της Λεμεσού μήκους 26 χλμ., που κατασκευάστηκε το 1924 με σχέδια Ιταλών μηχανικών, αλλά και το εναέριο μεταφορικό σύστημα της ΑΕΕΧΠΛ που εγκαταστάθηκε στη θάλασσα περιοχή του Βασιλικού με σχέδια Βρετανών μηχανικών (εικ. 2.49-2.52). Το εναέριο μεταφορικό σύστημα του Αμιάντου σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε από την μιλανέζικη εταιρεία *Cerreti and Tanfani*, η οποία αποτελούσε παγκόσμια μια από τις πρωτοπόρες εταιρείες στην τεχνολογία μηχανικών μεταφορών σε βιομηχανικές εγκαταστάσεις, λιμάνια κ.α. και το αντίστοιχο του Βασιλικού από την παγκοσμίου φήμης εταιρεία *British Ropeway Eng.*³⁴⁶

Το εναέριο μεταφορικό σύστημα του Βασιλικού στηριζόταν σε τρεις πυλώνες, οι οποίοι εδράζονταν στη θάλασσα καλύπτοντας απόσταση μισού περίπου χιλιομέτρου (1,750 πόδια).³⁴⁷ Οι δυο ενδιάμεσοι πυλώνες ήταν μεταλλικοί ύψους 11,58 μ. (38 ποδιών) και εδράζονταν σε θεμέλια οπλισμένου σκυροδέματος.³⁴⁸ Ο πυλώνας φόρτωσης ήταν κατασκευασμένος από οπλισμένο σκυρόδεμα, είχε διάμετρο 10,36 μ. (34 ποδιών), έφερε

---

³⁴⁵ “The Skouriotiissa Copper Mines,” εφημερίδα: *Cyprus Mail*, 28th May 1935.

³⁴⁶ Notes on Visit to the Mines of Cyprus, Middle East Supply Centre, February 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 841/1942, 31, 40.

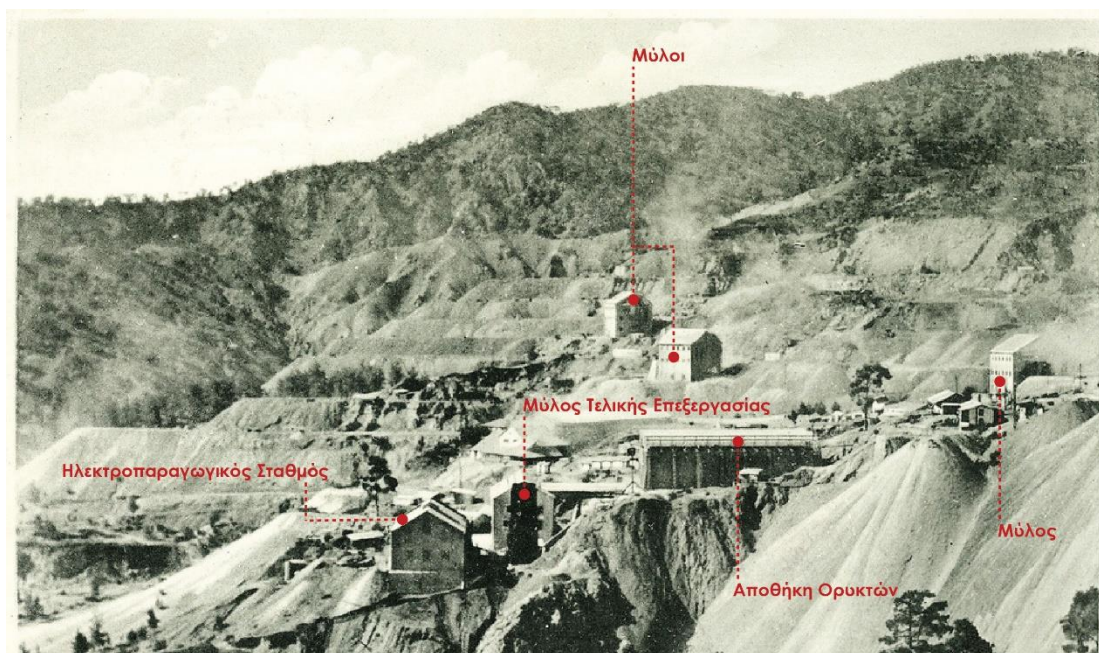
³⁴⁷ Aerial Ropeway, Description of Structures to be erected, Κρατικό Αρχείο, SA1 1137/1937, 12.

³⁴⁸ Ο.π.

δικτυωματική μεταλλοκατασκευή στην κορυφή και το συνολικό του ύψος ανερχόταν στα 24,58 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας.³⁴⁹

Όπως αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα, τα ορυχεία στην πρώτη φάση της ανάπτυξης τους, την περίοδο δηλαδή έως και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά τα σαφώς μικρότερα μεγέθη απασχόλησης εργατικού δυναμικού και τις σαφώς πιο περιορισμένες παραγωγικές και μεταφορικές υποδομές που διέθεταν, αποτέλεσαν για τη νήσο, σημαντικούς παρόχους μαζικής μισθωτής εργασίας, καθώς και πόλους εκμηχάνισης της παραγωγής και τεχνολογικής ωρίμανσης.

Εικ. 2.45. Βιομηχανικές εγκαταστάσεις του Αμιάντου όπως εικονίζονται σε cart postal, c. 1931 (Mangoian Bros, συλλογή συγγραφέα).

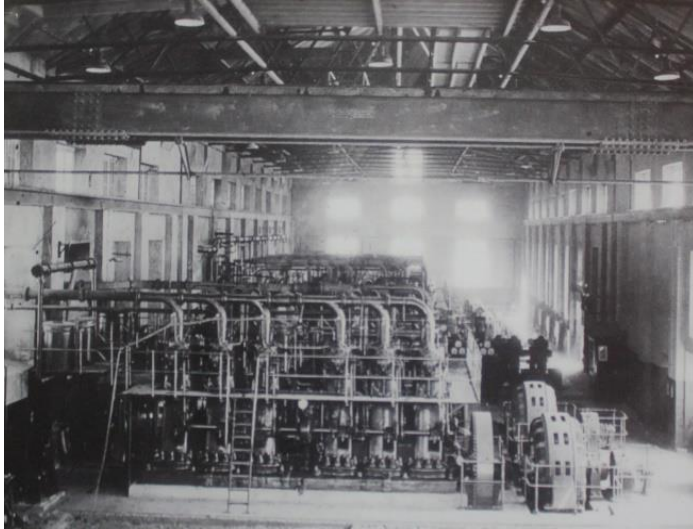

Εικ. 2.46. Αποψη της αποθήκης ορυκτών, του μύλου τελικής επεξεργασίας (fibre mill) και του ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού του Αμιάντου, 2011 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.47. Τυπικός μύλος πρωταρχικής επεξεργασίας των ορυκτών στον Αμιάντο, 2011 (συλλογή συγγραφέα).

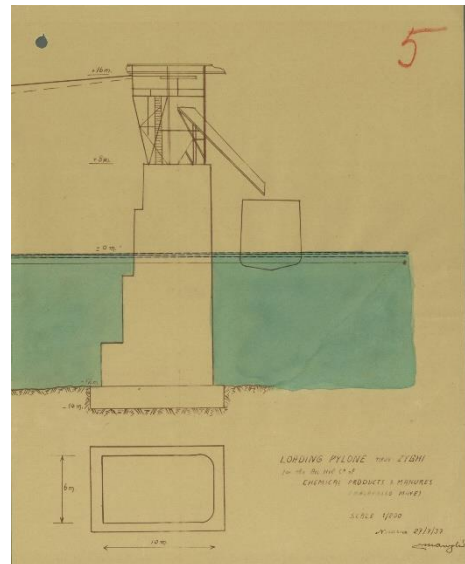
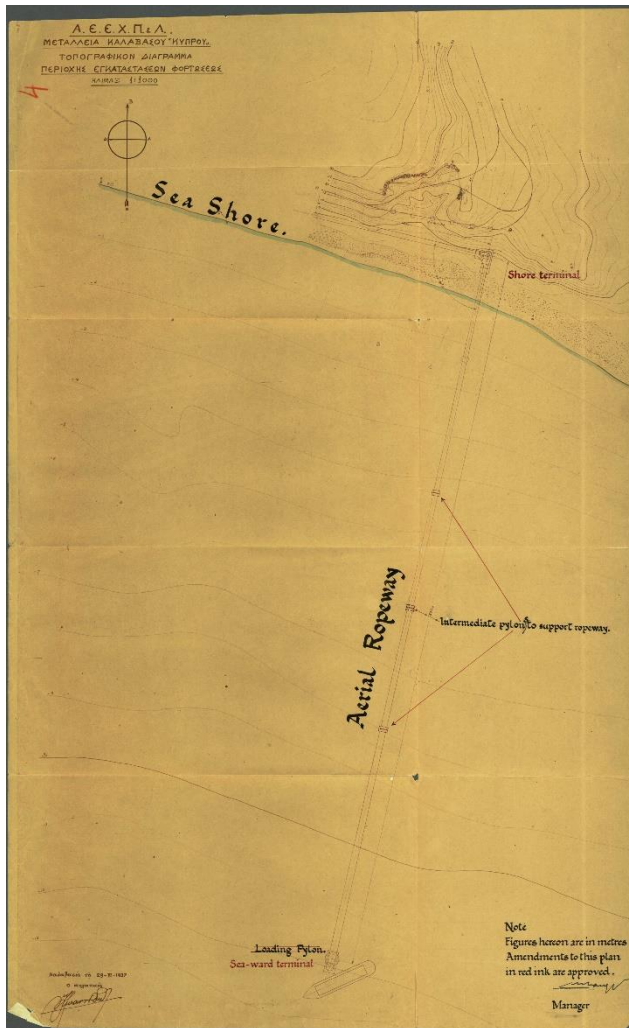
³⁴⁹ C.P. Manglis, General Manager of Hellenic Company of Chemical Products and Manures, Ltd to Elder Brethren, Trinity House, London, 12 September 1946, Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/3, 119.

Εικ. 2.48. Ηλεκτρομηχανολογικός εξοπλισμός του ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού του Αμιάντου, άγνωστης χρονολογίας (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Εικ. 2.49. Μεταλλικός πυλώνας του εναέριου καλωδιωτού μεταφορικού συστήματος του Αμιάντου, άγνωστης χρονολογίας (Αρχείο ΠΕΟ).

Εικ. 2.50. Σχέδιο του πυλώνα φόρτωσης των μεταλλευμάτων στα πλοία του εναέριου καλωδιωτού μεταφορικού συστήματος της ΑΕΕΧΠΛ στην περιοχή του Βασιλικού, 1937 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1137/1937).

Εικ. 2.51. Τοπογραφικό διάγραμμα του εναέριου καλωδιωτού μεταφορικού συστήματος της ΑΕΕΧΠΛ στην περιοχή του Βασιλικού, 1937 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1137/1937).

Εικ. 2.52. Άποψη του εναέριου καλωδιωτού μεταφορικού συστήματος της ΑΕΕΧΠΛ στην περιοχή του Βασιλικού, c. 1950s – 1960s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Με τις επενδύσεις του Μεσοπολέμου σε παραγωγικές υποδομές, όπως έχουν υποστηρίξει ερευνητές της οικονομίας τα ορυχεία μείωσαν την τεχνολογική υστέρηση της Κύπρου.³⁵⁰ Η απόσταση που χώριζε τα εξορυκτικά σύνολα από άλλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις ήταν πάρα πολύ μεγάλη, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Οι βιομηχανίες της μεταποίησης και της ενέργειας ήταν ακόμη περιορισμένες,³⁵¹ παρά την ύψωση των πρώτων σημαντικών φουγάρων στα μικρά αστικά κέντρα της νήσου.³⁵² Σύμφωνα με τις κυανές βίβλους (*Blue Books*) την περίοδο 1919–1939, η μεταποιητική βιομηχανία της Κύπρου εξακολουθούσε να αποτελείται κατά κύριο λόγο από εργοστάσια επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων, όπως οινοβιομηχανίες, καπνεργοστάσια, χαρουπόμυλους, βυρσοδεψεία, σαπωνοποιεία, τυροκομεία και αλευρόμυλους, απουσία άλλου τύπου βιομηχανικών εγκαταστάσεων της

---

³⁵⁰ Alexandros Apostolides, *Copper and Foreign Investment: The development of the mining industry in Cyprus during the great depression*, MPRA Paper no. 38758 (2012), online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/38758>; Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 82.

³⁵¹ Όπως καταγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο ακόμη και στα μέσα της δεκαετίας του 1930 η μεταποιητική βιομηχανία χαρακτηριζόταν σε σχετική κυβερνητική έκθεση ως ελάχιστος σημασίας, ενώ το μερίδιο της στο ΑΕΠ και στην απασχόληση ήταν μόλις 4,0% και 1,4% αντίστοιχα.

³⁵² Η Σιμόνη Αγγελίδη αναφέρει χαρακτηριστικά: "Ένας περιορισμένος αριθμός επιχειρήσεων, κυρίως στις βιομηχανίες των τροφίμων και άλλων ελαφριών βιομηχανιών άρχισε να αναπτύσσεται αυτή την περίοδο... Πολλές από τις παραγωγικές εγκαταστάσεις ήταν μόλις κάτι παραπάνω από εργαστήρια και μόνο μερικές σημαντικές μονάδες υπήρχαν." Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)," ό.π., 216. Ο Δημήτρης Χριστοδούλου για το ίδιο θέμα αναφέρει πως μεσοπολεμικά, τη δεκαετία του 1920, η μεταποιητική βιομηχανία άρχισε για πρώτη φορά να αποτελεί μια πραγματικότητα στον κυπριακό χώρο, με την ίδρυση λιγιστών σημαντικών βιομηχανικών μονάδων. Βλ. Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 94.

λεγόμενης “βαριάς” βιομηχανίας.³⁵³ Τη βιομηχανία της νήσου συμπλήρωναν επιπλέον λιγοστά παγοποιεία, πλινθοκεραμοποιεία, χυτήρια και μια σειρά από άλλες, πολύ μικρές και σε επίπεδο εργαστήριου ή βιοτεχνίας, παραγωγικές μονάδες.

Για την κατανόηση της μικρής κλίμακας των διαφόρων παραγωγικών κλάδων των “αστικών” βιομηχανιών είναι υποβοηθητικά τα μεγέθη του εργατικού δυναμικού, τα οποία επίσης καταγράφονταν τη δεδομένη περίοδο στις κυανές βίβλους. Η χαρουποβιομηχανία που αποτελούσε την περίοδο του Μεσοπολέμου μια από τις σημαντικότερες βιομηχανίες στη νήσο σε παραγωγή πλούτου απαρτιζόταν από 8 εργοστάσια απασχολώντας συνολικά 140 εργάτες, ο επίσης σημαντικός κλάδος της οινοβιομηχανίας σε έως και 23 βιομηχανικές μονάδες με 383 εργάτες, ενώ τα καπνεργοστάσια δεν ξεπέρασαν τα 8 με 540 εργάτες.³⁵⁴

Η συντριπτική πλειονότητα των βιομηχανικών μονάδων της νήσου συνέχιζε να στελεχώνεται από έως και 10 το πολύ εργάτες, να λειτουργεί με περιορισμένης κλίμακας και ισχύος ηλεκτρομηχανολογικούς εξοπλισμούς και να αναπτύσσεται σε παραδοσιακού τύπου κτήρια εντός των μικρών αστικών κέντρων, αρκετά από τα οποία διασώζονται έως σήμερα, τεκμηριώνοντας την μικρή κλίμακα και τη βιοτεχνικού τύπου οργάνωσή τους. Εξαιρέσεις αποτέλεσαν ορισμένες, μετρημένες στα δάχτυλα βιομηχανικές μονάδες, οι οποίες ιδρύθηκαν από ξένους επιχειρηματίες κυρίως για την επεξεργασία και εξαγωγή αγροτοκτηνοτροφικών προϊόντων, υψώνοντας τα πρώτα σημαντικά φουγάρα στον κυπριακό χώρο. Σε αυτές συγκαταλέγονται τα εργοστάσια που ίδρυσε η Ελληνική Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευματωδών (ΕΕΟΟ) μέσω της θυγατρικής Κυπριακής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευματωδών (ΚΕΟΟ) σε Μαλιά, Πέρα Πεδί και Λεμεσό, ο Χαρουπόμυλος Tragasol επίσης στη Λεμεσό, ο οποίος ιδρύθηκε από την ομώνυμη βρετανική εταιρεία εμπορίας και επεξεργασίας χαρουπιού, το Βυρσοδεψείο της Λάρνακας, το Μεταξουργείο της Γεροσκήπου τα κουμποποιεία της εβραϊκών συμφερόντων εταιρείας Dominion Manufacturing Company και ένα εργοστάσιο τεχνητών δοντιών (εικ. 2.53-2.55).

Εικ. 2.53. Το εργοστάσιο της ΚΕΟΟ στη Λεμεσό, τέλη 1920s - αρχές 1930s (Αρχείο ΚΕΟ).

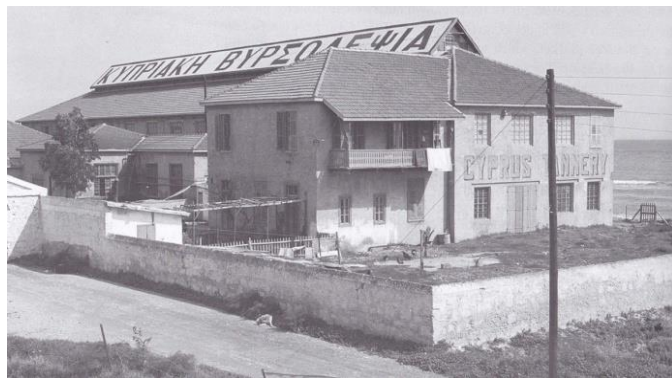
---

³⁵³ *The Cyprus Blue Book, 1918-1919, 1919-1920, 1920 ...1938.*

³⁵⁴ Ο.π.

Εικ. 2.54. Το Μεταξουργείο της Γεροσκήπου, 2014 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.55. Η Κυπριακή Βυρσοδεψία Λάρνακας, c. 1950-1957 (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, πηγή: Eufrosyne Rizoroulou-Egoumenidou, *Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th Century, From Traditional tanneries to modern industries*, Nicosia: Cyprus Research Centre, 2009, 214).

Οι παραπάνω εγκαταστάσεις μαζί με λιγοστές ακόμη αντίστοιχες, που ιδρύθηκαν στις πρώτες δυο δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα συνδιαμόρφωσαν στην Κύπρο του Μεσοπολέμου το μικρό σύνολο των βιομηχανικών εγκαταστάσεων που ξέφευγαν του εργαστηρίου ή της βιοτεχνίας. Αποτέλεσαν τις μοναδικές βιομηχανίες που απασχόλησαν μερικές δεκάδες εργατών σε κτηριακές μονάδες εργοστάσια, τα όποια ήταν και τα πρώτα που κατασκευάστηκαν λόγω κλίμακας, υποχρεωτικά εκτός των ιστορικών σήμερα κέντρων των πόλεων. Τα εν λόγω εργοστάσια προσομοιάζαν, όσον αφορά την τυπολογία και την κατασκευή, με μεγάλες αποθήκες και εργαστήρια αφού υιοθέτησαν παρόμοιες "παραδοσιακές" κατασκευαστικές πρακτικές. Τα περισσότερα από αυτά οργανώθηκαν σε κτήρια με τοίχους από λιθοδομές, στεγασμένα με δίριχτες στέγες ξύλινου φέροντα οργανισμού. Οι ηλεκτρομηχανολογικές τους εγκαταστάσεις αν και σύγχρονες δεν αποτέλεσαν για τα πλείστα βασικό στοιχείο στην οργάνωσή τους, αφού η επεξεργασία των γεωργικών κατά βάση προϊόντων δεν απαιτούσε περίπλοκες και εκτεταμένες ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις, με τον κύριο όγκο των εν λόγω εργοστασίων να οργανώνουν αποθήκες ή δεξαμενές πρώτων υλών και παραγόμενων προϊόντων, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούσαν πρώτες ύλες για μεγαλύτερες βιομηχανίες του εξωτερικού.

Τα παραπάνω εργοστάσια όμως έφεραν νέες τεχνολογίες και τεχνογνωσία στην Κύπρο από το έστω και περιορισμένο προερχόμενο από το εξωτερικό ειδικευμένο προσωπικό που τα

στελέχωσε, εισάγοντας έστω και μερικές εκατοντάδες Κυπρίων στο εργοστασιακό σύστημα παραγωγής. Στην εισαγωγή μηχανημάτων και τεχνογνωσίας συνεπικουρούσαν και οι υπόλοιπες μικρότερες βιοτεχνικού τύπου μονάδες παραγωγής. Σε κάθε περίπτωση όμως η εξορυκτική βιομηχανία υπερείχε των υπόλοιπων βιομηχανιών σε προσφορά εργασίας και στην εισαγωγή ηλεκτρομηχανολογικής και κατασκευαστικής τεχνολογίας.

Ενώ ο ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός του Αμιάντου ήταν ισχύος 3.350 h.p., ο αντίστοιχος που τροφοδοτούσε ολόκληρη την πόλη της Λεμεσού την ίδια περίοδο, τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Κύπρου ήταν 670 h.p. και της Λάρνακας στις αρχές της δεκαετίας του 1940 ήταν 546 h.p.³⁵⁵ Η CMC διέθετε τις μεγαλύτερες δεξαμενές πετρελαίου της αποικίας,³⁵⁶ ενώ ήταν και η μεγαλύτερη εισαγωγέας κάρβουνου.³⁵⁷ Η ίδια εταιρεία ήταν από τους πρώτους χρήστες σκυροδέματος στη νήσο από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 και η μόνη βιομηχανική επιχείρηση που χρησιμοποίησε οπλισμένο σκυροδέμα και δομικό σίδηρο τόσο εκτεταμένα στις κατασκευές της.³⁵⁸ Το μεταλλουργικό εργοστάσιο που ίδρυσε το 1933 ήταν μια υπερκατασκευή για τα δεδομένα της εποχής, αν ληφθεί υπόψη ότι μόνο για τις πρώτες 150 μέρες της ανέγερσής του είχαν πληρωθεί 32.000 μεροκάματα.³⁵⁹

Ο Κύπριος αγρότης από το όργωμα και το θέρμα με χειροποίητα μεσαιωνικά εργαλεία και μηχανές και την οικοδομή του πλίνθου και του λίθου βρέθηκε στα ορυχεία να συναρμολογεί μεταλλικές δοκούς, να κατασκευάζει φέροντα στοιχεία οπλισμένου σκυροδέματος, να χειρίζεται πετρελαιομηχανές και ηλεκτρογεννήτριες, κατανοώντας τη σημασία της μηχανής στη σύγχρονη εποχή και αποκτώντας τεχνικές γνώσεις, οι οποίες μπορούσαν να τύχουν εφαρμογών και εκτός των ορυχείων (εικ. 2.56-2.57).

Σχετικά με την εξοικείωση των Κυπρίων με μηχανικά μέσα χαρακτηριστική είναι η παρακάτω αναφορά του David Lavender: "The mill was the greatest drain. Structural steel for it and for the storage sheds had been shipped prefabricated and then unloaded in bewildering disarray. Pulling it together and then trying to train Cypriot farmers not to flinch when riveting with air guns was taking more time than had been allowed. Indeed, overcoming and

---

³⁵⁵ Μίμης Σοφοκλέους, *Bruno Cannoni, Ημερολόγιο Εργασίας για την Ηλεκτροφωτιστική Εταιρεία Λεμεσού 1931-1932* (Λεμεσός: Αφή, 2012), 41· Mayor of Municipal Corporation of Larnaca to the Colonial Secretary, 17 September 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 547/1941, 48· The Controller of Supplies, Larnaca Electricity Supply, 4 October 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 547/1941, 54.

³⁵⁶ Conservator of Forests to the Colonial Secretary, 7 March 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 607/1944, 1.

³⁵⁷ H.S. Mudd, CMC to Sir Ronald Storrs, Governor of Cyprus, 9 March 1931, Κρατικό Αρχείο, SA1 782/1923, 3.

³⁵⁸ Γεώργιος Κωνσταντίνου και Ιωάννης Παναγίδης, *Κύπρος και Γεωλογία* (Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, 2013), 238, 323· Director of Public Works, Κρατικό Αρχείο, SA1 1386/1914/1, 221

³⁵⁹ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933.

flinching proved impossible, and supervisor William Huddle had to return to hand riveting, pairing his men in teams-still another drain on man power."³⁶⁰

Οι τεχνίτες των ορυχείων απέκτησαν φήμη στην Κύπρο για τις δεξιότητές τους.³⁶¹ Απουσία τεχνικών σχολών ή ανώτερων σχετικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ο ρόλος των ορυχείων στην τεχνολογική εκπαίδευση των Κυπρίων ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, εάν ληφθεί υπόψη και ο μεγάλος αριθμός των ατόμων που εργάστηκαν στις παραγωγικές και μεταφορικές υποδομές σε σχέση και με την μικρή κλίμακα της αποικίας.

Εικ. 2.56. Εργασίες για την κατασκευή εγκατάστασης φρεατίου από οπλισμένο σκυρόδεμα στην Σκουριώτισσα, c. 1923-1925 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Εικ. 2.57. Στιγμιότυπο από αλώνισμα σε παραδοσιακό οικισμό της Κύπρου, c. 1923-1925 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

---

³⁶⁰ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 223.

³⁶¹ "Είναι γεγονός ότι οι τεχνίτες της εταιρείας [CMC] απολαμβάνουν ιδιαίτερης φήμης, γιατί η πολύχρονη απασχόληση στην εταιρεία και η χρησιμοποίηση εργαλείων που μονάχα στο μεταλλείο αυτό υπάρχουν, τους κατέστησε πραγματικά εξασκημένους στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό μέσα στις κυπριακές συνθήκες." Βλ. "Η Διαφορά με την ΚΜΕ – Να προστατευτούν οι εργάτες των μεταλλείων – Σειρά Άρθρων του Γ.Γ. της Οργανωτικής Επιτροπής Συντεχνιών Κύπρου," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 8 Μαρτίου 1946. Μηχανικοί της πολυεθνικής κατασκευαστικής εταιρείας J&P, που εργάστηκαν τις επόμενες δεκαετίες σε έργα στις αραβικές χώρες αναφέρονται επίσης στους πολύ καλούς τεχνίτες που στελέχωσαν την εταιρεία οι οποίοι προέρχονταν από την περιοχή του κόλπου της Μόρφου, όπου δραστηριοποιήθηκε η CMC. Βλ. Χρήστος Κάιζερ, προφορική μαρτυρία (Πάφος: 18 Ιουνίου 2015).

2.3. ΓΕΝΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΥ

Οι εταιρείες που δημιουργούσαν βιομηχανικά σύνολα ανά το παγκόσμιο, είχαν ως κύριο στόχο στους όποιους σχεδιασμούς τους, “τη μεγιστοποίηση των κερδών και την ελαχιστοποίηση των εξόδων,” ενώ η δημιουργία χώρων εργασίας και κατοίκησης τόσο υπό τη μορφή των *company villages* ή *towns*, όσο και πιο ακραίων και άγριων μορφών χωρικών οργανώσεων εργασίας και κατοίκησης στις αποικίες αποσκοπούσαν στην αύξηση της παραγωγής και στον έλεγχο του ντόπιου εργατικού δυναμικού και προφανώς όχι στην ευημερία του.³⁶²

Αυτή ήταν και η βασική αρχή που ρύθμιζε την οργάνωση του χώρου από την πολεοδομική κλίμακα έως τον σχεδιασμό της εργατικής κατοικίας σε όλες τις βιομηχανικές κοινότητες των αποικιών. Αυτή όμως η κοινή βασική αρχή στην οργάνωση των βιομηχανικών κοινοτήτων, αναλόγως των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της κάθε αποικίας, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της διαφορετικής κάθε φορά γραμμής παραγωγής, των διαθέσιμων κεφαλαίων, των ιδιοτήτων της κάθε εποχής και πλήθους άλλων παραμέτρων μπορούσε να εξυπηρετηθεί χωρικά με διαφορετικούς τρόπους και στο πλαίσιο διαφορετικών βαθμών άσκησης ελέγχου.

Το καταρχήν ερώτημα που γεννάται είναι πως συγκροτήθηκαν/οργανώθηκαν στην “πολεοδομική τους κλίμακα,” και τι είδους πλέγματα ελέγχου των εργατών είχαν αναπτυχθεί τόσο στην εποχική *company town* του Αμιάντου, όσο και στην *company town* - δίκτυο της CMC για να εξυπηρετηθούν οι οικονομικοί σχεδιασμοί των δυο εταιρειών, στο πλαίσιο τόσο των ιδιαίτερων τοπικών χαρακτηριστικών της αποικιοκρατίας την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Κύπρο, όσο και των παγκόσμιων πολιτικών και πρακτικών που ακολουθούσαν τη δεδομένη περίοδο τα ιμπεριαλιστικά πολιτικά κέντρα και οι καπιταλιστικές δυνάμεις στη διαχείριση των λαών των αποικιών. Η εκμετάλλευση των υλικών πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού των αποικιών ήταν ένα έργο το οποίο μοιράζονταν εξίσου οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις με πολυεθνικές εταιρείες των δυτικών μητροπόλεων.³⁶³

2.3.1. Χωρική οργάνωση: διαχωρισμός κοινωνικών τάξεων, φυλετικές διακρίσεις και ζωνοποίηση χρήσεων γης

Τόσο η *company town* του Αμιάντου, όσο και η *company town* – δίκτυο της CMC σχηματίζονταν κατά φάσεις με την εφαρμογή αλλητάλληλων συνήθως μη μακρόπνοων

---

³⁶² Ambe J. Njoh, *Planning Power: Town Planning and Social Control in Colonial Africa* (New York: UCL Press, 2007), 189-189.

³⁶³ Ο.π., 39.

προγραμματισμών και σχεδιασμών, που συχνά ακολουθούσαν τις εξελίξεις, αντιμετωπίζοντας εκ των υστέρων προβλήματα και ανάγκες. Και οι δυο *company towns* αναπτύσσονταν και λειτουργούσαν κατά τρόπο που διασφάλιζε τις συνεχώς μεταβαλλόμενες ανάγκες της γραμμής παραγωγής και της κατά το δυνατόν καλύτερα ελεγχόμενης, ειρηνικής και χωρίς εντάσεις εργασίας και παράλληλης διαβίωσης των διαφορετικών κατηγοριών εργατών, του μέσου και ανώτερου προσωπικού καθώς και των εξαρτώμενων μελών όλων των εργαζομένων.

Για την ικανοποίηση των παραπάνω, δηλαδή της βέλτιστης λειτουργίας της γραμμής παραγωγής, του ελέγχου του εργατικού δυναμικού και της ειρηνικής διαβίωσης των διαφορετικών ομάδων των εργαζομένων, τόσο η *company town* του Αμιάντου, όσο και οι τρεις οικισμοί (Σκουριώτισσα, Μαυροοβούνι, Ξερός) της *company town* - δικτύου της CMC, οργανώθηκαν σε επιμέρους ενότητες για να εξυπηρετήσουν τη διακριτή χωροθέτηση διαφορετικών χρήσεων γης ή τη δημιουργία επαναλαμβανόμενων ενοτήτων μικτών χρήσεων γης (παραγωγής και κατοίκησης), καθώς και το σχηματισμό γειτονιών ή συνοικιών με ταξικά, εθνικά και άλλα κριτήρια.

Ένα βασικό μοντέλο οργάνωσης των *company villages* ή *towns* που διεθνώς είχε απαντηθεί, ακολουθούσε δυο βασικές αρχές οργάνωσης του χώρου. Τη ζωνοποίηση των χρήσεων γης και το διαχωρισμό της κατοικίας σε επιμέρους περιοχές με ταξικά κριτήρια, βάσει των οποίων προκύπταν τέσσερις κύριες πολεοδομικές ενότητες,³⁶⁴ α) η ζώνη του εργοστασίου με τα εργαστήρια και τα τερματικά των δικτύων μεταφοράς, β) η ζώνη των εγκαταστάσεων των συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης (καταστήματα λιανικού εμπορίου, αναψυχής κ.α), γ) η ζώνη των εργατικών κατοικιών και δ) η ζώνη κατοίκησης των ανώτερων στελεχών.³⁶⁵ Οι παραπάνω περιοχές αν και συνήθως οργανώνονταν ως μια πολεοδομική ενότητα η καθεμία, μπορούσε να αναπτύσσονται και σε περισσότερες ανάλογα με τη φύση της παραγωγής, ενώ η περιοχή των συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης δεν αποτελούσε κατ' ανάγκη μια διακριτή περιοχή, αλλά μπορούσε να αναπτύσσεται είτε στο κέντρο της περιοχής

---

³⁶⁴ Ενώ στους φυσικά αναπτυσσόμενους οικισμούς οι κοινωνικοί διαχωρισμοί προέκυπταν στο πλαίσιο διαφόρων κοινωνικοοικονομικών πιέσεων, στις *company towns* η δημιουργία γκέτο ήταν συνήθως προσχεδιασμένη. Βλ. Douglas J. Porteous, "The Nature of the Company Town," *Transaction of the Institute of British Geographers*, 51 (1970): 128, 135. Για τους κοινωνικούς διαχωρισμούς και τη ζωνοποίηση των χρήσεων γης στις *company towns* βλ. John S. Garner, *The Model Company Town: Urban Design through Private Enterprise in Nineteenth-Century New England* (Amherst: The University of Massachusetts Press, 1984), 210, 214-215· Olga Paterlini de Koch, "Company Towns of Chile and Argentina" στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner (New York and Oxford: Oxford University Press, 1992), 224-225· James B. Allen, *The Company Town in the American West* (Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1966), 81-82.

³⁶⁵ Ο.π.

των εργατικών κατοικιών, είτε σε έναν ή περισσότερους κύριους οδικούς άξονες των εργατικών οικισμών.³⁶⁶

Στην περίπτωση του Αμιάντου η λογική της ταξικής διαφοροποίησης οδήγησε τις ιδιοκτήτριες εταιρείες στο διαχωρισμό των εργατικών κατοικιών από τις κατοικίες του ανώτερου (διευθυντικού) προσωπικού και από τις πλείστες κατοικίες του μέσου υπαλληλικού προσωπικού, ενώ η ζωνοποίηση των χρήσεων γης και κυρίως ο σαφής χωρικός διαχωρισμός μεταξύ παραγωγικών υποδομών και κατοικίας δεν πραγματοποιήθηκε. Αντίθετα οι εργατικές κατοικίες των απλών εργατών οργανώθηκαν σε αριθμό συνοικιών, τόσο για την άμεση εγγύτητά τους στους χώρους εργασίας, με ανύπαρκτες ή μηδαμινές αποστάσεις μεταξύ ορυχείων και κατοικιών ή εργοστασίων (μύλων) και εργαστηρίων και κατοικιών, όσο και για την διασφάλιση της επιθυμητής από την εταιρεία χωρικής απόστασης μεταξύ μονίμων υπαλλήλων και εργατών από τους εποχικούς εργάτες, που συνέρρεαν στην περιοχή για να εργαστούν κατά τους θερινούς μήνες.

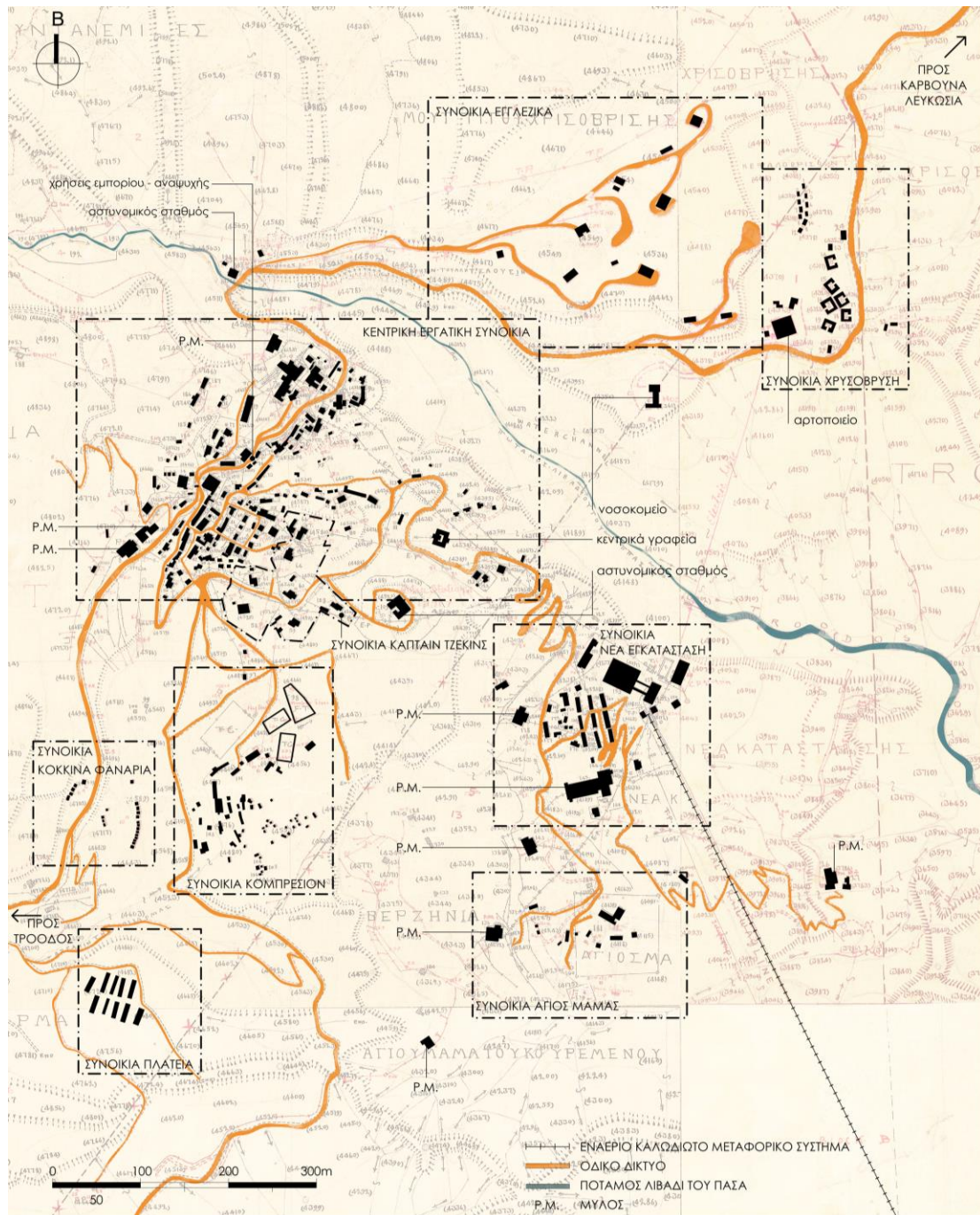
Ακολουθώντας τις παραπάνω αρχές, ο Αμιάντος οργανώθηκε σταδιακά σε εννέα πολεοδομικές ενότητες - συνοικίες, οι οποίες συνίσταντο στην κεντρική εργατική συνοικία, σε πέντε επιπλέον εργατικές συνοικίες, όπου ήταν χωροθετημένες σε ορισμένες περιπτώσεις και παραγωγικές εγκαταστάσεις και σε τρεις συνοικίες για το μέσο και το ανώτερο προσωπικό. Εκτός από τις παραπάνω πολεοδομικές ενότητες, σε διάφορες θέσεις βρίσκονταν επιπλέον κατοικίες – παραπήγματα πλησίον των χώρων εξόρυξης, ενώ σε ανεξάρτητη θέση είχε κατασκευαστεί το νοσοκομείο της *company town* (εικ. 2.58).³⁶⁷

Η κεντρική εργατική συνοικία αποτελούσε την “καρδιά” της όλης περιοχής, ανεπτυγμένη οργανικά, εκατέρωθεν του κύριου οδικού άξονα Καρβουνά – Τροόδους που διέτρεχε την *company town*, αποτελώντας την μετεξέλιξη του πρώτου σχηματισμού του Αμιάντου, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί έως το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Στην κεντρική εργατική συνοικία διέμεναν κατά κύριο λόγο οι μόνιμοι, μη εποχικοί δηλαδή εργάτες, οι τεχνικοί και οι υπάλληλοι του ορυχείου και διάφοροι επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή. Επί του άξονα Καρβουνά – Τροόδους, που διέτρεχε την συνοικία, λειτούργησαν τα πλείστα καταστήματα λιανικού εμπορίου και αναψυχής, που εξυπηρετούσαν το σύνολο της *company town*, καθώς και εργαστήρια, αποθήκες αλλά και μύλοι πρωτογενούς επεξεργασίας του ορυκτού, τα οποία ήταν συγκεντρωμένα στα δυτικά του παραπάνω οδικού άξονα.

---

³⁶⁶ Ο.π.

³⁶⁷ H.G. Mountain, Inspector of Mines to the Director of Public Works, 20 September 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 18.

Εικ. 2.58.* Τοπογραφικό σχέδιο των συνοικιών του Αμιάντου την περίοδο του Μεσοπολέμου (υπόβαθρο: Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, αποσπάσματα τοπογραφικών σχεδίων 3753, 3754, 3761, 3762, original, κλ. 1:5000, 1920-1927).

Από τις υπόλοιπες πέντε εργατικές συνοικίες, οι τέσσερις, το Κομπρέσιον, ο Άγιος Μάμας, τα Κόκκινα Φανάρια και η Πλατεία, ήταν χωροθετημένες στους επιμέρους χώρους εξόρυξης νότια της κεντρικής εργατικής συνοικίας εξυπηρετώντας τους αμιαντωρύχους που εργάζονταν σε αυτούς,³⁶⁸ ενώ η τελευταία, η Νέα Εγκατάσταση, που βρισκόταν επίσης σε

³⁶⁸ Ο οικισμός του Κομπρέσιον φιλοξενούσε και τον σταθμό παραγωγής πεπιεσμένου αέρα που ήταν απαραίτητος για τη λειτουργία του ορυχείου από τον οποίο έλαβε και το όνομά του.

άμεση εγγύτητα με τα ορυχεία, διέθετε ένα σύνολο παραγωγικών και υποστηρικτών υποδομών που περιελάμβαναν το εργοστάσιο τελικής επεξεργασίας του ορυκτού (*fiber mill*), μύλους πρωτογενούς άλεσης, τον ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό της *company town*, εργαστήρια και το τερματικό του εναέριου συστήματος μεταφοράς του αμιάντου από τα ορυχεία προς τις ακτές της Λεμεσού. Στις εν λόγω πολεοδομικές ενότητες διέμεναν στη συντριπτική τους πλειονότητα οι εποχικοί εργάτες, οι οποίοι συνέρρεαν στο ορυχείο κατά τους θερινούς μήνες, εξαιρουμένης της συνοικίας της Νέας Εγκατάστασης όπου διέμεναν και αρκετοί μόνιμοι εργάτες.³⁶⁹

Οι μύλοι πρωταρχικής επεξεργασίας του ορυκτού βρίσκονταν σε διάφορες θέσεις, ακόμη και στις παρυφές της κεντρικής εργατικής συνοικίας, για την πρωταρχική επεξεργασία των κατά τόπους εξορυγμένων πετρωμάτων, τα οποία μέσω ενός δικτύου από ράγες στις οποίες κινούνταν βαγονέτα που έσερναν εργάτες, συνδέονταν τόσο με τις κατά τόπους εξορυκτικές θέσεις, όσο και με τις εγκαταστάσεις τελικής επεξεργασίας του ορυκτού, από όπου γινόταν η αποστολή για εξαγωγή, είτε με φορτηγά προ του 1924, είτε μέσω του τερματικού του εναέριου μετέπειτα συστήματος μεταφοράς.³⁷⁰

Η Νέα Εγκατάσταση αποτελούσε ουσιαστικά μια βιομηχανική ζώνη, η οποία δημιουργήθηκε, τόσο για τη συγκέντρωση των κύριων παραγωγικών υποδομών σε μια πολεοδομική ενότητα, όσο και για τη διασύνδεση των παραπάνω υποδομών με το εναέριο μεταφορικό σύστημα της εταιρείας που οδηγούσε από το 1924 και έπειτα τον αμιάντο στις ακτές. Η δημιουργία της Νέας Εγκατάστασης αποσκοπούσε στη βελτιστοποίηση του συστήματος παραγωγής και όχι στο διαχωρισμό της εργασίας από την κατοίκηση, δεδομένης τόσο της συνέχισης της λειτουργίας διαφόρων παραγωγικών υποδομών πλησίον των εργατικών κατοικιών των υπολοίπων συνοικιών της *company town*, όσο και της κατασκευής νέων εργατικών κατοικιών και καταστημάτων λιανικού εμπορίου και αναψυχής (καφενεία) στην εν λόγω περιοχή.

Όσον αφορά τέλος τις τρεις συνοικίες που αφορούσαν το μέσο και ανώτερο προσωπικό, συγκεκριμένα τους Κύπριους επιστάτες και τα διευθυντικά στελέχη που προέρχονταν κυρίως από χώρες της Δυτικής Ευρώπης, την συνοικία της Χρυσόβρυσης και τις συνοικίες Εγγλέζικα και Κάπταιν Τζέκινς αντίστοιχα, οι δυο πρώτες οργανώθηκαν σε υψηλότερα υψόμετρα, στις πλέον απομακρυσμένες θέσεις από τους χώρους εξόρυξης και επεξεργασίας των ορυκτών καθώς και από τις μεγάλες εκτάσεις απόρριψης των σκάρτων, βόρεια του ποταμού Λιβάδι

---

³⁶⁹ Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co.), 6 April 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 12-23· Νίτσα Ξιναρή, προφορική μαρτυρία (Κακοπετριά: 24 Απριλίου 2016)· Σοφρώνης Εκεσιής, προφορική μαρτυρία (Κάτω Αμιάντος: 19 Φεβρουαρίου 2015)· Ανδρέας Τζιαμαλής, προφορική μαρτυρία (Πελένδρι: 19 Απριλίου 2015).

³⁷⁰ S.H. Hollowday, A. M. I. Mech. E., Chief Enginner, Cyprus Asbestos Mines Ltd., "Siam & Spain...Egypt & Eire... They all want Asbestos from Cyprus," *Cyprus Review*, May 1951.

του Πασά που διέτρεχε την *company town*,³⁷¹ ενώ η τρίτη (Κάππαιν Τζέκινς) συγκροτήθηκε στις νοτιοανατολικές παρυφές της κεντρικής εργατικής συνοικίας.

Η Χρυσόβρυση σχηματίστηκε το 1926 για τη διαμονή των συνεχώς αυξανόμενων επιστατών που απασχολούσε η εταιρεία λόγω της αύξησης της παραγωγής, αλλά και για την παροχή καλύτερων συνθηκών κατοίκησης σε επιστάτες, οι οποίοι προηγουμένως διέμεναν στην κεντρική εργατική συνοικία, όπου άρχισαν να δημιουργούνται φαινόμενα συνωστισμού.³⁷² Διέθετε ένα καφενείο, ενώ πλησίον των κατοικιών των επιστατών κατασκευάστηκε την ίδια περίπου περίοδο και το θηριώδες αρτοποιείο της *company town* (βλ. ενότητες 2.3.3 και 2.4.3). Αν και στην εταιρεία ασκήθηκαν πρόσκαιρες και χλιαρές "πιέσεις" από κυβερνητικούς αξιωματούχους στα τέλη της δεκαετίας του 1920, επί διακυβέρνησης Ronald Storrs, να μεταφερθούν στην εν λόγω περιοχή σταδιακά όλες οι εργατικές κατοικίες, ώστε να απομακρυνθούν από τους χώρους εξόρυξης και επεξεργασίας των ορυκτών, η εταιρεία δεν προχώρησε σε νέα κατασκευαστικά προγράμματα στην περιοχή.³⁷³

Η συνοικία Εγγλέζικα οργανώθηκε βορειότερα όλων των συνοικιών στην πλέον ευνοϊκή θέση της μεταλλευτικής μίσθωσης, σε αρκετή απόσταση από τα ορυχεία, τις οχληρές παραγωγικές υποδομές και τις κατοικίες των απλών εργατών. Οι κατοικίες που συγκροτούσαν τα Εγγλέζικα χωροθετήθηκαν οργανικά εντός του δάσους και ήταν προσβάσιμες από οδούς, οι οποίες εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τους ενοίκους της συνοικίας. Στην περιοχή εκτός των κατοικιών χωροθετήθηκε και το αγγλόφωνο σχολείο στο οποίο φοιτούσαν τα παιδιά του ανώτερου προσωπικού.

Τέλος, οι κατοικίες στη συνοικία Κάππαιν Τζέκινς, οι οποίες είχαν κατασκευαστεί επίσης για το ανώτερο προσωπικό δεν είχαν την χωρική απόσταση από τις εργατικές κατοικίες και τις παραγωγικές υποδομές που είχαν οι αντίστοιχες στα Εγγλέζικα, και η χωροθέτησή τους στις παρυφές της κεντρικής εργατικής συνοικίας μπορεί να συσχετιστεί με την αντίληψη, πως ήταν προς όφελος της παραγωγής, οι κατοικίες διευθυντικών στελεχών να έχουν εποπτεία της παραγωγής.³⁷⁴ Οι εν λόγω κατοικίες είχαν καλύτερη εποπτεία προς τα ορυχεία, ενώ παρά την εγγύτητά τους με τις εργατικές κατοικίες της περιοχής, εξαιτίας της γεωμορφολογίας και των

---

³⁷¹ Η επεξεργασία πέραν του ενός εκατομμυρίου τόνων πετρώματος ετησίως για την εξαγωγή μερικών χιλιάδων τόνων αμιάντου είχε δημιουργήσει επιπλέον και τεράστιες ποσότητες απορριμμάτων, οι οποίες βρίσκονταν διάσπαρτες στις εξορυκτικές περιοχές και κυρίως στις νοτιότερες περιοχές του ορυχείου. Για παράδειγμα το έτος 1937 εξορύχτηκαν 1.400.000 τόνοι πετρώματος, εκ των οποίων οι 300.000 κατέληξαν στους σπαστήρες για να παραχθούν 11.200 τόνοι αμιάντου. Βλ. Director of Public Works to Colonial Secretary Nicosia, 6 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 1261/1937/1, 16.

³⁷² H.G. Mountain, Inspector of Mines to the Director of Public Works, 20 September 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 18.

³⁷³ Ο.π.

³⁷⁴ Για την εν λόγω αντίληψη βλ. σχετικά, Alison K. Hoagland, *Mine Towns, Buildings for Workers in Michigan's Copper Country* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010), 24.

μεγάλων οικοπέδων που απολάμβαναν, τα οποία είχαν εμβαδόν έως και 4 περίπου στρέμματα, είχαν μια σχετική απόσταση από αυτές.³⁷⁵

Υπό αυτές τις συνθήκες οι διακριτές πολεοδομικές ενότητες της *company town* του Αμιάντου εξυπηρετούσαν το διαχωρισμό της κατοικίας των διευθυντών από την κατοικία των υπολοίπων εργαζομένων του ορυχείου, το διαχωρισμό της κατοικίας των μόνιμων εργατών και υπαλλήλων από την κατοικία των εποχικών εργατών, καθώς και την άμεση εγγύτητα του μόνιμου και κυρίως του εποχικού εργατικού δυναμικού με τους εργασιακούς χώρους, εξαιτίας της αδιαφορίας των διοικήσεων του Αμιάντου για τις αναγκαίες "ανάσες" που χρειαζόταν η εργατική κατοικία από το θόρυβο, τη σκόνη και τα καυσαέρια της παραγωγής.

Όπως συνέβη στον Αμιάντο, έτσι και στην CMC οι οικισμοί που οργάνωσαν την *company town* - δίκτυο (Σκουριώτισσα, Μαυροβούνι, Ξερός) οργανώθηκαν σε επιμέρους χωρικές ενότητες για να ικανοποιήσουν ταξικούς και άλλους διαχωρισμούς στην ανάπτυξη της κατοικίας, αλλά και για την εφαρμογή στην εν λόγω περίπτωση, σε αντίθεση με τον Αμιάντο, της λογικής της ζωνοποίησης των χρήσεων γης και κυρίως για τη διακριτή χωροθέτηση των περιοχών κατοικίας από τα μεταλλεία και τις παραγωγικές εγκαταστάσεις.

Συγκεκριμένα η Σκουριώτισσα αναπτύχθηκε σε τρεις διακριτές ενότητες, οι οποίες οργανώθηκαν σε μια σχετικά μικρή μεταξύ τους απόσταση, α) στη περιοχή των μεταλλείων και των υποστηρικτικών παραγωγικών υποδομών, όπου βρισκόταν και το τερματικό του σιδηρόδρομου, ανατολικά του Καρκώτη ποταμού που διέτρεχε την περιοχή, β) στην περιοχή της συνοικίας του ανώτερου προσωπικού, η οποία βρισκόταν στη Μονή της Σκουριώτισσας, επίσης ανατολικά του ποταμού αλλά νοτιότερα και σε απόσταση από την οχληρία των μεταλλείων και γ) στην περιοχή της εργατικής συνοικίας, η οποία αναπτύχθηκε στα δυτικά του εν λόγω ποταμού (εικ. 2.59). Στην περιοχή των μεταλλείων κατασκευάστηκαν παραγωγικές εγκαταστάσεις και εργαστήρια (εργοστάσιο θραύσης και διαλογής, ξυλουργείο, σιδηρουργείο κ.α.), καθώς και λιγοστές εργατικές κατοικίες πριν τη συγκρότηση της εργατικής συνοικίας (έως περί το 1923), στην περιοχή του ανώτερου προσωπικού μόνο κατοικίες, υποδομές κοινωνικών εξυπηρετήσεων και αναψυχής για αποκλειστική χρήση του εν λόγω προσωπικού, καθώς και τα γραφεία της εταιρείας, ενώ η περιοχή των εργατικών κατοικιών χωριζόταν σε τρεις ακόμη επιμέρους ενότητες με αμελητέες μεταξύ τους αποστάσεις. Επρόκειτο για την ενότητα των εργατικών κατοικιών που διέμεναν αποκλειστικά ελεύθεροι εργάτες, την ενότητα των εργατικών κατοικιών που διέμεναν κυρίως οικογένειες και την ενότητα των υποδομών κοινωνικών εξυπηρετήσεων, εμπορίου και αναψυχής.

---

³⁷⁵ Η εν λόγω συνοικία συγκροτήθηκε προγενέστερα της συνοικίας Εγγλέζικα και την εποχή που είχε αρχίσει να πρωτοδημιουργείται οι πλησιέστερες εργατικές κατοικίες προς τις κατοικίες του ανώτερου προσωπικού πρέπει να είχαν μεγαλύτερη απόσταση από αυτή που φαίνεται στο μεσοπολεμικό τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής του Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας. Βλ. τοπογραφικό σχέδιο 3753, original, κλ. 1:5000, 1926, Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

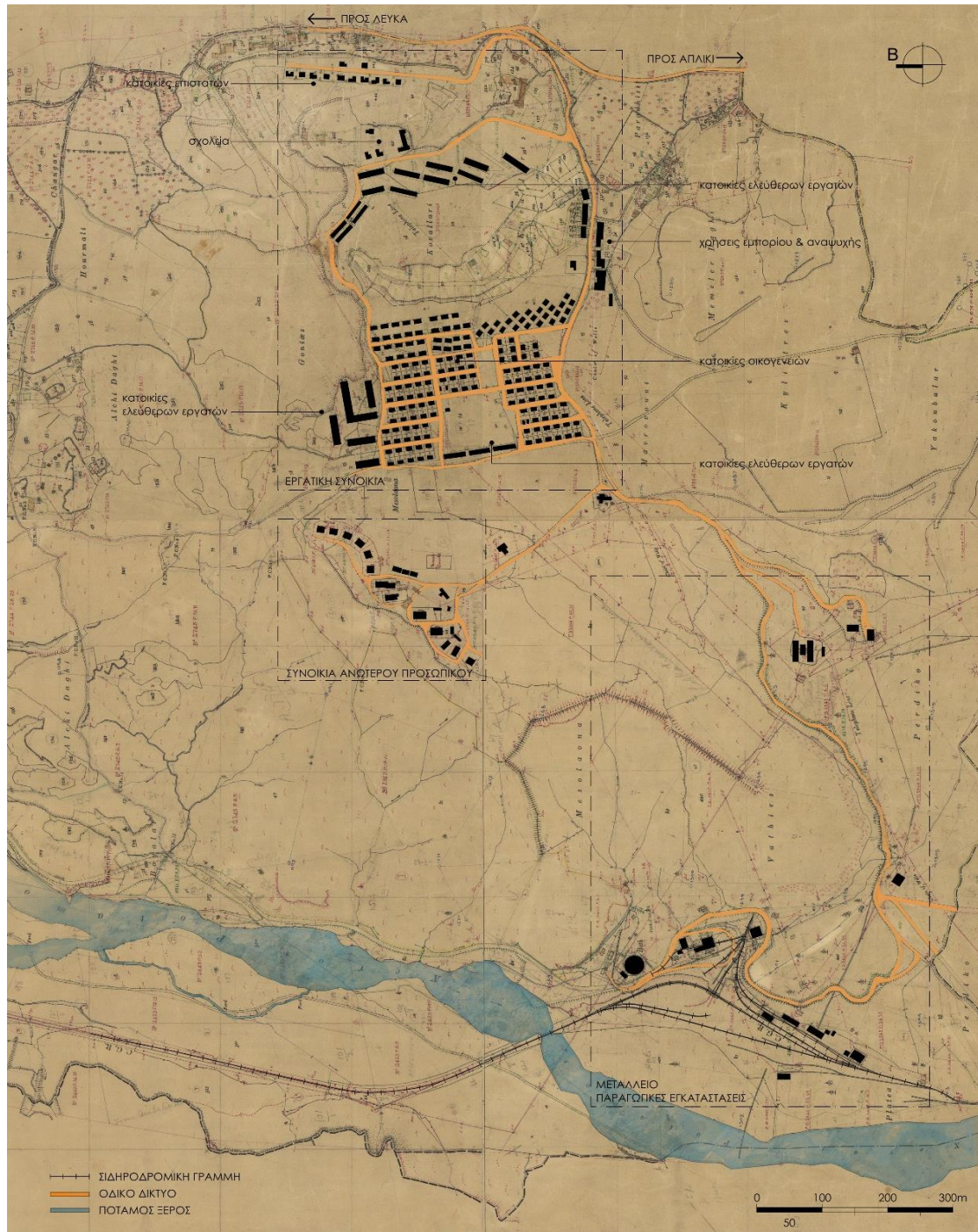

Εικ. 2.59.* Τοπογραφικό σχέδιο του οικισμού της Σκουριώτισσας (υπόβαθρο: Κρατικό Αρχείο, SA1 562/1914, τοπογραφικό σχέδιο της CMC, 1928, αναθεωρημένο το 1937).

Η CMC ακολούθησε αντίστοιχη στρατηγική και στο Μαυροβούνι. Στην περιοχή των μεταλλείων κατασκεύασε μόνο το τερματικό του σιδηρόδρομου, συστήματα καθέλκυσης στις γαλιρίες, υποστατικό μετασχηματισμού ενέργειας, αποθήκες γενικής χρήσης και εκρηκτικών υλών, ιατρείο, λουτρά αποδυτήρια και άλλες συναφείς με την παραγωγή εγκαταστάσεις, με τον εργατικό οικισμό να χωροθετείται σε ασφαλή απόσταση από τις εξορυκτικές υποδομές, οργανωμένος σε επιμέρους ενότητες, με βάση την ιεραρχία στην εργασία, στις κατώφρειες ενός λόφου που βρισκόταν δυτικά του οικισμού της Λεύκας. Στη δυτική κατώφρεια του λόφου κατασκευάστηκαν οι εργατικές κατοικίες που προορίζονταν κυρίως για οικογένειες. Βόρεια και ανατολικά αυτών κατασκευάστηκαν οι πλείστες κατοικίες για ελεύθερους εργάτες, ενώ στην ανατολική κατώφρεια του ίδιου λόφου και σε αρκετή απόσταση κατασκευάστηκαν ορισμένες κατοικίες αποκλειστικά για επιστάτες. Οι εμπορικές

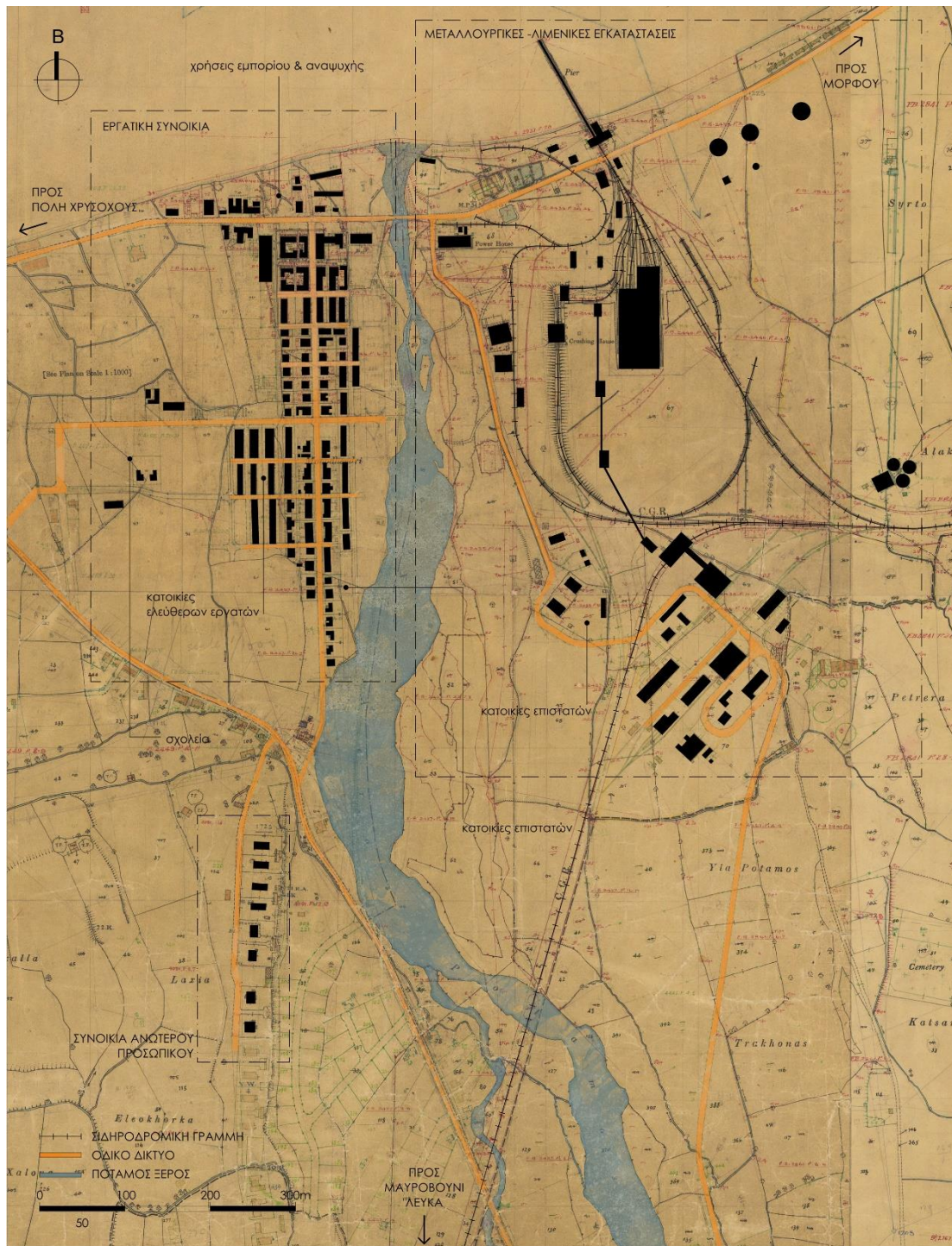
και ψυχαγωγικές χρήσεις συγκεντρώθηκαν σε ξεχωριστή θέση επί του οδικού άξονα που συνέδεε το Μαυροβούνι με την Λεύκα. Η γειτονιά για το ανώτερο προσωπικό της εταιρείας που προέρχονταν από το εξωτερικό, οργανώθηκε δυτικά του κύριου όγκου του οικισμού, στην πλέον ευνοϊκή θέση, με θέα προς τις εργατικές κατοικίες, αλλά και με εκπληκτική θέα προς τον κόλπο της Μόρφου (εικ. 2.60).³⁷⁶

Εικ. 2.60.* Τοπογραφικό σχέδιο του οικισμού του Μαυροβουνίου (υπόβαθρο: Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, αποστάσματα τοπογραφικών σχεδίων 2810Ε2, 2811W2, 2819W1, 2818Ε2, original, κλ. 1:2.500, 1931).

³⁷⁶ Lavender, The Story of Cyprus Mines Corporation, ό.π., 229.

Εικ. 2.61.* Τοπογραφικό σχέδιο του οικισμού του Ξερού (υπόβαθρο: Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, αποσπάσματα τοπογραφικών σχεδίων 1958Ε2, 1959W2, 2802Ε1, 2803W1, original, κλ. 1:2.500, 1928-1931).

Τέλος στον Ξερό, όπου δεν υπήρχαν μεταλλεία, αναπτύχθηκαν επίσης μια σειρά από ζώνες ή περιοχές για τη φιλοξενία των μεταλλουργικών εγκαταστάσεων, των εργατικών κατοικιών και των κατοικιών των ανώτερων στελεχών, εκατέρωθεν του ποταμού Ξερού. Επρόκειτο για τη μεταλλουργική ζώνη της *company town*, την εργατική συνοικία και την περιοχή κατοικίας των διευθυντικών στελεχών. Δυτικά του ποταμού χωροθετήθηκε η εργατική συνοικία και η περιοχή κατοικίας του ανώτερου προσωπικού, ενώ στα ανατολικά η μεταλλουργική και

εξαγωγική ζώνη, η οποία περιελάμβανε εγκαταστάσεις επεξεργασίας του ορυκτού, εργαστήρια, το τερματικό του σιδηρόδρομου, λιμενικές εγκαταστάσεις και λίγες κατοικίες επιστατών, οι οποίες είχαν κατασκευαστεί στις αρχικές φάσεις ανάπτυξης του Ξερού. Εντός της εργατικής συνοικίας, κατά μήκος του παραλιακού οδικού άξονα Μόρφου – Πόλεως Χρυσοχούς αναπτύχθηκαν οι εμπορικές και ψυχαγωγικές χρήσεις, ενώ η διάκριση μεταξύ οικογενειών και ελεύθερων εργατών επίσης υφίστατο ως ένα βαθμό, αφού οι κατοικίες των τελευταίων ομαδοποιήθηκαν στα τελευταία κατασκευαστικά προγράμματα της περιόδου κυρίως στα ανατολικά και δυτικά όρια της συνοικίας. Αντίστοιχα και οι κατοικίες των επιστατών που κατασκευάστηκαν μεταγενέστερα αυτών της μεταλλουργικής ζώνης χωροθετούνταν στις επιμέρους κατασκευαστικές φάσεις νότια των κατοικιών των απλών εργατών (εικ. 2.61).

Οι οικισμοί της *company town* - δικτύου της CMC, οργανώθηκαν στη βάση της ζωνοποίησης των χρήσεων γης, και κυρίως του σαφούς χωρικού διαχωρισμού μεταξύ των περιοχών εργασίας και κατοίκησης, του ταξικού διαχωρισμού μεταξύ απλών εργατών, μέσων και ανώτερων διευθυντικών στελεχών και του διαχωρισμού μεταξύ ελεύθερων εργατών και οικογενειών.

Υπό αυτά τα δεδομένα, οι τρεις οικισμοί της *company town* - δίκτυο της CMC και η *company town* του Αμιάντου οργανώθηκαν σε επιμέρους συνοικίες ή ζώνες, ώστε να ικανοποιήσουν τόσο κοινές, όσο και διαφορετικές αρχές στην οργάνωση του χώρου, εξυπηρετώντας ποικίλες πολιτικές που άπτονταν της ομαλής λειτουργίας της γραμμής παραγωγής και συνακόλουθα της διαχείρισης των εργαζομένων. Σημαντική διαφορά στην οργάνωση των οικισμών των δυο εταιρειών αποτέλεσε η διακριτή χωροθέτηση των παραγωγικών εγκαταστάσεων από την κατοικία στην περίπτωση της CMC, και αντίθετα η κοινή χωροθέτηση παραγωγικών και οικιστικών εγκαταστάσεων στην περίπτωση του Αμιάντου. Όπως αναλύθηκε παραπάνω, η CMC σε καμία φάση της ανάπτυξής της, μετά την κατασκευή των πρώτων εγκαταστάσεων στην Σκουριώπισσα και τον Ξερό, δηλαδή μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1920, ούτε και στις πλέον πιεστικές χρονικά συνθήκες για παροχή στέγης, δεν κατασκεύασε κατοικίες σε μηδαμινές ή ανύπαρκτες αποστάσεις από τα μεταλλεία ή τις παραγωγικές υποδομές, για καμιά ομάδα εργαζομένων, παρέχοντας υπό αυτά τα δεδομένα τις αναγκαίες έστω και μικρές "ανάσεις" μεταξύ παραγωγής και κατοίκησης. Η διοίκηση του Αμιάντου αντίθετα επεδίωκε την άμεση εγγύτητα των εργατών με τους τόπους εξόρυξης και τις πλέον οχλούσες παραγωγικές υποδομές, ειδικά των εποχικών εργατών, αδιαφορώντας για την χωρίς οικονομικό κόστος ευνοϊκότερη χωροθέτηση των περιοχών κατοικίας, μη ακολουθώντας την ευρέως διαδεδομένη στις *company towns* λογική διαμόρφωσης διακριτών ζωνών παραγωγής και κατοίκησης.

Οι παραπάνω διαφορετικές προσεγγίσεις, πέραν των διαφορετικών πεποιθήσεων των δυο εταιρειών για τη λογική οργάνωσης της κατοικίας σε σχέση με την παραγωγή και συνεπώς για τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού, αντανακλούν και τον μεγαλύτερο

ορθολογισμό στην ανάπτυξη του χώρου, που διακατείχε τη CMC, ο οποίος αποτυπώνεται εμφανώς σε όλες τις χωρικές κλίμακες. Η ανάγκη για μεγαλύτερη τάξη στην οργάνωση του χώρου, που επεδίωκε η CMC, ήταν άμεσα συναρτώμενη με τη διαφορετική φύση της παραγωγικής δραστηριότητας την οποία είχε να διαχειριστεί σε σχέση με τον Αμιάντο.

Παρόλο που και οι δυο *company towns* δημιουργήθηκαν για την εκμετάλλευση του πλούτου του υπεδάφους της νήσου, η CMC αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση μετάλλων, ορισμένων πολύτιμων, και μάλιστα με υπόγειες μεθόδους εξόρυξης, κατασκευάζοντας μεγάλες μεταλλουργικές εγκαταστάσεις, διαμορφώνοντας μια αρκετά πιο πολυδάπανη, σύνθετη και απαιτητική σε ακρίβεια λειτουργίας γραμμή παραγωγής σε σχέση με τον Αμιάντο, η οποία απαιτούσε από μόνης της, πιο καθαρές λογικές οργάνωσης του χώρου με σαφείς αποστάσεις από τις μη παραγωγικές υποδομές. Η πιο απαιτητική γραμμή παραγωγής απαιτούσε παράλληλα περισσότερο ειδικευμένο άρα και πιο σταθερό εργατικό δυναμικό σε σχέση με τον Αμιάντο, συνθήκη που επίσης επηρέαζε τον τρόπο διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού, ανεξαρτήτως των γενικών διαφορετικών αντιλήψεων από τις οποίες εμφορούνταν οι διαφορετικές διοικήσεις των δυο *company towns* γενικά στη διαχείριση και αντιμετώπιση των εργατών.

Ειδικά οι μεγάλες μάζες των παντελώς ανειδίκευτων εργατών που χρειαζόταν ο Αμιάντος για να εργάζονται επιφανειακά στην εξόρυξη των πετρωμάτων που έφεραν τις ίνες του ορυκτού, οι οποίες αντιπροσώπευαν σαφώς την πιο πολυπληθή κατηγορία εργαζομένων της *company town* ήταν εύκολα αντικαταστάσιμοι και απολύτως αναλώσιμοι για τις διοικήσεις, αλλά και λιγότερο ελέγξιμοι, καθώς ήταν απαλλαγμένοι από τις ισχυρές εξαρτήσεις από την περιοχή που βίωναν οι μόνιμοι εργάτες. Αποτελούσαν μια ιδιαίτερη κατηγορία εργατών, που η στέγασή τους στην περιοχή αποτελούσε ένα αναγκαίο κακό, το οποίο ήθελαν οι εταιρείες να είναι όσο το δυνατόν απομονωμένο από τις υπόλοιπες τάξεις του ορυχείου, αλλά και κατά το δυνατόν πιο κοντά στους χώρους εξόρυξης και επεξεργασίας του ορυκτού, ώστε να περιορίζεται η διάχυσή του στο χώρο. Επρόκειτο για εργάτες τρίτης κατηγορίας, οι οποίοι “στοιβάζονταν” στους χώρους εξόρυξης, για να βρίσκονται σε άμεση εγγύτητα με την παραγωγή και σε απόσταση από τους περισσότερο ελέγξιμους και μόνιμους εργάτες και υπαλλήλους που διέμεναν κυρίως στην κεντρική εργατική συνοικία. Επρόκειτο για εργάτες, τους οποίους οι διοικήσεις του Αμιάντου, τους έβλεπαν ακόμη πιο μειωτικά σε σχέση με τους υπόλοιπους εργάτες του ορυχείου, εργάτες που τους θεωρούσαν περισσότερο ταραχώδεις, καθώς σε σημαντικό ποσοστό εγκαθίσταντο στην περιοχή χωρίς τις οικογένειές τους, αλλά και “ρουπαρούς,” καθώς συχνά διατηρούσαν γουρουνιά και άλλα ζώα για την επιβίωσή τους.³⁷⁷

---

³⁷⁷ Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co.), 6 April 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 9.

Στην περίπτωση της CMC για τις τάξεις των απλών εργατών, η διάκριση που επιχειρήθηκε στην οργάνωση της κατοικίας ήταν μεταξύ οικογενειών και ελεύθερων εργατών. Οι οικογένειες και οι ελεύθεροι εργάτες δεν κατοίκησαν σε ξεχωριστές ενότητες με σημαντικές χωρικά ασυνέχειες στη δόμηση, όπως συνέβη αντίστοιχα με τους εποχικούς εργάτες στον Αμιάντο, τουλάχιστον στις πλείστες των περιπτώσεων, ενώ και σε άλλες περιπτώσεις επιχειρήθηκε απλά η ομαδοποίηση των κατοικιών τους σε κοινούς και χωρίς ασυνέχειες πολεοδομικούς ιστούς με τις κατοικίες των οικογενειών.

Η CMC με τις εν λόγω διακριτές χωροθετήσεις μεταξύ οικογενειών και ελεύθερων εργατών εφαρμόσε ευρέως διαδεδομένες συνταγές στην οργάνωση αντίστοιχων κοινοτήτων, που είχαν ως στόχο την προστασία της περισσότερο ήρεμης ή φιλήσυχης οικογενειακής κατοίκησης από τους πιο οχληρούς, παραχώδεις και λιγότερο ελέγξιμους ελεύθερους εργάτες.³⁷⁸ Οι ελεύθεροι εργάτες της CMC, όπως και όλοι γενικά οι εποχικοί εργάτες του Αμιάντου ήταν λιγότερο εξαρτώμενοι από την περιοχή, καθώς διατηρούσαν την παραδοσιακή οικογενειακή τους στέγη εκτός της *company town*.

Τέλος σημαντικό κοινό στοιχείο στην οργάνωση του χώρου ήταν η απόσταση της κατοικίας των διευθυντών από τις κατοικίες των υπολοίπων τάξεων των εργαζομένων των *company towns*. Στην περίπτωση της CMC σε όλους τους οικισμούς υπήρχαν χωρικές ασυνέχειες μεταξύ των κατοικιών των διευθυντών και των εργατών, χωρίς όμως να είναι ιδιαίτερα μεγάλες. Στον Αμιάντο, στα μεν Εγγλέζικα η απόσταση της συνοικίας από τις υπόλοιπες ήταν ιδιαίτερα μεγάλη για την κλίμακα της *company town*, ενώ η συνοικία του Κάπταιν Τζέκινς αποτελούσε ουσιαστικά προέκταση της κεντρικής εργατικής συνοικίας, με τις κατοικίες να διαχωρίζονται και να απομονώνονται από τις κατοικίες των εργατών κυρίως λόγω της μορφολογίας του εδάφους και των μεγάλων οικοπέδων που απολάμβαναν.

Ο εν λόγω διαχωρισμός της κατοικίας των εργαζομένων στη βάση της συμμετοχής τους στην ιεραρχική δομή των εταιρειών δεν είχε αποκλειστικά ταξικές αφετηρίες, αλλά και φυλετικές/ρατσιστικές. Ο εν λόγω διαχωρισμός διασφάλιζε παράλληλα την απόσταση που επιθυμούσαν να έχουν τα ανώτατα στελέχη, που προέρχονταν στο σύνολό τους από το εξωτερικό από τους Κύπριους υπαλλήλους και εργάτες. Άλλωστε ο ταξικός διαχωρισμός μεταξύ του μέσου υπαλληλικού προσωπικού, των τεχνιτών και των εργατών δεν εφαρμόστηκε καθολικά και εξαρχής, όπως συνέβη για τα ανώτερα στελέχη που προέρχονταν στο σύνολό τους από το εξωτερικό, με την πρόωρη ίδρυση των διακριτών πολεοδομικών ενότητων που τους φιλοξένησαν. Επρόκειτο για την εφαρμογή ενός όχι μόνο ταξικού, αλλά και φυλετικού διαχωρισμού, ο οποίος δεν ήταν μόνο γνώρισμα των *company towns* της

---

³⁷⁸ Για το διαχωρισμό των κατοικιών των ελεύθερων εργατών και των οικογενειών σε άλλες *company towns* βλ. για παράδειγμα, Σύλβια Κερεστετζή, "Παραγωγικές Εγκαταστάσεις Εξόρυξης και Εργατικοί Οικισμοί Μεταλλωρύχων της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου" (Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2004), 67.

Κύπρου, καθώς απαντούσε ευρέως, τόσο σε αποικιακού τύπου *company towns*,³⁷⁹ όσο και σε *company towns* χωρών της Δύσης, όπως των ΗΠΑ, καθώς σε αντίστοιχα περιβάλλοντα διαχωρίζονταν οι Αμερικανοί πολίτες από τους Μεξικανούς ή Ευρωπαίους μετανάστες (Ιρλανδούς, Ιταλούς, Κροάτες κ.λπ.).³⁸⁰

Το παράλληλο ταξικό και φυλετικό "zoning" διασφάλιζε, σύμφωνα με τις επικρατούσες, τη δεδομένη εποχή, αντιλήψεις πολυεθνικών εταιρειών και κυβερνήσεων στον αποικιακό κόσμο, την "προστασία" των "εκπολιτισμένων" ή "ανώτερων πολιτισμικά" Ευρωπαίων και Αμερικανών εργαζομένων έναντι των "απολίτιστων" ή "κατώτερων πολιτισμικά" ντόπιων.³⁸¹ Τα ανώτερα στελέχη που προέρχονταν από χώρες της Δύσης δεν απαιτούσαν μονάχα την παροχή σαφώς καλύτερων όρων κατοίκησης, αλλά και την αναγκαία απόσταση από το "συνωστισμό," τη "νοσηρότητα" και τις "κατώτερες πολιτισμικά συνήθειες" των γηγενών κατοίκων, ώστε να αποδεχτούν τη θέση εργασίας που τους προσφέρονταν.

Η παραπάνω λογική φυλετικού διαχωρισμού των *company towns*, η οποία εφαρμόστηκε και στην Κύπρο ήταν αντίστοιχη με πρακτικές που ακολουθούνταν στον αποικιακό κόσμο και εκτός των ιδιότυπων αυτών κοινοτήτων. Τόσο σε προϋπάρχουσες "παραδοσιακές" πόλεις των αποικιών όπου εγκαθίσταντο Ευρωπαίοι, όσο και στις νέες αποικιακές πόλεις (*colonial towns*), τις οποίες ίδρυσαν οι αποικιακές δυνάμεις, δημιουργούνταν διακριτές περιοχές κατοίκησης ειδικά για τους Ευρωπαίους αποίκους (κυρίως για την προστασία τους από την νοσηρότητα ή το μίasma των ντόπιων), οι επονομαζόμενες στις βρετανικές αποικίες και ως *white collar districts*, *civil lines* ή *ERA (European Residential Areas)*.³⁸²

Η Κύπρος όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο δεν αποτελούσε την περίπτωση της αποικίας, όπου εγκαταστάθηκε σημαντικός πληθυσμός Βρετανών αποίκων (*settler colony*). Πέραν των στρατιωτικών δυνάμεων, οι οποίες και αυτές δεν ήταν ιδιαίτερα αυξημένες, στη νήσο εγκαταστάθηκαν μόνο μερικές δεκάδες αξιωματούχων κυρίως για τη στελέχωση των ανώτερων κλιμακίων της κυβερνητικής μηχανής, διεσπαρμένοι και στα έξι κύρια αστικά κέντρα της νήσου.³⁸³ Επίσης στη νήσο δεν κατέστη η ανάγκη τουλάχιστον έως και το Β'

---

³⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα, Jonathan Crush, "Scripting the compound: power and space in the South African mining industry," *Environment and Planning D: Society and Space*, 12 (1994): 301-324· Mark Crinson, "Adaban: Planning and architecture under the Anglo-Iranian Oil Company," *Planning Perspectives* 12 (1997): 343-345

³⁸⁰ Βλ. για παράδειγμα, Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 48-54.

³⁸¹ Robert Home και Anthony D. King, "Urbanism and Master Planning: Configuring the Colonial City," στο *Architecture and Urbanism in the British Empire*, επιμ. G.A. Bremner (Oxford: Oxford University Press, 2016), 75-81.

³⁸² Robert Home, "Town Planning and Garden Cities in the British Colonial Empire, 1910-1940," *Planning Perspectives* 5, no. 1 (1990): 32-33· Robert Home, *Of Planting and Planning, The making of British Colonial Cities* (New York: Routledge, 2013), 183-184.

³⁸³ Η δημόσια διοίκηση στην Κύπρο στελεχώνονταν κυρίως από τον ντόπιο πληθυσμό. Για παράδειγμα το 1928, το 56% των θέσεων της δημόσια διοίκησης κατείχαν Ελληνοκύπριοι, το 36% Τουρκοκύπριοι και το υπόλοιπο 8% Βρετανοί και Μαρωνίτες. Βλ. Σπύρος Σακελαρίου, *Ο Κυπριακός*

Παγκόσμιο Πόλεμο να δημιουργηθούν αποικιακοί οικισμοί (*colonial settlements*) εξαιρουμένου του αποικιακού οικισμού του Τροόδους που φιλοξενούσε μόνο κατά τους θερινούς μήνες την κυβερνητική μηχανή.

Στην πρωτεύουσα Λευκωσία, όπου εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι κυβερνητικοί αξιωματούχοι, διαμορφώθηκε μια αρκετά μικρής κλίμακας συνοικία, πέριξ του Κυβερνείου, την οποία οργάνωναν λιγότες κατοικίες, ενώ οι πλείστοι αξιωματούχοι εγκαταστάθηκαν σε διάφορες άλλες θέσεις της αραιοκατοικημένης πρωτεύουσας, τόσο σε "ασφαλείς" όσο και σε "μη ασφαλείς" αποστάσεις από τις γειτονίες των γηγενών κατοίκων της νήσου, ακόμη και πέριξ των ενετικών τειχών της Λευκωσίας, τα οποία περιέκλειαν την πλέον πυκνοκατοικημένη περιοχή της πρωτεύουσας.³⁸⁴

Έτσι, σε καμία περίπτωση οι Βρετανοί δεν επεδίωξαν στην Κύπρο, να οργανώσουν αυστηρά ελεγχόμενες ζώνες κατοίκησης των ίδιων και των οικογενειών τους, όπως έπραξαν στην Ινδία,³⁸⁵ χωρίς να σημαίνει ότι δεν ήθελαν να ζουν και δεν ζούσαν σε μια σχετική απόσταση από τους γηγενείς κατοίκους της νήσου, αντιμετώπιζοντας και τους Κύπριους μειωτικά.³⁸⁶ Η διαφορετική αντιμετώπιση μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι οι Βρετανοί, θεωρούσαν τους Κύπριους, λιγότερο επικίνδυνους για την υγεία και την ασφάλειά τους, σε σχέση με άλλους λαούς αποικίων, καθώς ήταν κατά γενικό κανόνα νομοταγείς και μη αντιδραστικοί,³⁸⁷ αλλά και η "νοσηρότητα" της ιδιαίτερα μικρής σε πληθυσμό και έκταση αποικίας είχε επιτευχθεί να ελεγχθεί ως ένα βαθμό μετά τις συντονισμένες δράσεις εξυγίανσης, στις οποίες είχαν προχωρήσει οι Βρετανοί, κατά τα πρώτα χρόνια της Βρετανικής διακυβέρνησης (βλ. ενότητα 1.1.2).

Στην Κύπρο, ακόμη και στις *comprany towns*, παρόλο που εφαρμόστηκε η διακριτή χωροθέτηση των κατοικιών των ξένων από τις αντίστοιχες των ντόπιων δεν υφίσταντο καθολικά μεγάλες ή ουσιαστικές ασυνέχειες μεταξύ τους ειδικά στην περίπτωση της συνοικίας Κάπταιν Τζέκινς του Αμιάντου. Επίσης παρόλο που κοινωνικές εξυπηρετήσεις (σχολεία) και υποδομές αναψυχής ήταν ξεχωριστές μεταξύ ξένων και ντόπιων και πάλι στην περίπτωση

Κοινωνικός Σχηματισμός (1191-2004), Από τη Συγκρότηση στη Διχοτόμηση (Αθήνα: Τόπος, 2017), 122.

³⁸⁴ Για τη διαμονή των πλείστων Βρετανών αξιωματούχων, η αποικιακή κυβέρνηση ενοικίαζε πολυτελείς κατοικίες Κυπρίων, ενώ για τα ανώτατα μέλη της κυβερνητικής μηχανής κατασκευάστηκαν κατοικίες σε διάφορες περιοχές της πρωτεύουσας κυρίως δυτικά και νοτιοδυτικά των ενετικών τειχών. Βλ. Georghiou, *British Colonial Architecture in Cyprus*, ό.π., 135, 137, 148, 203.

³⁸⁵ Jyoti Hosagrahar, "Negotiated Modernities: Symbolic Terrains of Housing in Delhi" στο *Colonial Modernities, Building, dwelling and architecture in British India and Ceylon*, επιμ. Peter Scriver και Vikramaditya Prakash (New York: Routledge, 2007) 219-240.

³⁸⁶ Χαρακτηριστικό της αντίληψης των Βρετανών για τους Κυπρίους είναι η παρακάτω αναφορά του κυβερνήτη Ronald Storrs: "The wife of an officer excellent at his work, told me with pride on the eve of his transfer that they had been in Cyprus fourteen years, and never had a "native" inside their house." Βλ. Sir Ronald Storrs, *Orientalisms* (London: Nicholson & Watson, 1945), 476.

³⁸⁷ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 315-317.

του Αμιάντου οι εταιρείες δεν δίστασαν να χωροθετήσουν για τα ανώτερα στελέχη εντός της κεντρικής εργατικής συνοικίας χώρους αναψυχής ή στα περίχωρά της αθλητικά γήπεδα (π.χ. γήπεδα τένις) στη θέση που μεταγενέστερα σχηματοποιήθηκε η συνοικία Κομπρέσιον ενώ και στις δυο *company towns*, καταστήματα λιανικού εμπορίου εξυπηρετούσαν από κοινού, ξένους και ντόπιους εργαζόμενους.

Τα παραπάνω δεδομένα καταδεικνύουν ότι οι φυλετικές διακρίσεις μεταξύ Κυπρίων και Ευρωπαίων ή Αμερικανών αποτυπώθηκαν στο χώρο των *company towns*, με λιγότερη αυστηρότητα σε σχέση με άλλες αποικιακού τύπου βιομηχανικές κοινότητες, που αναπτύχθηκαν για παράδειγμα στην Αγκόλα, στη Βόρεια Ροδεσία, στη Χιλή ή στο Ιράν, όπου δημιουργούνταν εντελώς ξεχωριστές δομές με σημαντικές μεταξύ τους αποστάσεις για τη διαμονή ξένων και ντόπιων εργαζομένων.³⁸⁸ Στις παραπάνω περιπτώσεις αποκλείονταν κάθε πιθανή επαφή μεταξύ ξένων και ντόπιων, ενώ σε αρκετές αποικίες της Αφρικής, όπου οι φυλετικοί διαχωρισμοί αποτυπώθηκαν χωρικά στις πιο ακραίες μορφές τους, δημιουργήθηκαν φρουριακές οργανώσεις με ελεγχόμενες πύλες (*closed compounds*).³⁸⁹

Ακόμη και σε περιπτώσεις χωρών του λεγόμενου τρίτου κόσμου, όπου επιχειρήθηκε πειραματικά ο σχεδιασμός της διαμονής στις ίδιες συνοικίες του ντόπιου μέσου υπαλληλικού προσωπικού με Ευρωπαίους εργαζόμενους για κοινωνικοπολιτικούς λόγους, στην πράξη αυτό δεν εφαρμόστηκε, όπως για παράδειγμα συνέβη στον οικισμό Bawarda στην *company town* της BP στο Ιράν, καθώς οι ελάχιστοι Πέρσες, που έγινε αποδεκτό να κατοικήσουν τελικά στον παραπάνω οικισμό, ήταν αποκλειστικά απόφοιτοι βρετανικών πανεπιστημίων με υψηλή ιεραρχικά θέση οι οποίοι θεωρούνταν από την εταιρεία ήδη "εξευρωπαϊσμένοι."³⁹⁰

Στις *company towns* της Κύπρου, ο χώρος οργανώθηκε κατά τρόπο που ικανοποιούσε τις γενικές ρατσιστικές αντιλήψεις ή προκαταλήψεις έναντι των Κυπρίων και τους ταξικούς διαχωρισμούς που επιθυμούσαν οι Αμερικανοί και Ευρωπαίοι ανώτεροι εργαζόμενοι, χωρίς να επιδιωχθεί πλήρης απομόνωση και αποκλεισμός όλων των δυνατών επαφών μεταξύ των ξένων διευθυντικών στελεχών και των οικογενειών τους με τους Κύπριους, όπως συνέβαινε κατ' αντιστοιχία και στην υπόλοιπη νήσο μεταξύ Βρετανών αξιωματούχων και Κυπρίων.

Ο φυλετικός διαχωρισμός στους εξορυκτικούς οικισμούς της νήσου μεταξύ Αμερικανών ή Ευρωπαίων και Κυπρίων, αλλά και οι διαχωρισμοί βάσει της ιεραρχίας στην εργασία ή της

---

³⁸⁸ Jeremy Ball, "Little Storybook Town: Space and Labor in a Company Town in Colonial Angola" στο *Company Towns, Labor, Space and Power Relation across Time and Continents*, επιμ. Marcelo J. Borges και Susana B. Torres (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 91-110· Mark Crinson, "Adaban: Planning and architecture," ό.π., 343-345· και Douglas J. Porteous, "Social Class in Atacama Company Towns," *Annals of the Association of American Geographers* 64, no. 3 (1974): 409-417· Emmanuel Mutale, *The Management of Urban Development in Zambia* (New York: Taylor and Francis, Kindle Edition, 2018).

³⁸⁹ Crush, "Scripting the compound," ό.π., 301-324.

³⁹⁰ Mark Crinson, *Modern Architecture and the End of the Empire* (Burlington: Ashgate, 2003), 66-71.

οικογενειακής κατάστασης των εργατών έλαβαν τη θέση των εθνοτικών διαχωρισμών, που χαρακτήριζαν ευρέως τον κυπριακό χώρο, δημιουργώντας τις συνθήκες για μια εθνοτική ώσμωση μεταξύ των κύριων εθνοτήτων των γηγενών κατοίκων της νήσου, ειδικά στην CMC, όπου εργάστηκε αυξημένο ποσοστό Τουρκοκυπρίων.³⁹¹

Οι οικισμοί της CMC ήταν στο σύνολό τους μικτοί και αναπτύσσονταν προσθετικά, γεγονός που δυσκόλευε πολιτικές εθνοτικών διαχωρισμών, οι οποίες ούτως ή άλλως φαίνεται πως δεν είχαν εφαρμοστεί, καθώς η CMC δεν είχε ασπαστεί τη λογική των αποικιακών κυβερνήσεων του διαίρει και βασιλεύει, όπως είχαν πράξει άλλες εταιρείες σε αποικιακά περιβάλλοντα.³⁹² Οι Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι εργάτες επεδίωκαν να κατοικούν ομαδοποιημένα σε γειτονικές εργατικές κατοικίες, αλλά αυτό δεν ήταν συχνά εφικτό, αλλά ούτε και το κύριο στοιχείο που χαρακτήριζε την οργάνωση της κατοικίας στο χώρο.³⁹³ Έτσι Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι εργάτες βρέθηκαν να κατοικούν μαζί χωρίς ουσιαστικούς χωρικούς διαχωρισμούς σε επαναλαμβανόμενες απόλυτα όμοιες κατοικίες και σε περιβάλλοντα που προέβλεπαν άλλου είδους διαχωρισμούς. Το αποικιακό οικονομικό σύστημα και ο βιομηχανικός καπιταλισμός σε συνθήκες έντονης οικιστικής πίεσης διέλυσαν ή υποβίβασαν εδραιωμένους στον κυπριακό χώρο εθνοτικούς διαχωρισμούς, όπως είχε συμβεί για παράδειγμα και σε οικισμούς άλλων αποικιών, όπως στην Καλκούτα, όπου υπό συνθήκες αντίστοιχων ή και μεγαλύτερων οικιστικών πιέσεων είχαν επίσης "καταλυθεί ή τουλάχιστον υποβιβαστεί δεσμοί οικογένειας, φυλής, κάστας ή περιοχής."³⁹⁴

Δεδομένων των μεγάλων μαζών εργατικού δυναμικού που δέχτηκαν οι παραπάνω οικισμοί, πραγματικότητα αυτή αποτελούσε κάποιο ανάχωμα στον εντεινόμενο εθνικισμό που χαρακτήριζε την Κύπρο,³⁹⁵ καθώς δεν αναπαρήγαγε τον χωρικό διαχωρισμό των περιοχών

---

³⁹¹ "Τα μεταλλεία της Σκουριώτισσας και του Μαυροβούνιου ήταν πιο κοντά στις περιοχές της Λεύκας, της Σολιάς, της Τυλληρίας και της Πάφου που κατοικούσαν πολλοί Τουρκοκύπριοι. Για αυτό το ένα τρίτο των εργατών εκεί ήταν Τουρκοκύπριοι." Παντελής Βαρνάβα, *Τα Μεταλλεία της Κύπρου, Ιστορική αναδρομή* (Λευκωσία: ΠΕΟ, 1993), 99.

³⁹² Για την εφαρμογή της λογικής του διαίρει και βασιλεύει από εταιρείες που δραστηριοποιούνταν στον αποικιακό κόσμο βλ. Crush, "Scripting the compound," ό.π., 311.

³⁹³ Βλ. Στέλιος Χαραλαμπίδης, προφορική μαρτυρία (Κατύδατα: 22 Μαΐου 2016)· Χριστόδουλος Θεοδώρου, προφορική μαρτυρία (Κοράκου: 1η Φεβρουαρίου 2018)· Βαρνάβα, *Τα Μεταλλεία της Κύπρου*, ό.π., 100.

³⁹⁴ Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 98.

³⁹⁵ Το αίτημα για Ένωση της Ελληνοκυπριακής κοινότητας και ο Κεμαλισμός είχαν εντείνει την περίοδο του Μεσοπολέμου το φαινόμενο του εθνικισμού. Από την εξέγερση των Οκτωβριανών του 1931 και έπειτα είχαν αναπτυχθεί πολιτικές καλλιέργειας κυπριακής εθνικής ταυτότητας για να καμφθεί ο εθνικισμός, χωρίς όμως να αρθεί η πολιτική του διαίρει και βασιλεύει. Μεταξύ των πολιτικών που αναπτύχθηκαν βρισκόταν ο έλεγχος της παιδείας και η υιοθέτηση νέου λεξιλογίου στην αποικιακή αρχιτεκτονική. Βλ. σχετικά, Michalis Sioulas και Panayiota Pyla, "Technical schools and inter-communal crisis management in mid-20th century Cyprus" στα πρακτικά του συνεδρίου: *Entangled Histories, Multiple Geographies*, διοργάνωση: University of Belgrade και European Architectural History Network (EAHN) (Belgrade: University of Belgrade, 2016), 310-316· Michael Given, "Star of the Parthenon, Cypriot Mélange: Education and Representation in Colonial Cyprus," *Journal of Mediterranean Studies* 7, no. 1 (1997): 59-82· Michael Given,

κατοικίας των δύο κύριων εθνοτήτων της νήσου που υφίστατο σε αρκετούς παραδοσιακούς οικισμούς, όπου σημαντικό ποσοστό των Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, παρόλο που συνυπήρχαν ειρηνικά στο χώρο, κατοικούσαν είτε σε ξεχωριστούς αγροτικούς οικισμούς, είτε σε διακριτές γειτονιές τόσο στα αστικά κέντρα, όσο και στους δεκάδες μικτούς αγροτικούς οικισμούς, οι οποίοι συνεχώς μειώνονταν.³⁹⁶

Η στάση της CMC ήταν αντίστοιχη με αυτή που είχαν υιοθετήσει και άλλες εταιρείες σε ορισμένες *company towns* των ΗΠΑ στις οποίες είχε την έδρα της η εταιρεία, όπου οι εθνοτικές ομάδες των μεταναστών εργατών κατοικούσαν σε μικτές γειτονιές.³⁹⁷ Μια στάση που διαμόρφωσε στον κυπριακό χώρο τις συνθήκες για μια καλή συνεργασία των δυο εθνοτήτων, η οποία τελικά δημιούργησε προβλήματα στην εταιρεία, αφού μεταγενέστερα υποβοηθήσε κοινούς εργατικούς αγώνες για την κατάκτηση καλύτερων όρων εργασίας και κατοίκησης.³⁹⁸

Η σχετική απομόνωση των εξορυκτικών οικισμών από το ευρύτερο περιβάλλον, οι φυλετικοί και άλλοι διαχωρισμοί που προβάλλονταν μεταξύ Αμερικανών ή Ευρωπαίων και Κυπρίων, μεταξύ επιστατών και απλών εργατών και μεταξύ ελεύθερων εργατών και οικογενειών, η μαζική επανάληψη τυποποιημένων οικιστικών μονάδων χωρίς διαφοροποιήσεις στη βάση της εθνοτικής ταυτότητας των εργατών και η καθημερινή και έντονη πίεση που ασκούνταν για εντατική βιομηχανική παραγωγή κατέστησαν ιδανικές συνθήκες για να συνειδητοποιήσουν οι Κύπριοι (Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι) την ανάγκη για κοινή πορεία και συνεργασία για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους έναντι των ξένων εταιρειών.³⁹⁹

"Architectural Styles and ethnic identity in medieval to modern Cyprus" στο *Archeological perspectives on the transmission and transformation of culture in the Eastern Mediterranean*, επιμ. Joanne Clarke (Oxford: Oxbow Books, 2005), 207-213.

³⁹⁶ Σχετικά με τα μικτά χωριά της Κύπρου και τη συμβίωση Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων σε αυτά βλ. Ελένη Λύτρα και Χάρης Ψάλτης, *Πρώην Μικτά Χωριά στην Κύπρο: Αναπαραστάσεις του Παρελθόντος, του Παρόντος και του Μέλλοντος* (Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας, UNDP ACT, 2011).

³⁹⁷ Για τις διαφορετικές πολιτικές όσον αφορά τη στέγαση των μεταναστών εργατών στις *company towns* των ΗΠΑ βλ. για παράδειγμα, Leland M. Roth, "Company Towns in the Western United States" στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner (New York and Oxford: Oxford University Press, 1992), 183-184· Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 52-53· David Robertson, *Hard as the Rock itself: Place and Identity in the American Mining Town* (Colorado: University Press of Colorado, 2006), 85-86.

³⁹⁸ Βλ. Παντελής Βαρνάβα, Κοινοί εργατικοί Αγώνες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων: Γεγονότα Μέσα από την Ιστορία (Λευκωσία 1997)· Βαρνάβα, *Τα μεταλλεία της Κύπρου*, ό.π., 99-103.

³⁹⁹ Για τη διασύνδεση των συνθηκών απομόνωσης των εταιρικών βιομηχανικών κοινοτήτων με την ανάπτυξη στενών σχέσεων μεταξύ των εργατών, στο πλαίσιο της απομάκρυνσης από τον ατομικισμό και της ανάπτυξης αισθημάτων αλληλεξάρτησης βλ. Rex A. Lucas, *Mine town, Mill town, Rail town: Life in Canadian Communities of Single Industry* (Ontario: Oxford University Press, 2008), 323· Crush, "Scripting the compound," ό.π., 304, 387-390.

2.3.2. Οργανικότητα και Μηχανικός Σχεδιασμός

Η *company town* του Αμιάντου σχηματοποιήθηκε, με την εφαρμογή αλληπάληλων κατασκευαστικών προγραμμάτων, σε επιμέρους πολεοδομικές ενότητες για την εξυπηρέτηση διαφόρων στρατηγικών. Από τη λήψη της πρώτης μεταλλευτικής μίσθωσης το 1908, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1920 η κατασκευαστική δραστηριότητα ακολούθησε την αργή ανάπτυξη των εργασιών του ορυχείου, ενώ σε διάστημα λίγων ετών, από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 και έως την παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929, εντατικοποιήθηκε για να υποστηρίξει την ταχέως αναπτυσσόμενη εξορυκτική δραστηριότητα, με τα μεγαλύτερα κατασκευαστικά προγράμματα να υλοποιούνται μεταξύ των ετών 1922 και 1927.

Η κατά φάσεις ανάπτυξη του Αμιάντου ήταν απόρροια της σταδιακής ανάπτυξης των εργασιών και της άγνοιας εκ μέρους των εταιρειών για τη δυναμική που μπορούσε να προσλάβει το ορυχείο, καθώς και των προβλημάτων που υπήρχαν στην τοποθέτηση κεφαλαίων ήδη από τον πρωτοσχηματισμό του. Επίσης στην παραπάνω κατάσταση συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό και το γεγονός ότι επρόκειτο για ένα ανοιχτού τύπου ορυχείο, όπου η συνεχής εκμετάλλευση όλο και μεγαλύτερων περιοχών, με την εξόρυξη τεράστιων ποσοτήτων πετρωμάτων και την απόρριψη επίσης τεράστιων ποσοτήτων σκάρτων/μπαζών μπορούσε να μετασχηματίσει σημαντικά το χώρο θέτοντας σε κίνδυνο κατασκευές, εξαιτίας της εγγύτητας με τους παραπάνω χώρους.⁴⁰⁰

Αυτό που συνέβαινε στον Αμιάντο ήταν η συνεχής ανάπτυξη και επέκταση του πρώτου σχηματισμού, δηλαδή της κεντρικής εργατικής συνοικίας, με περισσότερες κατοικίες, εμπορικές και ψυχαγωγικές χρήσεις και παραγωγικές υποδομές προς όλες τις δυνατές κατευθύνσεις, ο συνεχής πολλαπλασιασμός των μύλων πρωτογενούς άλεσης και η επέκταση των συστημάτων μεταφοράς σε διάφορες θέσεις της μεταλλευτικής μίσθωσης όπου αναπτύσσονταν νέα ορυχεία και η σταδιακή δημιουργία και συνεχής ανάπτυξη των υπόλοιπων συνοικιών για την εξυπηρέτηση των γενικών στρατηγικών οργάνωσης της *company town* σε αλληπάληλες κατασκευαστικές φάσεις, οι οποίες δεν ακολουθούσαν κάποιο ολοκληρωμένο πολεοδομικό σχεδιασμό (εικ. 2.62).

Τα πλείστα από τα παραπάνω κατασκευαστικά προγράμματα υλοποιήθηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο σε σύντομο διάστημα (μέσα της δεκαετίας του 1920), ακολουθώντας την ραγδαία άνοδο της παραγωγής και την απότομη αύξηση του εργατικού δυναμικού, σε πιεστικές χρονικά συνθήκες που καθιστούσαν ούτως ή άλλως προβληματική την ανάλωση

---

⁴⁰⁰ Σύμφωνα με τον David Robertson στις εξορυκτικές κοινότητες όπου η εξόρυξη μπορούσε να "φάει" τις περιοχές των υποδομών, αυτό αποτελούσε τροχοπέδη στην τοποθέτηση κεφαλαίων για ένα ολοκληρωμένο σχεδιασμό. Βλ. Robertson, *Hard as the Rock itself*, ό.π., 126.

χρόνου σε σχεδιασμούς και οργανωμένα κατασκευαστικά προγράμματα,⁴⁰¹ ενώ η εταιρεία που εξαγόρασε τον Αμιάντο το 1936, κυρίως κατεδάφισε κατοικίες ή αναβάθμισε υφιστάμενες, σχηματίζοντας μια μόλις συνοικία, αυτή της Πλατείας, υπό την πίεση της νοσηρότητας που έπληττε γενικά τα ορυχεία, τη δεδομένη εποχή (βλ. ενότητα 2.6.4).

Εικ. 2.62. Διάγραμμα κατασκευαστικών φάσεων της κεντρικής εργατικής συνοικίας και της συνοικίας Κάππαιν Τζέκινς του Αμιάντου (διάγραμμα από τον συγγραφέα).

Με αυτά τα δεδομένα ακολουθούσαν εξ αρχής στρατηγικοί κανόνες στην γενική οργάνωση του χώρου, αλλά δεν εκπονήθηκε και δεν εφαρμόστηκε κανένας ολοκληρωμένος πολεοδομικός σχεδιασμός τόσο για το σύνολο της *company town*, όσο και για τις επιμέρους πολεοδομικές ενότητες/συνοικίες που την συναποτελούσαν, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την οργανική και εν πολλοίς άναρχη ανάπτυξη του δομημένου χώρου. Σε κάθε φάση που προέκυπτε η ανάγκη να σχηματιστεί μια νέα πολεοδομική ενότητα ή να αναπτυχθεί περαιτέρω μια υφιστάμενη, σχεδιάζονταν ή και αποφασίζονταν επί τόπου, απουσία σχεδιασμού, απλά η χωροθέτηση των νέων αναγκαίων κτηρίων και των λοιπών υποδομών.

⁴⁰¹ Η ραγδαία ανάπτυξη της εξόρυξης ήταν διεθνώς μια κακή συνθήκη για τον προγραμματισμό και την ανάπτυξη κυρίως των περιοχών κατοίκησης. Βλ. για παράδειγμα, Robertson, *Hard as the Rock itself*, ό.π., 126.

Σε κάθε επιμέρους πολεοδομική ενότητα, περισσότερα κτήρια αναγείρονταν "ατάκτως," σε ένα ακανόνιστο σύστημα οδών, οι οποίες αναπτύσσονταν ελικοειδώς, για την ομαλή μετάβαση από τα χαμηλότερα στα υψηλότερα εδάφη της έντονα επικλινούς περιοχής, ενώ και στις πλείστες περιπτώσεις όπου η γεωμορφολογία δεν έθετε εμπόδια σε μια έστω και απλά ορθοκανονικά οργανωμένη δόμηση, αυτή δεν εφαρμόζονταν. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις τα κτήρια οργανώθηκαν σε κানাβο, όπως συνέβη με ορισμένες από τις εργατικές κατοικίες που είχαν κατασκευαστεί στην κεντρική εργατική συνοικία από την αυστριακή εταιρεία που κατείχε τον Αμιάντο πριν τον αναγκαστικό πλειστηριασμό του 1919, με τμήμα της συνοικίας της Νέας Εγκατάστασης στα μέσα της δεκαετίας του 1920 και με την συνοικία της Πλατείας στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Έτσι, αν και η μορφολογία του εδάφους αποτελούσε σημαντικό παράγοντα στην οργανική ανάπτυξη του χώρου, δεν αποτέλεσε την κύρια αιτία της μη ορθολογικής ανάπτυξης των έστω και μη εξαρχής σχεδιασμένων και κατά φάσεις κατασκευασμένων επιμέρους πολεοδομικών ενοτήτων της περιοχής.

Για την ανάπτυξη των κτηριοδομικών υποδομών του Αμιάντου υπεύθυνο ήταν το αρμόδιο τεχνικό τμήμα των εκάστοτε εταιρειών, το οποίο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920 στελεχώνονταν πιθανόν αποκλειστικά από μηχανικούς και οικοδόμους, ενώ από το 1925 και για μια πενταετία, επικεφαλής του τμήματος τέθηκε ο νεαρός βρετανός αρχιτέκτονας Walter Henry Clark, με κύριο σκοπό τον σχεδιασμό σημαντικών κτηρίων αναφοράς και κατοικιών του μέσου και ανώτερου προσωπικού.⁴⁰²

Όπως συνέβη στον Αμιάντο, έτσι και οικισμοί της CMC σχηματοποιήθηκαν με την υλοποίηση αλληπάλληλων κατασκευαστικών προγραμμάτων, από την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1930, ικανοποιώντας συγκεκριμένες δομές και κανόνες στην γενική οργάνωση του χώρου. Η κατά φάσεις ανάπτυξη και των περιοχών της CMC οφείλεται και εδώ στην άγνοια εκ μέρους της εταιρείας για την δυναμική που μπορούσε να προσλάβει η παραγωγή και στην εξαρχής έλλειψη κεφαλαίων, αν και στην εν λόγω περίπτωση δεν υφίστατο ο κίνδυνος της ραγδαίας και βίαιης αλλαγής του τοπίου, που μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο κατασκευές, καθώς σχετικά έγκαιρα είχε διαφανεί, ότι τα μεταλλεία θα ήταν κλειστού τύπου και επίσης έγκαιρα είχε προαποφασιστεί και η χωροθέτηση της κατοικίας σε αποστάσεις από την παραγωγή.

Κατ' εφαρμογή της απόφασης της εταιρείας για το σαφή χωρικό διαχωρισμό μεταξύ παραγωγικών εγκαταστάσεων/μεταλλείων και οικιστικών υποδομών, για κάθε έναν από τους τρεις οικισμούς, της Σκουριώτισσας του Μαυροβουνίου και του Ξερού, είχαν προεπιλεγεί

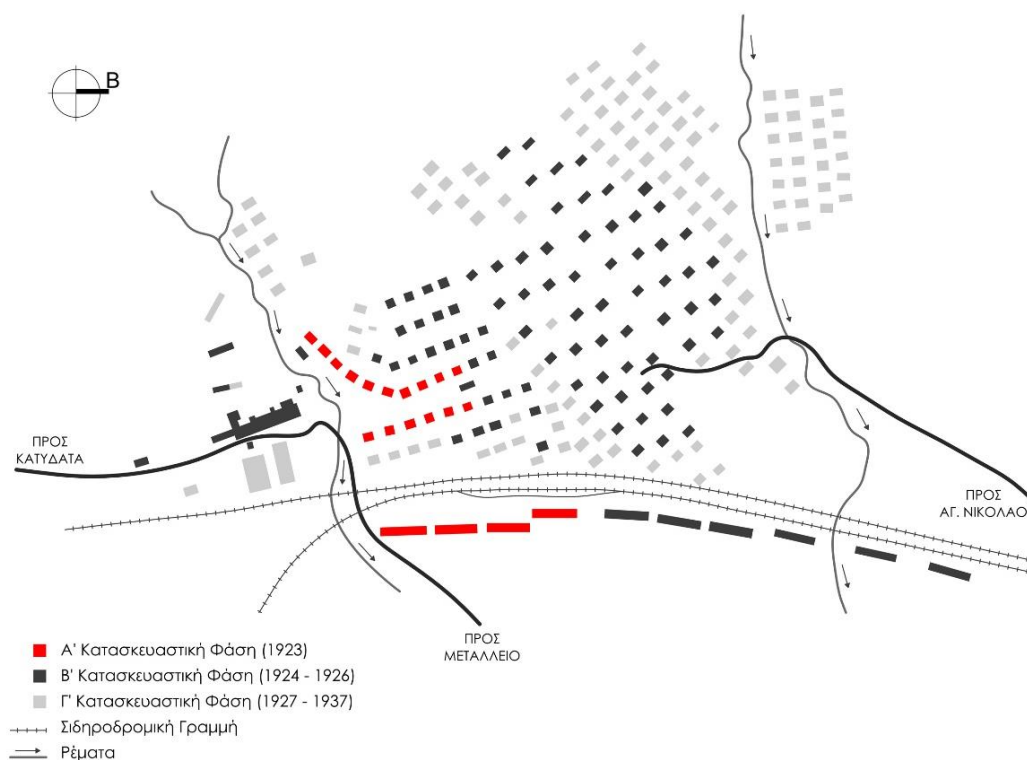
---

⁴⁰² Ο Walter Henry Clark απασχολήθηκε κατά την παραμονή του στην Κύπρο και με αρχιτεκτονικές μελέτες εκτός Αμιάντου, σχεδιάζοντας για παράδειγμα το ξενοδοχείο Βερεγγάρια στον Πρόδρομο, καθώς και κτήρια του EVKAF. Σχετικά με τον Walter Henry Clark και την εργασία του στην Κύπρο βλ. Ανδρέας Ανδρέου, *Βερεγγάρια, Το Ξενοδοχείο των Βασιλιάδων* (Θεσσαλονίκη: iWrite, 2011), 88-91· Report on Delegates on Accounts, Evkaf Office, Nicosia, 11 April, 1929, *The Cyprus Gazette* 1929, 260· "Ο Αμιάντος," εφημερίδα: *Χρόνος*, 21 Αυγούστου 1926· <http://www.genealogistsforum.co.uk/forum/showthread.php?t=10755>.

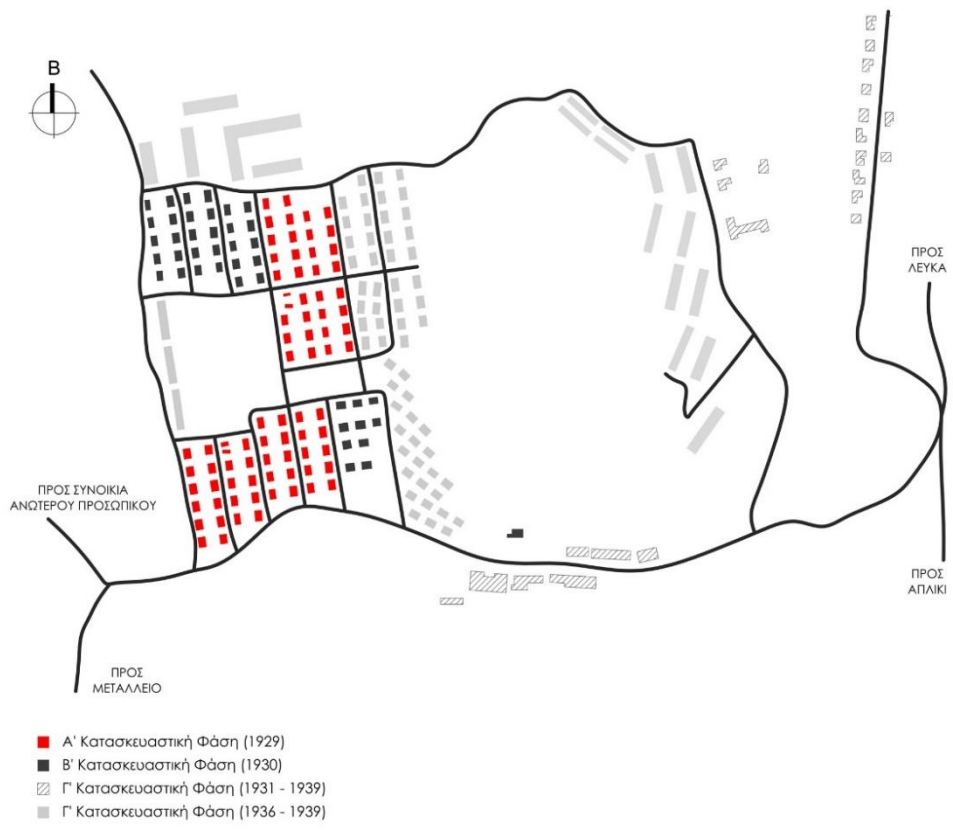
εξαρχής οι διακριτές θέσεις χωροθέτησης των οικιστικών υποδομών, σε αρκετά ασφαλείς αποστάσεις από τα πεδία παραγωγής, κατά τρόπο που επέτρεπε την μελλοντικά σταδιακή εξάπλωση των αναγκαίων κτηριοδομικών εγκαταστάσεων, χωρίς τον κίνδυνο της χωρικής "συνάντησης."

Σε αντίθεση με τον Αμίαντο η CMC, παρόλο που επίσης ανέπτυξε σε φάσεις και σε αρκετά πειστικές χρονικά συνθήκες τα κατασκευαστικά της προγράμματα, δεν κατέφυγε στην άναρχη και χωρίς κανονικότητα εξάπλωση των οικισμών. Η αμερικανική εταιρεία εξαρχής οργάνωσε τις πρώτες κατασκευαστικές φάσεις των οικισμών σε ορθοκανονικά συστήματα δόμησης, ενώ στη συνέχεια επέκτεινε τους οικισμούς της, ακολουθώντας είτε τις ορθοκανονικές χαράξεις των προηγούμενων κατασκευαστικών φάσεων, είτε διαφορετικής διεύθυνσης επιμέρους ορθοκανονικά συστήματα, με στόχο την πιο ομαλή ένταξη των νέων κτηρίων στα γεωμορφολογικά δεδομένα των επιμέρους περιοχών (εικ. 2.63-2.65).

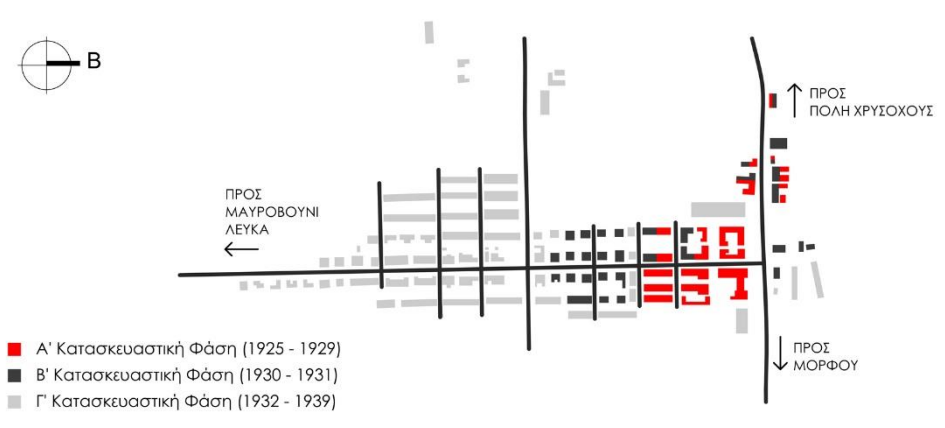
Στην *company town* - δίκτυο της CMC παρά την απουσία εκπόνησης ολοκληρωμένου πολεοδομικού σχεδιασμού, δημιουργήθηκαν ορθολογικά οργανωμένοι οικισμοί, μηχανικά σχεδιασμένοι, στους οποίους οι κατοικίες διατάχθηκαν σε άχαρα επαναλαμβανόμενους σίχους. Αρμόδιο για το σχεδιασμό της κατά φάσεων ανάπτυξης των επιμέρους πολεοδομικών ενοτήτων ήταν το αρμόδιο τεχνικό τμήμα της ίδιας της εταιρείας, το οποίο στελεχώνονταν από μηχανικούς.

Εικ. 2.63. Διάγραμμα κατασκευαστικών φάσεων της εργατικής συνοικίας της CMC στη Σκουριώπισσα (διάγραμμα από τον συγγραφέα).

Εικ. 2.64. Διάγραμμα κατασκευαστικών φάσεων της εργατικής συνοικίας της CMC στο Μαυροβούνι (διάγραμμα από τον συγγραφέα).

Εικ. 2.65. Διάγραμμα κατασκευαστικών φάσεων της εργατικής συνοικίας της CMC στον Ξερό (διάγραμμα από τον συγγραφέα).

Η δημιουργία ορθολογιστικά και μηχανικά οργανωμένου χώρου, στον οποίο κυριαρχούσε η αυστηρή γεωμετρία (στις αστικές χαράξεις) και η τυποποίηση στην ανάπτυξη της κατοικίας, αναπαράγοντας τη λογική ανάπτυξης ενός στρατώνα, όπου ο φυσικός χώρος, πέραν της πιθανής χάραξης του οδικού δικτύου παρέμενε αδιαμόρφωτος, αποτελούσε τον κανόνα διεθνώς στην οργάνωση των *company towns* κατά τον 19^ο αιώνα,⁴⁰³ ενώ και η τυχαία ή οργανική δόμηση αποτελούσε διαχρονικά ένα σύνθετο φαινόμενο, που εμφανιζόταν όμως σχεδόν αποκλειστικά σε βιομηχανικές παραγωγές που κατά την πρώτη φάση ανάπτυξής τους θεωρούνταν σχετικά προσωρινές ή με αρκετά περιορισμένη διάρκεια ζωής, υποστηρίζοντας κυρίως επιχειρήσεις εκμετάλλευσης φυσικών πόρων, όπως την υλοτομία και την εξόρυξη.⁴⁰⁴ Επρόκειτο για *company towns* που αναπτύχθηκαν σταδιακά καθώς ωριμαζαν οι βιομηχανικές δραστηριότητες των εκάστοτε επιχειρήσεων, στις οποίες παρόλο που οι διατάξεις των κτηρίων φαίνονταν τυχαίες, ακολουθούνταν ως ένα βαθμό κάποιος συνεχώς μεταβαλλόμενος προγραμματισμός που διασφάλιζε ένα γενικό πλαίσιο οργάνωσης της βιομηχανικής παραγωγής και των συνθηκών κατοίκησης, σύμφωνα με τις επιθυμίες των επιχειρηματιών, όπως συνέβη και στην περίπτωση του Αμιάντου.⁴⁰⁵

Το στοιχείο που έκανε τους εν λόγω τόπους να φαντάζονται τυχαίοι (*haphazard*) ήταν η αρχική άναρχη οργάνωση έως την ωρίμανση των εργασιών τους και η μετέπειτα εφαρμογή σχεδιαστικών επιλογών κατά φάσεις,⁴⁰⁶ δημιουργώντας χωρικά περιβάλλοντα που έδειχναν να έχουν ασυνέχειες και έλλειψη στρατηγικής οργάνωσης. Σε αρκετούς από αυτούς τους μη προσχεδιασμένους τόπους αρχικά παρέχονταν απλά στέγη με ελάχιστες κοινωνικές εξυπηρετήσεις και οι εταιρείες σε φάσεις ραγδαίας αύξησης του εργατικού δυναμικού

---

⁴⁰³ Κατά τον 19ο αιώνα η δημιουργία *company towns* με ποιοτικά αναβαθμισμένο χώρο και σημαντικές παροχές κοινωνικής ευημερίας ήταν ένα ιδιαίτερα σπάνιο φαινόμενο, και για αυτό οι εν λόγω *company towns* έλαβαν τον επιθετικό χαρακτηρισμό *model*. Τέτοια παραδείγματα είναι οι *company towns* της εταιρείας Cadbury, η New Lanark (1816), η Besbrook (1846), η Saltaire (1852), η Bournville (1879) και η Port Sunlight (1886). Οι *model company towns* επηρέασαν την ανάπτυξη μοντέρνων θεωριών για την κρατική κοινωνική πολιτική, ενώ η ανάπτυξη των παραπάνω ουτοπικών κοινοτήτων με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και οι κοινωνικές επιπτώσεις που απέρρεαν από τον σχεδιασμό τους έθεσαν τα θεμέλια για την διαμόρφωση του κινήματος των κηπουπόλεων βλ. Porteous, "The Nature of the Company Town," ό.π., 129· John S. Garner, επιμ., *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1992), 10.

⁴⁰⁴ Garner, επιμ., *The Company Town, Architecture and Society*, ό.π., 10· Bruce Thomas, "Merthyr Tydfil and Early Ironworks in South Wales" στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner (New York and Oxford: Oxford University Press, 1992), 28-29· Roth, "Company Towns in the Western United States," ό.π., 191· Porteous, "The Nature of the Company Town," ό.π., 134· Margaret Crawford, "Designing the company town, 1910-1930" (Διδακτορική Διατριβή, University of California, 1991), 32-33.

⁴⁰⁵ Garner, επιμ., *The Company Town, Architecture and Society*, ό.π., 5, 10· Thomas, "Merthyr Tydfil and Early Ironworks," ό.π., 28-29· Roth, "Company Towns in the Western United States," ό.π., 191.

⁴⁰⁶ Ό.π.

αποδέχονταν ακόμη και την κατασκευή προσωρινών καταλυμάτων από τους ίδιους τους εργάτες, όπως επίσης συνέβη στον Αμίαντο.⁴⁰⁷

Και οι δυο λογικές οργάνωσης των *company towns* που εφαρμόστηκαν στην Κύπρο, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και έπειτα και κυρίως κατά τον Μεσοπόλεμο αντικαταστάθηκαν σε πολυάριθμες *company towns* που ιδρύονταν διεθνώς από νέες πρακτικές ή λογικές οργάνωσης του χώρου, οι οποίες συνοδεύτηκαν και από νέες πρακτικές ευρύτερα στη διαχείριση και στον έλεγχο του εργατικού δυναμικού, οι οποίες εφαρμόστηκαν μαζικά έως και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, όπου το φαινόμενο άρχισε να εξασθενεί, αρχικά στον δυτικό κόσμο και τις επόμενες δεκαετίες καθολικά και στην υπόλοιπη υφήλιο.⁴⁰⁸

Επρόκειτο για τις επανομαζόμενες στη διεθνή βιβλιογραφία και *new company towns*, στο σχεδιασμό των οποίων άρχισαν να εμπλέκονται πλέον δυναμικά αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι αλλά και αρχιτέκτονες τοπίου.⁴⁰⁹ Στις *new company towns* οι επαγγελματίες ειδικοί (αρχιτέκτονες κ.α.) αντικατέστησαν την άναρχη δόμηση ή τη συνήθη αυστηρή γεωμετρία και την ιεραρχική δομή με μια γραφική εικόνα, στη δημιουργία της οποίας συνέβαλε η έντονη παρουσία του πρασίνου, διαμορφώνοντας ευνοϊκότερα περιβάλλοντα εργασίας και κατοίκησης, στα οποία εφαρμόστηκαν νέες πατερναλιστικές ιδέες και προγράμματα κοινωνικής ευημερίας στη λογική του καπιταλισμού πρόνοιας (βλ. ενότητα 3.3.2).⁴¹⁰

Έτσι, παρόλο που την περίοδο του Μεσοπολέμου σε αρκετές *company towns* διεθνώς επιδιώκονταν πλέον η προσφορά ποιοτικά αναβαθμισμένου χώρου, αν και σπανίως ακόμη και σε *company towns* αποικιών και μη ανεπτυγμένων ασιατικών για παράδειγμα κρατών,⁴¹¹ στην Κύπρο ακολουθήθηκαν σε όλες τις κλίμακες οι πλέον αρχαϊκές λογικές στην οργάνωσή τους, συνοδευόμενες από επίσης αναχρονιστικές λογικές στην ευρύτερη διαχείριση και έλεγχο του εργατικού δυναμικού, τουλάχιστον έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Οι αρχαϊκές λογικές στην οργάνωσή τους δεν αντιπροσώπευαν όμως και τις χειρότερες δυνατές εκδοχές χωρικής οργάνωσης τέτοιων βιομηχανικών κοινοτήτων ειδικά στον αποικιακό κόσμο. Καθώς αναζητούνταν κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στη Δύση νέες λογικές στην οργάνωση των *company towns* και η παροχή ποιοτικά αναβαθμισμένου χώρου, στην Αφρική για παράδειγμα άρχισαν να εμφανίζονται τα κλειστά και αόρητα ελεγχόμενα

---

⁴⁰⁷ Allen, *The Company Town in the American West*, ό.π., 9-13.

⁴⁰⁸ Hardy Green, *The Industrial Edens and Satanic Mills that shaped the American Economy* (New York: Basic Books, 2012), 187-202.

⁴⁰⁹ Crawford, "Designing the company town, 1910-1930," ό.π., 13-18· John W. Pers, *The Making of Urban America, A History of City Planning in the United States* (New Jersey: Princeton University Press, 1965), 427-436.

⁴¹⁰ Margaret Crawford, "The New Company Town," *Perspecta* 30, *Settlement Patterns* (1999): 49· Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., xx, xxi.

⁴¹¹ Βλ. για παράδειγμα, Crinson, "Adaban: Planning and architecture," ό.π., 341-357· Amita Sinha και Jatinder Singh, "Jamshedpur: Planning an Ideal Steel City in India," *Journal of Planning History* 10, no 4 (2011): 1-19.

εξορυκτικά *compounds*, στα οποία ζούσαν αρχικά μόνο άνδρες εργάτες.⁴¹² Τα *compounds* αποτελούσαν αυστηρά περιφραγμένες οργανώσεις με ελεγχόμενες πύλες (δεν απαγορεύονταν η έξοδος των εργατών, αλλά ελέγχονταν αυστηρά η είσοδος ατόμων και αγαθών), οι οποίες πρόσφεραν μηδαμινές κοινωνικές παροχές, όπου τα κτήρια ήταν οργανωμένα σε ακτινωτές ή άλλες διατάξεις οι οποίες παρείχαν πλήρη εποπτεία της ζωής των εργατών, ικανοποιώντας την απάνθρωπη λογική του *raportikon*.⁴¹³ Κατ' ουσία δεν αποτελούσαν *company towns* αλλά *working camps* που αναπτύσσονταν πλησίον των χώρων εξόρυξης, τόσο για την πλήρη απομόνωση όσο και τον πλήρη έλεγχο των μη λευκών εργατών.

Οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες της Κύπρου δεν μπορούν να συγκριθούν με τις αντίστοιχες της Νοτίου Αφρικής και θα αποτελούσε έκπληξη η εμφάνιση τέτοιων οργανώσεων. Όμως τα πλέγματα ελέγχου του εργατικού δυναμικού, ειδικά στην περίπτωση του Αμιάντου, καθώς και οι συνθήκες διαβίωσης καθολικά στις εξορυκτικές κοινότητες της Κύπρου (βλ. ενότητες 2.4 - 2.6) καταδεικνύουν ότι οι εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν αντιμετώπισαν το γηγενές εργατικό δυναμικό πολύ απαξιωτικά.

2.3.3. Τα πλέγματα των πολλαπλών ελέγχων και η καταπάτηση βασικών ατομικών ελευθεριών

Οι αρχαϊκές λογικές οργάνωσης των *company towns* και η παροχή ενός μοντέλου εργασίας και κατοίκησης χαμηλών προδιαγραφών συνοδεύτηκε από επίσης λιγότερο ή περισσότερο αναχρονιστικές λογικές ελέγχου των εργατών, οι οποίες έλαβαν χώρα με διαφορετικές εντάσεις και σκληρότητα στο καθένα ξεχωριστά, με τη διαμόρφωση πολυεπίπεδων πλεγμάτων ελέγχου τόσο της δημόσιας, όσο και της ιδιωτικής ζωής, τα οποία καταπατούσαν βασικές ατομικές ελευθερίες. Καταρχήν και στις δυο *company towns*, όπως συνέβαινε διεθνώς, από μόνη της η παροχή στέγης αποτελούσε το απόλυτο μέσο ελέγχου της ζωής των εργατών.⁴¹⁴

---

⁴¹² Βλ. για παράδειγμα, Crush, "Scripting the compound," ό.π., 301-324· Charles van Onselen, *Chibaro, African Mine Labour in Southern Rhodesia 1900-1933* (London: Pluto Press, 1976).

⁴¹³ Crush, "Scripting the compound," ό.π.

⁴¹⁴ Η κατοχή της κυριότητας της κατοικίας αποτελούσε διαχρονικά βασικό συστατικό για τη διαφύλαξη της ύπαρξης μιας *company town*. Μόνο σε ορισμένες από τις επονομαζόμενες *new company towns* επιχειρήθηκε η πώληση κατοικιών στους εργάτες, δημιουργώντας τις συνθήκες για την *de facto* σταδιακή μετατροπή τους σε περισσότερο φυσιολογικές κοινωνίες, κατ' εφαρμογή νεωτεριστικών πρακτικών εταιρειών, οι οποίες επεδίωκαν το μόνιμο "εγκλωβισμό" ειδικευμένων προσοντούχων εργατών. Βλ. Crawford, "Designing the company town, 1910-1930," ό.π., 87.

Τόσο στον Αμιάντο, όσο και στην CMC οι εταιρείες ή συνεργαζόμενοι με αυτές εργολάβοι παρείχαν την αναγκαία στέγη σε όποιους εργάτες ή επιχειρηματίες οι ίδιες επιθυμούσαν και για όσο διάστημα κρινόταν σκόπιμο, αλλά και τα παραπήγματα που κατασκεύαζαν οι εργάτες στον Αμιάντο δεν έπαυαν να βρίσκονται σε ιδιόκτητη γη της εταιρείας.⁴¹⁵ Η εργασία κατ' αυτόν τον τρόπο διασφάλιζε τη στέγη ή αντίθετα η απώλεια της εργασίας σήμαινε αυτόματα και την απώλεια στέγης, η οποία ήταν ιδιαίτερα οδυνηρή για τα άτομα τα οποία δεν διέθεταν κατοικία στους αγροτοκτηνοτροφικούς οικισμούς από τους οποίους προέρχονταν.⁴¹⁶

Η κατοχή της κυριότητας των κατοικιών από τις ιδιοκτήτριες εταιρείες ή από συμβαλλόμενους επιχειρηματίες/εργολάβους, πέρα από τη δυνατότητα ελέγχου των διαμενόντων στις *company towns* και την άμεση σύνδεση της απασχόλησης με τη διατήρηση της στέγης, χρησιμοποιήθηκε και από τις δυο εταιρείες και για τον έλεγχο του φυσικού χώρου των κατοικιών και άρα της απόλυτης ιδιωτικής τους ζωής. Οι εργάτες – ένοικοι δεν μπορούσαν να επέμβουν σε ουσιαστικό βαθμό στις κατοικίες που τους παρέχονταν, πραγματοποιώντας σημαντικές τροποποιήσεις ή προσθήκες στον απόλυτα ιδιωτικό χώρο των εστιών τους, χωρίς την εξασφάλιση ρητής άδειας, ενώ ήταν υποχρεωμένοι να αποδέχονται επιθεωρήσεις ανώτερων στελεχών των ιδιοκτητριών εταιρειών για υγειονομικούς για παράδειγμα λόγους.⁴¹⁷ Οι διοικήσεις των εταιρειών, μπορούσαν όποτε το επιθυμούσαν επικαλούμενες διάφορους λόγους ή προφάσεις να εισβάλουν στις κατοικίες των εργατών, αλλά και να απαγορεύσουν μετασχηματισμούς του χώρου που θα διαφοροποιούσε το υπόδειγμα κατοίκησης που προσφερόταν.⁴¹⁸ Οι παραπάνω πρακτικές ελέγχου των εργατικών κατοικιών επέτρεπαν τελικά στις εταιρείες, να ελέγχουν τους πληθυσμούς των *company town*, να χρησιμοποιούν

---

⁴¹⁵ Ορισμένες εργατικές κατοικίες στον Αμιάντο είχαν ανεγερθεί και διαχειρίζονταν από συνεργαζόμενους με τις εταιρείες επιχειρηματίες, σε γη όμως που άνηκε στην εταιρεία, ενώ υπήρχαν και αρκετά πρόχειρα καταλύματα που είχαν κατασκευαστεί από τους εργάτες, τα οποία επίσης ελέγχονταν από τις ξένες εξορυκτικές εταιρείες. Στην CMC και αποκλειστικά στον εργατικό οικισμό του Ξερού, όπως έχει αναφερθεί, οι εργατικές κατοικίες είχαν ανεγερθεί και διαχειρίζονταν από Κύπριο επιχειρηματία, σε σχέδια του τεχνικού τμήματος της CMC, κατόπιν ειδικής συμφωνίας με την εταιρεία. Ο επιχειρηματίας ήλεγχε και την καντίνα της περιοχής. Βλ. Sanitary Survey of Amiantos Village (Tunnel Asbestos Co. Ltd.), Health Officer, 6 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 8-24· H.G. Mountain, Inspector of Mines to the Director of Public Works Department, 20 September, 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 17-18· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 219.

⁴¹⁶ Αυτό το δεδομένο διαδραμάτιζε ρόλο και στις απολύσεις των εργατών. Η CMC για παράδειγμα στην περίπτωση των μαζικών απολύσεων που πραγματοποιήθηκαν το 1932 μετά τη μεγάλη κρίση του 1929 ανέφερε: “*As far as possible the Corporation will endeavor to retain those employees who, through long association with the mine, have no village homes to go...*” Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 10 May 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 723/1932, 2-4.

⁴¹⁷ Βλ. H.G. Mountain, Inspector of Mines to the Director of Public Works Department, 20 September, 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, σελ. 17-18· H.G Mountain, Inspector of Mines, Report on Conditions affecting Labour on Mines in Cyprus, 7 August 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 24.

⁴¹⁸ Ό.π.

τη στέγη ως φόβητρο για την αποφυγή εντάσεων ή διεκδικήσεων και να ελέγχουν δεδομένα της ιδιωτικής ζωής των εργατών.

Κοινό επιπλέον μέσο ελέγχου της ζωής των εργατών και στις δυο *company towns* αποτελούσαν οι καντίνες, οι οποίες διαχειρίζονταν σημαντικό ποσοστό του διεξαγόμενου εμπορίου αγαθών και της παροχής υπηρεσιών και οι οποίες λειτουργούσαν στην περίπτωση της CMC από συμβαλλόμενους με την εταιρεία επιχειρηματίες και στον Αμίαντο τόσο από συμβαλλόμενους επιχειρηματίες όσο και απευθείας από τις ιδιοκτήτριες εταιρείες μέσω των παραγώγων εταιρειών Cyprus Hygienic Bakeries Ltd. και Cyprus Trading Corporation Ltd.⁴¹⁹ Οι εν λόγω καντίνες πρόσφεραν σειρά βασικών καταναλωτικών αγαθών με πίστωση και σε υψηλότερες τιμές από την υπόλοιπη αποικία, έχοντας το προνόμιο να καλύπτουν την εξόφληση των χρεών των εργατών, απευθείας από την μισθοδοσία τους.⁴²⁰ Οι εργάτες εξαιτίας των καντινών έρχονταν αντιμέτωποι σταδιακά με φαινόμενα υπερδανεισμού, που απομείωνε τις απολαβές τους και ενέτεινε την εξάρτησή τους από τις εταιρείες, διαμορφώνοντας συχνά συνθήκες εργασιακής ομηρίας. Συνεργαζόμενοι με την CMC επιχειρηματίες είχαν ιδρύσει καντίνες και στο μη ελεγχόμενο από την εταιρεία παραδοσιακό οικιστικό δίκτυο της περιοχής αυξάνοντας τις εξαρτήσεις και των εργατών που δεν διέμεναν στους οικισμούς της.⁴²¹ Οι επιχειρηματίες που διαχειρίζονταν τις καντίνες αφαιρούσαν από την μισθοδοσία των εργατών εκτός από το αντίτιμο των αγαθών και των υπηρεσιών που τους πρόσφεραν, τα ενοίκια που όφειλαν για τις εργατικές κατοικίες, τυχόν δαπάνες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, καθώς και πρόστιμα που βεβαίωναν οι επιστάτες.⁴²² Εξαιτίας του κεντρικού ρόλου των καντινών, ως ενδιάμεσοι χώροι επικοινωνίας μεταξύ εταιρειών και εργατών, στην περίπτωση της CMC οι καντίνες αποτελούσαν από τις λίγες επιλεγμένες θέσεις, οι οποίες ήταν συνδεδεμένες με το τηλεφωνικό σύστημα που διέθετε η *company town* - δίκτυο.⁴²³

Οι εργάτες της CMC είχαν την δυνατότητα να αγοράζουν αγαθά και υπηρεσίες και από τα καταστήματα του παραδοσιακού οικιστικού δικτύου της περιοχής, αλλά κατέφευγαν κυρίως στις καντίνες, εξαιτίας της πίστωσης που τους προσφέρονταν και των χρεών που τους βάραιναν. Στον Αμίαντο δεν υπήρχε ούτε καν αυτή η δυνατότητα εξαιτίας της απομονωμένης θέσης του και όλο το εμπόριο που εξυπηρετούσε τους εργάτες βρισκόταν υπό τον άμεσο ή

---

⁴¹⁹ Βλ. H.G Mountain, Inspector of Mines, Report on Conditions affecting Labour on Mines in Cyprus, 7 August, 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 22-23· Βαρνάβα, *Τα μεταλλεία της Κύπρου*, ό.π., 46-48· Βαρνάβα, *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται*, ό.π., 25-27· Σωτηρούλα Μουστάκα, *Το Εργατικό Κίνημα στην Κύπρο την περίοδο της Αγγλοκρατίας 1878 -1955* (Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2010), 167.

⁴²⁰ Ό.π.

⁴²¹ Ό.π.

⁴²² Βαρνάβα, *Τα μεταλλεία της Κύπρου*, ό.π., 46-48· Βαρνάβα, *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται*, ό.π., 25-27· Regulations to be observed by Managers of Canteens, 27 May 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 19-20.

⁴²³ The Telegraphs Law, 1933, (section 3), License, Κρατικό Αρχείο, SA1 842/1933, 14-16.

έμμεσο έλεγχο των εταιρειών. Τα επιπλέον καταστήματα λιανικού εμπορίου και οι χώροι αναψυχής παραχωρούνταν από τις διοικήσεις του Αμιάντου σε συμβαλλόμενους επιχειρηματίες με μισθώσεις, ενώ ακόμη και οι έμποροι που πωλούσαν προϊόντα σε πάγκους και κυρίως στην κεντρική αγορά, όφειλαν να λάβουν άδεια καταβάλλοντας αντίτιμο το οποίο καθοριζόταν με την πρακτική του πλειστηριασμού.⁴²⁴

Ο έλεγχος στην ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων στην περίπτωση του Αμιάντου, συνοδευόταν και από τον έλεγχο στην εισαγωγή εντός της *company town*, βασικών καταναλωτικών αγαθών, ακόμη και περιορισμένων ποσοτήτων, που αποσκοπούσαν αποκλειστικά στην εξυπηρέτηση προσωπικών αναγκών των εργατών, αλλά και από την μονοπωλιακή διάθεση από την ίδια την εταιρεία του άρτου, που αποτελούσε το σημαντικότερο βασικό καταναλωτικό αγαθό της εποχής. Για αυτή την πραγματικότητα είναι αποκαλυπτικό ένα περιστατικό κατάσχεσης τριών καρβελιών ψωμιού στην είσοδο του ορυχείου, τα οποία απέστειλε σύζυγος εργάτη από τον Κάτω Αμιάντο, το οποίο καταγράφεται σε έγγραφο που διασώζονται στο Κρατικό Αρχείο.⁴²⁵ Το εν λόγω ζήτημα έλαβε μεγάλες διαστάσεις και κυβερνητικοί αξιωματούχοι της εποχής είχαν χαρακτηρίσει εξαιτίας αυτού του περιστατικού το ορυχείο ως "αυτοκρατορία εντός της αυτοκρατορίας."⁴²⁶

Η μονοπωλιακή διάθεση άρτου και ο έλεγχος διακίνησης των τροφίμων, σύμφωνα με τον διευθυντή της εταιρείας, αποσκοπούσε στο να προστατευτούν οι κάτοικοι από ασυνείδητους εμπόρους.⁴²⁷ Στην πραγματικότητα η μονοπωλιακή διάθεση άρτου, η οποία είχε ισχυρό συμβολικό χαρακτήρα, εφόσον έθετε την εργοδότρια εταιρεία ως τον μοναδικό πάροχο του βασικότερου καταναλωτικού αγαθού της εποχής, αποσκοπούσε στην περαιτέρω έκθεση των εργαζομένων σε δανεισμό, και στην αποκόμιση επιπλέον κερδών όπως συνέβαινε και με τις καντίνες.⁴²⁸ Η εταιρεία χρησιμοποίησε μάλιστα το μονοπώλιο του άρτου για την έκδοση παράλληλου νομίσματος υπό τη μορφή κουπονιών (*bread tickets*), μειώνοντας τις ανάγκες της σε ρευστότητα.⁴²⁹ Οι εργάτες ελάμβαναν προκαταβολές των ημερομισθίων τους σε

---

⁴²⁴ Ενδιαφέρον για την μίσθωση τέτοιων χώρων εκδήλωναν συχνά έμποροι που διέθεταν ήδη καταστήματα σε άλλες περιοχές της νήσου. Βλ. F. Kukulias Testimony, 12 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 10, 19, 22.

⁴²⁵ Το εν λόγω περιστατικό πραγματεύεται και ο Michael Given ως ενδεικτικό του έλεγχου που ασκούσαν οι εξορυκτικές εταιρείες στην Κύπρο. Βλ. Given, "Mining Landscapes and Colonial Rule," ό.π., 49-60.

⁴²⁶ Ό.π.

⁴²⁷ F. Kukulias, Manager to the Inspector in charge, C.M.P., Limassol, 20 May 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 1.

⁴²⁸ Τα καρβέλια ψωμιού που διέθετε ο Αμιάντος ήταν τρεις φορές ακριβότερα σε σχέση με τα αντίστοιχα της υπόλοιπης νήσου. Για ορισμένη περίοδο η τιμή τους ήταν 4,5 γρόσια με τη μέση τιμή τους να ανέρχεται εκτός *company town* στο 1,5 γρόσι. Βλ. ΠΕΟ, *Ιστορία ΠΣΕ – ΠΕΟ 1941-1991* (ΠΕΟ: Λευκωσία, 1991), 30.

⁴²⁹ H.G Mountain, Inspector of Mines, Report on Conditions affecting Labour on Mines in Cyprus, 7 August, 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 23.

κουπόνια άρτου, τα οποία κυκλοφορούσαν ευρέως στην *company town*, ως εναλλακτικό νόμισμα, για την αγορά σχεδόν όλων των προσφερόμενων αγαθών και υπηρεσιών.⁴³⁰

Ο έλεγχος του εμπορίου της περιοχής είχε αποτελέσει το 1921 ένα από τα βασικά αιτήματα της Anglo-French Middle East Development Corporation Ltd. προς την αποικιακή κυβέρνηση για να προχωρήσει στην εξαγορά του Αμιάντου από τον Σπύρο Αραούζο. Στις διαπραγματεύσεις εξηγούσε πως ανέμενε από την κυβέρνηση να συμφωνήσει στο "να μην εκχωρήσει σε κανέναν άλλο το δικαίωμα να ανεγείρει εγκαταστάσεις στη μίσθωση, στις οποίες να πωλείται φαγητό ή ποτό, καθώς θα ήταν αδύνατο να διατηρηθεί πραγματική πειθαρχία και τάξη στους εργάτες εάν μπορούσαν να πάνε σε εγκαταστάσεις στη μίσθωση, όπου θα μπορούσαν είτε να σπαταλήσουν χρόνο τεμπελιάζοντας, τρώγοντας και πίνοντας, ή να προκαλέσουν ταραχές καταναλώνοντας ποτά."⁴³¹ Η κυβέρνηση της Κύπρου και το Υπουργείο Αποικιών είχαν απαντήσει θετικά στο αίτημα για το αποκλειστικό δικαίωμα εμπορίου εντός της μεταλλευτικής μίσθωσης, εξαιρώντας μόνο την ίδια την κυβέρνηση από τον εν λόγω περιορισμό.⁴³²

Το παζλ των αυστηρότερων περιορισμών και μέτρων ελέγχου της ζωής των εργατών στον Αμιάντο, σε σχέση με την CMC, συμπλήρωνε ο περιορισμός της ελεύθερης διακίνησης, καθώς η εταιρεία μπορούσε να καταστήσει "άβατο" την *company town* σε όσους έκρινε ανεπιθύμητους. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της λογικής είναι η καταγγελία εργάτη σύμφωνα με την οποία φαίνεται πως του είχε επιδοθεί από αστυνομικούς επιστολή της διοίκησης του ορυχείου, η οποία του γνωστοποιούσε ότι θεωρούνταν "απελαθείς από τον Αμιάντο."⁴³³

Τον παραπάνω περιορισμό ελευθερίας στην είσοδο και διακίνηση ατόμων στην περιοχή περιέγραφαν και επιβεβαίωναν επιπλέον τόσο ο διευθυντής του ορυχείου, όσο και αστυνομικοί της περιοχής. Ο διευθυντής της εταιρείας δήλωνε σε επίσημη κατάθεση ότι μπορούσε να ζητήσει από "άνεργους και κακούς χαρακτήρες της νήσου" που έρχονταν στο ορυχείο κυρίως το καλοκαίρι "να εγκαταλείψουν την περιοχή,"⁴³⁴ ενώ αστυνομικός δήλωνε επίσης σε επίσημη κατάθεση, ότι όποτε εντόπιζε "ανεπιθύμητο άνδρα στον Αμιάντο που πηγαίνει εκεί χωρίς να έχει τίποτε να κάνει... τον πήγαινε στον Διευθυντή και του ζητούσε να τον απομακρύνει εκτός Αμιάντου."⁴³⁵ Ο επιθεωρητής εργασίας το 1942 σε εσωτερικό έγγραφο της κυβέρνησης ανέφερε, για τα παραπάνω ζητήματα, ότι εξαιτίας του γεγονότος

---

⁴³⁰ Ο.π.

⁴³¹ F.B. Behr, General Manager, Anglo-French Middle East Development Corporation Limited to the Under Secretary of State for the Colonies, 22 July 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921, 8.

⁴³² H.J. Berd, Downing Street to the General Manager, Anglo-French Middle East Development Corporation Limited, 9 August 1921, Κρατικό Αρχείο, SA1 930/1921.

⁴³³ Translation of a letter published in "Anexartitos" newspaper of the 2nd July, 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 18.

⁴³⁴ F. Kukulas Testimony, 12 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 18.

⁴³⁵ Cpl 2810 Shukri Tahir Testimony, 7 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 15.

ότι "σχεδόν όλη η γη και τα σπίτια στον Αμιάντο ανήκουν στην εταιρεία....έχει [η εταιρεία] τη δυνατότητα να στερεί στα ανεπιθύμητα άτομα το δικαίωμα να αποκτήσουν διαμονή εκεί ή να εισέλθουν στις ζώνες εξόρυξης;" αλλά δεν της επιτρέπεται να απαγορεύει την ελεύθερη επίσκεψη για κοινωνικούς για παράδειγμα λόγους.⁴³⁶

Για τον έλεγχο της πρόσβασης στο ορυχείο δεν υπήρχε κάποια περιφραξη στα όρια εκμετάλλευσης του Αμιάντου, στα όρια δηλαδή της μεταλλευτικής μίσθωσης με εξαίρεση σημειακές σημάνσεις που υποδείκνυαν το χώρο που κατελάμβανε.⁴³⁷ Άλλωστε η πυκνή βλάστηση και η γεωμορφολογία δυσχέραιναν σημαντικά την πρόσβαση, η όποια μπορούσε να πραγματοποιηθεί κυρίως μέσω του οδικού άξονα Καρβουνά - Τροόδους, ο οποίος ελέγχονταν από αστυνομικό τμήμα.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, την περίοδο δηλαδή του μέγιστου εργατικού δυναμικού του ορυχείου, ο Αμιάντος διέθετε 6 αστυνομικούς, οι οποίοι θεωρούνταν ανεπαρκείς από την εταιρεία,⁴³⁸ ενώ επιπλέον η εταιρεία απασχολούσε σημαντικό αριθμό φυλάκων, οι οποίοι σε περιόδους ταραχών έφταναν και τα 100 άτομα.⁴³⁹ Οι αστυνομικοί φαίνεται πως είχαν πολύ καλή συνεργασία με την εταιρεία λειτουργώντας κυρίως για τα συμφέροντά της, θεωρώντας ότι η εταιρεία είναι ο απόλυτος κυρίαρχος της περιοχής. Στην περίπτωση της κατάσχεσης των άρτων που αναφέρθηκε παραπάνω, αστυνομικός του ορυχείου δήλωσε ότι "η αστυνομία δεν μπορούσε να παρέμβει, καθότι αυτή έγινε σύμφωνα με τις υποδείξεις του Διευθυντή,"⁴⁴⁰ ενώ υπό την ανοχή της αστυνομίας κυκλοφορούσε εντός του ορυχείου υπάλληλος της εταιρείας με το ειδικό σήμα "C.H. Bakery" στο μπράτσο του, έχοντας ως καθήκον την περιφρούρηση του μονοπωλίου του άρτου.⁴⁴¹

Στους οικισμούς της CMC δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη σημαντικού αριθμού φυλάκων, όμως και σε αυτή την περίπτωση η παρουσία της αστυνομίας ήταν περισσότερο από εμφανής, καθώς είχαν ανεγερθεί αστυνομικά τμήματα σε όλους τους οικισμούς με δαπάνες και της εταιρείας, για την στενή αστυνόμευση των περιοχών και την αντιμετώπιση απεργιακών κινητοποιήσεων ή ταραχών, που μπορούσαν να προκληθούν από τους σκληρά εργαζόμενους εργάτες που απασχολούσε.

Στον έλεγχο που ασκούσαν οι εταιρείες στις ιδιωτικές ζωές των εργατών εντάσσονται και μια σειρά από άλλους θεσμούς όπως τα σχολεία και κυρίως οι υποδομές υγείας, οι οποίες έδιναν στις εταιρείες τη δυνατότητα γνώσης ιδιαίτερα ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, τόσο

---

⁴³⁶ Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 3 July 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 19.

⁴³⁷ Mining Lease, 9 August 1934, Κρατικό Αρχείο, SA1 983/1934.

⁴³⁸ Divisional Police Officer's Report, 1 August 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 11.

⁴³⁹ Commissioner Limassol to the Colonial Secretary, 26 July 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 2.

⁴⁴⁰ Styliano Hj.Ktori Testimony, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 3.

⁴⁴¹ Cpl Shukri Testimony, 7 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 16.

των εργατών, όσο και των εξαρτώμενων μελών τους. Οι εν λόγω θεσμοί απασχολούν επόμενη ενότητα της διατριβής, η οποία εξετάζει τις προσφερόμενες κοινωνικές εξυπηρετήσεις, τις εγκαταστάσεις λιανικού εμπορίου και αναψυχής και τις υποδομές διοίκησης και αστυνόμευσης, ώστε να ερμηνεύσει τους πολλαπλούς ρόλους που διαδραμάτιζαν και τις ευρύτερες πολιτικές που εξυπηρετούσαν, πέραν αυτών που αναλύθηκαν παραπάνω.

Παρόλο που και στον Αμιάντο και στην CMC υφίσταντο πολιτικές ελέγχου και αυξημένης εξάρτησης των εργατών από τις εταιρείες με μηδαμινές παροχές και σε περιβάλλοντα κακής ποιότητας, οι δυο περιπτώσεις δεν είναι συγκρίσιμες. Η CMC υιοθέτησε μεν αναχρονιστικές πολιτικές όπως τον έλεγχο του φυσικού χώρου των κατοικιών, την αστυνόμευση και τη χρήση του θεσμού των καντινών, αλλά δεν απαγόρευσε την ελεύθερη διακίνηση ατόμων και αγαθών, δεν επέβαλε μονοπώλια βασικών καταναλωτικών αγαθών και δεν συγκρότησε πολυπληθείς ομάδες φυλάκων.⁴⁴²

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις των δυο εταιρειών είχαν πολλαπλές αφετηρίες. Ένας σημαντικός παράγων που διαφοροποιούσε τις πρακτικές ελέγχου στις δυο *company towns* ήταν η χωρική οργάνωσή τους. Το σχετικά άναρχα δομημένο περιβάλλον του Αμιάντου δημιουργούσε ως ένα βαθμό μια χαώδη κατάσταση δυσκολότερα εποπτεύσιμη, ενώ η συνεκτικότητά του τον καθιστούσε ένα σαφώς μεγαλύτερο σχηματισμό σε σχέση με την Σκουριώτισσα, το Μαυροβούνι και τον Ξερό, απόρροια των οποίων ήταν η δημιουργία συνθηκών για την "ανάγκη" άσκησης επιπλέον ελέγχων στον Αμιάντο. Η οργάνωση της *company town* της CMC ως δικτύου ανάμεσα από παραδοσιακές αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες και η παράλληλη διαμονή σημαντικής μερίδας εργατών σε αυτές την καθιστούσε ούτως ή άλλως περισσότερο ανοιχτή και συνεπώς την ύψωση "τειχών" με την γύρω περιοχή ένα πολύ πιο δύσκολο εγχείρημα.

Ακόμη ένας παράγοντας που διαφοροποιούσε τις πρακτικές ελέγχου ήταν η διάσταση της εποχικότητας που χαρακτήριζε αποκλειστικά τον Αμιάντο, η οποία έφερνε αντιμέτωπες τις διοικήσεις του με απότομες πληθυσμιακές αυξομειώσεις. Η πολιτική επιλεκτικής απαγόρευσης της διακίνησης ατόμων που δεν εργάζονταν στην περιοχή διασφάλιζε στις διοικήσεις του Αμιάντου ένα ανάχωμα στο επιπλέον "χάος" που θα προκαλούνταν από την επιπλέον διακίνηση "αγνώστων" ατόμων, ειδικά τους θερινούς μήνες.

Επιπλέον, εξαιτίας της φύσης της εργασίας, του αρκετά πιο σύνθετου και πολυδάπανου συστήματος παραγωγής, και προφανώς των γενικών αντιλήψεων περί διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού από τις οποίες εμφορούνταν οι ιδιοκτήτες της CMC, η εταιρεία

---

⁴⁴² Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Επιθεωρητής Μεταλλείων σε "Έκθεση του 1930 η CMC "παρείχε σε κάθε εργάτη την ελευθερία να αγοράσει τις προμήθειές του από όπου επιθυμούσε." Βλ. H.G Mountain, Inspector of Mines, Report on Conditions affecting Labour on Mines in Cyprus, 7 August, 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 22.

αντιμετώπιζε την *company town* αποκλειστικά ως μια μεταλλευτική χωρική και κοινωνική οργάνωση εν αντιθέσει με τον Αμιάντο που αντιλαμβάνονταν την *company town* ως μια εκτός από εξορυκτική και ως ένα βαθμό εμπορική επιχείρηση.⁴⁴³ Οι υπερχρεώσεις των καντινών, η μονοπωλιακή διάθεση άρτου και άλλων καταναλωτικών αγαθών, τα τέλη χρήσης των καταστημάτων και της λαϊκής αγοράς άθροιζαν σημαντικά κέρδη για την εταιρεία, η οποία διαχειριζόμενη ένα πιο απλό και κυρίως σταθερό στο χρόνο σύστημα παραγωγής με μεγάλες εποχικές παύσεις, μπορούσε και επεδίωκε να διαθέσει ανθρώπινους πόρους και χρόνο για να εφαρμόσει πιο αυστηρά μέτρα ελέγχου, ώστε να λειτουργήσει και ως μια μεγάλης κλίμακας εμπορική επιχείρηση.

Τέλος η CMC σε αντίθεση με τον Αμιάντο επεδίωκε την παρουσία κυρίως σταθερού εργατικού δυναμικού για την εύρυθμη λειτουργία του πιο απαιτητικού συστήματος παραγωγής, το οποίο λειτουργούσε 24 ώρες το 24ώρο και για ολόκληρο το χρόνο. Αυτή η παράμετρος σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η εργασία που πρόσφερε ήταν πιο σκληρή και επικίνδυνη σε σχέση με την αντίστοιχη του Αμιάντου για τις μεγάλες μάζες των εργατών την υποχρέωνε στην παροχή ενός ευνοϊκότερου πλαισίου εργασίας και κατοίκησης σε σχέση με τον Αμιάντο.⁴⁴⁴ Το εργατικό δυναμικό υπήρχε και εύκολα στρατολογούταν, αλλά έπρεπε να παραμένει κατά το δυνατόν σταθερό και να μη διαφεύγει κατά τους θερινούς μήνες προς τον Αμιάντο ή να επιδιώκει μερική απασχόληση συνδυασμένη με εποχικές αγροτοκτηνοτροφικές ασχολίες. Η CMC χρειαζόταν και ήθελε να παρέχει ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον σε σύγκριση με τον Αμιάντο, γεγονός που τεκμηριώνεται τόσο από τα ευνοϊκότερα ωράρια που ακολουθούσε, όσο και από τα υψηλότερα ημερομίσθια που κατέβαλε.⁴⁴⁵

Η κλειστή κοινωνία του Αμιάντου προσομοιάζε με *company towns* ανθρακωρυχείων των μεσοδυτικών πολιτειών των ΗΠΑ του 19^{ου} αιώνα, όπου οι εταιρείες δεν επέτρεπαν στους ξένους να εισέλθουν "απειλώντας τους με σύλληψη."⁴⁴⁶ Ο Αμιάντος συγκέντρωνε αρκετά

---

⁴⁴³ Σύμφωνα με τον Keith Dix, "many small company-town mines were as much mercantile operations as they were mining endeavours." Βλ. Philip Bonner και Karin A. Shapiro, "Company Town, Company Estate: Pilgrim's Rest, 1910-1932," *Journal of Southern African Studies* 19, no. 2 (1993): 177. Για το ζήτημα της λειτουργία του Αμιάντου και ως εμπορική επιχείρηση βλ. Given, "Mining Landscapes and Colonial Rule," ό.π.

⁴⁴⁴ Η κατάβαση σε υπόγειες στοές, η πολύωρη εργασία στα έγκατα της γης, αλλά και η εξόρυξη ιδίως της λάβας του διαβόλου (devil's mud) όπως ονομάζονταν η έντονα καυστική ουσία που αποδέσμευε τα πολύτιμα μέταλλα ήταν περισσότερο δύσκολη, επίπονη και επικίνδυνη σε σχέση με τις επιφανειακές εξορύξεις του Αμιάντου, που προσομοίαζαν με λατομικές εργασίες. Στα μεταλλεία της CMC είχαν καταγραφεί από νωρίς αρκετά δυστυχήματα που επέφεραν είτε αναπηρίες είτε το θάνατο στους εργάτες. Σε μια μόνο περίπτωση στις 18 Μαρτίου του 1925 έχασαν τη ζωή τους στην Σκουριώπισσα 11 μεταλλωρύχοι από ασφυξία, η οποία προκλήθηκε από την υπερβολική ζέστη και την έκκληση δηλητηριωδών αερίων. Βλ. Βαρνάβα, *Κοινοί Εργατικοί Αγώνες*, ό.π., 10.

⁴⁴⁵ Βλ. H.G Mountain, Inspector of Mines, Report on Conditions affecting Labour on Mines in Cyprus, 7 August, 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 25-26.

⁴⁴⁶ Green, *The Industrial Edens and Satanic Mills*, 57, 84· Crawford, "Designing the company town, 1910-1930," ό.π., 52.

χαρακτηριστικά των “κλειστών” *company towns*, τα οποία αποτελούσαν από τις πλέον αναχρονιστικές και χειρίστες εκδοχές των εν λόγω κοινοτήτων. Αποτελούσε μια μικρή αποικία εντός της αποικίας, ή μια “αυτοκρατορία εντός της αυτοκρατορίας” όπως είχε επισημάνει κυβερνητικός αξιωματούχος της εποχής, καθώς λειτουργούσε σε μεγάλο βαθμό, ωσάν να βρισκόταν εκτός των διοικητικών της ορίων, καταπατώντας θεμελιώδεις ατομικές ελευθερίες που απολάμβανε η υπόλοιπη νήσος.

2.4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΕΙΣ, ΕΜΠΟΡΙΟ – ΑΝΑΨΥΧΗ, ΔΙΟΙΚΗΣΗ

2.4.1. Λατρευτικοί Χώροι και Σχολεία

Σύμφωνα με τις συνήθειες διεθνείς πρακτικές η λειτουργία ναών και σχολείων ενθαρρύνονταν στα *company villages* ή *towns*, ώστε να αποκτηθούν οι φυσιολογικές δομές μιας κοινότητας, για την προσέλκυση οικογενειών και για την καλλιέργεια μιας αίσθησης μονιμότητας στους κατοίκους, αποτελώντας στις πλείστες των περιπτώσεων τις πλέον απαραίτητες υποδομές,⁴⁴⁷ ενώ η λειτουργία τους συχνά εξυπηρετούσε και επιπλέον πολιτικές των ιδιοκτητριών εταιρειών.

Συγκεκριμένα η παρουσία ναών και ιερατικού προσωπικού θεωρούνταν, ότι μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο απομάκρυνσης των εργατών από τη μέθη, τα τυχερά παίγνια και τις σεξουαλικές επαφές εκτός γάμου, τα οποία αποτελούσαν διαχρονικά σημαντικές πηγές προβλημάτων για τις ιδιοκτήτριες εταιρείες, προκρίνοντας την ήρεμη οικογενειακή ζωή.⁴⁴⁸ Προβλήματα που απασχολούσαν και τις εξορυκτικές εταιρίες που δραστηριοποιούνταν στην Κύπρο, καθώς πολλοί εργάτες με τη συμμετοχή τους σε τυχερά παίγνια σύμφωνα με την CMC υπερχρεώνονταν, με αποτέλεσμα “να χάνουν το ενδιαφέρον τους για τη δουλειά...να μην βλέπουν τίποτα σωστό...να είναι δυσαρεστημένοι με όλους και με τους εαυτούς τους,” ασκώντας “κακές επιρροές” στους συναδέλφους τους.⁴⁴⁹

Ο παραπάνω θετικός αντίκτυπος από την παρουσία των θρησκειών ενισχύονταν και από τον θετικό αντίκτυπο που συνηθώς ασκούσαν οι ναοί και στο ζήτημα των εργατικών διεκδικήσεων, αν και υπήρχαν και αρκετές περιπτώσεις που οι θρησκείες και οι εκπρόσωποί τους λειτουργούσαν όσον αφορά τις εργατικές διεκδικήσεις εις βάρος των εταιρειών. Έτσι,

---

⁴⁴⁷ Rolf Knight, *Work Camps and Company Towns in Canada and the U.S.: An Annotated Bibliography* (Vancouver: New Star Books, 1975), 9.

⁴⁴⁸ Gregg Andrews, *City of Dust, A cement Company Town in the Land of Tom Sawyer* (Columbia: University of Missouri Press, 1996), 142· Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 165, 200.

⁴⁴⁹ Μανρονουνί Μινερ's Committee, 3rd Meeting, 19 January 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 2-3· Μανρονουνί Μινερ's Committee, 5th Meeting, 9 February 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 33-34.

ενώ στις πλείστες περιπτώσεις οι ιερείς και οι θρησκευτικές αποστολές θεωρώντας ως μείζον ζήτημα για τη σωτηρία της ψυχής την προσωπική απαλλαγή από τις αμαρτίες αποθάρρυναν τις συνδικαλιστικές δράσεις και τις εργατικές διεκδικήσεις, παροτρύνοντας τους εργάτες να στρέφονται προς τα Θεία για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους,⁴⁵⁰ δεν ήταν σπάνιες και οι περιπτώσεις όπου οι ιερείς, λειτούργησαν εις βάρος των εταιρειών, προβάλλοντας την ανάγκη για μάχες ενάντια στη φτώχεια και στην καταπίεση ή κατακρίνοντας τις εταιρείες.⁴⁵¹

Σε κάθε περίπτωση όμως, είτε δημιουργώντας αποκλειστικά θετικές είτε ένα άθροισμα θετικών και αρνητικών επιδράσεων στη διαχείριση των *company villages* και *towns*, η παρουσία των θρησκειών όπου υφίσταντο ήταν συνήθως περισσότερο διακριτική από ότι σε ένα παραδοσιακό / κανονικό οικισμό της ίδιας περιοχής, διαδραματίζοντας μειωμένο αναλογικά ρόλο, εξαιτίας της δυναμικής παρουσίας των θεσμών που δημιουργούσαν οι εταιρείες για την λειτουργία των κοινοτήτων που ήλεγχαν. Η στέγαση των κεντρικών γραφείων για παράδειγμα μιας *company town*, του διοικητικού δηλαδή μηχανισμού ή θεσμών όπως τα νοσοκομεία, τα οποία ήταν οργανώσεις αποκλειστικά σχηματιζόμενες και ελεγχόμενες από τις εταιρείες και για συμβολικούς και μόνο λόγους προβάλλονταν περισσότερο σε σχέση με τους ναούς, που αντιπροσώπευαν το εξωγενές ιερατείο, το οποίο κατείχε ιδιαίτερη δύναμη στις εργατικές κοινωνίες, όντας συχνά απρόβλεπτο ως προς τη στάση του έναντι των εταιρειών.⁴⁵²

Από την άλλη πλευρά τα σχολεία αποτελούσαν τόπους στους οποίους μπορούσαν οι μαθητές να διδαχθούν το σεβασμό στις αρχές, την υπακοή, την εγκράτεια, την αυτοπειθαρχία, καθώς και την πίστη στις εταιρείες, αλλά και τον πατριωτισμό εντάσσοντας παιδιά μεταναστών στις αξίες της χώρας που εργάζονταν οι γονείς τους, και για τον σκοπό αυτό, όπου ήταν εφικτό οι εταιρείες εμπλέκονταν στην επιλογή των δασκάλων και στα προγράμματα σπουδών.⁴⁵³ Τα σχολεία ήταν διεθνώς σχεδόν αποκλειστικά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, σπάνια κατασκευάζονταν δευτεροβάθμια σχολεία, και συχνά στεγάζονταν σε κτήρια ξεχωριστής επιμέλειας, με στόχο την προβολή του κοινωνικού προσώπου των εταιρειών. Συμπεριλαμβάνονταν συχνά στα κτήρια τα οποία οι εταιρείες ανέθεταν σε

---

⁴⁵⁰ Margaret Crawford, "Earle S. Draper and the Company Town in the American South" στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner (New York and Oxford: Oxford University Press 1992), 144-145· Andrews, *City of Dust*, ό.π., 141.

⁴⁵¹ Van Onselen, *Chibaro, African Mine Labour*, ό.π., 204· Andrews, *City of Dust*, ό.π., 141· Crandall A. Shifflet, *Coal Towns: Life, Work, and Culture in Company Towns of Southern Appalachia, 1880-1960* (Knoxville: The University of Tennessee Press, 1991), 191.

⁴⁵² Βλ. για παράδειγμα την αλλαγή της στάσης της Εκκλησίας στην *company town* της Vota Redonda της Βραζιλίας στο: Oliver J. Dinius, "Glory days no more: Catholic Paternalism and Labor in Brazil's Steel City" στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power, and Working-Class Communities*, επιμ. Oliver J. Dinius και Angela Vergara (Georgia: University of Georgia Press, 2011), 136-137.

⁴⁵³ Katharine Rollwagen, "That touch of Paternalism, Cultivating Community in the Company Town of Britannia Beach, 1920-1958," *BC Studies* 151 (2006): 61-61· Andrews, *City of Dust*, ό.π., 133-136.

αρχιτέκτονες το σχεδιασμό τους, ακόμη και σε *company towns*, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί άναρχα ή μέσω ενός μηχανικού σχεδιασμού. Τα σχολεία εντάσσονταν σε ένα σύνολο κτηρίων, που μπορεί να περιελάμβαναν τα γραφεία της εταιρείας, το νοσοκομείο, αστυνομικά τμήματα ή κάποιο φορέα με έντονο κοινωνικό χαρακτήρα, τα οποία τύγχαναν ιδιαίτερης επιμέλειας για την προβολή της δύναμης και του κοινωνικού ρόλου των εταιρειών, καθώς και για την προβολή της ισχύος των δυνάμεων καταστολής που παραδοσιακά λειτουργούσαν υπέρ των εταιρειών. Σε αυτά μπορούσαν να περιλαμβάνονται και οι ναοί, χωρίς όπως προαναφέρθηκε να αποκτούν την επιβλητική παρουσία των υπόλοιπων "δημοσίων" κτηρίων ή των ναών σε αντίστοιχης κλίμακας "κανονικές" κοινότητες.

Στην *company town* του Αμιάντου λειτούργησαν δημοτικά σχολεία και για τις τρεις εθνοτικές ομάδες των εργατών (Ελληνοκύπριους, Τουρκοκύπριους και Αρμένιους),⁴⁵⁴ καθώς και ένα αγγλόφωνο δημοτικό σχολείο για τα παιδιά του ανώτερου προσωπικού. Για τις ανάγκες του ελληνοκυπριακού σχολείου που εξυπηρετούσε την συντριπτική πλειονότητα των παιδιών παραχωρήθηκαν ορισμένα δωμάτια στο κτήριο που στέγαζε τον κεντρικό αστυνομικό σταθμό του Αμιάντου (εικ. 2.66).⁴⁵⁵ Το τουρκοκυπριακό σχολείο στεγάστηκε σε ένα μόλις δωμάτιο περίπου 10,7 τ.μ. ενός μπλοκ κατοικιών, χωρίς εγκαταστάσεις υγιεινής, το οποίο αποτελούσε και το χώρο διαμονής του δασκάλου,⁴⁵⁶ ενώ μόνο το αρμενικό σχολείο στεγάστηκε σε αυτοτελές κτήριο κατασκευασμένο με κάποια αρχιτεκτονική επιμέλεια, εξαιτίας της εμπλοκής της αρμενικής κοινότητας της Κύπρου στην ίδρυσή του (εικ. 2.67).⁴⁵⁷ Το σχολείο των παιδιών του ανώτερου προσωπικού σχεδιάστηκε από τον Henry Walter Clark (βλ. ενότητα 2.3.2), έφερε επιρροές από το κίνημα *arts and crafts*, που είχε ευρεία διάδοση τη δεδομένη περίοδο στον αποικιακό κόσμο και παρείχε ένα όχι μόνο άνετο, αλλά και ευχάριστο περιβάλλον διδασκαλίας (εικ. 2.68-2.69).⁴⁵⁸

---

⁴⁵⁴ Health Officer, Sanitary Survey of Amiantos Village (Tunnel Asbestos Co.), 6 April 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 25.

⁴⁵⁵ "Note that the house of which two rooms are used as teaching rooms is a big house, consisting of many rooms, of which all the other rooms are used as police station." Βλ. M. Zamelides, Pano Amiantos School Affairs, 27 April 1944, Κρατικό Αρχείο, E1/61, 86· Acting Director of Education to F.W. Kukula, Esq., Tunnel Asbestos Cement Co. Ltd., 18 July 1939, Κρατικό Αρχείο, E1/61, 31.

⁴⁵⁶ Health Officer, Sanitary Survey of Amiantos Village (Tunnel Asbestos Co.), 6 April 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 25.

⁴⁵⁷ "The Armenian School was originally established by the Committee of Management for Armenian Schools." Βλ. Director of Education to the Colonial Secretary, 18 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 43. Η υπόδειξη του κτηρίου του σχολείου έγινε από παλαιούς κατοίκους του Αμιάντου.

⁴⁵⁸ Σχετικά με τη διασύνδεση του κινήματος *arts and crafts* στην αρχιτεκτονική με τον ιμπεριαλισμό βλ. Anthony D. King, *Spaces of Global Cultures: Architecture Urbanism Identity* (London and New York: Routledge, 2004), 161-186.

Εικ. 2.66. Το κτήριο του αστυνομικού σταθμού στο οποίο στεγαζόταν το ελληνοκυπριακό δημοτικό σχολείο, c. 1958 (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Εικ. 2.67. Το κτήριο του αρμένικου δημοτικού σχολείου, 2012 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.68. Άποψη του αγγλόφωνου σχολείου στο οποίο φοιτούσαν τα παιδιά του ανώτερου προσωπικού, c. 1926-1930 (Henry Walter Clark, συλλογή Shaun Montgomery).

Εικ. 2.69. Οι μαθητές του αγγλόφωνου σχολείου εν ώρα διδασκαλίας, c. 1926-1930 (Henry Walter Clark, συλλογή Shaun Montgomery).

Τα σχολεία του Αμιάντου αποτελούσαν ιδιωτικά σχολεία, τα οποία όμως ακολουθούσαν το πρόγραμμα σπουδών των αντίστοιχων εθνοτικών σχολείων της υπόλοιπης αποικίας, στο μέτρο του εφικτού.⁴⁵⁹ Η Διεύθυνση του Αμιάντου ήταν αρμόδια για το διορισμό και την πληρωμή των δασκάλων, καθώς και για όλες τις υπόλοιπες δαπάνες των σχολείων.⁴⁶⁰ Παρόλο που η αρμόδια υπηρεσία εκπαίδευσης της κυβέρνησης προσφέρθηκε να αναλάβει τη λειτουργία τους, η διοίκηση του Αμιάντου προτίμησε να διατηρήσει τον έλεγχό τους.⁴⁶¹

Όσον αφορά το ζήτημα της παροχής χώρων λατρείας, για τους Ελληνοκύπριους που αποτελούσαν και την συντριπτική πλειονότητα των εργατών λειτούργησε ορθόδοξος χριστιανικός ναός, ενώ για τις άλλες δυο εθνοτικές ομάδες, που αντιπροσωπεύονταν με χαμηλό ποσοστό εργατών, η προσευχή ή οι θρησκευτικές τελετουργίες γίνονταν εντός των χώρων των δημοτικών σχολείων από ιερωμένους που έρχονταν περιοδικά στην περιοχή.⁴⁶²

Ο ορθόδοξος χριστιανικός ναός στεγάστηκε σε ένα δρομικό κτήριο που εξυπηρετούσε αρχικά τις ανάγκες ενός ξενώνα, χωρίς να διαθέτει κόγχη ιερού ή καμπαναριό, ενώ οι χώροι που παραχωρήθηκαν στις υπόλοιπες περιπτώσεις για προσευχή ή τέλεση θρησκευτικών τελετών σε σχολεία ήταν μικροί και μη συγκρίσιμοι με τις ανέσεις που είχαν οι ναοί των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων της νήσου. Στον χριστιανικό ναό κατασκευάστηκε μεταγενέστερα καμπαναριό από ράγες που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών (εικ. 2.70-2.71). Ο ιερωμένος που ήταν υπεύθυνος του ναού όφειλε να έχει την έγκριση της εταιρείας.⁴⁶³

Εικ. 2.70. Άποψη της κεντρικής εργατικής συνοικίας του Αμιάντου, στην οποία διακρίνεται στα αριστερά ο ορθόδοξος χριστιανικός ναός, c. 1930 (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

⁴⁵⁹ Ό.π.

⁴⁶⁰ Ό.π.

⁴⁶¹ Ό.π.

⁴⁶² Βλ. "Αρμενική Λειτουργία," εφημερίδα: Αλήθεια, 19 Απριλίου 1929.

⁴⁶³ "...ο Π. Μητροπολίτης [Κιτίου] προέβη εις την χειροτονίαν του διακόνου κ. Καλλινίκου Χατζηλάμπρου...ο χειροτονούμενος εφημέριος... ηυχαρίστησεν... θερμώς τον διευθυντή του Αμιάντου, ο οποίος ενέκρινε τον διορισμό του ως εφημέριου και ιεροκήρυκος του συνοικισμού Αμιάντου." Βλ. "Εξ Αμιάντου," εφημερίδα: Ελευθερία, 30 Αυγούστου 1930.

Εικ. 2.71. Το καμπαναριό του ορθόδοξου χριστιανικού ναού του Αμιάντου, c. 1930 (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Ο Αμιάντος εφόσον ήταν απομονωμένος από άλλους οικισμούς της νήσου όφειλε, σύμφωνα και με τις συνήθειες διεθνείς πρακτικές, να παρέχει όλους τους αναγκαίους σχετικούς χώρους για να προσελκύσει οικογένειες και να δημιουργήσει ένα κλίμα σχετικής “κανονικότητας” στην *company town*. Επιδιώκοντας όμως τον έλεγχο των εν λόγω θεσμών στο μέτρο του εφικτού, χωρίς τη διάθεση να δαπανήσει σημαντικά κεφάλαια για τη στέγαση και λειτουργία τους, υποβάθμιζε εν τέλει την παρουσία τους στο χώρο και στη ζωή της κοινωνίας που διαμόρφωνε. Η στέγαση των εν λόγω χρήσεων σε κτήρια χαμηλής ποιότητας που δεν ήταν κατασκευασμένα για αυτό το σκοπό ή ως συμπληρωματικές σε κτήρια που εξυπηρετούσαν άλλες χρήσεις, οι οποίες καταλάμβαναν σαφώς μεγαλύτερους χώρους ήταν πρωτοφανείς και απαξιώτικες για τα δεδομένα της Κύπρου.

Η CMC κατασκεύασε στη Σκουριώτισσα ελληνοκυπριακό, τουρκοκυπριακό και αγγλόφωνο σχολείο για τα παιδιά του ανώτερου προσωπικού.⁴⁶⁴ Στον Ξερό και στο Μαυροβούνι κατασκευάστηκαν σχολεία για τα παιδιά των εργατών από τα αρμόδια όργανα διαχείρισης της εκπαίδευσης της ελληνοκυπριακής και τουρκοκυπριακής εθνότητας σε γη που δεν ήταν ιδιοκτησία της εταιρείας.⁴⁶⁵ Στην περίπτωση του Μαυροβουνίου κατασκευάστηκε μόνο ελληνοκυπριακό σχολείο, καθώς οι Τουρκοκύπριοι μαθητές εξυπηρετήθηκαν από το σχολείο της Λεύκας. Τα σχολεία που ίδρυσε η CMC ήταν κατασκευασμένα κατά τα παραδοσιακά πρότυπα, χωρίς ιδιαίτερη κατασκευαστική ή άλλη επιμέλεια (εικ. 2.72).

Όσον αφορά το ζήτημα της παροχής λατρευτικών χώρων, στο Μαυροβούνι δεν κατασκευάστηκαν ναοί, ενώ στην Σκουριώτισσα το μικρό καθολικό της Μονής (εικ. 2.73), όπου βρισκόταν η συνοικία του ανώτερου προσωπικού δεν λειτουργούσε τακτικά, αλλά ήταν προσβάσιμο για την προσευχή των πιστών ή για την περιοδική τέλεση μυστηρίων (π.χ.

---

⁴⁶⁴ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 213, 252· Annual Report of the Inspector of Mines, 1927, 1928· Χρήστος Γρηγορίου, προφορική μαρτυρία (Σκουριώτισσα:10 Ιουνίου 2016).

⁴⁶⁵ Στέλιος Χαραλαμπίδης, προφορική μαρτυρία (Κατύδατα: 22 Μαΐου 2016)· Χρήστος Γρηγορίου, προφορική μαρτυρία, ό.π.

βαπτίσεις).⁴⁶⁶ Η εταιρεία επιζητούσε όμως στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές με τις απαραίτητες διευθετήσεις την τέλεση της λειτουργίας για να αποφύγει τη μεγάλη διαρροή εργατικού δυναμικού.⁴⁶⁷ Στον Ξερό επίσης δεν λειτούργησαν ναοί για τους εργάτες, παρά τις διαμαρτυρίες που εκφράστηκαν.⁴⁶⁸ Προς τα τέλη μόνο της δεκαετίας του 1930 παραχωρήθηκε μια αίθουσα του σχολείου του Ξερού για τις ανάγκες τέλεσης της θείας λειτουργίας.⁴⁶⁹ Η CMC προτίμησε να εξοικονομήσει πόρους και να αποφύγει όπου ήταν εφικτό την κατασκευή ή λειτουργία σχολείων και ναών στους οικισμούς της, υποβαθμίζοντας εμμέσως τους θεσμούς που εκπροσωπούσαν.

Εικ. 2.72. Άποψη του ελληνοκυπριακού σχολείου στη Σκουριώτισσα, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.73. Άποψη του ναού της Παναγίας της Σκουριώτισσας, c. 1923-1925 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

---

⁴⁶⁶ William Everett, *Mining Memories on Cyprus 1923-1925: Photographs, Correspondence, and Reflections* (Kindle Edition, 2017), Kindle location 704. Reference conversation with Mr. Bruce, Κρατικό Αρχείο, SA1 718/1927, 1.

⁴⁶⁷ Reference conversation, Κρατικό Αρχείο, SA1 718/1927, ό.π, 1.

⁴⁶⁸ "Διερχόμεθα τα Χριστούγεννα, την Μ. Εβδομάδα, την Λαμπράν και τας άλλας μεγάλας εορτάς του Χριστιανισμού χωρίς να ακούσωμεν της θείας λειτουργίας, χωρίς να τελέσωμεν τα της θρησκείας μας διότι δεν υπάρχει εις μικρός ναός." Βλ. "Έλλειψις ναού, Παράπονα Κατοίκων Καραβοστασίου και Ξερού," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 1 Σεπτεμβρίου 1928.

⁴⁶⁹ Social Welfare Department Report of November 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/1, 60.

Η παρουσία των δασκάλων είχε αποδειχθεί από νωρίς απρόβλεπτος παράγοντας αποσταθεροποίησης για την εταιρεία, καθώς στην πρώτη απεργιακή κινητοποίηση, που πραγματοποιήθηκε το 1925, στους πρωτοστάτες ήταν και ο δάσκαλος που η ίδια είχε διορίσει στο ελληνόφωνο σχολείο της Σκουριώτισσας.⁴⁷⁰ Απρόβλεπτος παράγοντας αποσταθεροποίησης γενικά για τις εταιρείες μπορούσαν να αποδειχθούν και οι θρησκευτικοί θεσμοί και ειδικά η Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία είχε ισχυρή δύναμη στην αποικιοκρατική τάξη πραγμάτων της νήσου.⁴⁷¹

Αν και η Εκκλησία ως θεσμός είχε περιθωριοποιήσει τα κοινωνικά ζητήματα, ασχολούμενη κυρίως με τους εθνικούς στόχους, αλλά και με την εκμετάλλευση της τεράστιας περιουσίας που κατείχε, είχε απευθύνει προς την κυβέρνηση έκκληση το 1925 για "τη λήψη νομοθετικής πρόνοιας προς αποφυγή δυστυχημάτων εις τα μεταλλεία και προστασία των εν αυτοίς εργαζομένων," ενώ δεν έλειπαν και ιερωμένοι υψηλά στην ιεραρχία της Εκκλησίας που ασπάζονταν αριστερές ιδεολογίες ή που κατήγγειλαν από το βήμα του Νομοθετικού Συμβουλίου σκληρές πρακτικές που ακολουθούσαν οι εξορυκτικές εταιρείες.⁴⁷²

Στην περίπτωση ειδικά της Σκουριώτισσας, παρόλο που ο χώρος για την ανάπτυξη του οικισμού αποτελούσε εκκλησιαστική περιουσία και είχε εκμισθωθεί στην εταιρεία από τον Μητροπολίτη της περιοχής, δεν είχε υποβαθμιστεί ο θεσμός της εκκλησίας μόνο από την έλλειψη δυνατότητας τακτικού εκκλησιασμού των πιστών, αλλά και από το γεγονός της υπαγωγής της ιστορικής Μονής σε διοικητικό κέντρο της αμερικανικής εταιρείας και σε συνοικία του ξένου προσωπικού, στο πλαίσιο της ίδιας μίσθωσης.

Οι ναοί και τα σχολεία αποτελούσαν τα απόλυτα σύμβολα της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας των διακριτών εθνοτικών ομάδων που συνέθεταν τον κυπριακό πληθυσμό, και λειτουργούσαν ως εκκολαπήρια διχαστικού εθνικισμού.⁴⁷³ Όριζαν εθνοτικές γειτονιές ή ενορίες και αποτελούσαν απουσία ανοιχτών δημόσιων χώρων, τόπους κοινωνικοποίησης και γενικά δημόσιων δραστηριοτήτων των διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων,

---

⁴⁷⁰ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 117.

⁴⁷¹ Alexis Rappas, *Cyprus in the 1930s, British Colonial Rule and the Roots of the Cyprus Conflict* (New York, I.B. Tauris, 2014), 123-124.

⁴⁷² "Η Έκκλησις της Ι. Συνόδου δια την προστασίαν των Μεταλλωρύχων, Απάντησις της Κυβέρνησις," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 8 Απριλίου 1925· Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 151· Yiannos Katsourides, *The History of the Communist Party in Cyprus, Colonialism, Class and the Cypriot Left* (New York: I.B. Tauris, 2014), 92-93· Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 638-639.

⁴⁷³ Για τη σχέση σχολικών κτηρίων και εθνικισμού στην Κύπρο κατά τη Βρετανική αποικιακή περίοδο βλ. Michalis Sioulas και Panayiota Pyla, "Technical schools and inter-communal crisis management in mid-20th century Cyprus" στα πρακτικά του συνεδρίου: *Entangled Histories, Multiple Geographies*, διοργάνωση: University of Belgrade και European Architectural History Network (EAHN) (Belgrade: University of Belgrade, 2016), 310-316· Given, "Star of the Parthenon," 59-82.

οργανώνοντας τα κέντρα των παραδοσιακών οικισμών.⁴⁷⁴ Οι εταιρείες με τις πρακτικές που ακολούθησαν και ειδικά οι εταιρείες που διαχειρίζονταν τον Αμιάντο υποβάθμισαν τους θρησκευτικούς και εκπαιδευτικούς θεσμούς, είτε με την μη φιλοξενία τους, είτε με την προβληματική στέγασή τους, γεγονός που συνέβαλε στην εθνοτική ώσμωση καθώς καταλύθηκαν ως ένα βαθμό τα πλέον ισχυρά διαχωριστικά στοιχεία των διακριτών εθνοτήτων στον κυπριακό χώρο.

2.4.2. Υγεία και Υποδομές Ιατροφαρμακευτικής Περίθαλψης

Οι υποδομές ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, και ειδικά τα νοσοκομεία, τα οποία ίδρυσαν οι εταιρείες, εφόσον είχαν ωριμάσει οι εργασίες τους, απασχολώντας σημαντικό αριθμό εργατών, κατείχαν εξέχοντα ρόλο στις υποδομές κοινωνικών εξυπηρετήσεων των *company towns*.

Συγκεκριμένα στον Αμιάντο μετά την πρώτη κατασκευή ιατρείου στον οικισμό που σχηματοποιήθηκε την δεκαετία του 1910, κατασκευάστηκε την δεκαετία του 1920, πολυδύναμο νοσοκομείο νότια της Χρυσόβρυσης, επί του οδικού άξονα Καρβουνά - Τροόδους σε προνομιακή θέση σε σχέση με τις εργατικές γειτονιές, καθώς ήταν δασώδης και απρόσβλητη από το ορυχείο, παρέχοντας ένα ήρεμο περιβάλλον ανάρρωσης. Επρόκειτο για ένα από τα λιγοστά κτήρια των οποίων ο σχεδιασμός ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Walter Henry Clark καταδεικνύοντας τη σημασία που είχε για την εταιρεία. Έφερε επιρροές από το κίνημα *arts and crafts* και ήταν κατασκευασμένο από λιθοδομή και συμπαγείς μικρούς τσιμεντόλιθους, με τον κύριο όγκο του να οργανώνεται συμμετρικά ως προς τον άξονα προσπέλασης και την αψιδωτή του είσοδο (εικ. 2.74-2.75). Οι συμπαγείς τσιμεντόλιθοι σε διαφορετικούς χρωματισμούς διαμόρφωναν διακοσμητικά μοτίβα στις όψεις του κτηρίου, προσδίδοντας ξεχωριστή μορφολογική επεξεργασία.

Το νοσοκομείο φιλοξενούσε εξωτερικά ιατρεία, φαρμακείο, θαλάμους νοσηλείας με 35 κλίνες, χειρουργείο, θάλαμο ακτινών X και χώρους διαμονής του ιατρικού και παραϊατρικού προσωπικού, το οποίο προέρχονταν από το εξωτερικό αλλά και την Κύπρο.⁴⁷⁵ Η δυναμική του ήταν αρκετά υψηλή, όπως καταδεικνύουν σχετικά στοιχεία του 1950 κατά το οποίο

---

⁴⁷⁴ Για την έλλειψη ανοιχτών δημόσιων χώρων στους οικισμούς της Κύπρου βλ. σχετικά, Γεώργιος Αρτόπουλος και Μιχάλης Σιούλας, "Οι Ανοιχτοί Κοινόχρηστοί Χώροι της Κυπριακής Πόλης, Ο Λανθάνων Δημόσιος Χώρος της Λευκωσίας" στο *Το Παράδειγμα της Κυπριακής Πόλης, Ζητήματα Αστικότητας στον Χωρικό Σχεδιασμό*, επιμ. Νικόλας Πατσαβός και Ιωάννης Πισσούριος (Αθήνα: Δομές & Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Κύπρου, 2018), 469-493.

⁴⁷⁵ Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co. Ltd.), Health Officer, 6 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 25. S.H. Hollowday, A. M. I. Mech. E., Chief Enginner, Cyprus Asbestos Mines Ltd., "Siam & Spain...Egypt & Eire... They all want Asbestos from Cyprus," *Cyprus Review*, May 1951, 18.

δέχθηκε 21.093 επισκέψεις, 1.008 εισαγωγές, 650 μεγάλες και μικρές επεμβάσεις, 2.687 εμβολιασμούς, και 357 ακτινοδιαγνωστικές εξετάσεις (X-rays).⁴⁷⁶

Εικ. 2.74. Άποψη του νοσοκομείου του Αμιάντου, 1945 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.75. Άποψη του νοσοκομείου του Αμιάντου, 2016 (συλλογή συγγραφέα).

Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των εργαζομένων και των εξαρτώμενων μελών τους, οι οποίοι διέμεναν στον Αμιάντο, χρηματοδοτούνταν κατά τον Μεσοπόλεμο από το επονομαζόμενο "Φιλανθρωπικό Ταμείο," το οποίο χρηματοδοτούσε και τις αναρρωτικές άδειες, που ήταν απόρροια συνήθως εργατικών ατυχημάτων.⁴⁷⁷ Το Ταμείο ελάμβανε ισόποσους πόρους από το ταμείο της εταιρείας και από αποκοπές στις αμοιβές των εργατών,⁴⁷⁸ παρόλο που η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στην υπόλοιπη αποικία ήταν δωρεάν για τους πτωχούς Κύπριους,⁴⁷⁹ και τα εργατικά ατυχήματα θα έπρεπε να βαραινούν αποκλειστικά τον εργοδότη.

---

⁴⁷⁶ Ό.π.

⁴⁷⁷ F. Kukulias Testimony, 11 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 18.

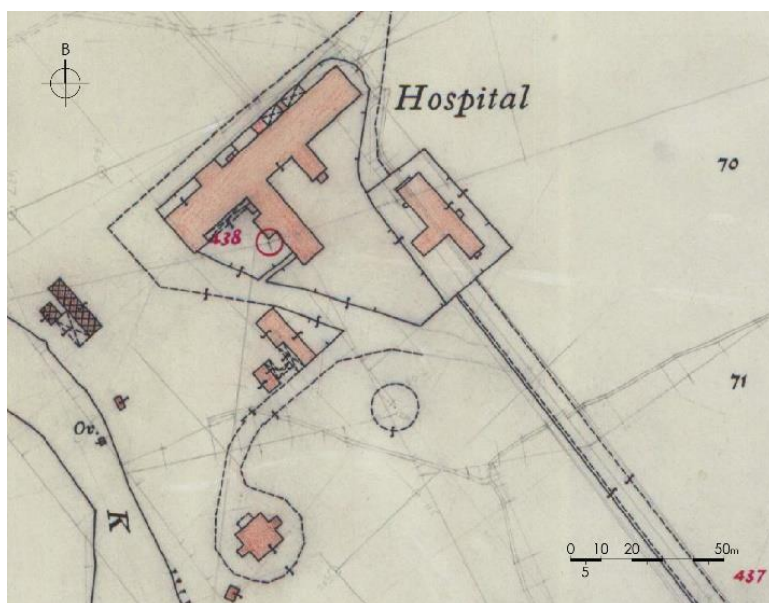
⁴⁷⁸ Ό.π.

⁴⁷⁹ "It has been for many years the considered policy of the Government... that no person should be denied medical and hospital treatment... the Mukhtar or president of the local authority in every village... or town is empowered to give certificate to poor persons which entitles them to free medical treatment and drugs at a Government dispensary or hospital. This system of free treatment has been largely extended..." Βλ. Report of the Committee appointed to study the

Στην *company town* – δίκτυο της CMC δόθηκε επίσης σημαντικό βάρος στην ανάπτυξη και την στελέχωση των υποδομών ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Αρχικά το 1924 ιδρύθηκε μια μικρή νοσοκομειακή μονάδα στην Πεντάγυια, κατόπιν μελέτης του τεχνικού τμήματος της εταιρείας, η οποία κατασκευάστηκε κατά τα παραδοσιακά πρότυπα, με τοίχους από πλινθιάρι.⁴⁸⁰ Μετά από καταστροφική πυρκαγιά που δέχθηκε το κτήριο το 1926, πραγματοποιήθηκαν μεγάλης κλίμακας ανακατασκευές, ενώ το 1930 επενδύθηκαν κεφάλαια για την αύξηση της δυναμικής του σε κλίνες και ιατρικό εξοπλισμό.⁴⁸¹ Το νοσοκομείο και κατά τις επόμενες κατασκευαστικές φάσεις σχεδιάστηκε με τον συνήθη μηχανικό και ορθολογικό τρόπο με τον οποίο η εταιρεία χειρίστηκε όλες τις κτηριακές κατασκευές, με τη χρήση τοπικών δομικών υλικών (εικ. 2.76-2.77).

Όπως συνέβη και στον Αμιάντο είχε ιδιαίτερα ευνοϊκή χωροθέτηση, εφόσον κατασκευάστηκε σε απομακρυσμένη θέση από τους εργατικούς οικισμούς και τις παραγωγικές εγκαταστάσεις, στις εκβολές του Καρκώτη ποταμού, σε μια άλλοτε ελώδη περιοχή στην οποία είχαν φυτευτεί δεκάδες ευκάλυπτοι, πλησίον της ακτογραμμής της Πεντάγυιας, με θέα προς τη θάλασσα.⁴⁸² Την ίδια περιοχή είχε επιλέξει ο τοπικός διευθυντής της εταιρείας, C.G. Gunther για την κατασκευή τόσο της κατοικίας του, όσο και του γηπέδου γκολφ, το οποίο τη διαχώριζε από το νοσοκομείο.

Εικ. 2.76.* Απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου στο οποίο αποτυπώθηκε το νοσοκομείο της CMC στην Πεντάγυια (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, τοπογραφικό σχέδιο 1952W1&2, original, κλ. 1:2500, 1925).

Conventions & Recommendations adopted by the International Labour Conference at its Tenth and Eleventh Sessions and to report the possibility of applying the Conventions in the Colony of Cyprus, Cyprus 1932, Κρατικό Αρχείο SA1 918/1930/1, 8.

⁴⁸⁰ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 189.

⁴⁸¹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1926, 1930· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 213, 252.

⁴⁸² Ό.π., 253.

Εικ. 2.77. 'Αποψη του νοσοκομείου της Πεντάγυιας, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

Το νοσοκομείο της CMC μετά και την αναβάθμιση που δέχτηκε το 1930 διέθετε 50 κλίνες, εξωτερικά ιατρεία, φυσιοθεραπευτικό κέντρο, φαρμακείο, μικροβιολογικό εργαστήριο, ακτινοδιαγνωστικό κέντρο, χειρουργείο, τους απαραίτητους βοηθητικούς χώρους (μαγειρείο, πλυσταριό, αποθήκες κ.α.), καθώς και χώρους διαμονής του ιατρικού και παραϊατρικού προσωπικού.⁴⁸³ Η CMC πέραν της ίδρυσης νοσοκομείου σταδιακά παρείχε επιπλέον υγειονομική περίθαλψη σε ιατρεία που δημιούργησε στους τρεις οικισμούς της, τα οποία επισκέπτονταν καθημερινά γιατρός της εταιρείας, για την προσφορά πρώτων βοηθειών και την πραγματοποίηση ιατρικών εξετάσεων και μικρών χειρουργικών επεμβάσεων.⁴⁸⁴ Για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη που παρείχε η CMC γίνονταν επίσης αποκοπές στις αμοιβές των εργατών.

Η ύπαρξη τέτοιας δυναμικής χώρων ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε περιοχές απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα της νήσου ήταν πρωτόγνωρη στην Κύπρο του Μεσοπολέμου, καθώς τα νοσοκομεία των εξορυκτικών εταιρειών ήταν συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα των αστικών κέντρων της νήσου.⁴⁸⁵ Οι εταιρείες κατασκεύασαν, εξόπλισαν και στελέχωσαν σε τέτοιο επίπεδο τις παραπάνω υποδομές για να καλύψουν ιατροφαρμακευτικά τους μεγάλους πληθυσμούς που φιλοξενούσαν, για να προφυλάξουν κατά το δυνατόν την περιοχή τους από την νοσηρότητα, για να είναι σε θέση να αποτιμούν με τις δικές τους υποδομές την κατάσταση υγείας των εργατών, αλλά και για να προβάλουν ένα κοινωνικό

---

⁴⁸³ Bruce, "Cyprus Mines Copper Again," ό.π., 231· C.M.C. Medical Department, Annual Report 1933, Κρατικό Αρχείο, SA1 804/1934, 12-13.

⁴⁸⁴ C.M.C. Medical Department, Annual Report 1933, Κρατικό Αρχείο, SA1 804/1934, 13-14.

⁴⁸⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1921 το Γενικό Νοσοκομείο Λευκωσίας διέθετε 57 κλίνες, το Νοσοκομείο της Λεμεσού 30, της Αμμοχώστου 42 και της Πάφου και της Κερύνειας από 22. Μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1930 απέκτησε ειδικά η Λευκωσία ένα υψηλής δυναμικής σύγχρονο νοσοκομείο, για να λειτουργήσει ως κεντρική υγειονομική μονάδα της αποικίας. Βλ. Πέτρος Φωκαΐδης και Αλεξάνδρα Χρονάκη, "Από την Αρχαιολογία στην Ιατρική, Αρχιτεκτονικές και Πολιτικές Ταυτότητας στην Αποικιακή Κύπρο, 1878-1940" στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ. Πέτρος Φωκαΐδης και Αλεξάνδρα Χρονάκη (Αθήνα: Νήσος, 2016), 130· Άννα Μαραγκού και Ανδρέας Γεωργιάδης, "Η Ιατρική στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας" στο *Η Ιατρική στην Κύπρο, Από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία*, επιμ. Μαρίνα Βρυωνίδου-Γιάγκου (Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2006), 310.

και φιλόνηρωπο πρόσωπο, ακολουθώντας τις διεθνείς πρακτικές, που ήθελαν παροχή υψηλών επιπέδων υγειονομική περίθαλψη σε αντίστοιχες βιομηχανικές κοινότητες που δημιουργούνταν και ελέγχονταν από εταιρείες.⁴⁸⁶

Οι εταιρείες έπρεπε να είναι σε θέση να παρέχουν όλες τις αναγκαίες υπηρεσίες περίθαλψης, καθώς θα ήταν αδύνατη η εύρυθμη λειτουργία των εργασιών τους, εάν απαιτείτο η δύσκολη μετάβαση των εργατών και των εξαρτώμενων μελών τους για κάθε σοβαρή πάθηση ή τραυματισμό στις απομακρυσμένες υποδομές υγείας των πόλεων. Παράλληλα οι μεγάλοι πληθυσμοί που φιλοξενούσαν έπρεπε να ελέγχονται ιατρικά και να εμβολιάζονται,⁴⁸⁷ ώστε να προστατεύονται οι περιοχές από κρούσματα μεταδοτικών ασθενειών, που θα μπορούσαν εύκολα να προσλάβουν διαστάσεις επιδημίας, λόγω και του συνωστισμού που επικρατούσε στις εργατικές κατοικίες (βλ. ενότητα 2.5.1).

Ιατρικός έλεγχος απαιτούνταν και για κάθε επίδοξο εργάτη, προτού του δοθεί θέση εργασίας, ώστε να πιστοποιηθεί η υγεία του, προφυλάσσοντας τις εταιρείες από την πρόσληψη ακατάλληλων εργατών,⁴⁸⁸ ενώ μέσω των υποδομών υγείας παρέχονταν και η δυνατότητα αξιολόγησης των δυνατοτήτων τους. Η CMC είχε για παράδειγμα κατηγοριοποιήσει τους εργάτες ανάλογα με τη φυσική τους κατάσταση, σε εργάτες "εξαιρετικής φυσικής κατάστασης και ηράκλειου σωματότυπου... καλού τύπου ντόπιων χωρικών... και... συνηθισμένου μέσου τύπου, μάλλον μικρόσωμου."⁴⁸⁹ Η εν λόγω κατηγοριοποίηση, που εφαρμόστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1930, αξιολογήθηκε ως "πολύ χρήσιμη," και προτάθηκε η συνέχιση της εφαρμογής της.⁴⁹⁰

Οι παροχές υγείας διασφάλιζαν επιπλέον τη δυνατότητα διάκρισης των κατ' επίφαση ασθενών που ήθελαν να αποφύγουν την εργασία από τους πραγματικά χρήζοντες περίθαλψη και ανάρρωση, καθώς και πλήρη γνώση της πραγματικά αναγκαίας απουσίας από την εργασία, ώστε να αποφεύγονται περιπτώσεις δαπάνες ή καθυστερήσεις στην παραγωγή. Η σοβαρότητα των τραυματισμών αξιολογούνταν και κατηγοριοποιούνταν συναρτήσει του διαστήματος αποχής από την εργασία, ακολουθώντας πρακτικές που εφαρμόζονταν και σε άλλες αποικίες για αντίστοιχες εξορυκτικές δραστηριότητες, σε ασήμαντους που συνεπάγονταν ανικανότητα κάτω των 24 ωρών, σε μικρούς που

---

⁴⁸⁶ Esch, "Whitened and Enlightened," ό.π., 100-101.

⁴⁸⁷ Βλ. για παράδειγμα, C.M.C. Medical Department, Annual Report 1933, Κρατικό Αρχείο, SA1 804/1934, 13-11.

⁴⁸⁸ "...examining persons applying for work... unfit applicants were refused fitness notes and dismissed." Βλ. C.M.C. Medical Department, SA1 804/1934, ό.π., 11.

⁴⁸⁹ "Out of the 2034 persons examined, 109 were found to be of splendid and of Herculean built; 1271 were representative of the good type of the local peasant, and 547 of an ordinary average type rather undersized. Βλ. C.M.C. Medical Department, SA1 804/1934, ό.π., 11.

⁴⁹⁰ Ό.π.

συνεπάγονταν ανικανότητα πέραν της μιας ημέρας και κάτω των 14, σε σοβαρούς που συνεπάγονταν ανικανότητα 14 ή περισσότερων ημερών και σε θανατηφόρους.⁴⁹¹

Οι υποδομές υγείας ουσιαστικά έδιναν τη δυνατότητα για τον πλήρη έλεγχο του ιστορικού της υγείας των εργατών και ενίσχυαν το ρόλο του Μεγάλου Αδερφού των εταιρειών, δίδοντας πρόσβαση στα πλέον ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα του εργατικού δυναμικού. Η κατασκευή και λειτουργία των υποδομών υγείας απέβλεπαν στο να διαφυλαχθεί η εύρυθμη και αποδοτική λειτουργία των εργασιών των εταιρειών και η υγεία των ανώτερων στελεχών, παρά η υγεία των ίδιων των εργατών, η οποία αποτελούσε μόνο μέσο για την εξυπηρέτηση των παραπάνω στόχων. Οι υποδομές υγείας χρησιμοποιούνταν παράλληλα ως μέσο για την προβολή ενός κίβδηλου κοινωνικού χαρακτήρα των εταιρειών τόσο στους γηγενείς κατοίκους της νήσου, όσο και στην κυβερνητική μηχανή, και μια απτή απόδειξη στις κριτικές που μπορεί να ασκούνταν για τις πρακτικές που ακολουθούσαν (π.χ. από δημοσιογράφους), πως ήταν δήθεν αναληθείς.⁴⁹²

Οι κτηριακές εγκαταστάσεις των υποδομών υγείας υψώνονταν στις εξορυστικές περιοχές, ως τα απόλυτα σύμβολα της πατερναλιστικής πολιτικής των ξένων εταιρειών, η οποία ως ένα βαθμό ταυτιζόταν με την αντίστοιχη πολιτική της αποικιακής κυβέρνησης για σταδιακό έλεγχο της νοσηρότητας και την υγειονομική προστασία της αποικίας, ώστε να προστατευτεί η ομαλή λειτουργία και οι άποικοι με την παράλληλη προβολή της Μ. Βρετανίας ως δύναμης ευημερίας και εκσυγχρονισμού.⁴⁹³

2.4.3. Λιανικό Εμπόριο, Υπηρεσίες και Αναψυχή

Οι χώροι φιλοξενίας χρήσεων λιανικού εμπορίου και αναψυχής κατείχαν ειδικό βάρος στη δημόσια σφαίρα της ζωής των εργατών. Το λιανικό εμπόριο διεξάγονταν στις πολυδύναμες καντίνες, σε μικρά καταστήματα και σε οργανωμένες λαϊκές αγορές, ενώ την αναψυχή των εργατών ικανοποιούσαν καφενεία, κινηματογράφοι και χώροι άθλησης. Οι περισσότερες από τις παραπάνω χρήσεις ήταν απαραίτητες για τη λειτουργία των οικισμών των εταιρειών, ενώ άλλες αποτελούσαν μη αναγκαίες πατερναλιστικές παροχές.

Σύμφωνα με απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1929 στον Αμιάντο πέραν του εταιρικού αρτοποιείου και των καντινών, λειτουργούσαν περί τα 90 καταστήματα εμπορίου, υπηρεσιών

---

⁴⁹¹ Βλ. C.M.C. Medical Department, Accidents Report: 1933, Κρατικό Αρχείο, SA1 84/1934, 3· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 3 July 1950, Κρατικό Αρχείο, SA1 916/1947/2, 6.

⁴⁹² Ο Διευθυντής του Αμιάντου για παράδειγμα είχε αντιτάξει στις κριτικές που του είχαν ασκηθεί για τον έλεγχο του ψωμιού, τις παροχές υγείας, για να αποδείξει πως η διοίκηση του Αμιάντου ενδιαφέρονταν για το εργατικό της δυναμικό. Βλ. F. Kukulias Testimony, 11 June 1929, SA1 909/1929, ό.π.

⁴⁹³ Βλ. σχετικά, Φωκαΐδης και Χρονάκη, "Από την Αρχαιολογία στην Ιατρική," ό.π., 123-139.

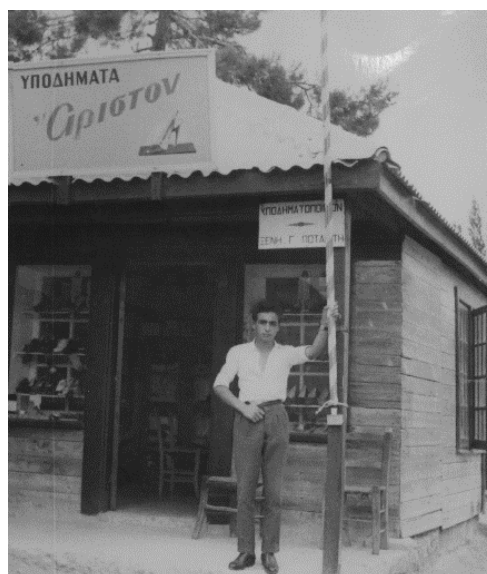
και αναψυχής, καθώς και μια λαϊκή αγορά που διέθετε 21 πάγκους πώλησης αγαθών.⁴⁹⁴ Σε αυτά περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων παντοπωλεία, καφενεία, εστιατόρια, κρεοπωλεία, μανάβικα, καταστήματα διάθεσης αλκοολούχων ποτών, υποδηματοποιεία, υφασματοπωλεία, ραφεία, κουρεία και κινηματογράφος, ενώ στις παραπάνω επιχειρήσεις δραστηριοποιούνταν 150 έμποροι (εικ. 2.78-2.80).⁴⁹⁵ Η περιοχή διέθετε επιπλέον γήπεδο ποδοσφαίρου για την άθληση των εργατών.⁴⁹⁶

Εικ. 2.78. 'Αποψη της κεντρικής εργατικής συνοικίας του Αμιάντου στην οποία διακρίνονται στα δεξιά τα στέγαστρα και οι πάγκοι της λαϊκής αγοράς, 1930s (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Εικ. 2.79. Καφενείο στον Αμιάντο, c. 1925 (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Εικ. 2.80. Υποδηματοποιείο στον Αμιάντο, 1950s (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

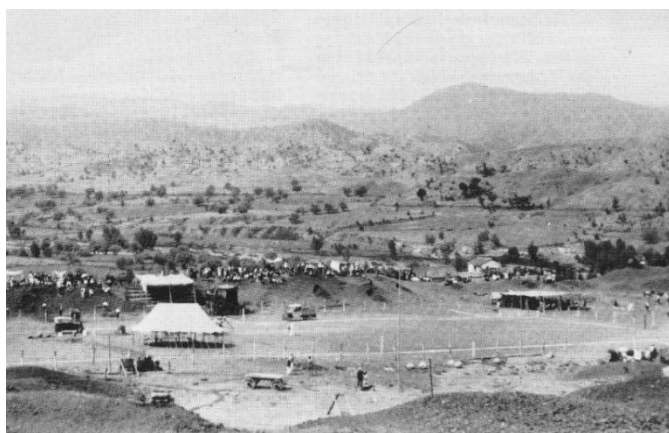
⁴⁹⁴ Tradesmen at Amiantos as at 11th June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 7-9· Mr. F. Kukulas Testimony, 12 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 20, 22.

⁴⁹⁵ Ο.π.

⁴⁹⁶ "Η ΚΟΠ και η Ομας Ποδοσφαίρου," εφημερίδα: Φιλελεύθερος, 20 Οκτωβρίου 1934· Health Officer, Sanitary Survey of Amiantos Village (Tunnel Asbestos Co.), 6 April 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 21.

Στην περίπτωση των οικισμών της CMC απουσία αντίστοιχης απογραφής δεν είναι δυνατόν να απαριθμηθούν αντίστοιχα οι παραπάνω χρήσεις, οι οποίες όμως ήταν σημαντικά πιο περιορισμένες εξαιτίας της εγγύτητας των οικισμών με το παραδοσιακό οικιστικό δίκτυο της περιοχής, ενώ και στην *company town* – δίκτυο της CMC υπήρχε τουλάχιστον ένα γήπεδο ποδοσφαίρου στη Σκουριώτισσα (εικ. 2.81). Αναλογικά στην *company town* του Αμιάντου, αναπτύχθηκαν αρκετά περισσότερα καταστήματα εμπορίου, υπηρεσιών και αναψυχής, εξαιτίας της συνεκτικότητάς του, της κλειστής οργάνωσης και της σχετικής απομόνωσης. Στους εργατικούς οικισμούς της CMC όπως αναφέρθηκε, δεν υπήρχε έλεγχος στην μεταφορά προϊόντων από τους γύρω οικισμούς, οι οποίοι λειτουργούσαν ως παράλληλοι πόλοι διεξαγωγής του εμπορίου, ικανοποιώντας ανάγκες των εργατών.

Οι πολυδύναμες καντίνες, η λαϊκή αγορά, το αρτοποιείο που είχε το αποκλειστικό δικαίωμα της διάθεσης του άρτου και οι αθλητικές εγκαταστάσεις στην περίπτωση του Αμιάντου κατασκευάζονταν από τις ιδιοκτήτριες εταιρείες και τις θυγατρικές τους (Cyprus Hygienic Bakeries Ltd., Cyprus Trading Ltd.), ενώ τα υπόλοιπα καταστήματα λιανικού εμπορίου, αναψυχής και υπηρεσιών ανεγείρονταν με δαπάνες των επιχειρηματιών που τα εκμεταλλεύονταν.⁴⁹⁷ Στην περίπτωση της CMC όλες οι παραπάνω αντίστοιχες υποδομές εξαιρουμένης της πολυδύναμης καντίνας και του κινηματογράφου της Σκουριώτισσας, καθώς και των αθλητικών εγκαταστάσεων του συνόλου των οικισμών κατασκευάζονταν και λειτουργούσαν από ιδιώτες επιχειρηματίες (εικ. 2.82).⁴⁹⁸ Ο κινηματογράφος της Σκουριώτισσας αποτελούσε και το μεγαλύτερο κλειστό χώρο συνάθροισης της *company town* – δικτύου της CMC.⁴⁹⁹

Εικ. 2.81. Αθλητικό γήπεδο στη Σκουριώτισσα, 1927 (συλλογή James S. και Mayme Lou Bruce, πηγή: James S. και Mayme Lou Bruce, "Cyprus," *The Explorers Journal*, September 1986).

⁴⁹⁷ "I cannot conceive that the Company's attitude with regard to bread is dedicated by the sole desire to protect their workers from unscrupulous traders. In my opinion it is simply a measure of protection for the Company's Electric Bakeries an offshoot of the Cyprus Trading Corporation which again is the child of the parent company." Βλ. Commissioner of Limassol to the Colonial Secretary, 29 May 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 4. "The Cyprus Hygienic Bakeries Ltd. was established in June 1928, with a view of insuring a regular supply of wholesome bread to all inhabitants of Amiantos." Βλ. Mr. F. Kukulias Testimony, 11 June 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 909/1929, 20.

⁴⁹⁸ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 230, 235.

⁴⁹⁹ Ό.π.

Εικ. 2.82. Ιδιωτικά καταστήματα στον οικισμό του Μαυροβουνίου, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.83. Η πρόσοψη του αρτοποιείου του Αμιάντου, 2020 (συλλογή συγγραφέα).

Ο Αμιάντος ακολουθώντας την πολιτική της ιδιαίτερης προβολής στοχευμένων κτηρίων, είχε αναθέσει το σχεδιασμό ειδικά του αρτοποιείου στον αρχιτέκτονα Walter Henry Clark. Το αρτοποιείο σχεδιάστηκε στα πρότυπα ενός παραδοσιακού τύπου βιομηχανικού κτηρίου, αλλά η πρόσοψή του έτυχε ιδιαίτερης επιμέλειας με νεομπαρόκ αναφορές, οι οποίες προσέδιδαν στο κτήριο μεγαλοπρέπεια και μνημειακότητα (εικ. 2.83).⁵⁰⁰ Το αρτοποιείο συμβόλιζε τον έλεγχο του εμπορίου του βασικότερου αγαθού διαβίωσης, αλλά και ευρύτερα τη δύναμη που κατείχε η εταιρεία έναντι των εργατών.

Ειδικό βάρος στις χρήσεις αναψυχής κατείχαν τα καφενεία, καθώς αποτελούσαν τους κατεξοχήν χώρους κοινωνικοποίησης των Κυπρίων ανδρών σε όλους ανεξαιρέτως τους οικισμούς της νήσου.⁵⁰¹ Σύμφωνα με μελέτη του Brewster J. Surridge στα τέλη της δεκαετίας

---

⁵⁰⁰ Το γεγονός ότι το συγκεκριμένο κτήριο που διασώζεται ήταν το κτήριο του αρτοποιείου τεκμηριώνεται από τοπογραφικό σχέδιο που εντοπίστηκε σε φάκελο του Κρατικού Αρχείου. Βλ. Plan of site for Brewery, 1934, Κρατικό Αρχείο, SA1 983/1934.

⁵⁰¹ Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 117-119.

του 1920 υπήρχαν στην Κύπρο 1.433 καφενεία, ένα για κάθε 195 κατοίκους.⁵⁰² Επρόκειτο για χώρους, οι οποίοι θεωρούνταν προβληματικοί από του Βρετανούς, διότι σε αυτούς δαπανούσαν πολύ παραγωγικό χρόνο οι Κύπριοι άνδρες, απασχολούμενοι με "κακές συνήθειες," όπως το κάπνισμα, την κατανάλωση αλκοόλ και το χαρτοπαίγνιο. Βρετανός αξιωματούχος τους είχε χαρακτηρίσει μάλιστα ως την πηγή των σημαντικότερων προβλημάτων της αποικίας.⁵⁰³

Στα καφενεία των εξορυκτικών οικισμών οι εργάτες θα πρέπει να δαπανούσαν κατά τις περιγραφείσες συνήθειές τους τον πλείστο από τον λιγοστό ελεύθερο χρόνο τους, έχοντας παράλληλα την ευκαιρία να ασχολούνται με την συζήτηση εργατικών προβλημάτων ή με την ανάπτυξη συνδικαλιστικών δράσεων.⁵⁰⁴ Για τις εταιρείες τα καφενεία ήταν ένα αναγκαίο κακό, το οποίο δεν μπορούσε να αποφευχθεί διότι αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της κουλτούρας και της καθημερινότητας των Κυπρίων, μια παροχή μη επιθυμητή, αλλά απόλυτα αναγκαία.⁵⁰⁵ Ο Κύπριος εργάτης θα μπορούσε να ζήσει χωρίς ναό, αλλά όχι χωρίς καφενείο.

Στις χρήσεις οι οποίες δεν ήταν απαραίτητες για τη λειτουργία των εξορυκτικών οικισμών, αποτελώντας ουσιαστικά κοινωνικές παροχές, που αναπτύσσονταν στο πνεύμα της πατερναλιστικής λογικής των εταιρειών μπορούν να συμπεριληφθούν μόνο τα γήπεδα ποδοσφαίρου και οι κινηματογράφοι, στους οποίους γίνονταν περιοδικά και θεατρικές παραστάσεις. Οι παραπάνω χώροι παρέχονταν καθώς ήταν ιδιαίτερα επωφελείς τόσο για τους εργάτες, όσο και για τις ίδιες τις εταιρείες. Μπορούσαν να γεμίσουν παραγωγικά ορισμένο ποσοστό του ελεύθερου χρόνου των εργατών, δρώντας ευεργετικά στο μυαλό, στην ψυχή και στο σώμα τους.⁵⁰⁶

Επρόκειτο για χώρους που απομάκρυναν τους εργάτες από προβληματικές για τις εταιρείες ασχολίες και συζητήσεις με θετικές ηθικές επιρροές στο χαρακτήρα τους, αντισταθμίζοντας ως ένα βαθμό τις αντιπαραγωγικές επιρροές των καφενείων. Αποτελούσαν μέσα μείωσης

---

⁵⁰² Brewster J. SurrIDGE, *Επισκόπησις της Εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής* (Λευκωσία: Κυβερνητικό Τυπογραφείο, 1930).

⁵⁰³ Michalis Sioulas και Panayiota Pyla, "Social Housing in Late Colonial Cyprus: Contestations on urbanity and domesticity" στο *Identity, Nation and Beyond: Social Housing in Contemporary Middle East*, επιμ. Mohammed Gharipour και Kivanc Kilinc (Bloomington: Indiana University Press, 2019), 197-198.

⁵⁰⁴ Στα καφενεία πραγματοποιούνταν συχνά και οι ομιλίες των συνδικαλιστών, ενώ εκφράζονταν και τα παράπονα των εργατών προς αξιωματούχους της κυβέρνησης. Βλ. σχετικά, Speech delivered at Hashim Ombashi's café from 6.45 a.m. to 7.50 a.m. on 31st August, 1936, by Yorghos Sofokli of Analyonta at Manonouni, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 15· Commissioner of Larnaca to the Colonial Secretary, 2 July 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1 7.

⁵⁰⁵ Σύμφωνα με την Alison K. Hoagland για να προσδιοριστεί αν μια παροχή είναι αναγκαία ή όχι σε μια *company town* πρέπει να αναζητηθεί η ύπαρξή της στις γεινιάζουσες κοινότητες. Βλ. Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 164-165.

⁵⁰⁶ Για τη θετική επίδραση των εν λόγω χώρων σε άλλες *company towns* βλ. σχετικά, Lucas, *Mine town, Mill town, Rail town*, ό.π., 189-190.

του επικίνδυνου για τις εταιρείες ελεύθερου χρόνου των εργατών, αλλά και σημαντικά μέσα για την προβολή μιας κίβδηλης ευημερούσας κοινωνίας.⁵⁰⁷ Τα γήπεδα, ως ελεύθεροι χώροι άθλησης και γυμναστικής ουσιαστικά αποτελούσαν την χωρική αντιστοιχία του ελεύθερου χρόνου, μια επινόηση, αλλά και πραγματικότητα της μοντέρνας εποχής που γνώρισαν οι εργάτες των εξορυκτικών κοινοτήτων.⁵⁰⁸

Οι παραπάνω χώροι αναψυχής υποβοηθούσαν την σταθερότητα και την κοινωνική συνοχή προωθώντας πιθανόν και στοχευμένα μηνύματα και αξίες, μετριάζοντας τις όποιες δυσарέσκεις των εργατών έναντι των εργοδοτών τους.⁵⁰⁹ Απουσία πλατειών, ή άλλων δημόσιων χώρων, τα γήπεδα ποδοσφαίρου αποκαλούνταν από τους εργάτες "πλατείες," γεγονός που καταδεικνύει τον αναβαθμισμένο ρόλο στη δημόσια σφαίρα των εξορυκτικών οικισμών, που κατάφεραν να προσδώσουν οι εταιρείες στον αθλητισμό και τη σωματική άσκηση.

Για τις ανάγκες του ανώτερου προσωπικού, οι εταιρείες υποχρεώθηκαν να κατασκευάσουν επιπλέον εγκαταστάσεις αναψυχής. Τα ξένα στελέχη μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από κοινού με τους εργάτες από τα ίδια καταστήματα λιανικού εμπορίου, αλλά χρειάζονταν προστατευμένους από τις γηγενείς κατοίκους, αλλά και συμβατούς με τις δικές τους συνήθειες χώρους αναψυχής. Για το σκοπό αυτό οι εταιρείες εκμετάλλευσης του Αμιάντου και η CMC δημιούργησαν κλειστές λέσχες (*club houses, recreation houses*). Στη CMC η λέσχη κατασκευάστηκε εντός του οικισμού του ανώτερου προσωπικού της Σκουριώτισσας, όπου βρισκόταν και το αγγλόφωνο σχολείο, ενώ στον Αμιάντο λειτούργησαν δυο λέσχες εντός της κεντρικής εργατικής συνοικίας. Η πρώτη κατασκευάστηκε ως αυτοτελές κτίσμα, ενώ η δεύτερη λειτουργούσε περισσότερο ως χώρος κοινωνικών εκδηλώσεων εντός του ενός εκ των δυο ξενοδοχείων που λειτουργούσαν στην περιοχή. Σύμφωνα με τον τύπο της εποχής στους εν λόγω χώρους παρέχονταν πλουσιοπάροχα γεύματα και ελάμβαναν χώρα μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις, στις οποίες συμμετείχαν συχνά και κυβερνητικοί αξιωματούχοι (βλ. ενότητα 2.6.4).

Πέραν της παροχής κλειστών λεσχών κατασκευάστηκαν επιπλέον και αθλητικές εγκαταστάσεις, για δημοφιλή στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ αθλήματα, τα οποία δεν ήταν

---

⁵⁰⁷ Η ανάγκη ανάπτυξης δραστηριοτήτων που να περιορίζουν τον αντιπαραγωγικό ελεύθερο χρόνο των εργατών ήταν μια ευρέως διαδεδομένη πρακτική στις *company towns*, που προσομοιάζει με τις πολιτικές που ακολουθούνταν σε στρατιωτικές εκπαιδεύσεις, κατά τις οποίες καταβάλλονταν προσπάθειες για συνεχείς δραστηριότητες. Βλ. για παράδειγμα, Rollwagen, *That touch of Paternalism*, 58· Lucas, *Minetown, Milltown, Railtown*, ό.π., 191.

⁵⁰⁸ Για τη σχέση γυμναστικής, αθλητισμού και μοντέρνας αρχιτεκτονικής και ειδικά για τις επινοήσεις της μοντέρνας εποχής του ελεύθερου χώρου και χρόνου και τη μεταξύ τους αντιστοιχία βλ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, "Ο Επαναπροσδιορισμός του Σώματος: Ο Αθλητισμός στη Μοντέρνα Αρχιτεκτονική" στο *Ο Αθλητισμός, το Σώμα και η Μοντέρνα Αρχιτεκτονική*, Do.Co.Mo.Mo., *Τα Τετράδια του Μοντέρνου 02*, επιμ. Παναγιώτη Τουρνικιώτη (Αθήνα: Futura, 2006), 11-30.

⁵⁰⁹ Βλ. για παράδειγμα, Rollwagen, *That touch of Paternalism*, ό.π., 58· Esch, "Whitened and Enlightened," ό.π., 101.

γνωστά στους Κύπριους. Και οι δυο εταιρείες κατασκεύασαν γήπεδα τένις, ενώ η CMC κατασκεύασε επιπλέον και το μοναδικό εκτός Λευκωσίας γήπεδο γκολφ. Όπως συνέβαινε και με τις λέσχες, οι εν λόγω χώροι αθλητισμού αποτελούσαν χώρους προσέλκυσης κυβερνητικών αξιωματούχων, υποβοηθώντας τη στρατηγική των εταιρειών για ανάπτυξη στενών επαφών με την κυβέρνηση (βλ. ενότητα 2.6.4). Η ύπαρξη διακριτών χώρων αναψυχής υποστήριζε τους κοινωνικούς και φυλετικούς διαχωρισμούς εντείνοντας τις κοινωνικές ανισότητες μεταξύ των εργατών και των ανώτερων στελεχών των εταιρειών (εικ. 2.84-2.86).

Εικ. 2.84. Αναμνηστική φωτογραφία από αγώνα μεταξύ των οικογενειών των ανωτέρων στελεχών της CMC και του Αμιάντου στον Αμιάντο, 1925 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Εικ. 2.85. Αγόρακι από την Κύπρο εργάζεται μαζεύοντας τα μπαλάκια σε παιχνίδι τένις παιδιών Αμερικάνου ανώτερου στελέχους στη Σκουριώπισσα, 1925 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Εικ. 2.86. Το γήπεδο γκολφ στην Πεντάγυια ανάμεσα από το νοσοκομείο της εταιρείας (αριστερά) και την κατοικία του C.G. Gunther (δεξιά), όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1957 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

2.4.4. Κτήρια Διοίκησης και Αστυνομικοί Σταθμοί

Τα κτήρια διοίκησης αποτελούσαν την εργασιακή στέγη του τοπικού διευθυντή και αρκετών ανώτερων στελεχών των εταιρειών, αντιπροσωπεύοντας στις εξορμητικές περιοχές τις ισχυρές μητρικές εταιρείες ή τους μεμονωμένους ιδιοκτήτες, που είχαν την έδρα τους στο εξωτερικό. Στέγαζαν τους χώρους στους οποίους λαμβάνονταν όλες οι κρίσιμες αποφάσεις για την εργασιακή και κοινωνική ζωή χιλιάδων εργατών και η παρουσία τους στους εξορμητικούς οικισμούς συνειρμικά συνδέονταν, τόσο από τους απλούς εργάτες, όσο και από τους κυβερνητικούς αξιωματούχους ή άλλους επισκέπτες των εν λόγω περιοχών με τη δύναμη και την ισχύ των εταιρειών, όσο κανένα άλλο κτήριο ή κατασκευή.

Δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν και του ελέγχου που ασκούσαν στις ζωές των εργατών, τα κτήρια διοίκησης αναλογικά αποτελούσαν ό,τι και το Κυβερνείο σε επίπεδο αποικίας ή οι επαρχιακές διοικήσεις σε επίπεδο περιφέρειας. Δεν επρόκειτο για απλούς γραφειακούς χώρους οποιονδήποτε εταιρειών, αλλά για τα κραταιά διοικητήρια μεγάλης κλίμακας οικισμών.

Η σπουδαιότητα των κτηρίων διοίκησης για την εταιρεία του Αμιάντου έθεσε το εν λόγω κτήριο της *company town* εντός της ομάδας των λιγοστών κτηρίων, τα οποία σχεδιάστηκαν από την αρχιτεκτονική ομάδα του Walter Henry Clark, ικανοποιώντας το στόχο της πολιτικής της εταιρείας, κατά τη δεκαετία του 1920 για την ιδιαίτερη προβολή των πλέον σημαντικών δημοσίων κτηρίων.⁵¹⁰ Δεν θα μπορούσε άλλωστε βάσει των πολιτικών της εταιρείας, το νοσοκομείο να υπερέχει σε αρχιτεκτονική επιμέλεια και προβολή από το πλέον σημαντικό συμβολικά κτήριο του *company town*, το κτήριο δηλαδή της διοίκησης.

Το κτήριο που σχεδίασε ο Walter Henry Clark, επίσης με επιρροές από το κίνημα *arts and crafts* ήταν ισόγειο ορθογωνικής κάτοψης συμμετρικά οργανωμένης και έφερε αίθριο με στοές (εικ. 2.87-2.88). Διέθετε χώρο υποδοχής και ευρύχωρα διαμπερή γραφεία. Όλοι οι κύριοι χώροι διέθεταν ξύλινα δάπεδα και οροφές, ενώ μια σειρά από τζάκια θέρμαιναν το χώρο προσδίδοντας ξεχωριστή ατμόσφαιρα και πολυτέλεια. Το κτήριο ήταν προσπελάσιμο μόνο από μια θύρα για την διευκόλυνση του ελέγχου των ατόμων που επιθυμούσαν να το επισκεφθούν και η ύπαρξη του αίθριου, επέτρεπε στους "υψηλούς" ενοίκους, πέραν των ευνοϊότερων συνθηκών φυσικού φωτισμού και αερισμού, μια καλά προστατευμένη εκτόνωση στο ύπαιθρο.

Οι τοίχοι του κτηρίου ήταν κατασκευασμένοι από μικρούς συμπαγείς τσιμεντόλιθους και έφεραν μεταλλικά κουφώματα βιομηχανικού τύπου. Οι στέγες ήταν κατασκευασμένες από ξύλινο φέροντα οργανισμό και ήταν επικαλυμμένες με κεραμίδια. Οι εξωτερικές όψεις ήταν

---

⁵¹⁰ "Εξ Αμιάντου," εφημερίδα: Αλήθεια, 19 Απριλίου 1929.

ανεπίχριστες, προβάλλοντας δυο διαφορετικών χρωματισμών τσιμεντόλιθους, γκρι στο φυσικό χρώμα του τσιμέντου και ερυθρωπούς. Οι τελευταίοι χρησιμοποιήθηκαν στις ακμές εξωτερικών τοίχων και στις ποδιές και τα πρέκια ανοιγμάτων σε σχηματισμούς που διαμόρφωναν διακοσμητικά μοτίβα.

Εικ. 2.87. Το κτήριο των κεντρικών γραφείων του Αμιάντου, 2020 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.88. Το αίθριο του κτηρίου των κεντρικών γραφείων του Αμιάντου, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Το επιβλητικό, λόγω τυπολογίας, κατασκευής και μορφολογίας κτήριο των γραφείων της εταιρείας, ήταν χωροθετημένο στον οδικό άξονα που συνέδεε τη συνοικία των ανώτερων στελεχών Κάπταιν Τζέκινς με τη Νέα Εγκατάσταση, στην οποία ήταν οργανωμένες οι κύριες παραγωγικές υποδομές του Αμιάντου. Επρόκειτο για μια θέση που επέτρεπε την εύκολη προσπέλαση από σημαντικές για την λειτουργία της *company town* περιοχές, η οποία είχε αποστάσεις τόσο από τις κατοικίες των απλών εργατών, όσο και από τις οχληρές παραγωγικές υποδομές.

Εξίσου ξεχωριστό ήταν και το κτήριο το οποίο στέγαζε τα γραφεία της θυγατρικής εταιρείας του Αμιάντου Cyprus Trading Corporation, η οποία διαχειρίζονταν το αρτοποιείο και τις πολυδύναμες καντίνες της περιοχής. Παρά τη μικρή του κλίμακα, το κτήριο της Cyprus Trading Corporation ξεχώριζε επίσης στο χώρο, εξαιτίας της επιμέλειας της κατασκευής του, της συμμετρίας και της διαμόρφωσης της εισόδου με νεοκλασικά μορφολογικά στοιχεία (εικ. 2.89).

Εικ. 2.89. Το κτήριο των γραφείων της Cyprus Trading Corporation Ltd. στον Αμιάντο, c. 1926-1930 (Henry Walter Clark, συλλογή Shaun Montgomery).

Εικ. 2.90. Το κτήριο των κεντρικών γραφείων της CMC στην Σκουριώτισσα, 2011 (συλλογή συγγραφέα).

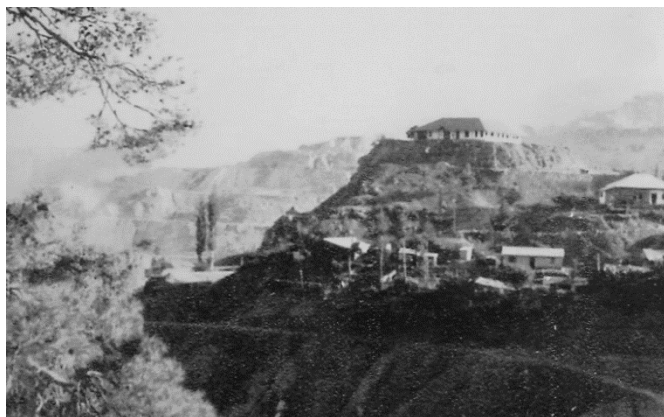
Σε αντίθεση με τον Αμιάντο, η CMC, ακολουθώντας τη λογική του μηχανικού σχεδιασμού που γενικά εφάρμοσε στις κτηριακές της εγκαταστάσεις, στέγασε τα κεντρικά γραφεία, σε ένα διώροφο κτήριο, το οποίο δεν είχε οποιαδήποτε τυπολογική, κατασκευαστική ή μορφολογική ιδιαιτερότητα, στη συνοικία του ανώτερου προσωπικού, που είχε διαμορφωθεί στη Μονή της Σκουριώτισσας. Επρόκειτο για ένα κτήριο που διέθετε σημαντικό ωφέλιμο χώρο, ο οποίος μπορούσε να ικανοποιήσει με άνεση τις ανάγκες της εταιρείας, χωρίς όμως να κατασκευαστεί για να ξεχωρίσει στο χώρο και να προβληθεί ιδιαίτερα όπως το αντίστοιχο του Αμιάντου. Το μόνο στοιχείο που το έκανε να ξεχωρίζει ήταν η μεγάλη του κλίμακα. Επρόκειτο για ακόμη ένα κτήριο το οποίο είχε σχεδιαστεί για να εξυπηρετεί τη λειτουργία του, χωρίς κάποια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική επιμέλεια, σχεδιασμένο με τον ίδιο μηχανικό τρόπο, με τον οποίο είχαν σχεδιαστεί και άλλες σημαντικές κτηριακές μονάδες από το τεχνικό τμήμα της εταιρείας (εικ. 2.90).

Όσον αφορά τα αστυνομικά τμήματα, αυτά κατασκευάστηκαν είτε αποκλειστικά με έξοδα των εταιρειών, είτε με την συγχρηματοδότηση εταιρειών και κυβέρνησης.⁵¹¹ Το σχεδιασμό των

⁵¹¹ Unknown on behalf of Cyprian Mining Company Limited to the Principal Forest Officer, 26 August 1916, Κρατικό Αρχείο, SA1 955/1916, 5-7· Estimates 1954 – Preliminary Proposals, 17 July 1953, Κρατικό Αρχείο, CW1/1443, 7.

εν λόγω αστυνομικών τμημάτων αναλάμβαναν οι εταιρείες, με τα σχέδια να θέτονται σε διαβούλευση με τα αρμόδια θεσμικά όργανα της κυβέρνησης.⁵¹² Επρόκειτο για τα μοναδικά αστυνομικά τμήματα της αποικίας, τα οποία σχεδιάζονταν και χρηματοδοτούνταν από ιδιωτικά συμφέροντα για να διασφαλίσουν την “τάξη” στις επιχειρήσεις τους. Διέθεταν χώρους όπως γραφεία, δωμάτια για τη διαμονή των αστυνομικών, κελιά για την προφυλάκιση εργατών που διέπρατταν “αξιόποινα” αδικήματα, χώρους στάθμευσης αυτοκινήτων και στάβλους για τα άλογα των έφιππων αστυνομικών.

Στον Αμιάντο κατά τη δεκαετία του 1910 και πριν τη ραγδαία αύξηση του εργατικού δυναμικού, είχε κατασκευαστεί ένα κτήριο για την από κοινού στέγαση της λιγοστής τότε αστυνομικής δύναμης και του δασονομείου το οποίο ήταν επιφορτισμένο με τον έλεγχο της δασικής έκτασης που βρίσκονταν εντός και πέριξ της μεταλλευτικής μίσθωσης (βλ. ενότητα 1.2.2).⁵¹³ Με τη συνεχή αύξηση του εργατικού δυναμικού οι ανάγκες για αστυνόμευση αυξήθηκαν και στα μέσα της δεκαετίας του 1920 η εταιρεία προχώρησε στην κατασκευή νέων αστυνομικών σταθμών στην κεντρική εργατική συνοικία και στην περιοχή Κάπτταιν Τζέκινς με την παράλληλη στέγαση του Δασονομείου σε ανεξάρτητο κτήριο.⁵¹⁴ Ο ένας εκ των δυο αστυνομικών σταθμών κατασκευάστηκε στην είσοδο της κεντρικής εργατικής συνοικίας επί του οδικού άξονα Καρβουνά – Τροόδους σε μια θέση από την οποία αναγκαστικά διέρχονταν οι κάτοικοι και οι επισκέπτες της *company town* και ο δεύτερος σε ύψωμα που είχε απεριόριστη θέα προς τις εργατικές συνοικίες και τα ορυχεία (εικ. 2.91).⁵¹⁵

Εικ. 2.91. Ο κεντρικός αστυνομικός σταθμός του Αμιάντου, άγνωστης χρονολογίας (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

---

⁵¹² Ο.π.

⁵¹³ Cyprian Mining Company Limited to Principal Forest Officer, 26 August 1916, Κρατικό Αρχείο, SA1 955/1916, 5-7· Chief Commandant of Police to the Chief Secretary, 31 October 1919, Κρατικό Αρχείο, SA1 955/1916, 2-7,10.

⁵¹⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1926· Divisional Police Officer's Report, 1 August 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 11.

⁵¹⁵ Για τη σημασία της χωροθέτησης του αστυνομικού σταθμού στην είσοδο της *company town* του Αμιάντου και ευρύτερα για τις λογικές χωροθετήσεων των αστυνομικών σταθμών στην αποικία βλ. Given, “Mining Landscapes and Colonial Rule,” ό.π., 49-60. Η ύπαρξη του δεύτερου και πιο κεντρικά χωροθετημένου αστυνομικού σταθμού στον Αμιάντο δεν καταγράφεται στο παραπάνω άρθρο.

Εικ. 2.92. Ο αστυνομικός σταθμός του Μαυροβουνίου, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.93. Ο αστυνομικός σταθμός της Σκουριώτισσας, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Στην CMC αντίστοιχα κατασκευάστηκαν σε καίριες θέσεις τρεις αστυνομικοί σταθμοί, για την αστυνόμευση των ισάριθμων εργατικών οικισμών της *company town* – δικτύου.⁵¹⁶ Ο αστυνομικός σταθμός του Ξερού στεγάστηκε στην διασταύρωση των κυριότερων οδικών αξόνων που διέρχονταν από την περιοχή. Ο αστυνομικός σταθμός του Μαυροβουνίου χωροθετήθηκε στον οδικό άξονα που συνέδεε την περιοχή των εργατικών κατοικιών με την περιοχή των κατοικιών του ανώτερου προσωπικού σε θέση που πρόσφερε πανοραμική θέα προς τις πρώτες, ενώ ο αστυνομικός σταθμός της Σκουριώτισσας χωροθετήθηκε μεταξύ των εργατικών κατοικιών και των κτηρίων εμπορίου και αναψυχής (εικ. 2.92-2.93).

Σύμφωνα με τον Michael Given, η χωροθέτηση των αστυνομικών τμημάτων σε καίριες θέσεις των εξορυκτικών οικισμών δεν ήταν μονάχα μια πολιτική των εξορυκτικών εταιρειών, αλλά μια πολιτική που ακολουθούσε και η αποικιακή κυβέρνηση για το σύνολο της αποικίας.⁵¹⁷ Σε σειρά οικισμών τέτοια αστυνομικά τμήματα κατασκευάζονταν σε κύριους οδικούς άξονες για να έχουν εποπτεία ακολουθώντας λογικές του *raportikon*, όπως έπραξαν και οι εξορυκτικές εταιρείες.⁵¹⁸

Η ύπαρξη αστυνομικών τμημάτων δεν αποτελούσε όμως ένα καθολικό φαινόμενο στους οικισμούς της αποικίας. Για τους συνολικά 645 περίπου οικισμούς της νήσου συμπεριλαμβανομένων των πόλεων, υπήρχαν το 1935 117 αστυνομικά τμήματα, δηλαδή περίπου το 1/6 των οικισμών της νήσου διέθετε αστυνομικό τμήμα.⁵¹⁹ Επιπλέον τα αστυνομικά τμήματα στους “κανονικούς” οικισμούς της νήσου δεν προβάλλονταν στο χώρο περισσότερο από τους ναούς ή τα σχολεία. Οι θέσεις τους μπορεί να ήταν καίριες, αλλά

---

⁵¹⁶ Βλ. σχετικά, Annual Report of the Inspector of Mines, 1928, 1929.

⁵¹⁷ Given, “Mining Landscapes and Colonial Rule,” ό.π.

⁵¹⁸ Ό.π.

⁵¹⁹ Ο αριθμός των αστυνομικών τμημάτων πρέπει να ήταν μικρότερος πριν την εξέγερση των Οκτωβριανών του 1931. Ο συνολικός αριθμός των αστυνομικών τμημάτων για το έτος 1935 καταγράφεται σε έκθεση του Sir Ralph Oakden, στην οποία αναφέρεται παράλληλα ότι “...the number of the police and the police stations is not excessive...” Βλ. Oakden, Sir, *Report on the Finances*, ό.π. 75-76.

ειδικά οι ναοί οργάνωναν τα κέντρα των οικισμών και ήταν συνήθως μεγαλύτερης κλίμακας, αλλά και ξεχωριστής αρχιτεκτονικής επιμέλειας. Στους αγροτικούς οικισμούς τα αστυνομικά τμήματα κατασκευάζονταν σε καίριες μεν θέσεις αλλά σχεδόν πάντοτε περιφερειακά, ενώ στις *company towns* είχαν κατασκευαστεί και στις πλέον κεντρικές θέσεις των οικισμών.

Στους οικισμούς των εξορυκτικών εταιρειών η αστυνομία αναβαθμίστηκε ως θεσμός, ενώ οι θεσμοί της θρησκείας και της εκπαίδευσης υποβαθμίστηκαν, είτε με την μερική ανυπαρξία τους, είτε με τη στέγασή τους σε κτήρια χαμηλής ποιότητας ή και με την πρωτοφανή φιλοξενία τους στα αστυνομικά τμήματα. Ο παπάς και ο δάσκαλος υποβιβάστηκαν, ενώ ο αστυνομικός εξυψώθηκε. Η προβολή τους στο χώρο ήταν ασύγκριτα πιο εμφαντική σε σχέση με τους παραδοσιακούς οικισμούς της νήσου και η συμβολική τους αξία ήταν πλέον διπλή, καθώς αντιπροσώπευαν δυο παράλληλους και συνεργαζόμενους εξουσιαστές, την κυβέρνηση και τις ξένες εταιρείες εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων της νήσου. Ο κεντρικός αστυνομικός σταθμός του Αμιάντου, που διακρίνεται σε λιγοστές ιστορικές φωτογραφίες, να ορθώνεται επιβλητικά σε ύψωμα που πρόσφερε θέα 360° προς όλα τα πέρατα της *company town*, αποτελούσε το πλέον επιβλητικό κτήριο, ακόμη και από τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας.

2.5. Η ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΝΩΣΤΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑ

2.5.1. Η εργατική κατοικία των Μεταλλωρύχων και των Αμιαντωρύχων

Οι εργατικές κατοικίες των απλών εργατών που κατασκευάστηκαν μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου στις εξορυκτικές *company towns* και τα *working camps* της Κύπρου ανήλθαν σε αρκετές εκατοντάδες σε αριθμό (πέραν των 2.000) εξυπηρετώντας κυρίως οικογένειες και ελεύθερους εργάτες και σε μικρότερο ποσοστό ελεύθερες εργάτριες εποχικά και ειδικά στην περίπτωση του Αμιάντου.⁵²⁰ Οι παραπάνω μορφές παροχής στέγης ήταν αναγκαίες για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών των εργατών που συνέρρεαν στα ορυχεία και απαντούσαν ως εναλλακτικές μορφές εργατικής κατοικίας διεθνώς σε αντίστοιχες

---

⁵²⁰ Η παραπάνω εκτίμηση σχετικά με τον συνολικό αριθμό των εργατικών κατοικιών είναι αρκετά ασφαλής και προκύπτει από τα διαθέσιμα τοπογραφικά σχέδια και τις αεροφωτογραφίες των εξορυκτικών περιοχών, τις ετήσιες εκθέσεις του Επιθεωρητή Μεταλλείων, τις απογραφές των ετών 1921, 1931 και 1946 και από έγγραφα που διασώζονται στο Κρατικό Αρχείο. Ως κατοικίες ορίζονται εδώ οι διακριτοί χώροι στους οποίους διέμενε μια οικογένεια, καθώς και οι χώροι τους οποίους μοιράζονταν μια ομάδα ανδρών. Ένα κτήριο για παράδειγμα το οποίο στέγαζε 10 ομάδες ανδρών σε 10 διακριτούς χώρους με ανεξάρτητες προσβάσεις λογίζεται ως 10 κατοικίες.

βιομηχανικές κοινότητες.⁵²¹ Σε ορισμένες εξορυκτικές κοινότητες άλλων περιοχών παρέχονταν μόνο οικογενειακή κατοίκηση, σε άλλες μόνο κατοίκηση για ελεύθερους εργάτες, αλλά στις πλείστες των περιπτώσεων παρέχονταν παράλληλα και οι δυο παραπάνω μορφές κατοίκησης με ποικίλες διαφορετικές ποσοστώσεις. Η κατοικία για ελεύθερες εργάτριες ήταν επίσης διαδεδομένη σε μικρότερο όμως βαθμό και σχεδόν πάντοτε σε συνδυασμό με την κατοικία των οικογενειών ή και των ελεύθερων εργατών, αλλά σε πολλές αποικιακές βιομηχανικές κοινότητες και αποικιακές πόλεις δεν είχε αποτελέσει εναλλακτική μορφή κατοικίας.⁵²²

Οι εργατικές κατοικίες των οικογενειών εξυπηρετούσαν διεθνώς την πολιτική των εξορυκτικών εταιρειών για την απόκτηση μιας μόνιμης και αρκετά ελεγχόμενης εργατικής δύναμης που θα συνδέονταν με τις εξορυκτικούς τόπους και η οποία δύσκολα θα μπορούσε να απομακρυνθεί ή να κινηθεί εναντίον των συμφερόντων των εταιρειών, υπό το φόβο της απώλειας της οικογενειακής στέγης. Ουσιαστικά αποτελούσαν ένα σημαντικό εργαλείο σταθερότητας στις εν λόγω εργατικές κοινότητες, προσφέροντας ένα πιο υπάκουο εργατικό δυναμικό.⁵²³ Με στόχευση την ομαλή λειτουργία της γραμμής παραγωγής, η παροχή οικογενειακής στέγης ήταν προτιμητέα από τις εταιρείες από την κατοικία των ελεύθερων εργατών ή εργατριών, καθώς οι τελευταίοι μπορούσαν ευκολότερα να εγκαταλείψουν την εργασία τους ή να απομακρυνθούν προσωρινά, σε αντίθεση με τους οικογενειάρχες εργάτες, οι οποίοι είχαν αυξημένες ευθύνες για το βιοπορισμό των εξαρτώμενων μελών τους.⁵²⁴ Η παρουσία των οικογενειών πρόσφερε επιπλέον τη δυνατότητα της απασχόλησης των παιδιών με χαμηλότερα μεροκάματα, αλλά και της απασχόλησης των γυναικών στις περιπτώσεις που δεν απασχολούνταν ελεύθερες εργάτριες τόσο στη διαδικασία παραγωγής, όσο και σε βοηθητικές εργασίες εκτός της γραμμής παραγωγής.⁵²⁵

Συχνά οι εταιρείες κατέφευγαν στην κατασκευή κατοικιών για ελεύθερους εργάτες ή και εργάτριες μόνο στις αρχικές φάσεις ανάπτυξης των εξορυκτικών επιχειρήσεων, σε φάσεις

---

⁵²¹ Βλ. για παράδειγμα, Shifflett, *Coal Towns: Life, Work*, ό.π., 48-49· Bonner και Shapiro, "Company Town, Company Estate," ό.π., 181· Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 95-122.

⁵²² Βλ. σχετικά, Karen Bescherer Metheny, *From the Miners' Doublehouse, Archaeology and Landscape in a Pennsylvania Coal Company Town* (Knoxville: University of Tennessee Press, 2007), 4· Matej Spurny, *Making the Most of Tomorrow, A Laboratory of Socialist Modernity in Czechoslovakia*, (Prague: Karolinum Press, 2019) 228-229· Leland M. Roth, "Three Industrial Towns by McKim, Mead & White," *Journal of the Society of Architectural Historians* 38, no. 4 (1979), 318, 335· Σύλβια Κερεστετζή, "Η εργατική κατοικία κατά τον Πρώτο Αιώνα της Εκβιομηχάνισης στη Δυτική Ευρώπη: Η Περίπτωση της Γερμανίας," *Τεχνικά Χρονικά*, TEE II:1-2 (2000), 38· Home, *Of Planting and Planning*, ό.π.

⁵²³ Rollwagen, *That touch of Paternalism*, 52· Laurie Mercier, "Borders, Gender, and Labor: Canadian and U.S. Mining Towns during the Cold War Era" στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power, and Working-Class Communities*, επιμ. Oliver J. Denius και Angela Vergara (Georgia: University of Georgia Press, 2011), 158-159.

⁵²⁴ Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 39.

⁵²⁵ Bonner και Shapiro, "Company Town, Company Estate," ό.π., 181· Mercier, "Borders, Gender, and Labor," ό.π.

δύσκολης ανεύρεσης ή έλλειψης εργατικού δυναμικού και σε περιόδους απεργιών.⁵²⁶ Υπό το πρίσμα αυτό αρκετές εξορυκτικές κοινότητες ιδρύονταν αρχικά συνήθως ως κοινότητες ανδρών και σε επόμενες φάσεις πρόσφεραν οικογενειακή στέγη,⁵²⁷ η οποία αναλόγως των συνθηκών συνοδεύονταν και από επιπλέον μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας κατοικίες και για ελεύθερους εργάτες ή εργάτριες. Αρκετές εταιρείες που είχαν επιχειρήσει να δημιουργήσουν αυστηρά ανδροκρατούμενες εξορυκτικές κοινότητες μεγάλης κλίμακας, απασχολώντας αποκλειστικά ελεύθερους εργάτες ακόμη και σε υποανάπτυκτες χώρες, όπως στην Βραζιλία, είχαν αποτύχει να μακροημερεύσουν και είχαν αναπροσαρμόσει τις πολιτικές τους δημιουργώντας νέες χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις στις οποίες πήραν θέση και οι οικογένειες.⁵²⁸

Από την άλλη πλευρά οι κατοικίες των ελεύθερων εργατών και εργατριών εκτός από την προσέλκυση εργατών, οι οποίοι δεν ήταν διατεθειμένοι να μετοικήσουν στα εξορυκτικά σύνολα με τις οικογένειές τους, εξυπηρετούσαν πολιτικές επιπλέον άσκησης πίεσης προς τους εργάτες που συνοδεύονταν από τις οικογένειές τους, προβάλλοντας τη δυνατότητα της σχετικά εύκολης εύρεσης ανθρώπινου δυναμικού προς αντικατάστασή τους. Παράλληλα παρείχαν την ευχέρεια για τη ρύθμιση των αυξομειώσεων σε εργατικό δυναμικό ανάλογα με τις ανάγκες που διαμόρφωνε το παγκόσμιο εμπόριο και άλλοι παράμετροι στην απασχόληση χωρίς την πρόκληση σημαντικών κοινωνικών ζητημάτων, επιπλέον δε επιτυγχάνονταν και η μείωση των δαπανών που σχετίζονταν με παροχές στα εξαρτώμενα μέλη των εργατών. Επρόκειτο για δυο διαμετρικά αντίθετες μορφές εργατικής κατοικίας. Οι μεν πρώτες (κατοικίες για οικογένειες) δημιουργούσαν τις συνθήκες για σταθερότητα, η οποία ήταν ιδιαίτερα σημαντική σε τέτοιας κλίμακας επιχειρήσεις με τεράστια έξοδα λειτουργίας και υψηλού κόστους συμβόλαια με διεθνείς επιχειρήσεις, ενώ οι δεύτερες επέτρεπαν την κινητικότητα και τη διεύρυνση των επιλογών που είχαν οι εταιρείες, όσον αφορά την εύρεση εργατικού δυναμικού.

Αυστηρά ανδροκρατούμενες εξορυκτικές κοινότητες με μακρά διάρκεια ζωής λειτούργησαν κυρίως σε αποικίες της Αφρικής (βρετανικές κ.α.), αλλά και στην αφρικανική ήπειρο αρκετές εξορυκτικές κοινότητες διέθεταν και τις δυο βασικές μορφές κατοίκησης.⁵²⁹ Η παροχή στέγης αποκλειστικά σε άνδρες εργάτες στην Αφρική εμφανίστηκε ως φαινόμενο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και έπειτα για να εξυπηρετήσει την στέγαση εκατομμυρίων Ινδών και Κινέζων, μετά την κατάργηση της δουλείας, για να αποτελέσει την κύρια μορφή κατοίκησης των μη λευκών εργατών σε μεταλλεία και φυτείες, ειδικά των Βρετανικών αποικιών, έως τα τέλη του

---

⁵²⁶ Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 81.

⁵²⁷ Shifflett, *Coal Towns: Life, Work*, ό.π., 48-49.

⁵²⁸ Βλ. για παράδειγμα, Esch, "Whitened and Enlightened," ό.π., 103.

⁵²⁹ Lochner Marais, "Housing policy in mining towns: issues of race and risk in South Africa," *International Journal of Housing Policy* 18, no. 2 (2018): 335-336. Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 188-190.

Μεσοπολέμου στη Νότια και Κεντρική Αφρική.⁵³⁰ Επίσης η λογική της παροχής στέγης αποκλειστικά σε άνδρες είχε ευρεία διάδοση και σε διάφορες αποικιακές πόλεις της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.⁵³¹ Ο στόχος ήταν η αποτροπή της μόνιμης μετανάστευσης οικογενειών στα αστικά κέντρα, για να διατηρηθούν οι δεσμοί των εργατών με την ύπαιθρο, για να μην επιβαρυνθούν οι αποικιακές πόλεις με μη αναγκαίο πληθυσμό και για να μην αλλοιωθεί εθνοτικά η δημογραφική τους σύνθεση.⁵³² Στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών η αναλογία ανδρών – γυναικών υπήρξε για παράδειγμα στη Σγκαπούρη 3:1 (1871) και στην Καλκούτα 2,4:1 (1911).⁵³³

Στην Κύπρο οι μεγάλες εξορυκτικές εταιρείες είχαν εξαρχής μια στάση υπέρ της παράλληλης εγκατάστασης τόσο ελεύθερων εργατών και εργατριών όσο και οικογενειών, αφενός διότι υπήρχε μεγάλο πρόβλημα σταθερότητας του εργατικού δυναμικού και αφετέρου διότι τόσο οι γυναίκες όσο και τα παιδιά αποτελούσαν εξίσου χρήσιμα αλλά και φθηνά εργατικά χέρια.⁵³⁴ Μόνο στις περιπτώσεις των μεταλλείων της Λίμνης, του Χρωμίου και της ΑΕΕΧΠΛ, όπου οι μεταλλευτικές δραστηριότητες παρέμεναν περιορισμένες, οι εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν είχαν ως στόχο να στεγάσουν σχεδόν αποκλειστικά ελεύθερους εργάτες ή και εργάτριες.

Στον Αμίαντο ήδη από την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχε διαφανεί το πρόβλημα της μεγάλης κινητικότητας των εργατών, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η εταιρεία να ζητήσει την συγκατάθεση της κυβέρνησης για να "εποικήσει τον Αμίαντο με 50 έως 100 πτωχές οικογένειες," με στόχο "να παραμείνουν" μακριά περίοδο στην περιοχή, ώστε "να εργαστούν τόσο οι γυναίκες, όσο και οι άνδρες," στο ορυχείο.⁵³⁵ Αντίστοιχα και στην CMC εξαρχής καταγράφονταν υψηλά ποσοστά παραίτησης των εργατών, λόγω των δύσκολων συνθηκών εργασίας εντός των στοών,⁵³⁶ με την εταιρεία να προωθεί αποφασιστικά ήδη από

---

⁵³⁰ Οι περισσότεροι μη λευκοί εργάτες μεταφέρονταν για να δουλέψουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα από ιδιαίτερα απομακρυσμένες περιοχές της ενδοχώρας της Αφρικής στα μεταλλεία ή τις φυτείες. Για παράδειγμα στην Νότια Αφρική επιστρατεύονταν εργάτες από την Μποτσουάνα, την Ζιμπάμπουε και την Ζάμπια. Βλ. Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 190.

⁵³¹ Ό.π. σελ. 98.

⁵³² Ό.π.: Richard Harris, "From Trusteeship to Development: How Class and Gender Complicated Kenya's Housing Policy, 1939–1963." *Journal of Historical Geography* 34, no. 2 (2008): 195-202· Robert Home, "From barrack compounds to the single-family house: planning worker housing in colonial Natal and Northern Rhodesia," *Planning Perspectives* 15, no. 4 (2000): 330-336, και Sioulas και Pyla, "Social Housing in Late Colonial Cyprus," ό.π., 181-206.

⁵³³ Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 98.

⁵³⁴ Λουκάς Αντωνίου, *Μικρά Χέρια: η συνεισφορά των παιδιών στα μεταλλεία της Κύπρου τον 20^ο αιώνα* (Λευκωσία: Κέντρο Μελέτης της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας, 2004), 50.

⁵³⁵ Mr. Jelenco (Cyprus Mining Corporation) to the Island Provost Marshal, 22 January 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 461/1917, 1.

⁵³⁶ "Labour turnover was high: one morning twenty men were put to work, and by noon fifteen had quit." Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 140.

την πρώτη κατασκευαστική φάση της συγκρότησης της Σκουριώτισσας την παροχή οικογενειακής στέγης (βλ. εικ. 2.13 και 2.71).

Το εργατικό δυναμικό ήταν γηγενές και δεν συγκροτούνταν από μετανάστες μακρινών χωρών ή εσωτερικούς μετανάστες ιδιαίτερα απομακρυσμένων περιοχών, όπως συνέβαινε στα ορυχεία της Αφρικής ή των ΗΠΑ, όπου εργάζονταν στην πρώτη περίπτωση Ασιάτες ή Αφρικανοί από πολύ μακρινές περιοχές της ενδοχώρας της ηπείρου ή στη δεύτερη περίπτωση μετανάστες της νότιας και ανατολικής Ευρώπης (π.χ. Ιταλοί, Έλληνες, Πολωνοί κλπ.).⁵³⁷ Στην Κύπρο το εργατικό δυναμικό ήταν στο σύνολό του γηγενές και μπορούσε πολύ ευκολότερα να απομακρυνθεί από τα ορυχεία επιστρέφοντας ακόμη και με τα πόδια στις πατρογονικές εστίες.

Εκτός όμως από τον περιορισμό της κινητικότητας και τη δημιουργία συνθηκών σταθερότητας, η παρουσία των οικογενειών στα ορυχεία, πρόσφερε εξ αρχής τα επιπλέον χρήσιμα εργατικά χέρια των παιδιών όχι μόνο στην οργάνωση και εν γένει στη λειτουργία των εξορυκτικών περιοχών ως χωρικών ενότητων κατοίκησης αλλά και στις γραμμές παραγωγής. Παράλληλα η παρουσία των οικογενειών ενίσχυε την προσφορά εργασίας και από τις γυναίκες, οι οποίες ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες στις εργασίες των εταιρειών.

Στον Αμιάντο οι Κύπριες εργάτριες ήταν στα πρώτα στάδια λειτουργίας του ορυχείου οι κατ' εξοχήν υπεύθυνες για το διαχωρισμό των ινών του ορυκτού από τα πετρώματα, αλλά και στην CMC σημαντικός αριθμός γυναικών απασχολούνταν τόσο στην εξόρυξη και διαλογή του μεταλλεύματος, όσο και στην κατασκευή κατοικιών και άλλων υποδομών (εικ. 2.94-2.95).⁵³⁸ Για την συνεισφορά των γυναικών στις εργασίες της CMC είναι ενδεικτικές οι παρακάτω αναφορές του William Everett:

“ Τώρα γνωρίζω ότι υπήρχαν πολλές γυναίκες στη Σκουριώτισσα που φορούσαν τις μπότες της βαριάς εργασίας. Οι φωτογραφίες τις δείχνουν σε όλους τους χώρους εργασίας, αν και δεν νομίζω ότι εργάζονταν υπόγεια. Εξετάζοντας αυτές τις εικόνες βλέπουμε πολλές γυναίκες να εμπλέκονται στην προετοιμασία των οικοδομικών υλικών και στην κατασκευή και στην καθημερινή λειτουργία των εξορυκτικών εγκαταστάσεων. Σίγουρα ένας από τους παράγοντες ήταν η άνευ προηγουμένου ανάγκη του ορυχείου για εργαζόμενους σε έναν πληθυσμό που είναι απελπισμένος για εργασία. Ο Charlie σχολίασε... το 1925 ότι απασχολούνται γύρω από τα ορυχεία σε σημαντικό αριθμό και είναι συχνά πιο ικανοποιητικές από τους άντρες. Οι φωτογραφίες δεν τις δείχνουν μόνο να βοηθούν στην

---

⁵³⁷ Marais, "Housing policy in mining towns," ό.π., 337· Andrews, *City of Dust*, ό.π., 133-136· Lochner Marais et al., "The changing nature of mining towns: Reflections from Australia, Canada and South Africa," *Land Use Policy*, 76 (2018): 5-7· Crawford, "Designing the company town, 1910-1930," ό.π., 57· Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 95-108· Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 34, 39, 49.

⁵³⁸ Βλ. την χαρακτηριστική cart postal με τις γυναίκες εργάτριες να ξεχωρίζουν τις ίνες του αμιάντου από τα πετρώματα (εικ. 1.13)· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 108, 137.

κατασκευή και λειτουργία των φρεατίων αερισμού, αλλά και στη δημιουργία πλίνθων και στην κατασκευή κατοικιών του προσωπικού.”⁵³⁹

Εικ. 2.94. Εργασίες επιφανειακής εξόρυξης εκτελούμενες από άνδρες και γυναίκες στα μεταλλεία της CMC, 1920s (συλλογή James S. και Mayme Lou Bruce, πηγή: James S. και Mayme Lou Bruce, "Cyprus," *The Explorers Journal*, September 1986).

Εικ. 2.95. Οικοδομικές εργασίες για την κατασκευή κατοικίας ανώτερου στελέχους της CMC εκτελούμενες από άνδρες και γυναίκες στη Σκουριώτισσα, 1924 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Όσον αφορά δε την εργασία των παιδιών προ του 1928 δεν υπήρχαν νομικά εμπόδια, αλλά και μετέπειτα το σχετικό νομικό πλαίσιο που τέθηκε σε ισχύ απαγόρευε αρχικά μόνο την εργασία για τα παιδιά κάτω των 12 ετών (1928) και στη συνέχεια κάτω των 16 (1932).⁵⁴⁰ Οι περιορισμοί που έθετε ο νόμος είναι αμφίβολο εάν εφαρμόζονταν στην πράξη, απουσία ουσιαστικών ελέγχων από την κυβέρνηση, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι παρέχονταν συχνά πλαστές βεβαιώσεις ηλικίας, είτε δωρεάν είτε επί αμοιβή, από τους κοινοτάρχες των αγροτοκτηνοτροφικών οικισμών που τις χορηγούσαν.⁵⁴¹ Τα παιδιά στα ορυχεία απασχολούνταν σε όλες τις πιθανές εργασίες στις οποίες μπορούσαν να ανταποκριθούν αποτελεσματικά, βάσει της σωματικής διάπλασης και της μυϊκής τους δύναμης.⁵⁴²

Στην περίπτωση της CMC μετά τις πρώτες εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν για ελεύθερους εργάτες και εργάτριες η παροχή στέγης αφορούσε αποκλειστικά οικογένειες και

---

⁵³⁹ Everett, *Mining Memories on Cyprus*, ό.π., Kindle locations 568-573.

⁵⁴⁰ Employment of Young Persons and Children Law, 1928, *The Cyprus Gazette* 1928, 215-217· Employment of Young Persons and Children Law, 1932, *The Cyprus Gazette* 1932, 119-122.

⁵⁴¹ Αντωνίου, *Μικρά Χέρια, Η Συνεισφορά των Παιδιών*, ό.π., 29-31.

⁵⁴² Ό.π., 35-44.

ελεύθερους εργάτες, με την εταιρεία να καλύπτει τις ανάγκες της σε γυναικεία εργατικά χέρια από τις οικογένειες που διέμεναν τόσο στους οικισμούς της, όσο και στις γύρω παραδοσιακές κοινότητες. Αντίθετα στον Αμιάντο σε όλες τις φάσεις της ανάπτυξής του, οι κατοικίες που προσφέρθηκαν ήταν επιπλέον και για ελεύθερες εργάτριες, αλλά σε αρκετά πιο περιορισμένο βαθμό από τις αντίστοιχες των ελεύθερων εργατών. Έτσι και στις δυο περιπτώσεις ο ανδρικός πληθυσμός υπερείχε του γυναικείου. Βάσει της γενικής πληθυσμιακής απογραφής του 1931, οι άνδρες αποτελούσαν περί το 60% του πληθυσμού, τόσο του Αμιάντου, όσο και των οικισμών της CMC, ενώ σε επιπλέον απογραφές που πραγματοποιήθηκαν ειδικά στον Αμιάντο το 1937, ο ανδρικός πληθυσμός εμφανιζόταν ακόμη πιο αυξημένος καταγράφοντας ποσοστά μεγαλύτερα του 70%, τα οποία διαφοροποιούνταν ανάλογα με το μήνα.⁵⁴³

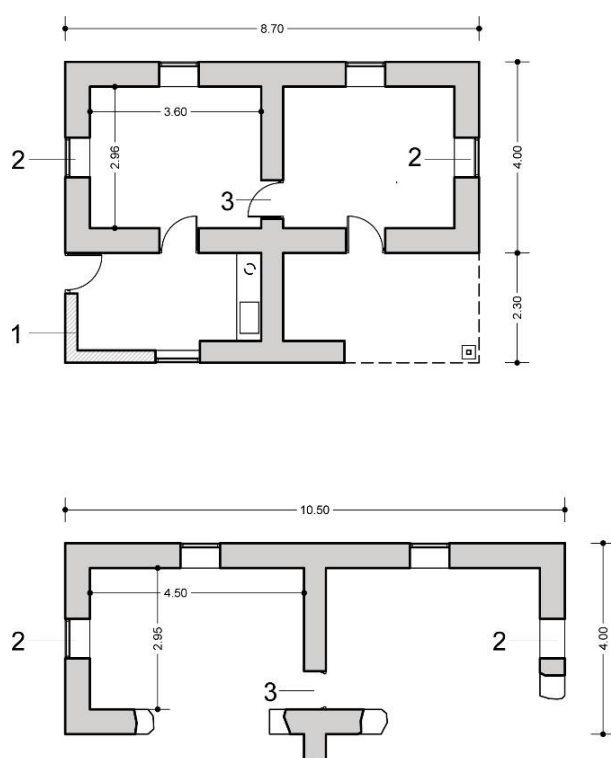
Παρά την απουσία κατοικιών αποκλειστικά για εργάτριες στην περίπτωση της CMC, οι οικισμοί δεν κατέγραφαν μικρότερα ποσοστά γυναικείου πληθυσμού εξαιτίας της ενισχυμένης παρουσίας της οικογενειακής κατοίκησης, η οποία ήταν άμεσα συναρτώμενη με τις διαφορετικές ανάγκες που υπήρχαν στις δυο περιπτώσεις σε σταθερό εργατικό δυναμικό, όπως αυτές έχουν αναλυθεί σε προηγούμενες ενότητες της διατριβής. Από τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές και κυρίως από την πορεία συγκρότησης των οικισμών της *company town* – δικτύου διαπιστώνεται πως η ιδιοκτήτρια εταιρεία, στα κατασκευαστικά προγράμματα που ακολούθησαν του πρώτου σχηματισμού της Σκουριώτισσας, παρείχε μαζί με στέγη σε οικογένειες. Την εν λόγω πολιτική η εταιρεία αναγκάστηκε να άρει μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930, παρέχοντας μαζί με στέγη σε ελεύθερους εργάτες, ως συνέπεια της απότομης ανόδου της παραγωγής και των πιεστικών χρονικά συνθηκών για την παροχή επιπλέον καταλυμάτων.

Εκτός των *company towns* όμως, στις περιπτώσεις της Λίμνης, του Χρωμίου και της ΑΕΕΧΠΛ οι εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν για το απλό εργατικό δυναμικό είχαν ως στόχο να στεγάσουν κυρίως ελεύθερους εργάτες ή και εργάτριες. Ο κύριος λόγος ήταν ότι οι εν λόγω οικισμοί δεν απαιτούσαν αντίστοιχα σημαντικά μεγέθη μόνιμου εργατικού δυναμικού. Οι γειτονικές παραδοσιακές κοινότητες μπορούσαν να παρέχουν το μόνιμο εργατικό δυναμικό που ήταν αναγκαίο, προσφέροντας τη δυνατότητα στις εταιρείες να κατασκευάσουν στα *working camps* μόνο κατοικίες για τη στέγαση των επιπλέον ανειδίκευτων εργατών, οι οποίοι συνέρρεαν από απομακρυσμένες περιοχές της νήσου. Ένας επιπλέον λόγος ήταν επίσης ότι τα μεταλλεία αυτά δεν είχαν καταφέρει να εισέλθουν ακόμη σε μια μακρόχρονη πορεία παραγωγής και δεν είχαν σταθεροποιηθεί ώστε να ωθήσουν τις εταιρίες στην πιο δαπανηρή επιλογή της οικογενειακής κατοίκησης.

---

⁵⁴³ Cyprus, *Report of the Census of 1931*, ό.π.: Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co.), 6 April 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 30.

Στην *company town* - δίκτυο της CMC, η εργατική κατοικία που κατασκευάστηκε για τη στέγαση της συντριπτικής πλειονότητας των οικογενειών των μεταλλωρύχων στη Σκουριώτισσα και στο Μαυροβούνι φιλοξενήθηκε σε κτήρια δυο δωματίων, τα οποία είχαν εσωτερικές καθαρές διαστάσεις είτε περί τα 2,95 μ. X 3,60 μ. (~10,62 τ.μ.), είτε περί τα 2,95 μ. X 4,50 μ. (~13,28 τ.μ.). Τα εν λόγω δωμάτια διέθεταν ημιυπαιθριους χώρους στην περιοχή της εισόδου, οι οποίοι διαχωρίζονταν μεταξύ τους, μέσω ενός ταυ σε κάτοψη τοίχου, που αποτελούσε προέκταση του εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου (εικ. 2.96-2.97). Οι ημιυπαιθριοι χώροι στην πρώτη εκδοχή κάλυπταν χώρο περί τα 2,30 μ. X 4,10 μ. και στη δεύτερη περί τα 2,30 μ. X 5,00 μ. Το κάθε δωμάτιο διέθετε μια εξωτερική θύρα στην μια μακριά του πλευρά στην περιοχή του ημιυπαιθριου χώρου και ένα παράθυρο στη δεύτερη αντίστοιχη, ενώ οι εξωτερικοί τοίχοι των στενών πλευρών δεν διέθεταν ανοίγματα.⁵⁴⁴ Οι εν λόγω κατοικίες που αναπαράχθηκαν κατά εκατοντάδες ήταν κατασκευασμένες με τις κατασκευαστικές πρακτικές που ακολουθούνταν στην περιοχή με τοίχους από πλινθάρι, ξύλινες στέγες με επικάλυψη κεραμιδιών και ξύλινα κουφώματα.

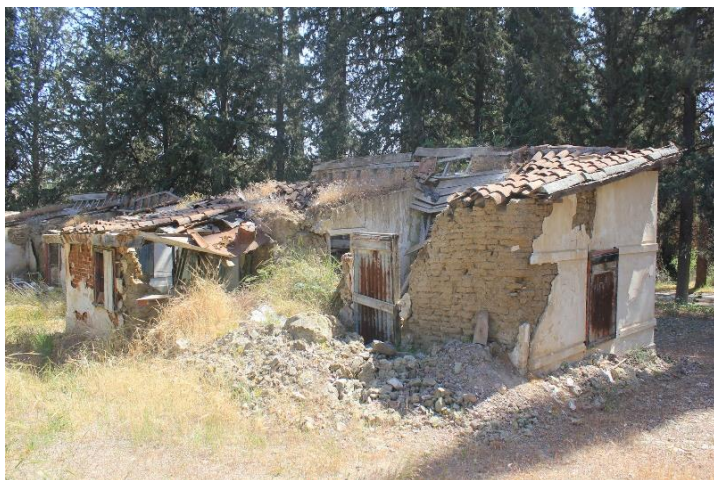
1. Προσθήκη της περιόδου 1949-1950 για το κλείσιμο του ημιυπαιθριου χώρου και τη δημιουργία κουζίνας
2. Ανοίγματα της περιόδου 1949-1950. Στην αρχική κατασκευαστική φάση οι πλαινοί εξωτερικοί τοίχοι δεν έφεραν ανοίγματα.
3. Το άνοιγμα της εσωτερικής θύρας σε ορισμένες κατοικίες βρίσκεται σε αυτή τη θέση με ή χωρίς λαμπά, ενώ σε άλλες διαμετρικά αντίθετα στον ίδιο τοίχο και χωρίς λαμπά. Σε μια κατοικία υπάρχουν εσωτερικά ανοίγματα και στις δυο θέσεις, με αυτό που δεν εικονίζεται στην κάτοψη να είναι φραγμένο.

Όλα τα κουφώματα είναι της περιόδου 1949-1950 ή μεταγενέστερα.

Εικ. 2.96. Κατόψεις αποτύπωσης τυπικών εργατικών κατοικιών του οικισμού της Σκουριώτισσας, 2016 (σχέδιο από τον συγγραφέα).

⁵⁴⁴ Η μη ύπαρξη παραθύρων στις στενές εξωτερικές πλευρές των εν λόγω κατοικιών τεκμηριώνεται από φωτογραφίες της εποχής. Βλ. εικ. 2.13, 2.17 και 2.20,

Εικ. 2.97. Άποψη τυπικής εργατικής κατοικίας του οικισμού της Σκουριώπισσας, 2016 (συλλογή συγγραφέα).

Σήμερα όσες από τις παραπάνω κατοικίες διασώζονται διαθέτουν εσωτερική θύρα σύνδεσης των δυο δωματίων, αλλά είναι αμφίβολο εάν οι θύρες αυτές υπήρχαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά ακόμη και εάν υπήρχαν σε όλες ή σε μερικές, από σειρά στοιχείων, φαίνεται πως κατασκευάστηκαν και λειτούργησαν κυρίως ως δίδυμες μονόχωρες κατοικίες και όχι ως διώχρες κατοικίες, παρόλο που έτσι είναι καταγεγραμμένες (*two room houses*) στις εκθέσεις των κυβερνητικών αξιωματούχων της εποχής και στη βιβλιογραφία.⁵⁴⁵

Στη λογική της δίδυμης μονόχωρης κατοικίας παραπέμπει κατ' αρχήν η τυπολογία τους, καθώς ο σχεδιασμός τους καταδεικνύει πως κύρια πρόθεση της εταιρείας ήταν οι εν λόγω κατοικίες των δυο δωματίων να λειτουργούν ως δυο ανεξάρτητες απόλυτα συμμετρικές μεταξύ τους κατοικίες. Τα δωμάτια είναι απολύτως όμοια και διαθέτουν αντίστοιχες θύρες εισόδου και παράθυρα και ο ημιυπαίθριος χώρος που οργανωνόταν στην πλευρά της εισόδου διαχωριζόταν σε δυο ίσα μέρη. Ο ημιυπαίθριος χώρος δεν διαχωριζόταν μάλιστα απλά από έναν κάθετο τοίχο, αλλά από μια ταυ ή διπλού γάμμα προεξοχή που απομόνωνε σημαντικά τις δυο στεγασμένες περιοχές οργανώνοντας δυο συμμετρικά διατεταγμένους χώρους, κλειστούς από τρεις πλευρές, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία του φαγητού. Η κατασκευή διαχωριστικού τοίχου ειδικά για την απομόνωση ημιυπαίθριων χώρων καθημερινού και χώρου ύπνου σε κατοικίες που δεν διέθεταν κουζίνα και χώρους υγιεινής δεν φαίνεται καθόλου λογική σχεδιαστική επιλογή.

Εκτός όμως των τυπολογικών τους χαρακτηριστικών, η λειτουργία τους κυρίως ως δίδυμες μονόχωρες κατοικίες τεκμηριώνεται και από σειρά αρχειακών πηγών. Στην περίπτωση του Μαυροβουνίου η εν λόγω οργάνωση τεκμηριώνεται καταρχήν από τα επίσημα τοπογραφικά σχέδια της περιοχής, καθώς σε αυτά είναι σχεδιασμένα και τα όρια των αυλών που διέθεταν, από τα οποία φαίνεται πως η αυλή των κτηρίων για την συντριπτική πλειονότητα των κατοικιών επίσης διαχωριζόταν σε δυο μέρη, ακολουθώντας τον άξονα του διαχωριστικού

---

⁵⁴⁵ Βλ. για παράδειγμα, Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 206-207· Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1935, 1938.

τοιχίου των δωματίων (εικ. 2.98). Οι γραμμές που διαχωρίζουν τις αυλές τεκμηριώνουν την ύπαρξη περιφράξεων σύμφωνα με τα είδη γραμμών και τους συμβολισμούς που χρησιμοποιούσε το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

Εικ. 2.98.* Απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου του οικισμού του Μαυροβουνίου (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, τοπογραφικό σχέδιο 2819W1, original, κλ. 1:2.500, 1931).

Στο γεγονός ότι λειτουργούσαν κυρίως ως δίδυμες μονόχωρες κατοικίες οδηγεί συνδυαστικά με τα τοπογραφικά σχέδια και η γενική πληθυσμιακή απογραφή του 1931 στην οποία καταγραφόταν και ο αριθμός των κατοικιών στους οικισμούς της νήσου.⁵⁴⁶ Στην περίπτωση για παράδειγμα της Σκουριώτισσας καταγραφόταν το 1931 607 νοικοκυριά, ενώ η εργατική συνοικία βάσει των διαθέσιμων τοπογραφικών σχεδίων δεν διέθετε πέραν των 10 κτηρίων των 10 δωματίων και των 218 κτηρίων των δυο δωματίων. Οι υπόλοιπες κατοικίες που προσφέρονταν στην συνοικία του ανώτερου προσωπικού, στο μεταλλείο και σε άλλα κτήρια που φιλοξενούσαν άλλες χρήσεις ως κύριες (π.χ. καντίνα) δεν θα μπορούσαν να ανεβάσουν τον αριθμό των κατοικιών στις 607 εάν οι κατοικίες των δυο δωματίων δεν χρησιμοποιούνταν κυρίως ως δίδυμες μονόχωρες κατοικίες. Ακόμη το ενοίκιο που χρέωνε η εταιρεία ήταν ανά δωμάτιο, ενώ και σε πίνακες υπολογισμού του κόστους διαβίωσης των οικογενειών το 1939, υπολογίζονταν έξοδα ενοικίου, που φαίνεται πως αντιστοιχούσαν σε ένα δωμάτιο.⁵⁴⁷ Επιπλέον άρθρα των εφημερίδων της εποχής, αλλά και μαρτυρίες μεταλλωρύχων

⁵⁴⁶ Cyprus, *Report of the Census of 1931*, ό.π.

⁵⁴⁷ Inspector of Mines, *Report on Conditions affecting Labour on mines in Cyprus*, 27 May 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 24· Cyprus Mines Corporation, *Cost of Living of workmen as at 30th June 1939*, 3 April 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 738/1940.

συνηγορούν στην τεκμηρίωση ότι οι πλείστες οικογένειες διέμεναν σε ένα μόλις δωμάτιο,⁵⁴⁸ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πολυμελείς οικογένειες ή και οικογένειες και με λιγότερα μέλη δεν έκαναν χρήση και δυο δωματίων εφόσον μπορούσαν να καταβάλουν το αντίστοιχο ενοίκιο και εφόσον υπήρχαν διαθέσιμα ελεύθερα δωμάτια.

Στην περίπτωση της Σκουριώτισσας οι κατοικίες χωροθετήθηκαν σε παράλληλες διατάξεις, ακολουθώντας τον ίδιο προσανατολισμό, με τις εισόδους στα δυτικά, χωρίς να οργανώνονται διακριτά οικοδομικά τετράγωνα και οδικά δίκτυα, προσφέροντας ασαφείς αυλές στην κάθε μονάδα. Η παραπάνω πρακτική μεταβλήθηκε, προς όφελος των συνθηκών κατοίκησης, από την πρώτη οργάνωση του οικισμού του Μαυροβούνιου και έπειτα, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, καθώς στις επόμενες οικιστικές οργανώσεις ακολουθήθηκε ρυμοτομικό σχέδιο, το οποίο όριζε διακριτά οδικά δίκτυα, οικοδομικά τετράγωνα και αυλές.

Στο Μαυροβούνι, που ακολουθήθηκαν οι ίδιοι τύποι κατοικιών για τις οικογένειες, τα οικοδομικά τετράγωνα διέθεταν από 8 έως 12 κτήρια των δυο δωματίων, σε δυο παράλληλους στίχους. Κάθε κτήριο είχε απόσταση 6μ. από τα διπλανά του και εφάπτονταν της ρυμοτομικής γραμμής. Στις εν λόγω διατάξεις οι είσοδοι των κατοικιών έβλεπαν προς το εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων, είτε ανατολικά, είτε δυτικά, ανάλογα με τη θέση του στίχου στο οικοδομικό τετράγωνο, προς την εσωτερική αυλή που διαμορφώνονταν. Για κάθε δωμάτιο αντιστοιχούσε στις πλείστες των περιπτώσεων οικόπεδο εμβαδού περί τα 100 τ.μ.

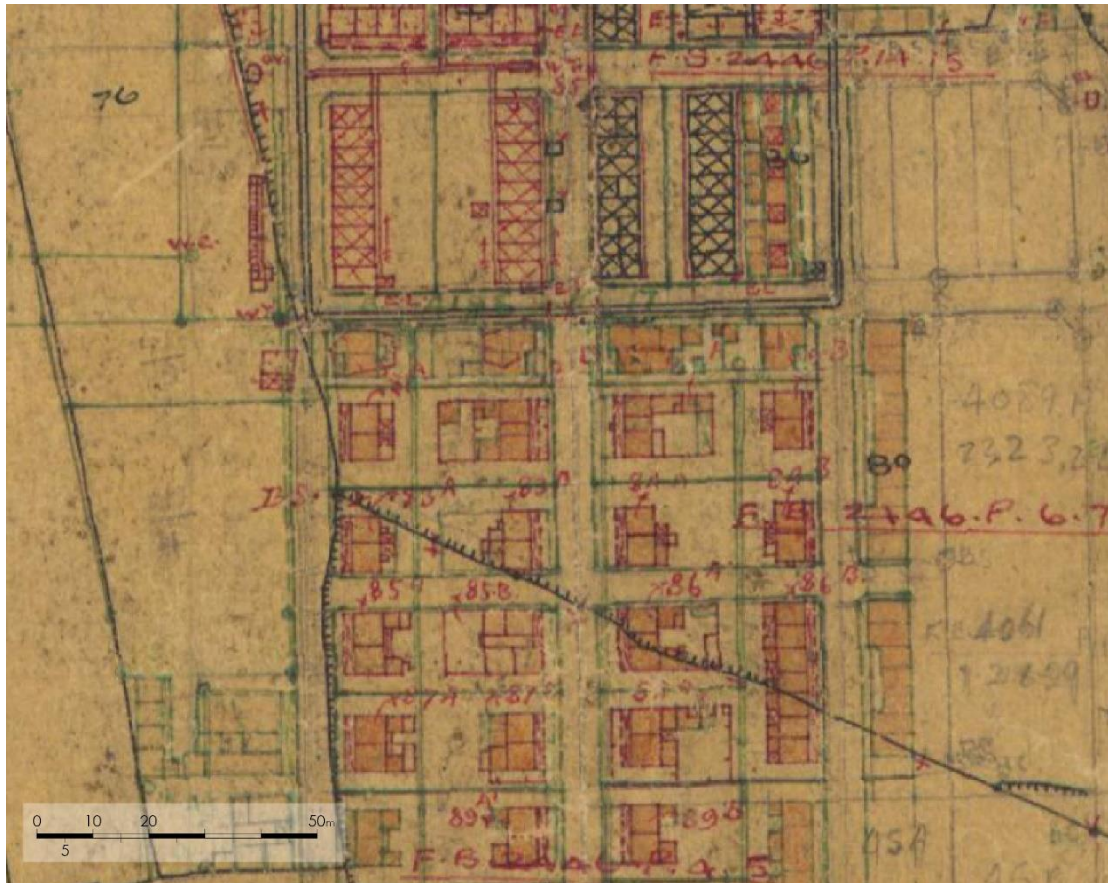
Στον Ξερό όπου δεν κατοικούσαν μεταλλωρύχοι, η απλή κατοικία των εργατών που εργάζονταν στα εργοστάσια και τα εργαστήρια, στον τερματικό σταθμό του σιδηρόδρομου και στις λιμενικές εγκαταστάσεις οργανώθηκε σε ποικίλες τυπολογίες και σε κτήρια που παρείχαν και περισσότερες από δυο κατοικίες, τα οποία δεν είχαν επίσης χώρους υγιεινής. Οι κατοικίες και σε αυτή την περίπτωση κατασκευάστηκαν σε διακριτά οικοδομικά τετράγωνα, με αποστάσεις μεταξύ τους αλλά και με μια μικρή υποχώρηση από το οδικό δίκτυο κατά τα πρότυπα του πανταχόθεν ελεύθερου συστήματος δόμησης, διαθέτοντας εσωτερικές αυλές (εικ. 2.99). Ο εργολάβος που τις κατασκεύασε και τις εκμεταλλεύονταν μπορούσε βάσει της συμφωνίας που είχε συνάψει με την CMC να λαμβάνει ετησίως έως και 8% του κόστους της επένδυσής του.⁵⁴⁹

---

⁵⁴⁸ Βλ. για παράδειγμα, "Ανάμεσα στους Μεταλλωρύχους, Η ζωή των Μεταλλωρύχων έξω από τα μεταλλεία – Τα σπίτια των εργατών," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 20 Φεβρουαρίου 1937· "Αι συνθήκαι της ζωής των εργατών, Πως στεγάζονται οι μεταλλωρύχοι, Εντυπώσεις από μίαν επίσκεψιν εις το Μαυροβούνι," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 13 Μαΐου 1939· Βαρνάβα, *Τα μεταλλεία της Κύπρου*, ό.π., 49-50· Βαρνάβα, *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται*, ό.π., 20-21.

⁵⁴⁹ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 219.

Εικ. 2.99.* Απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου του οικισμού του Ξερού (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, τοπογραφικό σχέδιο 1958Ε2, original, κλ. 1:2.500, 1931).

Η λογική της οργάνωσης της εργατικής κατοικίας των οικογενειών σε μικρής κλίμακας ισόγεια ή διώροφα κτήρια, είτε ως μονοκατοικίες, είτε ως διπλοκατοικίες, είτε σε κτήρια περισσότερων αυτοτελών και αυτόνομων κατοικιών με ξεχωριστές εισόδους και με περισσότερο ή λιγότερο διακριτές αυλές αποτελούσε την πλέον διαδεδομένη πρακτική διεθνώς στην οργάνωση των κοινοτήτων που ιδρύονταν από βιομήχανους, την εποχή της οικοδόμησης των εργατικών κατοικιών της CMC.⁵⁵⁰ Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στις Διεθνείς Εκθέσεις είχαν παρουσιαστεί τέτοια μοντέλα κατοίκησης μαζί με τα αντίστοιχα των εργατικών κατοικιών των μεγάλης κλίμακας μπλοκ κτηρίων (με πολλά πατώματα και

---

⁵⁵⁰ Βλ. για παράδειγμα, Felipe Correa, *Beyond the City, Resource Extraction Urbanism in South America* (Austin: University of Texas Press, 2016), 61· A.G. Tipple, "Self-Help Housing Policies in a Zambian Mining Town," *Urban Studies* 13, no. 2 (1976): 167-169· Porteous, "Social Class in Atacama," ό.π., 415· Sinha και Singh, "Jamshedpur: Planning and Ideal Steel City," ό.π., 1-19· Mutale, *The Management of Urban*, ό.π., Kindle locations 1568-1571· Peter Bell, "The fabric and structure of Australian mining settlements" στο *Social Approaches to an Industrial Past, The Archaeology and Anthropology of Mining*, επιμ. Bernard Knapp, Vincent C. Piggot και Eugenia W. Herbert (London: Routledge, 1998), 30-31· Eugenio Garces Feliu και Angela Vergara, "El Salvador: A Modern Company Town in the Chilean Andes" στο *Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities*, επιμ. Oliver J. Denius και Angela Vergara (Georgia: The University of Georgia Press, 2011), 182.

διαμερίσματα) και είχαν καταγραφεί τα πλεονεκτήματά τους απέναντι στα δεύτερα στην ανάπτυξη οικισμών, όπου υπήρχε άνεση χώρου εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων.⁵⁵¹

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η λογική της οργάνωσης της κατοικίας των οικογενειών σε μονοκατοικίες, έως και τετραπλοκατοικίες είχε εδραιωθεί σε βιομηχανικές κοινότητες που ιδρύονταν από βιομήχανους σε Ευρώπη και ΗΠΑ, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο οργανώθηκαν συνηθέστερα κτήρια περισσότερων αυτόνομων κατοικιών, υπό την μορφή των *terraced houses*.⁵⁵² Οι παραπάνω οργανώσεις υιοθετήθηκαν στην συνέχεια ή και παράλληλα και σε χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου, συμπεριλαμβανομένων των αποικιών από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και τις πολυεθνικές εταιρείες.⁵⁵³ Η ταχεία ανάπτυξη του επιστημονικού πεδίου της πολεοδομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και η παράλληλη ισχυρή επιρροή του κινήματος των κηπουπόλεων συντέλεσαν στην εξάπλωση των παραπάνω μορφών κατοίκησης τις δεκαετίες που ακολούθησαν τόσο σε *company towns* και άλλες συναφείς μονοπαραγωγικές κοινότητες που ίδρυσαν βιομήχανοι όσο και σε αστικά κέντρα, όπου αναπτύσσονταν προγράμματα εργατικής κατοικίας.⁵⁵⁴

Η λογική της οργάνωσης των μικρών δίδυμων κατοικιών που ακολούθησε η CMC για τους μεταλλωρύχους, αποτελούσε υπό τα παραπάνω δεδομένα μια διεθνή πρακτική, στην οποία αναγνωρίζονταν πολλά προτερήματα έναντι άλλων οργανώσεων της εργατικής κατοικίας, και συνιστούσε το πλέον ευνοϊκό μοντέλο μετά την αυτοτελή μονοκατοικία στην ανάπτυξη

---

⁵⁵¹ Άννη Βρυχεία, *Κατοίκηση και Κατοικία διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 53-54, 105-113· Βασιλική Πετρίδου, "Βιομήχανοι και Αρχιτέκτονες = Οικισμοί Εργατών στην Ευρώπη" στο *Εργάζομαι άρα Κατοικώ, Η περίπτωση του Συγκροτήματος Κατοικιών των Μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας, των Δ. & Σ. Αντωνάκη, επιμ. Βασιλική Πετρίδου, Παναγιώτης Πάγκαλος και Νεφέλη Κυρκίτσου* (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2012), 7-11.

⁵⁵² Βλ. σχετικά, Garner, *The Model Company Town*, ό.π., 93-110· Roth, "Three Industrial Towns," 319· John S. Garner, "Noisiel-sur-Marne and the Ville Industrielle in France" στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner (New York and Oxford: Oxford University Press, 1992), 43-70· Πετρίδου, "Βιομήχανοι και Αρχιτέκτονες = Οικισμοί Εργατών," ό.π.· Κερεσσετζή, *Παραγωγικές Εγκαταστάσεις Εξόρυξης*, 50-52· Neil White, *Company Towns, Corporate Order and Community* (Toronto: University of Toronto Press, 2012), 56· Mats Ahnlund και Lasse Brunnstrom, "The Company Town in Scandinavia" στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner (New York and Oxford: Oxford University Press, 1992), 98· Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 18, και Robertson, *Hard as the Rock itself*, ό.π., 72.

⁵⁵³ Βλ. για παράδειγμα, Crinson, "Adaban: Planning and architecture," ό.π., 341-357· Dawn S. Bowen, "In the shadow of the refinery: an American oil company town on the Caribbean island of Aruba," *Journal of Cultural Geography* 36, no. 1 (2018): 2-29· Sinha και Singh, "Jamshedpur: Planning and Ideal Steel City," ό.π.· White, *Company Towns, Corporate Order*, ό.π., σελ. 74.

⁵⁵⁴ Για την διασύνδεση της ανάπτυξης της πολεοδομίας, του κινήματος των κηπουπόλεων και της *cottage-style* εργατικής κατοικίας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και έπειτα ειδικά στις βρετανικές αποικίες βλ. Home και King, "Urbanism and Master Planning," ό.π., 73· Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 118-120· Home, "From barrack compounds to the single-family house," ό.π., 322-347.

της. Στα πλεονεκτήματα συγκαταλέγονταν και η δυνατότητα διατήρησης μικρών κήπων, που επέτρεπαν στα νοικοκυριά την παραγωγή έστω και μικρών ποσοτήτων οπωροκηπευτικών.

Όμως οι εργατικές κατοικίες για τη συντριπτική πλειονότητα των μεταλλωρύχων ήταν μονόχωρες, διέθεταν μόλις ένα μικρό παράθυρο, δεν πρόσφεραν βασικές εξυπηρετήσεις κατοίκησης (κουζίνα, χώρους υγιεινής) και δεν είχαν επαρκή χώρο για τη στέγαση οικογενειών. Σε ανεξάρτητα προσκτίσματα προσφέρονταν μόνο αποχωρητήρια κοινά για αρκετές εργατικές κατοικίες, αλλά όχι λουτρά. Ο προσφερόμενος ωφέλιμος κλειστός χώρος δεν επαρκούσε ούτε για τον ύπνο των ατόμων που διέμεναν σε αυτές, πόσο μάλλον και για τη διημέρευσή τους.⁵⁵⁵ Στις κατοικίες όμως αυτές δεν διέμενε μόνο η πυρηνική οικογένεια ενός ζεύγους μεταλλωρύχων, ιδίως σε φάσεις ραγδαίας αύξησης του εργατικού δυναμικού. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες οι οικογένειες των μεταλλωρύχων μπορεί να μοιράζονταν τα σπίτια τους και με δευτέρου ή τρίτου βαθμού συγγενείς, οι οποίοι συνέρρεαν στην περιοχή προς αναζήτηση εργασίας.⁵⁵⁶ Καθώς ο χώρος δεν επαρκούσε για να κοιμηθούν ενήλικες και παιδιά, συνήθως ήταν η εικόνα της διανυκτέρευσης ατόμων και στον μικρό ημιυπαιθριο χώρο των κατοικιών – δωματίων, ο οποίος κλείνονταν με "πανιά" αντίστοιχα με αυτά που χρησιμοποιούνταν στις γεωργικές εργασίες για το ράβδισμα αμυγδαλιών και ελιών (καναβίτσες).⁵⁵⁷

Σε αντίθεση με την εργατική κατοικία των οικογενειών, για τους ελεύθερους εργάτες, ακολουθήθηκε η λογική της οικοδόμησης επιμήκων κτηρίων με πολλά εν σειρά δωμάτια - κατοικίες, από 7 έως και 10 σε αριθμό, ενώ κατασκευάστηκαν και λιγοστά κτήρια των 20 δωματίων (εικ. 2.100-2.101).⁵⁵⁸ Ορισμένα από αυτά τα μπλοκ κατοικιών έφεραν στέγαστρο και μικρούς βοηθητικούς χώρους – μαγειρεία. Τα καθαρά εμβαδά των δωματίων - κατοικιών ήταν αντίστοιχα ή ελαφρώς μεγαλύτερα των δωματίων των κατοικιών των οικογενειών. Και

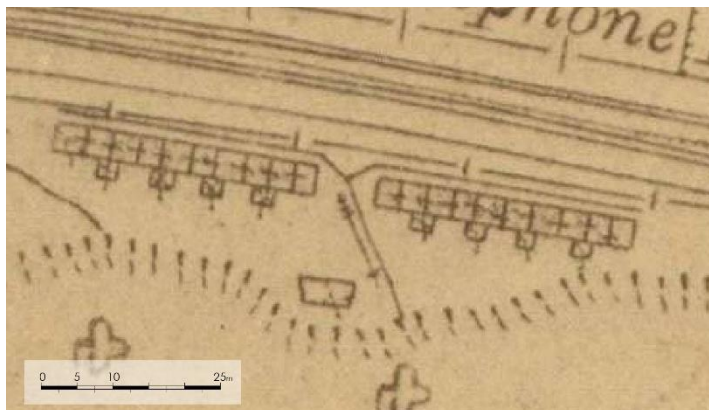
⁵⁵⁵ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή αρθρογράφου σε εφημερίδα της εποχής: "Κάθε σπιτάκι είναι κτισμένο από πλινθάρια και αποτελείται από δυο μικρές κάμαρες – η κάθε μια έχει και κι ένα παράθυρο και μια πόρτα – και χρησιμεύει για δυο οικογένειες. Βλέπετε ήταν πολύ για μια οικογένεια να έχει δυο κάμαρες. Τι, μήπως μια δεν χωρεί; Άλλωστε μια οικογένεια μεταλλωρύχων δεν έχει ή δεν πρέπει να έχει έπιπλα. Το πολύ πολύ να έχει πολλά παιδιά, οπότε αν ο χώρος δεν επαρκεί για πολλά κρεβάτια, τότε κοιμούνται πολλά πρόσωπα σ' ένα, με το γνωστό σύστημα του να έχουν το κεφάλι άλλοι από την μίαν άκρη του κρεβατιού και άλλοι μισοί από την άλλη. Έτσι βολεύονται τα πράγματα. Άλλωστε το ενοίκιο είναι πάμφτηνο." Βλ. "Αι συνθήκαι της ζωής των εργατών," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 13 Μαΐου 1939.

⁵⁵⁶ Αντίστοιχα φαινόμενα καταγράφονταν και σε μεταλλεία των ΗΠΑ, όπου για παράδειγμα Ευρωπαίοι μετανάστες φιλοξενούσαν για μακρά χρονικά διαστήματα συγγενείς τους κατά την πρώτη περίοδο έλευσής τους στις ΗΠΑ. Για την εν λόγω πρακτική οι Βρετανοί είχαν χαρακτηρίσει μειωτικά τους Κύπριους αγελαίους. Βλ. Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 41-54· Νίκη Σολέα, προφορική μαρτυρία (Φλάσου: 26 Οκτωβρίου 2017)· District Medical Officer to the Director of Medical Services, 28 June 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 35.

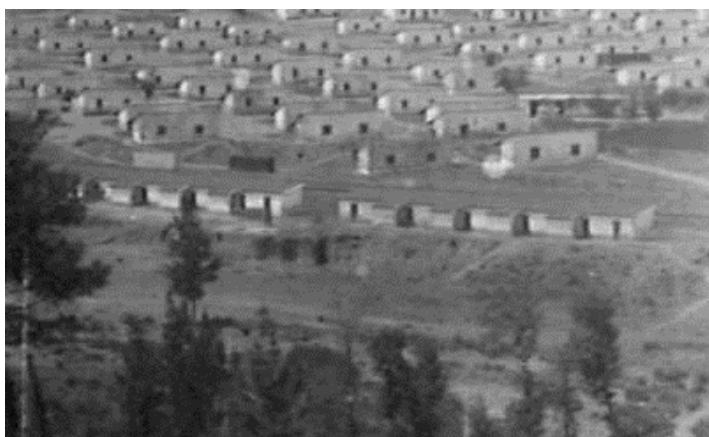
⁵⁵⁷ Νίκη Σολέα, προφορική μαρτυρία (Φλάσου: 26 Οκτωβρίου 2017).

⁵⁵⁸ Βλ. για παράδειγμα, "To accommodate workmen engaged on the construction and operation of the plant, two barracks of 20 rooms each, four of 10 rooms each and one of 7 rooms have been built by Mr. C.K. Englezos in addition to a few houses for single families." Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933.

σε αυτή την περίπτωση τα προσφερόμενα αποχωρητήρια ήταν ομαδικά και παρέχονταν σε ανεξάρτητα προσκτίσματα. Τα περισσότερα κτήρια κατοικιών των ελεύθερων εργατών ήταν κατασκευασμένα με τις παραδοσιακές οικοδομικές πρακτικές όπως και τα κτήρια κατοικιών των οικογενειών, ενώ τα υπόλοιπα ήταν κατασκευασμένα με ξύλινα πλαίσια και λαμαρίνες.

Εικ. 2.100.*

Εικ. 2.101.*

Εικ. 2.100-2.101. Δύο τυπικά κτήρια των 10 δωματίων για ελεύθερους εργάτες στη Σκουριώτισσα, όπως αποτυπώθηκαν σε τοπογραφικό σχέδιο της CMC του 1928, που αναθεωρήθηκε το 1937 (Κρατικό Αρχείο, SA1 844/1929) και σε φωτογραφία του 1932 (συλλογή συγγραφέα).

Οι παραπάνω τυπολογίες ήταν απόλυτα σύμφωνες με αντίστοιχα κτήρια κατοικιών για ελεύθερους εργάτες που είχαν κατασκευαστεί σε πολλές αποικίες της Μεγάλης Βρετανίας. Πρόκειται για την τυπολογία των *barracks*, η οποία είχε ως αφετηρία τα κτήρια στέγασης των στρατιωτών στους αμέτρητους στρατώνες της βρετανικής αυτοκρατορίας.⁵⁵⁹ Η λογική της κατοίκησης των *barracks* είχε ευρεία διάδοση από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως μορφή στέγασης εργατών αρχικά σε φυτείες και μεταλλεία και μετέπειτα και σε αστικά κέντρα αποικιών, όπου και διευρύνθηκαν οι τυπολογικές οργανώσεις τους, αποκαλούμενα πλέον και ως *hostels*.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ Njoh, *Planning Power, Town Planning*, ό.π., 189-191· Home, *Of Planting and Planning*, ό.π., 99-108· Home, "From barrack compounds to the single-family house," ό.π., 330-336.

⁵⁶⁰ Ό.π.: Home και King, "Urbanism and Master Planning," ό.π., 75· Van Onselen, *Chibaro, African Mine Labour*, ό.π. 35· Mutale, *The Management of Urban*, ό.π., Kindle locations 1568-1571· Marais et. al., "The changing nature of mining towns," ό.π.: Richard Harris και Alison Hay, "New Plans for Housing in Urban Kenya, 1939-63," *Planning Perspectives* 22, no. 2 (2007), 195-202.

Ένα τυπικό *barrack* που προοριζονταν για την κατοίκηση ελεύθερων εργατών σε ορυχεία, φυτείες και άλλες μονοπαραγωγικές κοινότητες των Βρετανικών αποικιών αναπτύσσονταν όπως και στην περίπτωση της CMC ως μια επιμήκης ισόγεια κατασκευή στην οποία οργανώνονταν μια ή δυο σειρές επαναλαμβανόμενων δωματίων τυπικών μεγεθών 10X10, 10X12, ή 10X15 ποδιών με μια βεράντα ή ένα διάδρομο να τα διατρέχει και με τις υποδομές για τη μαγειρική, το πλυσταριό και τις τουαλέτες να παρέχονται σε ξεχωριστή κατασκευή.⁵⁶¹ Αρκετές κοινότητες ορυχείων ή φυτειών της Αφρικής αποκλειστικά ανδρών εργατών, πρόσφεραν μόνο τον παραπάνω τύπο κατοίκησης σε άχαρα και μονότονα επαναλαμβανόμενες διατάξεις.⁵⁶²

Στα *barracks* της CMC οι συνθήκες διαβίωσης όπως συνέβαινε και στα αντίστοιχα *barracks* άλλων αποικιών, αλλά και στις κατοικίες για οικογένειες που πρόσφερε η εταιρεία ήταν επίσης ιδιαίτερα δυσμενείς. Το κύριο πρόβλημα ήταν ο συνωστισμός, καθώς ειδικά στις φάσεις όπου η CMC αύξησε απότομα την παραγωγή, στα μικρά δωμάτια - κατοικίες των *barracks*, διέμεναν έως και 6 εργάτες,⁵⁶³ ακολουθώντας την πρακτική του "ζεστού κρεβατιού."⁵⁶⁴ Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής σε κάθε τέτοιο δωμάτιο - κατοικία των *barracks* της CMC διέμεναν έως και 3 δυάδες μεταλλωρύχων που εργάζονταν στις τρεις διαφορετικές βάρδιες που πρόσφερε η *company town*, στο πλαίσιο της 24ωρης λειτουργίας της γραμμής παραγωγής.⁵⁶⁵ Δυο μεταλλωρύχοι με αυτή την πρακτική απουσίαζαν σχεδόν καθημερινά από την κατοικία και τα ζεστά τους κρεβάτια τα καταλάμβαναν οι εργάτες της αμέσως προηγούμενης βάρδιας.⁵⁶⁶

Στην εποχική και κλειστή *company town* του Αμιάντου οι κατοικίες των απλών εργατών πρόσφεραν ακόμη πιο άσχημες συνθήκες διαβίωσης. Εν αντιθέσει με την CMC όμως στην εν λόγω περίπτωση είναι άστοχη η αναφορά σε τυπολογίες, καθώς η άναρχη οργάνωση του χώρου συνοδεύτηκε από την άναρχη ανάπτυξη της εργατικής κατοικίας, με εξαίρεση τις λιγοστές εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν σε στίχους τη δεκαετία του 1910 στον

---

⁵⁶¹ Njoh, *Planning Power, Town Planning*, ό.π 189-191· Home, "From barrack compounds to the single-family house," ό.π., 330-336.

⁵⁶² Ό.π.

⁵⁶³ Βαρνάβα, *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται*, ό.π., 20, και Μιχαλάκης Θεοδούλου, "Ποια η αρχική Εστία Μεταδόσεως της Μηνιγγίτιδος," εφημερίδα: *Πρωινή*, 29 Ιανουαρίου 1937· Αντώνης Φαρμακίδης, "Πως στεγάζονται οι Μεταλλωρύχοι," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 13 Μαΐου 1939· Director of Medical Services to the Colonial Secretary, 3 June 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 26-27.

⁵⁶⁴ Για την πρακτική του "ζεστού κρεβατιού" σε εργατικές κατοικίες και εκτός της Κύπρου βλ. για παράδειγμα, Thomas C. Hubka και Judith T. Kenny, "Examining the American Dream: Housing Standards and the Emergence of a National Housing Culture, 1900-1930," *Perspectives in Vernacular Architecture* 13, no. 1 (2006), 53· Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 46, 48.

⁵⁶⁵ "Ένας - δυο από μας δουλεύαμε στην πρώτη βάρδια 8 π.μ. - 4 το απόγευμα, ένα - δυο άλλοι στη δεύτερη βάρδια 4 μ.μ. - 12 τα μεσάνυχτα και οι υπόλοιποι στην τρίτη 12 - 8 το πρωί. Αυτό μας βόλευε κάπως στον ύπνο. Το πρόβλημα ήταν πιο σοβαρό τις Κυριακές που μέναμε όλοι στο σπίτι και θα έπρεπε να κοιμούμαστε όλοι μαζί." Βλ. Βαρνάβα, *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται*, ό.π., 20.

⁵⁶⁶ Ό.π.

πρώτο σχηματισμό του Αμιάντου, τμήματος της συνοικίας της Νέας Εγκατάστασης που κατασκευάστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1920 και της συνοικίας Πλατεία, που κατασκευάστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1930 (εικ. 2.102-2.105). Όπως προαναφέρθηκε υπήρχε πλήθος αυτοσχέδιων κατοικιών, ενώ και στις κατοικίες που κατασκευάστηκαν είτε από την εταιρεία, είτε από συνεργαζόμενους εργολάβους, δεν ακολουθήθηκαν τυπολογίες, οι οποίες να αναπαράχθηκαν σε σημαντικούς αριθμούς (εικ. 2.78, 2.106-2.107). Επίσης από διαθέσιμες αρχειακές πηγές και κυρίως από προφορικές μαρτυρίες φαίνεται πως δεν υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ της οικογενειακής στέγης και της στέγης των ελεύθερων εργατών και εργατριών.⁵⁶⁷

Παρόλα αυτά οι προσφερόμενες κατοικίες για τους απλούς εργάτες στον Αμιάντο χαρακτηρίζονταν από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, ενδεικτικά των συνθηκών στις οποίες διαβίωσαν οι Κύπριοι αμιαντωρύχοι και οι οικογένειές τους. Η κατανόηση των χαρακτηριστικών της εργατικής κατοικίας στον Αμιάντο καθίσταται εφικτή από την ανάλυση κυρίως αποσπασματικών αρχειακών πηγών και κυρίως από τοπογραφικά σχέδια της εποχής και από μια λεπτομερή Έκθεση του Επιθεωρητή Υγιεινής του 1937.⁵⁶⁸

2.102.*

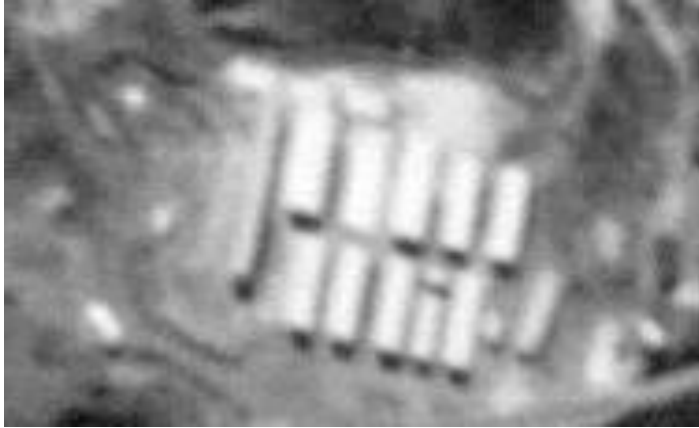

2.103.*

Εικ. 2.102-2.103. Κτήρια εν σειρά μονόχωρων κατοικιών στη συνοικία Νέα Εγκατάσταση, όπως αποτυπώθηκαν σε τοπογραφικό σχέδιο του 1926 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, τοπογραφικό σχέδιο 3753, original, 1926) και σε ιστορική φωτογραφία, c. 1930s-1940s (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

⁵⁶⁷ Σοφρώνης Εκεσίης, προφορική μαρτυρία (Κάτω Αμιάντος: 19 Φεβρουαρίου 2015)· Ανδρέας Τζιαμαλής, προφορική μαρτυρία (Πελένδρι: 19 Απριλίου 2015)· Ανδρέας Μπογιατζής, προφορική μαρτυρία (Ευρύχου: 1^η Φεβρουαρίου 2019).

⁵⁶⁸ Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co.), 6 April 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937. Στη συγκεκριμένη έκθεση γίνεται αναφορά και στην ενότητα 2.2.2.

2.104.

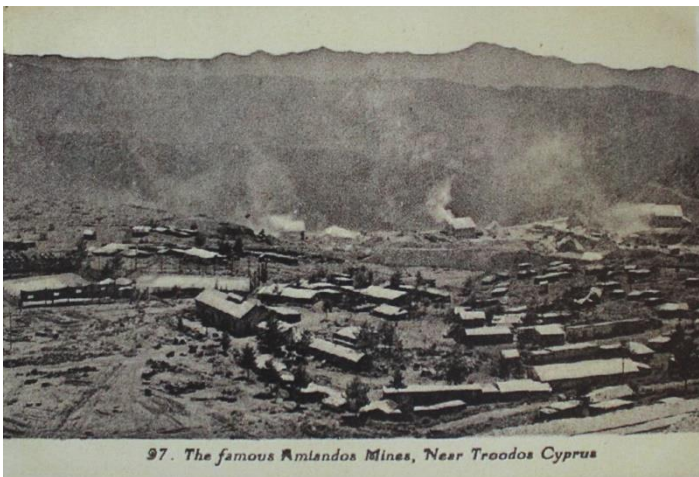

2.105.

2.104-2.105. Οι κατοικίες της συνοικίας Πλατεία, όπως αποτυπώθηκαν σε αεροφωτογραφία του 1946 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας) και σε φωτογραφία του 1945 (συλλογή Φέλιξ Γιαξή, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Εικ. 2.106. Άποψη διαφόρων τύπων κατοικιών στην κεντρική εργατική συνοικία του Αμιάντου, άγνωστης χρονολογίας (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Εικ. 2.107. Άποψη εργατικών κατοικιών της συνοικίας Κομπρέσιον του Αμιάντου σε cart postal, 1928 (Βαχάν Αβεντισσιάν, συλλογή συγγραφέα).

Όπως έχει αναλυθεί η κατοικία των απλών εργατών στον Αμίαντο μπορεί να διαχωριστεί σε δυο γενικές κατηγορίες, την εποχική κατοικία των περιφερειακών συνοικιών και την μόνιμη που αναπτύχθηκε στην κεντρική εργατική συνοικία και στην περιοχή της Νέας Εγκατάστασης. Στις περιφερειακές εργατικές συνοικίες η εργατική κατοικία ήταν κυρίως μονόχωρη οργανωμένη σε αυτοτελή κτήρια, σε κτήρια διπλοκατοικιών, τριπλοκατοικιών ή και σε κτήρια περισσότερων κατοικιών – δωματίων έως και πέραν των 10 σε αριθμό, τα οποία οργανώνονταν κυρίως ως γραμμικοί στίχοι. Οι εν λόγω κατοικίες ήταν κυρίως λιθοκτιστες και έφεραν ξύλινες στέγες επικαλυμμένες με λαμαρίνες, ορισμένες ήταν εξολοκλήρου κατασκευασμένες από λαμαρίνες και κάποιες από αυτές είχαν για δάπεδό τους, το φυσικό έδαφος.⁵⁶⁹ Σχεδόν σε όλες τις παραπάνω κατοικίες – δωμάτια ο συνωστισμός ήταν αφόρητος, καθώς στα πλείστα από αυτά διέμεναν πολυμελείς οικογένειες ή έως και 8 ελεύθεροι εργάτες έχοντας στη διάθεσή τους ωφέλιμα καθαρά εμβαδά της τάξεως των 9 έως 18 τ.μ.⁵⁷⁰

Οι παραπάνω κατοικίες διέθεταν από μια θύρα και ένα παράθυρο, αρκετές δεν διέθεταν καν παράθυρο και λιγοστές μόνο είχαν περισσότερα του ενός παράθυρα.⁵⁷¹ Καμία κατοικία δεν διέθετε οργανωμένο χώρο παρασκευής του φαγητού, ενώ τα αποχωρητήρια είτε απουσίαζαν, είτε ήταν κοινά ανά ορισμένα σύνολα μπλοκ κατοικιών σε ανεπαρκέστατους αριθμούς.⁵⁷² Δεδομένου δε ότι δεν υπήρχαν αποχετευτικά συστήματα, αλλά ούτε και βόθροι, τα περιπτώματα μεταφέρονταν σε σκάμματα ή εναποθέτονταν στα σκάρτα της εξόρυξης και θάβονταν ανά ημέρες.⁵⁷³

Οι προσφερόμενες κατοικίες ήταν τουλάχιστον απάνθρωπες και οι γειτονιές των εποχικών εργατών, στις οποίες υπήρχε ζωή πέραν των 6 μηνών ανά έτος ήταν αφόρητα ανθυγιεινές. Στην περιοχή του Κομπρέσιον και των Κόκκινων Φαναριών υπήρχε έως και το 1937 ένας "σημαντικός αριθμός χαμηλοτάβανων δωματίων χωρίς παράθυρα που προσομοίαζαν με κοπέτσια στα οποία κατοικούσαν πάνω από 600 άτομα," τα οποία εξυπηρετούνταν από μόλις "16 αποχωρητήρια [bucket latrines]," γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα ανθρώπινα περιπτώματα να είναι ορατά....σε όλη την περιοχή."⁵⁷⁴ Ο Επιθεωρητής Υγιεινής, είχε χαρακτηρίσει το 1937 πολλές κατοικίες των εποχικών εργατών "ως μη αποδεκτές [condemned] για ανθρώπινη κατοίκηση," εξηγώντας πως "δεν υπήρχε καμία δυνατότητα" αποτελεσματικής "βελτίωσης," ενώ άλλες κατοικίες στην ίδια έκθεση, τις είχε χαρακτηρίσει "ως αρκετά ακατάλληλες" για τη διαμονή των εργατών.⁵⁷⁵ Όσον αφορά τις πρόχειρες

---

⁵⁶⁹ Ό.π. 22· H.G. Mountain, Inspector of Mines to the Director of Public Works, 20 September 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 18.

⁵⁷⁰ Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village, SA1 703/1937, ό.π., 20-24.

⁵⁷¹ Ό.π.

⁵⁷² Ό.π.

⁵⁷³ H.G. Mountain, Inspector of Mines to the Director of Public Works, SA1 560/1927, ό.π., 17.

⁵⁷⁴ Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village, SA1 703/1937, ό.π., 21.

⁵⁷⁵ Ό.π., 20-24.

αυτοσχέδιες κατοικίες που στέγαζαν σημαντικό ποσοστό των εποχικών εργατών, δεν ήταν τίποτα περισσότερο από καλύβες κατασκευασμένες με σωρούς από πέτρες, ξύλινα δοκάρια, υφάσματα, τσίγκους και άλλα ευτελή υλικά.⁵⁷⁶ Προσομοίαζαν με στέγαστρα, παρά με κατοικίες και χρησιμοποιούνταν μόνο κατά τους θερινούς μήνες, οι οποίοι δεν ήταν όμως ιδιαίτερα θερμοί στον ορεινό Αμιάντο.

Στην κεντρική εργατική συνοικία οι συνθήκες κατοίκησης και υγιεινής για τους απλούς εργάτες ήταν επίσης άσχημες. Στην απογραφή του 1937 καταγράφονται 39 κτήρια του ενός δωματίου, 22 των δυο δωματίων, 8 των τριών, 1 των πέντε και 7 πέραν των έντεκα δωματίων, έως και είκοσι επτά σε αριθμό, να στεγάζουν στην συντριπτική τους πλειονότητα απaráδεκτα υψηλό αριθμό εργατών για το λιγοστό ωφέλιμο εμβαδόν που πρόσφεραν.⁵⁷⁷ Στα 69 κτήρια που αριθμούσαν από 1 έως και 3 δωμάτια (σύνολο 107 δωμάτια) διέμεναν 293 άτομα, με το προσφερόμενο ωφέλιμο εμβαδόν να είναι για τη συντριπτική τους πλειονότητα κάτω των 2,5 τ.μ. ανά άτομο, ενώ στα κτήρια των πολλαπλών δωματίων, που ορισμένα εκ των οποίων λειτουργούσαν και ως ξενώνες (*lodging houses*), ο συνωστισμός ήταν αντίστοιχος ή και ακόμη χειρότερος. Αρκετά δωμάτια είχαν ανεπαρκή αερισμό και φωτισμό, ενώ άλλα δεν είχαν καν παράθυρα. Σε ορισμένα μόνο κτήρια από αυτά που διέθεταν έως και 5 δωμάτια διατίθονταν τουαλέτες (18 από τα 70), ενώ περισσότερα διέθεταν κουζίνες (28 από τα 70). Στα κτήρια των πολλαπλών δωματίων δεν καταγράφηκε σε καμία περίπτωση η ύπαρξη χώρων υγιεινής ή κουζινών.

Αν και η απογραφή δεν δίδει πληροφορίες για τη θέση των ενοίκων στην ιεραρχία της γραμμής παραγωγής, δεδομένου ότι στην κεντρική εργατική συνοικία διέμεναν και υπάλληλοι της εταιρείας, αλλά και επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή, οι πλείστες κατοικίες που διέθεταν αξιοπρεπείς συνθήκες κατοίκησης είναι αναμενόμενο να μην κατοικούνταν από απλούς εργάτες. Από φωτογραφίες της εποχής φαίνεται πως αρκετές κατοικίες του κεντρικού οικισμού δεν διέθεταν μεταβατικούς χώρους (στέγαστρα εισόδου κλπ.), όπως οι αντίστοιχες της CMC και οι αυλές τους είτε δεν ήταν οριοθετημένες, είτε ορίζονταν από τους ίδιους τους κατοίκους με φυτά, σωρούς από πέτρες, λαμαρίνες και άλλα ευτελή υλικά.

Οι συνθήκες υγιεινής άρχισαν να βελτιώνονται μόνο στη δύση της μεσοπολεμικής εντατικής εκμετάλλευσης του Αμιάντου, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, αφού σε αυτές είχαν κατοικήσει ήδη χιλιάδες εργάτες, προς αντιμετώπιση της εμφάνισης σοβαρών μεταδοτικών ασθενειών στη νήσο, οι οποίες είχαν λάβει διαστάσεις επιδημίας (βλ. ενότητα 2.6.4). Οι βελτιώσεις στις συνθήκες κατοίκησης που αποφασίστηκαν, κατόπιν συμφωνίας μεταξύ κυβέρνησης και εταιρείας προέβλεπαν την κατασκευή νέων εργατικών κατοικιών της

---

⁵⁷⁶ Βαρνάβα, Ένας μεταλλωρύχος θυμάται, ό.π., 89· Σοφρώνης Εκεσιής, προφορική μαρτυρία (Κάτω Αμιάντος:19 Φεβρουαρίου 2015)· Ανδρέας Τζιαμαλής, προφορική μαρτυρία (Πελένδρι:19 Απριλίου 2015).

⁵⁷⁷ Health Officer, Sanitary Survey of Amiantos Village, SA1 703/1937, ό.π., 9-19.

τυπολογίας των *barracks*, ώστε να περιοριστεί ο συνωστισμός, την κατεδάφιση των πλέον ανθυγιεινών κατοικιών, τη διάνοιξη περισσότερων ανοιγμάτων σε όσες θεωρούνταν ικανές για βελτίωση και την κατασκευή επαρκών χώρων υγιεινής.⁵⁷⁸

Στις περιπτώσεις του εξορυκτικού συνόλου της ΑΕΕΧΠΛ και των *working camps* του Χρωμίου και της Λίμνης κατασκευάστηκαν λιγοστές εργατικές κατοικίες, κυρίως για ελεύθερους εργάτες. Στο Χρώμιο, στην Καλαβασό και στο Βασιλικό (ΑΕΕΧΠΛ) κατασκευάστηκαν κυρίως δρομικά κτήρια με πολλά εν σειρά δωμάτια - κατοικίες στη λογική των *barracks*. Στις Πλατειές (ΑΕΕΧΠΛ) οργανώθηκε ένα τετράγωνης κάτοψης συγκρότημα 30 κατοικιών - δωματίων, το οποίο σχηματίζονταν από 4 επιμήκη κτήρια, σχεδιασμένα σύμφωνα με τη λογική των *barracks*, τα οποία όριζαν αίθριο, στο κέντρο του οποίου είχε κατασκευαστεί ακόμη ένα τετράγωνο κτήριο πολλαπλών κατοικιών - δωματίων (εικ. 2.108-2.110).⁵⁷⁹ Σε όλα τα παραπάνω *working camps* οι κατοικίες ήταν κατασκευασμένες με τοίχους είτε από ξύλινα πλαίσια και τσιγκούς (Χρώμιο, ΑΕΕΧΠΛ), είτε από τσιμεντόλιθους (ΑΕΕΧΠΛ), ενώ τα αποχωρητήρια ήταν κοινά. Για την περίπτωση της Λίμνης δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να φανερώσουν την τυπολογία ή άλλα χαρακτηριστικά των κατοικιών που ανεγέρθηκαν, καθώς είναι γνωστό μόνο ότι υπήρχαν συνολικά 7 κτήρια κατοικιών για τους απλούς εργάτες.⁵⁸⁰ Και στις κατοικίες των *working camps*, ο συνωστισμός ήταν αντίστοιχος με τις *company towns*.⁵⁸¹

Εικ. 2.108.

---

⁵⁷⁸ Agreement, Health Officer and the Manager of Cyprus Asbestos & Cement Co., Amiandos, 29 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 38-39.

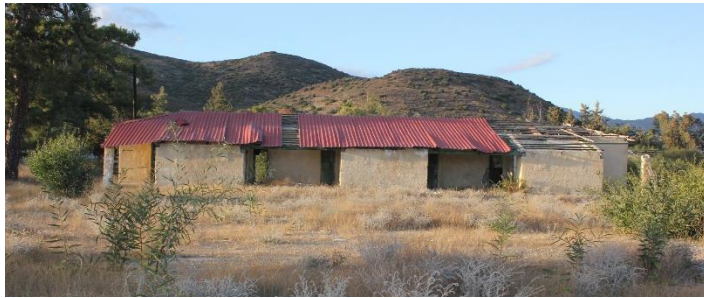
⁵⁷⁹ "These flats consist of 18 large rooms each approximately of 2.400 cu.ft. and 12 small ones of 1134 cu.ft. respectively. The window area of these rooms is slightly below standard (1/10) but the rooms are sufficiently lighted and ventilated. By an order of the Company not more than 4 persons in large rooms and 2 in small ones are allowed in each room. The water supply depends on an uncovered well which is exposed to contamination...There are neither baths nor laundry arrangements; latrines are of dry trench type, adequate in number and properly maintained. There is no proper refuse disposal." Commissioner of Labour to the District Medical Officer, 29 January 1946, Κρατικό Αρχείο, MLS14/386, 130.

⁵⁸⁰ Annual Report of the Inspector of Mines, 1930.

⁵⁸¹ Για την περίπτωση των Πλατειών βλ. Commissioner of Larnaca to the Colonial Secretary, 2 July 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 902/1938, 7.

Εικ. 2.109.

Εικ. 2.110.

Εικ. 2.108-2.110. Το συγκρότημα των εργατικών κατοικιών στις Πλατειές όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1963 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας) και βόρεια και νότια όψη του βόρειου κτηρίου του συγκροτήματος, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι κατοικίες των μεταλλωρύχων και των αμιαντωρύχων της Κύπρου είτε αναφέρονταν σε οικογένειες είτε σε ελεύθερους εργάτες ή εργάτριες, είτε ήταν αυτοσχέδιες είτε ήταν κατασκευασμένες από τις εταιρείας ή συνεργαζόμενους επιχειρηματίες είχαν ορισμένα θεμελιώδη κοινά χαρακτηριστικά. Ήταν κατασκευασμένες κυρίως είτε με τις κατασκευαστικές πρακτικές των περιοχών στις οποίες ανεγείρονταν (κύρια οικοδομικά υλικά: πλινθάρι και πέτρα), είτε από ευτελή υλικά (τσιγκούς), ήταν στη συντριπτική τους πλειονότητα μονόχωρες χωρίς διακριτούς χώρους για την εξυπηρέτηση της διημέρευσης και του ύπνου, δεν διέθεταν κουζίνες, δεν διέθεταν λουτρά ούτε καν ανά ομάδες, μοιράζονταν στις περισσότερες περιπτώσεις ανεπαρκή αποχωρητήρια τόσο σε αριθμό, όσο και σε εγκαταστάσεις (έλλειψη αποχετεύσεων) και πρόσφεραν ανεπαρκέστατα ωφέλιμα εμβαδά, με συνέπεια την κατοίκηση σε συνθήκες συνωστισμού.

Τόσο η οργάνωση της κατοικίας σε ένα μόλις χώρο, όσο και η απουσία λουτρών ήταν γνώριμη στους Κύπριους χωρικούς. Και στους παραδοσιακούς οικισμούς της Κύπρου, η συντριπτική πλειονότητα των κατοικιών ήταν επίσης μονόχωρη και δεν διέθετε λουτρό, ενώ και τα αποχωρητήρια ήταν επίσης εξωτερικά της κύριας κατοικίας, δεν είχαν τρεχούμενο νερό και δεν διέθεταν αποχετεύσεις. Αποκαλυπτική των συνθηκών κατοίκησης στους παραδοσιακούς οικισμούς της νήσου είναι μια λεπτομερής έκθεση χαρτογράφησης της ζωής των Κυπρίων χωρικών, στην οποία παρουσιάζονταν τα αποτελέσματα διετούς και πλέον έρευνας (1927-1928), η οποία πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή δεκάδων

συντελεστών.⁵⁸² Στην Έκθεση που εκδόθηκε το 1930, υπό τον τίτλο "Επισκόπηση της εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής" αναφέρονταν μεταξύ άλλων τα ακόλουθα:

"Κατά γενικό κανόνα δύναται να λεχθή πως ολόκληρος η οικογένεια ζή, τρώγει και κοιμάται εις εν και το αυτό δωμάτιον πλην των εύπορων Μωαμεθανών και ορισμένου αριθμού των πλουσιότερων Ελλήνων – Χριστιανών... Ενίοτε συναντά τις βόας εντός των δωματίων εις τας Επαρχίας Λάρνακος, Λεμεσού και Πάφου κατ' αναλογία 60 επί τοις εκατόν, ενώ εις τας Επαρχίας Λευκωσίας, Αμμοχώστου και Κερήνειας υπολογίζεται ότι ούτοι φυλάττονται εντός των δωματίων κατ' αναλογία 40 επί τοις εκατόν... Η επίπλωσις αποτελείται συνήθως εκ μιας τραπέζης, μερικών καρεκλών μετά τινος πιθανόν διβανίου, ενός κομού υπεράνω του οποίου ίσταται καθρέπτης, μιας μεγάλης κλίνης συνήθως εκ σιδήρου, και μιας ή δυο σανίδων στηριζομένων επί υποστάτου δια τα παιδιά και ενός χονδροειδούς λίκνου κατασκευασμένου εκ ξύλου και σχοινιών... Ολιγότερον του 10 επί τοις εκατόν των οικιών... είναι εφοδιασμένα με αποπάτους... Μια γωνία της αυλής χωρίζεται συνήθως ίνα χρησιμεύει ως ουρητήριον, ενίοτε μεν χωρίζεται δια παραπετάσματος, συχνάκις όμως όχι, τα δε περιπτώματα παραμένουσι μέχρις ότου φαγωθούν υπό των χοίρων ή των ορνίθων ή σαραθώσι και τοποθετηθώσι επί της σωρού της κοπριάς."⁵⁸³

Οι παραπάνω αναφορές της έρευνας καταδεικνύουν πως οι πάμπτωχοι Κύπριοι χωρικοί πριν ή παράλληλα με την εγκατάστασή τους στα ορυχεία ζούσαν κάτω από δυσμενείς και σκληρές συνθήκες διαβίωσης. Στα ορυχεία όμως οι παραπάνω οριακές συνθήκες διαβίωσης ήταν ουσιαδώς χειρότερες, αλλά και αφόρητες. Η μονόχωρη κατοικία την οποία περιγράφει η έρευνα της *Επισκόπησης της εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής*, χωρίς να παραθέτει εμβαδά ή άλλες ποιότητες του χώρου δεν ήταν συγκρίσιμη με την αντίστοιχη μονόχωρη κατοικία των ορυχείων. Το παραδοσιακό μακρινάρι, στο οποίο αναφέρονταν η έρευνα είχε σαφώς μεγαλύτερο εμβαδόν (συχνά τριπλάσιο ή και μεγαλύτερο) σε σχέση με την αντίστοιχη των ορυχείων που συνήθως κυμαίνονταν περί τα 10 τ.μ. και ήταν πλήρως ανεξάρτητες από τις όμορες κατοικίες (εικ. 2.111).⁵⁸⁴

Στο παραδοσιακό μακρινάρι οι οικογένειες των Κυπρίων είχαν έστω και μια ελάχιστη επίπλωση (κρεβάτια, καρέκλες, τραπέζι, κομοδίνα κλπ.), αλλά και κατασκευές που υποστήριζαν την κατοίκηση, όπως εστίες και σταμνοστάτες, εν αντιθέσει με τις εργατικές κατοικίες των ορυχείων στις οποίες δεν επαρκούσε ο χώρος ούτε καν για την τοποθέτηση των απαραίτητων κρεβατιών. Επιπλέον οι παραδοσιακές κατοικίες καθολικά διέθεταν

---

⁵⁸² Surridge, *Επισκόπησης της Εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής*, ό.π.

⁵⁸³ Ό.π., 12-13.

⁵⁸⁴ Για την παραδοσιακή κυπριακή οικία βλ. Γεώργιος Χ. Παπαχαραλάμπους, *Η Κυπριακή Οικία*, (Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2001)· Νάσω Χρυσοχού, *Κυπριακή Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Από την αγροτική στη αστική, εξέλιξη και επιδράσεις* (Λευκωσία: Εν Τύποις, 2014)· Στέφανος Σίνος, *Αναδρομή στη Λαϊκή Αρχιτεκτονική της Κύπρου* (Αθήνα: ΕΜΠ, 1976)· Αντωνία Θεωδοσίου και Αναστασία Πήττα, *Οικισμοί, Αρχιτεκτονική Ακάμα* (Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1996).

παράθυρα, αλλά συχνά και μικρά ανοίγματα στην ανώτερη ζώνη των εξωτερικών τοίχων, για την απαγωγή του θερμού αέρα (αρσέρες).

Εικ. 2.111. Παραδοσιακό μακρυνάρι με προσκτίσματα και λιθόστρωτη αυλή σε αγροτικό οικισμό της Πάφου, 2008 (συλλογή συγγραφέα).

Πέραν όμως των παραπάνω, η παραδοσιακή κυπριακή μονόχωρη κατοικία επεκτείνονταν στον ανοιχτό ελεύθερο χώρο, στην σαφώς ορισμένη παραδοσιακή αυλή. Η αυλή μπορεί να είχε σωρούς από κοπριά, ακατάλληλους χώρους για αφόδευση και ούρηση, ζώα και σκύβαλα, αλλά όριζε μια ζωτικής σημασίας απόλυτα ιδιωτική περιοχή, καθώς ήταν προστατευμένη συνήθως από ψηλούς μαντρότοιχους, οι οποίοι ήταν προσπελάσιμοι συνήθως με μια δίφυλλη εξώθυρα (ζωπόρτι). Στην παραδοσιακή αυλή, μπορεί οι συνθήκες υγιεινής να ήταν συχνά επίσης άσχημες, αλλά η κυπριακή οικογένεια μπορούσε σε συνθήκες απόλυτης ιδιωτικότητας, να μαγειρεύει, να πλυθεί, να κοινωνικοποιηθεί και να εκτελέσει αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες, σε χώρους κατά κανόνα πολλαπλάσιου εμβαδού από τις αυλές των ορυχείων, όπου αυτές υφίσταντο, με εκτενή στέγαστρα (π.χ. κληματαριές), σπωροφόρα ή άλλα δένδρα και φυτά, αλλά και βοηθητικά προσκτίσματα (π.χ. φούρνοι, κοτέτσια, πατητήρια κ.λ.π.).

Η κατοίκηση στο κυπριακό μακρυνάρι για τους Κύπριους χωρικούς ήταν δύσκολη, αλλά ανεκτή και απόλυτα σύμφωνη με την παράδοση, την αγροτοκτηνοτροφική ζωή και εν γένει τον προβιομηχανικό μεσογειακό πολιτισμό τους, σε αντίθεση με τις κλειστοφοβικές κατοικίες - υπνωτήρια των ορυχείων, που τους αποξένωναν από τον τόπο και τις συνήθειές τους. Όπως χαρακτηριστικά καταγράφεται στην *Επισκόπηση της Εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής* τα βόδια που φυλάσσονταν εντός των παραδοσιακών κατοικιών παρείχαν "θερμότητα εν καιρώ ψύχους," και θεωρούνταν από τους Κύπριους "πηγή υγείας," ενώ και η κοπριά που εναποθέτονταν στην αυλή αποτελούσε "αντικείμενον αξίας."⁵⁸⁵

---

⁵⁸⁵ SurrIDGE, *Επισκόπησης της Εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής*, ό.π. 12-13.

Επιπλέον ο Κύπριος χωρικός σε αντίθεση με τον Κύπριο αμιαντωρύχο ή μεταλλωρύχο απολάμβανε απεριόριστη ελευθερία κινήσεων, την εκτόνωση στην ύπαιθρο και την ευεργετική επαφή με την παρθένα φύση, η οποία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής του. Η παραπάνω επαφή με τη φύση σε αντιπαράθεση με την πολύωρη παραμονή σε κλειστοφοβικές γαλαρίες και τη συνύπαρξη με τη σκόνη ή το θόρυβο, διαμόρφωνε ευρύτερα ένα σαφώς ευνοϊκότερο περιβάλλον διαβίωσης.

Η εργατική κατοικία των μεταλλωρύχων και των αμιαντορύχων δεν πρόσφερε όμως ένα σαφώς δυσμενέστερο περιβάλλον κατοίκησης, μόνο σε σχέση με την παραδοσιακή αγροτοκτηνοτροφική κατοικία, αλλά και με την εργατική κατοικία που είχε πρωτοεμφανιστεί την ίδια περίοδο και εκτός των ορυχείων. Συγκεκριμένα την εποχή που αυξάνονταν κατά εκατοντάδες οι εργατικές κατοικίες στις εξορυστικές περιοχές, η λογική της εργατικής κατοικίας πρωτοεμφανίστηκε και στην πρωτεύουσα Λευκωσία ως κοινωνική κατοικία. Επρόκειτο για ένα μόλις έργο κατασκευής 60 κατοικιών της περιόδου 1918-1925 εντός των τειχών της πρωτεύουσας, το οποίο δεν εκτελέστηκε από την κυβέρνηση ή την τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά από την ισλαμική οργάνωση EVKAF που δραστηριοποιούνταν στη νήσο, εκτελώντας αγαθοεργίες προς όφελος της Τουρκοκυπριακής εθνότητας.⁵⁸⁶ Οι εργατικές κατοικίες του EVKAF ήταν πλεονεκτικότερες έναντι των εργατικών κατοικιών των ορυχείων, καθώς στην πλειονότητά τους πρόσφεραν δυο δωμάτια, τα οποία επικοινωνούσαν μέσω στοάς, καθώς και βοηθητικό πρόσκτισμα, το οποίο διέθετε κουζίνα, λουτρό και αποχωρητήριο στην απόλυτα ιδιωτική αυλή που διέθεταν, η οποία ορίζονταν από τις ίδιες τις κατοικίες, αλλά και από ψηλούς μαντρότοιχους (εικ. 2.112).⁵⁸⁷

Εικ. 2.112. Άποψη των κοινωνικών κατοικιών του EVKAF στην ιστορική πόλη της Λευκωσίας, 2018 (συλλογή συγγραφέα).

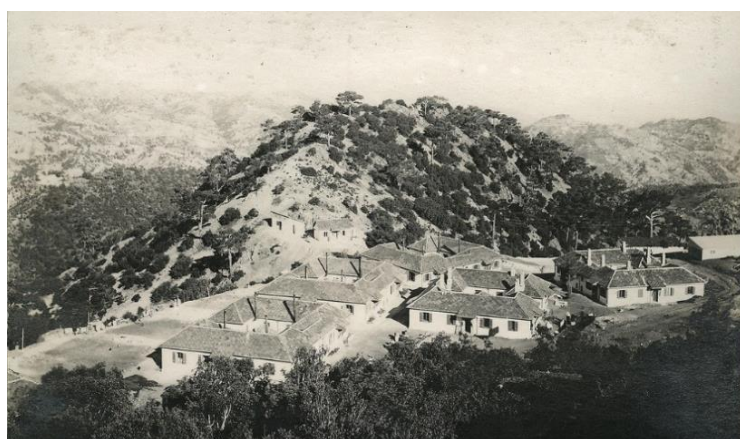
⁵⁸⁶ Tuncer Bakiskan, *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*, μτφ. Thomas A. Sinclair (Nicosia: Cyprus Turkish Education Foundation, 2009), 514-516.

⁵⁸⁷ Ο.π.

2.5.2. Η "ενδιάμεση" κατοικία

Στα ορυχεία εκτός των απλών εργατών κατοίκησε και ένας σημαντικός αριθμός ατόμων, οι οποίοι εργάστηκαν ως επιστάτες ή διοικητικοί υπάλληλοι. Επρόκειτο ουσιαστικά για την μεσαία τάξη των ορυχείων, την "ενδιάμεση" μεταξύ των απλών εργατών και των διευθυντικών στελεχών. Οι παραπάνω εργαζόμενοι στη συντριπτική τους πλειονότητα κατοίκησαν στις εξορυστικές περιοχές με τις οικογένειές τους και αποτελούσαν μια περισσότερο σταθερή εργατική δύναμη, σε σχέση με τους απλούς εργάτες. Οι κατοικίες τους παρείχαν ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον κατοίκησης από το αντίστοιχο των απλών εργατών, ήταν σαφώς κατώτερες από τις αντίστοιχες των διευθυντικών στελεχών, ενώ ήταν χωροθετημένες είτε σε διακριτές πολεοδομικές ενότητες – συνοικίες, είτε στις ίδιες πολεοδομικές ενότητες με τις πρώτες (βλ. ενότητα 2.3.1).

Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της εργατικής κατοικίας της μεσαίας τάξης των εξορυστικών συνόλων αποτελούν οι κατοικίες της Χρυσόβρυσης στον Αμίαντο και οι κατοικίες της CMC που οργανώθηκαν ανατολικά της εργατικής συνοικίας του Μαυροβουνίου και νότια της εργατικής συνοικίας του Ξερού. Στην περίπτωση της Χρυσόβρυσης οι εν λόγω κατοικίες οργανώθηκαν σε 6 συγκροτήματα των 6 κατοικιών (συνολικά 36 κατοικίες) και φαίνεται πως αποτελούσαν τις μοναδικές κατοικίες γηγενών εργαζομένων, οι οποίες είχαν κατασκευαστεί κατόπιν αρχιτεκτονικού σχεδιασμού (εικ. 2.113-115).⁵⁸⁸ Κάθε συγκρότημα αποτελούνταν από 2 συμμετρικά χωροθετημένα σύνολα των 3 κατοικιών, οι οποίες ήταν οργανωμένες σε διατάξεις σχήματος Π ορίζοντας αίθριο, το οποίο ήταν προσπελάσιμο από το "δημόσιο χώρο." Οι κατοικίες είχαν από 2 δωμάτια με επαρκή παράθυρα για αερισμό και ηλιασμό, διέθεταν εστία και το ωφέλιμο εμβαδόν τους ήταν περί τα 25 τ.μ.⁵⁸⁹

Εικ. 2.113. Τα συγκροτήματα κατοικιών της Χρυσόβρυσης, c. 1926-1930 (Henry Walter Clarck, συλλογή Shaun Montgomery)

⁵⁸⁸ H.G. Mountain, Inspector of Mines to the Director of Public Works Department, 20 September 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 18. "Αμίαντος," εφημερίδα: Χρόνος, 21 Αυγούστου 1926.

⁵⁸⁹ Το δωμάτιο διημέρευσης ήταν 4,06 X 3,65 μ. και ο χώρος του ύπνου 2,59 X 3,65 μ. Βλ. Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co. Ltd.), 6 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 8-9.

Εικ. 2.114. Τυπικό συγκρότημα της Χρυσόβρυσης από την περιοχή των κύριων εισόδων των κατοικιών, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.115. Αίθριο τυπικού συγκροτήματος των κατοικιών της Χρυσόβρυσης, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Οι κύριες εισοδοί ήταν εξωτερικά του συγκροτήματος και ήταν προστατευμένες από προστεγάσματα και ο αίθριος χώρος ήταν άμεσα προσπελάσιμος από επιπλέον θύρες. Στο κέντρο του αιθρίου οργανωνόταν το πλυσταριό, ενώ οι 6 κατοικίες του κάθε συγκροτήματος μοιράζονταν 2 κοινά αποχωρητήρια, τα οποία δεν διέθεταν αποχετεύσεις και καθαρίζονταν από τα περιττώματα σε τακτά χρονικά διαστήματα.⁵⁹⁰ Οι κατοικίες δεν διέθεταν κουζίνες και η προετοιμασία του φαγητού πραγματοποιούνταν στις εστίες, ενώ για την προσωπική τους υγιεινή οι ένοικοι χρησιμοποιούσαν το χώρο των πλυσταριών και τα αποχωρητήρια. Βάσει έκθεσης του Επιθεωρητή Μεταλλείων του 1927, στις παραπάνω κατοικίες τη δεδομένη εποχή διέμεναν 150 άτομα, δηλαδή 4 περίπου άτομα ανά κατοικία.⁵⁹¹

Στην περίπτωση της CMC οι κατοικίες που προσφέρθηκαν για τη μεσαία τάξη του εργατικού δυναμικού παρείχαν καλύτερης ποιότητας συνθήκες κατοίκησης από τις αντίστοιχες του Αμιάντου, όπως συνέβαινε αντιστοίχως και με την απλή εργατική κατοικία. Επρόκειτο για αυτόνομες μονοκατοικίες, με σαφώς ορισμένες αυλές που πρόσφεραν μεγαλύτερο ωφέλιμο

---

⁵⁹⁰ Ό.π. 8.

⁵⁹¹ G. Mountain, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, ό.π., 18.

εμβαδόν από το εμβαδόν των κατοικιών της Χρυσόβρυσης.⁵⁹² Πρόσφεραν από 1 ή και 2 υπνοδωμάτια, διακριτούς χώρους διημέρευσης και προετοιμασίας του φαγητού, καθώς και χώρους υγιεινής σε εμβαδά που κυμαίνονταν περί τα 50 - 75 τ.μ. Οι περισσότερες ήταν οργανωμένες σε κατόψεις σχήματος Γ και διέθεταν ημιυπαίθριο χώρο στην είσοδο (εικ. 2.116-2.117).

Εικ. 2.116. Τυπική κατοικία επιστατών στο Μαυροβούνι, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.117. Τυπική κατοικία επιστατών στον Ξερό, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

Οι παραπάνω κατοικίες από τις πλέον δυσμενείς που πρόσφερε ο Αμιάντος έως τις πλέον άνετες που πρόσφερε η CMC, ήταν ασύγκριτα καλύτερες από αυτές που προσφέρονταν στους απλούς εργάτες. Επρόκειτο για κατοικίες που διέθεταν αντίστοιχα ή και σημαντικά μεγαλύτερα ωφέλιμα εμβαδά από τη μέση λαϊκή κατοικία των παραδοσιακών κοινοτήτων της νήσου. Επίσης η παροχή αποχωρητηρίου, λουτρού ή και πλυσταριού εξωτερικά της κύριας κατοικίας όπως συνέβη στην περίπτωση της Χρυσόβρυσης δεν θεωρούνταν μειονέκτημα τη

---

⁵⁹² Χρήστος Γρηγορίου, προφορική μαρτυρία (Σκουριώτισσα: 18 Νοεμβρίου 2017)· Χρήστος Βαρνάβα, προφορική μαρτυρία (Φλάσου: 24 Οκτωβρίου 2017).

δεδομένη εποχή, καθώς σύμφωνα με τις ισχύουσες αντιλήψεις η χωροθέτηση των υγρών χώρων εκτός της κατοικίας ήταν προς όφελος της υγιεινής των κατοικιών.⁵⁹³

Οι εργατικές κατοικίες των επιστατών και εν γένει του μέσου προσωπικού των ορυχείων της Κύπρου, που διέθεταν δυο δωμάτια, χώρους παρασκευής του φαγητού και ιδιωτικούς χώρους υγιεινής, παρείχαν ποιότητες κατοίκησης που φάνταζαν ιδιαίτερα προνομιακές σε σύγκριση με τις κατοικίες των απλών εργατών, αλλά ήταν συγκρίσιμες εργατικών κατοικιών, που κατασκευάζονταν την ίδια περίοδο μαζί από βιομήχανους και δημόσιους φορείς σε χώρες του ανεπτυγμένου τότε κόσμου, για την στέγαση των οικογενειών γενικά της εργατικής τάξης και όχι των προνομιούχων μελών της.⁵⁹⁴

Οι κατοικίες δε των επιστατών, που διέθεταν απλά δυο χώρους - δωμάτια για την εξυπηρέτηση όλων των αναγκών της οικογενειακής κατοίκησης, στα ελάχιστα εμβαδά των 25 τ.μ. που παρείχε η Χρυσόβρυση και με κοινούς χώρους υγιεινής δεν ήταν ούτε καν συγκρίσιμες με συνήθεις απλές εργατικές κατοικίες της περιόδου, οι οποίες αναπτύσσονταν στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, όπου είχαν τη διοικητική τους έδρα οι μεγάλες εξορυκτικές εταιρείες της νήσου, καθώς ακολουθούσαν αναχρονιστικές πρακτικές που είχαν γενικά εγκαταλειφθεί ή εφαρμόζονταν σε δυσμενείς περιπτώσεις.⁵⁹⁵ Στις ΗΠΑ για παράδειγμα η δίχωρη κατοικία στην οποία παρέχονταν ένα δωμάτιο για τον ύπνο, κοινό για όλα τα μέλη της οικογένειας, και ένα δεύτερο περισσότερο "δημόσιο" δωμάτιο, για την προετοιμασία του φαγητού και τη διημέρευση αποτελούσε μια συνήθη μορφή εργατικής κατοικίας των ορυχείων του 19^{ου} αιώνα, ενώ από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η εργατική τάξη των ΗΠΑ, άρχισε να απολαμβάνει μαζί περισσότερων χώρων κατοίκησης συμπεριλαμβανομένων των ιδιωτικών χώρων υγιεινής.⁵⁹⁶

Αντίστοιχα και στην Ευρώπη σε κράτη όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία ή τη Γερμανία, η παροχή των αναγκαίων χώρων για την εξυπηρέτηση βασικών λειτουργιών κατοίκησης,

---

⁵⁹³ Κατά το σχεδιασμό κοινωνικών κατοικιών για τα αστικά κέντρα της Κύπρου τη δεκαετία του 1940, η χωροθέτηση χώρων υγιεινής εντός των κατοικιών είχε κατακριθεί από τον Επιθεωρητή Υγιεινής και είχε υποχρεωθεί το Τμήμα Δημοσίων Έργων να τροποποιήσει τα σχέδια, ώστε οι υγροί χώροι να κατασκευαστούν σε ανεξάρτητα προσκτίσματα. Βλ. Sioulas και Pyla, "Social Housing in Late Colonial Cyprus," ό.π., 193. Για την επιρροή των ζητημάτων υγιεινής στην βρετανική αρχιτεκτονική βλ. υγιεινής και Paul Overy, *Light, air and openness: modern architecture between the wars* (London: Thames and Hudson Ltd, 2008).

⁵⁹⁴ Βλ. για παράδειγμα, Simon Pepper και Peter Richmond, "Upward or outward? Politics, planning and council flats, 1919–1939," *The Journal of Architecture* 13, no. 1 (2008), 53-90· Marco Giorgio Bevilacqua, "Alexander Klein and the Existenzminimum: A "Scientific" Approach to Design Techniques," *Nexus Network Journal* 13, no. 2 (2011): 297–313· Hubka και Kenny, "Examining the American Dream," ό.π., 49-61· Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 2-20· Margaret Crawford, *Building the Workingman's Paradise, The Design of American Company Towns* (New York: Verso, 1995)· Garner, *The Model Company Town*, ό.π., 83-116.

⁵⁹⁵ Βλ. για παράδειγμα, Pepper και Richmond, "Upward or outward? Politics," ό.π., 53-90.

⁵⁹⁶ Βλ. Hubka και Kenny, "Examining the American Dream," ό.π., και Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., 2-20.

συμπεριλαμβανομένων οργανωμένων χώρων προετοιμασίας του φαγητού και χώρων υγιεινής δεν αποτελούσαν προνόμια την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά βασικές εξυπηρετήσεις για μεγάλες μάζες εργατών, τόσο των αστικών κέντρων, όσο και των κοινοτήτων που ίδρυσαν βιομήχανοι, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι τα φαινόμενα του συνωστισμού ή της διαμονής των εργατών σε εξαρχής ακατάλληλα σχεδιασμένες κατοικίες είχαν εξαιρεθεί.⁵⁹⁷

Οι πρότυπες εργατικές κατοικίες που παρουσιάζονταν στις Διεθνείς Εκθέσεις από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες παρείχαν τις προαναφερόμενες βασικές εξυπηρετήσεις στην εργατική τάξη, στα ελάχιστα δυνατά εμβαδά, την περίοδο του Μεσοπολέμου είχαν τύχει ευρείας εφαρμογής, χωρίς όμως να εφαρμόζεται μαζικά η αρχή της παροχής διακριτών υπνοδωματίων, ξεχωριστά για γονείς και παιδιά διαφορετικού φύλλου για λόγους ηθικής και αναπαραγωγής της οικογένειας, καθώς ήταν συνήθως αδύνατο η "ελάχιστη" εργατική κατοικία, που προστατεύονταν πλέον σε αρκετές χώρες από ειδικά θεσμικά πλαίσια, να ικανοποιήσει τέτοιες αρχές.⁵⁹⁸ Την ίδια περίοδο, οι κατοικίες που σχεδιάστηκαν παρέχοντας χώρους με ενοποιημένες λειτουργίες, από αρχιτέκτονες του Μοντέρνου Κινήματος, πρόσφεραν αντίστοιχα καλύτερες συνθήκες κατοίκησης, ικανοποιώντας νέες θεωρήσεις στην οργάνωση της κατοικίας, στη λογική της ανοιχτής κάτοψης, με τη χρήση άρτια σχεδιασμένου οικιακού εξοπλισμού.⁵⁹⁹

Υπό τα παραπάνω δεδομένα, οι κατοικίες του μέσου εργατικού δυναμικού των ορυχείων της Κύπρου, δεδομένης της εποχής που κατασκευάστηκαν και της θέσης των ενοίκων στις γραμμές παραγωγής δεν ήταν στις πλείστες των περιπτώσεων υψηλών προδιαγραφών, αλλά διαμόρφωναν τις κατάλληλες συνθήκες για μια αξιοπρεπέστερη διαβίωση σε σχέση με τους απλούς εργάτες, προσφέροντας ζηλευτές για τα δεδομένα των ορυχείων της Κύπρου ποιότητες κατοίκησης. Η απόσταση που χώριζε τις δυο βασικές κατηγορίες κατοικιών του ανθρώπινου δυναμικού ήταν μεγάλη και η διαμονή στις εν λόγω αναβαθμισμένες κατοικίες αποτελούσε για τους Κύπριους εργάτες ένα επιπλέον σημαντικό κίνητρο ανέλιξης στην ιεραρχία της εργασίας, πέραν των καλύτερων μισθολογικών απολαβών, και κατ' επέκταση ένα επιπλέον κίνητρο για την ιδιαίτερα επωφελή προς τις εταιρείες εντατική και μακροχρόνια εργασία στους χώρους των ορυχείων.

---

⁵⁹⁷ Βλ. σχετικά, Κερεσσετζή, *Παραγωγικές Εγκαταστάσεις Εξόρυξης*, ό.π., 49-51· Pepper και Richmond, "Upward or outward? Politics," ό.π., 53-90.

⁵⁹⁸ Βρυχέα, *Κατοίκηση και Κατοικία*, ό.π., 96-98, 110-111· British Housing Act, 1935, *Monthly Labor Review* 42, no. 4 (1936): 979-988· Jyoti Hosagrahar, *Indigenous Modernities, Negotiating architecture and urbanism* (New York: Routledge, 2005), 265.

⁵⁹⁹ Βλ. για παράδειγμα, Le Corbusier, Pierre Jeanneret, Analysis of the fundamental elements of the problem of "The minimum house," *The International Congress for Modern Architecture [CIAM], 2nd Congress at Frankfurt am Main, September 1929*, <https://modernistarchitecture.wordpress.com/2011/09/14/le-corbusier's-''ciam-2-1929''-1929/>· Βρυχέα, *Κατοίκηση και Κατοικία*, ό.π., 344-347.

2.5.3. Οι πολυτελείς κατοικίες του ανώτερου προσωπικού

Στις εξορμητικές κοινότητες της νήσου εκτός των κατοικιών των απλών εργατών και του μέσου εργατικού δυναμικού, κατασκευάστηκε και ένας σημαντικός αριθμός κατοικιών για την στέγαση του ανώτερου προσωπικού, το οποίο προέρχονταν στο σύνολό του από τις ΗΠΑ και από ευρωπαϊκά κράτη. Οι παραπάνω κατοικίες διαφοροποιούνταν σημαντικά από όλες τις υπόλοιπες από τη θέση τους, την αρχιτεκτονική τους, την κλίμακά τους, και τις υπηρεσίες που πρόσφεραν. Ένας μεταλλειολόγος, ένα γεωλόγος ή ένας γιατρός από την Καλιφόρνια, το Λονδίνο ή την Τεργέστη για να αποδεχθεί τη θέση εργασίας που του προσφέρονταν και να μετοικήσει με την οικογένειά του στην Κύπρο του Μεσοπολέμου και μάλιστα σε απομακρυσμένες περιοχές από τις πόλεις της νήσου σε περιβάλλοντα σαν αυτά των *company towns*, έπρεπε εκτός των καλών μισθολογικών απολαβών να εξασφαλίσει μια κατοικία καλύτερη ή τουλάχιστον ισάξια με αυτή που ήδη απολάμβανε.

Οι κατοικίες του ανώτερου προσωπικού, όπως έχει αναλυθεί βρισκόταν σε σχετική απόσταση από όλες τις υπόλοιπες κατοικίες, τόσο στον Αμίαντο όσο και στην CMC, χωρίς όμως να είναι χωροθετημένες σε όλες τις περιπτώσεις σε μεγάλες χωρικά αποστάσεις από αυτές, όπως συνέβαινε συνηθέστερα με τις αποικιακού τύπου μετεγκαταστάσεις διακεκριμένων κυβερνητικών αξιωματούχων και επιχειρηματιών των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων.⁶⁰⁰ Στον Αμίαντο όπως προαναφέρθηκε, οι κατοικίες του εν λόγω προσωπικού συγκροτήθηκαν σε δυο συνοικίες, αυτή των Εγγλέζικων και του Κάπταιν Τζέκινς, ενώ στην CMC οργανώθηκαν σε περισσότερες, στη Σκουριώτισσα, στο Μαυροβούνι, στον Ξερό και στην Πεντάγυια.⁶⁰¹

Στον Αμίαντο τα Εγγλέζικα οργανώθηκαν σε υψηλότερα υψόμετρα από τις υπόλοιπες οικιστικές εγκαταστάσεις του ορυχείου, μακριά από το χάος που επικρατούσε στις υπόλοιπες πολεοδομικές ενότητες, σε μια θέση όπου το δάσος του Τροόδους είχε παραμείνει απρόσβλητο από τις εργασίες της εταιρείας. Οι κατοικίες που συγκροτούσαν την περιοχή ήταν ιδιαίτερα αραιά χωροθετημένες, απέχοντας αρκετές δεκάδες μέτρα μεταξύ τους, δεν ήταν ορατές από τις υπόλοιπες όμοιες κατοικίες και δεν είχαν σαφώς οριοθετημένες αυλές, παρέχοντας την αίσθηση του ατέρμονος ανοιχτού ελεύθερου χώρου στους ενοίκους, οι οποίοι απολάμβαναν την αμφιθεατρική θέα της γύρω περιοχής χιλιόμετρα μακριά (εικ. 2.118-2.119). Στη συνοικία Κάπταιν Τζέκινς οι κατοικίες μπορεί να ήταν πλησίον των εργατικών

---

⁶⁰⁰ Βλ. σχετικά, Antony D. King, *Colonial Urban Development* (London and New York: Routledge, 2007), 123-135.

⁶⁰¹ Η λογική της οργάνωσης διακριτών οικιστικών ενότητων του ανώτερου προσωπικού σε απόσταση από τις οικιστικές οργανώσεις των εργατών, όπως συνέβη στην Κύπρο, απαντούσε κυρίως σε νεότερα *company towns* του 20^{ου} αιώνα και σε αποικιακού τύπου *company towns* ανεξαρτήτως εποχής. Παλαιότερα, οι κατοικίες των ανώτερων στελεχών των *company towns*, όριζαν μεν διακριτές ζώνες, αλλά βρίσκονταν σε κοινές με τους εργάτες οικιστικές ενότητες. Βλ. Correa, *Beyond the City, Resource Extraction Urbanism*, ό.π., 60.

κατοικιών, αλλά βρίσκονταν στο κέντρο πολύ μεγάλων οικοπέδων και είχαν εξαιρετική θέα προς τα ορυχεία και τους ορεινούς όγκους της περιοχής (εικ. 2.120).

Εικ. 2.118. Τυπική κατοικία μελών του ανώτερου προσωπικού στη συνοικία Εγγλέζικα, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.119. Τυπική κατοικία μελών του ανώτερου προσωπικού στη συνοικία Εγγλέζικα, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.120. Κατοικίες μελών του ανώτερου προσωπικού στη συνοικία Κάπταιν Τζέκινς, c. 1926-1930 (Henry Walter Clark, συλλογή Shaun Montgomery).

Οι παραπάνω κατοικίες που είχαν κατασκευαστεί στο σύνολό τους κατόπιν αρχιτεκτονικού σχεδιασμού με επιρροές από το κίνημα *arts and crafts*, ήταν ισόγειες με ή χωρίς σοφίτες, διέθεταν μεταβατικούς ημιυπαίθριους χώρους, ευρύχωρα καθιστικά και τραπεζαρίες με τζάκια, χώρους που λειτουργούσαν ως διανομείς κίνησης (χολ, διάδρομοι), δυο, τρία ή και

περισσότερα υπνοδωμάτια, μεγάλες κουζίνες, δωμάτια υπηρεσίας, χώρους υγιεινής με ευρωπαϊκού τύπου τουαλέτες και μπανιέρες, αποθήκες και ορισμένες στεγασμένους χώρους στάθμευσης αυτοκινήτων, είτε εντός του κύριου κτηριακού όγκου είτε σε ανεξάρτητα βοηθητικά κτίσματα.

Οι εν λόγω κατοικίες ήταν κατασκευασμένες με τοιχοποιίες από λιθοδομές ή και συμπαγείς τσιμεντόλιθους ή οπτόπλινθους και ξύλινες στέγες επικαλυμμένες από κεραμίδια. Διέθεταν μεγάλα ξύλινα κουφώματα, τα οποία προστατεύονταν από ξύλινα παντζούρια και είχαν ξύλινα δάπεδα στους κύριους χώρους και κεραμικά πλακίδια στους βοηθητικούς. Οι εξωτερικές τοιχοποιίες ήταν γενικά ανεπίχριστες, ενώ σε ορισμένες κατοικίες στην συνοικία Εγγλέζικα ήταν εμφανής η διακοσμητική μορφολογική διάθεση, καθώς διαμορφώνονταν μοτίβα στα πλαίσια των ανοιγμάτων και άλλα διακοσμητικά στοιχεία στις όψεις. Οι προσόψεις των πλείστων κατοικιών διακρίνονταν από τη συμμετρική τους άρθρωση, η οποία ενέτεινε το αίσθημα της μνημειακότητας, που ούτως ή άλλως τις χαρακτήριζε, τόσο λόγω της κλίμακας, όσο και της επιμέλειας της κατασκευής τους.

Οι παραπάνω κατοικίες τόσο λόγω της αρχιτεκτονικής και της κλίμακας, όσο και της οργάνωσής τους στο ορεινό τοπίο, προσομοίαζαν με παραθεριστικές επαύλεις ορεινών περιοχών της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης, παρά με κατοικίες ενός βιομηχανικού τόπου. Ειδικά η συνοικία των Εγγλέζικων εντός του δασώδους τοπίου διαμόρφωνε ένα διακριτό πολιτισμικά πλαίσιο κατοίκησης, μια νησίδα ευρωπαϊκού αέρα, που υπενθύμιζε στους ενοίκους, τους τόπους καταγωγής τους, αποτελώντας παράλληλα ένα θύλακα προστασίας από την παρατεταμένη έκθεση στο περιβάλλον που διαμόρφωνε τόσο η *company town*, όσο και γενικά η νήσος.

Αντίστοιχα και στην *company town* – δίκτυο της CMC, οι κατοικίες του ανώτερου προσωπικού παρείχαν επίσης ένα ιδιαίτερα προνομιακό και προστατευμένο περιβάλλον κατοίκησης, οικείο σε αυτή την περίπτωση στους Αμερικανούς κατά κύριο λόγο ενοίκους, καθώς προσομοίαζε με περιβάλλοντα κατοίκησης νέων πόλεων και ακριβών προαστίων αστικών κέντρων των ΗΠΑ, τα οποία αναπτύσσονταν μαζικά την περίοδο του Μεσοπολέμου στο πλαίσιο των διεθνών επιρροών του κινήματος των κηπουπόλεων.⁶⁰²

Συγκεκριμένα η CMC ανέπτυξε τις γειτονιές του εν λόγω προσωπικού σε πιο συνεκτικά συστήματα κατοίκησης σε σχέση με τον Αμιάντο,⁶⁰³ χωροθετώντας τις κατοικίες με μεγάλες

---

⁶⁰² Για την αστική ανάπτυξη των ΗΠΑ γενικά και την προαστιακή ανάπτυξη υφιστάμενων πόλεων βλ. Philip Langdon, *A Better Place to Live: Reshaping the American Suburb* (Amherst: University of Massachusetts Press, 1997)· Reys, *The Making of urban America*, ό.π.

⁶⁰³ Η CMC καθώς έπρεπε να εξαγοράζει εκτάσεις ή να τις ενοικιάζει για μακρά περίοδο, είτε από ιδιώτες, είτε από την Εκκλησία της Κύπρου, διέθετε πιο περιορισμένες εκτάσεις για την ανάπτυξη των οικιστικών ενοτήτων των ανωτέρων της στελεχών σε σχέση με τον Αμιάντο, ο οποίος είχε στην κατοχή του τις τεράστιες εκτάσεις που του είχε παραχωρήσει η κυβέρνηση εντός του δάσους του Τροόδους.

περιμετρικές πρασιές σε σαφώς ορισμένα σχετικά μεγάλης έκτασης οικόπεδα, είτε ορθοκανονικού, είτε ακανόνιστου σχήματος, οργανωμένα σε επιμέρους ορθοκανονικές χαράξεις ή σε ελεύθερες διατάξεις, ανάλογα με τα γεωμετρικά και άλλα χαρακτηριστικά του συνολικά προσφερόμενου χώρου ο οποίος είχε έντονη την παρουσία του πρασίνου. Οι κατοικίες οργανώθηκαν σε προνομιακές περιοχές, που βρίσκονταν είτε σε μεγαλύτερα υψόμετρα από τις αντίστοιχες των εργατών, είτε σε θέσεις όπου οι ένοικοι απολάμβαναν απρόσκοπτη θέα στο τοπίο της γύρω περιοχής (εικ. 2.121-2.124).

Οι εν λόγω κατοικίες της CMC παρείχαν αντίστοιχες ανέσεις με αυτές του Αμιάντου, προσφέροντας άνετους χώρους διημέρευσης, ευρύχωρα υπνοδωμάτια και άλλους χώρους για την άνετη διαβίωση των ενοίκων, συμπεριλαμβανομένων χώρων υπηρεσίας. Στο σύνολό τους ήταν ισόγειες και διέθεταν στη συντριπτική πλειονότητα ομαδοποιημένους χώρους στάθμευσης οχημάτων σε ανεξάρτητα βοηθητικά κτίσματα εκτός των οικοπέδων τους. Οι τοιχοποιίες ήταν κατασκευασμένες είτε από πλίνθους, είτε από συμπαγείς οπτόπλινθους, οι στέγες ήταν ξύλινες επικαλυμμένες με κεραμίδια, ενώ διέθεταν επίσης ξύλινα κουφώματα και δάπεδα είτε ξύλινα, είτε από κεραμικά πλακίδια. Σε σύγκριση με τις αντίστοιχες του Αμιάντου ήταν πιο ορθολογικά σχεδιασμένες, χωρίς συμμετρίες, ιστορικίζουσες αναφορές και μορφολογικές διακοσμήσεις και είναι πιθανό να σχεδιάστηκαν από το τεχνικό τμήμα της εταιρείας και από μηχανικούς, χωρίς την εμπλοκή αρχιτεκτόνων.

Εικ. 2.121. Τυπική κατοικία μελών του ανώτερου προσωπικού στη Σκουριώτισσα, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.122. Τυπική κατοικία μελών του ανώτερου προσωπικού στο Μαυροβούνι, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.123. Τυπική κατοικία μελών του ανώτερου προσωπικού στο Μαυροβούνι, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

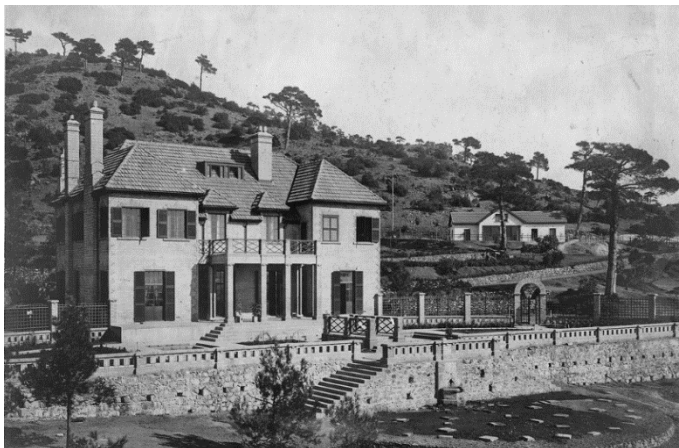
Εικ. 2.124. Θέα προς την περιοχή του Ξερού από τις κατοικίες του ανώτερου προσωπικού στο Μαυροβούνι, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

Εκτός των παραπάνω κατοικιών υπήρχαν και στις δυο *company towns* από μια κατοικία που ξεχώριζε των υπολοίπων του ανώτερου προσωπικού. Επρόκειτο για τις κατοικίες των γενικών διευθυντών, των ανώτατων τοπικών αρχόντων των εξορυκτικών περιοχών, οι οποίοι ασκούσαν απόλυτο έλεγχο στις περιοχές των *company towns*, λειτουργώντας ως παράλληλοι κυβερνήτες ή φεουδάρχες.⁶⁰⁴ Στην περίπτωση του Αμιάντου η κατοικία του F. Κυκίλιας, του Γερμανού διευθυντή που διοικούσε το ορυχείο ήταν διώροφη, πέραν των 400 τ.μ., και βρισκόταν στην πλέον προνομιακή θέση του οικισμού των Εγγλέζικων απολαμβάνοντας την προνομιακή θέα. Η κατοικία ήταν απόλυτα συμμετρική ως προς τον άξονα της κύριας εισόδου, ενώ διέθετε εξωτερικά κήπους και υδάτινες επιφάνειες σε μια επίσης συμμετρική οργάνωση (εικ. 2.125-2.127). Το κτήριο διέθετε μεγάλους χώρους διημέρευσης, 4 υπνοδωμάτια και επιπλέον χώρο για τη διαμονή του υπηρετικού προσωπικού,

---

⁶⁰⁴ Η παρομοίωση των *company towns* της Κύπρου με φέουδα του Μεσαίωνα είναι δανεισμένη από την Margaret Crawford και τον John Garner, οι οποίοι χρησιμοποίησαν αυτούς τους παραλληλισμούς περιγράφοντας *company towns* του 19^{ου} αιώνα στις ΗΠΑ. Βλ. Crawford, "Designing the company town, 1910-1930," ό.π., 52· Garner, επιμ., *The Company Town, Architecture and Society*, ό.π., 5. Ο ιστοριογράφος της CMC, David Lavender αναφέρει σχετικά: "Something of the feudal atmosphere under which the island's people had lived for centuries still clung to the mines' employees." Βλ. Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 251. Όπως έχει αναλυθεί όμως η παραπάνω ατμόσφαιρα δεν οφείλονταν σε ιστορικά φαινόμενα που είχαν χαρακτηρίσει τη νήσο, αλλά στις πολιτικές ελέγχου που ασκούσαν οι εταιρείες έναντι των εργατών.

ενώ 6 τζάκια θέρμαιναν τους εσωτερικούς χώρους, οι οποίοι ήταν διακοσμημένοι με ξυλεπενδύσεις. Η κατοικία του Διευθυντή συνοδεύονταν και από ένα δεύτερο κτίσμα, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως χώρος κατοικίας του προσωπικού του οδηγού και χώρος στάθμευσης των αυτοκινήτων του. Στην περίπτωση της CMC η κατοικία του C.G. Gunther ήταν κατασκευασμένη με αντίστοιχες ανέσεις σε μια επίσης ιδιαίτερη προνομιακή θέση σε παραθαλάσσιο οικόπεδο στην περιοχή της Πεντάγυιας, μακριά από τις υπόλοιπες κατοικίες ακόμη και του διευθυντικού προσωπικού, δίπλα από το γήπεδο γκολφ που είχε δημιουργήσει η εταιρεία. Η κατοικία διέθετε επίσης βοηθητικά προσκτίσματα και μεγάλης έκτασης επιμελημένους κήπους (εικ. 1.24, 2.128-2.129).

Εικ. 2.125. Η κατοικία του τοπικού γενικού διευθυντή του Αμιάντου και στο βάθος η κατοικία του οδηγού του, c. 1926-1930 (Henry Walter Clark, συλλογή Shaun Montgomery).

Εικ. 2.126. Τα ερείπια της κατοικίας του τοπικού γενικού διευθυντή του Αμιάντου όπως διασώζονται σήμερα, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 2.127. Άποψη του εσωτερικού της κατοικίας του τοπικού γενικού διευθυντή του Αμιάντου, c. 1926-1930 (Henry Walter Clark, συλλογή Shaun Montgomery).

Εικ. 2.128. Η κατοικία του τοπικού γενικού διευθυντή της CMC, 1923-1925 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Εικ. 2.129. Το θαλάσσιο μέτωπο στο οποίο είχε άμεση πρόσβαση η κατοικία του τοπικού γενικού διευθυντή της CMC, 1923 (Charles F. και Ruby L. Jackson, συλλογή William J. Everett).

Οι κατοικίες του ανώτερου προσωπικού των *company towns*, καθώς ήταν αραιοδομημένες και ισόγειες ή ισόγειες με σοφίτες (εξαιρουμένης της κατοικίας του γενικού διευθυντή του Αμιάντου), προσφέροντας ευρυχωρία με μεταβατικούς ημυπαιθριους χώρους και βοηθητικά προσκτίσματα σε μεγάλα οριοθετημένα ή μη οικόπεδα σε προνομιακές περιοχές (π.χ. σε υψώματα με θέα) και σε ως ένα βαθμό προστατευμένες από το ντόπιο πληθυσμό γειτονιές προσομοίαζαν επιπλέον ή μοιράζονταν χαρακτηριστικά των επονομαζόμενων *bungalows - compounds*, που αποτελούσαν τον βασικό τύπο κατοίκησης λευκών κυβερνητικών αξιωματούχων και επιχειρηματιών στις βρετανικές αποικίες,⁶⁰⁵ χωρίς όμως να διακρίνονται στο σύνολό τους από την απόλυτη απομόνωση που χαρακτήριζε τις τελευταίες.

Ουσιαστικά οι κατοικίες του ανώτερου προσωπικού και ο περιβάλλων χώρος αναπαρήγαγαν στο νησί οικεία περιβάλλοντα των κρατών από τα οποία προέρχονταν οι ένοικοί τους, ακολουθώντας παράλληλα γενικά δοκιμασμένες αρχές οργάνωσης της κατοικίας των δυτικών αποίκων τόσο σε αποικίες, όσο και γενικά σε χώρες του λεγομένου "τρίτου κόσμου," προσφέροντας ένα μικρόκοσμο ανέσεων και πολυτέλειας σε μικρότερες ή

---

⁶⁰⁵ Τα *bungalows compounds* είχαν αρχικά αναπτυχθεί στην Ινδία και στη συνέχεια, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, διαδόθηκαν στην Αφρική και στην Άπω Ανατολή. Σχετικά με τα *bungalows - compounds* βλ. King, *Colonial Urban Development*, ό.π., 123-155· William J. Glover, "A Feeling of Absence from Old England: The Colonial Bungalow," *Home Cultures* 1, no. 1 (2004), 61-82.

μεγαλύτερες αποστάσεις από την οχληρία της παραγωγής και τις ανυπόφορες συνθήκες που χαρακτήριζαν τις εργατικές συνοικίες.⁶⁰⁶

Οι παραπάνω κατοικίες παρείχαν την ασφάλεια που ήθελαν να νιώθουν οι οικογένειες των ξένων επιστημόνων, καθώς και ένα περιβάλλον διαβίωσης που να μην υστερούσε ή και να υπερτερούσε του αντίστοιχου των περιοχών προέλευσής τους, καθώς τα παραπάνω αποτελούσαν αναγκαία συστατικά ενός ελκυστικού πακέτου εργασίας, το οποίο όφειλαν οι εταιρείες να τους προσφέρουν. Δεδομένων των άθλιων συνθηκών των εργατικών κατοικιών, οι κατοικίες του ανώτερου προσωπικού ήταν σκανδαλωδώς πολυτελείς, αλλά αυτό δεν ήταν πρόβλημα, καθώς ικανοποιούσε ακόμη ένα ζητούμενο, το οποίο δεν ήταν ήσσονος σημασίας. Την προβολή στο χώρο της δύναμης και της ανωτερότητας των ενοίκων έναντι των υφιστάμενων εργατών, καλλιεργώντας αισθήματα κατωτερότητας και υποταγής στους εργάτες, τα οποία ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα για τη βιομηχανική ειρήνη και την υπερεκμετάλλευσή τους. Οι κατοικίες του ανώτερου προσωπικού προβάλλονταν στο χώρο ως σύμβολα ισχύος και εξουσίας, όπως προβάλλονταν γενικά οι κατοικίες των Ευρωπαίων αξιωματούχων στις αποικίες.⁶⁰⁷

2.6. ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ, ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΛΙΤ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Σύμφωνα με τις προηγούμενες ενότητες του κεφαλαίου οι εξορυκτικές κοινότητες της Κύπρου πρόσφεραν δυσμενή για την εποχή του Μεσοπολέμου περιβάλλοντα εργασίας και κατοίκησης και ειδικά ο Αμίαντος, τα οποία αναπαρήγαγαν αναχρονιστικές πρακτικές στην οργάνωσή τους. Τα αίτια που επέτρεπαν στις εταιρείες να διαχειρίζονται με τις πρακτικές που αναλύθηκαν τις εξορυκτικές κοινότητες και το εργατικό δυναμικό ήταν πολλαπλά.

2.6.1. Ανέχεια και ανεργία

---

⁶⁰⁶ Για αντίστοιχα "προφυλαγμένα" περιβάλλοντα κατοίκησης του ανώτερου προσωπικού που αποτελούσαν μικρόκοσμους ανέσεων σε άλλα αποικιακού τύπου *company towns* βλ. Bowen, "In the shadow of the refinery," ό.π., 2-29· Garces Feliu και Vergara, "El Salvador: A Modern Company Town," ό.π., 178-197· Correa, *Beyond the City, Resource Extraction Urbanism*, ό.π., 55-60, και Crinson, "Adaban: Planning and architecture," ό.π., 341-357· Ball, "Little Storybook Town," ό.π., 91-110.

⁶⁰⁷ Για το ρόλο των κατοικιών των Ευρωπαίων, αλλά και γενικά των κτηρίων που στέγαζαν αποικιοκρατικούς θεσμούς στις αποικίες ως σύμβολα ανωτερότητας και εξουσίας βλ. Home και King, "Urbanism and Master Planning," ό.π., 75· King, *Colonial Urban Development*, ό.π.: Glover, "A Feeling of Absence from Old England," ό.π.

Η πρώτη και σημαντικότερη αιτία που επέτρεπε στις εξορμητικές εταιρείες να λειτουργούν κατ' αυτό τον τρόπο, εφόσον στην Κύπρο δεν υφίστατο η καταναγκαστική εργασία,⁶⁰⁸ ήταν η μεγάλη ανέχεια που μάστιζε τον πληθυσμό. Η αγροτική τάξη που αντιπροσώπευε περί το 80% του πληθυσμού με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ήρθε αντιμέτωπη με ανυπέρβλητα οικονομικά αδιέξοδα.

Στην ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και το νέο φορολογικό σύστημα που είχαν ασκήσει ήδη πιέσεις στην αγροτική οικονομία προστέθηκε η ραγδαία πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων.⁶⁰⁹ Απουσία τραπεζικού συστήματος οι χωρικοί είχαν συνάψει δάνεια με καταχρηστικά υψηλά επιτόκια με ιδιώτες πιστωτές (τοκογλύφους), για την επέκταση των καλλιεργειών τους, ιδίως κατά τη διάρκεια του πολέμου που ευνοήθηκε το εμπόριο των κυπριακών προϊόντων, με αποτέλεσμα με τη λήξη του και τη ραγδαία πτώση των τιμών, να βρεθούν καταχρεωμένοι και χωρίς δυνατότητα αποπληρωμής.⁶¹⁰ Η παγκόσμια οικονομική ύφεση (1929-1933) που ακολούθησε όξυνε το πρόβλημα και τα μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης των αγροτών που ελήφθησαν τη δεκαετία του 1930, όπως η δημιουργία γεωργικής τράπεζας και συνεργατικών πιστωτικών ιδρυμάτων, απάλυναν μόνο το πρόβλημα.⁶¹¹ Έτσι κυρίως η τοκογλυφία αλλά και οι υπόλοιπες πιέσεις που ασκήθηκαν στην αγροτική οικονομία, κατέστησαν μεγάλες μάζες του κυπριακού πληθυσμού ακτήμονες γεωργούς ή γεωργούς με μικρή ιδιοκτησία.

Οι επιλογές που είχαν κυρίως οι ακτήμονες γεωργοί ήταν η μισθωτή εργασία σε καλλιέργειες (με μεροκάματα), η ενοικίαση γεωργικής γης, η αναζήτηση εργασίας στις πόλεις και η απεγνωσμένη προσφυγή προς τα ορυχεία. Η γνώριμη γεωργική εργασία υπό αυτές τις συνθήκες δεν διασφάλιζε καθημερινή απασχόληση, παροχή στέγης και σίγουρο εισόδημα έστω και μη ικανοποιητικό, ενώ στις μικρές πόλεις η δευτερογενής παραγωγή και τα αστικά επαγγέλματα δεν μπορούσαν να ικανοποιήσουν τη μεγάλη προσφορά εργασίας.⁶¹²

Σε αυτό το καθεστώς εργασιακής αστάθειας τα ορυχεία μπορούσαν εύκολα να στρατολογούν εργάτες από τους χιλιάδες των χωρικών που χρειάζονταν είτε σταθερό είτε

---

⁶⁰⁸ Σε άλλες αποικίες ακόμη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν σε ισχύ μορφές καταναγκαστικής εργασίας, όπως στην πορτογαλική αποικία της Αγκόλα. Στην Κύπρο η μόνη καταναγκαστική εργασία στην οποία είχε υποβληθεί ο πληθυσμός ήταν η έως και 6 ημερών εργασία ανά έτος σε οδικά έργα. Βλ. σχετικά, Ball, "Little Storybook Town," ό.π., 95· Demetrios Christodoulou, *The evolution of the rural land use pattern in Cyprus* (Bude: Geographical Publications, 1959), 98-99.

⁶⁰⁹ Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 23-25.

⁶¹⁰ Τα τραπεζικά ιδρύματα της Κύπρου και κυρίως η Οθωμανική Τράπεζα που αποτελούσε και τον κύριο πιστωτή της κυπριακής οικονομίας δεν δανειοδοτούσε χωρικούς. Το 1929 το 80% των Κυπρίων χωρικών ήταν χρεωμένοι σε ιδιώτες πιστωτές. Ό.π., σελ. 24-26.

⁶¹¹ Ό.π. σελ. 26-28.

⁶¹² Χαρακτηριστικές της υπερπροσφοράς εργασίας στις πόλεις είναι οι ισχυρές πιέσεις που δέχτηκαν τα ημερομίσθια. Οι εφημερίδες της εποχής αναφέρονταν σε φάλαγγες ανέργων. Βλ. σχετικά, Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 132· "Αμίαντος," εφημερίδα: *Πρωινή*, 23 Ιανουαρίου 1936.

συμπληρωματικό εισόδημα και εποχική απασχόληση για να επιβιώσουν. Η οικονομική κατάσταση των χωρικών είχε σαφώς χειροτερέψει και τα κοινωνικά δεδομένα είχαν δραματικά αλλάξει σε σχέση με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο όπου αντιπρόσωποι των εταιρειών ταξίδευαν σε φτωχές περιοχές της Πάφου για να στρατολογήσουν εργάτες.⁶¹³ Η μόνη πρόκληση που χρειάζονταν να διαχειριστούν οι επιχειρήσεις του εξορυκτικού κλάδου και κυρίως η CMC, ήταν η σταθερότητα του εργατικού δυναμικού τόσο για την επίπονη υπόγεια εξόρυξη στις στοές, όσο και για την αποτελεσματική εκτέλεση σειράς εργασιών στις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις, όπου χρειάζονταν κάποια τριβή ή έστω η ελάχιστη εκπαίδευση. Η κύρια ροπή των χωρικών ήταν προς μια ημιπρολεταριακή ζωή μεταξύ υπαίθρου, ορυχείων και πόλεων, παρά η βίαιη μετατροπή τους αποκλειστικά σε εργάτες και δη μεταλλωρύχους ή αμιαντωρύχους.⁶¹⁴

2.6.2. Συνδικαλισμός και Κομμουνιστικό Κίνημα

Η δεύτερη σημαντική αιτία για τη μη παροχή ενός ευνοϊκότερου πλαισίου εργασίας και κατοίκησης και για την ένταση των διαφόρων μορφών άσκησης ελέγχου ήταν η μη αποτελεσματική πίεση εκ μέρους των εργατών προς τις εξορυκτικές εταιρείες, εξαιτίας της απουσίας συνδικάτων στα ορυχεία έως το 1939, αλλά και ευρύτερα της απουσίας εδραιωμένου συνδικαλιστικού κινήματος στη νήσο. Το συνδικαλιστικό κίνημα διεθνώς αποτελούσε το μεγαλύτερο φόβο των βιομηχάνων και τον κύριο μοχλό πίεσης για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κατοίκησης.

Η πορεία εξέλιξης του συνδικαλιστικού κινήματος στην Κύπρο την περίοδο του Μεσοπολέμου μπορεί να διαχωριστεί σε δυο κύριες φάσεις. Την περίοδο προ και την περίοδο μετά την αναγνώριση των συντεχνιών που πραγματοποιήθηκε το 1932, ενώ και στις δυο φάσεις ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την δράση του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου (ΚΚΚ). Ο συνδικαλισμός στη νήσο ξεκίνησε με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου μέσα από όμοιες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες με άλλες περιοχές του κόσμου (εδραίωση του καπιταλισμού, έλλειψη εργατικής νομοθεσίας κλπ.).⁶¹⁵ Το κυπριακό όμως συνδικαλιστικό κίνημα ήταν διαφορετικό από άλλες αναπτυσσόμενες χώρες καθώς ήταν εξαρχής συνδεδεμένο με το κομμουνιστικό κίνημα, αφενός εξαιτίας της καθυστερημένης ανάπτυξής του, της οποίας προηγήθηκε η Οκτωβριανή Επανάσταση και η εμφάνιση της ιδεολογίας του κομμουνισμού

---

⁶¹³ Mr Jelemco, Cyprus Mining Company Ltd., Asbestos Mines at Amiandos on Troodos to the Island Provost Marscal, 22 January 1917, Κρατικό Αρχείο, SA1 461/1917, 1.

⁶¹⁴ Για τη δημιουργία της τάξης των ημιπρολετάρων Κυπρίων ακτημόνων χωρικών που απαντούσε και στην Παλαιστίνη ως φαινόμενο βλ. Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 158.

⁶¹⁵ Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 72-75, 144-145.

στη νήσο, και αφετέρου εξαιτίας της έλλειψης προηγούμενης παρουσίας σοσιαλιστικών ή εργατικών κομμάτων με λαϊκή απήχηση.⁶¹⁶

Η διασύνδεση του συνδικαλισμού με την κομμουνιστική ιδεολογία και τις ανατρεπτικές θέσεις του ΚΚΚ, η έλλειψη εργατικής συνείδησης και ο φόβος της απόλυσης ή του στιγματισμού, καθώς και η μη αναγνώριση των συνδικάτων από την κυβέρνηση αποτέλεσαν καταλυτικούς παράγοντες στην περιορισμένη ίδρυση και δράση των συνδικάτων τη δεκαετία του 1920 στην Κύπρο και στην παράλληλη μειωμένη απήχηση του κόμματος του λαού στις τάξεις των εργατών.⁶¹⁷

Οι λίγες απεργίες που οργάνωνε το κόμμα και οι συνδικαλιστικοί του φορείς καταστέλλονταν και οι πρωτεργάτες τους απολύονταν, προκαλώντας το φόβο της ανεργίας στις τάξεις των εργατών. Το κόμμα και ο συνδικαλισμός στηρίχθηκαν σε υπαλλήλους εμπορικών οίκων και ειδικευμένους εργάτες (τεχνίτες) των πόλεων παρά στις μεγάλες μάζες των ανειδίκευτων εργατών που ένιωθαν αναλώσιμοι και φοβισμένοι απέναντι στην εργοδοσία,⁶¹⁸ καθώς δεν συνειδητοποιούσαν την ισχυρή τους θέση στις παραγωγικές δομές και τη δύναμη των οργανωμένων απεργιών.⁶¹⁹

Στα ορυχεία σχηματίστηκαν από νωρίς κρυφοί κομμουνιστικοί πυρήνες, αλλά δεν έγινε κατορθωτός ο σχηματισμός συνδικάτου, παρόλο που το κόμμα δούλεψε σκληρά προς αυτή την κατεύθυνση.⁶²⁰ Ο αυστηρός έλεγχος, η καταστολή, ο φόβος του στιγματισμού και η μικρή απήχηση που είχε τελικά το κόμμα στους ανειδίκευτους εργάτες των ορυχείων ήταν οι κύριοι παράγοντες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της απόλυσης 94 εργατών το 1927 από τον Αμίαντο, επειδή καλούσαν τους εργάτες σε απεργία μέσω προκηρύξεων.⁶²¹

Υπό αυτές τις συνθήκες δυο μόλις σημαντικές απεργίες έγινε κατορθωτό να πραγματοποιηθούν τη δεκαετία του 1920 στα ορυχεία. Η πρώτη έγινε το 1925 στη Σκουριώτισσα, διήρκησε μόλις δυο μέρες και οι πρωτεργάτες απολύθηκαν.⁶²² Η δεύτερη πραγματοποιήθηκε το 1929 στον Αμίαντο με αρχικό αίτημα την ελεύθερη διακίνηση του άρτου (στην πορεία τα αιτήματα αυξήθηκαν).⁶²³ Η εταιρεία έφερε απεργοσπάστες,

---

⁶¹⁶ Ό.π.

⁶¹⁷ Το ΚΚΚ δεν τάσσονταν υπέρ της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, αποκαλούσε την Ελληνική Δημοκρατία ψευδοδημοκρατία, διεκήρυττε το δικαιοδικό χαρακτήρα του και τη θέση πως η Κύπρος όπως όλες οι κοινωνίες διαχωρίζεται αποκλειστικά σε δυο τάξεις (πλουτοκράτες και φτωχοί) και πως όλοι οι άλλοι διαχωρισμοί είναι τεχνητοί. Επίσης εναντιώνονταν στην Εκκλησία διακηρύσσοντας ότι ο αθεϊσμός είναι σεβαστός, ερχόμενος σε αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα. Το να είσαι κομμουνιστής τότε σήμαινε άθεος, ανήθικος και μη πατριώτης. Βλ. ό.π., 93-94, 105-112, 172.

⁶¹⁸ Αυτό ήταν χαρακτηριστικό και στην Ευρώπη. Ό.π., 132-136.

⁶¹⁹ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 120.

⁶²⁰ Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 86-91, 147.

⁶²¹ Ό.π., σελ.147.

⁶²² Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 117.

⁶²³ Ό.π., σελ. 123-124.

σημειώθηκαν ταραχές και οι πρωτεργάτες καταδικάστηκαν στα δικαστήρια, καθώς ο δημόσιος κατήγορος έκρινε ότι οι εργάτες δεν έκαναν απεργία, αλλά επανάσταση!⁶²⁴

Η εξέγερση των Οκτωβριανών του 1931 είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση όλων των "δημοκρατικών θεσμών" στη νήσο. Το ΚΚΚ κηρύχθηκε παράνομο, όπως και όλοι οι σχετικοί οργανισμοί, τα γραφεία του καταστράφηκαν, και η ηγεσία του εξορίστηκε ή φυλακίστηκε.⁶²⁵ Η μόνη κίνηση παραχώρησης ελευθεριών που πραγματοποιήθηκε τη δεδομένη περίοδο ήταν φαινομενικά παραδόξως η αναγνώριση των συνδικάτων με το Νόμο Περί Συντεχνιών (Trade Unions Law) του 1932.⁶²⁶

Η αναγνώριση των συνδικάτων σε μια περίοδο πλήρους απολυταρχίας ήταν απόρροια πολλαπλών παραγόντων άμεσα συναρτώμενων με το διεθνές κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.⁶²⁷ Η παγκόσμια οικονομική κρίση 1929-1932 σε συνδυασμό με την Οκτωβριανή Επανάσταση που είχε προηγηθεί ανάγκασαν τις αστικές δυτικές κυβερνήσεις να δουν πιο θερμά τα κοινωνικά ζητήματα. Το αποικιακό γραφείο του Λονδίνου αντιλαμβανόμενο τους νέους παγκόσμιους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς, που είχαν πλήξει περισσότερο τις αποικίες από τα κράτη της Δύσης,⁶²⁸ αποφάσισε να κάνει μια στροφή στην κοινωνική πολιτική και να υιοθετήσει αποφάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας.⁶²⁹ Στο άρθρο 35 της ιδρυτικής διακήρυξης του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας αναφερόταν πως τα κράτη μέλη είχαν την υποχρέωση να εφαρμόσουν τις Συνθήκες και στις "μη μητροπολιτικές περιοχές" στο μέτρο του εφικτού.⁶³⁰

Με την διαμορφωθείσα παγκοσμίως κίνηση για τα εργασιακά δικαιώματα ο Υπουργός Αποικιών κάλεσε τις αποικίες να δουν το θέμα των συνδικάτων ως φυσικό και νομικό αποτέλεσμα της κοινωνικής και βιομηχανικής προόδου, ζητώντας να τεθεί ως βάση ο σχετικός νόμος του 1871 της Αγγλίας με τις απαραίτητες τροποποιήσεις ανά αποικία, αναγνωρίζοντας όμως παράλληλα την ανάγκη για εποπτεία των συνδικάτων.⁶³¹

Ο νόμος περί συντεχνιών που τελικά τέθηκε σε ισχύ αναγνώριζε μεν τα συνδικάτα, αλλά έθετε σειρά εμποδίων στην ίδρυσή τους, ενώ προέβλεπε και αυστηρή επιτήρηση. Μεταξύ άλλων ο νόμος προέβλεπε ότι τα συνδικάτα θα τελούσαν υπό την προσωπική εποπτεία του κυβερνήτη, ότι κάθε συνδικάτο μπορούσε να εγγράψει συγκεκριμένο αριθμό ατόμων και ότι τα ονόματα των εργατών που θα γίνονταν μέλη θα έπρεπε να γνωστοποιηθούν στην κυβέρνηση, η οποία μπορούσε να αποτιμήσει εάν είναι εξτρεμιστές για να τους αποκλείσει,

---

⁶²⁴ Ό.π.

⁶²⁵ Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 175.

⁶²⁶ Trade Unions Law, 1932, *The Cyprus Gazette* 1932, 19-21.

⁶²⁷ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 115

⁶²⁸ Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, ό.π., 275-278.

⁶²⁹ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 115, 159.

⁶³⁰ International Labour Office Memorandum, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/4, 28.

⁶³¹ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 115, 159

καθώς και ότι τα συνδικάτα για να πραγματοποιήσουν συναντήσεις θα έπρεπε να λάβουν γραπτή άδεια από τον οικείο έπαρχο, ο οποίος την χορηγούσε εφόσον μπορούσε να ήταν παρούσα η αστυνομία.⁶³²

Ο νόμος που είχε ως κύριο στόχο τον αντικομμουνισμό και τη στενή εποπτεία των συνδικαλιστών εργατών αποτέλεσε τελικά ανάχωμα στην ίδρυση συνδικάτων, τουλάχιστον έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930, με αποτέλεσμα να εγγραφεί μόλις μια συντεχνία υποδηματοποιών έως το 1935 και μόλις έξι έως το 1937.⁶³³ Η κυβέρνηση θεωρούσε ότι οι προσπάθειες για σχηματισμό συνδικάτων αποσκοπούσαν στην αύξηση της πολιτικής επιρροής των αιτητών και όχι στην αναγκαιότητα για τη ρύθμιση εργατικών ζητημάτων.⁶³⁴

Με την ανάκτηση της οργανωτικής ικανότητας του παράνομου ΚΚΚ από το 1935 και έπειτα και την εγκατάλειψη της ρητορικής του για τις θρησκείες και την ένωση που το έκανε πιο γοητευτικό στις μάζες, αλλά και τους δυναμικά διαμορφούμενους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς με την παράλληλη αύξηση της συχνότητας εκδήλωσης απεργιών που πίεζαν την κυβέρνηση προς τα τέλη της δεκαετίας, ο συνδικαλισμός πέτυχε την σημαντική του ενίσχυση και την αύξηση του αριθμού των συνδικάτων στα 14 το 1938 και στα 46 το 1939.⁶³⁵

Η κυβέρνηση την πλέον σθεναρή αντίδραση στην ίδρυση συνδικάτων, πρόβαλε στις δυο πιο ισχυρές κατηγορίες εργατών, στους μεταλλωρύχους και στους οικοδόμους, θέτοντας συνεχώς προσκόμματα και δίνοντας αλληπάλληλες απορριπτικές απαντήσεις, με αποτέλεσμα η πρώτη συντεχνία μεταλλωρύχων, παρά τη δυναμική που υπήρχε στα μεταλλεία, να καταφέρει να ιδρυθεί μόλις το 1939 από τους εργάτες της CMC.⁶³⁶ Είχε προηγηθεί το 1936 η μεγαλύτερη απεργία της εποχής στην *company town* της εταιρείας, οργανωμένη από κοινή επιτροπή Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων στην οποία συμμετείχαν 1.500 εργάτες.⁶³⁷ Η απεργία αντιμετωπίστηκε με ισχυρή καταστολή και οι πρωτεργάτες οδηγήθηκαν στα δικαστήρια.⁶³⁸ Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια και ο φόβος νέων

---

⁶³² Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 180-181.

⁶³³ Το 1933 ο Γενικός Εισαγγελέας ανέφερε πως: Στην Κύπρο το συνδικαλιστικό κίνημα δεν ήταν γνήσιο, αλλά μέσο δια του οποίου οι κομμουνιστικές οργανώσεις προσπαθούσαν να βελτιώσουν τη θέση τους υπό την κάλυψη των συντεχνιών. Βλ. Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 163-165.

⁶³⁴ "...though the Trade Union Law, 1932, has been in force as from the beginning of this year and though a certain number of enquires with a view to registration reached the Registrar of Trade Unions, only one Trade Union has so far being registered, i.e., the Shoemakers Union at Nicosia. Most of the enquiries revealed that the aim of the organizers was to secure political influence for themselves in local politics and that there was little or no real necessity the regulation of any particular trade." Report of the Committee appointed to study the Conventions & Recommendations adopted by the International Labour Conference at its Tenth and Eleventh Sessions and to report the possibility of applying the Conventions in the Colony of Cyprus, Cyprus 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/1, 15.

⁶³⁵ Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 181-183.

⁶³⁶ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 166, 168.

⁶³⁷ Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 159-160.

⁶³⁸ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 174-176.

κινητοποιήσεων οδήγησαν από κοινού Κυβέρνηση και εταιρεία το 1937, στο σχεδιασμό της συγκρότησης επιτροπής εκπροσώπησης των εργατών, ώστε να αποφευχθεί η σύγκρουση με τους εργάτες και η δημιουργία συντεχνίας, αλλά παρά τις όποιες προσπάθειες, το 1939 η ίδρυση συντεχνίας κατόπιν αίτησης της κοινής επιτροπής Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων δεν μπορούσε πλέον να αποτραπεί.⁶³⁹ Η κυβέρνηση αποφάσισε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το θέμα ως μια τελευταία απέλπιδα προσπάθεια να μην σχηματιστεί συντεχνία, με την εταιρεία να επιστρατεύει τους καντινιέρηδες και άλλους παράγοντες ως προπαγανδιστές ενάντια στη συγκρότησή της. Το αποτέλεσμα ήταν συντριπτικό, καθώς το 90% των μεταλλωρύχων ψήφισαν υπέρ.

Στην αυγή του πολέμου το συνδικαλιστικό κίνημα της Κύπρου είχε αρχίσει να εδραιώνεται για να συμβάλει καταλυτικά σε σημαντικές αλλαγές πολιτικών στα ορυχεία (βλ. ενότητες 3.3, 4.4). Η απόφαση της CMC από τη δεκαετία του 1920 για τη μη εφαρμογή της αποικιακής λογικής του διαίρει και βασίλευε, με τη μη αξιοποίηση της δυνατότητας που είχε για χωρικούς διαχωρισμούς μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων και για την μη εσκεμμένη απόδοση αυξημένων προνομίων στη μειονότητα των Τουρκοκυπρίων, ώστε να διασπάσει τους εργάτες, όπως έπραττε αντίστοιχα η αποικιακή κυβέρνηση για το σύνολο του πληθυσμού, ήταν καταλυτική για την αυτοοργάνωση των εργατών και τη διεκδίκηση ευνοϊκότερων όρων εργασίας και κατοίκησης. Οι άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν στα ορυχεία και ο παράλληλος ταξικός και ρατσιστικός διαχωρισμός δημιούργησε ένα μοναδικό έδαφος για να επιτευχθεί για πρώτη φορά στη νήσο μια ουσιαστική κοινή πολιτική συνεργασία των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων μέσω των συνδικάτων και των απεργιών. Το ΚΚΚ παρόλο που διεκήρυττε τη συνεργασία των δυο κοινοτήτων δεν είχε καταφέρει να φέρει στις τάξεις του σημαντικό αριθμό Τουρκοκυπρίων.⁶⁴⁰

2.6.3. Πολιτική ελίτ: εθνικισμός – αντικομμουνισμός και πλουτοκρατία

Εκτός όμως από την δεινή οικονομική κατάσταση των Κυπρίων, την έλλειψη συνδικαλιστικών οργανώσεων και την απουσία οργανωμένων απεργιών, στις άσχημες συνθήκες εργασίας και κατοίκησης των ορυχείων συνέβαλαν σημαντικά τόσο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όσο και η στάση του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου.

Ένα βασικό πρόβλημα ήταν η απουσία συνεργασίας Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων πολιτικών για την προάσπιση των συμφερόντων του λαού, απόρροια τόσο της πολιτικής του διαίρει και βασίλευε της Βρετανίας, βάσει της οποίας ήταν διαχωρισμένο το Νομοθετικό

---

⁶³⁹ Ο.π., 166-167.

⁶⁴⁰ Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 119-120.

Συμβούλιο με εθνοτικά κριτήρια, όσο και των διαφορετικών εθνικών επιδιώξεων των δυο κοινοτήτων.⁶⁴¹

Ένα επιπλέον πρόβλημα ήταν πως η πολιτική τάξη συγκροτούνταν από ανεξάρτητους πολιτευτές, στην πλειονότητά τους εμπορομεσίτες αστούς, δικηγόρους, εμπόρους, δανειστές κ.α., και όχι οργανωμένα σύνολα όπως το ΚΚΚ.⁶⁴² Τα δεκάδες αυτοαποκαλούμενα κόμματα που εμφανίστηκαν, χρησιμοποίησαν καταχρηστικά τον όρο κόμμα, καθώς δεν είχαν καταστατικό, συλλογικά όργανα, τακτική λειτουργία και σαφείς διακηρυγμένες θέσεις ("πρόγραμμα") για τα ζητήματα που απασχολούσαν γενικά την αποικία.⁶⁴³ Η επιτυχής κάθοδος στον πολιτικό στίβο (στις εκλογές του Νομοθετικού Συμβουλίου) αποτελούσε κυρίως προσωπική υπόθεση που προσέδιδε κύρος, δημοσιότητα, οικονομική και κοινωνική ισχύ στα άτομα της άρχουσας τάξης που το κατόρθωναν, ενώ στις εκλογές δεν είχαν δικαίωμα ψήφου αρκετοί μεταλλωρύχοι και αμιαντωρύχοι, λόγω της διασύνδεσης του δικαιώματος με την κατοχή ιδιοκτησίας.⁶⁴⁴

Στα παραπάνω δυσμενή για την εργατική τάξη δεδομένα αθροίζονταν και άλλα δυσμενή χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος που λειτουργούσαν εις βάρος των εργατών, που δεν ήταν άλλα από την εμμονή στο ζήτημα της ένωσης, την συμπίεση ορισμένων πολιτικών παραγόντων με τους αποικιοκράτες για ίδιον όφελος, το αντικομμουνιστικό πνεύμα και τα αντικρουόμενα σε ορισμένες περιπτώσεις με τους εργάτες οικονομικά συμφέροντα.

Σύσσωμη η ελληνοκυπριακή παραδοσιακή ελίτ είχε επικεντρωθεί στο ζήτημα της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, ενώ αντίστοιχα οι Τουρκοκύπριοι πολιτικοί έριχναν το βάρος τους στη διαφύλαξη του ισχύοντος *status quo*, που ευνοούσε την μειονότητα, ως φυσική αντίδραση στον κίνδυνο της ένωσης. Η ένωση ήταν ο κύριος στόχος όλου του παραδοσιακού ελληνοκυπριακού πολιτικού συστήματος και θεωρούνταν πανάκεια για την επίλυση όλων των δεινών του τόπου. Τα κοινωνικά ζητήματα είχαν περιθωριοποιηθεί καθώς αφενός θα μπορούσαν να λειτουργήσουν διασπαστικά στον αντιαποικιακό αγώνα, και αφετέρου θεωρούνταν πως θα λύνονταν με την επίτευξη της ένωσης. Έως την εξέγερση των Οκτωβριανών του 1931 το αίτημα της ένωσης κυριαρχούσε στο λόγο και στις δράσεις των Κυπρίων πολιτικών, τόσο εντός όσο και εκτός της αποικίας (σε διπλωματικές επαφές), ενώ τη δεκαετία του 1930 ο παραδοσιακός πολιτικός κόσμος σίγησε στον κλοιό της πρωτοφανούς "δικτατορίας" που επιβλήθηκε, χωρίς όμως να αναθεωρήσει τον στόχο της ένωσης. Παράλληλα ορισμένοι πολιτικοί, πολλοί περισσότεροι από ό,τι στο παρελθόν

---

⁶⁴¹ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 308-310.

⁶⁴² Πρωτοπαπάς, *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., 538, 543.

⁶⁴³ Ό.π., 541-542.

⁶⁴⁴ Ό.π., 537.

συνεργάστηκαν με την αποικιοκρατική δύναμη ανταποκρινόμενοι στα καλέσματα της προς ίδιον όφελος.⁶⁴⁵

Στην μη σθεναρή προάσπιση των συμφερόντων των εργατών από την παραδοσιακή πολιτική ελίτ, εκτός από την ένωση λειτουργούσε ανασταλτικά τόσο η δαιμονοποίηση του κομμουνισμού, όσο και ο φόβος της ισχυροποίησης του συνδικαλισμού. Τα συνδικάτα είχαν άμεση σχέση με το ΚΚΚ και ο παραδοσιακός πολιτικός κόσμος έβλεπε τη στήριξη στο συνδικαλισμό ως έμεση στήριξη στο κομμουνιστικό κόμμα, που εναντιώνονταν τόσο στην πλουτοκρατία και σε παραδοσιακούς θεσμούς όπως η Εκκλησία όσο και στο ζήτημα της ένωσης. Επιπλέον ανεξαρτήτως του φόβου του κομμουνισμού, αρκετοί πολιτικοί δεν ήθελαν ούτως ή άλλως τη στήριξη των συνδικάτων, καθώς αποτελούσαν μέσα πολιτικής οργάνωσης και έκφρασης των εργατών που σταδιακά θα μπορούσαν να ευνοήσουν την προάσπιση των συμφερόντων που θα έβλαπταν τις εργοδοτικές τάξεις και την αστική ελίτ, αφαιρώντας της το μονοπώλιο της άσκησης πολιτικής (εικ. 2.130).⁶⁴⁶

Εικ. 2.130. Χορός μεταμφιεσμένων στο θέατρο Παπαδόπουλου στη Λευκωσία του σωματίου Τραστ στο οποίο ήταν μέλη μεγαλοαστοί της πρωτεύουσας, 1925 (πηγή: <https://allikypros.wordpress.com/2010/10/23/158>).

Για την περίπτωση των ορυχείων δεν υφίσταντο ισχυρά αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα, όπως για άλλους παραγωγικούς κλάδους, καθώς εξυπηρετούσαν ξένους κυρίως επιχειρηματικούς κύκλους, αλλά υφίστατο ο σοβαρός κίνδυνος, τόσο της μη ελεγχόμενης ισχυροποίησης του συνδικαλισμού, όσο και του κομμουνισμού γενικά στην αποικία, εξαιτίας του μεγάλου εργατικού δυναμικού που απασχολούσαν. Στη ουσία οι πολιτικοί έβλεπαν με συμπάθεια τους μεταλλωρύχους και δεν είχαν λόγο να μην επιθυμούν

---

⁶⁴⁵ Τη δεκαετία 1930 πολλοί Κύπριοι συνεργάστηκαν για να γίνουν Δήμαρχοι, ενώ παρασημοφορήθηκαν πολλοί περισσότεροι από ότι τα προηγούμενα πενήντα χρόνια. Βλ. σχετικά, Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 176-177· Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 78.

⁶⁴⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα των αντικρουόμενων συμφερόντων μεταξύ πολιτικών και λαϊκών τάξεων ήταν η εναντίωση στο Νομοθετικό Συμβούλιο σε μέτρα κατά της τοκογλυφίας. Βλ. Katsourides, *The History of the Communist Party*, ό.π., 70.

την βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους, αλλά η αρνητική τους στάση έναντι της αυτοοργάνωσης των μεταλλωρύχων και αμιαντωρύχων και γενικά η χλιαρή αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων προς όφελος των εθνικών στόχων λειτουργούσαν τελικά ενάντια στα συμφέροντα των απασχολούμενων στα ορυχεία εργατών.⁶⁴⁷

Με τη διαμορφωθείσα κατάσταση στη συνεδρίαση του Νομοθετικού Συμβουλίου, του Απριλίου του 1931, που συζητήθηκε το σχέδιο νόμου για την αναγνώριση των συντεχνιών, τα πλείστα μέλη του σώματος αντιμετώπισαν το νόμο με σκεπτικισμό και αρνητική διάθεση, προβάλλοντας μη σοβαρές αιτιάσεις.⁶⁴⁸ Στην επόμενη δε συνεδρίαση του Νομοθετικού Συμβουλίου του Ιουλίου του 1931, που έμελλε να ήταν και η τελευταία και η οποία συγκλήθηκε ειδικά για την αναθεώρηση του νόμου περί εταιρειών (Companies Law, 1922) προς όφελος αποκλειστικά της ιδιοκτήτριας εταιρείας του Αμιάντου, μόνο τρία από τα δεκαπέντε μέλη του Συμβουλίου πήραν το λόγο για να καταγγείλουν τις απάνθρωπες πολιτικές της εταιρείας, με το νομοσχέδιο να υπερψηφίζεται όμως ομόφωνα.⁶⁴⁹ Δυο από τους καταγγέλλοντες, συνέδεσαν την προστασία των εργατών με τη σωτηρία τους από τον κομμουνισμό και την ανάγκη ανάληψης εκ μέρους της κυβέρνησης ρόλου διαμεσολαβητή μεταξύ εργατών και εταιρειών εκμηδενίζοντας ουσιαστικά τους συνδικαλιστικούς θεσμούς.⁶⁵⁰

Στην ίδια κατεύθυνση και τα έντυπα μέσα που υποστηρίζονταν κυρίως από την παραδοσιακή ελίτ, τη δεκαετία του 1930 που πύκνωσαν οι απεργίες, αντιμετώπιζαν με περισσότερη συμπάθεια τις ανοργάνωτες και "αυθεντικές" απεργίες από τις αντίστοιχες που είχαν οργανωθεί από συνδικάτα, πλήττοντας ουσιαστικά και με την εν λόγω στάση τους το ανερχόμενο συνδικαλιστικό κίνημα και τα συμφέροντα των εργατών,⁶⁵¹ ενώ δεν έλειπαν και οι φωνές Κυπρίων αστών που εξέφραζαν δημόσια την πεποίθησή τους ότι οι Κύπριοι εργάτες δεν έχουν την κατάλληλη παιδεία, ώστε να διαχειριστούν σωστά μια συντεχνία.⁶⁵²

---

⁶⁴⁷ Για τη διασύνδεση εθνικών στόχων και εργατικών διεκδικήσεων σε άλλες αποικίες βλ. για παράδειγμα, Andrew Sanchez και Christian Strumpell, "Sons of Soil, Sons of Steel: Autochthony, Descent and the Class Concept in Industrial India," *Modern Asian Studies* 48, no. 5 (2014): 1276-1301.

⁶⁴⁸ Τα πλείστα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου που τάχθηκαν κατά του νόμου, έθεσαν ως επιχείρημα την οικονομική επιβάρυνση του λαού από τα λειτουργικά έξοδα του νόμου! Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 160-161· Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 626-627.

⁶⁴⁹ Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 638-639.

⁶⁵⁰ Ο ένας εξ αυτών είχε άμεσα οικονομικά συμφέροντα από τους αμιαντωρύχους και είχε καταγγείλει και σε άλλες συνεδριάσεις τις διοικήσεις του Αμιάντου. Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 327-328, 638-639.

⁶⁵¹ Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 163.

⁶⁵² Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 168-169.

2.6.4. Κυβέρνηση: πολιτικές, αντιλήψεις και σχέσεις με τα ξένα κεφάλαια

Παράγων εξίσου σημαντικός για τις κακές συνθήκες εργασίας και κατοίκησης των εξορυκτικών κοινοτήτων ήταν και η έλλειψη πρόθεσης εκ μέρους της κυβέρνησης να ασκήσει η ίδια πίεση στις εταιρείες του εξορυκτικού κλάδου και να λάβει μέτρα για τη βελτίωση των συνθηκών στα ορυχεία, ανεξάρτητα από την απουσία συνδικάτων και την έλλειψη πίεσης από την πολιτική ελίτ.

Μέχρι το τέλος της περιόδου δεν υπήρχε νομικό πλαίσιο ουσιαστικού ελέγχου της κατοίκησης στα ορυχεία, οι ρυθμίσεις για εργασιακά ζητήματα των αμιαντωρύχων και των μεταλλωρύχων ήταν ελάχιστες και αρκετά εξειδικευμένες, ενώ τα πλέγματα ελέγχου των εργατών ενισχύονταν από την κυβέρνηση μέσω των δυνάμεων καταστολής.

Η κυβέρνηση ενδιαφέρθηκε για πρώτη και τελευταία φορά να ελέγξει σε ουσιαστικό βαθμό το ζήτημα της ανάπτυξης των εξορυκτικών συνόλων το 1926, χωρίς όμως να προβεί σε οποιαδήποτε κίνηση. Στη λήξη της διακυβέρνηση Malcolm Stevenson, λίγους μήνες πριν από την έλευση του Ronald Storrs στην Κύπρο, την περίοδο που ο Αμιάντος άρχισε να προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας *company town*, κυβερνητικοί αξιωματούχοι που επισκέφθηκαν τον Αμιάντο συνειδητοποίησαν πως δεν μπορούσε να ελεγχθεί η ραγδαία ανάπτυξή του και πως πιθανόν θα έπρεπε να τεθεί υπό σκέψη η δημιουργία κανόνων σχετικά "με την υγιεινή, τις αποστάσεις μεταξύ των κατοικιών, τη μόλυνση των ρεμάτων, τη γενική πολεοδομική διάρθρωση κ.α."⁶⁵³

Για την αντιμετώπιση του ζητήματος προτάθηκε η δημιουργία κάποιου είδους πολεοδομικής νομοθεσίας (*a nature of town planning law*),⁶⁵⁴ και ζητήθηκε η συνδρομή της υπηρεσίας Crown Agents for the Colonies του Ηνωμένου Βασιλείου, η οποία απέστειλε στην αποικιακή κυβέρνηση της Κύπρου κανονιστικές διατάξεις σχετικού νόμου που είχε τεθεί πρόσφατα σε ισχύ στη Sierra Leone.⁶⁵⁵ Το ζήτημα όμως έκλεισε πρόωρα και οι υπό σκέψη νομοθετικές

---

⁶⁵³ "...It should be considered whether government should not take power (I do not think it now has it) to require individual settlements erected by mining or other bodies to conform to such regulations, particularly as regards sanitation, space between dwelling houses, pollutions of streams, a general lay-out, etc., as Government might make on the advice of the proper Depts ...," L.R. (άγνωστος κυβερνητικός αξιωματούχος) to the Colonial Secretary, 12 Αυγούστου 1926, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/1926, 1.

⁶⁵⁴ "No power exists at present which would enable the Government to control sanitation, and the erection of building in mining areas. What I would suggest is something in the nature of a town planning law, which would be applicable to such mining settlements... When a mining area such as Amiandos or Skouriotissa for instance began to annum the proportion of a town..." J.C. Howard to the Colonial Secretary, 13 Αυγούστου 1926, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/1926, M.P.2.

⁶⁵⁵ J.C. Howard to the Colonial Secretary, 17 Αυγούστου 1926, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/1926, M.P.4: The Crown Agents for the Colonies to the Acting Colonial Secretary, 10 Σεπτεμβρίου 1926, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/1926, 2: The Crown Agents for the Colonies to the Acting Colonial Secretary, 5 Οκτωβρίου 1926, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/1926, 4: An Ordinance to amend the Freetown Improvement Ordinance, 1924, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/1926.

ρυθμίσεις δεν προχώρησαν.⁶⁵⁶ Παρήλθαν αρκετά χρονιά για να τεθεί ξανά υπό συζήτηση το θέμα, κατόπιν της διαπίστωσης το 1939, πως οι συνθήκες συνωστισμού των εργατικών κατοικιών θα μπορούσαν να τεθούν υπό ουσιαστικό έλεγχο μόνο με ειδικούς κτηριοδομικούς κανονισμούς που να προέβλεπαν για παράδειγμα ελάχιστο επιτρεπτό εμβαδόν ή ελάχιστο επιτρεπτό όγκο ωφέλιμου χώρου κατοίκησης ανά εργάτη κάτοικο.⁶⁵⁷ Και σε αυτή την περίπτωση όμως η συζήτηση δεν οδήγησε πουθενά, καθώς ο πόλεμος ανέτρεψε άρδην τα ισχύοντα δεδομένα.

Ακόμη και ο πρώτος νόμος περί δόμησης (*Construction of Buildings, Streets and Wells on Arazi Mirie Law*) που τέθηκε σε ισχύ στην αποικία το 1927, ο οποίος καθιστούσε υποχρεωτική την έκδοση οικοδομικών αδειών στις πλείστες αδόμετες εκτάσεις της νήσου,⁶⁵⁸ αγνοήθηκε συστηματικά από τις εταιρείες,⁶⁵⁹ ενώ και οι πρώτοι πολεοδομικοί/κτηριοδομικοί κανονισμοί που τέθηκαν σε ισχύ με διάταγμα το 1928 δυνάμει του παραπάνω νόμου δεν κάλυπταν τα εξορυκτικά σύνολα, καθώς προβλέπονταν η εφαρμογή τους αποκλειστικά στις περιοχές που

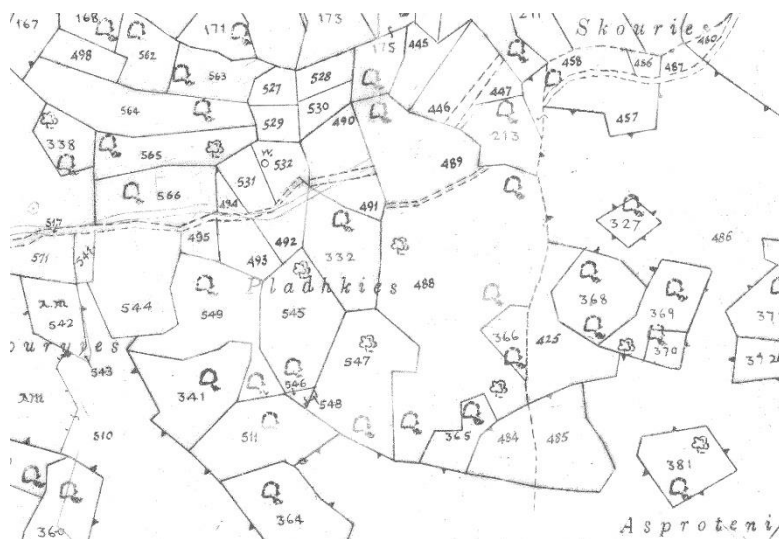
⁶⁵⁶ Ο σχετικός φάκελος της παραπάνω αλληλογραφίας, που φέρει τον τίτλο *Industrial Settlements erected by mining and other bodies. Govt. Control*, κλείνει με το αντίγραφο του νόμου της Sierra Leone. Καμία σχετική νομοθετική ρύθμιση δεν πραγματοποιήθηκε τη δεδομένη εποχή για τον έλεγχο των εξορυκτικών οικισμών, όπως προκύπτει από την επισκόπηση τόσο των επίσημων Εφημερίδων της Κυβέρνησης (*Cyprus Gazette*), όσο και άλλων σχετικών φακέλων του Κρατικού Αρχείου της περιόδου.

⁶⁵⁷ "Thus the question... requiring special legislation for mining areas, a state which I believe exists in many parts of the world.... I would suggest that the required legislation should be confined to areas recognised as mining areas and that the question of overcrowding should be dealt with on a basis of floor space x cubic space per head of population... Such legislation would be simple of application, the cubic capacity and floor space of each room being printed on the door with the corresponding number of occupants permitted beneath on the principle of the 40 hommes 8 chevaux of the French Trains. This will facilitate control of the houses..." District Medical Officer to the Director of Medical Services, 28 Ιουνίου 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 34.

⁶⁵⁸ Ο νόμος *Construction of Buildings, Streets and Wells on Arazi Mirie Law* δημιουργήθηκε για τον έλεγχο της εξάπλωσης των κύριων πόλεων της νήσου εκτός των ιστορικών τους κέντρων, η οποία λάμβανε χώρα εξαιτίας του φαινομένου της αστικοποίησης. Ο κύριος σκοπός του νόμου, όπως αυτός καταγράφηκε στην επίσημη εφημερίδα της κυβέρνησης ήταν "ο τερματισμός της άναρχης δόμησης και του συνωστισμού και η βελτίωση των οδικών δικτύων, ιδιαίτερα στις οικιστικές ενότητες των διαφόρων πόλεων." Στον ογκώδη σχετικό φάκελο του Κρατικού Αρχείου (εξαιτίας του όγκου είναι οργανωμένος σε τρεις επιμέρους φακέλους) επίσης καταγράφεται ως ανάγκη υπερψήφησης του νόμου ο έλεγχος της δόμησης στα προάστια των πόλεων, ενώ δεν υπάρχουν αναφορές στο πρόβλημα της μη ελεγχόμενης εξάπλωσης των εξορυκτικών οικισμών. Οι πρόνοιες του νόμου ήταν όμως εφαρμοστέες τουλάχιστον στον Αμίαντο, όπως και στις πλείστες αδόμετες εκτάσεις της νήσου, καθώς ενέπιπταν κυρίως σε *arazie mire γαίες*. Οι *arazie mire γαίες* ήταν κυβερνητικές γαίες (κυρίως καλλιεργήσιμα χωράφια, βοσκότοποι, ξυλεύσιμη γη κλπ) της οποίας η κατοχή και η εκμετάλλευση παραχωρείται από την κυβέρνηση σε ιδιώτες. Βλ. *Construction of Buildings, Streets and Wells on Arazi Mirie Law, 1927, Cyprus Gazette 1927, 346, 744-748*· Files: The Construction of buildings, Streets and Wells on Arazie Mirie No25, of 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 769/27/1, SA1 769/27/2 και SA1 769/27/3.

⁶⁵⁹ Director of L.R. & Surveys to the Colonial Secretary, 20 Νοεμβρίου 1928, Κρατικό Αρχείο, SA1 1482/1928, 1· Director of Medical Services and Commissioner of Limassol to the Colonial Secretary, 3 November 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 42.

περιέκλειαν τα ιστορικά κέντρα των έξι κύριων πόλεων της νήσου.⁶⁶⁰ Ο Αμιάντος παρόλο που συγκρότησε έναν από τους μεγαλύτερους οικισμούς της νήσου, μόλις το 1936 ανακηρύχθηκε επίσημα οικισμός, με την επωνυμία Πάνω Αμιάντος, ενώ άλλες εξορυστικές κοινότητες, όπως το Βασιλικό, οι Πλατειές και η Λίμνη δεν αποτυπώθηκαν ποτέ στα επίσημα τοπογραφικά σχέδια της κυβέρνησης (εικ. 2.131).⁶⁶¹

Εικ. 2.131. Η περιοχή του οικισμού των Πλατειών όπως αποτυπώθηκε στο επίσημο τοπογραφικό σχέδιο του Κτηματολογίου χωρίς τις εγκαταστάσεις της ΑΕΕΧΠΛ (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, τοπογραφικό σχέδιο 4958, κλ. 1:5.000, 1918, αναθεωρήσεις: 1979, 1980, 1983).

Η μόνη ουσιαστική πίεση για τη βελτίωση των συνθηκών κατοίκησης των εξορυστικών συνόλων, ασκήθηκε από κυβερνητικούς αξιωματούχους μόνο στα τέλη του 1937, σε μια περίοδο που η μηνιγγίτιδα θέριζε τον πληθυσμό και τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα κατέγραφαν τρομακτική άνοδο με επίκεντρο τα ορυχεία.⁶⁶² Η πίεση ασκήθηκε μετά από συστάσεις του Επιθεωρητή Υγιεινής της αποικίας και αφορούσε στην κατεδάφιση πρόχειρων

⁶⁶⁰ Το διάταγμα καθόρισε για τις έξι κύριες πόλεις της νήσου ελάχιστα επιτρεπτά εμβαδά οικοπέδων, ελάχιστο μέτωπο των οικοπέδων επί των οδών, ελάχιστες αποστάσεις κτηρίων από όμορες ιδιοκτησίες και οδούς, καθώς και ελάχιστα πλάτη οδών. Συγκεκριμένα ορίστηκε ως ελάχιστο εμβαδόν οικοπέδου τα 520,26 τ.μ. (5.600 τ. πόδια), ως ελάχιστο μέτωπο τα 21,34 μ. (70 πόδια), ως ελάχιστες επιτρεπτές αποστάσεις δόμησης από τα σύνορα των οικοπέδων τα 3,05 μ. (10 πόδια) και ως ελάχιστο πλάτος οδών τα 6,1 μ. (20 πόδια). Βλ. Construction of Buildings, Streets and Wells on Arazi Mirie Law Regulations, 1928, Order of His Excellency the Officer Administering the Government in council, No. 1251, *The Cyprus Gazette* 1928, 631-632.

⁶⁶¹ Ο Αμιάντος ανακηρύχθηκε σε χωριό λαμβάνοντας έκταση από τα χωριά Πελένδρι και Μονιάτης και για διοικητικούς σκοπούς έλαβε την επωνυμία Πάνω Αμιάντος, ώστε να διαχωριστεί από το χωριό Κάτω Αμιάντο. Το *status* της *town* κατείχαν μόνο οι έξι κύριες πόλεις της νήσου (*principal towns*), παρόλο που διάφοροι οικισμοί απέκτησαν πληθυσμούς μεγαλύτερους από αυτούς που είχαν η Πάφος ή η Κερύνεια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η Κερύνεια το 1901 που είχε το *status* της *town* είχε πληθυσμό μόλις 1.296 κατοίκων. Βλ. A Proclamation by the Governor, *The Cyprus Gazette* 1936, 435.

⁶⁶² Director of Medical Services to the Colonial Secretary, 27 Δεκεμβρίου 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1238/26/2, MP.24-27· Director of Medical Services, "Meningitis," *The Cyprus Gazette* 1937, 416-417· Μιχαλάκης Θεοδούλου, "Ποια η Αρχική Εστία Μετάδοσης της Μηνιγγίτιδος," εφημερίδα: Πρωινή, 29 Ιανουαρίου 1937· "Μεταλλεία και Μηνιγγίτις," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 2 Φεβρουαρίου 1937· "Αι Κατοικίαι των Μεταλλωρύχων," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 27 Φεβρουαρίου 1937.

καταλυμάτων και στην πραγματοποίηση επεμβάσεων σε υφιστάμενες κατασκευές στον Αμιάντο και στις κοινότητες πέριξ των οικισμών της CMC, καθώς και στην αύξηση των παρεχομένων κατοικιών τόσο στον Αμιάντο όσο και στις περιοχές ελέγχου της CMC, ώστε να ελεγχθεί η καλπάζουσα νοσηρότητα.⁶⁶³

Για τα ζητήματα ελέγχου των εργατών και τις απάνθρωπες πρακτικές οικονομικής ομηρίας τους, η μόνη πίεση που ασκήθηκε πραγματοποιήθηκε το 1930 και αφορούσε στην άρση της πρακτικής χρήσης των κουπονιών άρτου ως παράλληλου νομίσματος καθώς και στην άρση του μονοπωλίου του άρτου στον Αμιάντο, η οποία όμως δεν εφαρμόστηκε.⁶⁶⁴ Η κυβέρνηση άλλωστε, όπως έχει ήδη αναλυθεί, έτεινε χείρα βοήθειας στα πολλαπλά πλέγματα ελέγχου των εργατών.

Όσον αφορά τέλος στην προώθηση εργατικής νομοθεσίας στα ορυχεία, η κυβέρνηση πέραν του νόμου περί μεταλλείων του 1925, υπερψήφισε ένα μόλις επιπλέον νόμο που απαγόρευε την εργασία των γυναικών στις υπόγειες στοές το 1936.⁶⁶⁵ Η υπερψήφιση του νόμου πραγματοποιήθηκε μετά από συστάσεις του Λονδίνου για την εφαρμογή σχετικών νομοθετημάτων στις αποικίες, κατόπιν της κύρωσης από το Ηνωμένο Βασίλειο διεθνούς σύμβασης περί της απασχόλησης των γυναικών σε υπόγειες εργασίες.⁶⁶⁶

Το Λονδίνο την περίοδο του Μεσοπολέμου και ειδικά τη δεκαετία του 1930 προωθούσε μεταρρυθμίσεις στις αποικίες και καλούσε τις κυβερνήσεις να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα της εποχής προχωρώντας στην υιοθέτηση πολιτικών για τη ρύθμιση εργατικών ζητημάτων.⁶⁶⁷ Προωθούσε ακόμη και τη θεσμοθέτηση νόμων για την αναγνώριση του συνδικαλισμού στις αποικίες συμπεριλαμβανομένης της Κύπρου, ενώ σε άλλες αποικίες, οι τοπικές κυβερνήσεις είχαν θεσμοθετήσει την περίοδο του Μεσοπολέμου ισχυρότερα μέτρα

---

⁶⁶³ Agreement between the Health Officer and the Manager, Cyprus Tunnel, Asbestos and Cement Company Amiandos, 29 Οκτωβρίου 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 38-39· Report of Director of Medical Services, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 13-15· "Ο Αμιάντος," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 25 Σεπτεμβρίου 1937.

⁶⁶⁴ Acting Colonial Secretary to the Inspector of Mines, 6 September 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 28· Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 17 August 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 630/1942, 49.

⁶⁶⁵ A Law Concerning the Employment of Women on Underground Work in Mines, *The Cyprus Gazette* 1936, 703, 777.

⁶⁶⁶ Ο νόμος σχετίζεται με την προστατευτική νομοθεσία για την εργασία των γυναικών που θεσμοθετήθηκε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στον Δυτικό κόσμο και σταδιακά και στην περιφέρεια, ώστε να περιορίσει της συμμετοχή της γυναίκας στην αγορά εργασίας με διάφορα προσχήματα. Βλ. σχετικά, Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης*, ό.π., 26-27.

⁶⁶⁷ Το Λονδίνο μετά την παγκόσμια οικονομική ύφεση που είχε πλήξει περισσότερο τις αποικίες από τα κράτη της Δύσης – η πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων ήταν μεγαλύτερη από την αντίστοιχη πτώση των τιμών των βιομηχανικών αγαθών – θορυβημένο από τις μαζικές κινητοποιήσεις που ελάμβαναν χώρα στις αποικίες είχε προτρέψει τις κυβερνήσεις να προχωρήσουν σε μεταρρυθμίσεις και να λάβουν μέτρα ώστε να βελτιωθεί η διαβίωση των εργατών. Βλ. Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 170· Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, ό.π., 275-278.

για τη ρύθμιση διαφόρων εργασιακών ζητημάτων.⁶⁶⁸ Επίσης το Λονδίνο δεν είχε φέρει αντιρρήσεις στις σκέψεις το 1926, για τον έλεγχο της ανάπτυξης των ορυχείων της νήσου, μέσω της υιοθέτησης πολεοδομικών/κτηριοδομικών κανονισμών, αποστέλλοντας σχετικό νόμο της Sierra Leone.

Τόσο ο "προοδευτικός" Ronald Storrs, όσο και ο απολυταρχικός Richmond Palmer, οι οποίοι κυβέρνησαν τη νήσο τις περιόδους όπου καταγράφηκε η πλέον εντατική λειτουργία των ορυχείων (1923-1932 και 1933-1939 αντίστοιχα), παρά τις μεγάλες διαφορές που τους χαρακτήριζαν ως πολιτικά πρόσωπα και χαρακτήρες,⁶⁶⁹ είχαν ένα κοινό στόχο: την κάμψη του διογκούμενου εθνικισμού και την διατήρηση του *status quo* της νήσου χωρίς ταραχές, μέσω της εφαρμογής ευρείας κλίμακας μεταρρυθμίσεων, οι οποίες απέβλεπαν μεταξύ άλλων στην ανάπτυξη της οικονομίας και στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των Κυπρίων.⁶⁷⁰ Ο κομμουνισμός αποτελούσε επίσης απειλή, αλλά δευτερεύουσας σημασίας καθώς είχε θεωρηθεί τουλάχιστον τη δεκαετία του 1930 ότι είχε τεθεί υπό έλεγχο.⁶⁷¹

Στην κατεύθυνση της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου επί διακυβέρνησης Ronald Storrs το βάρος έπεσε στην κατάργηση του "φόρου υποτελείας" που αποτελούσε και τη μεγαλύτερη τροχοπέδη στην ανάπτυξη της νήσου, στη λύση του αγροτικού προβλήματος (τοκογλυφία, άρδευση κλπ.), καθώς και στην ανάπτυξη της δευτερογενούς παραγωγής, στη διαφήμιση των κυπριακών προϊόντων στο εξωτερικό, στην αναδιάρθρωση και ανάπτυξη των μεταφορών και στην τόνωση του τουρισμού.⁶⁷² Ο εξορυκτικός κλάδος, την εν λόγω περίοδο βρισκόταν σε φάση ραγδαίας ανάπτυξης, οι εταιρείες πραγματοποιούσαν σημαντικής κλίμακας επενδύσεις σε κατασκευαστικά έργα, απορροφούσαν μεγάλες μάζες ανέργων, παρήγαγαν πλούτο, και ρυθμιζονταν από ειδικό νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο μόλις που είχε

---

⁶⁶⁸ Για παράδειγμα έως το 1937 μια σειρά από αποικίες και προτεκτοράτα, όπως οι Μπαχάμες, η Μποτσουάνα, η Σουαζιλάνδη, η Κεϋλάνη, η Μάλτα, η Παλαιστίνη κ.α. είχαν νομικές πρόνοιες για τον καθορισμό κατώτατων μισθών. Βλ. Convention No. 26 concerning the Creation of Minimum Wages, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/2, 174-176.

⁶⁶⁹ Ο Ronald Storrs δεν πίστευε στην απολυταρχική διακυβέρνηση, αλλά στην συνεργασία με τους πολιτικούς του τόπου. Γνώριζε πολύ καλά τα ζητήματα της Μέσης Ανατολής, ήταν πολύγλωσσος (μιλούσε 6 γλώσσες) και είχε αποκτήσει κλασική παιδεία στο Πανεπιστήμιο του Cambridge. Η βρετανική εφημερίδα *Observer* είχε σχολιάσει με το διορισμό του ως κυβερνήτη της Κύπρου, πως η Κύπρος θα έπαυε να είναι σκουπιδότοπος των ξοφλημένων υπαλλήλων του Υπουργείου Αποικιών, ενώ ο ελληνικός τύπος της εποχής τον είχε χαρακτηρίσει φιλέλληνα. Ο Richmond Palmer κατείχε επίσης υψηλή μόρφωση, αλλά τάσσονταν υπέρ μιας απολυταρχικής διακυβέρνησης. Οι πολιτικές στα τέλη της διακυβέρνησής του είχαν συσχετιστεί από το αποικιακό γραφείο με την πολιτική φιλοσοφία του Μουσολίνι. Είχε προηγουμένως διατελέσει κυβερνήτης της Γκάμπια. Βλ. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 321-323, 556-557· Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., ⁶⁷⁰ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 326-327, 358· Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 4-5, 24-25, 174-175.

⁶⁷¹ Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 171 -173.

⁶⁷² Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 332-364· Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 181-182· Georghallides, *A Political and Administrative History*, ό.π., 403.

αρχίσει να εφαρμόζεται και υπό αυτά τα δεδομένα αποτελούσε έναν τομέα της οικονομίας, ο οποίος λειτουργούσε αποδοτικά με τεράστια οφέλη για την ανάπτυξη της νήσου.⁶⁷³

Αντίστοιχα και επί αυταρχικής διακυβέρνησης Richmond Palmer, το πρόβλημα για την ευημερία των Κυπρίων και την κάμψη του εθνικισμού δεν ήταν για την κυβέρνηση ο ραγδαία αναπτυσσόμενος κλάδος των ορυχείων, αλλά τα αγροτικά χρέη, τα οποία δεν είχε επιτευχθεί να ρυθμιστούν και η αναποτελεσματική γεωργική παραγωγή.⁶⁷⁴ Δυο εκθέσεις σταθμοί οι οποίες καθόρισαν τις πολιτικές ανάπτυξης και ευημερίας της νήσου που είχαν εκπονηθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930, με αντικείμενο την αγροτική ζωή και την οικονομική ανάπτυξη της Κύπρου είχαν καταδείξει ότι το σημαντικότερο πρόβλημα για την ευημερία της νήσου ήταν η γεωργική παραγωγή.⁶⁷⁵ Στη δεύτερη μάλιστα αμιγώς οικονομική έκθεση στον τομέα της εξορυκτικής βιομηχανίας αφιερώθηκαν μόλις 2,5 σελίδες επί συνόλου 103, καθώς δεν θεωρήθηκε ότι χρήζει μεταρρυθμίσεων.⁶⁷⁶

Οι τοπικές κυβερνήσεις θεωρούσαν υπό αυτές τις συνθήκες ότι τα ορυχεία λειτουργούσαν προς όφελος της ευημερίας της νήσου και ότι οι πολιτικές τους θα έπρεπε να είναι πολιτικές διευκολύνσεων παρά εμποδίων στη λειτουργία τους. Με αλλά λόγια οι εξορυκτικές εταιρείες αποτελούσαν για τις κυβερνήσεις πυλώνες οικονομικής ανάπτυξης και κατ' επέκταση σταθερότητας και ευημερίας και συνεπώς έπρεπε να είναι ισχυρές και οικονομικά εύρωστες για να συντηρούν και να αναπτύσσουν τον τεράστιο τομέα της εξορυκτικής βιομηχανίας, μέσω του οποίου βελτιώνονταν θεαματικά, λόγω της κλίμακας του κλάδου, οι σημαντικότεροι δείκτες ευρύτερα της οικονομίας της νήσου.⁶⁷⁷ Μέλημα συνεπώς των κυβερνήσεων δεν ήταν ο έλεγχος των εταιρειών, αλλά η στήριξή τους ακόμη και με κατά παραγγελία νομοθετήματα, τα οποία συνιστούσαν "νομικές ανωμαλίες,"⁶⁷⁸ που είχαν σχέση με υποχρεωτικές απαλλοτριώσεις για την υποστήριξη των παραγωγικών διαδικασιών, τροποποιήσεων στον

---

⁶⁷³ Όπως έχει ήδη επισημανθεί έως το 1930 τα μεταλλεύματα αποτελούσαν το 30% των εξαγωγών της αποικίας, συνεισφέροντας σημαντικά στην μέτρια άνοδο της ευημερίας της νήσου κατά την περίοδο 1925-1930. Την ίδια περίοδο οι επενδύσεις του Αμιάντου και της CMC ανέρχονταν σε £900.000, όταν όλες οι υπόλοιπες ξένες επενδύσεις στην αποικία δεν ξεπερνούσαν τις £175.000. Στην Ετήσια Έκθεση του 1929 για το Εμπόριο και τη Ναυτιλία αναφέρονταν "...The Mining Companies, as in previous years, continued to confer substantial benefits to the Colony both as regards revenue to the Government and in the payment of wages thus keeping up and even increasing the spending power of the people." Βλ. Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 120, 332-333· Trade and Shipping Report for the year ended 31st December, 1929, *The Cyprus Gazette* 1930, 150.

⁶⁷⁴ Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 25, 50-54, 174-175.

⁶⁷⁵ Ό.π., 25.

⁶⁷⁶ Oakden, Sir, *Report on the Finances*, ό.π. 20-23.

⁶⁷⁷ Για τη συνεισφορά των ορυχείων σε σημαντικούς οικονομικούς δείκτες της νήσου βλ. Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 75.

⁶⁷⁸ Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί από την Mircea Raianu για την περιγραφή αντίστοιχων νομικών "παρεκκλίσεων" ή "εκτροπών" προς όφελος μιας *company town* στην Ινδία για την εξυπηρέτηση της ανάπτυξης της παραγωγικής της δυναμικής. Βλ. Mircea Raianu, "A mass of anomalies": Land, Law, and Sovereignty in an Indian Company Town," *Comparative Studies in Society and History* 60, no. 2 (2018): 367-389.

περί εταιρειών νόμο, ειδικών προνοιών για την αδασολόγητη εισαγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού, μειωμένα τέλη εξαγωγών κ.α.⁶⁷⁹

Παράλληλα διαχρονικά την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι κυβερνήσεις της Κύπρου αντιλαμβάνονταν τις εταιρείες ως εναλλακτικούς κηδεμόνες χιλιάδων υπηκόων τους, καθώς τις απάλλασσαν από την κυβερνητική ευθύνη για την κηδεμονία τους.⁶⁸⁰ Οι εταιρείες με το δικό τους ανθρώπινο δυναμικό, τα δικά τους κεφάλαια και τις δικές τους υποδομές ήλεγχαν και παρείχαν εργασία και στέγη σε μια τεράστια μερίδα των πλέον εξαθλιωμένων Κυπρίων. Οι κυβερνήσεις τις ήθελαν ως ένα βαθμό “συνδιαχειριστές” της αποικίας ή πολύτιμους συμμάχους στο *project* του ιμπεριαλισμού και σε αυτή την επιδίωξη επί της σύντομης διακυβέρνησης Νίκολσον, είχε προταθεί ακόμη και η συμμετοχή εκπροσώπων των εταιρειών στο Νομοθετικό Συμβούλιο!⁶⁸¹ Η λειτουργία των ορυχείων ως παράλληλες κυβερνήσεις ή αποικίες εντός της αποικίας, όπως τις είχαν χαρακτηρίσει στελέχη της κυβέρνησης και μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, ήταν προς όφελος των γενικών συμφερόντων της κυβέρνησης για τη διαχείριση της μικρής αποικίας.

Ουσιαστικά με τους δικούς τους μηχανισμούς, χωρίς να επιβαρύνουν σημαντικά την κυβερνητική μηχανή, οι εξορυκτικές εταιρείες συντηρούσαν υπό αυστηρή εποπτεία μεγάλες μάζες χωρικών, μακριά από τις πόλεις που ανθούσε η εθνικιστική ρητορική και σε κλοιό ασφαλείας από τον λιγότερο επικίνδυνο, αλλά σταθερά ανερχόμενο κουμμουνισμό.⁶⁸² Η αστυνομία μάλιστα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 θεωρούσε ειδικά τον Αμίαντο ως κατάλληλο τόπο για την “εξορία” των “ταραχοποιών στοιχείων” της αποικίας, απαλλάσσοντας τις “φυσιολογικές” κοινωνίες από την παρουσία τους και την κυβέρνηση από την επιτήρησή τους.⁶⁸³

Με τη συνδρομή μερικών αστυνομικών, οι οποίοι στελέχωναν αστυνομικά τμήματα που κατασκευάζονταν με ίδια κεφάλαια των εταιρειών και με διοικητικές υποδομές που

---

⁶⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα, A Law to provide for the exemption from payments of duties of customs by the Cyprus Mines Corporation upon certain goods and materials, *The Cyprus Gazette* 1934, 463· A Law to Provide for the Construction of an Aerial Railway from Amiandos to Limassol, *The Cyprus Gazette* 1922, 176-179· “The council was to be summoned to an extraordinary meeting on July 25, 1931... The sole purpose of that meeting... was to be the amendment of the companies' law of 1922 in order to insert in it the concept of redeemable preferences shares. This was done at the urgent request of the Amiandos Asbestos Company which, in dire straits, was thus hoping to restructure its finances.” Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 638-639.

⁶⁸⁰ Η ευρωπαϊκή επέκταση στην Αφρική τη δεκαετία του 1880 είχε ανακηρυχθεί από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις ως “αποστολή εκπολιτισμού” σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, ενώ μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών προωθήθηκε η ιδέα του καθήκοντος της κηδεμονίας, η οποία στηρίχθηκε στη δικαιολογία ότι οι ιθαγενείς ήταν ευάλωτοι (ανυπεράσπιστοι) στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Βλ. Home και King, “Urbanism and Master Planning,” ό.π., 69-70.

⁶⁸¹ Georghallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, ό.π., 167,171,179.

⁶⁸² Βλ. σχετικά, Πρωτοπαπάς, *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., 271-306.

⁶⁸³ Divisional Police Officer's Report, August 1929, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 11.

κατασκευάζονταν από την κυβέρνηση περίξ των *company towns*,⁶⁸⁴ οι εταιρείες με τα διάφορα πλέγματα ελέγχου που εφαρμόζαν διαχειρίζονταν μια σημαντική μάζα ευάλωτων και εν δυνάμει επικίνδυνων πολιτών που θα μπορούσαν να πρωτοστατήσουν σε εξεγέρσεις και αντιιμπεριαλιστικούς αγώνες, κατόπιν χειραγώγησης και υποκίνησης από αστούς πολιτικούς και κομμουνιστικούς κύκλους.⁶⁸⁵

Ειδικά επί διακυβέρνησης Richmond Palmer, όπου είχε τεθεί ως στόχος η μείωση του κόστους των κυβερνητικών δαπανών και η εφαρμογή ενός συστήματος αποκέντρωσης της κυβερνητικής μηχανής για την αυστηρή εποπτεία του λαού σε όλες τις περιοχές της αποικίας και την παράλληλη διάσπαση των εθνικών πολιτικών μέσω της ανάδειξης τοπικών ζητημάτων,⁶⁸⁶ οι εξορυκτικές επιχειρήσεις με τον τρόπο που διοικούσαν και ήλεγχαν τις κοινότητες τους εξυπηρετούσαν με τον πλέον καλύτερο τρόπο τη λογική της αποκέντρωσης και τις πρωτοφανείς κυβερνητικές αυταρχικές πολιτικές της δεκαετίας του 1930.

Εκτός των παραπάνω, επιπλέον τροχοπέδη στην βελτίωση των συνθηκών εργασίας στα ορυχεία ήταν η μη αναγνώριση της ύπαρξης εργατικού ζητήματος στη νήσο από την κυβέρνηση και η μη υιοθέτηση εργατικής νομοθεσίας, καθώς θεωρούσε, εξετάζοντας σειρά επίσημων εκθέσεων και στατιστικών αναλύσεων, ότι η Κύπρος δεν είχε ουσιαστικά εργατική τάξη, με εξαίρεση την εργατική τάξη που στελέχωνε τα ορυχεία.⁶⁸⁷ Η πληθυσμιακή απογραφή του 1931 κατεδείκνυε πως οι Κύπριοι ήταν κυρίως αγρότες.⁶⁸⁸ Οι Ετήσιες Εκθέσεις της Κοινωνικής και Οικονομικής Προόδου των Κυπρίων της δεκαετίας του 1930 αναφέρονταν στην ανυπαρξία εργατικής τάξης στην Κύπρο με την γενικά αποδεκτή έννοια του όρου με εξαίρεση την ανερχόμενη εργατική τάξη των ορυχείων.⁶⁸⁹ Η οικονομική μελέτη του Oakden του 1935 χαρακτήριζε την μεταποιητική βιομηχανία ως ελάσσονος σημασίας (*minor industry*).⁶⁹⁰ Σε ειδική δε μελέτη του 1932, που αποσκοπούσε στη διερεύνηση της δυνατότητας εφαρμογής νομοθετικών ρυθμίσεων για την ασφαλιστική κάλυψη και την αποζημίωση των εργατών έναντι ατυχημάτων, για την ασφαλιστική κάλυψη έναντι ασθενειών καθώς και τον ορισμό των κατώτατων μισθών στα πλαίσια της κύρωσης διεθνών εργατικών συμβάσεων αναφέρονταν πως "η διαδικασία της εκβιομηχάνισης δεν έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις," πως "στην Κύπρο η βασική βιομηχανία είναι η γεωργία," και πως δεν υπήρχε "μια ξεκάθαρη

---

⁶⁸⁴ Georghiou, *British Colonial Architecture in Cyprus*, ό.π., 218-220· Commissioner Nicosia to the Colonial Secretary, 26 August 1931, Κρατικό Αρχείο, SA1 1101/1931, 2-3.

⁶⁸⁵ Σύμφωνα με την κυβέρνηση το εργατικό δυναμικό των ορυχείων αποτελούσε ένα "γόνιμο έδαφος για ταραχοποιούς," εξαιτίας του γεγονός ότι περιελάβανε "ένα μεγάλο ποσοστό των αμόρφωτων χωρικών" της νήσου. Βλ. Inspector of Mines and labour to the Colonial Secretary, 31 May 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 17.

⁶⁸⁶ Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 25.

⁶⁸⁷ Ό.π., 152-153, 172· Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 114, 158, 170.

⁶⁸⁸ *Cyprus, Report of the Census of 1931*, ό.π., 14-16.

⁶⁸⁹ Βλ. για παράδειγμα, *Annual Report on the Social and Economic Progress of the people of Cyprus, 1932*, 26· *Annual Report on the Social and Economic Progress of the people of Cyprus, 1935*, 29· *Annual Report on the Social and Economic Progress of the people of Cyprus, 1936*, 28.

⁶⁹⁰ Oakden, Sir, *Report on the Finances*, ό.π., 22-23.

γραμμή διαχωρισμού μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων,” στις πλείστες κατηγορίες των εργατών.⁶⁹¹ Τα αποτελέσματα της τελευταίας μελέτης ήταν καθοριστικά για την υιοθέτηση της αντίληψης και εκ μέρους του Υπουργού Αποικιών, πως υπήρχαν “πρακτικές δυσκολίες” στην εφαρμογή “μοντέρνας κοινωνικής νομοθεσίας” στις ιδιαίτερες συνθήκες της Κύπρου,⁶⁹² αλλά και για την απόφαση ανάληψης των καθηκόντων του Επιθεωρητή Εργασίας από τον Επιθεωρητή Μεταλλείων.⁶⁹³

Βάσει των παραπάνω στην Κύπρο το εργατικό δίκαιο που θα διασφάλιζε και δικαιώματα των αμιαντωρύχων και των μεταλλωρύχων συγκροτήθηκε από ελάχιστους νόμους οι οποίοι τέθηκαν σε ισχύ ως την ελάχιστη ανταπόκριση στις διεθνείς πιέσεις και στο σχετικό ενδιαφέρον του Ηνωμένου Βασιλείου για εφαρμογή τέτοιων προνοιών στις αποικίες. Συγκεκριμένα έως και το 1938, οι μόνοι σχετικοί νόμοι που είχαν τεθεί σε ισχύ ήταν αρκετά εξειδικευμένοι αφορώντας στην πλειονότητά τους ειδικά εργασιακά θέματα που δεν σχετίζονταν με τα ορυχεία. Επρόκειτο για νόμους που ελάμβαναν για παράδειγμα πρόνοια για την νυχτερινή εργασία των ανηλίκων στη βιομηχανία, το κατώτατο επιτρεπτό όριο ηλικίας για την εργασία των παιδιών στη θάλασσα, την προστασία έναντι ατυχημάτων στις φορτοεκφορτώσεις πλοίων και άλλους μετρημένους στα δάχτυλα τους ενός χεριού αντίστοιχους νόμους.⁶⁹⁴ Από αυτούς μόνο ο νόμος που αφορούσε στο κατώτερο όριο ηλικίας και στο μέγιστο επιτρεπτό ωράριο εργασίας των παιδιών στη βιομηχανία (1928, 1932), επηρέαζε τα ορυχεία.⁶⁹⁵

Ειδικά για τον εξορυκτικό κλάδο ο οποίος θεωρούνταν και ως η μόνη βιομηχανία που συγκροτούσε εργατική τάξη υπήρχε η θεώρηση αφενός ότι ο νόμος του 1925 περί μεταλλείων προστάτευε τους Κύπριους αμιαντωρύχους και μεταλλωρύχους περισσότερο από κάθε άλλον εργαζόμενο στην αποικία, καθώς προνοούσε αποζημιώσεις σε περιπτώσεις εργατικών ατυχημάτων, που δεν διασφαλιζονταν για άλλους εργαζόμενους και επαρκής εποπτεία που δεν υφίστατο για κανένα άλλο παραγωγικό τομέα,⁶⁹⁶ ενώ παράλληλα υπήρχε

---

⁶⁹¹ Report of the Committee appointed to study the Conventions & Recommendations adopted by the International Labour Conference at its Tenth and Eleventh Sessions and to report the possibility of applying the Conventions in the Colony of Cyprus, Cyprus 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/1, 17.

⁶⁹² P. Cunliffe Lister to the Governor H.E. Stubbs, 19 December 1932, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/1, 95-96.

⁶⁹³ Ο.π.

⁶⁹⁴ International Conventions Ratified by H.M. Govt. Their Application in Cyprus, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/3, 292-296.

⁶⁹⁵ Employment of Young Persons and Children Law, 1928, *The Cyprus Gazette* 1928, 215-217, 301-303; Employment of Young Persons and Children (Amendment) Law, 1928, *The Cyprus Gazette* 1928, 579; Employment of Young Persons and Children (Amendment) Law, 1930, *The Cyprus Gazette* 1930, 647; Employment of Young Persons and Children Law, 1932, *The Cyprus Gazette* 1932, 119-122.

⁶⁹⁶ “The petition implies that the employees of the Cyprus Mines Corporation live and labour under conditions of extreme hardship that the immediate enactment of legislation is requires to put matters right. It ignores the fact that of all industries in Cyprus, mining is the best provided for

και η θεώρηση πως οι εργάτες των ορυχείων δεν αντιμετώπιζαν ουσιαστικά προβλήματα και πως οι διαμαρτυρίες που εκφράζονταν τόσο από τους ίδιους, όσο και διαμέσου του τύπου ήταν υπερβολικές και κατασκευασμένες. Η κυβέρνηση πίστευε πως οι διαμαρτυρόμενοι εργάτες ήταν υποκινούμενοι από άτομα που εξυπηρετούσαν πολιτικές εκτός των ορυχείων και ειδικά από τους κομμουνιστές και πως ο τύπος είτε ήταν πολιτικά υποκινούμενος, είτε ήθελε απλά να λαϊκίζει, αυξάνοντας την κυκλοφορία του.⁶⁹⁷

Αυτή η αντίληψη ήταν απόρροια τριών κυρίως φαινομένων. Του ρατσισμού και της απαξίωσης των Κυπρίων, των πολύ δύσκολων συνθηκών διαβίωσης των Κυπρίων στους παραδοσιακούς οικισμούς της νήσου, αλλά και της λανθασμένης αποτίμησης της απόστασης που χώριζε τις συνθήκες εργασίας και κατοίκησης εντός και εκτός ορυχείων.

Κυβερνητικοί αξιωματούχοι διεπίστωναν για παράδειγμα το 1938, με μειωτική διάθεση και αρνητική προκατάληψη έναντι των Κυπρίων, ότι σε διάφορες κοινότητες συνέχιζαν οι χωρικοί να κτίζουν σπίτια "ανθυγιεινά, με ανεπαρκή ηλιασμό και κακό αερισμό.... όχι τόσο λόγω συντηρητισμού ή έλλειψης χρημάτων, όσο λόγω αδιαφορίας,"⁶⁹⁸ ενώ παράλληλα υπήρχαν και φωνές τόσο στον τύπο όσο και στις εταιρείες που δήλωναν ότι ο Κύπριος εργάτης ήταν κατώτερος παραγωγικά από τον μέσο εργάτη άλλων χωρών.⁶⁹⁹ Χαρακτηριστική αυτής της

---

in the matter of legislation and, I would add, that conditions of labour on the mines receive more periodic official supervision than in the case with any other industry." Inspector of Mines and Labour to the Commissioner Nicosia, 20 October 1936, SA1 1169/1936/1, Κρατικό Αρχείο, 41. "The labourers in the mining industry are already protected by Law 12 of 1925 and an energetic and efficient inspector of Mines is charged with general supervision of mining matters in all aspects." Βλ. Minute by His Excellency the Governor to the Members of the Advisory Council for their remarks and advice, 3 March 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 561/1937.

⁶⁹⁷ "It is significant that there is no outstanding complaint but that a variety of grievances have been formulated against the Corporation... It is the opinion of Management, with which I am strongly in agreement, that the local press is very largely to blame for the situation..." Βλ. Inspector of Mines and Labour to the Colonial Secretary, 24 August 1936, SA1 1169/1936/1, Κρατικό Αρχείο, σελ. 3-4. "...the present petition had not been drafted by the miners themselves, but that they have been "got at" by outside influences, which... bear the stamp of a subversive or communistic character... if the miners had only been left alone the strikes would never have taken place this summer... I was always under the impression that as a whole the employees of the Corporation were a satisfied body of men." Βλ. Inspector of Mines and Labour to the Commissioner Nicosia, 20 October 1936, SA1 1169/1936/1, Κρατικό Αρχείο, 40. "Housing and conditions are improving generally...However as there are so many newspapers and such a dearth of news to print the Editors are obviously glad of any opportunity to fill their newspapers." Βλ. Commissioner Nicosia to the Colonial Secretary, 21 Φεβρουαρίου 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 561/1937, 3. "There can be no question in my opinion that the campaign in some of the local newspapers against the mines is exaggerated, shortsighted, liable to breed unjustified discontent and to cause injury to the truth interests of Cyprus." Βλ. Minute by His Excellency the Governor to the Members of the Advisory Council for their remarks and advice, 3 March 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 561/1937.

⁶⁹⁸ Assistant Director of Education to the Colonial Secretary, 11 February 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 507/1938, 1.

⁶⁹⁹ "Εργασία στα Μεταλλεία," εφημερίδα: Ελευθερία, 26 Μαρτίου 1927. C.P. Manglis to the Commissioner of Nicosia, 19 February 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 561/1937, 1-2.

αντίληψης ήταν η έγγραφη δήλωση του τοπικού Έλληνα Διευθυντή της ΑΕΕΧΠΛ, ομοεθνή ουσιαστικά των Ελληνοκυπρίων, στην οποία ανέφερε:

"The Cypriot labour is acknowledged to be very lazy, and unskilled. As far as concerns mining I may say that the Cypriot miner produces once tenth of what the Continental miner does. Even the Egyptian Fellah produces twice what the miner here produces."⁷⁰⁰

Στις παραπάνω αντιλήψεις προστίθεται η μη κατανόηση των κακών συνθηκών εργασίας και κατοίκησης στα ορυχεία, καθώς δεν θεωρούνταν χειρότερες από τις συνθήκες που επικρατούσαν εκτός των ορυχείων ή αντιστρόφως θεωρούνταν τόσο τραγικές οι συνθήκες στις παραδοσιακές κοινότητες της νήσου, που φαινόταν πως δεν θα μπορούσαν να ήταν χειρότερες.

Σε αυτή την αντίληψη καταλυτικό ρόλο διαδραμάτισε η *Επισκόπηση της εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής* (βλ. ενότητα 2.5.1), η οποία αποτελούσε την πλέον συστηματική μελέτη χαρτογράφησης της ζωής των Κυπρίων χωρικών.⁷⁰¹ Στην εν λόγω έρευνα εκτός από τη μέση κυπριακή λαϊκή κατοικία, καταγράφονταν συνήθειες των Κυπρίων, ζητήματα προσωπικής υγιεινής, ασθένειες που έπλητταν τον πληθυσμό, ζητήματα εκπαίδευσης, κατοχής γης, αγροτικών χρεών κ.α. Σχεδόν σε όλες τις επιμέρους ενότητες της έρευνας οι συνθήκες στις οποίες διαβιούσαν οι Κύπριοι χωρικοί, περιγράφονταν με τα πλέον μελανά χρώματα.

Η κατοίκηση βέβαια στους παραδοσιακούς οικισμούς ήταν δύσκολη, αλλά απόλυτα σύμφωνη με μακραίωνες συνήθειες των Κυπρίων, σε αντίθεση με τους εξορυκτικούς οικισμούς και τις κλειστοφοβικές κατοικίες – υπνωτήρια που πρόσφεραν. Η παραπάνω όμως ποιοτική διαφορά που χώριζε ειδικά τη λαϊκή κατοικία από την εργατική κατοικία των ορυχείων δεν ήταν κατανοητή για τους Βρετανούς, αφενός διότι δεν υπήρχαν αντίστοιχα στοιχεία για την εργατική κατοικία των ορυχείων και αφετέρου διότι δεν αντιλαμβάνονταν τις ιδιαίτερες ποιότητες της λαϊκής κατοικίας. Οι Ευρωπαίοι και Αμερικανοί άποικοι έβλεπαν τους Κύπριους ως πρωτόγονους.⁷⁰²

Οι μόνες ουσιαστικές προσπάθειες χαρτογράφησης των συνθηκών κατοίκησης στις εξορυκτικές περιοχές πραγματοποιήθηκε από το 1937 και έπειτα, κατόπιν του ξεσπάσματος της επιδημίας της μηνιγγίτιδας και του γενικού φόβου για την εξάπλωση θανατηφόρων μεταδοτικών ασθενειών στη νήσο.⁷⁰³ Ο Επιθεωρητής Μεταλλείων παρόλο που ετησίως

---

⁷⁰⁰ Ό.π.

⁷⁰¹ Surridge, *Επισκόπησης της Εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής*, ό.π.

⁷⁰² Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω αναφορά συζύγου Αμερικανού εργαζόμενου στην CMC: "The life, dress, people, houses and villages, camels, donkeys and simple shepherds remind one so of the biblical stories and pictures that the latter become very real to us." Βλ. Everett, *Mining Memories on Cyprus*, ό.π., kindle location 342.

⁷⁰³ Health Office, *Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co. Ltd.)*, 6 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 8-31· Report of Director of Medical Services, Κρατικό Αρχείο, SA1

κατέθετε εκθέσεις με σειρά στοιχείων για τα ορυχεία, δεν αναφερόταν στα ζητήματα κατοίκησης, παραθέτοντας μόνο σε ορισμένες εκθέσεις τον αριθμό των νεοανεγειρόμενων κατοικιών.

Εξαιρεση είχαν αποτελέσει δυο σύντομες συμπληρωματικές εκθέσεις του 1927 και του 1930, όπου υπήρχαν αναφορές σε ζητήματα κατοίκησης ειδικά για τον Αμίαντο, χωρίς όμως και πάλι με επαρκή στοιχεία για την κατανόηση της κατάστασης των παρεχομένων κατοικιών.⁷⁰⁴ Οι εν λόγω εκθέσεις συντάχθηκαν για εσωτερική χρήση κατόπιν ενοχλητικών δημοσιευμάτων στον τύπο και επιστολών διαμαρτυρίας που δέχθηκε η κυβέρνηση. Στην πρώτη ο Επιθεωρητής Μεταλλείων αναγνώριζε ως πρόβλημα την εγγύτητα των κατοικιών με τους χώρους εξόρυξης και τον συνωστισμό, επισημαίνοντας όμως τις προσπάθειες της εταιρείας για τη διατήρηση συνθηκών υγιεινής, αλλά και την πρόθεσή της για την απομάκρυνση των κατοικιών από τα ορυχεία, ενώ στη δεύτερη κατέγραφε πως οι υποδομές κατοίκησης δεν έχουν αλλάξει, αλλά οι εργάτες έχουν μειωθεί. Και από τις δυο εκθέσεις διαφαίνεται πως δεν είχε προηγηθεί κάποια ουσιαστική χαρτογράφηση της κατοικίας, ενώ δεν καταγραφόταν καμία δυσφορία έναντι των πρακτικών της εταιρείας.

Οι Βρετανοί ήταν πεπεισμένοι πως ήταν τόσο άθλιες οι συνθήκες στις αγροτικές κοινότητες της νήσου που θα ήταν πολυτέλεια η οποιαδήποτε ουσιαστική ενασχόληση με τις συνθήκες κατοίκησης στα ορυχεία. Όπως φαίνεται και από την αναφορά που καταγράφηκε παραπάνω, περί ηλιασμού, αερισμού και υγιεινής, οι Βρετανοί δεν μπορούσαν να αντιληφθούν ούτε την οργανική σχέση των κυπριακών λαϊκών κατοικιών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τόπου, όπως το κλίμα αλλά ούτε και το ιδιαίτερο πλαίσιο κατοίκησης της νήσου.⁷⁰⁵ Το 1936 ο Επιθεωρητής Μεταλλείων σε επιστολή του προς τον Έπαρχο Λευκωσίας, κατέγραφε την απορία του, με μια δόση αγανάκτησης, για το τι σήμαινε το αίτημα των μεταλλωρύχων της CMC "για βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης," συμπληρώνοντας πως "πιθανώς θα αφορούσε την καταβολή υψηλότερων μισθών."⁷⁰⁶

509/1937, 13-15· Director of Medical Services to the Colonial Secretary, 3 June 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 509/1937, 26-27.

⁷⁰⁴ Inspector of Mines to the Director of Public Works, 20 September 1927, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 16-18· Inspector of Mines, Report on Conditions affecting Labour on Mines in Cyprus, 7 August 1930, Κρατικό Αρχείο, SA1 560/1927, 21-26.

⁷⁰⁵ Για τη βιοκλιματική διάσταση της κυπριακής λαϊκής αρχιτεκτονικής βλ. Μαρία Φιλοκύπρου και Αιμίλιος Μιχαήλ, επιμ., *Η Βιοκλιματική Διάσταση της Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής της Κύπρου* (Λευκωσία: 2014)· Maria Philokyprou, et al., "Environmentally responsive design in Eastern Mediterranean. The case of vernacular architecture in the coastal, lowland and mountainous regions of Cyprus," *Building and Environment*, 111 (2017): 91-109· Maria Philokyprou, et al., "Thermal performance assessment of vernacular residential semi-open spaces in Mediterranean climat," *Indoor and Built Environment* 27, 8 (2018): 1050-1068.

⁷⁰⁶ Inspector of Mines and Labour to Commissioner Nicosia, 20th October 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 41.

Πέραν όμως από το ζήτημα της στέγης στα ορυχεία, το οποίο δεν φαινόταν τόσο δυσμενές στην οπτική των Βρετανών συγκαταλέγονταν και άλλα ζητήματα τα οποία δεν τα συμμαρτίζονταν οι Βρετανοί και για τα οποία διαμαρτύρονταν οι Κύπριοι, όπως τα χαμηλά ημερομίσθια, για τα οποία ισχυριζόταν η κυβέρνηση στην εσωτερική της αλληλογραφία, πως ήταν ικανοποιητικά.⁷⁰⁷

Σε διάφορες επίσημες κυβερνητικές εκθέσεις καταγράφονταν πως η CMC παρείχε τα καλύτερα ημερομίσθια στην αποικία, γεγονός που ήταν πράγματι αληθές.⁷⁰⁸ Τα ημερομίσθια όμως στην αποικία ήταν τόσο χαμηλά, τα οποία είτε δεν επαρκούσαν είτε οριακά επαρκούσαν για μια οριακή διαβίωση.⁷⁰⁹ Επιπλέον οι εκθέσεις που αναφέρονταν στα ημερομίσθια των ορυχείων κατέγραφαν τους μέσους όρους των απολαβών των εργατών για επιμέρους εργασίες (πχ. υπόγεια ή επιφανειακή εξόρυξη) συμπεριλαμβανομένων των απολαβών των εργολάβων ή των επιστατών, οι οποίοι ελάμβαναν σαφώς πιο υψηλά ημερομίσθια από τους απλούς εργάτες. Επίσης δεν λαμβανόταν υπόψη η καταβολή ενοικίου την οποία δεν επωμίζονταν τα νοικοκυριά των παραδοσιακών οικισμών,⁷¹⁰ οι αποκοπές για υγειονομική περίθαλψη,⁷¹¹ οι υπερχρεώσεις των καντινών και το μονοπώλιο του άρτου στον Αμιάντο, η χρέωση εργαλείων και υλών που απαιτούνταν για την εξόρυξη στην περίπτωση της CMC, ποινές (πρόστιμα) που βεβαίωναν οι επιστάτες στους εργάτες, έξοδα μετακινήσεων από και προς τα ορυχεία και η μη δυνατότητα για πολλούς εργάτες συμπληρωματικού εισοδήματος ή παράπλευρης απόκτησης τροφής από την οικιακή παραγωγή (κηπευτικά είδη, πουλερικά, λάδι, κρασί, οικιακή παρασκευη άρτου κ.α.).

Τα μεγαλύτερα ημερομίσθια που πρόσφερε η CMC τελικά συρρικνώνονταν σημαντικά υπό τις παραπάνω συνθήκες. Τα χαμηλότερα ημερομίσθια του Αμιάντου, στην ουσία ήταν ασύγκριτα πιο χαμηλά από αυτά που αποτυπώνονταν στις εκθέσεις, αν ληφθεί υπόψη το

---

⁷⁰⁷ Ό.π., 40-41.

⁷⁰⁸ Ό.π.

⁷⁰⁹ Στην Επισκόπηση της Εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής περιγραφόταν το βασικό καθημερινό διαιτολόγιο ως ακολούθως: "Το πρωί ο άρτος τρώγεται με μικρόν τι τεμάχιον τυρού ή ολίγας ελαίας, την μεσημβριάν έτερον τεμάχιον άρτου με εν κρόμμυσον, μιαν ξηράν ρέγγαν, ή και πάλιν τυρόν ή ελαίας....Την εσπέραν μαγειρεύονται λαχανικά δι'ελαίου." Βλ. *SurrIDGE, Επισκόπησης της Εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής*, ό.π., 29-30.

⁷¹⁰ Τα ημερομίσθια στην CMC το 1936 ήταν 2,45 σελήνια για τους μεταλλωρύχους και από 1,45 έως 2 σελήνια για τους εκπαιδευμένους μεταλλωρύχους (*beginners*) και τα άτομα που κάλυπταν βοηθητικές εργασίες (π.χ. κουβάλημα νερού), ενώ το ενοίκιο των παρεχόμενων κατοικιών ήταν από 6 έως 8 σελήνια το μήνα. Βλ. *Inspector of Mines and Labour to the Commissioner Nicosia*, 20 October 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 41· *Speech delivered at Hashim Ombashi's café from 6.45 a.m. to 7.50 a.m. on 31st August, 1936, by Yorghos Sofokli of Analyonta at Manonouni*, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 15.

⁷¹¹ Στην υπόλοιπη αποικία ήταν δωρεάν για τα άτομα που δεν είχαν επαρκές εισόδημα. Βλ. *Report of the Committee appointed to study the Conventions & Recommendations adopted by the International Labour Conference at its Tenth and Eleventh Sessions and to report the possibility of applying the Conventions in the Colony of Cyprus, Cyprus 1932*, Κρατικό Αρχείο, SA1 918/1930/1, 8· *Manonouni Miners Committee, 6th Meeting, 23 February 1940*, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 44-45.

αισχροκερδές υψηλό κόστος του άρτου, που αποτελούσε και το κύριο διατροφικό συστατικό του καθημερινού διαιτολογίου των εργατών.

Τέλος στο φαινόμενο της σχεδόν παντελούς έλλειψης πίεσης από την κυβέρνηση προς τις εξορυκτικές εταιρείες διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο και οι στενές σχέσεις των κυβερνητικών αξιωματούχων με στελέχη των εταιρειών, οι οποίες ευνοούνταν από τα ιδιαίτερα δεδομένα της αποικίας. Η αποικία λόγω κλίμακας διοικούνταν από ελάχιστους Βρετανούς αξιωματούχους, για τους όποιους είχαν δημιουργηθεί λιγοστοί μόνο χώροι εκτόνωσης και αναψυχής ακριβώς λόγω του περιορισμένου αριθμού τους.⁷¹² Αποικιακές πόλεις δεν υπήρχαν, ούτε μεγάλοι πληθυσμοί ευρωπαίων αποίκων, αλλά ούτε και σημαντικός αριθμός ευρωπαϊών επιχειρηματιών (εμπόρων, βιομηχάνων κ.α.), καθώς η Κύπρος δεν είχε συγκεντρώσει σημαντικά ξένα κεφάλαια και επενδύσεις για την ανάπτυξη άλλων βιομηχανιών πέραν της εξορυκτικής βιομηχανίας. Έτσι οι λιγοστές δεκάδες των οικογενειών των Ευρωπαίων και Αμερικανών ανώτερων στελεχών των ορυχείων, αποτελούσαν μια σημαντική δεξαμενή εύρεσης φίλων για τους Βρετανούς αξιωματούχους, ενώ και οι υποδομές αναψυχής που προσφέρονταν ειδικά στις *company towns* συνιστούσαν μια ιδιαίτερα σημαντική διέξοδο χαλάρωσης και κοινωνικοποίησης των Βρετανών. Στις εξορυκτικές *company towns* υπήρχαν γήπεδα τένις, κλειστές λέσχες αναψυχής, πολυτελείς αίθουσες εκδηλώσεων, το μεγαλύτερο γήπεδο γκολφ της αποικίας, αλλά και πολυτελείς κατοικίες στις οποίες διοργανώνονταν δεξιώσεις. Οι *company towns* πέρα από περιοχές σκληρής εργασίας και αφόρητης κατοίκησης ήταν και τόποι διεξαγωγής υπερτοπικών αθλητικών εκδηλώσεων και κοσμικών γεγονότων.⁷¹³

---

⁷¹² Οι υποδομές αναψυχής των Βρετανών περιορίζονταν σε μικρές λέσχες και γήπεδα στην πρωτεύουσα και στο θερινό διοικητικό κέντρο της κυβέρνησης στο όρος Τρόοδος.

⁷¹³ "The staff of the Skouriotissa Mines were the hosts at the Pendaria Golf Club on Sunday last, when they entertained and played a visiting team from Nicosia...the event... proved to be a great success both form a golf and social point of view...Among the large party who went form Nicosia were: Mr and Mrs D.L. Blunt, Mr and Mrs Godwin Austin...Messrs King... Βλ. "Golf at Pendaria," εφημερίδα: *Cyprus Mail*, 22 Ιανουαρίου 1935· "Έσχε μεγάλην επιτυχίαν το απρεμιντί, το οποίο έδωκε το παρελθόν Σάββατον εις το Recreation House το Amiantos Tennis Club. Εις τούτον προσήλθαν και πλείστοι εκ Τροόδους." Βλ. "Εξ Αμιάντου," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 2 Ιουλίου 1930· "Τόσο το καλοκαίρι όσο και το χειμώνα οι χοροί στον Αμιάντο είναι ... απαραίτητοι [τα αποσιωπητικά είναι του αρθρογράφου της εφημερίδας] και συχνοί. Γίνονται όλοι στην ειδική αίθουσα του μεγάρου του Κάπτταιν Τζιέγκη πάνω στην άκρη ενός βουνού. Σε κάθε χορό συγκεντρώνονται οικογενειακώς όλοι οι Τμηματάρχες του μεταλλείου και άλλοι εκλεκτοί και εκλεκτές. Είναι αλήθεια πως στους χορούς το γλεντούν πολύ ευχάριστα και διαλύονται σχεδόν κατά κανόνα τις αυγινές ώρες," βλ. "Αι Έρευναι της Εσπερινής, Το Μεταλλείον Αμιάντου, Αι Συνθήκαι της Ζωής των Εργατών," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 20 Οκτωβρίου 1937· "Halloween was duly observed with traditional ceremony at Skouriotissa last Saturday night when the entire staff of the Cyprus Mines Corporation and a number of guests enjoyed a great Halloween party given at the Skouriotissa Club...Mines staff, including wives and families total over a hundred of people," βλ. "Here and There," εφημερίδα: *Cyprus Mail*, 2 Νοεμβρίου 1936· "...διοργανώθη χορός... εν τη μεγάλη αιθούση της οικίας του γεν. διευθυντή [Αμιάντου]... Οι κεκλημένοι εχόρευσαν

Η αποικία ήταν τόσο μικρή που η προσπέλαση με ιδιωτικά αυτοκίνητα δεν ήταν δύσκολη από τις κύριες πόλεις της νήσου. Η απόσταση της *company town* – δικτύου της CMC από τη Λευκωσία επέτρεπε ακόμη και μονοήμερες αποδράσεις και ο Αμίαντος απέιχε μόλις μερικά χιλιόμετρα από το θερινό διοικητικό κέντρο της κυβέρνησης, που βρισκόταν επίσης στο όρος Τρόδος. Και οι δυο *company towns* ήταν ιδανικοί τόποι για ενδιάμεσες στάσεις ξεκούρασης κατά τη διαδρομή των κυβερνητικών αξιωματούχων από τη Λευκωσία στο Τρόδος και αντίστροφα.⁷¹⁴ Σε διάφορα κοσμικά γεγονότα ή αθλητικές συναντήσεις συχνά συνυπήρχαν στελέχη και των δυο μεγάλων εταιρειών, καθώς τα ανώτερα στελέχη τους, είχαν επίσης αναπτύξει διαπροσωπικές σχέσεις βιώνοντας στις ιδιαίτερες συνθήκες της αποικίας.⁷¹⁵ Παράλληλα και τα στελέχη των εταιρειών από την πλευρά τους, επισκέπτονταν τη Λευκωσία και το Τρόδος συμμετέχοντας σε κοινωνικά δρώμενα της αποικίας εκτός των *company towns*.⁷¹⁶

2.7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Την περίοδο του Μεσοπολέμου αμερικανικά και ευρωπαϊκά κεφάλαια με τη συνδρομή της αποικιακής κυβέρνησης εκμεταλλεύτηκαν εντατικά, τεράστια κοιτάσματα του ορυκτού πλούτου της νήσου, για την τροφοδότηση βιομηχανιών δυτικών χωρών συμπεριλαμβανομένης της ναζιστικής Γερμανίας. Η ραγδαία ανάπτυξη του εξορυκτικού κλάδου επωφελήθηκε αρχικά από την άνοδο της παγκόσμιας οικονομίας την περίοδο 1924-1929, ενώ μετά το τέλος της παγκόσμιας ύφεσης, από την εκμετάλλευση νέων κοιτασμάτων, από τις μεγάλες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν σε παραγωγικές υποδομές και από την συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση των κυπριακών μετάλλων.

Το 1936 οι εξαγωγές των ορυκτών υπερέβησαν τις εξαγωγές των γεωργικών προϊόντων, το 1938 αντιστοιχούσαν στο 62,7% των συνολικών εξαγωγών της αποικίας, ενώ ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η εξορυκτική δραστηριότητα απασχολούσε την πιο πολυπληθή εργατική δύναμη της νήσου. Η εξορυκτική βιομηχανία είχε διέλθει το στάδιο της “διερεύνησης” και είχε εισέλθει στο στάδιο της αποδοτικής λειτουργίας, για να καταστεί μετά από αιώνες και πάλι η βαριά βιομηχανία της νήσου, μετατρέποντας την αγροτική Κύπρο εκτός από

μέχρι των πρωινών ωρών υπό τους ήχους της τέλειας ιταλικής τζαζ...” βλ. “Εξ Αμιάντου,” εφημερίδα: *Ελευθερία*, 20 Φεβρουαρίου 1929.

⁷¹⁴ Ο David Lavender αναφέρει ότι το μεταλλείο της CMC είχε γίνει μια διάσημη στάση τόσο για τους Βρετανούς αξιωματούχους, όσο και για τους στρατιώτες που μετέβαιναν στη δροσιά του Τρόδους. Βλ. Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 110.

⁷¹⁵ Everett, *Mining Memories on Cyprus*, ό.π., kindle locations 804-808.

⁷¹⁶ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 110, 120· Everett, *Mining Memories on Cyprus 1923-1925*, ό.π.

γεωστρατηγικού ενδιαφέροντος αποικία σε μια επιπλέον αποικία εκμετάλλευσης φυσικών πόρων.

Η ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας στηρίχθηκε στις εργασίες πέντε κυρίως εξορυκτικών συνόλων, διαφορετικών χαρακτηριστικών και δυναμικής, τα οποία λειτούργησαν ανεξάρτητα μεταξύ τους. Επρόκειτο για τα εξορυκτικά σύνολα του Αμιάντου, της CMC και της Λίμνης, τα οποία είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και τα εξορυκτικά σύνολα της ΑΕΕΧΠΛ και του Χρωμίου που αναπτύχθηκαν ουσιαστικά προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930.

Το εξορυκτικό σύνολο του Αμιάντου, που είχε συγκροτηθεί προπολεμικά ως *company village* αναπτύχθηκε ραγδαία τη δεκαετία του 1920, με την κατασκευή νέων παραγωγικών και μεταφορικών υποδομών, εκατοντάδων εργατικών κατοικιών και εγκαταστάσεων συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης, μετασχηματιζόμενο σε μια ιδιαίτερα σημαντική για τη νήσο εξορυκτική *company town*, της οποίας οι εργασίες χαρακτηρίζονταν από τη διάσταση της εποχικότητας. Η εποχική *company town* του Αμιάντου στα τέλη της δεκαετίας του 1920 φιλοξενούσε κατά τους θερινούς μήνες πληθυσμούς που υπερέβαιναν τους αντίστοιχους κύριων πόλεων της νήσου (έως και περί τις 10.000 άτομα), ενώ και τη δεκαετία του 1930, παρά τη μειωμένη παραγωγή, συνέχισε να λειτουργεί για την κλίμακα της Κύπρου ως ένα τεράστιο μπαλόνι εργασίας και κατοίκησης, που γέμιζε και άδειαζε περιοδικά από χιλιάδες Κυπρίων χωρικών.

Το αντίστοιχο εξορυκτικό σύνολο της CMC ανέπτυξε επίσης μεγάλης κλίμακας παραγωγικές, μεταφορικές και οικιστικές υποδομές, με επίκεντρο την ευρύτερη περιοχή του Κόλπου της Μόρφου, στο πλαίσιο επίσης αλληπάλληλων κατασκευαστικών προγραμμάτων, τα οποία ήταν συνεχή έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Το εν λόγω εξορυκτικό σύνολο διαμόρφωσε μια *company town*, υπό τη μορφή δικτύου, την οποία συνέθεταν τέσσερις εξορυκτικές περιοχές, τρεις οικισμοί, εξαγωγικό και μεταλλουργικό κέντρο, διοικητικό κέντρο, κέντρο κοινωνικών εξυπηρετήσεων του ανώτερου προσωπικού, νοσοκομείο (σε ανεξάρτητη θέση) και σιδηροδρομικό δίκτυο.

Στους εργατικούς οικισμούς της CMC διέμεναν το 1931, προ της ολοκλήρωσης των οικιστικών της προγραμμάτων και μεσούσης της διεθνούς οικονομικής ύφεσης περί τα 2.135 άτομα, ενώ προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930, οπότε η εταιρεία απασχόλησε έως και 6.000 άτομα κατά μέσο όρο ετησίως, η *company town* - δίκτυο πρέπει να παρείχε στέγη σε επιπλέον χιλιάδες εργάτες.

Δεδομένου ότι το δίκτυο των περιοχών που συνέθετε το εξορυκτικό σύνολο της εταιρείας γεινίαζε με αρκετές παραδοσιακές κοινότητες της νήσου και των πολιτικών της εταιρείας στη διαχείριση της παραγωγής και του εργατικού δυναμικού, οι εν λόγω παραδοσιακές κοινότητες λειτούργησαν ως ένα συμπληρωματικό μη ελεγχόμενο δίκτυο οικισμών, το οποίο χαρακτηρίζονταν από την συνεχώς αυξανόμενη εμπλοκή του στις εργασίες της εταιρείας,

γνωρίζοντας συνθήκες ουσιαστικής μονοανάπτυξης. Οι εν λόγω οικισμοί κατέγραψαν ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση, γνώρισαν έντονη οικοδομική δραστηριότητα, φαινόμενα συνωστισμού (*overcrowding*) και πορνείας, ενώ στον οικισμό της Λεύκας η κυβέρνηση υποχρεώθηκε να ιδρύσει επαρχιακό διοικητήριο και άλλες κυβερνητικές υπηρεσίες. Αντίστοιχα φαινόμενα δεν παρατηρήθηκαν στο οικιστικό δίκτυο της περιοχής του Αμιάντου, λόγω της συνεκτικότερης χωρικής οργάνωσης, της σχετικής απομόνωσης, της εποχικότητας των εργασιών και των πολιτικών της εταιρείας στη διακίνηση αγαθών και προσώπων.

Η ΑΕΕΧΠΛ ανέπτυξε στα τέλη της δεκαετίας του 1930, το τρίτο σημαντικότερο εξορυκτικό σύνολο της νήσου, σε μια ιδιαίτερα μεγάλη γεωγραφική έκταση για την κλίμακά του. Επρόκειτο για ένα ασυνεχές και κατακερματισμένο βιομηχανικό σύνολο, που διοικούνταν από την πρωτεύουσα Λευκωσία, το οποίο συνέθεταν τρεις εξορυκτικοί τόποι και ένα εξαγωγικό κέντρο. Στις υποδομές της εταιρείας περιλαμβάνονταν σιδηροδρομική γραμμή, λιμενικές υποδομές, εργοστάσια εμπλουτισμού, εργαστήρια και λιγοστές εργατικές κατοικίες. Η συντριπτική πλειονότητα των εργατών προερχόταν από τα οικιστικά δίκτυα των τεσσάρων διακριτών περιοχών δραστηριοποίησής της, όπου και συνέχισαν να διαμένουν, ενώ στην εξορυκτική περιοχή Ασγάτας – Καλαβασού, όπου απασχολήθηκε σημαντική εργατική δύναμη, αρκετοί εργάτες που προέρχονταν από άλλες περιοχές στεγάστηκαν σε ανθυγιεινά καταλύματα των γειτνιαζόντων παραδοσιακών οικισμών. Η εταιρεία στο ολιγοετές διάστημα που κατόρθωσε να παράγει μεταλλεύματα (1937-1939) απασχόλησε έως και 906 άτομα κατά μέσο όρο ετησίως, αυξάνοντας την εργατική δύναμη της εξορυκτικής βιομηχανίας περίπου κατά 10%. Εξαιτίας των εργασιών της ΑΕΕΧΠΛ μερικές ακόμη αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες της νήσου ήρθαν σε επαφή με τη βιομηχανική παραγωγή, τη μαζική μισθωτή εργασία και τη δύναμη του ξένου κεφαλαίου.

Οι εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν στην Λίμνη και στο Χρώμιο κατέγραψαν επίσης σημαντικά μεγέθη παραγωγής στα τέλη της δεκαετίας του 1930, συνεισφέροντας στη ραγδαία άνοδο της βιομηχανίας των ορυκτών της περιόδου 1937-1939. Οι παραπάνω εταιρείες ανέπτυξαν επίσης παραγωγικές και μεταφορικές υποδομές και λιγοστές εργατικές κατοικίες, απασχολώντας το μέγιστο περί τα 200 άτομα η καθεμία. Οι πλείστοι εργάτες προέρχονταν από τα οικιστικά δίκτυα των περιοχών δραστηριοποίησής τους, όπου και συνέχισαν να διαμένουν.

Στις εργασίες της εξορυκτικής βιομηχανίας, εξαιτίας της μεγάλης διασποράς των εξορυκτικών συνόλων στον κυπριακό χάρτη και της ανέχειας που μάλιστα γενικά τον κυπριακό πληθυσμό εργάστηκαν Κύπριοι χωρικοί από σχεδόν όλες τις περιοχές της νήσου. Οι περισσότεροι όμως εκ των εργατών προέρχονταν από την επαρχία της Πάφου, λόγω της μεγαλύτερης ανέχειας που μάλιστα τον εκεί πληθυσμό και από τους οικισμούς που γειτνίαζαν των εξορυκτικών συνόλων, όπως αυτών του Κόλπου της Μόρφου, των κεντρικών περιοχών του όρους Τρόδος, και των βόρειων και νοτιοανατολικών παρυφών του έως τις ακτές.

Στο σύνολό τους οι εξορυκτικές εταιρείες για να υποστηρίξουν το εξορυκτικό έργο κατασκεύασαν εκατοντάδες εργατικές κατοικίες και υποδομές συνοδευτικών χρήσεων κατοίκησης, σειρά μύλων και εργοστασίων εμπλουτισμού, υψηλής ισχύος ηλεκτροπαραγωγικούς σταθμούς, σύγχρονα εργαστήρια, μεταφορικές υποδομές σταθερής τροχιάς, τεχνικά έργα για την υπόγεια εξόρυξη και λιμενικές υποδομές, διαμορφώνοντας ένα ευρύ σύνολο τόπων εργασίας και κατοίκησης, το οποίο χαρακτηριζόταν από την εντατική βιομηχανική παραγωγή και την προσφορά μαζικής μισθωτής εργασίας.

Η δευτερογενής παραγωγή την ίδια περίοδο συνέχισε να παραμένει περιορισμένη, καθώς τα εργοστάσια των αστικών κέντρων που εξυπηρέτησαν κυρίως την επεξεργασία γεωργικών προϊόντων, παρόλο που αυξάνονταν συνέχισαν να είναι λιγοστά, κατασκευασμένα κατά τα παραδοσιακά πρότυπα και ελάχιστα μηχανοποιημένα, απασχολώντας μερικές δεκάδες εργατών, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων. Έτσι ενώ στις πόλεις της νήσου ασθενικές εταιρείες προσπαθούσαν για παράδειγμα να ηλεκτροφωτίσουν λίγες εκατοντάδες κατοικιών αντιμετωπίζοντας προβλήματα και τα εργοστάσια της επεξεργασίας των γεωργικών προϊόντων κατασκευάζονταν με λιθοδομές και ξύλινες δίριχτες στέγες, εταιρείες κολοσσοί σχεδίαζαν και εξόπλιζαν υψηλής ισχύος ηλεκτροπαραγωγικούς σταθμούς στον Ξερό και στον Αμίαντο, μηχανικοί από την Καλιφόρνια κατασκεύαζαν με δομικό σίδηρο εργοστάσια εμπλουτισμού, ενώ με σπλισμένο σκυρόδεμα κατασκευάστηκαν κτήρια (Σκουριώτισσα), γαλαρίες (Μαυροβούνι) και πυλώνες στη θάλασσα (Βασιλικό).

Τα εξορυκτικά σύνολα αποτέλεσαν την περίοδο του Μεσοπολέμου τους πλέον σημαντικούς τόπους εξοικείωσης των Κυπρίων με οργανωμένα συστήματα παραγωγής, τόπους υποδοχής και λειτουργίας σύγχρονων ηλεκτρομηχανολογικών εξοπλισμών, τόπους εφαρμογής σύγχρονων υλικών και κατασκευαστικών πρακτικών της οικοδομικής βιομηχανίας και τόπους μαζικού μετασχηματισμού των Κυπρίων χωρικών σε εργάτες ή αγροτοεργάτες, μετατρέποντας εκατοντάδες Κυπρίων σε "σύγχρονους" τεχνίτες ή οικοδόμους.

Παράλληλα τα εξορυκτικά σύνολα, καθώς μετατράπηκαν στα πλέον ισχυρά παραγωγικά κέντρα της νήσου, πραγματοποιώντας εξαγωγές που υπερέβησαν σε αξία τις συνολικές εξαγωγές της νήσου, οι λιμενικές εγκαταστάσεις που αναπτύχθηκαν στον Ξερό, στο Μαυρόλι, στις ακτές της Λεμεσού (περιοχή Εναέριου) και στο Βασιλικό απέκτησαν μεγαλύτερη οικονομική σημασία από τις κυβερνητικές λιμενικές υποδομές που διέθετε η Κύπρος στις παράλιες πόλεις και σε διάφορες άλλες θέσεις της ακτογραμμής όπου κατασκευάστηκαν αποβάθρες για την εξαγωγή αγροτικών προϊόντων. Ουσιαστικά οι λιμενικές υποδομές των εξορυκτικών εταιρειών δημιούργησαν ένα σύνολο ιδιωτικών μονοεξαγωγικών κέντρων, το οποίο υποστηρίχθηκε από ιδιωτικά δίκτυα χερσαίων μεταφορών (σίδηροδρόμους, εναέρια καλωδιωτά συστήματα μεταφοράς κ.λπ.), χωρίς να αναπροσαρμοστούν τα μεταφορικά δίκτυα της αποικίας ή να δημιουργηθούν νέα,

εξυπηρετώντας παράλληλα άλλες λειτουργίες ή ανάγκες της νήσου, όπως συνέβη σε άλλες αποικίες.

Κυρίαρχο ρόλο στην ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας αποτέλεσαν τα εξορυκτικά σύνολα του Αμιάντου και της CMC, τα οποία διαμόρφωσαν μεγάλης κλίμακας υποδομές παράλληλης εργασίας και κατοίκησης. Και τα δυο εξορυκτικά σύνολα παρόλο που σχηματοποιήθηκαν κατά φάσεις, στο πλαίσιο μη μακρόπνοων προγραμματισμών ή σχεδιασμών, ακολούθησαν ποικίλες στρατηγικές στην οργάνωση του χώρου, οι οποίες αναπαρήγαγαν ευρέως διαδεδομένες στρατηγικές στην οργάνωση αντίστοιχων βιομηχανικών κοινοτήτων.

Στην περίπτωση του Αμιάντου οι κύριες στρατηγικές είχαν ως στόχο την άμεση εγγύτητα της κατοικίας των εποχικών εργατών με τα ορυχεία, τη χωρική απόσταση μεταξύ μόνιμων και εποχικών εργατών, αλλά και ταξικούς και παράλληλα φυλετικούς διαχωρισμούς. Στους οικισμούς που συγκρότησαν το δίκτυο της CMC ακολουθήθηκε η λογική της ζωνοποίησης των χρήσεων γης, με κύριο ζητούμενο τη χωρική απόσταση μεταξύ των ορυχείων και των παραγωγικών εγκαταστάσεων από τις υποδομές κατοίκησης. Στις περιοχές κατοικίας εφαρμόστηκαν επιπλέον ζωνοποιήσεις, οι οποίες στόχευαν στη συγκέντρωση των χρήσεων εμπορίου και αναψυχής, στο διαχωρισμό της κατοικίας των οικογενειών από την αντίστοιχη των ελεύθερων εργατών, και στον επίσης διαχωρισμό της κατοικίας με ταξικά κριτήρια και παράλληλα φυλετικά κριτήρια.

Σύμφωνα με τις παραπάνω επιδιώξεις, σημαντική διαφορά στις στρατηγικές οργάνωσης των δυο *company towns* αποτέλεσε ο διαχωρισμός της κατοικίας από τις παραγωγικές εγκαταστάσεις, που ακολούθησε μόνο η CMC, στο πλαίσιο του ορθολογιστικού τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισε γενικά την ανάπτυξη του χώρου για τη διαφύλαξη της ομαλής λειτουργίας της πιο πολυδάπανης, σύνθετης και απαιτητικής σε ακρίβεια γραμμής παραγωγής που διαχειριζόταν σε σχέση με τον Αμιάντο, ενώ σημαντική κοινή συνισταμένη αποτέλεσε ο ταξικός και παράλληλα φυλετικός διαχωρισμός μεταξύ ξένων ανώτερων στελεχών και Κυπρίων εργατών στην οργάνωση της κατοικίας, ο οποίος αποτυπώθηκε στο χώρο με λιγότερη αυστηρότητα σε σχέση με άλλες αντίστοιχες αποικιακού τύπου βιομηχανικές κοινότητες, καθώς δεν εκφράστηκε καθολικά με σημαντικές χωρικές ασυνέχειες, ενώ και οι συνοδευτικές χρήσεις κατοίκησης των ξένων στελεχών δεν οργανώθηκαν επίσης σε όλες τις περιπτώσεις σε διακριτές περιοχές. Ο εν λόγω διαχωρισμός εκτός από πρακτικές που ακολουθούνταν διεθνώς σε άλλες *company towns*, αναπαρήγαγε ως ένα βαθμό τους φυλετικούς διαχωρισμούς μεταξύ ευρωπαϊών και γηγενών κατοίκων των *colonial towns*, που δεν είχε γνωρίσει η Κύπρος.

Αυτό που δεν εφαρμόστηκε στις *company towns* της νήσου ήταν ο διαχωρισμός της κατοικίας μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, καθώς δεν υιοθετήθηκε από τις εταιρείες η βρετανική πολιτική του "διαίρει και βασίλευε." Η εν λόγω πρακτική σε συνδυασμό με τους φυλετικούς διαχωρισμούς που προβάλλονταν μεταξύ Ευρωπαίων ή Αμερικανών και

Κυπρίων, με την παροχή όμοιων τυποποιημένων κατοικιών στους εργάτες των δυο εθνοτήτων και με την πίεση αλλά και τη σχετική απομόνωση που βίωναν, αποτέλεσαν ευνοϊκές συνθήκες για να καταστούν τα εξορυκτικά σύνολα, τόποι συνένωσης και ανάπτυξης κοινών πολιτικών δράσεων μεταξύ των εθνοτήτων της νήσου, σε μια περίοδο εντεινόμενου εθνικισμού.

Στην περίπτωση του Αμιάντου αν και υφίσταντο εξ αρχής στρατηγικοί κανόνες στη γενική οργάνωση του χώρου, δεν εκπονήθηκαν ολοκληρωμένοι πολεοδομικοί σχεδιασμοί, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την τυχαία ή οργανική και εν πολλοίς άναρχη ανάπτυξη του δομημένου χώρου, σε αντίθεση με την CMC, η οποία δημιούργησε απόλυτα ορθολογικά οργανωμένους οικισμούς, μηχανικά σχεδιασμένους, με τη χρήση ορθοκανονικών συστημάτων δόμησης.

Η άναρχη ή οργανική δόμηση του Αμιάντου αποτελούσε ένα διαχρονικό φαινόμενο σε εξορυκτικές περιοχές που συνδύαζαν την εργασία με την κατοίκηση, οι οποίες αναπτύσσονταν κατά φάσεις, θεωρούμενες σχετικά προσωρινές ή με μικρή διάρκεια ζωής, ενώ η οργάνωση του χώρου στη λογική ανάπτυξης ενός στρατώνα που ακολούθησε η CMC αποτελούσε ένα επίσης ευρέως διαδεδομένο μοντέλο ανάπτυξης ιδιόκτητων βιομηχανικών κοινοτήτων από τον 19^ο αιώνα, που δεν σχετιζόταν μόνο με την εκμετάλλευση φυσικών πόρων.

Και οι δυο αρχαϊκές λογικές ανάπτυξης του χώρου, την περίοδο του Μεσοπολέμου είχαν εγκαταλειφθεί στην ίδρυση πολυάριθμων *company towns* διεθνώς, καθώς είχαν υιοθετηθεί πρακτικές σχεδιασμού ευνοϊκότερων χώρων εργασίας και κατοίκησης, με την συνδρομή επαγγελματιών ειδικών (αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων κ.λπ.) στο πλαίσιο της ανάπτυξης του καπιταλισμού πρόνοιας. Οι αρχαϊκές λογικές οργάνωσης του χώρου του Αμιάντου και της CMC δεν αποτελούσαν όμως και τις χειρίστες δυνατές εκδοχές στην ανάπτυξη αντίστοιχων βιομηχανικών κοινοτήτων, καθώς ενώ αναζητούνταν στις δυτικές χώρες η παροχή ευνοϊκότερων περιβαλλόντων εργασίας και κατοίκησης σε αποικίες για παράδειγμα της Αφρικής διαμορφώνονταν κλειστές φρουριακές οργανώσεις, όπου οι κατοικίες οργανώνονταν σε ακτινωτές ή άλλες διατάξεις, προσφέροντας πλήρη εποπτεία του εργατικού δυναμικού στο λογική του πανοπτισμού.

Οι αρχαϊκές λογικές οργάνωσης των *company towns* συνοδεύτηκαν από επίσης λιγότερο ή περισσότερο αναχρονιστικές λογικές ελέγχου του εργατικού δυναμικού, οι οποίες ήταν πιο έντονες και σκληρές στην περίπτωση του Αμιάντου. Κοινά μέσα ελέγχου των εργατών αποτέλεσε η παροχή και ο έλεγχος των κατοικιών, οι υπηρεσίες υγείας, η αστυνόμευση και ο θεσμός των καντινών. Στον Αμιάντο όμως σε αντίθεση με την CMC υφίστατο επιπλέον η μονοπωλιακή διάθεση του άρτου, που αποτελούσε το κύριο διατροφικό στοιχείο των εργατών και ο αυστηρός έλεγχος γενικά στη διακίνηση αγαθών αλλά και ατόμων, ο οποίος επιτυγχανόταν με την απασχόληση δεκάδων φυλάκων που συνεργάζονταν με τις αστυνομικές δυνάμεις.

Ο Αμιάντος αποτελούσε μια κλειστή *company town* με ελεγχόμενες εισόδους, μια περιοχή που μπορούσε να καταστεί άβατη για τους μη έχοντες εργασία, και ένα θύλακα εμπορίου, όπου οι εργάτες δεν μπορούσαν να μεταφέρουν το σημαντικότερο διατροφικό στοιχείο της εποχής ακόμη και για προσωπική τους χρήση. Επρόκειτο για μια στάση πολύ διαφορετική σε σχέση με την αντίστοιχη της CMC, η οποία έδινε το δικαίωμα στους εργάτες να κινούνται ελεύθερα στις περιοχές που ήλεγχε και να προμηθεύονται προϊόντα από όπου επιθυμούσαν. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις εκ μέρους των εταιρειών συναρτώνταν με τη διαφορετική χωρική οργάνωση των περιοχών ελέγχου (συνεκτικότητα και άναρχη δόμηση vs δίκτυο περιοχών και ορθολογιστική οργάνωση του χώρου), με τις απότομες αυξομειώσεις του εργατικού δυναμικού εξαιτίας της εποχικής εργασίας που χαρακτήριζε μόνο τον Αμιάντο, με την επιθυμία των διοικήσεων του Αμιάντου να λειτουργεί το ορυχείο και ως μια εμπορική επιχείρηση καταναλωτικών αγαθών, με τις διαφορετικές ανάγκες για σταθερότητα του εργατικού δυναμικού που υπαγόρευαν οι διαφορετικές γραμμές παραγωγής, με τη διαφορετικού βαθμού σκληρή ή επικίνδυνη εργασία στις δυο περιπτώσεις και εν γένει με τις διαφορετικές αντιλήψεις των εταιρειών σε σχέση με τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού.

Και στις δυο *company towns* δημιουργήθηκαν σειρά κτηρίων και εγκαταστάσεων για την υποστήριξη της κατοικίας, όπως σχολεία, χώροι λατρείας και υποδομές υγείας, χώροι εξυπηρέτησης λιανικού εμπορίου, υπηρεσιών και αναψυχής, καθώς και τα αναγκαία κτήρια διοίκησης και αστυνόμευσης. Η παροχή σχολείων και ναών αποτελούσε μια διεθνή πρακτική στην οργάνωση μεγάλων βιομηχανικών κοινοτήτων που δημιουργούσαν εταιρείες, ώστε να αποκτηθούν οι βασικές δομές αντίστοιχης κλίμακας "φυσιολογικών" κοινοτήτων, για να επιτευχθεί η προσέλευση οικογενειών και να καλλιεργηθεί ένα αίσθημα "κανονικότητας" στους εργάτες. Με οδηγό το σκεπτικό αυτό ο Αμιάντος παρείχε χώρους για την εκπαίδευση και την άσκηση της θρησκευτικής λατρείας σε όλες τις εθνοτικές ομάδες των εργατών, ενώ η CMC παρείχε τους αντίστοιχους χώρους, όπου κρινόταν ότι ήταν απόλυτα απαραίτητα, στις περιπτώσεις, όπου το υφιστάμενο οικιστικό δίκτυο της περιοχής δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει τους εργάτες. Για τα παιδιά του ξένου εργατικού δυναμικού κατασκευάστηκαν ξεχωριστά σχολεία στις διακριτές περιοχές κατοικίας, στο πλαίσιο των ταξικών και παράλληλα φυλετικών διαχωρισμών που χαρακτήριζαν το χώρο.

Και στις δυο περιπτώσεις οι εταιρείες με τις πολιτικές που ακολούθησαν υποβάθμισαν τους θεσμούς της παιδείας και των θρησκειών, είτε με την επιλογή να μην δημιουργήσουν τις απαραίτητες υποδομές είτε με την προβληματική στέγαση των θεσμών σε ακατάλληλα κτήρια ή χώρους. Τα ελατήρια είχαν σχέση με την εξοικονόμηση πόρων, αλλά ενδεχομένως είχαν στόχο και την ηθελημένη υποβάθμιση του ιερατείου και των λειτουργών της παιδείας, καθώς μπορούσαν να καταστούν απρόβλεπτοι παράγοντες αποσταθεροποίησης. Σε κάθε περίπτωση η υποβάθμιση των εν λόγω θεσμών αποτελούσε μια επιπλέον ευνοϊκή συνθήκη για εθνοτική ώσμωση μεταξύ των εθνοτικών ομάδων του γηγενούς πληθυσμού.

Στις υποδομές κοινωνικών εξυπηρετήσεων εξέχοντα ρόλο κατείχαν τα νοσοκομεία, τα οποία κατασκευάστηκαν κατόπιν της ωρίμανσης των εργασιών των μεγάλων εξορυκτικών εταιρειών. Τα νοσοκομεία τόσο του Αμιάντου όσο και της CMC ήταν υψηλής δυναμικής και άρτια εξοπλισμένα και είχαν κατασκευαστεί σε ευνοϊκές θέσεις και σε απόσταση από τις παραγωγικές υποδομές. Τα νοσοκομεία των *company towns* ήταν υψηλών προδιαγραφών, καθώς αποσκοπούσαν στην ιατροφαρμακευτική κάλυψη μεγάλων πληθυσμών, στην προστασία των εξορυκτικών συνόλων από τη νοσηρότητα, στην αξιολόγηση της παραγωγικής ικανότητας των εργατών, στον εντοπισμό των κατ' επίφαση ασθενών, αλλά και στον καθορισμό της αναγκαίας διάρκειας απουσίας των ασθενών από την εργασία. Κύριος στόχος δεν ήταν η διαφύλαξη της υγείας των εργατών, αλλά των ξένων στελεχών, η αποδοτική και εύρυθμη λειτουργία των γραμμών παραγωγής και η προβολή κίβδηλων ευημερουσών κοινοτήτων. Τα νοσοκομεία υψώνονταν στις εξορυκτικές περιοχές, ως τα απόλυτα σύμβολα της πατερναλιστικής πολιτικής των δυο εταιρειών, ενισχύοντας το ρόλο του Μεγάλου Αδελφού που κατείχαν. Στην *company town* του Αμιάντου το νοσοκομείο ήταν προϊόν αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, στο πνεύμα και στην επιδίωξη της πολιτικής της εταιρείας για την ιδιαίτερη προβολή σημαινόντων κτηρίων της εξορυκτικής κοινότητας, σε αντίθεση με την CMC, η οποία χειρίστηκε την κατασκευή του νοσοκομείου με την ίδια μηχανική πρακτική με την οποία διαχειρίστηκε όλες τις κατασκευές.

Το λιανικό εμπόριο εξυπηρετούνταν από τις πολυδύναμες καντίνες, από μικρά καταστήματα και οργανωμένες λαϊκές αγορές, ενώ η αναψυχή των εργατών από καφενεία, κινηματογράφους και χώρους άθλησης. Στον Αμιάντο αναπτύχθηκαν σε σχέση με τις περιοχές ελέγχου της CMC αναλογικά περισσότερα καταστήματα λιανικού εμπορίου, υπηρεσιών και αναψυχής εξαιτίας της συνεκτικότητάς του, της σχετικής απομόνωσης και των πολιτικών ελέγχου στη διακίνηση αγαθών και προσώπων. Ορισμένα από τα παραπάνω κτήρια ανεγέρθηκαν από τις εταιρείες, ενώ άλλα από συνεργαζόμενους Κύπριους εμπόρους. Στην περίπτωση του Αμιάντου ειδικά το αρτοποιείο, το οποίο εξυπηρετούσε το πρωτοφανές μονοπώλιο του άρτου, στο πλαίσιο της πολιτικής της εταιρείας για την προβολή στοχευμένων κτηρίων κατασκευάστηκε βάσει αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και χαρακτηριζόταν από την επιβλητική του παρουσία στο χώρο.

Την αναψυχή των εργατών εξυπηρετούσαν κυρίως καφενεία, καθώς αποτελούσαν τους κατεξοχήν χώρους κοινωνικοποίησης των Κυπρίων ανδρών. Αν και θεωρούνταν προβληματικοί χώροι για τις εταιρείες η παρουσία τους δεν μπορούσε να αποφευχθεί, καθώς αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της κυπριακής κουλτούρας. Μόνες ουσιαστικά μη αναγκαίες παροχές για τους εργάτες αποτελούσαν οι κινηματογράφοι και τα γήπεδα, τα οποία μπορούσαν να συμβάλουν θετικά στο μυαλό, στην ψυχή και στο σώμα των εργατών, αντισταθμίζοντας ως ένα βαθμό τις αρνητικές για τις εταιρείες επιρροές των καφενείων.

Για το ανώτερο προσωπικό οι εταιρείες υποχρεώθηκαν να κατασκευάσουν επιπλέον εγκαταστάσεις αναψυχής, οι οποίες διασφάλιζαν τους ταξικούς και φυλετικούς

διαχωρισμούς, τις αυξημένες απαιτήσεις των ξένων στελεχών και τις πολιτικές για ανάπτυξη στενών σχέσεων με την κυβέρνηση, με στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους.

Και στις δυο *company towns* της νήσου ξεχωριστή θέση κατείχαν τα κτήρια διοίκησης των εταιρειών και τα αστυνομικά τμήματα. Τα κτήρια διοίκησης αποτελούσαν τα απολυταρχικά κέντρα εξουσίας των εταιρειών έναντι των εργατών και των οικογενειών τους, κατέχοντας ένα ιδιαίτερα σημαντικό συμβολικό ρόλο, αποτελώντας κατά αναλογία ό,τι και το Κυβερνείο στην κλίμακα της αποικίας. Στον Αμιάντο εκτός του κτηρίου διοίκησης της εξορυκτικής εταιρείας κατασκευάστηκε επιπλέον κτήριο διοίκησης της θυγατρικής εταιρείας που ήλεγχε το εμπόριο, το οποίο αποτελούσε ένα επιπλέον πανίσχυρο κέντρο εξουσίας. Στη διοίκηση των *company towns* συνέδραμαν τα αστυνομικά τμήματα, τα οποία ανεγέρθηκαν με δαπάνες των εταιρειών για τη διαφύλαξη των συμφερόντων τους, λειτουργώντας ουσιαστικά ως "ιδιωτικά" αστυνομικά τμήματα.

Τα κτήρια διοίκησης του Αμιάντου που διακρίνονταν από μνημειακότητα κατασκευάστηκαν βάσει αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, ενώ οι αστυνομικοί σταθμοί σε όλες τις περιπτώσεις κατασκευάστηκαν σε καίριες θέσεις, ώστε να έχουν αυξημένες δυνατότητες εποπτείας. Η παρουσία των αστυνομικών σταθμών ήταν πιο εμφαντική σε σχέση με τις παραδοσιακές κοινότητες της νήσου, δεδομένης και της υποβαθμισμένης παρουσίας ή απουσίας ναών και σχολείων. Η αστυνομοκρατία ήταν πιο ισχυρή στις *company towns* και ο θεσμός της αστυνομίας εξυψώθηκε έναντι των ισχυρών στη νήσο εκπαιδευτικών και θρησκευτικών θεσμών.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου τα εξορυκτικά σύνολα κατέστησαν την εργατική κατοικία, μια μορφή κατοίκησης η οποία στέγασε πλέον μαζικά Κύπριους χωρικούς, περιοδικά σε επαναλαμβανόμενες περιόδους, προσωρινά αλλά και μόνιμα αποκόπτοντάς τους πλήρως από τις πατρογονικές εστίες. Η εργατική κατοικία στέγασε τις μεγαλύτερες μάζες Κυπρίων στα τέλη των δεκαετιών του 1920, προ της διεθνούς οικονομικής κρίσης και του 1930 έως τις απαρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η εργατική κατοικία ως μορφή κατοίκησης που παρέχονταν από βιομήχανους συνέχισε να αποτελεί στην Κύπρο φαινόμενο αποκλειστικά της εξορυκτικής βιομηχανίας, ενώ πρωτοεμφανίστηκε δειλά και στην πρωτεύουσα Λευκωσία σε μικρούς αριθμούς και σε μόλις ένα έργο κοινωφελούς σκοπού, υπό τη μορφή κοινωνικής κατοικίας από την θρησκευτική οργάνωση του ΕΥΚΑΦ. Η κυβέρνηση και οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης δεν είχαν αναλάβει ακόμη τέτοιες πρωτοβουλίες, καθώς δεν υπήρχε ακόμη πιεστικό στεγαστικό ζήτημα στα αστικά κέντρα, ενώ δεν είχαν ακόμη υιοθετηθεί από την αποικιακή διοίκηση τέτοιας φύσης πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας.

Η εργατική κατοικία εμφανίστηκε σε δυο εναλλακτικές μορφές, για οικογένειες και ελεύθερους εργάτες, αναπαράγοντας λογικές ανάπτυξης της εργατικής κατοικίας που εφαρμόζονταν διεθνώς σε ιδιόκτητες βιομηχανικές κοινότητες, αλλά και σε αποικιακές πόλεις. Η πρώτη διασφάλιζε την απασχόληση ενός πιο σταθερού, υπάκουου και ελεγχόμενου εργατικού δυναμικού, καθώς και την πιο οικονομική αλλά εξίσου σημαντική εργασία των γυναικών και

των παιδιών. Η δεύτερη επέτρεπε τη λιγότερη δαπανηρή, ταχεία και μαζικότερη στέγαση κυρίως ανδρών εργατών, η οποία διευκόλυνε τη ρύθμιση αυξομειώσεων σε εργατικό δυναμικό.

Και στις δυο *company towns* η παρουσία της εργατικής κατοικίας των οικογενειών ήταν ισχυρή, δεδομένης της φύσης των κοινοτήτων που συγκροτούσαν και ήταν απόρροια πέραν της επιθυμητής εργασίας γυναικών και παιδιών, της υψηλής κινητικότητας του εργατικού δυναμικού, η οποία διευκολύνονταν από την κλίμακα της αποικίας, καθώς και από τη μη απασχόληση ξένων μεταναστών. Η CMC κατασκεύασε εργατικές κατοικίες για ελεύθερους εργάτες σχεδόν αποκλειστικά στα αρχικά στάδια ανάπτυξής της και σε φάσεις ραγδαίας ανόδου του εργατικού δυναμικού, ενώ ο Αμιάντος παρείχε μαζικότερη στέγη σε άρρενες εργάτες εξαιτίας της εποχικής λειτουργίας. Στα εξορυκτικά σύνολα των υπόλοιπων εταιρειών οι κατοικίες που κατασκευάστηκαν αφορούσαν κυρίως τη στέγαση ελεύθερων εργατών, καθώς το εργατικό δυναμικό που παρείχαν οι γύρω οικιστικές ενότητες κάλυπτε τις ανάγκες για το σταθερό εργατικό δυναμικό, που διασφάλιζε την ομαλή λειτουργία των γραμμών παραγωγής.

Η εργατική κατοικία των απλών εργατών ήταν σε όλες τις περιπτώσεις πολύ χαμηλών προδιαγραφών, στην συντριπτική πλειονότητα μονόχωρη, με ανεπαρκέστατο ωφέλιμο εμβαδό, χωρίς λουτρό και με ομαδικά και ανεπαρκή σε αριθμούς και εγκαταστάσεις αποχωρητήρια. Η CMC αναπαράγοντας το ευρέως διαδομένο πρότυπο των μικρής κλίμακας κτηρίων εργατικών κατοικιών που διέθεταν περιορισμένο αριθμό απόλυτα ανεξάρτητων κατοικιών, ακολούθησε μαζικά ένα τύπο κατοικίας που λειτουργούσε ως δίχωρη ή δίδυμη μονόχωρη κατοικία. Τα πλεονεκτήματα του εν λόγω προτύπου, το οποίο είχε εδραιωθεί στην ανάπτυξη βιομηχανικών κοινοτήτων της εποχής, είχαν καταγραφεί και προβληθεί ήδη στις Διεθνείς Εκθέσεις από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Για τους ελεύθερους εργάτες ακολούθησε το επίσης ευρέως διαδομένο σε φυτείες, μεταλλεία και πόλεις των αποικιών, μοντέλο των *barracks*, το οποίο ακολουθήθηκε και από τις άλλες εξορυκτικές εταιρείες της νήσου, παρέχοντας σε ισόγεια κτίσματα πολλές εν σειρά μονόχωρες κατοικίες.

Στον Αμιάντο οι εργατικές κατοικίες πρόσφεραν επίσης άσχημες συνθήκες διαβίωσης, στις πλείστες περιπτώσεις αρκετά δυσμενέστερες έως και παντελώς ακατάλληλες, ειδικά για τους εποχικούς εργάτες σε σχέση με τους μόνιμους. Οι εργατικές κατοικίες του Αμιάντου, αρκετές εκ των οποίων δεν έφεραν καν παράθυρα, κατασκευάστηκαν από την εταιρεία ή συνεργαζόμενους εργολάβους, αλλά και από τους ίδιους τους εργάτες, σε επίσης μικρής κλίμακας κτήρια, τα οποία δεν ακολούθησαν μαζικά επαναλαμβανόμενες τυπολογίες, προκαλώντας την αίσθηση της χαώδους ανάπτυξης του χώρου.

Η λαϊκή κυπριακή κατοικία μοιραζόταν ορισμένα θεμελιώδη κοινά χαρακτηριστικά με τη μεγάλη μάζα των εργατικών κατοικιών των ορυχείων, όπως τη μονόχωρη οργάνωση και την έλλειψη χώρων υγιεινής, αλλά οι κατοικίες των ορυχείων παρουσίαζαν συνολικά ένα αρκετά δυσμενέστερο έως και αφόρητο περιβάλλον διαβίωσης. Οι τελευταίες είχαν σαφώς

μικρότερους χώρους διαβίωσης, δεν απολάμβαναν το ευεργέτημα της παραδοσιακής αυλής, δεν πρόσφεραν αντίστοιχα επίπεδα ιδιωτικότητας και απέκοπταν την ισχυρή διασύνδεση της κατοικίας με τη φύση και το προβιομηχανικό μοντέλο ζωής.

Στα εξορυστικά σύνολα πέραν της απλής εργατικής κατοικίας κατασκευάστηκαν επιπλέον κατοικίες για το μέσο και ανώτερο προσωπικό. Για το μέσο προσωπικό, οι κατοικίες παρείχαν ασύγκριτα καλύτερα επίπεδα διαβίωσης, αποτελώντας σημαντικό κίνητρο για ανέλιξη στην ιεραρχία της παραγωγής, και συνεπώς για σταθερή και εντατική εργασία. Οι "ενδιάμεσες" κατοικίες στις πλείστες των περιπτώσεων όμως πρόσφεραν μόνο αντίστοιχα ή και δυσμενέστερα επίπεδα διαβίωσης σε σχέση με απλές εργατικές κατοικίες που κατασκευάζονταν μαζικά τη δεδομένη περίοδο σε χώρες της Δύσης, όπου είχαν την έδρα τους οι εξορυστικές εταιρείες.

Οι κατοικίες των ανώτερων στελεχών ήταν σκανδαλωδώς πολυτελείς συγκριτικά με όλες τις υπόλοιπες κατοικίες, παρέχοντας τις ανέσεις και την ασφάλεια που "απαιτούσαν" οι ξένοι ένοικοι, προβάλλοντας παράλληλα στο χώρο τη δύναμη του εν λόγω προσωπικού και καλλιεργώντας αισθήματα κατωτερότητας και υποταγής στο ντόπιο εργατικό δυναμικό. Οι περιοχές κατοικίας του ανώτερου προσωπικού πρόσφεραν οικεία περιβάλλοντα στους ενοίκους τους, αναπαράγοντας χαρακτηριστικά υψηλών απαιτήσεων περιοχών κατοικίας των χωρών από τις οποίες προέρχονταν, ακολουθώντας συγχρόνως ευρέως δοκιμασμένες αρχές των επονομαζόμενων *bungalow – compounds* των βρετανικών αποικιών, στα οποία διέμεναν μαζικά λευκοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι και επιχειρηματίες.

Η ραγδαία ανάπτυξη των εξορυστικών συνόλων σε συνδυασμό με τη μαζική απασχόληση και διαμονή Κυπρίων χωρικών σε περιβάλλοντα πολύ χαμηλών προδιαγραφών κατέστη εφικτή εξαιτίας της μεγάλης ανέχειας του πληθυσμού, της έλλειψης αποτελεσματικής πίεσης εκ μέρους των εργατών για την παροχή ευνοϊκότερων όρων εργασίας και κατοίκησης και της στάσης της κυπριακής πολιτικής ελίτ και κυρίως της κυβέρνησης έναντι των εταιρειών.

Η ανέχεια του πληθυσμού ήταν απόρροια του αποικιακού εκσυγχρονισμού, της υφαρπαγής κυπριακού πλούτου μέσω του "φόρου υποτελείας" και των πιέσεων που είχαν ασκήσει στη γεωργική παραγωγή διεθνή πολιτικοοικονομικά φαινόμενα του Μεσοπολέμου. Οι εργάτες ήταν ανίσχυροι να διεκδικήσουν τα προφανή δικαιώματά τους και να πιέσουν τις εταιρείες απουσία εδραιωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο βαλλόταν εξαιτίας της άμεσης διασύνδεσής του με τον κομμουνισμό. Οι απεργίες που πραγματοποιήθηκαν στα ορυχεία ήταν λίγες, αποσπασματικές και δεν υποστηρίζονταν από οργανωμένες συλλογικότητες. Η αυτοοργάνωση των μεταλλωρύχων και των αμιαντωρύχων βρισκόταν στο στόχαστρο της αποικιακής κυβέρνησης, καθώς θα άνοιγε τον ασκό του Αιόλου για την ευρεία ανάπτυξη του συνδικαλισμού και την ισχυροποίηση της θέσης του ανατρεπτικού κομμουνιστικού κινήματος.

Η παραδοσιακή πολιτική ελίτ που είχε πρόσβαση στην εξουσία και αναγνωρισμένο πολιτικό ρόλο στις αποικιακές δομές δεν στήριξε τους εργάτες των ορυχείων. Τα αίτια βρίσκονταν στην εθνική διάσπαση του πολιτικού συστήματος, στην έλλειψη οργανωμένων κομμάτων, στη σύστασή του κυρίως από άτομα της άρχουσας τοπικής τάξης, στην εμμονή των Ελληνοκυπρίων πολιτικών στο ζήτημα της ένωσης ως πανάκειας επίλυσης όλων των δεινών του τόπου και στο φόβο της ισχυροποίησης τόσο του συνδικαλισμού, όσο και του κομμουνισμού.

Η αποικιακή κυβέρνηση που κατείχε την πλήρη εξουσία για το έλεγχο των εξορυκτικών κοινοτήτων και τη ρύθμιση εργασιακών ζητημάτων, προώθησε σειρά κατά παραγγελία νομοθετημάτων προς όφελος των εταιρειών, συνέδραμε στον έλεγχο που ασκούσαν στους εργάτες μέσω της διάθεσης αστυνομικών δυνάμεων και δεν έλαβε μέτρα για τον ουσιαστικό έλεγχο της ανάπτυξης και λειτουργίας τους, όπως για παράδειγμα τη θέσπιση πολεοδομικών/κτηριοδομικών κανονισμών. Η παραπάνω στάση της κυβέρνησης ήταν απόρροια της πολιτικής για τη μέγιστη δυνατή στήριξη των εξορυκτικών εταιρειών, καθώς αποτελούσαν πυλώνες οικονομικής ανάπτυξης, της αντιμετώπισης των εταιρειών ως παράλληλων κηδεμόνων των κατώτερων πολιτισμικά Κυπρίων και ως βασικών συμμάχων στο *project* του ιμπεριαλισμού, της υποστήριξης εκ μέρους των εταιρειών των πολιτικών αυταρχισμού και αποκέντρωσης της δεκαετίας του 1930, αλλά και των στενών σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ στελεχών των εταιρειών και κυβερνητικών αξιωματούχων, οι οποίες υποστηρίζονταν από τις υποδομές αναψυχής των εξορυκτικών συνόλων.

Επιπλέον τροχοπέδη στη στήριξη των εργατών ήταν η μη προώθηση γενικά εργατικής νομοθεσίας, λόγω της μη αναγνώρισης εργατικής τάξης της νήσου, η θεώρηση πως ο εξορυκτικός κλάδος ήταν ο πλέον ρυθμισμένος νομικά έναντι άλλων βιομηχανιών, αλλά και η θεώρηση πως οι εργάτες των ορυχείων δεν αντιμετώπιζαν ουσιαστικά προβλήματα και ότι οι όποιες διαμαρτυρίες ήταν υποκινούμενες για αλλότριους σκοπούς. Η αποικιακή κυβέρνηση εξαιτίας της απαξίωσης των Κυπρίων εργατών, των πολύ δύσκολων συνθηκών διαβίωσης που γενικά αντιμετώπιζαν τα λαϊκά στρώματα, της μη κατανόησης των αξιών του προβιομηχανικού τρόπου ζωής των χωρικών, της μη χαρτογράφησης των συνθηκών διαβίωσης στα εξορυκτικά σύνολα και της χρήσης στατιστικών που δεν μπορούσαν να αποτυπώσουν την πραγματικότητα, θεωρούσε πως το μοντέλο εργασίας και κατοίκησης που προσφέρονταν ήταν ικανοποιητικό και εν πολλοίς πλουσιοπάροχο προς τους εργάτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ: ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ, ΑΔΡΑΝΟΠΟΙΗΣΗ, ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

3.1. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Η Κύπρος με την κήρυξη του πολέμου της Βρετανίας εναντίον της Γερμανίας τον Σεπτέμβριο του 1939, εισήλθε στη δίνη του πολέμου, αλλά παρά την έντονη ανησυχία για πιθανή εισβολή, δέχτηκε μονάχα μεμονωμένους βομβαρδισμούς το 1940 και το 1941.⁷¹⁷ Για την αντιμετώπιση του πολέμου δημιουργήθηκε το Κυπριακό Σύνταγμα (*Cyprus Regiment*) και η Κυπριακή Εθελοντική Δύναμη (*Cyprus Volunteer Force*), πραγματοποιήθηκαν έργα και οικονομικοί σχεδιασμοί για να καταστεί η νήσος αυτάρκης σε βασικά αγαθά, ελήφθησαν μέτρα και έγιναν ασκήσεις για την επαπειλούμενη εισβολή.⁷¹⁸ Η εθελοντική ένταξη των Κυπρίων στις δυνάμεις του βρετανικού στρατού, ως μισθοφόρων στρατιωτών ήταν μαζική και περίπου 12.000 Κύπριοι υπηρέτησαν στο Κυπριακό Σύνταγμα (εικ. 3.1).⁷¹⁹

Εικ. 3.1. Εκστρατεία για στρατολόγηση εθελοντών στο Κυπριακό Σύνταγμα (πηγή: Νίκος Παναγιώτου, επιμ., Έκθεση φωτογραφιών "Η συμμετοχή της Κύπρου στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο," Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1985).

⁷¹⁷ Χάιντς Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος πρώτος (1878-1949)*, μτφ. Κώστας Σαρρόπουλος (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2007), 619, 623· George Horton Kelling, *Countdown to Rebellion, British Policy in Cyprus, 1939-1955, Contribution in Comparative Colonial Studies*, 27 (New York: Praeger: 1990), 23, 25.

⁷¹⁸ Horton Kelling, *Countdown to Rebellion*, ό.π., 22-24· Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1878-1949)*, ό.π., 624, 636.

⁷¹⁹ Πέτρος Παπαπολυβίου, επιμ., *Οι Κύπριοι Εθελοντές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Τα Μητρώα, οι Κατάλογοι και ο Φόρος του Αίματος* (Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Πολιτιστικές Υπηρεσίες, 2012), 15-23.

Ο πόλεμος άλλαξε ριζικά τον χάρτη της βιομηχανίας και του εμπορίου διεθνώς, ενώ οι κυπριακές βιομηχανίες και το κυπριακό εμπόριο ήρθαν αντιμέτωπες με τις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπισε η ναυσιπλοΐα στην Μεσόγειο.⁷²⁰ Οι παραγωγικές διαδικασίες, οι οποίες εξυπηρετούσαν την πολεμική μηχανή και την επάρκεια αγαθών καταβλήθηκαν προσπάθειες να παραμείνουν ενεργές ή και να ενδυναμωθούν, ενώ άλλες υποχρεώθηκαν σε σταδιακή ελάττωση ή παύση των δραστηριοτήτων τους. Η οικονομία της νήσου τέθηκε υπό τον έλεγχο του Κέντρου Εφοδιασμού της Μέσης Ανατολής (*Middle East Supply Centre*), το οποίο ιδρύθηκε με στόχο την οργάνωση της οικονομίας της ευρύτερης Μέσης Ανατολής, ώστε να καλυφθούν οι βιοποριστικές ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού (περί τα 100 εκατομμύρια) και να παρέχονται οι απαραίτητες πρώτες ύλες στην πολεμική μηχανή.⁷²¹ Η Κύπρος για τις ανάγκες του πολέμου, εξήγαγε για παράδειγμα μεγάλες ποσότητες ξυλείας και μεταξιού, το οποίο χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή αλεξιπτώτων και σάκων.⁷²²

Παρά τα μέτρα που ελήφθησαν, όπως η διατίμηση βασικών καταναλωτικών αγαθών και η εκπόνηση των επονομαζόμενων ανακουφιστικών έργων (*relief works*, βλ. ενότητες 4.3 και 4.7), οι οικονομικές συνέπειες του πολέμου ήταν ιδιαίτερα οδυνηρές για τους Κύπριους, καθώς αυξήθηκε δραματικά η ανεργία, παρατηρήθηκε έλλειψη επαρκούς στέγης, έλλειψη βασικών καταναλωτικών αγαθών, ραγδαία άνοδος του κόστους ζωής και φαινόμενα μαύρης αγοράς, που οδήγησαν στην περαιτέρω εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων της νήσου.⁷²³

Την περίοδο του πολέμου τη διοίκηση της Κύπρου, μετά την αποχώρηση του Richmond Palmer, ανέλαβαν κατά σειρά οι κυβερνήτες William Battershill (1939-1941) και Charles Campbell Wooley (1941-1946). Αμφότεροι ήταν μετριοπαθέστεροι και διακατέχονταν από πιο φιλελεύθερες απόψεις σε σχέση με τον προκάτοχό τους, ο οποίος είχε συνδέσει το όνομα του με την πλέον απολυταρχική περίοδο διακυβέρνησης της νήσου (*Παλμεροκρατία*).⁷²⁴

---

⁷²⁰ Horton Kelling, *Countdown to Rebellion*, ό.π., 21.

⁷²¹ Αντίστοιχες περιφερειακές οργανώσεις είχαν σχηματιστεί και σε άλλες περιοχές του πλανήτη, όπως το *West African Produce Control Board* και το *Supply Council for the Pacific Area*. Βλ. Keith Jeffery, "The Second World War" στο *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire*, vol. IV, επιμ. Judith M. Brown και Wm. Roger Louis (Oxford: Oxford University Press, 1999), 315· Martin W. Wilmington και Laurence Evans, επιμ., *The Middle East Supply Centre* (New York: Suny Press, 1971).

⁷²² Μάνος Κράλης, επιμ., *Η Συμβολή της Κύπρου εις τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Έκδοσις του Παγκύπριου Συνδέσμου Πολεμιστών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Λευκωσία: Ζαβάλλη, 1975), 71-74.

⁷²³ Κορνήλιος Χατζηκώστας, *Το ΟΧΙ της Κύπρου το '40* (Λευκωσία: Power Publishing, 2004), 120, 124-126· Σωτηρούλα Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο την περίοδο της Αγγλοκρατίας 1878-1955" (Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2010), 210-214.

⁷²⁴ Horton Kelling, *Countdown to Rebellion*, ό.π., 21, 41.

Από το 1939 άρχισαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις προς άρση του αυταρχισμού του "καθεστώτος" Palmer, με την χαλάρωση για παράδειγμα των περιορισμών στην ελευθερία του τύπου και τη συνεχή αναγνώριση συνδικάτων, αλλά η αποκατάσταση ελευθεριών υπήρξε ιδιαίτερα αργή και επίπονη την περίοδο του πολέμου.⁷²⁵ Σημαντικό βήμα προς την βαθμιαία "φιλελευθεροποίηση" του καθεστώτος ήταν η απόφαση της κυβέρνησης, τον Φεβρουάριο του 1941 για διεξαγωγή δημοτικών εκλογών, οι οποίες όμως αναβλήθηκαν λόγω των πολεμικών εξελίξεων, για να διενεργηθούν τον Μάρτιο του 1943, με την υιοθέτηση για πρώτη φορά του συστήματος της καθολικής ψηφοφορίας.⁷²⁶

Σε πολιτικό επίπεδο η Κύπρος θα μπορούσε να παρομοιαστεί με καζάνι που έβραζε. Το παράνομο ΚΚΚ και οι οργανώσεις ή οι θεσμοί που ήλεγχε με τη δράση τους έκαναν ριζοσπαστικές μεγάλες μάζες του πληθυσμού, ζητώντας περισσότερα δικαιώματα και ελευθερίες. Το Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΑΚΕΛ) που ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1941 από τους κόλπους του παράνομου ΚΚΚ πέτυχε σημαντικές νίκες στις εκλογές του 1943, ενεργοποιώντας τους συντηρητικούς Ελληνοκύπριους των αστικών κέντρων να ιδρύσουν το Κυπριακό Εθνικό Κόμμα (ΚΕΚ), προς αντιμετώπιση της αριστεράς και του κομμουνισμού. Όλες οι πολιτικές πλευρές όμως, παρά τις ιδεολογικές διαφωνίες και τις διαφορετικές επιδιώξεις σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, εξέφραζαν ανοιχτά τον πόθο τους για αυτοδιάθεση και ένωση με την Ελλάδα, αναμένοντας πολιτειακές αλλαγές μετά και τη συνδρομή της Κύπρου στον πόλεμο κατά του φασισμού.⁷²⁷

Ο αυξανόμενος εθνικισμός και κομμουνισμός από την πλευρά των Ελληνοκυπρίων, και το προβαλλόμενο αίτημα για ένωση, βοήθησαν πολιτικά πρόσωπα της τουρκοκυπριακής κοινότητας, που καλλιεργούσαν τον τουρκικό εθνικισμό να κερδίσουν έδαφος, προβάλλοντας την Τουρκία, ως τη μόνη αξιόπιστη δύναμη για την αποτελεσματική προστασία της μειονοτικής κοινότητας, δημιουργώντας επιπλέον προβλήματα στην αποικιακή κυβέρνηση, η οποία είχε συνηθίσει στα φιλοβρετανικά αισθήματα των Τουρκοκυπρίων.⁷²⁸

Απαρχή για την ενδυνάμωση του τουρκικού εθνικισμού αποτέλεσε η έκδοση της εθνικιστικής εφημερίδας *Halkın Sesi*, μετά από πρωτοβουλία του προξένου της Τουρκίας στην Κύπρο, και η δραστηριοποίηση του Fazıl Kucuk, που άρχιζε να εκφράζει δυναμικά την εθνικιστική στάση.⁷²⁹ Το 1943 ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Προστασίας της Τουρκικής Μειονότητας (ΚΑΤΑΚ)

---

⁷²⁵ Ρολάνδος Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948, Με Ανασκόπηση της Περιόδου 1878-1945*, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας LIX (Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2008), 65-66.

⁷²⁶ Ό.π., 68, 75.

⁷²⁷ Το ΑΚΕΛ από τις απαρχές της ίδρυσής του τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της ένωσης, παρά την παλαιά πολεμική του ΚΚΚ κατά της Ένωσης. Ό.π., 69.

⁷²⁸ Ό.π., 86.

⁷²⁹ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 258.

και το 1944 το εθνικιστικό Ενιαίο Τουρκικό Κόμμα Κύπρου (KTMBP) με πρόεδρο τον Fazıl Kucuk,⁷³⁰ που κατέστη μελλοντικά ο ηγέτης των Τουρκοκυπρίων και ο πρώτος και τελευταίος αντιπρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Η νήσος εκτός από τους νέους πολιτικούς σχηματισμούς, γνώρισε και μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις από τα ελεγχόμενα κυρίως από την αριστερά συνδικάτα, τα οποία από το 1941, καθοδηγούσε η Παγκύπρια Συντεχνιακή Επιτροπή (ΠΣΕ).⁷³¹ Το συνδικαλιστικό κίνημα άρχισε να διασπάζεται προς το τέλος του πολέμου, με την ίδρυση των επονομαζόμενων Νέων Συντεχνιών, οι οποίες ενώθηκαν τον Οκτώβρη του 1944, σε Παγκύπρια βάση, στην Συνομοσπονδία Εργατών Κύπρου (ΣΕΚ).⁷³² Οι Νέες συντεχνίες, σύμφωνα με τον Κυβερνήτη της νήσου, ελέγχονταν από τους ιδιοκτήτες των εργοστασίων,⁷³³ ενώ δημιουργήθηκαν ως ανάχωμα της επιρροής του ΑΚΕΛ στον εργαζόμενο λαό. Το συνδικαλιστικό κίνημα γνώρισε επιπλέον διασπαστικές τάσεις επίσης το 1944, με την ίδρυση των τουρκοκυπριακών συντεχνιών (LTAB και LTISB), οι οποίες υποκινήθηκαν από τους εθνικιστικούς κύκλους, χωρίς να καταφέρουν να απομακρύνουν σύσσωμους τους Τουρκοκύπριους εργάτες από τις παλιές συντεχνίες.⁷³⁴

Με την κατάσταση που διαμόρφωνε ο πόλεμος είχε αναθερμανθεί το ζήτημα της αυτοδιάθεσης και της ένωσης, ενώ οι πολιτικές εξελίξεις είχαν εγείρει τόσο ιδεολογικούς, όσο και φυλετικούς διαχωρισμούς ανάμεσα στους Κύπριους. Την προσμονή για αυτοδιάθεση είχε καλλιεργήσει και η ίδια η Μεγάλη Βρετανία ήδη από τον Αύγουστο του 1941, με την διεθνώς πολυδιαφημιζόμενη Χάρτα του Ατλαντικού, η οποία στο άρθρο 3 αναφερόταν στα "δικαιώματα όλων των ανθρώπων να επιλέγουν την μορφή της διακυβέρνησης στην οποία ήθελαν να ζουν,"⁷³⁵ ενώ το ίδιο έτος ο Εμμανουήλ Τσουδερός, κατέστη ο πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός που μίλησε δημόσια για την προοπτική της Ένωσης.⁷³⁶

Στις πολιτικές όμως της Μεγάλης Βρετανίας δεν υφίστατο ακόμη η άμεση προοπτική της Ένωσης ή της αυτοδιάθεσης, αφού ο γεωστρατηγικός ρόλος της νήσου είχε αναβαθμιστεί. Η Μεγάλη Βρετανία μπορεί να προπαγάνδιζε την ανάγκη συνεργασίας των λαών των αποικιών με το βρετανικό στέμμα προς αντιμετώπιση του φασισμού,⁷³⁷ αλλά δεν ήταν διατεθειμένη ακόμη να προχωρήσει σε μεγάλες παραχωρήσεις στην Κύπρο, σταθμίζοντας τα γεωπολιτικά της συμφέροντα και τις επιδιώξεις των δυνάμεων της περιοχής. Οι πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές πραγματικότητες της νήσου είχαν όμως διαμορφώσει ένα πιο

---

⁷³⁰ Ό.π., 258-259.

⁷³¹ Ό.π., 228-233.

⁷³² Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948*, ό.π., 81.

⁷³³ Ό.π., 80.

⁷³⁴ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 260-262.

⁷³⁵ Jeffery, "The Second World War," ό.π., 314.

⁷³⁶ Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948*, ό.π., 69.

⁷³⁷ Jeffery, "The Second World War," ό.π., 306, 313.

σύνθετο και ταραχώδες σκηνικό, το οποίο όφειλε η Μ. Βρετανία να αντιμετωπίσει, ισορροπώντας ανάμεσα στις διεκδικήσεις των Κυπρίων και στη διατήρηση του αποικιακού *status* της νήσου.

3.2. Η ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΣΕ ΡΑΓΔΑΙΑ ΠΤΩΣΗ

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ανέκοψε την ανοδική πορεία της εξορυκτικής βιομηχανίας, παρά την πρόσθετη αξία που κατέχουν ορυκτά, όπως οι πυρίτες, σε συνθήκες πολέμου.⁷³⁸ Τα αίτια ήταν πολλαπλά, όπως το κλείσιμο των αγορών στις οποίες εξαγόταν τα ορυκτά της Κύπρου, οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η ναυσιπλοΐα στη Μεσόγειο Θάλασσα, οι οικονομικές πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου, η έλλειψη προμηθειών που εισάγονταν για την επεξεργασία των ορυκτών και η ραγδαία άνοδος του κόστους παραγωγής.

Η CMC που αποτελούσε τον κύριο εργοδότη και εξαγωγέα ορυκτών της νήσου αντιμετώπισε το μεγαλύτερο πρόβλημα. Από τον Σεπτέμβριο του 1939 άρχισε η μείωση της παραγωγής πυριτών, ενώ με την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο η παραγωγή τους διακόπηκε.⁷³⁹ Η αγορά της Γερμανίας που απορροφούσε την κύρια παραγωγή της CMC, δεν ήταν πλέον διαθέσιμη. Η έλλειψη αγορών και τα προβλήματα στη ναυσιπλοΐα κράτησαν κλειστά τα μεταλλεία πυριτών έως και τη λήξη του πολέμου.

Η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου στις αρχές του πολέμου πρότεινε στη CMC να μελετηθεί η προοπτική δημιουργίας μεταλλουργικού εργοστασίου πυριτών στο Ηνωμένο Βασίλειο με κεφάλαια της εταιρείας, αλλά η CMC θεώρησε ριψοκίνδυνη μια τέτοια επένδυση.⁷⁴⁰ Από την πλευρά της η εταιρεία κάλεσε τις αρχές της αποικίας τον Σεπτέμβριο του 1939, να παράσχουν βοήθεια και τις απαραίτητες άδειες για την εξαγωγή έστω και μειωμένων ποσοτήτων πυριτών προς την Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ, χωρίς όμως να ικανοποιηθεί το αίτημά της.⁷⁴¹ Ο εκτελών χρέη αποικιακού γραμματέα απαντώντας στην CMC ανέφερε ότι "...η κατανομή της ναυτιλίας [the allocation of shipping] πρέπει να αποφασιστεί υπό το πρίσμα της βρετανικής και γαλλικής οικονομικής πολιτικής στο πλαίσιο του πολέμου και πως οι ανάγκες της Κύπρου μπορούν να εξεταστούν μόνο σε σχέση με τις απαιτήσεις της βρετανικής αυτοκρατορίας ως σύνολο."⁷⁴²

---

⁷³⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

⁷³⁹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940· David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation* (California: Huntington Library Publications, 1962), 275.

⁷⁴⁰ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 271.

⁷⁴¹ Resident Director, CMC to the Colonial Secretary, 8 September 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1154/1939, 1-2.

⁷⁴² Acting Colonial Secretary to the Resident Director CMC, 23 December 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1154/1939, 3-4.

Ο πόλεμος είχε υποχρεώσει τους Βρετανούς να ισχυροποιήσουν όσο ποτέ άλλοτε το "αυτοκρατορικό σύστημα," προς όφελος της ισχύος της αυτοκρατορίας και προς αυτή την κατεύθυνση οι ορυκτοί πόροι της Κύπρου μπορούσαν να αξιοποιηθούν, μόνο εφόσον ικανοποιούσαν γενικές στρατηγικές που έθετε πλέον η μητρόπολη στην εκμετάλλευση των αποικιακών πόρων.⁷⁴³

Από τους πυρίτες εξαγόταν θειικό οξύ που αποτελούσε κύριο συστατικό των εκρηκτικών, αλλά το Ηνωμένο Βασίλειο έθεσε ως πολιτική του την παραγωγή θειικού οξέος από θείο, το οποίο εισήγαγε από τις ΗΠΑ μέσω του προγράμματος *lend-lease*.⁷⁴⁴ Επιπλέον τα συμπυκνώματα χαλκού (*copper concentrate*), που παρήγαγε η CMC μπορούσαν στην Ευρώπη να επεξεργαστούν μόνο σε μεταλλουργικό εργοστάσιο του Αμβούργου, όπου και κατέληγαν προπολεμικά, ενώ οι εισαγωγές πυριτών με μικρή περιεκτικότητα σε χαλκό είχε αποφασιστεί να ικανοποιούνται από άλλα μεταλλεία εκτός Κύπρου.⁷⁴⁵

Από το εξορυκτικό σύνολο της CMC αξιολογήθηκαν από το Ηνωμένο Βασίλειο ως σημαντικά, κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου τα πολύτιμα μέταλλα, καθώς το βρετανικό θησαυροφυλάκιο επιζητούσε την ενίσχυση των αποθεμάτων της Τράπεζας της Αγγλίας σε χρυσό.⁷⁴⁶ Προς υλοποίηση της παραπάνω πολιτικής, το Κέντρο Εφοδιασμού της Μέσης Ανατολής στο Κάιρο αδειοδοτούσε την εισαγωγή στην Κύπρο κυανιούχων αλάτων (*cyanide*) από απομακρυσμένα λιμάνια, όπως της Μομπάσα, για να καταστεί εφικτή η παραγωγή συμπυκνωμάτων, τα οποία αποστέλλονταν για επεξεργασία στη Νότια Αφρική, από όπου παράγονταν καθαρός χρυσός προς εξαγωγή στην Αγγλία.⁷⁴⁷ Με την τακτική αυτή

---

⁷⁴³ Ο Keith Jeffery αναφέρει σχετικά: "Only in war, most clearly during the Second World War, did the Empire approach the otherwise mythical status of a formidable, efficient, and effective power system, prepared to exploit its apparently limitless resources, and actually able to deploy forces throughout the world. The Second World War marked the greatest and ultimate 'revival' of the British Empire. In the short term, at least, the impact of war did much to strengthen the Imperial system." Jeffery, "The Second World War," ό.π., 306.

⁷⁴⁴ H.A. Simpson, Notes on the Copper Industry, with some observations regarding Colonial Production, Mineral Resources Department, Imperial Institute, 19 July 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 1045/1913, 53· John England, *Sulphuric and Nitric Acid Manufacture and Use*, The Story of the Royal Naval Cordite Factory, Holton Hath, Dorset, UK, <http://www.greenacre.info/RNCF/page28.html>.

⁷⁴⁵ H.A. Simpson, Notes on the Copper Industry, SA1 1045/1913, ό.π., 53· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 265-266· Thomas, James και Kevorkian, Report of the Board of Inquiry appointed by His Excellency the Governor on the 28th February 1946, to inquire into the trade dispute existing at the undertaken of the Cyprus Mines Corporation, ό.π., 11.

⁷⁴⁶ Την τελευταία περίοδο του πολέμου η απόκτηση χρυσού έπαψε να αποτελεί υψηλή προτεραιότητα για το Ηνωμένο Βασίλειο. Βλ. Governor to the Middle East Supply Centre, Cairo, 10 February 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 431/1942, 1· From the Secretary of State for the Colonies to the Officer administering the Government of Cyprus, 23 October 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 610/44, 9-10.

⁷⁴⁷ Governor to the Middle East Supply Centre, Cairo, SA1 431/1942, ό.π., 1.

συνεχίστηκε η παραγωγή χρυσού από το μεταλλείο της Σκουριώτισσας έως τα τέλη του 1942, οπότε και τερματίστηκε εξαιτίας της ασύμφορης οικονομικά παραγωγής του.⁷⁴⁸

Η έναρξη του πολέμου για την βρετανική εταιρεία που κατείχε από το 1936 τον Αμιάντο έφερε κρατικά συμβόλαια από την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, τα οποία ενθάρρυναν την παραγωγή αμιάντου, η αξία του οποίου είχε ήδη το 1939 ανέβει στις διεθνείς αγορές κατά 10%.⁷⁴⁹ Το εν λόγω έτος ενώ η εξόρυξη μειώθηκε, η εξαγωγή αμιάντου σχεδόν διπλασιάστηκε.⁷⁵⁰ Παρά το γεγονός όμως ότι τα εργοστάσια της εταιρείας στην Αγγλία εργάζονταν εντατικά, η παραγωγή του κυπριακού αμιάντου συνέχισε να μειώνεται (1940-1943) λόγω της δυσκολίας εύρεσης αναγκαίων υλών, του αυξανόμενου κόστους, της δυσκολίας εύρεσης πλοίων για τη μεταφορά, αλλά και των προβλημάτων που αντιμετώπισε η εταιρεία τόσο κατά την αναζήτηση και ανεύρεση ανθρώπινου δυναμικού, όσο και με τις εργατικές διεκδικήσεις.⁷⁵¹ Το ορυχείο άρχισε να ανακάμπτει δειλά από το 1944 και έπειτα.⁷⁵²

Η ΑΕΕΧΠΛ όπως και η CMC, αντιμετώπισε ανυπέβλητες δυσκολίες στην εξαγωγή πυριτών, καθώς η κύρια αγορά ήταν επίσης η Γερμανία.⁷⁵³ Με την απώλεια μεγάλου μέρους της αγοράς η παραγωγή πυριτών μειώθηκε δραστικά στην μεταλλευτική μίσθωση Ασγάτας – Καλαβασού, ικανοποιώντας μικρές μόνο εξαγωγές προς την Αίγυπτο.⁷⁵⁴ Τα πολύτιμα μέταλλα για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, στην περίπτωση της CMC συνέχισαν να παράγονται έως και το 1943 στις μεταλλευτικές μισθώσεις Ασγάτας – Καλαβασού και Σιάς – Καμπιών, ενώ στην μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού – Αγροκηπιάς η παραγωγή τερματίστηκε στις αρχές του 1940 λόγω εξάντλησης του κοιτάσματος.⁷⁵⁵

Το μεταλλείο του Χρωμίου πέτυχε άνοδο της παραγωγής το πρώτο εξάμηνο του 1940, αλλά με την εξάπλωση του πολέμου στη Μεσόγειο, ελλείπει συμβολαίων αγοράς και επαρκούς χώρου στα καράβια, υποχρεώθηκε να διακόψει την παραγωγή τον Αύγουστο του ίδιου έτους.⁷⁵⁶ Το 1941 εξήχθη χρωμίτης προς το Ηνωμένο Βασίλειο από τα διαθέσιμα αποθέματα χωρίς να πραγματοποιηθεί εξόρυξη, ενώ το 1942 οι εργασίες του μεταλλείου αυξήθηκαν

---

⁷⁴⁸ T.D. Walsh, Resident Director CMC to the Controller of Supplies, 22 April 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 431/1942, 8-9· Annual Report of the Inspector of Mines, 1942.

⁷⁴⁹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

⁷⁵⁰ Ο.π.

⁷⁵¹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1940, 1941, 1942, 1943· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 17 April 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 847/1942, 14· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 22 May 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 847/1942, 31.

⁷⁵² Annual Report of the Inspector of Mines, 1944.

⁷⁵³ Inspector of Mines, Hellenic Co. of Chemical Products and Manures Ltd., 12 February 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 1184/1939, 16-19.

⁷⁵⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944.

⁷⁵⁵ Ο.π.

⁷⁵⁶ Annual Report of the Inspector of Mines, 1940.

ραγδαία, για την ικανοποίηση εξαγωγών προς τις ΗΠΑ, οι οποίες ολοκληρώθηκαν στις αρχές του 1943.⁷⁵⁷

Ακολουθώντας το μεταλλείο έκλεισε, ενώ το 1944 λειτούργησε μόνο το εργοστάσιο εμπλουτισμού για 4 μόλις μήνες, για εξαγωγές προς την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο.⁷⁵⁸ Ο χρωμίτης αποτελούσε "πρώτης τάξης υλικό πολέμου" και από το 1940 το Υπουργείο Προμηθειών (*Ministry of Supply*) του Ηνωμένου Βασιλείου είχε εκδώσει σχετικό διάταγμα για τον έλεγχο της εμπορίας του.⁷⁵⁹ Οι μεγάλες αγορές που πραγματοποιήθηκαν από τις ΗΠΑ είχαν ως στόχο την τροφοδότηση της Metal Reserve Company στην Washington για την παραγωγή χάλυβα πολεμικών εξοπλισμών (*armament steel*).⁷⁶⁰

Το μεταλλείο του Χρωμίου, παρά το γεγονός ότι ήταν ιδιαίτερα σημαντικό απέτυχε να λειτουργήσει εντατικά καθόλη τη διάρκεια του πολέμου, εξαιτίας της αδυναμίας εύρεσης σταθερών αγορών και των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η ναυσιπλοΐα στην Μεσόγειο.⁷⁶¹ Το Ηνωμένο Βασίλειο είχε συνάψει συμβόλαια αγοράς χρωμίτη από την Τουρκία, η οποία αποτελούσε τον μεγαλύτερο παραγωγό χρωμίτη παγκοσμίως, ασκώντας με τους συμμάχους πολιτικές μπλοκαρίσματος της εξαγωγής του στη Γερμανία.⁷⁶² Το μεταλλείο του Χρωμίου αντιμετώπιζε επιπλέον δυσκολίες τόσο με τις χερσαίες μεταφορές, καθώς ο κυβερνητικός σιδηρόδρομος ήταν επιφορτισμένος με τη μεταφορά στρατιωτικού υλικού, όσο και με εργατικές διεκδικήσεις.⁷⁶³

Απόρροια όμοιων δυσκολιών που προέκυψαν εξαιτίας του πολέμου και στο μεταλλείο της Λίμνης η εξόρυξη πυριτών κατέγραψε ραγδαία πτώση, ενώ το 1940 σταμάτησε εντελώς η εξαγωγή τους.⁷⁶⁴ Το μεταλλείο λειτούργησε εντατικά μόνο για την εξόρυξη και την επεξεργασία χρυσοφόρων κοιτασμάτων καταγράφοντας ρεκόρ παραγωγής χρυσού και αργύρου το 1940 και το 1941.⁷⁶⁵ Η εταιρεία αναμένοντας το άνοιγμα των αγορών, συνέχισε

---

⁷⁵⁷ Για την ικανοποίηση της ζήτησης χρωμίτη από τις ΗΠΑ το μεταλλείο λειτούργησε για πρώτη φορά στην ιστορία του και το χειμώνα. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1941, 1942, 1943· Secretary of State to the Governor, Cyprus, 25 April 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 19· Governor, Report of Board of Inquiry into The Causes and Circumstances of The Dispute Existing at the Mining Undertaking of the Cyprus Chrome Company Limited, at Troodos (Vide Gazette Notice No.251 in Gazette No. 2988, of 23/4/1942) 5 May 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 31-40.

⁷⁵⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1944.

⁷⁵⁹ Cyprus Chrome Company Ltd. to the Governor, 25 September 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 847/1942, 18-21.

⁷⁶⁰ Ό.π.

⁷⁶¹ Ό.π.: Governor, Cyprus to the Secretary of State, 21 April 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 847/1942, 6-7.

⁷⁶² Murat Önsoy, "The World War Two Allied Economic Warfare: The Case of Turkish Chrome Sales" (Διδακτορική Διατριβή, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen Nurnberg), 142-258.

⁷⁶³ Cyprus Chrome Company Ltd to the Governor, SA1 847/1942, ό.π., 18-21.

⁷⁶⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945.

⁷⁶⁵ Ό.π.

το εντατικό πρόγραμμα ανάπτυξης του μεταλλείου, το οποίο είχε ξεκινήσει το 1937, με σημαντικές όμως καθυστερήσεις στην υλοποίηση έργων, ενώ η παραγωγή πυριτών ανέκαμψε τελικά το 1944.⁷⁶⁶

3.3. CMC: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

3.3.1. Τα ανακουφιστικά έργα, η αρωγή στην πολεμική μηχανή και η φιλοξενία των Ελλήνων προσφύγων

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος υποχρέωσε την CMC σε σταδιακή παύση εργασιών και στην απόλυση χιλιάδων εργατών.⁷⁶⁷ Για την αντιμετώπιση της ανεργίας, που έπληξε τη μεταλλευτική περιοχή, η εταιρεία εκπόνησε πρόγραμμα ανακουφιστικών έργων, συμμετέχοντας στα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση του οξύτατου προβλήματος της ανεργίας, η οποία έπληξε κυρίως τα αστικά κέντρα αλλά και τις υπόλοιπες εξορυστικές περιοχές της νήσου (βλ. ενότητα 4.7).

Αντιμετωπίζοντας τις συνέπειες του πολέμου, το 1940 η εταιρεία σε συνεργασία με την κυβέρνηση ανέλαβε την κατασκευή οδικών και εγχειοβελτιωτικών έργων, ενώ από τα τέλη του 1941 απασχόλησε εργάτες σε οδικά έργα των στρατιωτικών αρχών.⁷⁶⁸ Στα έργα συμπεριλαμβανόταν και η σύνδεση μέσω παρακαμπτηρίων οδών της Σκουριώτισσας με το Μαυροβούνι και του Μαυροβουνίου με τον Ξερό (εικ. 3.2).⁷⁶⁹ Στα έργα αυτά απασχολήθηκαν εργάτες που δεν διέθεταν κατοικίες στους τόπους καταγωγής τους πέραν αυτών που τους παραχωρούσε η εταιρεία και εργάτες που διέμεναν σε παραδοσιακούς οικισμούς της ευρύτερης εξορυστικής περιοχής.⁷⁷⁰

Παράλληλα η εταιρεία, υποβοηθώντας το αίτημα της κυβέρνησης για την εθελοντική κατάταξη Κυπρίων στο συμμαχικό στρατό με σκοπό τη συνδρομή τους σε επιχειρήσεις στα μέτωπα του πολέμου, απέλυε τους ανύπανδρους άνδρες κατά προτεραιότητα και παρείχε

---

⁷⁶⁶ Annual Report of the Inspector of Mines, 1944.

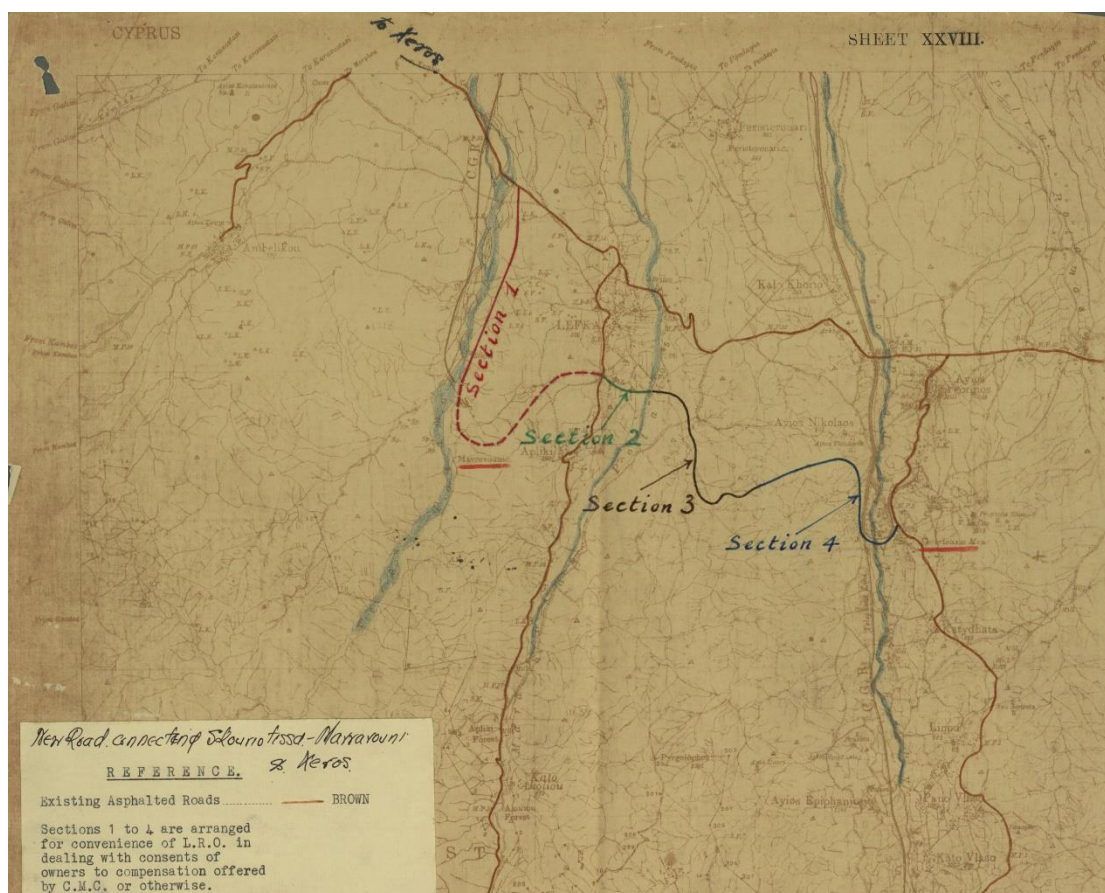
⁷⁶⁷ Το εργατικό δυναμικό της εταιρείας από τα 6.024 άτομα το 1938, μειώθηκε στα 4.790 το 1939, στα 2.368 το 1940, στα 906 το 1941, στα 731 το 1942, στα 543 το 1943 και στα 374 το 1944, για να σημειώσει την πρώτη του άνοδο το 1945 αριθμώντας 702 εργάτες. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945.

⁷⁶⁸ Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος η CMC απασχόλησε το 1941, 412 εργάτες. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1940, 1941· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 274.

⁷⁶⁹ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 365.

⁷⁷⁰ G.D. White, Director, CMC Welfare Department, Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/3, 115.

και ένα χρηματικό δώρο (*bonus*) σε όσους αποφάσιζαν να καταταγούν.⁷⁷¹ Επίσης πραγματοποίησε όλες τις απαραίτητες ενέργειες για την αποστολή έμπειρων μεταλλωρύχων στη Βόρεια Ροδεσία και στο Λίβανο.⁷⁷²

Εικ. 3.2. Χάρτης στον οποίο αποτυπώθηκαν οι νέοι παρακαμπτήριοι οδοί Ξερού – Μαυροβουνίου (section 1) και Μαυροβουνίου - Σκουριώτισσας (sections 2,3,4), 1940 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1290/1939).

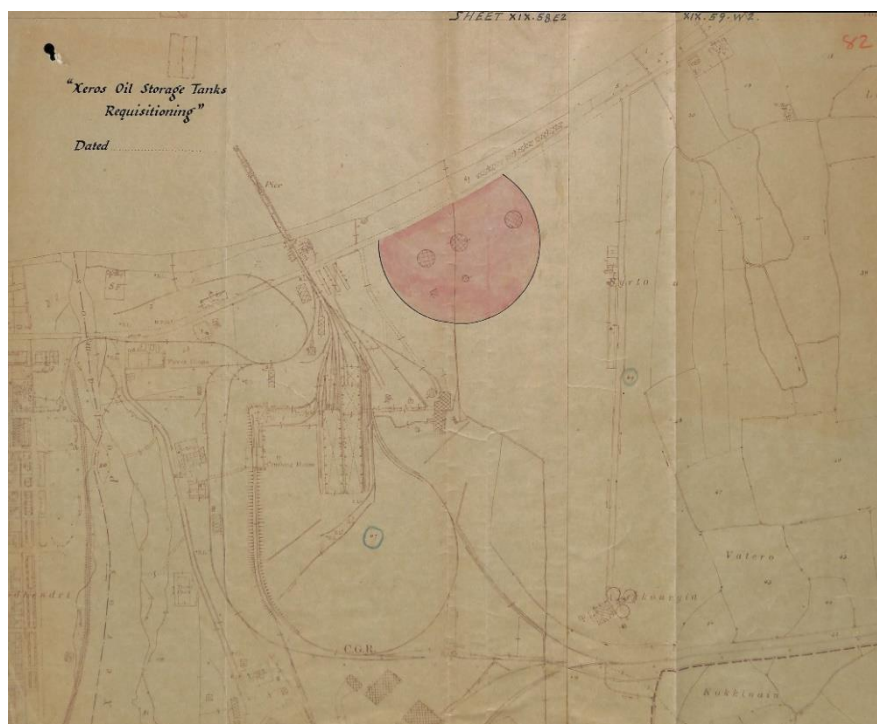
Για την αντιμετώπιση της ανόδου του κόστους ζωής που αντιμετώπιζαν οι εργάτες που παρέμειναν, η εταιρεία μείωσε αρχικά τα ενοίκια κατά 25%, κάτι που έπραξε και ο έμπορος που κατείχε τις εργατικές κατοικίες στον Ξερό, και στη συνέχεια παραχώρησε δωρεάν τις κατοικίες στους εργάτες, καταβάλλοντας στην περίπτωση του Ξερού η ίδια το ενοίκιο.⁷⁷³

⁷⁷¹ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 275· Social Welfare Department Report of November 1940, 30 December 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/1, 61· Draft Note regarding the activities of the Cyprus Mines Corporation since the outbreak of war, Κρατικό Αρχείο, SA1 1247/1940, 20· T.D. Walsh, Resident Director to Mr. Mudd, 16 July 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 39· Minutes of the sixth Xero Workmen's Committee meeting, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 42· Minutes of the twelfth Xero Workmen's Committee meeting, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 70.

⁷⁷² Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 278· Note Regarding the activities of the Cyprus Mines Corporation since the outbreak of the war, Κρατικό Αρχείο, SA1 1247/1940, 20.

⁷⁷³ T.D. Walsh to Commissioner Nicosia, 25 March 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 55· Annual Report of the Inspector of Mines, 1941· Minutes of the fourteenth Xero Workmen's Committee meeting, 26 November 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 557/1942, 76.

Πληθώρα εγκαταστάσεων και ηλεκτρομηχανολογικός εξοπλισμός της εταιρείας που έπαψαν να λειτουργούν εξαιτίας του πολέμου παραδόθηκαν σε υπηρεσίες της κυβέρνησης (όπως το Τμήμα Δημοσίων Έργων) και στο στρατό, μετά και τη δεδηλωμένη απόφαση της εταιρείας από τις αρχές του πολέμου να παράσχει κάθε δυνατή βοήθεια στην κυβέρνηση.⁷⁷⁴ Σε αυτές περιλαμβάνονταν ο ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός, εργαστήρια, αποθήκες, καθώς και οι δεξαμενές καυσίμων, χωρητικότητας 6.250 τόνων, οι οποίες ήταν και οι μεγαλύτερες στη νήσο (εικ. 3.3).⁷⁷⁵

Εικ. 3.3. Χάρτης στον οποίο αποτυπώθηκε με κόκκινο χρώμα η υπό επίταξη περιοχή των δεξαμενών καυσίμων της CMC στον Ξερό, 1944 (Κρατικό Αρχείο, SA1 607/1944).

Επιπλέον για τις ανάγκες της πολεμικής μηχανής αλλά και της εταιρείας, 40.000 ευκάλυπτοι που είχαν φυτευτεί κατά τον Μεσοπόλεμο στην Πεντάγυια για την αντιμετώπιση της μαλάριας υλοτομήθηκαν,⁷⁷⁶ ενώ ακόμη η εταιρεία έθεσε στη διάθεση της κυβέρνησης £10.000 για την αντιμετώπιση καταστάσεων έκτακτης ανάγκης.⁷⁷⁷

---

⁷⁷⁴ "... it is the desire of the Company to place its facilities and resources and the services of its staff at Government's disposition... We will also be pleased to give personal assistance or service whenever called upon to do so." Βλ. Resident Director, CMC to the Colonial Secretary, 8 September 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1154/1939, 1.

⁷⁷⁵ Annual Report of the Inspector of Mines 1941, 1945· Minutes of the third Xero Workmen's Committee meeting, 11 June 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 23· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 278· Conservator of Forests to the Colonial Secretary, 7 March 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 607/1944, 1· Memorandum on Proposal to lease C.M.C. Tankage at Xeros, Κρατικό Αρχείο, SA1 607/1944, 32.

⁷⁷⁶ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 278.

⁷⁷⁷ Ποσοστό των εν λόγω χρήματων δόθηκαν για την αντιμετώπιση καταστροφικών πλημμυρών που έπληξαν κοινότητες της νήσου. Βλ. Note Regarding the activities of the Cyprus Mines Corporation since the outbreak of the war, Κρατικό Αρχείο, SA1 1247/1940, 19.

Οι εργατικοί οικισμοί του Ξερού και του Μαυροβουνίου για ορισμένο χρονικό διάστημα μετατράπηκαν σε στρατόπεδα ανάπαυσης για τους στρατιώτες που πολεμούσαν στην Βόρεια Αφρική, φιλοξένησαν δε και μέλη των αμερικανικών ειδικών δυνάμεων που επιχειρούσαν στα Δωδεκάνησα.⁷⁷⁸

Η CMC εκτός της συμμετοχής της στο πρόγραμμα ανακουφιστικών έργων της κυβέρνησης και τις διευκολύνσεις που παρείχε στο στρατό έπαιξε ακόμη ένα σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των εκτάκτων καταστάσεων του πολέμου παραχωρώντας μεγάλο ποσοστό των εγκαταλελειμμένων εργατικών κατοικιών της Σκουριώτισσας, του Μαυροβουνίου και του Ξερού σε Έλληνες πρόσφυγες.⁷⁷⁹

Οι πρώτες ροές προσφύγων στην Κύπρο καταγράφηκαν το 1941, για να κορυφωθεί η προσφυγική ροή το 1942 με την άφιξη 9.386 ατόμων.⁷⁸⁰ Οι περισσότεροι πρόσφυγες προέρχονταν από την νησιωτική Ελλάδα και κυρίως από τη Χίο, τη Σάμο και τα Δωδεκάνησα. Το 1/3 περίπου των εν λόγω προσφυγικών ροών αποβιβάστηκαν στην μεταλλευτική περιοχή της CMC.⁷⁸¹ Σημαντικό ποσοστό των προσφύγων που ήταν στρατεύσιμοι παρέμειναν για βραχύ μόνο διάστημα στην Κύπρο και οι υπόλοιποι κυρίως παιδιά, ηλικιωμένοι και γυναίκες διέμειναν στο νησί έως και τη λήξη του πολέμου για να επαναπατριστούν κατά φάσεις το 1945 και το 1946.⁷⁸²

Αρχικά η Σκουριώτισσα (1942) με την παραχώρηση 422 εργατικών κατοικιών που έπαψαν να χρησιμοποιούνται από το στρατό, στη συνέχεια ο Ξερός και τέλος από τον Μάιο του 1944 και το Μαυροβούνι μετατράπηκαν εν μέρει σε προσφυγικούς καταυλισμούς.⁷⁸³ Το καλοκαίρι του 1944 φιλοξενούνταν περίπου 650 πρόσφυγες στη Σκουριώτισσα, 550 στον Ξερό και 950 στο Μαυροβούνι.⁷⁸⁴ Οι τρεις οικισμοί μαζί με τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις του Ζυγίου και τις αντίστοιχες της Δεκέλειας στα νότια παράλια της νήσου αποτέλεσαν τους πέντε κύριους τόπους, όπου παραχωρήθηκε οργανωμένη φιλοξενία στους Έλληνες πρόσφυγες, με τους υπόλοιπους να διασκορπίζονται σε διάφορες παραδοσιακές κοινότητες και πόλεις της Κύπρου (εικ. 3.4).⁷⁸⁵

---

⁷⁷⁸ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 278.

⁷⁷⁹ Ιάκωβος Μ. Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα, Έλληνες Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018), 184-189· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 280.

⁷⁸⁰ Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα*, ό.π., 254-264.

⁷⁸¹ Ό.π., 254-260.

⁷⁸² Ό.π., 175-177, 227, 231-233.

⁷⁸³ Report of work with Greek Refugees on Cyprus, 30 June 1944 by Elsie H. White, Κρατικό Αρχείο, SA1 766/1944/2, 188· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 280.

⁷⁸⁴ Report of work with Greek Refugees on Cyprus, 30 June 1944, SA1 766/1944/2, ό.π.· E.H. White, Report on activities in Greek Refugee Camps on Cyprus for July 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 766/1944/2, 221.

⁷⁸⁵ Greek refugees in Cyprus – Organization and Administration, 6 November 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 766/1942/1, 1· Report of work with Greek Refugees on Cyprus, 30 June 1944, SA1

Για τις ανάγκες των προσφύγων λειτούργησαν επιπλέον πρόχειρα ιατρεία και σχολεία τα οποία παρείχαν ξεχωριστή εκπαίδευση στα προσφυγόπουλα, ενώ τα σύγχρονα λουτρά που διέθετε το Μαυροβούνι και άλλες εγκαταστάσεις λειτουργούσαν ως λοιμοκαθαρτήρια, έως την εγκατάσταση των προσφύγων στις κατοικίες που τους παραχωρήθηκαν.⁷⁸⁶

Εικ. 3.4. Οι περιοχές όπου παραχωρήθηκε οργανωμένη φιλοξενία μαζί στους Έλληνες πρόσφυγες την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (χάρτης από τον συγγραφέα).

3.3.2. Πολιτικές Ευημερίας: Νέες καπιταλιστικές πρακτικές

Τον Μάιο του 1939 λίγους μήνες πριν από την κήρυξη του πολέμου της Βρετανίας εναντίον της Γερμανίας, η CMC ξεκίνησε ένας πολυσχιδές πρόγραμμα ευημερίας για τους εργάτες, υπό την επίβλεψη ξένων και έμπειρων σε σχετικά ζητήματα ειδικών.⁷⁸⁷ Η έναρξη του εν λόγω

766/1944/2, ό.π., 188: "Οι πρόσφυγες εν Κύπρω," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 5 Ιανουαρίου 1945.

⁷⁸⁶ Report of work with Greek Refugees on Cyprus, 30 June 1944, SA1 766/1942/2, ό.π., 181-183; E.H. White, Report on activities in Greek Refugee Camps, SA1 766/1942/2, ό.π., 220-222; G.D. White, Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 113-114; Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 280.

⁷⁸⁷ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 266-267.

προγράμματος, παρά την αντίθετη θέση του ιστοριογράφου της εταιρείας, δεν μπορεί να μη διασυνδεθεί με την ανάπτυξη του συνδικαλισμού την ίδια περίοδο και την οργάνωση των εργατών σε συντεχνία (1939), αλλά δευτερευόντως και με τις πιέσεις που άρχισε να ασκεί η κυβέρνηση για τη βελτίωση των συνθηκών κατοίκησης, μετά τον συνωστισμό που είχε παρατηρηθεί και την καλπάζουσα νοσηρότητα (βλ. ενότητες 3.5.1 και 3.6.4).⁷⁸⁸ Την ίδια περίοδο η εταιρεία γνώριζε υψηλή κερδοφορία και από τη νήσο αποχωρούσε ο αυταρχικός Richmond Palmer.

Το πρόγραμμα αν και είχε σχεδιαστεί για να παρέχει βοήθεια αποκλειστικά στις οικογένειες που ζούσαν στους μεταλλευτικούς οικισμούς της εταιρείας, λόγω της ανέχειας που έφερε ο πόλεμος, κάλυψε και παραδοσιακές κοινότητες της ευρύτερης περιοχής και στις δραστηριότητές της εντάχθηκαν τόσο οι στρατιώτες, όσο και οι πρόσφυγες.⁷⁸⁹ Η εταιρεία ανέπτυξε τακτικές δραστηριότητες επιπλέον στην Πέτρα, τη Λινού, την Πάνω και Κάτω Φλάσου, τα Κατύδατα, το Καλό Χωριό, την Πεντάγυια, την Ευρύχου και τον παραδοσιακό οικισμό της Λεύκας (εικ. 3.5).

Για τις ανάγκες του προγράμματος ιδρύθηκαν αρχικά (1939) κέντρα ευημερίας (*welfare centers*) στον Ξερό, στο Μαυροβούνι και στην Σκουριώτισσα, τα οποία αποτέλεσαν τους πυλώνες σχεδιασμού και εφαρμογής της κοινωνικής πολιτικής της εταιρείας.⁷⁹⁰ Τα κέντρα ευημερίας στεγάστηκαν σε κενές εργατικές κατοικίες των τριών μεταλλευτικών οικισμών.⁷⁹¹ Στην Σκουριώτισσα χρησιμοποιήθηκαν για παράδειγμα έξι κτήρια κατοικιών των δυο δωματίων και στον Ξερό ένα επίμηκες κτήριο πολλαπλών δωματίων, τα οποία βρίσκονταν και στις δυο περιπτώσεις σε εγγύτητα με τα σχολεία.⁷⁹²

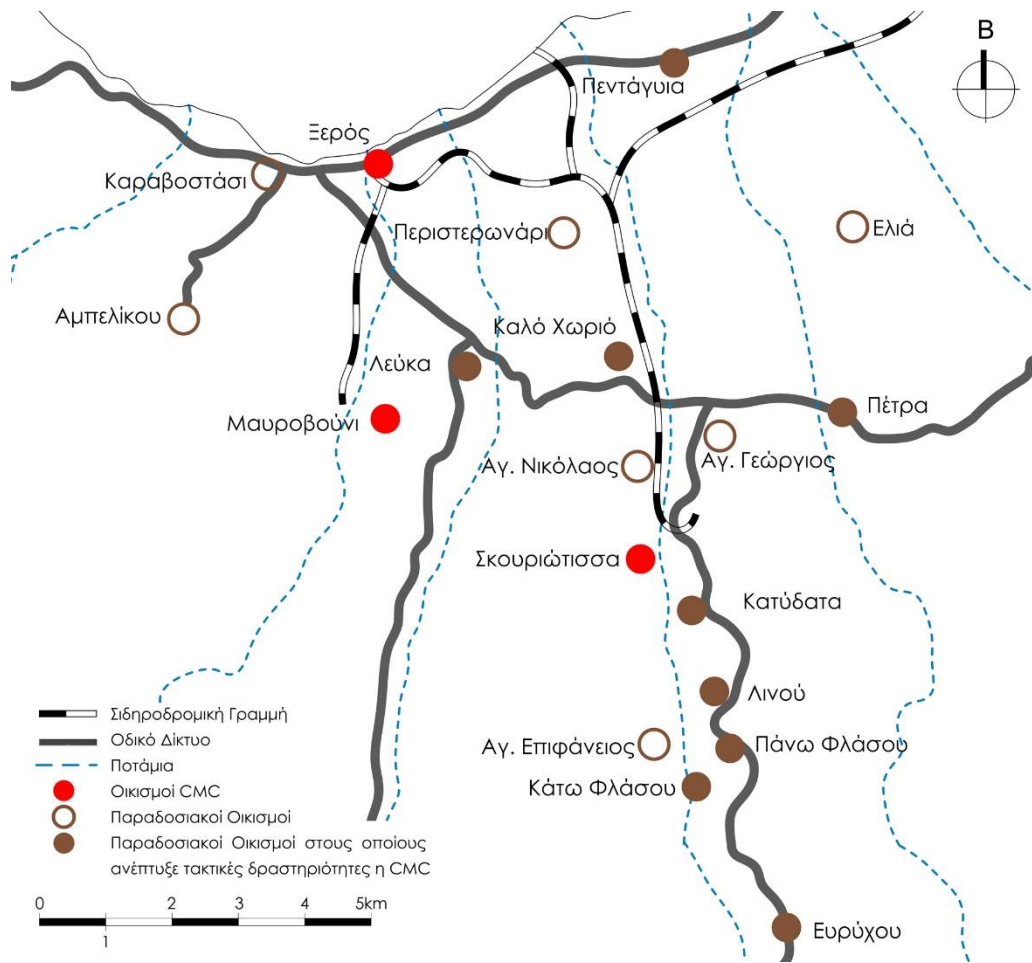
⁷⁸⁸ Ο ιστοριογράφος της CMC David Lavender υποστηρίζει πως κατά τύχη συνέπεσε χρονικά η οργάνωση του τμήματος ευημερίας με τις προσπάθειες για εδραίωση του συνδικαλισμού ευρύτερα στο νησί. Υποστηρίζει πως έως το 1937 η έλλειψη κεφαλαίων και η απορρόφηση ενέργειας στην καταπληκτική ανάπτυξη των μεταλλείων περιόρισαν τις όποιες σχετικές προσπάθειες της εταιρείας σε έργα κατά της μαλάριας, στη συντήρηση των σχολείων και στις συνεχείς επεκτάσεις του νοσοκομείου και των κλινικών. Βλ. Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 266-269. Το ευρύτερο όμως ιστορικό πλαίσιο στο οποίο οργανώθηκε το τμήμα ευημερίας, η καταγεγραμμένη σφοδρή εναντίωση της εταιρείας στο συνδικαλισμό, αλλά και οι συσχετισμοί με το ιστορικό πλαίσιο εμφάνισης αντίστοιχων δράσεων στο εξωτερικό (όπως αυτές αναλύονται στη συνέχεια) δημιουργούν εύλογα ερωτήματα για την υιοθέτηση της παραπάνω θέσης. Επίσης αντίστοιχες δράσεις αναπτύχθηκαν και από την ΑΕΕΧΠΛ την ίδια περίοδο για τις οποίες υπάρχουν επίσημες αναφορές που τις συσχετίζουν με την ίδρυση συνδικάτου (βλ. ενότητα 4.5).

⁷⁸⁹ Elsie H. White, *CMC Welfare Center Activities*, 1 June 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/3, 106.

⁷⁹⁰ Ό.π.: *Annual Report of the Inspector of Mines*, 1941.

⁷⁹¹ Ανδρέας Λουκά, προφορική μαρτυρία (Κατύδατα: 12 Φεβρουαρίου 2019). Στέλιος Χαραλαμπίδης, προφορική μαρτυρία (Κατύδατα: 22 Μαΐου 2016).

⁷⁹² Ό.π.

Εικ. 3.5. Οι παραδοσιακοί οικισμοί στους οποίους η CMC ανέπτυξε τακτικές δραστηριότητες στο πλαίσιο του προγράμματος ευημερίας (χάρτης από τον συγγραφέα).

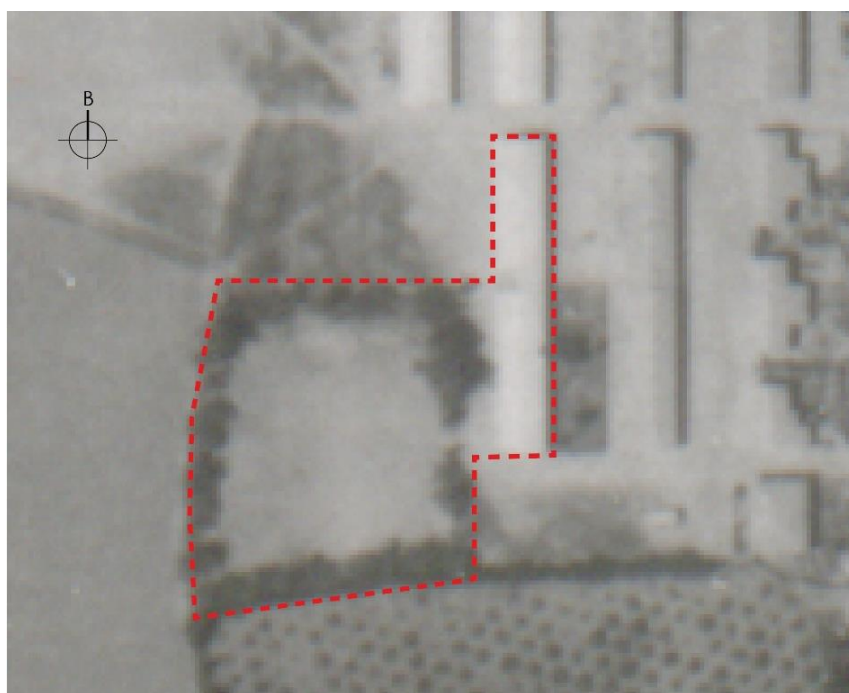
Τα κέντρα ευημερίας παρείχαν συμβουλές για την υγιεινή, τη διατροφή ή άλλα ζητήματα που απασχολούσαν τις οικογένειες, διοργάνωναν διαλέξεις σχετικά με την φροντίδα του σπιτιού και προέβαιναν σε τακτικές ιατρικές εξετάσεις σε νήπια, διατηρώντας λεπτομερή στατιστικά στοιχεία των δράσεών τους, το λεπτομερές ιστορικό της υγείας των παιδιών, καθώς και το πλήρες οικογενειακό ιστορικό των εργατών.⁷⁹³ Διέθεταν παιδότοπους, που δέχονταν μέχρι και 300 παιδιά την ημέρα για ελεύθερο ή υπό την επίβλεψη παιδαγωγών παιχνίδι με κούνιες, τραμπάλες και άλλο σχετικό εξοπλισμό, καθώς και κήπους επίσης για την απασχόληση των παιδιών (εικ. 3.6-3.9).⁷⁹⁴

⁷⁹³ Elsie H. White, CMC Welfare Center Activities, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 105· Akaki Demonstration Center, Report for July 1942, 29 August 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/3, 105· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 267.

⁷⁹⁴ Elsie H. White, CMC Welfare Center Activities, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 106· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 267.

Τα κέντρα παρέδιδαν επιπλέον μαθήματα ραπτικής και εργοχειρών και οι ραπτομηχανές που διέθεταν χρησιμοποιούνταν και από γυναίκες που δεν παρακολουθούσαν τα μαθήματα.⁷⁹⁵ Το 1940, οπότε και προέκυψε ζήτημα έλλειψης μαλλιού, δημιουργήθηκε πρόγραμμα κλώσης, ύφανσης και βαφής μάλλινων ειδών με τη δημιουργία εργαστηρίου μαλλιού (*wool plant*) σε κενή κατοικία του μόνιμου προσωπικού, όπου τοποθετήθηκαν αργαλειοί, ενώ σχετικός εξοπλισμός τοποθετήθηκε και στο κέντρο ευημερίας του Ξερού.⁷⁹⁶ Με την αγορά μαλλιού και βαμβακερών υφασμάτων από την εταιρεία, δεκάδες γυναίκες απασχολήθηκαν στην παραγωγή μάλλινων και βαμβακερών ειδών, εργαζόμενες είτε στις εγκαταστάσεις της εταιρείας είτε κατ' οίκον εθελοντικά, αλλά και επ' αμοιβή.⁷⁹⁷

Οι μεγάλες ποσότητες των ρούχων, των κουβερτών και των άλλων προϊόντων που παράγονταν, εκτός από τις οικογένειες των μεταλλωρύχων προσφέρονταν επιπλέον στους πρόσφυγες, σε ασθενείς που νοσηλεύονταν στα νοσοκομεία της νήσου, σε αιχμαλώτους πολέμου (μέσω του Ερυθρού Σταυρού) και σε άλλα ιδρύματα και οργανισμούς, είτε δωρεάν είτε σε τιμή κόστους.⁷⁹⁸

Εικ. 3.6.* Το κτήριο και ο παιδότοπος του Κέντρου Ευημερίας του Ξερού, όπως αποτυπώθηκαν σε αεροφωτογραφία του 1949 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

⁷⁹⁵ Elsie H. White, CMC Welfare Center Activities, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 104.

⁷⁹⁶ Ό.π., 103-104· M.S. Taylor to J. Menzie, 14 June 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/4, 58· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 279-280.

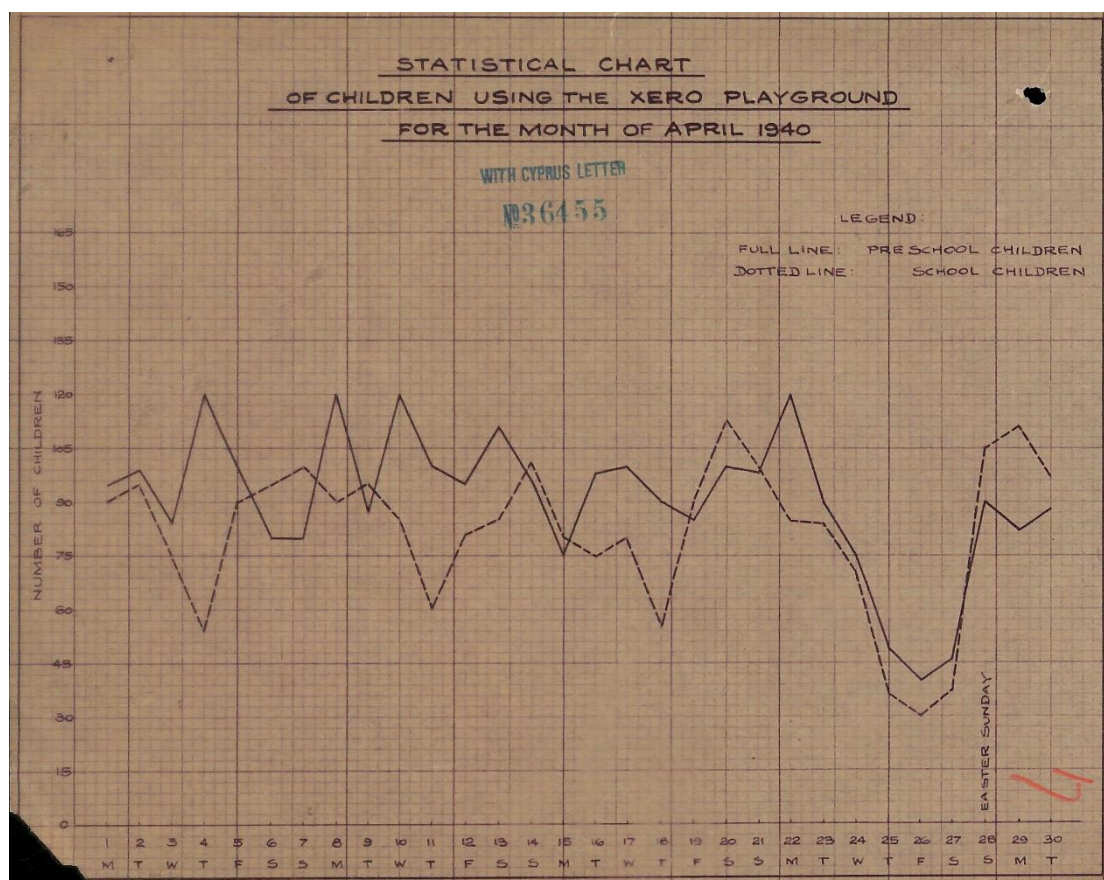
⁷⁹⁷ Elsie H. White, CMC Welfare Center Activities, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 103-104· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 279-280.

⁷⁹⁸ Ό.π.

Εικ. 3.7. Ο παιδότοπος του Κέντρου Ευημερίας του Ξερού, 1950s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Εικ. 3.8. Διάγραμμα επισκεψιμότητας του παιδότοπου του Κέντρου Ευημερίας του Ξερού για τον μήνα Απρίλιο του 1940 (Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1).

ANALYSIS OF REASONS FOR HOME VISITS OF
WELFARE WORKERS FOR AUGUST 1943.

	<u>Mav'ni</u>	<u>Xero</u>	<u>Sk'ssa</u>	<u>Total</u>
Health	-	23	20	43
Sanitation	-	100	10	110
Family Survey	-	-	9	9
Food Supplies	-	3	-	3
Call for examination or control ..	10	40	14	64
Baby's feeding	-	18	11	29
General inquiry	9	45	20	74
Perinatal advice	3	-	1	4
Milk distribution	-	6	12	18
Household advice	-	58	22	80
Complaints	-	12	7	19
Family relationship	-	34	8	42
New registration				-
Financial assistance, clothing, etc	-	-	6	6
Work	3	4	3	10
Information	3	35	5	43
Stopped quarrels	3	-	-	3
Requests for help in knitting	-	4	2	6
Encourage to take naps	12	-	-	12
To assist in making clothing	-	-	4	4
Instruction on rabbit keeping	-	35	-	35
T o t a l :-	43	417	154	614

Εικ. 3.9. Ανάλυση των αιτών επίσκεψης των υπαλλήλων των κέντρων ευημερίας στις κατοικίες των εργατών κατά τον Αύγουστο του 1943 (Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/4).

Για τους νέους ιδρύθηκαν στους οικισμούς της εταιρείας και στις γύρω κοινότητες έντεκα αθλητικές και ψυχαγωγικές λέσχες (*sport and recreation clubs*) στις οποίες συμμετείχαν αρχικά και οι στρατιώτες, αλλά και οι πρόσφυγες μετέπειτα, καθώς και οκτώ ξεχωριστές λέσχες εφήβων αγοριών (*clubs for teen age boys*) για εξωσχολικές δραστηριότητες.⁷⁹⁹ Οι

⁷⁹⁹ G.D. White, Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 113.

παραπάνω λέσχες στεγάστηκαν σε χώρους σχολείων ή άλλων κτηρίων που ήταν κενοί, τους οποίους εξόπλισε η εταιρεία με επίπλωση, τραπέζια *ring rong*, επιτραπέζια παιχνίδια, βιβλία, περιοδικά κ.α.⁸⁰⁰ Οι λέσχες διοργάνωναν αγώνες ποδοσφαίρου, μπάσκετ, βόλεϊ, μπίτζμπολ κλπ., καθώς και εκδρομές, διακοπές σε κατασκηνώσεις και μπάνια στη θάλασσα.⁸⁰¹ Για τη λειτουργία του παραπάνω προγράμματος, η εταιρεία δημιούργησε επιπλέον αθλητικά γήπεδα σε γειτνίαση με τις λέσχες, παραχωρώντας συνολικά 10 ανοιχτούς χώρους άθλησης, ενώ το ενοίκιο των απαραίτητων για τη λειτουργία των λέσχων χώρων καταβαλλόταν εν μέρει από την εταιρεία, και εν μέρει από τους συμμετέχοντες (εικ. 3.10-3.12).⁸⁰²

Πέραν των παραπάνω ιδρύθηκε ειδικά για έφηβα αγόρια εργαστήριο ξυλουργικής στο Μαυροβούνι, το οποίο στη συνέχεια μεταστεγάστηκε σε αποθήκες της Σκουριώτισσας, όπου οι μαθητές έφτιαχναν κατασκευές για τις κατοικίες τους, για τις ανάγκες του προγράμματος ευημερίας της εταιρείας (π.χ. παιχνίδια για τους παιδότοπους), αλλά και για πώληση.⁸⁰³ Με το πρόγραμμα ευημερίας ιδρύθηκε ακόμη κέντρο περίθαλψης ζώων, κατόπιν πρωτοβουλίας συζύγων των διευθυντικών στελεχών της εταιρείας.⁸⁰⁴

Εικ. 3.10. Το κτήριο της κοινοτικής λέσχης του οικισμού των Κατυδάτων, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

⁸⁰⁰ Ο.π., και D.G. Diamantides, Report of the Boy's Club Work for October 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 41· Social Welfare Department Report of November 1940, 30 December 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 60· Ευπραξία Κρασιά, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 18 Ιουλίου 2015)· Ανάστασης Κτωρή, προφορική μαρτυρία (Τεμπριά: 1 Φεβρουαρίου 2019).

⁸⁰¹ G.D. White, Director Welfare Department to Mr. Walsh, Boys Carpenter School, 22 September 1941, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 225-226· G.D. White, Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 112, 113· Report of the Boys' Club Work for October 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/1, 4· D.C. Diamantides, Monthly Report on C.M.C. Boys Work, August 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/4, 8-9· D.G. Demetriades, Monthly Report on C.M.C. Boys Work, March 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/4, 67· Social Welfare Department Report of November 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, ό.π., 61.

⁸⁰² G.D. White, Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 113.

⁸⁰³ Τα μαθήματα παρακολουθούσαν περί τους 70 εφήβους, οι οποίοι λάμβαναν και ένα μικρό εισόδημα. Βλ. G.D. White, Welfare Work on Island of Cyprus, ό.π., 111· M.S. Taylor to J. Menzie, 14 June 1944, SA1 739/1940/4, ό.π., 58.

⁸⁰⁴ G.D. White, Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 111.

Εικ. 3.11. Αναμνηστική φωτογραφία από αγώνα μπέιζμπολ στο αθλητικό γήπεδο της CMC στη Φλάσου, c. 1940-1942 (Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/2).

Εικ. 3.12. Κατασκήνωση παιδιών εργαζομένων της CMC σε παραθαλάσσια περιοχή, c. 1940-1942 (Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/2).

Σημαντική επίσης ήταν η συνδρομή της εταιρείας, στο πλαίσιο του προγράμματος ευημερίας, στην παροχή τροφίμων που κατέστη εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας του πολέμου. Για την παροχή τροφίμων, η CMC εφάρμοσε πρόγραμμα καλλιεργειών σε χωράφια στα Καζιβερά, στο Πραστιό της Μόρφου και στην Σκουριώτισσα, συνολικής έκτασης περί τα 400 στρέμματα.⁸⁰⁵ Λόγω της σημαντικής αύξησης του κόστους των καυσόξυλων η εταιρεία προχώρησε και στην υλοτόμηση ελιών, που είχε φυτέψει τα προηγούμενα χρόνια στη Σκουριώτισσα.⁸⁰⁶

Επιπλέον κατασκευάστηκε σύγχρονο εργαστήριο για την μετατροπή εισαγόμενης σκόνης σε γάλα (*plant for the reconditioning of powdered milk*) στην Πεντάγυια, στην περιοχή του νοσοκομείου, που παρείχε γάλα και στη συνέχεια γιαούρτι και παγωτό στα 3 κέντρα

---

⁸⁰⁵ T.D. Walsh, Assistant General Manager, CMC to the Colonial Secretary, 15 September 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1189/1939, 2; Elsie H. White, CMC Welfare Center Activities, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 104.

⁸⁰⁶ T.D. Welsh to H.S. Mudd, 2 February 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/2, 557-558.

ευημερίας και στα σχολεία της περιοχής, με τη διανομή γάλακτος να φτάνει ακόμη και τα 30.000 μπουκάλια (*half pint bottles*) το μήνα (εικ. 3.13).⁸⁰⁷ Η παροχή δυο μπουκαλιών γάλα ανά ημέρα χρεώνονταν περίπου από 1,5 έως 2 σελήνια το μήνα, ενώ τα υποσιτισζόμενα παιδιά που οι οικογένειές τους αδυνατούσαν να καταβάλουν το κόστος, το ελάμβαναν δωρεάν.⁸⁰⁸ Η CMC λειτούργησε επιπλέον αρτοποιεία πουλώντας το ψωμί σε τιμή κόστους ή και χαμηλότερα, συγκρατώντας χαμηλά τις τιμές και των ιδιωτικών αρτοποιιών της περιοχής, ενώ παράλληλα διέθετε σε τιμή κόστους βαμβακέλαιο, φασόλια, σιτάρι και άλλες τροφές, που παρήγαγε ή αγόραζε.⁸⁰⁹ Για τη δωρεάν λήψη τροφίμων και ειδών ρουχισμού στις οικογένειες που αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα διαβίωσης, παρέχονταν δελτία μέσω των κέντρων ευημερίας, τα οποία εξαργύρωναν στις καντίνες, ενώ κατά τις γιορτές του Χριστουγέννων προσφέρονταν καλάθια με τρόφιμα, ρούχα, παπούτσια και άλλα αγαθά (εικ. 3.14).⁸¹⁰

Εικ. 3.13. Το εργαστήριο παρασκευής γάλακτος στην Πεντάγυια, c. 1940s-1950s (Cyprus Mines Corporation, πηγή: David Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 339).

Εικ. 3.14. Υποδοχή του Άγιου Βασίλη από τα παιδιά στο κέντρο ευημερίας της Σκουριώτισσας, 1955 (CMC Welfare News, v. 3, n.3, 1955, συλλογή Νίκου Λοΐζου).

---

⁸⁰⁷ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 274· G.D. White, *Welfare Work on Island of Cyprus*, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 115· Elsie H. White, *CMC Welfare Center Activities*, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 106.

⁸⁰⁸ G.D. White, *Welfare Work on Island of Cyprus*, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 115.

⁸⁰⁹ Ό.π., σελ. 114.

⁸¹⁰ T.D. Walsh to the Commissioner Nicosia, 25 March 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 55· Annual Report of the Inspector of Mines, 1941· Minutes of the fourteenth Xero Workmen's Committee meeting, 26 November 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 557/1942, 76· Elsie H. White, *CMC Welfare Center Activities*, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 107.

Το πρόγραμμα ευημερίας της εταιρείας και η οργάνωση του αρμόδιου τμήματος ευημερίας (*welfare department*) άρχισαν να οργανώνονται πριν την εμπλοκή της Βρετανίας στον πόλεμο, σε μια περίοδο ταχείας ισχυροποίησης του συνδικαλισμού, και κατόπιν της κριτικής που δέχονταν η εταιρεία για τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης των εργατών, ενώ την ίδια περίοδο αποχωρούσε από τη νήσο ο αυταρχικός Richmond Palmer.

Η CMC έκανε ό,τι ήταν δυνατόν για να αποτρέψει την δημιουργία συνδικάτου στους κόλπους της, προσπαθώντας με διάφορες αιτιάσεις να το αποφύγει. Από το 1936 οπότε και πραγματοποιήθηκε η μεγαλύτερη απεργία στην ιστορία της CMC, οι εργάτες προσπαθούσαν να συγκροτήσουν αναγνωρισμένη από την εταιρεία επιτροπή αντιπροσώπευσης για διαβουλεύσεις, η οποία τελικά δεν συγκροτήθηκε παρά το γεγονός ότι ήταν προτιμητέα για την CMC από την ίδρυση συνδικάτου και παρά τις σχετικές απόπειρες που έγιναν τα προηγούμενα χρόνια.⁸¹¹ Η CMC επινόησε ένα περίπλοκο σύστημα εκλογής μιας τέτοιας επιτροπής, ώστε να μπορεί να την χειραγωγήσει, αλλά τελικά πέτυχε να δημιουργηθεί απλά ένα αναποτελεσματικό σύστημα μετάδοσης παραπόνων από τους εργάτες στους επιστάτες και εν συνεχεία στην κορυφή της διοίκησης.⁸¹² Η CMC ήταν κάθετα αρνητική σε οποιαδήποτε κίνηση όχι μόνο προς την παροχή ενός πλαισίου συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργατών, αλλά και σε οποιαδήποτε κίνηση αλλαγής του ανελεύθερου καθεστώτος της αποικίας, αίροντας για παράδειγμα το 1937 την εμπιστοσύνη της στο δικηγόρο, Ιωάννη Κληρίδη, ο οποίος το 1937 πρωτοστατούσε σε κίνημα που είχε διαμορφωθεί για θεσμικές ελευθερίες (*constitutional liberties*) στη νήσο.⁸¹³

Από το 1936 όμως έως το 1939 οι κοινωνικοπολιτικοί μετασχηματισμοί είχαν ενταθεί. Το 1938 οι φωνές στην Αγγλία που αναφέρονταν σε μεταρρυθμίσεις στην Κύπρο είχαν αυξηθεί, ενώ δημιουργήθηκε στο Λονδίνο και η Κυπριακή Επιτροπή (*Cyprus Committee*) με αποστολή την "ανάπτυξη των πόρων της Κύπρου και την ευημερία των ανθρώπων της."⁸¹⁴ Ο τύπος αναφερόταν όλο και περισσότερο σε εργατικά ζητήματα, εμφανίστηκαν δε και φίλα προσκείμενες προς τους εργάτες εφημερίδες όπως ο *Ανεξάρτητος*, ο οποίος έγινε η πρώτη σε κυκλοφορία εφημερίδα το 1938, πουλώντας 6.000 φύλλα ημερησίως.⁸¹⁵ Ο τύπος

---

⁸¹¹ ΠΕΟ, *Ιστορία ΠΣΕ –ΠΕΟ 1941-1991* (Λευκωσία: ΠΕΟ, 1991), 51· Alexis Rappas, *Cyprus in the 1930s, British Colonial Rule and the Roots of the Cyprus Conflict* (New York: I.B. Tauris, 2014), 159· Παντελής Βαρνάβα, *Τα Μεταλλεία της Κύπρου* (Λευκωσία: ΠΕΟ, 1993), 93· Commissioner Nicosia to the Colonial Secretary, 15 September 1936, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 33-34.

⁸¹² Proceedings at a Meeting convened by the Commissioner, Nicosia at Skouriotissa on the 27th January 1937 to discuss a scheme submitted by the CMC for establishing an employee's representation committee, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 58-59· J.C. Bruce, Resident Director to the Inspector of Mines & Labour, 15 January 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 56-57· Commissioner Nicosia to the Colonial Secretary, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 60· General Notice, Requests and Complaints by C.M.C. Workmen, Κρατικό Αρχείο, SA1 1169/1936/1, 61-63.

⁸¹³ Βλ. σχετικά, Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 91.

⁸¹⁴ Ό.π., 99-103.

⁸¹⁵ Ό.π., 164-168.

φιλοξενούσε και άλλα ενοχλητικά άρθρα με θεματικό περιεχόμενο την κριτική και τον σχολιασμό των πενιχρών εσόδων του κυβερνητικού ταμείου από τα μεταλλευτικά δικαιώματα.⁸¹⁶

Παράλληλα ισχυροποιούνταν συνεχώς το συνδικαλιστικό κίνημα, καθώς από το 1937 έως το 1939 οι συντεχνίες αυξήθηκαν από 6 σε 45 και τα μέλη τους από 367 σε 2.585.⁸¹⁷ Την περίοδο 1938-1939 το συνδικαλιστικό κίνημα απέκτησε μεγάλη μαχητικότητα και δυναμισμό, με τους οικοδόμους να επιτυγχάνουν την υπογραφή της πρώτης συλλογικής σύμβασης το 1939, η οποία προέβλεπε την κατοχύρωση οκταώρου.⁸¹⁸ Το ίδιο έτος πραγματοποιήθηκε και η πρώτη σε παγκύπρια κλίμακα Συντεχνιακή Διάσκεψη, στην οποία εγκρίθηκαν από τους συνέδρους ριζοσπαστικά για την εποχή αιτήματα, όπως η θεσμοθέτηση άδειας μετά απολαβών ή ο καθορισμός ελάχιστου ημερομισθίου προσαρμοζόμενο στον τιμαριθμικό δείκτη.⁸¹⁹

Η κυβέρνηση το 1940 δημιούργησε τη θέση του Επιτρόπου Εργασίας, στην οποία τοποθετήθηκε υπάλληλος του Υπουργείου Εργασίας του Ηνωμένου Βασιλείου και ακολούθως προχώρησε στη δημιουργία νομικού πλαισίου για τα εργατικά ζητήματα βασισμένη σε νόμους άλλων αποικιών (*Trinidad, Leeward Islands, Jamaica*).⁸²⁰ Το 1941 αναθεωρήθηκε ο νόμος Περί Συντεχνιών (*The Trade Unions and Trade Dispute Law*), θεσπίστηκε ο νόμος Περί Κατώτατου Μισθού (*The Minimum Wage Law*) και ο νόμος Περί Εργατικών Διαφορών (*The Trade Dispute - Conciliation, Arbitration and Inquiry*). Το 1942 θεσπίστηκε ο νόμος Περί Εργαζομένων στα Καταστήματα (*The Shop Assistants Law*) και ο νόμος Περί Εργατικών Αποζημιώσεων (*The Workmen's Compensation Law*).⁸²¹

Η βρετανική αυτοκρατορία είχε έλθει αντιμέτωπη τη δεκαετία του 1930 με σειρά εργατικών αναταραχών και στο Αποικιακό Γραφείο του Λονδίνου υφίστατο πλέον τμήμα κοινωνικών υπηρεσιών (*social services department*), στελεχωμένο με ειδικούς σε εργατικά ζητήματα.⁸²² Οι μεταρρυθμίσεις στην απασχόληση αποτελούσαν γενικευμένο φαινόμενο, που ξέφευγε των ορίων της Κύπρου. Το Λονδίνο ερχόμενο αντιμέτωπο με τον συνδικαλισμό, την πολιτικοποίηση του απλού κόσμου και εν γένει με φαινόμενα αποσταθεροποίησης των αποικιών, είχε συστήσει στις κυβερνήσεις των αποικιών να λάβουν μέτρα για την βελτίωση

---

⁸¹⁶ Βλ. για παράδειγμα, "Επιζήμιος Κυπριακός Ιπποτισμός," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 27 Ιουνίου 1939.

⁸¹⁷ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 184-185.

⁸¹⁸ Ό.π., 185-190· Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948*, ό.π., 62.

⁸¹⁹ Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 198-202· Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948*, ό.π.

⁸²⁰ Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 177-178· Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 235-239.

⁸²¹ Ό.π.· C.A. Ashiotis, *Labour Conditions in Cyprus during the War years, 1939-1945* (Nicosia: Government Printing Office, 1945), 5.

⁸²² Rappas, *Cyprus in the 1930s*, ό.π., 175-176· Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 170· Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφ. Βασιλίας Καπετάνγιαννης (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010), 275-278· Charles A. Orr, "Trade Unionism in Colonial Africa," *The Journal of Modern African Studies* 4, no. 1 (1996), 65-81.

της θέσης των εργατών, δημιουργώντας μεταξύ άλλων δομές επόπτευσης της εργασίας (βλ. ενότητα 3.6.4).⁸²³

Υπό αυτές τις συνθήκες η CMC βρέθηκε το 1939 να αντιμετωπίζει εκ νέου αίτημα για τη δημιουργία συνδικάτου, το οποίο δεν μπορούσε μέσα στις γενικότερες εξελίξεις στην αποικία να αποφευχθεί, παρά την τρομοκρατία που επέβαλε η εταιρεία. Χαρακτηριστικό της τρομοκρατίας ήταν πως η εταιρεία προέβη σε μαζικές απολύσεις εργατών, οι οποίοι είχαν υπογράψει το αίτημα για συντεχνία, καθώς και το ότι περί το 50% των εργατών είχε υπογράψει την αίτηση με φανταστικά ονόματα φοβούμενο τις συνέπειες.⁸²⁴ Από τις αρχές Μαρτίου του 1939, οπότε και έγινε το πρώτο διάβημα κύλησαν περί τους 2 μήνες για να επιτραπεί η διεξαγωγή της πρώτης σχετικής ψηφοφορίας (11 Μαΐου) και εξαιτίας των αδικαιολόγητων καθυστερήσεων κύλησαν επιπλέον 3 μήνες για να εγκριθεί η συντεχνία από την κυβέρνηση.⁸²⁵

Κατόπιν του ανησυχητικού κλίματος της γενικής αστάθειας, το 1939 δυο νέες πραγματικότητες άρχιζαν να χαρακτηρίζουν την *company – town* δίκτυο της CMC, λίγο πριν την εμπλοκή της Κύπρου στον πόλεμο. Η γέννηση συνδικάτου και η εφαρμογή ενός εκτεταμένου προγράμματος ευημερίας. Πολύπλευρες και μελετημένες πρακτικές κοινωνικών παροχών, στο πλαίσιο προγραμμάτων ευημερίας είχαν δοκιμαστεί δεκαετίες νωρίτερα στις ΗΠΑ από επιχειρηματίες, για την αντιμετώπιση του συνδικαλισμού, των εργατικών διεκδικήσεων και των απεργιών, στη λογική του καπιταλισμού πρόνοιας (*welfare capitalism*).⁸²⁶

Οι εταιρείες που διαχειρίζονταν στις ΗΠΑ βιομηχανικά σύνολα εργασίας και κατοίκησης από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κατέφυγαν σε νέες μεθόδους διαχείρισης του εργατικού δυναμικού, οι οποίες περιλάμβαναν πολύπλευρες παροχές ευημερίας, κατ' εφαρμογή μιας

---

⁸²³ Ό.π.

⁸²⁴ Για το κλίμα τρομοκρατίας που επικρατούσε τη δεδομένη περίοδο βλ. Ρένος Γαλβάνης, "Επιστολή," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 17 Απριλίου 1939· "Αντιπροσωπεία Μεταλλωρύχων θα ζητήσει ακρόασιν παρά του Διοικητού Λευκωσίας," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 9 Απριλίου 1939· Α. Φαρμακίδης, "Αι Συνθήκαι της Ζωής του Εργάτου, Ο Εφιάλτης που πιέζει τα στήθη των Μεταλλωρύχων: Εντυπώσεις από μιαν Επίσκεψη στο Μαυροβούνι και την Σκουριώτισσα," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Μαΐου 1939.

⁸²⁵ Βαρνάβα, *Τα Μεταλλεία της Κύπρου*, ό.π., 93-97· "Το Υπόμνημα των Μεταλλωρύχων," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 18 Μαρτίου 1939· "Το Δημοψήφισμα των Μεταλλωρύχων, Θα Επιτραπεί Συγκέντρωσις," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 12 Μαΐου 1939.

⁸²⁶ Ο καπιταλισμός πρόνοιας μπορεί να οριστεί ως "η κάθε υπηρεσία που παρέχονταν για την άνεση ή βελτίωση των εργαζομένων, η οποία δεν ήταν αναγκαία από τη βιομηχανία αλλά ούτε επιβάλλονταν και από το νόμο." Βλ. Katharine Rollwagen, "That touch of Paternalism, Cultivating Community in the Company Town of Britannia Beach, 1920-1958," *BC Studies* 151 (2006): 44.

ανανεωμένης πατερναλιστικής φιλοσοφίας, την οποία κατηύθυναν πλέον, ειδικοί επαγγελματίες.⁸²⁷

Οι νέες αυτές πρακτικές στη διαχείριση του εργατικού δυναμικού στόχευαν στην αποφυγή του συνδικαλισμού και στο ισχυρότερο δέσιμο των εργατών με τις επιχειρήσεις, μετά την έκρηξη κοινωνικών αναταραχών και την εκδήλωση βίαιων απεργιών, οι οποίες έλαβαν χώρα από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και έπειτα, ενώ επηρεάστηκαν από τη φιλοσοφία του κινήματος του "καπιταλισμού πρόνοιας" ή της "βιομηχανικής βελτίωσης" (*industrial betterment movement*), το οποίο εστίαζε στην βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κατοίκησης των εργατών, αλλά και από τα διδάγματα του παραδείγματος της *company town* του George Pullman.⁸²⁸ Τόσο ο καπιταλισμός πρόνοιας, όσο και η ανάδυση του τείλορισμού (*Taylorism*), αποτελούσαν συνιστώσες των προσπαθειών που καταβάλλονταν τη δεδομένη περίοδο στις ΗΠΑ για την πιο συστηματική και αποδοτική λειτουργία της βιομηχανίας.⁸²⁹

Ο εκτεταμένος και ασφυκτικός πατερναλισμός του 19^{ου} αιώνα που προέβαλε την εικόνα του φιλάνθρωπου πατέρα, ο οποίος καθοδηγεί τα παιδιά του, εξυπηρετώντας στρατηγικές διατήρησης πιστού και υπάκουου εργατικού δυναμικού είχε δείξει η διεθνής εμπειρία πώς είχε αποτύχει.⁸³⁰ Η "φιλανθρωπία" ή κοινωνική πρόνοια όφειλε να μην είναι τόσο απολυταρχική, να γίνει περισσότερο δημοκρατική και να προβληθεί ως τέτοια, αλλά και να είναι πιο πολυσχιδή.⁸³¹ Οι παλιές συνταγές ελέγχου των εργατών, όπως η παροχή και ο άμεσος έλεγχος της κατοικίας ή η εμπλοκή σε ζητήματα ηθικής (παροχή και έλεγχος χώρων λατρείας ή εκπαίδευσης, απαγόρευση αλκοόλ κ.α.) κατέστη σαφές πως έπρεπε να αναθεωρηθούν προς όφελος της εργατικής ειρήνης και της χαλιναγώγησης των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης, γεγονός που ώθησε τους βιομήχανους σε νέες παροχές ευημερίας ή φιλανθρωπίες, στο σχεδιασμό νέων περιβαλλόντων εργασίας και κατοίκησης από ειδικούς επαγγελματίες (π.χ. πολεοδόμους) και στη μείωση ή εξάλειψη του ασφυκτικού ελέγχου που ασκούνταν από επιχειρήσεις στις ζωές των εργατών.⁸³² Οι παραπάνω πρακτικές ήταν που δημιούργησαν στις ΗΠΑ, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μια νέα "γενιά" ιδρυομένων από βιομήχανους κοινοτήτων, οι οποίες επονομάστηκαν και *new company towns* (βλ. ενότητα 3.3.2).

---

⁸²⁷ Alison K. Hoagland, *Mine Towns, Buildings for Workers in Michigan's Copper Country* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010), xix-xx, 69· Margaret Crawford, *Designing the company town, 1910-1930* (Διδακτορική Διατριβή: University of California, 1991), 16-17· Margaret Crawford, "The New Company Town," *Perspecta* 30, *Settlement Patterns* (1999): 49-52.

⁸²⁸ Ό.π.

⁸²⁹ Crawford, "The New Company Town", ό.π., 49-50.

⁸³⁰ Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., xix-xx.

⁸³¹ Ό.π.

⁸³² Ό.π.: Crawford, "Designing the company town, 1910-1930," ό.π., 16-17· Crawford, "The New Company Town," 49-52.

Στην Κύπρο ο συνδικαλισμός, όπως προαναφέρθηκε, ήταν άμεσα συνδεδεμένος με το κομμουνιστικό κίνημα, και τα κέντρα ευημερίας της αμερικανικής εταιρείας που καθοδηγούσαν τα αντίστοιχα προγράμματα μπορούσαν να προβάλουν στους εργάτες την πρόθεση της εταιρείας για μεταρρυθμίσεις, την ανώφελη οργάνωσή τους σε συνδικάτα, αλλά και την αποσύνδεση της κοινωνικής προόδου και ευημερίας από την ιδεολογία του κομμουνισμού με έμπρακτες αποδείξεις.

Οι συνειρμοί ή συσχετισμοί μεταξύ των οικημάτων των συντεχνιών ή των παραρτημάτων τους - που εγκαινιάζονταν στην ευρύτερη περιοχή δραστηριοποίησης της CMC, αλλά εκτός των περιοχών ελέγχου - και των κέντρων ευημερίας δεν ήταν δύσκολο να καλλιεργηθούν. Οικήματα κομμουνιστικών συνδικάτων ή κέντρα κοινωνικής πρόνοιας της δυτικότερης καπιταλιστικής ανάπτυξης; Τα πρώτα δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξουν αντίστοιχα προγράμματα πρόνοιας ή να παρέχουν άμεσα υλικά οφέλη, ενώ τα δεύτερα παρείχαν γάλα στα παιδιά. Τα πρώτα καλούσαν σε αγώνες, ενώ τα δεύτερα παρείχαν φιλανθρωπία. Ο ανταγωνισμός ήταν πολυεπίπεδο άνιστος. Ενώ οι ναυτικοί αγώνες της εταιρείας στην Πεντάγυια καλύπτονταν από πλήθος φωτογράφων, δημοσιογράφος που ήθελε να καλύψει τις εκλογές των μεταλλωρύχων στο Μαυροβούνι για σύμπτυξη συντεχνίας, αδυνατούσε σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, να πείσει φωτογράφους της Λεύκας να επισκεφθούν την περιοχή, εξαιτίας της πρωτοφανούς τρομοκρατίας που επικρατούσε.⁸³³

Το πρόγραμμα ευημερίας στο σύνολό του ήταν πολύ καλά μελετημένο και οργανωμένο, ώστε να παρέχει πρωτόγνωρες εμπειρίες και υλική και ηθική υποστήριξη σε όλους τους εργάτες και τα εξαρτώμενα μέλη, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, προβάλλοντας μηνύματα και αξίες που θεωρούσε σημαντικά η εταιρεία και οι επαγγελματίες ειδικοί που τέθηκαν ως υπεύθυνοι. Σύμφωνα με την ίδια την εταιρεία το πρόγραμμα για παράδειγμα της φυσικής αγωγής (*physical education program*) εφήβων και νέων ανδρών στόχευε μεταξύ άλλων στην τόνωση της φυσικής κατάστασης των συμμετεχόντων, στη διαμόρφωση χαρακτήρα με αξίες όπως η υπακοή στο νόμο, η ευγένεια, η τιμιότητα, η ομαδικότητα κ.α. αλλά και στην ανάπτυξη κοινωνικών αξιών, με την δόμηση ατόμων πολιτών [*to build citizenship...*], με την αποτροπή της παραβατικότητας μέσω των νέων ενδιαφερόντων που θα επηρέαζαν το μυαλό [*...occupy the mind*] κ.α.⁸³⁴ Για την επίτευξη των σκοπών του προγράμματος μεταφέρονταν για παράδειγμα άγνωστα στην Κύπρο αθλήματα και αθλητικές διοργανώσεις, που ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την κουλτούρα των Αμερικανών, όπως η καλαθοσφαίριση

---

⁸³³ Α. Φαρμακίδης, "Αι Συνθήκαι της Ζωής του Εργάτου, Ο Εφιάλης που πιέζει τα στήθη των Μεταλλωρύχων: Εντυπώσεις από μίαν Επίσκεψη στο Μαυροβούνι και την Σκουριώτισσα," εφημερίδα: *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 19 Μαΐου 1939. "Τα Λεπτομερή Αγώνισματα των Τελευταίων Ναυτικών Αγώνων εις την Πετάγυιαν," εφημερίδα: *Κυπριακός Τύπος*, 31 Μαΐου 1939.

⁸³⁴ Outline of a Physical Education Program for school-boys and boys up to 19 years of age of the C.M.C. area, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 6-8.

και η βασεωσφαίριση (*baseball*), οι “αγώνες των αστέρων” (*All Star Games*) και το “Τουρνουά της Ημέρας των Δώρων” (*Boxing Day Tournament*).⁸³⁵

Το πρόγραμμα ευημερίας κοινωνικοποιούσε τις γυναίκες και τις έθετε σε δημόσιους χώρους εκτός των σπιτιών και των χώρων εργασίας, τις στήριζε σε οικογενειακά ή άλλα ζητήματα, υποστήριζε τα βρέφη και τα παιδιά και χάριζε ευχάριστες εμπειρίες σε όλους τους κατοίκους της περιοχής. Το πρόγραμμα βασιζόταν στην εθελοντική συμμετοχή και στη συνεννόηση και τη συνεργασία μεταξύ ειδικών σε ζητήματα πρόνοιας, του προσωπικού της εταιρείας, του απλού κόσμου, αλλά και των φορέων που τον αντιπροσώπευε στην περίπτωση των γειτνιαζόντων κοινοτήτων, καλλιεργώντας μια μοναδική κουλτούρα ή αίσθηση συμπόρευσης επωφελή για την εταιρεία, η οποία προβαλλόταν ταυτόχρονα και ως ο φορέας ενότητας και προόδου της όλης περιοχής.

Ειδικά οι λέσχες και τα αθλητικά γήπεδα που δημιουργήθηκαν στα γειτνιαζόντα χωριά βασιζόνταν στην πρόθεση των εν λόγω κοινοτήτων να δεχτούν τέτοιες δομές και να συνεισφέρουν υλικά και έμπυχα στο όλο εγχείρημα, καθιστώντας αυτές συνδιαχειριστές και ως ένα βαθμό συνδιαμορφωτές των όλων δράσεων. Οι κοινότητες και οι συμμετέχοντες όφειλαν να καλύπτουν κατά το δυνατόν τα έξοδα συντήρησης των αθλητικών γηπέδων, ποσοστό του ενοικίου των λεσχών και τους μισθούς των βοηθών των εποπτών που απασχολούσε η εταιρεία για τη λειτουργία τους.⁸³⁶

Επιπλέον η εταιρεία για να ισχυροποιήσει την επαφή της με τους εργάτες ίδρυσε επιτροπές διαβούλευσης στις οποίες συμμετείχαν στελέχη της εταιρείας και εκπρόσωποι των εργατών.⁸³⁷ Οι επιτροπές που είναι άγνωστο για πόσο χρονικό διάστημα λειτούργησαν, είχαν ως αντικείμενο τη διερεύνηση παραπόνων και την κατάθεση εισηγήσεων για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.⁸³⁸ Δεδομένου ότι είχαν συσταθεί συντεχνίες, οι εν λόγω επιτροπές που τα μέλη τους ανανεώνονταν υποχρεωτικά σε τακτά χρονικά διαστήματα, παραγκώνιζαν ή υποβίβαζαν τους ανεπιθύμητους θεσμοθετημένους συνδικαλιστικούς φορείς, ενώ μπορούσαν να προβληθούν ως αξιέπαινες μεταρρυθμίσεις και μέσα εκδημοκρατισμού στη λήψη των αποφάσεων. Στην περίπτωση της επιτροπής του Ξερού μετά το πέρας λίγων συνεδριών, η επιτροπή βρέθηκε να συνεδριάζει μόνο με ένα μέλος εκ μέρους των εργατών, καθώς οι υπόλοιποι είτε είχαν απολυθεί (τρεις εργάτες), είτε δεν παρουσιάστηκαν (ένας

---

⁸³⁵ G.D. White, Social Welfare Department Report of December 1940, 21 January 1941, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 71.

⁸³⁶ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 267· G.D. White, Social Welfare Department Report for March 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/3, 82.

⁸³⁷ T.D. Welsh, Resident Director to M.S. Taylor, Superintendent of Milling, 12 May 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 20· Mavrouni Miner's Committee, 1st meeting, 3 January 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 18.

⁸³⁸ Ό.π.

εργάτης) υπό το φόβο της απόλυσης.⁸³⁹ Η εταιρεία δικαιολόγησε τις απολύσεις, διαμαρτυρήθηκε για την “μη εποικοδομητική κριτική,” καθώς “όλα τα ερωτήματα αφορούσαν... υψηλότερους μισθούς, περισσότερο φαγητό και περισσότερα ενδύματα,” ενώ η επιτροπή κατόρθωσε να συνεχίσει τις εργασίες της με νέα μέλη.⁸⁴⁰

Πρακτικά των συνεδριάσεων διασώζονται στο Κρατικό Αρχείο γεγονός που καταδεικνύει το αυξημένο ενδιαφέρον της κυβέρνησης για τη λειτουργία ενός τέτοιου θεσμού. Λίγα έτη προηγουμένως η λειτουργία τέτοιων επιτροπών θα ξένιζε, αλλά οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις των τελευταίων ετών είχαν αλλάξει άρδην το πλαίσιο και τις πρακτικές διαχείρισης του εργατικού δυναμικού. Το φαινόμενο της διαπραγμάτευσης μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων μερών είχε αποτελέσει νωρίτερα στις ΗΠΑ αναπόσπαστο και μη αποφευκταίο μέρος στη διαχείριση των εργατικών ζητημάτων, την περίοδο που οι εργατικές διεκδικήσεις άρχισαν να λαμβάνουν ανησυχητικές για τους εργοδότες διαστάσεις.⁸⁴¹

Η εταιρεία είχε εισέλθει σε φάση μεταρρυθμίσεων, οι οποίες στόχευαν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των εργατών, συνδράμοντας στην επιδιωκόμενη βιομηχανική γαλήνη και στην εξύψωση του κύρους ή της φήμης της. Πρόδρομοι των πολυσχιδών προγραμμάτων κοινωνικής ευημερίας που άρχισαν το 1939, αποτέλεσαν το Ειδικό Φιλανθρωπικό Ταμείο (*Special Benevolent Fund*) που ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1936 και το Συνταξιοδοτικό Ταμείο (*Superannuation Fund*) που ιδρύθηκε το 1937,⁸⁴² κατόπιν της πρωτοφανούς σε μαζικότητα για τα δεδομένα της Κύπρου απεργίας που είχε ξεσπάσει το 1936 στο Μαυροβούνι.

Και τα δυο ταμεία διαχειρίζονταν από την εταιρεία, ενώ για το πρώτο πραγματοποιούνταν αποκοπές (από 0,25 έως 1%) στους μισθούς των εργατών έως και την ένταξη της Ιταλίας στον πόλεμο.⁸⁴³ Μετέπειτα λειτούργησε με τα αδιάθετα αποθεματικά του και από την συνεχή συνεισφορά της εταιρείας, η οποία ανερχόταν στις £25 μηνιαίως.⁸⁴⁴ Το Ειδικό Φιλανθρωπικό Ταμείο παρείχε οικονομική ενίσχυση σε εργάτες της εταιρείας, οι οποίοι δεν μπορούσαν να εργαστούν προσωρινά λόγω ατυχημάτων ή ασθενειών και οι οποίοι δεν είχαν καμία οικονομική δυνατότητα να συντηρήσουν την οικογένειά τους, απουσία θεσμοθετημένων αναρρωτικών αδειών, σε χήρες εργατών μέχρι να καταφέρουν να αυτοσυντηρηθούν και σε άλλες περιπτώσεις που έχρηζαν οικονομικής βοήθειας.⁸⁴⁵ Το Συνταξιοδοτικό Ταμείο κάτω από

---

⁸³⁹ Minutes of the twelfth Xero Workmen's Committee meeting, 22nd October 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 70.

⁸⁴⁰ Minutes of the fourteenth Xero Workmen's Committee meeting, 26 November 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 76.

⁸⁴¹ Hoagland, *Mine Towns*, ό.π., xxi.

⁸⁴² G.D. White, CMC Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 118-119.

⁸⁴³ Ό.π., 117-118· G.D. White, Director Social Welfare, Special Benevolent Fund, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/3, 82-84.

⁸⁴⁴ Ό.π.

⁸⁴⁵ Ό.π.

προϋποθέσεις παρείχε επίσης οικονομική ενίσχυση, στο πλαίσιο μικρών μηνιαίων συνταξιοδοτικών ωφελημάτων σε εργάτες που είχαν μακρά μόνο προϋπηρεσία στην εταιρεία, η οποία και το χρηματοδοτούσε, διαθέτοντας ποσά ίσα με το 0,5% των απολαβών των εργατών.⁸⁴⁶ Το Συνταξιοδοτικό Ταμείο κατέβαλε τα πρώτα συνταξιοδοτικά ωφελήματα μόλις τον Σεπτέμβριο του 1939.⁸⁴⁷

Με την έναρξη του πολέμου η εταιρεία περιόρισε την οικονομική αρωγή από το Ειδικό Φιλανθρωπικό Ταμείο, το οποίο την απένειμε σχεδόν αποκλειστικά σε περιπτώσεις ασθενείας, σε χήρες γυναίκες και στις πλέον σοβαρές περιπτώσεις ανέχειας άλλης αιτιολογίας.⁸⁴⁸ Η εταιρεία για να εγκρίνει τη σχετική αρωγή σε άτομα που δεν ασθενούσαν έκανε διεξοδική έρευνα, η οποία έπρεπε να πιστοποιήσει αφενός ανυπέβλητη ανέχεια και αφετέρου προτέρα σταθερότητα και συνέπεια στην εργασία.⁸⁴⁹ Παρά τις αυστηρές πολιτικές της εταιρείας στην εκταμίευση χρημάτων, το 1942 για παράδειγμα 8,7% των εργατών έλαβε σχετική βοήθεια, στην πλειονότητά τους εξαιτίας ασθένειας ή τραυματισμών (129 από τις 134 περιπτώσεις).⁸⁵⁰

---

⁸⁴⁶ Ο.π.

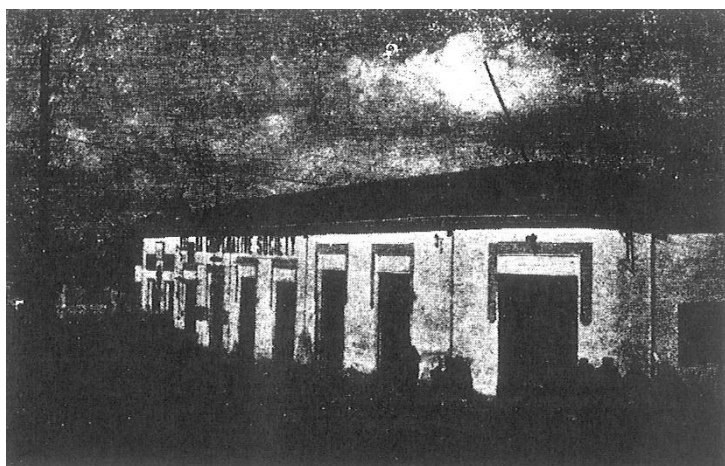
⁸⁴⁷ G.D. White, Director Social Welfare Department, Cyprus Mines Corporation, Social Welfare Department Report for March 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/3, 83.

⁸⁴⁸ G.D. White, Special Benevolent Fund, SA1 739/40/3, ό.π., 83-84.

⁸⁴⁹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του εργάτη Δημήτρη Κ... ο οποίος αιτήθηκε βοήθεια καθώς δεν διέθετε "ούτε γρόσι για να βαπτίσει το παιδί του." Η εταιρεία προέβη σε σχετική έρευνα, η οποία αποκάλυψε ότι κατά την τελευταία μισθολογική περίοδο, εργάστηκε επτά αντί για δώδεκα μεροκάματα, καθώς μια ημέρα συνόδευε τη γυναίκα του στο νοσοκομείο, μια επιπλέον ημέρα έμεινε σπίτι για να φροντίσει την γυναίκα του και το παιδί του, και τρεις ακόμη ημέρες δεν εργάστηκε για να φέρει την χήρα μητέρα του από το χωριό στην οικία του. Η εταιρεία εντόπισε επίσης πως σε πρόσφατο χρόνο εργάστηκε δώδεκα αντί δεκατρία μεροκάματα για να συνοδέψει την μητέρα του στο στρατόπεδο, ώστε να συναντήσει το δεύτερο γιο της, δαπανώντας περί τα 12 σελήνια, που αναλογούσαν σε 4 περίπου ημερομίσθια. Η εταιρεία κατέγραψε επίσης, πως ο εν λόγω εργάτης, το 1939, εργάστηκε μόνο το 65% των εργάσιμων ημερών. Ο εργάτης στήριζε την μητέρα του οικονομικά, ενώ είχε και μια αδερφή που νοσηλευόταν επί δυο χρόνια στο ψυχιατρείο της Λευκωσίας. Από την τελευταία του μισθοδοσία, που ήταν 21 σελήνια (για επτά μεροκάματα), βρήκε στο φάκελό του μόνο τρία σελήνια και 6 σεντς, καθώς τα υπόλοιπα αποκόπηκαν για ιατρικά έξοδα, δαπάνες στην καντίνα, συνεισφορά στο Φιλανθρωπικό Ταμείο και προηγούμενα χρέη. Η εταιρεία κατέληξε πως ο εργάτης αντί να λάβει βοήθεια, "θα ήταν καλύτερο ....να δουλεύει πιο τακτικά." Άλλη σχετική περίπτωση αποτελεί το αίτημα του Γιώργου Χ..., ο οποίος παντρεύτηκε χήρα εργάτη που σκοτώθηκε στο μεταλλείο το 1930. Ο αιτητής συντηρούσε 4 παιδιά, εκ των οποίων το ένα, ήταν η ορφανή κόρη της συζύγου του από τον πρώτο της γάμο. Το ορφανό κορίτσι είχε λάβει αποζημίωση £40 για το θάνατο του πατέρα της, αλλά το ποσό δεν μπορούσε να εκταμιευτεί πριν την ενηλικίωσή της. Ο αιτητής λάμβανε 3 σελήνια ημερομίσθιο, το οποίο δεν επαρκούσε για τις καθημερινές ανάγκες και σε αυτό το πλαίσιο ζητούσε αρωγή για το ορφανό κορίτσι, δεδομένου του γεγονότος ότι είχε χάσει τον πατέρα της εξαιτίας εργατικού ατυχήματος στο μεταλλείο. Την εν λόγω περίοδο αναμενόταν αυξήσεις 3 γρόσια για την ειδικότητα του (εκρήξεις). Ο εκπρόσωπος της εταιρείας απάντησε "Καθώς είναι εργαζόμενος στις εκρήξεις [blaster] θα λάβει αύξηση 3 γρόσια την ημέρα. Δεν έχω κανένα σχόλιο για την κόρη του." Βλ. Manrouni Miners Committee, 8th Meeting, 22 March 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 64-66.

⁸⁵⁰ G.D. White, Special Benevolent Fund, SA1 739/40/3, ό.π., 84.

Πέραν της ίδρυσης των δυο ταμείων, άλλη μεταρρύθμιση, η οποία προηγήθηκε του προγράμματος ευημερίας, ήταν η άρση το 1938 της πρακτικής της διασύνδεσης των απολαβών των εργατών με τις καντίνες, η οποία αποτελούσε γάγγραινα για τους εργάτες.⁸⁵¹ Είχαν προηγηθεί σχετικές διαμαρτυρίες, οι οποίες οδήγησαν στην ίδρυση Συνεργατικού Παντοπωλείου στη Λεύκα (εικ. 3.15), το Μάιο του 1937, στο πλαίσιο και του ραγδαία σε παγκύπρια κλίμακα αναπτυσσόμενου κινήματος του συνεργατισμού.⁸⁵² Στην προσπάθεια για ικανοποίηση του αιτήματος η εταιρεία είχε εισαγάγει το μέτρο της προπληρωμής μέρους των ημερομισθίων, σε όσους δεν επιθυμούσαν να ψωνίζουν από τις καντίνες, χωρίς όμως να καταφέρουν στο σύνολό τους οι εργάτες να απαλλαγούν από αυτές, καθώς αφενός οι προπληρωμές δεν επαρκούσαν για τα είδη πρώτης ανάγκης, και αφετέρου το συνεργατικό παντοπωλείο δεν παρείχε πιστώσεις σε όσους δεν είχαν καταθέσεις στο συνεργατικό ταμειούχιο που ιδρύθηκε παράλληλα.⁸⁵³ Η αλλαγή στο καθεστώς των καντινών σταδιακά απάλλαξε τους εργάτες από αυτές και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για το άνοιγμα νέων ιδιωτικών καταστημάτων στους εργατικούς οικισμούς και στην ευρύτερη περιοχή.⁸⁵⁴

Εικ. 3.15. Αποψη του Συνεργατικού Παντοπωλείου της Λεύκας, 1949 (Cyprus Review, March 1949, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Ενώ πραγματοποιούνταν οι παραπάνω μεταρρυθμίσεις και ενδυναμώνονταν το πρόγραμμα ευημερίας, για το φλέγον ζήτημα της επάρκειας των ημερομισθίων τα δεδομένα μεταβλήθηκαν προς το χειρότερο, παρά τις αυξήσεις που δόθηκαν, καθώς το κόστος διαβίωσης σημείωσε ραγδαία άνοδο. Ήδη, το 1942 είχε αυξηθεί τόσο δραματικά, που σύμφωνα με την CMC, τα ημερομίσθια των 4 σελινιών που καταβάλλονταν για τα πολεμικά έργα ήταν χειρότερα από τα κατώτερα προπολεμικά κυβερνητικά ημερομίσθια του 1 σελινιού

---

⁸⁵¹ Manronouni Miners Committee, 1st Meeting, 3 January 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 15· "Μεταλλωρύχοι, Οι εργάτες που κερδίζουν με αίμα το ψωμί," εφημερίδα: *Χαραυγή*, 16 Νοεμβρίου 1946.

⁸⁵² "Με τους Μεταλλωρύχους στον Ξερό και την Λεύκα, Έρευνα της Εσπερινής," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 5 Απριλίου 1939· ΠΕΟ, *Ιστορία ΠΣΕ –ΠΕΟ*, ό.π., 51.

⁸⁵³ "Με τους Μεταλλωρύχους," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 5 Απριλίου 1939, ό.π.

⁸⁵⁴ Minutes of the seventeenth Xero Workmen's Committee meeting, 14 January 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 89.

και των 7 σεντς.⁸⁵⁵ Τα τελευταία ήταν χαμηλότερα από τα αντίστοιχα της εταιρείας την ίδια περίοδο, που οριακά κάλυπταν ή και δεν κάλυπταν τις διατροφικές ανάγκες των εργατών, με ένα διαιτολόγιο που βασιζόταν στην κατανάλωση άρτου, οσπρίων και λαχανικών (εικ. 3.16).⁸⁵⁶ Επιπλέον πολλοί εργάτες δεν είχαν πλέον τακτική εργασία, γεγονός που τους υποχρέωνε να συντηρηθούν με μικρότερο αριθμό ημερομισθίων.

	Married Man Wife & Four Children			Married Man Wife & Two Children		
	Quantities	Price	Amount	Quantities	Price	Amount
Bread	Okes	53	2½ 0.15.53	34	2½	0. 9.48
Beetroot	"	1	1 0. 0.11	1	1½	0. 0.11
Beans - Broad	"	2½	2½ 0. 0.67	1	2½	0. 0.88
Do. - Harriquet	"	3½	6½ 0. 2.44	2½	6½	0. 1.74
Cash Purchases	"		0. 4.0			0. 3.0
Cheese - Hallouai	"	1½	18 0. 2.48	1	18	0. 1.0
Coffee	"	3	28 0. 0.7	3	28	0. 0.7
Eggs	Doz.	1	6½ 0. 0.68	1	6½	0. 0.68
Flour	Okes	9½	22 0. 2.08	16	22	0. 4.0
Fruit	"		0. 0.38			0. 0.8
Halvas	"	½	8½ 0. 0.42	½	8½	0. 0.42
Herrings (barrel)	No.	8	1 0. 0.8	4	1	0. 0.4
Lemons	No.	12	0. 0.3	12	0. 0.3	0. 0.3
Lentils	Okes	2	4 0. 0.3	1	4	0. 0.4
Louvi (Cyprian beans)	"	2	6½ 0. 1.38	1	6½	0. 0.68
Matches	No.	13	1 0. 0.68	12	1	0. 0.3
Meat	Okes	3½	18 0. 6.2	2	16	0. 3.8
Macaroni	"	1	5 0. 0.5	1	5	0. 0.5
Olives	"	4	42 0. 1.08	13	42	0. 0.58
Olive Oil	"	4½	14 0. 6.38	14	14	0. 3.48
Onions	"	3	14 0. 0.3	1	1	0. 0.1
Potatoes	"	10	12 0. 1.6	5	12	0. 0.78
Petroleum	"	5	4 0. 2.2	8	4	0. 3.6
Pess	"	1½	42 0. 0.6	1	42	0. 0.42
Polish - Boot	Jars	1	2 0. 0.2	1	2	0. 0.2
Restaurant			- - -			- - -
Rice A & B.	Okes	2	3½ 0. 0.7	1½	3½	0. 0.58
Salt	"	1½	24 0. 0.4	1	22	0. 0.24
Sardines in oil	Tins	5	24 0. 1.38	2	24	0. 0.5
Sugar	Okes	3	7 0. 2.3	3½	7	0. 2.68
Soap - Washing	"	2½	8 0. 2.2	2	8	0. 1.7
Sundries	"		0. 1.4			0. 1.7
Tea	Ok.	3	1½ 0. 0.3	3	1½	0. 0.48
Tomato Sauce	Okes	1	9 0. 0.48	1	9	0. 0.28
Wakiliro (Dry Fish)	"	1½	11 0. 1.78	1	11	0. 0.58
Vegetables	"	1	8 0. 0.8	1	8	0. 0.8
Vinegar	"	1	2 0. 0.3	1	2	0. 0.3
Vegetables	"		0. 3.0			0. 3.1
Wheat Ground (bourouri)	1½	4	0. 0.6	1	4	0. 0.2
Wine	92	2	0. 2.1	7	2	0. 1.5
TOTAL FOOD COST			3.12.8			2.14.0½
Clothing:-						
Man	£1.	0.0		£1.	0.0	
Wife		0. 6.0			0. 6.0	
Children		0.13.5	1.19.3		0. 6.6	1.12.6
Fuel			0. 2.0			0. 2.0
Mining Equipment			0. 2.8			0. 2.8
Rent			0. 5.3			0. 5.3
Taxes			0. 0.8			0. 0.8
Washing			- - -			- - -
Cigarettes			0. 7.4			0. 7.4
Household Requisites			0. 3.48			0. 3.48
GRAND TOTAL			26.14.1			8. 7.5½
FOOD COST PER SHIFT - 30 DAYS			20-3-3.97			0-1-7.80
FOOD COST PER SHIFT - 26 WORKING DAYS			0-2-7.23			0-2-0.09
GRAND TOTAL - COST PER SHIFT 30 DAYS			0-4-4.23			0-3-5.27
GRAND TOTAL - COST PER SHIFT 26 WORKING DAYS			0-5-1.48			0-4-1.23

Εικ. 3.16. Υπολογισμός του κόστους διαβίωσης των εργατών το 1939, από την CMC (Κρατικό Αρχείο, SA1 1738/1940).

⁸⁵⁵ Xero Workmen's Committee Minutes of Tenth Meeting, 8 October 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 577/1942, 63.

⁸⁵⁶ Ο μέσος όρος των ημερομισθίων το 1939, για υπόγεια ή επιφανειακή εργασία στα διάφορα μεταλλεία της CMC κυμαινόταν από 2,82 έως και 3,83 σελήνια. Το κόστος διαβίωσης το ίδιο έτος για μια τετραμελή οικογένεια υπολογίζονταν με τις πλέον απαραίτητες δαπάνες ενός πτωχού διαιτολόγιου στις 5 λίρες, 7 σελήνια και 5,5 σεντς, το οποίο για να ικανοποιηθεί απαιτούσε 26 ημερομίσθια το μήνα των 4 σεληνίων και 1,23 σεντς. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1939: Cyprus Mines Corporation, Cost of Living of Workmen as at 30th June 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 738/1940.

Το 1944 ο μέσος όρος των ημερομισθίων στην Σκουριώτισσα και στο Μαυροβούνι κυμαίνονταν από 4,39 έως 5,83 σελίνια, αλλά με διάταγμα της κυβέρνησης το 1945, κατόπιν συγκρότησης ειδικής επιτροπής διερεύνησης του ζητήματος των ημερομισθίων της εταιρείας (*Minimum Wage Board*), κατά τις διατάξεις του νόμου Περί Κατώτατου Μισθού (1941), καθορίστηκε το κατώτατο ημερομίσθιο της CMC στα 4 σελίνια και 6 σεντς, οδηγώντας σε σημαντικές μισθολογικές αυξήσεις.⁸⁵⁷ Η κυβέρνηση είχε προχωρήσει στη διατίμηση πλήθους αγαθών, αλλά η μαύρη αγορά την περίοδο του πολέμου έπληττε την περιοχή της CMC, όπως και την υπόλοιπη Κύπρο.⁸⁵⁸ Οι δράσεις της εταιρείας που σχετίζονταν με την ανάπτυξη των καλλιεργειών, με την παροχή γάλακτος ή τη δωρεάν διαμονή στις εργατικές κατοικίες είχαν ως σκοπό να αμβλύνουν ακριβώς το πρόβλημα της ανέχειας που δημιουργούνταν από την ανεπάρκεια των ημερομισθίων και από την μείωση της απασχόλησης. Αρκετές οικογένειες στις αρχές του πολέμου το 1940 δεν είχαν χρήματα για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των παιδιών τους.⁸⁵⁹

Όσον αφορά το επίσης σημαντικό ζήτημα της στέγης, τα φαινόμενα του συνωστισμού σταδιακά εξαλείφθηκαν με τη ραγδαία μείωση του εργατικού δυναμικού και τη φυγή των ελεύθερων εργατών. Προσφέρθηκε έτσι περισσότερος χώρος στις οικογένειες που παρέμειναν,⁸⁶⁰ αλλά σημαντικές βελτιώσεις στις κατοικίες δεν πραγματοποιήθηκαν. Έγιναν κάποιες διευθετήσεις που βοήθησαν τις οικοκυρικές ασχολίες με τη βοήθεια των λειτουργών των κέντρων ευημερίας,⁸⁶¹ ενώ στο εργαστήριο ξυλουργικής κατασκευάζονταν για ορισμένες κατοικίες ράφια και κουφώματα παραθύρων.⁸⁶² Επίσης υπό την εποπτεία των

---

⁸⁵⁷ Η εταιρεία παραχώρησε αναδρομικά αυξήσεις από τον Ιανουάριο του 1945, αντί από τον Μάιο που υποχρεώνονταν από τις αποφάσεις της επιτροπής, αύξησε σε αντίστοιχα ποσοστά και τα υπόλοιπα ημερομίσθια και παραχώρησε επίδομα £2 στους Κύπριους εργαζομένους, που δεν πληρώνονταν με ημερομίσθια [salaried Cypriot staff]. Annual Report of the Inspector of Mines, 1945· C.J. Thomas, W.P. James και A.M.H. Kevorkian, Report of the Board of Inquiry appointed by His Excellency the Governor on the 28th February 1946, to inquire into the trade dispute existing at the undertaken of the Cyprus Mines Corporation (Nicosia: Cyprus Government Printing Office, 1946)· Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 287.

⁸⁵⁸ Βλ. για παράδειγμα, Συντεχνία Εργατών Κυπριακής Μεταλλευτικής Εταιρείας προς Διοικητή Λευκωσίας, 19 Ιανουαρίου 1943, Υπομνήματα προς την Κυβέρνηση, Αρχείο ΠΕΟ.

⁸⁵⁹ Welfare Center Report for March 1940, 13 April 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 4-5.

⁸⁶⁰ Ό.π., 4· Mavrouni Miners Committee, 11th Meeting, 17 May 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 87.

⁸⁶¹ Δεν είναι γνωστό τι είδους διευθετήσεις πραγματοποιήθηκαν για τις μαγειρικές ασχολίες. Έγγραφο που διασώζεται στο κρατικό αρχείο αναφέρει: "Cooking arrangements in the houses are being altered and the women are very pleased." Βλ. Welfare Center Report for March 1940, 13 April 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 2.

⁸⁶² G.D. White, Director of Social Welfare to T.D. Walsh, Resident Director, CMC, 22 October 1941, Κρατικό Αρχείο, 225-226· Social Welfare Department Report for Month of March 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/1940/4, 58.

κέντρων ευημερίας αναπτύχθηκε πρόγραμμα διατήρησης κουνελιών στις κατοικίες και παρέχονταν σπόροι για την καλλιέργεια λαχανόκηπων.⁸⁶³

Πριν από την άρση της απαίτησης ενοικίων, στην περίπτωση ορισμένων λιγοστών δίδυμων μονόχωρων κατοικιών του Μαυροβουνίου, που διέθεταν από ένα αποχωρητήριο, η εταιρεία απαιτούσε από τις οικογένειες που ενοικίαζαν και τα δυο δωμάτια την καταβολή ενοικίου και για το δεύτερο μη απαραίτητο αποχωρητήριο, το οποίο ανέρχονταν στα 1,45 σελίνια το μήνα.⁸⁶⁴ Επίσης οι οικογένειες που κατοίκησαν στα κενά *barracks* των ελεύθερων εργατών, τα οποία ήταν κατασκευασμένα με γαλβανισμένες λαμαρίνες, διαμαρτύρονταν για το ψύχος που βίωναν το χειμώνα και την αφόρητη ζέστη [... extremely hot...] την περίοδο του καλοκαιριού.⁸⁶⁵

Το 1947 ο έπαρχος Λευκωσίας σε επιστολή του προς τον αποικιακό γραμματέα, αναγνώριζε ότι "οι εργατικές κατοικίες ήταν κατώτερου επιπέδου από τα απαιτούμενα στάνταρντ," δηλώντας όμως παράλληλα, πως οι συνθήκες υγιεινής ήταν καλύτερες από τις αντίστοιχες των χωριών από τις οποίες προέρχονταν οι εργάτες.⁸⁶⁶ Στην ίδια επιστολή κατέγραφε την πρόθεση της εταιρείας να κατασκευάσει ένα καλύτερο τύπο κατοικίας, όταν οι καταστάσεις το επιτρέψουν, καθώς υφίστατο δυσκολία στην προμήθεια υλικών και στην εύρεση σχετικού εργατικού δυναμικού για τέτοιας κλίμακας εγχείρημα.⁸⁶⁷ Οι συνθήκες κατοίκησης που πρόσφερε η CMC παρέμειναν σε γενικό επίπεδο άσχημες έως το 1950, οπότε και καταγραφόταν ακόμη η διαμονή ποσοστού των οικογενειών σε ένα μόλις δωμάτιο, η μη παροχή οργανωμένων κουζινών, αλλά και η παροχή ακατάλληλων και ομαδικών χώρων υγιεινής (βλ. ενότητα 4.4).

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εργάτες ήταν πολλαπλά και σχετιζόνταν με πολλά διαφορετικά ζητήματα ακόμη και πριν την έναρξη του πολέμου (βλ. κεφάλαιο 2). Το πρόγραμμα ευημερίας, εξαιρουμένων των δράσεων που αναπτύχθηκαν εξαιτίας των ιδιαίτερων καταστάσεων του πολέμου, αν και εντυπωσιακό, ακόμη και από την ίδια την ονοματοδοσία του, αλλά και πολυσχιδές, δεν προκύπτει πως ήταν ιδιαίτερα δαπανηρό. Τα κέντρα ευημερίας και οι υπόλοιπες σχετικές εγκαταστάσεις στεγάστηκαν σε υφιστάμενα

---

⁸⁶³ Elsie H. White, CMC Welfare Center Activities, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 104· Social Welfare Department Report, SA1 739/1940/4, ό.π., 57.

⁸⁶⁴ Στα πρακτικά της Επιτροπής Διαβούλευσης του Μαυροβουνίου καταγράφεται ένα τέτοιο αίτημα, το οποίο έλαβε την παρακάτω απάντηση από εκπρόσωπο της εταιρείας: "This man made an application to me and this was answered, I shall repeat again: When a man takes over the two rooms, he must take the house as it is, that is to say, he pays for the two latrines." Βλ. Μανρονουνί Μινερς ΚόμιτιTEE, 11th Meeting, 17 May 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 498/1940, 87.

⁸⁶⁵ Welfare Center Report for March 1940, 13 April 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 739/40/1, 2.

⁸⁶⁶ Commissioner Nicosia & Kyrenia to the Colonial Secretary, 8 November 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 437/1946, 8-9.

⁸⁶⁷ Ό.π. Τα παραπάνω προβλήματα της οικοδομικής βιομηχανίας τη δεδομένη περίοδο αποτελούσαν όχι μόνο στην περίπτωση της CMC αλλά και ευρύτερα στην αποικία σημαντικό εμπόδιο στην βελτίωση των συνθηκών κατοίκησης των Κυπρίων (βλ. ενότητα 4.4).

κτήρια, τα οποία είτε κατείχε είτε ενοικίαζε η εταιρεία, τα γήπεδα που δημιουργήθηκαν απαιτούσαν απλά χωματουργικά έργα σε χωράφια που επίσης ενοικιάζονταν ή βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της CMC, οι απαραίτητοι εξοπλισμοί και η μισθοδοσία του εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν ήταν μικρού κόστους για την κλίμακά της και σε αρκετές από τις παραπάνω δαπάνες συνεισέφεραν και οι συμμετέχοντες.

Εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών του πολέμου, η εταιρεία σταδιακά δαπάνησε σημαντικά μεγαλύτερα κεφάλαια για επιπλέον δράσεις του εν λόγω προγράμματος (παροχή γάλακτος, ανάληψη του κόστους των ενοικίων στην περίπτωση του Ξερού, κ.α.), αλλά κυρίως στα λεγόμενα ανακουφιστικά έργα, που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1941-42, με κόστος £30.000.⁸⁶⁸ Στις δαπάνες για τον πόλεμο πρέπει να προσμετρηθεί και το ποσό των £10.000 που διατέθηκε στην κυβέρνηση για καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, ενώ τα στρατιωτικά έργα που εκτελέστηκαν από την CMC γινόταν με αμοιβή υπό τη μορφή εργολαβιών, χωρίς όμως κέρδος για την εταιρεία.⁸⁶⁹

Η εταιρεία ανέλαβε να συνεισφέρει με κεφάλαια, εγκαταστάσεις και ανθρώπινο δυναμικό στη "μάχη" του πολέμου και στη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας που απασχολούσε την κυβέρνηση, διατηρώντας παράλληλα το δέσιμο των εργατών μαζί της, στην προοπτική και της αναμενομένης μετά τον πόλεμο επανέναρξης των εξορυκτικών εργασιών. Η CMC πριν την έναρξη του πολέμου, αποτελούσε το μεγαλύτερο εργοδότη της Κύπρου, είχε επωφεληθεί σημαντικά από τις πολιτικές της κυβέρνησης, είχε επιτύχει τεράστιους τζίρους από την εκμετάλλευση του υπεδάφους της αποικίας χωρίς να καταβάλει φόρο εισοδήματος και τα πλείστα κέρδη της είχαν προέλθει από τη χιτλερική Γερμανία.

Την περίοδο του πολέμου η κυβέρνηση ήταν αντιμέτωπη τόσο με το δύσκολο έργο της διαχείρισης των επιπτώσεων, όσο και των πιέσεων που ασκούνταν για μεταρρυθμίσεις (περισσότερα δικαιώματα και ελευθερίες), αλλά και η ίδια η εταιρεία που επι μακρόν στηριζόταν από την κυβέρνηση βρισκόταν αντιμέτωπη πλέον με τα συνδικάτα. Η εξορυκτική της περιοχή χωρίς τις δράσεις που ανέλαβε, θα βρισκόταν σε ακόμη πιο δυσχερή θέση, βιώνοντας μεγαλύτερη κοινωνική κατάπτωση και κοινωνικό κατακερματισμό, που θα μπορούσε να έχει απρόβλεπτες συνέπειες στην επιδιωκόμενη σταθερότητα, με την ισχυροποίηση μεταξύ άλλων του συνδικαλισμού και της αριστεράς. Ακόμη και η εγκατάσταση των προσφύγων, την οποία στήριξε η CMC με την δωρεάν παραχώρηση κατοικιών, θα πρέπει να αποτέλεσε μια σημαντική οικονομική ένεση στην ευρύτερη περιοχή, καθώς οι πρόσφυγες μεταξύ άλλων ελάμβαναν ατομικά χρηματική στήριξη, η οποία ήταν ανάλογη του κατώτερου ημερομισθίου της κυβέρνησης. Παράλληλα ειδικά η φιλοξενία των προσφύγων έλυνε για λογαριασμό της κυβέρνησης το δύσκολο ζήτημα της στέγασής τους,

---

⁸⁶⁸ Draft note regarding the activities of the Cyprus Mines Corporation since the outbreak of the war, Κρατικό Αρχείο, SA1 1247/1940, 19-20.

⁸⁶⁹ Ο.π.

προφυλάσσοντας συγχρόνως τα αστικά κέντρα από την περαιτέρω διόγκωση των τραγικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν (βλ. ενότητα 3.3.1).

Η εταιρεία διαχειριζόταν τα προγράμματα και τις υποδομές της με ορθολογισμό και οικονομία, όπως διαχειριζόταν τη βιομηχανική παραγωγή και την ανάπτυξη του χώρου, διατηρώντας επιμελή αρχεία και στατιστικές, ακόμη και για ήσσονος σημασίας ζητήματα, όπως η επισκεψιμότητα των παιδοτόπων. Η εταιρεία είχε επιτύχει να μετατρέψει το βιομηχανικό της σύνολο σε μια περιοχή πολυσχιδών δραστηριοτήτων και να καταστεί ο μεγάλος κηδεμόνας της περιοχής, που με τα ελάχιστα δυνατά κεφάλαια υποστήριζε τους εργάτες και παρείχε πολεμική αρωγή και φιλοξενία στους πρόσφυγες.

Όταν είχε τεθεί ζήτημα διακοπής των εξαγωγών προς τη Γερμανία την άνοιξη του 1939, ο πρόεδρος της εταιρείας είχε φέρει ως πρόσχημα για την συνέχισή τους, τους δυστυχείς εργάτες που θα έμεναν άνεργοι.⁸⁷⁰ Η συνέχιση της μεταλλευτικής δραστηριότητας έστω και για βραχύ διάστημα, το πρόγραμμα ευημερίας και οι λοιπές ενέργειες που αναπτύχθηκαν στήριξαν πράγματι τους εργάτες. Είναι αμφίβολο όμως εάν το ζητούμενο ήταν αυτοί καθ' αυτοί οι εργάτες. Οι απολύσεις των εργατών που συνδικαλιζόνταν ή απεργούσαν ήταν μαζικές, χωρίς να επιδεικνύονταν ανάλογες ευαισθησίες.⁸⁷¹

Η εταιρεία τη διετία 1938-1939 είχε τη μερίδα του λέοντος στις εξαγωγές των ορυκτών που ανήλθαν σε £1.492.388 και σε £1.429.499 αντίστοιχα, όταν όλες οι υπόλοιπες εξαγωγές της νήσου ανέρχονταν σε £893.915 και σε £908.012 αντίστοιχα.⁸⁷² Μόνο οι εξαγωγές συμπυκνωμάτων χαλκού της CMC τη διετία 1938-1939 υπερέβησαν τις £1.350.000,⁸⁷³ ενώ ο καταβαλλόμενος φόρος στην κυβέρνηση την ίδια περίοδο από τα δικαιώματα εκμετάλλευσης (*mining rents and royalties*) για το σύνολο των εταιρειών ήταν μόλις £52.050.⁸⁷⁴ Η CMC

---

⁸⁷⁰ "I am very distressed and unhappy over the situation but I do not want to breach our sales contracts and take the consequences, whatever they may be. The company's shareholders may not demur but there are hundreds of workmen in Cyprus who would lose their jobs and they are the ones who would suffer most. I feel as responsible to them as I do to the shareholders. We can decline to ship copper concentrates and pyrites to Germany and Germany will find other sellers but no one is going to find work for the men we lay off." Βλ. Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 265-266.

⁸⁷¹ Πέραν των απολύσεων που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο της σύμπτυξης συντεχνίας, από έγγραφα της ΠΕΟ διαφαίνεται πως για παράδειγμα το 1943, 200 περίπου εργάτες της περιοχής Μαραθάσας που εργάζονταν σε στρατιωτικές εργασίες που είχε αναλάβει η CMC στην περιοχή Αστρομερίτη – Περιστερώνας, μετά την λήξη απεργίας, δεν επαναπροσλήφθηκαν διότι θεωρήθηκαν πρωτοστάτες. Βλ. Άνεργοι Περιοχής Μαραθάσας προς Διοικητή Λευκωσίας, 15 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο ΠΕΟ, Υπομνήματα προς την Κυβέρνηση· Άνεργοι Περιοχής Μαραθάσας προς Εργατικό Επίτροπο, 15 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο ΠΕΟ, Υπομνήματα προς την Κυβέρνηση.

⁸⁷² Thomas, James και Kevorkian, Report of the Board of Inquiry appointed by His Excellency the Governor on the 28th February 1946, to inquire into the trade dispute existing at the undertaken of the Cyprus Mines Corporation, ό.π., 11.

⁸⁷³ Ό.π.: Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

⁸⁷⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939. Για το ζήτημα της χαμηλής φορολογίας των εξορυκτικών εταιρειών την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο Αλέξανδρος Αποστολίδης, αναφέρει

υπόκειτο σε φόρο εισοδήματος στις ΗΠΑ, όπου και ήταν εγγεγραμμένη,⁸⁷⁵ ενώ στην Κύπρο ο φόρος εισοδήματος θεσμοθετήθηκε μόλις το 1941.

Τα ιστορικά δεδομένα και οι συσχετισμοί συγκλίνουν πως το ζητούμενο ήταν η αποτροπή αρχικά του σχηματισμού συνδικάτων και εν συνεχεία η αποδυνάμωσή τους, η διατήρηση της κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητας, η στήριξη της κυβέρνησης στο ευρύτερο έργο που παρήγαγε, η διασφάλιση ενός ευνοϊκού πλαισίου βιομηχανικής δραστηριότητας κατά την αναμενόμενη επάναρση των εργασιών, αλλά και η ενίσχυση του κύρους της εταιρείας διεθνώς. Στο *project* της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης της Κύπρου, η CMC κατείχε σημαντικό ρόλο και τα κεκτημένα που είχε δημιουργήσει ο ιμπεριαλισμός στη νήσο, όπως προσπαθούσε να τα διαφυλάξει η κυβέρνηση, ανάλογα προσπαθούσε να τα διαφυλάξει και η CMC. Δεν επρόκειτο για μια τυχαία εταιρεία, αλλά για ένα κολοσσό που παρήγαγε τεράστιο πλούτο για τα δεδομένα της αποικίας, ολοκληρώνοντας το έργο της εκμετάλλευσής της.

Η εταιρεία για την αδιαμφισβήτητη συνεισφορά της στον πόλεμο δέχθηκε πλήθος συγχαρητηρίων και από τις δυο πλευρές του ατλαντικού.⁸⁷⁶

3.4. ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΜΙΑΝΤΟΥ

Ο Αμιάντος εν αντιθέσει με την CMC δεν έπαψε σε καμία φάση του πολέμου τη λειτουργία του ως εξορυκτικό σύνολο, αντιμετωπίζοντας όμως από το 1942 και έπειτα ραγδαία μείωση παραγωγής και απασχόλησης ανθρώπινου δυναμικού.⁸⁷⁷ Μόνο το εξαγωγικό κέντρο της εταιρείας στα παράλια της Λεμεσού υποχρεώθηκε να κλείσει, καθώς δεν επιτρέπονταν η προσέγγιση πλοίων για λόγους ασφαλείας. Οι περιορισμένες εξαγωγές κυπριακού αμιάντου

χαρακτηριστικά: "The very low royalties given to the colonial authorities does not explain why the colonial government was so keen to aid the mining concerns. The taxation imposed was clearly limited and it is clear that the mining companies were successful in minimizing their contribution to the government revenue." Βλ. Alexandros Apostolides, *Copper and Foreign Investment: The development of the mining industry in Cyprus during the great depression*, MPRA Paper no. 38758 (2012), online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/38758>.

⁸⁷⁵ Lavender, *The Story of Cyprus*, ό.π., 365-366.

⁸⁷⁶ Ό.π., σελ. 366· W.D. Battershill to T.D. Walsh, 24 October 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 1247/1940, 2.

⁸⁷⁷ Ο μέσος όρος απασχολούμενων ήταν το 1939: 1192 άτομα, το 1940: 1189 άτομα, το 1941: 975 άτομα, το 1942: 364 άτομα, το 1943: 286 άτομα και το 1944: 352. Κατά την θερινή περίοδο του 1940 απασχολήθηκαν περισσότεροι από 3.000 εργάτες, το 1942 περί τους 577 (μέσος όρος για τους μήνες Μάιο έως και Αύγουστο) και το 1944 περί τους 700 τον μήνα Ιούνιο, για τον οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944· Manager, Tunnel Asbestos Cement Co. Ltd. to the Colonial Secretary, 2 August 1940, Κρατικό Αρχείο, SA1 1259/1931, 168· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 5 October 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 841/1942, 15· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 14 June 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 1417/1929, 14.

κυρίως προς το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ινδία πραγματοποιούνταν από το λιμάνι της Αμμοχώστου.⁸⁷⁸ Το μεγαλύτερο ποσοστό εξαγωγών κατέληγαν στα εργοστάσια της εταιρείας στην Αγγλία, για την παραγωγή υλικών οικοδομής, για την κατασκευή στρατιωτικών και άλλων έργων, σύμφωνα με τους όρους συμβολαίων που είχαν συναφθεί με την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου.⁸⁷⁹

Οι πιέσεις που ασκήθηκαν στην CMC το 1939 για οργάνωση συντεχνίας καθυστέρησαν να ασκηθούν στον Αμιάντο έως το 1942, εξαιτίας της εποχικής εργασίας του ορυχείου που περιόριζε τη δυναμική της αυτοοργάνωσης των εργατών, της αυστηρής επιτήρησής τους από δυνάμεις ασφαλείας και φρουρούς και της απομονωμένης θέσης του εξορυκτικού συνόλου. Οι πλέον όμως σημαντικοί λόγοι για την καθυστέρηση της υποβολής αιτήματος για συντεχνία μπορούν να αποδοθούν στην τακτική της συστηματικής απέλασης εργατών που χαρακτηρίζονταν ως κομμουνιστές προ του 1939, οπότε και ενδυναμώθηκε σημαντικά το συνδικαλιστικό κίνημα στη νήσο, αλλά και στο φόβο της απώλειας στέγης, καθώς το σύνολο του μόνιμου εργατικού δυναμικού κατοικούσε στις εγκαταστάσεις της εταιρείας.⁸⁸⁰

Η συντεχνία που ιδρύθηκε το 1942 από το μόνιμο προσωπικό της εταιρείας διαλύθηκε λίγους μήνες αργότερα, καθώς η εταιρεία άσκησε πιέσεις στα στελέχη και εκδίωξε μέλη της από τον Αμιάντο.⁸⁸¹ Το 1943 έγιναν επιτυχείς προσπάθειες επανίδρυσης συντεχνίας από ανειδίκευτους εργάτες στο Πελένδρι,⁸⁸² και η συντεχνία ενεγράφη στις 13 Μαρτίου του 1943 υπό την επωνυμία Συντεχνία Εργατών Εταιρείας Ασβέστου και Τσιμέντου.⁸⁸³ Η εταιρεία προσπάθησε εκ νέου να διαλύσει την συντεχνία, ανεπιτυχώς όμως, προάγοντας για παράδειγμα σε

---

⁸⁷⁸ Έως και το 1940 πραγματοποιούνταν εξαγωγές σε Σκανδιναβικές χώρες και στις ΗΠΑ, αλλά από το 1941 και έπειτα οι εξαγωγές που πραγματοποιούνταν από το λιμάνι της Αμμοχώστου προορίζονταν κυρίως για το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ινδία. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 2 April 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 1417/1929, 11· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 30 October 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 1417/1929, 16· Acting Colonial Secretary to the Manager, The Tunnel Asbestos Cement Company Ltd., 7 April 1941, Κρατικό Αρχείο, SA1 1421/1940, 13· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 5 October 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 841/1942, 14-15· Notes on Visit to the Mines of Cyprus, Middle East Supply Centre, February 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 841/1942, 31· "Εξαγωγή Αμιάντου εις τας Σκανδιναβικός Χώρας," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 27 Ιουλίου 1939· "Αθρόαν Εξαγωγή Αμιάντου εις Αμερικήν," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 20 Αυγούστου 1939· "Ειδήσεις Λεμεσού," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 27 Ιουνίου 1940· "Λιμενική Κίνηση," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 4 Απριλίου 1941.

⁸⁷⁹ Tunnel Asbestos Cement Company Ltd., Director's Report and Balance Sheet, 30 November 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1259/1931, 9· Annual Report of the Inspector of Mines, 1940.

⁸⁸⁰ Το 1938 για παράδειγμα ειδοποιήθηκαν αρκετοί εργάτες της εταιρείας, που χαρακτηρίζονταν κομμουνιστές ότι δεν ήταν πλέον επιθυμητοί στον Αμιάντο. Βλ. Acting Commissioner to the Colonial Secretary, 13 June 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, M.P. 4-5.

⁸⁸¹ Χρήστος Λασέπτας, "Μια Έρευνα στα Μεταλλεία, Το Μεταλλείο Αμιάντου," Αρχείο ΠΕΟ, *Εργατικά Νέα*, τεύχος 2, Ιανουάριος 1950, 23-24.

⁸⁸² Ο.π.

⁸⁸³ Γρηγόρης Γρηγοριάδης, *Ιστορία της ΣΕΚ*, 1ος τόμος, Λευκωσία 1994, σελ. 390.

επιστάτη τον γραμματέα της.⁸⁸⁴ Ο Αμιάντος γνώρισε μόλις δυο απεργίες, τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1944, ενώ οι εκδιώξεις ατόμων που πρωτοστατούσαν στην υποβολή αιτημάτων προς την εταιρεία συνεχίστηκαν έως και το τέλος του πολέμου.⁸⁸⁵

Η εταιρεία δεν στερούσε μόνο τη στέγη από τα ανεπιθύμητα άτομα, αλλά και δεν τους επέτρεπε και να επισκεφθούν την περιοχή, διατηρώντας πρακτικές που την καθιστούσαν κράτος εν κράτει, παρόλο που ο Αμιάντος από το 1936 αποτελούσε αναγνωρισμένο οικισμό της αποικίας.⁸⁸⁶ Παρόλα αυτά όμως οι πολιτικές ελέγχου της ζωής των εργατών είχαν περιοριστεί, καθώς είχαν αρθεί οι έλεγχοι στις εισόδους της περιοχής και η απαγόρευση μεταφοράς τροφίμων από τους εργάτες, αλλά το μονοπώλιο διάθεσης άρτου και η λειτουργία καντινών συνέχισε να υφίσταται, χωρίς όμως να υπάρχει διασύνδεση της πληρωμής των εργατών με αυτές.⁸⁸⁷ Οι πληρωμές πραγματοποιούνταν κάθε δεκαπενθήμερο απευθείας από την εταιρεία, η οποία διέθετε επιπλέον ενδιάμεσα των πληρωμών, κουπόνια έναντι ημερομισθίων, τα οποία εξαργωνόταν σε όλα τα καταστήματα του Αμιάντου με αγαθά.⁸⁸⁸

Οι εργατικές κατοικίες σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας που είχε συναφθεί στα τέλη του 1937 μεταξύ εταιρείας και κυβέρνησης, κατόπιν των επιδημιών που είχαν θορυβήσει τις αρχές (βλ. ενότητα 2.6.4) άρχισαν να βελτιώνονται από το 1938 και έπειτα με τη δαπάνη σημαντικών κεφαλαίων.⁸⁸⁹ Σε αυτό το πλαίσιο το φαινόμενο των αυτοσχέδιων παραπηγμάτων ή το φαινόμενο της διαμονής σε χώρους χωρίς παράθυρα άρχισε να περιορίζεται, ενώ σταδιακά εξαιτίας και του πολέμου που επέφερε μείωση του εργατικού δυναμικού μειώθηκαν ή και απαλείφθηκαν, έστω και προσωρινά και τα φαινόμενα του συνωστισμού. Σε αεροφωτογραφίες του 1946, οι οποίες αποτελούν και τις αρχαιότερες που

---

⁸⁸⁴ Χρήστος Λασέττας, "Μια Έρευνα στα Μεταλλεία, Το Μεταλλείο Αμιάντου," Αρχείο ΠΕΟ, *Εργατικά Νέα*, 23-24.

⁸⁸⁵ "Απεργία εις το Μεταλλείον Αμιάντου," εφημερίδα: *Κυπριακός Τύπος*, 11 Μαΐου 1944· "Η Απεργία Εργατών Αμιάντου," εφημερίδα: *Κυπριακός Τύπος*, 16 Μαΐου 1944· "Απεργία 300 εργατών Αμιάντου," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 6 Ιουλίου 1944· "Μικρά Νέα," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 26 Ιουλίου 1944.

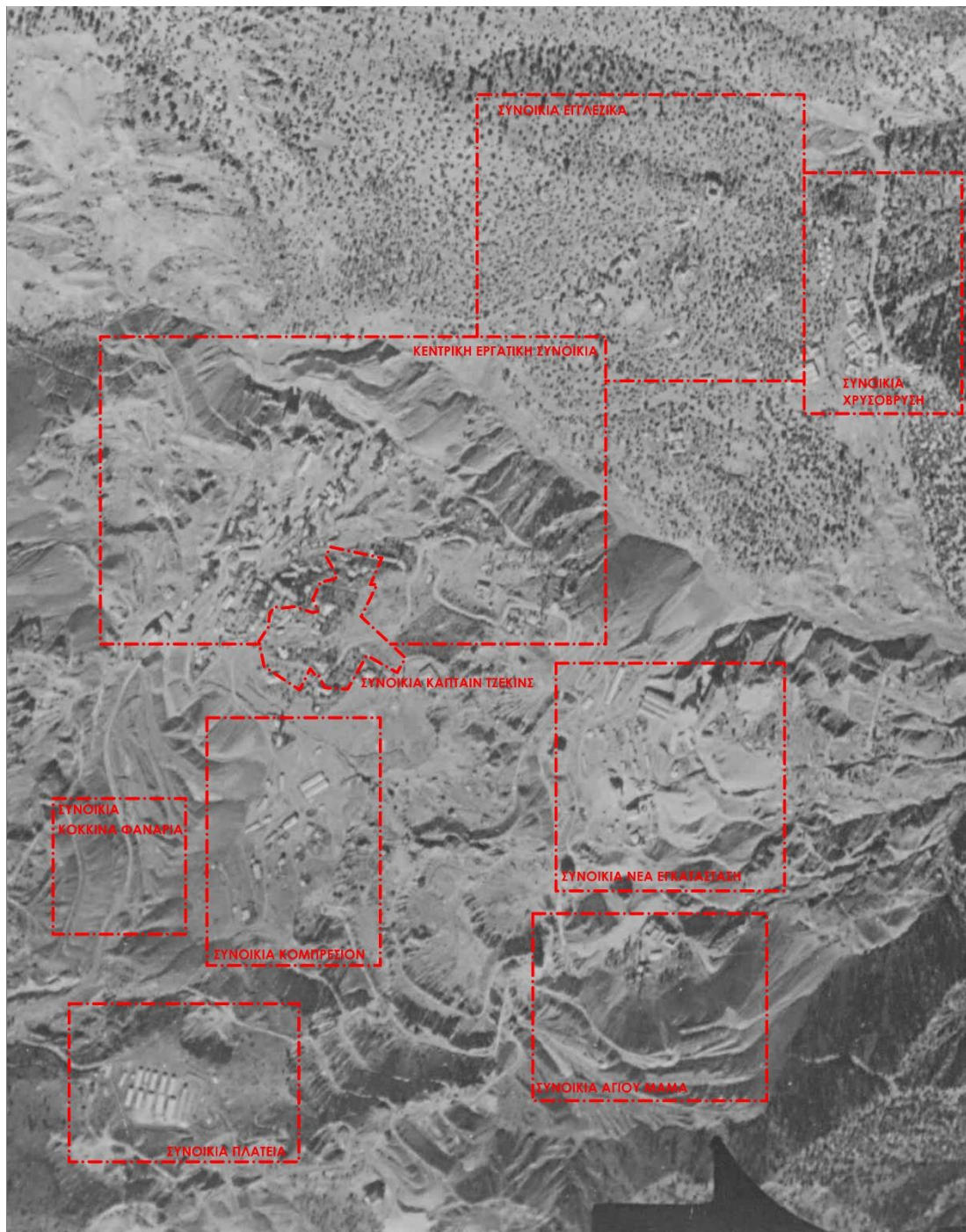
⁸⁸⁶ Translation of a letter published in "Anexartitos" Newspaper of the 2nd July 1942 και Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 3 July 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 1065/1929, 18-19· Η κυριαρχία μιας εταιρείας επι ενός χωριού, "Ο Αμιάντος πρέπει να τεθεί υπό τον πλήρη έλεγχο της κυβέρνησης," εφημερίδα: *Κυπριακός Τύπος*, 23 Οκτωβρίου, 1942.

⁸⁸⁷ Ανδρέας Μπογιατζής, προφορική μαρτυρία (Ευρύχου: 1 Φεβρουαρίου 2019).

⁸⁸⁸ Ο.π.

⁸⁸⁹ Manager, Tunnel Asbestos Cement Company Ltd. to the Colonial Secretary, 5 August 1938, Κρατικό Αρχείο, SA1 1259/1931, 141.

έγινε κατορθωτό να εντοπιστούν, δεν διακρίνονται τα εκατοντάδες παραπήγματα της περιοχής των Κόκκινων Φαναριών και του Κομπρέσιον (εικ. 3.17).⁸⁹⁰

Εικ. 3.17. Απόσπασμα αεροφωτογραφίας του 1946, στην οποία διακρίνεται ο Αμιάντος (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

⁸⁹⁰ Οι αεροφωτογραφίες δεν είναι ιδιαίτερα ευκρινείς, αλλά θα αναμενόταν να διακρίνεται σημαντικός αριθμός από τις εκατοντάδες παραπήγματα που είχαν δημιουργηθεί κατά τον Μεσοπόλεμο.

Το φαινόμενο όμως της διαμονής εργατών σε ένα μόλις δωμάτιο συνέχισε να αποτελεί κανόνα για τους ανειδίκευτους ελεύθερους εργάτες, αλλά και για αρκετές οικογένειες, ακόμη και κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με τις συνθήκες κατοίκησης να παραμένουν σε γενικό επίπεδο άσχημες (βλ. ενότητα 4.4). Στη συμφωνία του 1937 μεταξύ κυβέρνησης και εταιρείας καταγραφόταν ως ελάχιστο επαρκές εμβαδόν ανά άτομο μόλις τα περί τα 4 τ.μ. (400 κυβικά πόδια καθαρού όγκου ανά άτομο) σε κτήρια που θα παρείχαν κοινές τουαλέτες και μαγειρεία.⁸⁹¹

Με τους μετασχηματισμούς που πραγματοποιήθηκαν στο ζήτημα της κατοίκησης, μερίδα του μέσου εργατικού δυναμικού που κατοικούσε στη Χρυσόβρυση άρχισε να μετακινείται προς τον κεντρικό εργατικό οικισμό σε καλύτερες και αυτοτελείς κατοικίες.⁸⁹² Οι δίχωρες κατοικίες που εκκενώνονταν στα συγκροτήματα των έξι κατοικιών διάταξης Π, οι οποίες δεν μπορούσαν να δεχτούν επεκτάσεις λόγω της τυπολογίας τους, αποδόθηκαν και σε οικογένειες απλών εργατών και οι μονόχωρες κατοικίες που βρίσκονταν βορειότερα αποδόθηκαν σε απλούς εργάτες.⁸⁹³

“Εξυπνα” προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας, όπως στην περίπτωση της CMC δεν εφαρμόστηκαν. Εξαιρεση αποτέλεσε η διοργάνωση συσσιτίων για παιδιά των πλέον αδύναμων οικονομικά οικογενειών από την εταιρεία, ενώ ο σύλλογος του μόνιμου ανώτερου υπαλληλικού προσωπικού (Σύλλογος Υπαλλήλων Αμιάντου), οργάνωσε βιβλιοθήκη ανοικτή προς κάθε ενδιαφερόμενο, προβαίνοντας και σε φιλανθρωπικές πράξεις, όπως η προσφορά ειδών ρουχισμού, τροφίμων και χρηματικών ποσών επίσης για τις οικογένειες με την μεγαλύτερη ανέχεια.⁸⁹⁴

Παρά τις όποιες ενέργειες της εταιρείας από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 για βελτίωση των ιδιαίτερα δυσμενών συνθηκών κατοίκησης, η διαβίωση στον Αμιάντο συνέχισε να είναι πολύ σκληρή για τους απλούς εργάτες. Ενδεικτική της συνεχιζόμενης σε μεγάλο βαθμό αδιαφορίας της εταιρείας για την ουσιαστική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, πέραν της ύπαρξης κακής ποιότητας εργατικών κατοικιών για σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού, αποτελεί και το ζήτημα της διαχείρισης των σχολείων.

---

⁸⁹¹ Agreement between the Health Officer and the Manager of the Tunnel Asbestos Cement Co Ltd., 29 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 38.

⁸⁹² Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες η Χρυσόβρυση δεν αποτελούσε τουλάχιστον κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια περιοχή αποκλειστικής διαμονής του μέσου εργατικού δυναμικού της εταιρείας ή περιοχή όπου δεν διέμεναν απλοί εργάτες. Βλ. Ανδρέας Μπογιατζής, προφορική μαρτυρία (Ευρύχου: 2 Φεβρουαρίου 2019)· Ανδρέας Σταυρινίδης, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 12 Μαρτίου 2019)· Παρασκευού Λάμπρου Μακρή, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 7 Οκτωβρίου 2018).

⁸⁹³ Ο.π.

⁸⁹⁴ “Απάντησις της Εταιρείας Αμιάντου εις τα Αιτήματα των Εργατών της,” εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 24 Ιουνίου 1942· “Φιλανθρωπική Δράσις εν Αμιάντω,” εφημερίδα: *Εσπερινή*, 17 Ιανουαρίου 1939.

Το ελληνοκυπριακό σχολείο εξακολουθούσε να στεγάζεται έως και τη λήξη του πολέμου στο κεντρικό κτήριο της αστυνομίας καταλαμβάνοντας μόλις δυο δωμάτια, που αντιπροσώπευαν δυσανάλογα μικρό χώρο σε σχέση με το ωφέλιμο εμβαδόν του κτηρίου.⁸⁹⁵ Η μια εκ των δυο αιθουσών που στέγαζε 55 μαθητές ήταν μόλις 6,10 X 6,10 μ. περίπου (20 X 20 πόδια) διαθέτοντας μια πόρτα και μόνο ένα παράθυρο με βόρειο προσανατολισμό, ενώ αρκετά από τα θρανία ήταν ακατάλληλου μεγέθους.⁸⁹⁶ Το σχολείο από το 1940 είχε μετατραπεί σε κυβερνητικό μετά από σχετικό αίτημα της εταιρείας, με στόχο την αποφυγή πληρωμής των δασκάλων, παρόλο που η εν λόγω απόφαση αποστερούσε πλέον από την εταιρεία τον πλήρη έλεγχο του σχολείου, αλλά η ευθύνη της διάθεσης κτηριακών εγκαταστάσεων, σχολικού εξοπλισμού καθώς και η συντήρησή τους συνέχιζαν να την βαραίνουν.⁸⁹⁷

Τα αντίστοιχα σχολεία των Τουρκοκυπρίων και των Αρμενίων διέκοψαν την λειτουργία τους, λόγω του ιδιαίτερα μικρού αριθμού μαθητών που διέθεταν πλέον οι δυο εθνότητες.⁸⁹⁸ Στην περίπτωση του τουρκοκυπριακού σχολείου η δασκάλα συνέχισε για κάποια χρονική περίοδο να παραδίδει μαθήματα στους 10 Τουρκοκύπριους μαθητές, παρά την απόφαση της εταιρείας για διακοπή της λειτουργίας του, αλλά εκδιώχθηκε από την κατοικία της για την μη πληρωμή ενοικίου.⁸⁹⁹

Ο Αμιάντος, πέραν της συνέχισης του έστω και μειωμένου εξορυκτικού έργου, λειτούργησε και παρείχε εγκαταστάσεις και εξοπλισμό στις υπηρεσίες της πολεμικής μηχανής, όπως έπραξε και η CMC. Τα *barracks* της συνοικίας Πλατεία παραχωρήθηκαν στις στρατιωτικές δυνάμεις για την αποθήκευση στρατιωτικού υλικού.⁹⁰⁰ Εργαστήρια του Αμιάντου ανέλαβαν

---

⁸⁹⁵ Assistant Inspector of Schools, Pano Amiandos, School Affairs, 27 April 1944, Κρατικό Αρχείο, E1/61, 86.

⁸⁹⁶ Ό.π.

⁸⁹⁷ Manager, Tunnel Asbestos Cement Company Ltd. to the Director of Education, 4 April 1940, Κρατικό Αρχείο, E1/61, 42

⁸⁹⁸ Ό.π.: Director of Education to the Manager, Tunnel Asbestos Cement Company Ltd., 8 October 1939, Κρατικό Αρχείο, E1/61, 39· Director of Education to the Manager, Tunnel Asbestos Cement Company Ltd., 1 April 1940, Κρατικό Αρχείο, E1/61, 41.

⁸⁹⁹ Director of Education to the Manager, Tunnel Asbestos Cement Company Ltd., 8 October 1939, E1/61, ό.π.

⁹⁰⁰ Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες η περιοχή της Πλατείας εξυπηρετούσε το στρατό. Οι πρώην κάτοικοι του Αμιάντου που έδωσαν τις μαρτυρίες θεωρούν πως τα κτήρια της συνοικίας κατασκευάστηκαν στις αρχές του πολέμου από τον ίδιο το στρατό ως αποθήκες, αλλά βάσει εγγράφου που διασώζεται στο Κρατικό Αρχείο η περιοχή αυτή πρέπει να συγκροτήθηκε στα μέσα της δεκαετία του 1930 για τη μαζική στέγαση εργατών. Το έγγραφο δεν την κατονομάζει, αλλά ο μεγάλος αριθμός των *barracks* που περιγράφεται ότι κατασκευάστηκε την εν λόγω περίοδο δεν μπορεί να ταυτιστεί με καμία άλλη περιοχή. Βλ. Ανδρέας Μπογιατζής, προφορική μαρτυρία (Ευρύχου: 2 Φεβρουαρίου 2019)· Ανδρέας Σταυρινίδης, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 12 Μαρτίου 2019)· Νίτσα Ξιναρή, προφορική μαρτυρία (Κακοπετριά: 24 Απριλίου 2016)· Health Officer, Sanitary Survey of Amiandos Village (Tunnel Asbestos Co. Ltd.), 6 October 1937, Κρατικό Αρχείο, SA1 703/1937, 28.

την κατασκευή εργαλείων και άλλων χρήσιμων προμηθειών, όπως μηχανικά κλειδιά και πέταλα αλόγων, ενώ επιπλέον η εταιρεία ανέλαβε την κατασκευή κτηριακών έργων και έργων οδοποιίας για τις στρατιωτικές αρχές.⁹⁰¹

ΤΟ ΑΡΤΟΠΟΙΕΙΟΝ ΑΜΙΑΝΤΟΥ ΗΡΧΙΣΕ ΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΖΗ ΨΩΜΙ ΣΤΑΝΤΑΡΤ

Ἀπὸ χθὲς τὸ μηχανικὸν Ἀρτοποιεῖον Ἀμιάντου ἤρχισε νὰ παρασκευάζῃ ἄρτον ἔστιον, μεκτόν εἰς τὴν ἀναλογία 67 οἰο σιταλεύρου καὶ 33 οἰο ζιθιλεύρου. Πρὸς τὸ παρὸν θὰ παρασκευάζεται ποσότης 2000 ὀκάδων ἡμερησίως καὶ τὸ ψωμὶ θὰ ἐξοικονομηθῆ νὰ πωλήται καὶ πάλιν εἰς τὸ Ἀρτοποιεῖον Καττάμι, τὸ ὅποιον ἀπὸ τοῦ π. Σαββίτου ἔπαυσε νὰ παρασκευάζῃ ψωμὶ Στάνταρτ καὶ τοιοῦτος τὸ ψωμὶ τὸ ὅποιον θὰ πωλήται εἰς αὐτὸ θὰ εἶναι τὸ ἑγκαταστηθέντος εἰς Λεϊκωσίαν ἡλεκτροκίνητου Ἀρτοποιείου τῆς ἑταιρείας Ἀμιάντου. Τὸ ψωμὶ σήμερον μόνον δὲν θὰ φέσῃ τὴν συνήθη σφραγίδα C.S., διότι ἐπισημοποίη ἡ σφραγὶς εἰς τὸ Ἀρτοποιεῖον Καττάμι. Ἡ ζύμωσις τοῦ ψωμοῦ γίνεται εἰς τὰ μηχανικὰ μηχανήματα, ἀλλὰ δὲν λαμβάνει μετὰ τὸ μηχανήμα τοῦ Ἀρτοποιείου, διότι τὸ ψωμὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀπὸ Κυπριακὰ ἀλευρὰ προσκολληταί εἰς τὰ τοιχώματα του, ἀλλὰ διαρτίζονται ἀπὸ ἀρτοποιίας. Ἡ ψήσις γίνεται εἰς τρεῖς μηχανικοὺς κλιβάνους, οἱ ὅποιοι θερμαίνονται μετὰ θερμολαμαγωγῶν ἡλεκτρικῶν μηχανήμα, τὸ ὅποιον λειτουργεῖ δὲ ἀκαθάρτου πετρελαίου. Εἰς τοὺς τρεῖς κλιβάνους δύνανται νὰ ἤρχωνται

1000 ὀκάδες εἰς ἡμίσειαν ὥραν.

Σημειωτέον ὅτι τὸ ἐν λόγῳ Ἀρτοποιεῖον ἤρχισε νὰ λειτουργῆ ἀπὸ 8 ἡμερῶν διὰ τὴν παρασκευὴν ὄλου τοῦ ψωμοῦ, τὸ ὅποιον ἀπαιτεῖται διὰ τὸν ἐν τῇ Νήφῳ στρατόν καὶ τὴν Κυπρ. Ἐθελοντικὴν δύναμιν. Ἀπὸ χθὲς πλὴν τοῦ ψωμοῦ διὰ τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις ἤρχισε νὰ παρασκευάζεται καὶ τὸ ψωμὶ Στάνταρτ, τὸ ὅποιον ἡ ποσότης δύνανται νὰ ἀφῆθῃ εἰς ὅλην τὴν δυναμένην νὰ ἀπαιτηθῇ μελλοντικῶς ποσότητι. Ἀπασχολοῦνται 25 ἄρτοποιοί, ἐξ ὧν ὅποιοι μισοὶ εἶναι εἰδικευμένοι διὰ τὰς ἐργασίας τοῦ μηχανικοῦ Ἀρτοποιείου. Τὸ Ἀρτοποιεῖον λειτουργεῖ ἐπὶ 16 ὥρας περίπου ἡμερησίως ἀπὸ τὰς 4 τὸ πρωὶ μέχρι τὰς 8 μ.μ. μετὰ ἀνακασόμενης διαφέσεως ἐργαζόντων. Τὸ Ἀρτοποιεῖον λειτουργεῖ μετὰ πλείστον τάξιν, καθαριότητα καὶ ἄριστην Ἑργασίας ἐξοικονομῶν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν ἀναστάθου ὑπαλλήλου τῆς Ἀγροτικῆς ἑταιρείας, ὁ ὅποιος ἐπιτηρεῖ διαρκῶς τὴν ὅλην ἐργασίαν.

Εἰκ. 3.18. Ἄρθρο τῆς εφημερίδας Νέος Κυπριακός Φύλαξ, το ὁποῖο περιγράφει τὴν ἐντυπωσιακὴν δυνατότητες τοῦ αρτοποιείου τοῦ Αμιάντου (Νέος Κυπριακός Φύλαξ, 1^η Νοεμβρίου 1943, Γραφεῖο Τύπου καὶ Πληροφοριῶν).

Παράλληλα, τὸ αρτοποιεῖο τῆς εταιρείας ἐπιτάχθηκε τὸ 1943 ἀπὸ τὴν κυβέρνηση γιὰ τὴν παρασκευὴ μεγάλων ποσοτήτων ἄρτου γιὰ τὸ στρατὸ καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Λευκωσίας ποὺ υποσιτίζονταν.⁹⁰² Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ, μηχανήματα τοῦ αρτοποιείου (μηχανικὰ ζυμωτήρια, ἡλεκτρικοὶ φούρνοι κ.α.) ποὺ παρασκευάζε ἀκόμη ψωμὶ γιὰ τοὺς ἐργάτες μεταφέρθηκαν σὲ μεγάλη ἀποθήκη τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ τῆς Λευκωσίας, λειτουργώντας ἐπὶ 16 ὥρες ἡμερησίως ὑπὸ τὴν ἐποπτεία προσωπικοῦ τοῦ Αμιάντου, τὸ ὁποῖο μετοίκησε στὴν πρωτεύουσα (εἰκ. 3.18).⁹⁰³ Ἔτσι, τὸ αρτοποιεῖο ποὺ μέχρι πρότινος ἐξυπηρετοῦσε εἰς βάρους τῶν ἐργαζόντων τὸ μονοπώλιον τοῦ πιο σημαντικοῦ καταναλωτικοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἐποχῆς ἐπιτελοῦσε πλέον κοινωνικὸ ἔργο στὴν πρωτεύουσα τῆς ἀποικίας.

Εργάτες τοῦ Αμιάντου ποὺ ἀπολύθηκαν κατατάχθηκαν στὸ Κυπριακὸ Σύνταγμα, ἐνῶ ἐξειδικευμένοι τεχνίτες (τορναδόροι, ἡλεκτροτεχνίτες κ.α.) κλήθηκαν νὰ παράσχουν οικιοθελῶς τὴς υπηρεσίες

⁹⁰¹ Cyprus Mining Companies and Engineering Work for Government and Services, in Notes on Visit to the Mines of Cyprus, Middle East Supply Centre, February 1943, Κρατικὸ Ἀρχεῖο, SA1 841/1942, 20· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, Nicosia, 5 October 1942, Κρατικὸ Ἀρχεῖο, SA1 841/1942, 14-15.

⁹⁰² "Τὸ Ἀρτοποιεῖον Αμιάντου ἤρχισε νὰ παρασκευάζῃ ψωμὶ στάνταρντ," εφημερίδα: Νέος Κυπριακός Φύλαξ, 1 Νοεμβρίου 1943· "Τὸ Ψωμὶ," εφημερίδα: Ἐσπερινή, 8 Νοεμβρίου 1943.

⁹⁰³ Ὁ.π.: "Ἡλεκτροκίνητα Ἀρτοποιεῖα τοῦ Αμιάντου ἐγκαθίστανται εἰς Λευκωσία," εφημερίδα: Κυπριακός Τύπος, 16 Ιουλίου 1943.

τους στην Αλεξάνδρεια ως μισθωτοί υπάλληλοι του Βρετανικού Ναυαρχείου.⁹⁰⁴

3.5. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΔΡΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟΥ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΗΣ ΑΕΕΧΠΛ

Το κλείσιμο αγορών για τους πυρίτες της Καλαβασού (1939), οι δυσκολίες στην ναυσιπλοΐα και η εξάντληση των πολύτιμων μετάλλων στη μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού – Αγροκηπιάς (αρχές του 1940), επέφεραν ραγδαία μείωση του εργατικού δυναμικού της εταιρείας.⁹⁰⁵ Το λιγοστό εργατικό δυναμικό που απασχολήθηκε την περίοδο του πολέμου εργάστηκε για μικρές εξαγωγές πυριτών προς την Αίγυπτο, για την παραγωγή πολύτιμων μετάλλων (μεταλλευτικές μισθώσεις Ασγάτας – Καλαβασού και Σιάς – Καμπιών), καθώς και για την εκτέλεση εργασιών συντήρησης των εγκαταστάσεων της εταιρείας.

Εξαιτίας της εξάντλησης των πολύτιμων μετάλλων στη μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού – Αγροκηπιάς, της ολοκλήρωσης της κατασκευής του εναέριου μεταφορικού καλωδιωτού συστήματος στο Βασιλικό (1939), καθώς και της ολοκλήρωσης του σιδηρόδρομου από την Καλαβασό στο Βασιλικό (1939), οι εγκαταστάσεις της εταιρείας στο Μιτσερό έκλεισαν και ο μηχανολογικός εξοπλισμός του εργοστασίου κύνωσης μεταφέρθηκε στο Βασιλικό, όπου τέθηκε σε λειτουργία νέο αντίστοιχο εργοστάσιο (1940).⁹⁰⁶

Επιπλέον στην περιοχή του Βασιλικού κατασκευάστηκε το 1941 πιλοτικό πλυντήριο για τη διεξαγωγή πειραμάτων στην επεξεργασία πυριτών, που προηγουμένως κατατάσσονταν στα στείρα, ενώ το 1944 άρχισε στην περιοχή η κατασκευή νέου πλυντηρίου και σπαστήρα πυριτών (εικ. 3.19).⁹⁰⁷ Το εργοστάσιο κύνωσης σταμάτησε τη λειτουργία του το 1943, εξαιτίας της διακοπής παραγωγής πολύτιμων μετάλλων και στις υπόλοιπες μεταλλευτικές μισθώσεις, με την εταιρεία να τερματίζει προσωρινά τη δραστηριοποίησή της στις κοινότητες της Σιάς και των Καμπιών.⁹⁰⁸

---

⁹⁰⁴ "Ζητούνται Επαγγελματίαι δια το Βρετανικόν Ναυαρχείον," εφημερίδα: *Φωνή της Κύπρου*, 3 Μαΐου 1941.

⁹⁰⁵ Το μέσο εργατικό δυναμικό της εταιρείας ήταν 785 άτομα το 1939, 310 το 1940, 222 το 1941, 155 το 1942, 144 το 1943 και 86 το 1944. Βλ. *Annual Report of the Inspector of Mines*, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944.

⁹⁰⁶ *Annual Report of the Inspector of Mines*, 1940.

⁹⁰⁷ *Annual Report of the Inspector of Mines*, 1941, 1944.

⁹⁰⁸ Η εταιρεία διέκοψε την παραγωγή χρυσού εξαιτίας της εξάντλησης των υψηλής περιεκτικότητας σε πολύτιμα μέταλλα κοιτασμάτων και της αύξησης του κόστους παραγωγής. Βλ. *Inspector of Mines to the Colonial Secretary*, 20 April 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 610/44, M.P.1· *Notes on Visit to the Mines of Cyprus, Middle East Supply Centre*, February 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 841/1942, 34· *Annual Report of the Inspector of Mines*, 1944.

μην αποδεχτεί το αίτημα.⁹⁰⁹ Πραγματοποιήθηκαν έρευνες από την αστυνομία για να διαπιστωθεί εάν πράγματι το αίτημα ήταν υπογεγραμμένο από εργάτες της εταιρείας, απολύθηκαν εργάτες που χαρακτηρίστηκαν κομμουνιστές, ενώ ο κοινοτάρχης της Ασγάτας με τη συνδρομή της αστυνομίας προσπαθούσε να πείσει τους εργάτες να υπογράψουν έντυπο στο οποίο δηλώνονταν η απροθυμία τους για ένταξη σε συντεχνία.⁹¹⁰ Οι προσπάθειες συγκρότησης συντεχνίας ανακόπηκαν τον Σεπτέμβριο του 1939, με την απόλυση της συντριπτικής πλειονότητας του εργατικού δυναμικού της Καλαβασού εξαιτίας του πολέμου.⁹¹¹

Η συντεχνία ιδρύθηκε τελικά τον Οκτώβρη του 1942, με την επωνυμία Συντεχνία Εργατών Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων,⁹¹² αφού είχε προηγηθεί η ίδρυση της ΠΣΕ (1941) και του ΑΚΕΛ (1941), που ισχυροποίησαν περαιτέρω το συνδικαλιστικό κίνημα. Η συντεχνία στεγάστηκε σε οίκημα στην πλατεία της κοινότητας Καλαβασού, όπου διέμεναν και οι πλείστοι εργάτες της περιοχής.⁹¹³

Η ΑΕΕΧΠΛ την περίοδο της αναμενόμενης κίνησης για συγκρότηση συντεχνίας (1939), ακολουθώντας όμοιες πατερναλιστικές πολιτικές με αυτές της CMC, αποφάσισε την εκπόνηση προγράμματος κοινωνικής ευημερίας (*Welfare Scheme*), ελπίζοντας να την αποφύγει.⁹¹⁴ Για το λόγο αυτό ίδρυσε τον "Όργανισμό Εργατικού Συμβουλίου & Ταμείου Περίθαλψης," ο οποίος στο καταστατικό του έθετε ως σκοπό την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των εργαζομένων, την παροχή χρηματικών βοηθημάτων σε ασθενείς, σε άτομα που θα ήταν ανίκανα προς εργασία μετά από μακρά και τακτική εργασία και σε χήρες ή

---

⁹⁰⁹ Commissioner of Larnaca to the Colonial Secretary, 28 July 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 946/1939, 13-14· Commissioner of Larnaca to the Colonial Secretary, 2 August 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 946/1939, 20-22· C.P. Manglis, Manager, Hellenic Company of Chemical Products and Manures, Ltd., Cyprus Mines to the Colonial Secretary, 3 August 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 946/1939, 40-44.

⁹¹⁰ "Υπόμνημα των Μεταλλωρύχων Μαυροβουνίου," εφημερίδα: *Κυπριακός Τύπος*, 30 Ιουνίου 1939· "Αγαπητέ Ανεξάρτητε," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 4 Αυγούστου 1939· "Μουχταροκρατία," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 7 Αυγούστου 1939· Commissioner of Larnaca to the Colonial Secretary, 2 August 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 946/1939, 20-22· Manager of Hellenic Company of Chemical Products and Manures to the Colonial Secretary, 3 August 1939, SA1 946/1939, 40-44.

⁹¹¹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940· "Εργατικά Βοηθήματα," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 4 Σεπτεμβρίου 1939· C. Manglis, Manager, Hellenic Co. of Chemical Products and Manures Ltd. to the Inspector of Mines, 30 August 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 1109/39, 1.

⁹¹² Γρηγοριάδης, *Ιστορία της ΣΕΚ*, ό.π., 390.

⁹¹³ M.H. Swabey, Commissioner of Larnaca to the Colonial Secretary, 2 March 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/44, 97· Σταύρος Ηλία, προφορική μαρτυρία (Καλαβασός: 23 Μαρτίου 2018).

⁹¹⁴ "...the Manager of the Anonyme Hellenic Company of Chemical Products and Manures... has started a Welfare Scheme for the miners which he hopes will take the place of a Trade Union." Commissioner of Larnaca to the Colonial Secretary, 28 July 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 946/39, 14.

ορφανά αποβιωσάντων εργατών.⁹¹⁵ Επιπλέον έθετε ως σκοπό την άμεση επαφή μέσω του Συμβουλίου μεταξύ εργατών και εταιρείας και τη μεσολάβηση για κάθε ενδεχόμενο παράπονο.⁹¹⁶ Ο οργανισμός σύμφωνα με το καταστατικό θα ελάμβανε πόρους από αποκοπές στις απολαβές των εργαζομένων (1-2%), από την εταιρεία μέσω της καταβολής ισόποσων χρημάτων και από δωρεές, ενώ στο ενδεκαμελές διοικητικό συμβούλιο τόσο την προεδρία όσο και την πλειοψηφία θα είχε η εταιρεία, καθώς μόνο τα 5 μέλη θα εκλέγονταν από τους εργάτες.⁹¹⁷

Παράλληλα κατ' εφαρμογή του προγράμματος κοινωνικής ευημερίας, η εταιρεία άρχισε να διοργανώνει γιορτές με χορούς και αγώνισματα, στα οποία μοιράζονταν δώρα και λαχεία, να εξαγγέλλει την παροχή αδειών, την έκδοση εφημερίδας με την επωνυμία "Εργάτης," την ίδρυση ταμειωτηρίου για καταθέσεις των εργατών, τη διοργάνωση εκδρομών και ποδοσφαιρικών αγώνων, τη λειτουργία κινηματογράφου χωρίς εισιτήριο, την παροχή ραδιογραμμόφωνου στο εστιατόριο της εταιρείας κ.α.⁹¹⁸ Για τη διαφήμιση των παραπάνω δράσεων, η εταιρεία εξέδωσε ειδικό έντυπο με τον τίτλο "Πρόγραμμα Φιλεργατικών Μέτρων" στο τέλος του οποίου αναφερόταν, πώς η εταιρεία έλαβε τα εν λόγω μέτρα "σαν ένδειξη του πραγματικού και πατρικού της ενδιαφέροντος που δεν επιτρέπει ανάμειξη ταραχοποιών στοιχείων," και πως "είναι αποφασισμένη να πατάξει με απόλυση κάθε εργάτη που θα ανακατευτεί σε κίνηση που θα μπορούσε να βάλει σε κίνδυνο την εγκάρδια συνεργασία εργατών και Εταιρείας," φωτογραφίζοντας τους εργάτες που επεδίωκαν την ίδρυση συντεχνίας (εικ. 3.20).⁹¹⁹

Άρθρα στον τύπο κατακεραύνωσαν τον Οργανισμό Εργατικού Συμβουλίου & Ταμείου Περιθάλψεως και το πρόγραμμα κοινωνικής ευημερίας της εταιρείας. Άσκησαν κριτική στην κατά πλειοψηφία σύσταση του Συμβουλίου από διορισμένα μέλη και στη δευτερεύουσα σημασία των δράσεων που άρχισε να εφαρμόζει η εταιρεία για την καταπολέμηση της ανέχειας που αντιμετώπιζαν οι εργάτες.⁹²⁰ Χαρακτηριστικό της εν λόγω κριτικής είναι το παρακάτω απόσπασμα:

"Όλα τάχει η Μαριγώ μόνο ο φερετζές της λείπει. Κινηματογράφο, εργατικές γιορτές, εκδρομές, ραδιογραμμόφωνα. Εργατικά Συμβούλια προεδρεύοντος του Διευθυντού και ...ας κοιμόμαστε σε μπαράγκες, ας μένουμε στους πέντε δρόμους ύστερα από κάθε δυστύχημα,

---

⁹¹⁵ Ίδρυσις του Οργανισμού Εργατικού Συμβουλίου και Ταμείου Περιθάλψεως, Κρατικό Αρχείο, SA1 946/39, 1-15.

⁹¹⁶ Ό.π.

⁹¹⁷ Ό.π.

⁹¹⁸ Πρόγραμμα Φιλεργατικών Μέτρων, Κρατικό Αρχείο, SA1 946/39, 24.

⁹¹⁹ Ό.π.

⁹²⁰ "Ζήτημα Οργανώσεως Μεταλλωρύχων Καλαβασού," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 6 Ιουλίου 1939· "Εργατικά Ζητήματα, Η Οργάνωση των Μεταλλωρύχων, Απάντησις του κ. Γ. Εκάεργου εις το ανακοινωθέν του κ. Κ. Μαγγλή," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 13 Ιουλίου 1939.

αφού η εργατική αποζημίωση σε τέτοια περίπτωση είναι μικρή, και ας αφήνουμε την Εταιρεία να αναθεωρεί τα μεροκάματα των εργαζομένων!”⁹²¹

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΦΙΛΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΜΕΤΡΩΝ

1. Στις 27 του Αγούστου 1939 θα γιορτασθή η μεγάλη εργατική γιορτή στην οποία θα λάβουν μέρος όσοι εργάτες θα βρίσκονται στην εργασία. Θα μοιραστούν δώρα και λαχεία και θα εκτελεσθούν χοροί, τσιτσάματα και άγωνίσματα.
2. Στους εργολάβους που, έπειτα από δουλειά ολόκληρης μέρας, δεν είναι σε θέση να παρουσιάσουν αρκετό αριθμό βαγονιών για να φτάσουν το βασικό μεροκάματο θα πληρώνεται το κατώτερο όριο μεροκάματος εργάτη επίφανεας.
3. Όσοι εργάτες μένουν τακτικοί στη δουλειά πάνω από έξη μήνες θα δικαιούνται να πάρουν άδεια μιας βδομάδας απουσίας με πληρωμή ολόκληρου του μεροκάματος που παίρνουν, πληρωνόμενοι τα μισά όταν φεύγουν και τ' άλλα μισά όταν επιστρέφουν.
4. Όσοι εργάτες αφήνουν τη δουλειά τους και φεύγουν χωρίς άδεια κανονική και υπογραμμένη (ειδικό έντυπο) και επιστρέφουν κατόπι να πιάσουν δουλειά θα παίρνουν το μεροκάματο της άμεσα κατώτερης κατηγορίας από εκείνη που βρίσκονταν πριν φύγουν.
5. Θα βγη εφημερίδα με τον τίτλο «Ο ΕΡΓΑΤΗΣ» που θα δημοσιεύη τακτικά άρθρα για την καθοδήγηση του εργάτη στο πώς να δουλεύη αποτελεσματικά, πώς να αποφεύγη τα δυστυχήματα, πώς να προσέχη την υγεία του και θ' αναγγέλλη τους γάμους των εργαζομένων και τις γεννήσεις και βαπτίσεις των παιδιών τους και γενικά κάθε κοσμική τους κίνηση. «Ο ΕΡΓΑΤΗΣ» θ' άπαντιξ σ' όλους τους τόν ρωτούν για οποιοδήποτε ζήτημά τους και θα αναφέρει στους αρμοδίους κάθε παράπονό τους, κάθε εισήγηση και κάθε αίτησή τους.
6. Θα ιδρυθή Ταμειυτήριο με τόκο 5 % για κείνους που θέλουν να καταθέτουν τις οικονομίες τους στην Έταιρεία.
7. Κάθε μήνα θα προσφέρεται κι' ένα δώρο στην καλύτερη από τις βάρδιες.
8. Αν ένας εργολάβος εγκαταλείψη την εργολαβία του πριν περάσουν δεκαπέντε μέρες από τότε που την πήρε, τότε ο εργολάβος αυτός θα πληρώνεται με το μεροκάματο.
9. Εργασίες ώρες για τους εργάτες και εργολάβους της επίφανεας για το θέρος δρίζονται οκτώ και μισή και για κείνους που δουλεύουν στα ύπόγεια το οκτώωρο, θα γίνη δε δ,τι χρειάζεται για τη γενίκευση του οκτώωρου.
10. Την πρώτη του Γιούνη και την πρώτη του Δεκέμβρη θα γίνεται αναθεώρηση σ' όλα τα μεροκάματα όλων των εργαζομένων κάθε χρόνο και κείνοι που θα είναι υποψήφιοι για προαγωγή θα περνούν από εξετάσεις μπροστά στο Διευθυντή, σ' ένα μηχανικό και στον έπιστάτη τους και τα αποτελέσματα της εξέτασής τους θα γράφονται στην καρτέλλα τους.
11. Θα γίνονται εκδρομές με φορητά σε διάφορα αξιοθέατα μέρη ή έξοχες που θα πηγαίνουν όσοι εργάτες είναι τακτικοί στη δουλειά τους, όσοι έχουν καλή απόδοση, πειθαρχικότητα και είναι οικονομικοί. Οι εκδρομές αυτές θα γίνονται κάθε τρίμηνο με τέσσερα αυτοκίνητα.
12. Ποδόσφαιρο για όλους με υπεύθυνον οργανωτή.
13. Κινηματογράφος για όλους χωρίς πληρωμή.
14. Ραδιογραμμόφωνο την ώρα του φαγητού στο Έστιατόριο.
15. Συσσίτιο για τους εργάτες οικονομικό που θα έλέγχεται από τριμελή επιτροπή εκλεγόμενη κάθε τρίμηνο για να έλέγη και την καντίνα.
16. Δημιουργία στο μέλλον ενός Συνδέσμου Παλαιών Εργαζομένων με ευκολίες και υποστήριξη από την Έταιρεία.
17. Ταμείο για την Περιθαλίψη των αρρώστων του οποίου το Καταστατικό να διανεμηθή σ' όλα τα μέλη-εργάτες.
18. Οργανισμός Εργατικού Συμβουλίου που θα αντιπροσωπεύη τους εργάτες και που θα έρχεται σ' έπαφή με την Έταιρεία και θα παρουσιάζη κάθε μήνα στο Συμβούλιο κάθε ζήτημα που δεν επιδέχεται σοβαρή συζήτηση και που οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων θα το κρίνουν ικανό να παρουσιασθή στο συμβούλιο.
19. Η Έταιρεία κρίνοντας διι τα παραπάνω μέτρα, τα οποία έλαβε για την προστασία των συμφερόντων των εργαζομένων της, σάν ένδειξη του πραγματικού και πατρικού της ενδιαφέροντος που δεν επιτρέπει ανάμιξη ταρζολοιών στοιχείων, είναι αποφασισμένη να πατάξη με απόλυση κάθε εργάτη που θ' άνακατευθή σε κίνηση που θα μπορούσε να βάλη σε κίνδυνο την εγκάρδια συνεργασία εργαζομένων και Έταιρείας.

Εικ. 3.20.
Πρόγραμμα
φιλεργατικών
μέτρων της
ΑΕΕΧΠΛ, 1939
(Κρατικό Αρχείο,
SA1 946/1939).

Πλείστες από τις δράσεις που εξήγγειλε η εταιρεία εφαρμόστηκαν άμεσα, όπως η ίδρυση κινηματογράφου στην κοινότητα της Καλαβασού και η διοργάνωση γιορτών, τα οποία παρείχαν πρόσφορο έδαφος για προπαγάνδα ενάντια στην ίδρυση συντεχνίας, αλλά ένα από τα κύρια σημεία του εξαγγελθέντος προγράμματος, η ίδρυση νοσοκομείου, δεν

⁹²¹ "Εργατικά Ζητήματα," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 13 Ιουλίου 1939, ό.π.

υλοποιήθηκε. Η εταιρεία δημιούργησε μόνο τμήμα επειγόντων περιστατικών με μετρημένες στα δάχτυλα του ενός χεριού κλίνες σε κενή κατοικία που ενοικίασε επίσης στην Καλαβασό (εικ. 3.21).⁹²² Ο κινηματογράφος της εταιρείας στεγάστηκε, όπως και η Συντεχνία, στην πλατεία της κοινότητας σε κτήριο που βρισκόταν απέναντί της (εικ. 3.22).

Εικ. 3.21. Το κτήριο στο οποίο στεγάστηκαν οι υποδομές υγείας της ΑΕΕΧΠΛ στην Καλαβασό, 2019 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 3.22. Ο κινηματογράφος που ίδρυσε η ΑΕΕΧΠΛ (αριστερά) και το οίκημα της Συντεχνίας των εργατών (δεξιά) στην Καλαβασό, 2019 (συλλογή συγγραφέα).

Στις δράσεις που ανέλαβε η εταιρεία πριν την ραγδαία συρρίκνωση των εργασιών το 1939, συγκαταλέγεται και η πλημμελής προσπάθεια απεξάρτησης των εργατών από τις καντίνες. Η εταιρεία συνέχισε να παρέχει τη δυνατότητα διασύνδεσης ημερομισθίων και καντινών, θέτοντας όμως ως ανώτατο όριο αγορών ανά ημέρα με πίστωση και άμεσης αποκοπής των ημερομισθίων τα 2/3 αυτών, ώστε να μειωθούν τα φαινόμενα υπέρογκων χρεών, ενώ

---

⁹²² Σταύρος Ηλία, προφορική μαρτυρία (Καλαβασός: 23 Μαρτίου 2018).

δεσμεύτηκε οι τιμές πώλησης των αγαθών να ήταν ανάλογες με τις αντίστοιχες στη Λευκωσία και στη Λεμεσό.⁹²³

Το ζήτημα της παρεμπόδισης των εργατών να οργανωθούν σε συντεχνία, από τους μεγάλους εργοδότες της Κύπρου, όπως την ΑΕΕΧΠΛ και την CMC, απασχόλησε και τη Βουλή των Κοινοτήτων του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς κατατέθηκαν επερωτήσεις προς τον Υπουργό Αποικιών για την δυνατότητα πλήρους ελευθερίας των εργατών να προσχωρούν σε συντεχνίες.⁹²⁴

Η ΑΕΕΧΠΛ πέραν των μειωμένων εξορυκτικών εργασιών ανέλαβε το 1941 κυβερνητικά συμβόλαια για την πραγματοποίηση αμυντικών έργων και αντιμετώπισε 2 απεργίες το 1942 και το 1944. Η δεύτερη απεργία διήρκησε περί τους 6 μήνες. Είχε προηγηθεί κατάθεση αιτημάτων προς την εταιρεία, τα οποία έγιναν αποδεκτά με εξαίρεση την αύξηση των απολαβών κατά 30%, η οποία αποτέλεσε και το αίτημα της απεργίας.⁹²⁵ Υπήρχε στην περιοχή τη δεδομένη περίοδο εναλλακτική προσφορά εργασίας, καθώς και η οικονομική υποστήριξη από την ΠΣΕ και από τους συγχωριανούς των εργατών.⁹²⁶ Η απεργία σηματοδεύτηκε από βίαια επεισόδια, στα οποία συμπεριλαμβανόταν η τοποθέτηση δυναμίτιδας σε κατοικίες απεργοσπαστών.⁹²⁷

Η κυβέρνηση επικαλούμενη τον νόμο περί Επαγγελματικών Διαφορών (Συμφιλίωσης, Διαιτησίας και Εξετάσεως) του 1941, πρότεινε την προσφυγή σε διαιτητικό δικαστήριο, την οποία αρνήθηκαν οι δυο πλευρές και ακολούθως διόρισε διερευνητική επιτροπή.⁹²⁸ Η επιτροπή ερευνώντας το ζήτημα κατέληξε πως τα ημερομίσθια θα μπορούσαν εύλογα να

---

⁹²³ Πέτρος Λιμπέρης, "Μια Μέρα στο μεταλλείο της Καλαβασού, Μέρος 4^{ον}," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 5 Ιανουαρίου 1939· "Ζητείται Έμπειρος Καντινιέρης," εφημερίδα: Πάφος, 1 Ιουνίου 1939· "Επιτυχής Εργολαβία," εφημερίδα: *Κυπριακός Τύπος*, 10 Ιουνίου 1939.

⁹²⁴ Mr. Riley to the Secretary of State for the colonies, 5 July 1939, Volume 349, House of Commons Hansard στην ιστοσελίδα <https://hansard.parliament.uk/Commons/1939-07-05/debates/c620e119-7cac-43f9-a21b-a54bde8f60b2/Cyprus>· Mr. Paling to the Secretary of State for the Colonies, 5 July 1939, Volume 349, House of Commons Hansard στην ιστοσελίδα <https://hansard.parliament.uk/Commons/1939-07-05/debates/d318a3aa-a394-46a4-a2c2-3813d58b52a5/TradeUnions>

⁹²⁵ Τα αιτήματα που ικανοποιήθηκαν ήταν τα ακόλουθα: α) πληρωμή υπερωρίας με προσαύξηση 50% τις Κυριακές και 25% τις υπόλοιπες ημέρες, β) αύξηση χορηγιών από το Φιλανθρωπικό Ταμείο Ασθενείας, γ) προειδοποίηση μιας εβδομάδας στις απολύσεις και δ) 10 ημέρες άδεια με απολαβές. Βλ. Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 19 October 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/1944, 19.

⁹²⁶ Ό.π.: "Υπερ των Εργατών," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 17 Αυγούστου 1944· "Σκέψεις και Γνώμες, Καθήκον," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 13 Οκτωβρίου 1944.

⁹²⁷ Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 19 October 1944, SA1 911/1944, ό.π., 18· History of Events in the Strike at the Hellenic Company's Mine at Kalavasso up to 23.10.44, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/1944, 26-28.

⁹²⁸ C.C. Woolley, Governor to Oliver F.C. Stanley, Secretary of State for the Colonies, 12 March 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/1944, 101.

αυξηθούν, αλλά όχι στα υψηλά επίπεδα που απαιτούσαν οι εργάτες.⁹²⁹ Το πόρισμα της επιτροπής έγινε αποδεκτό από την εταιρεία και λίγες μέρες αργότερα στις αρχές Φεβρουαρίου του 1945, οι εργάτες επέστρεψαν σταδιακά στην εργασία τους.⁹³⁰

Ο κυβερνήτης της Κύπρου σε ενημερωτική επιστολή που απεύθυνε στον Υπουργό Αποικιών ανέφερε πως "παρόλο που οι μισθοί και οι συνθήκες εργασίας στο μεταλλείο της Καλαβασού είναι καλύτερες από τις αντίστοιχες άλλων εξορυκτικών εταιρειών στην Κύπρο, η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία είχε στο παρελθόν υιοθετήσει μια στάση ασυμβίβαστης εναντίωσης στα συνδικάτα," καθώς και πως "τη δεδομένη στιγμή είναι σύνηθες μόνο με κυβερνητική επέμβαση, οι εργοδότες να μπορούν να πεισθούν να κάνουν λογικές παραχωρήσεις ή τα συνδικάτα να μειώσουν εκβιαστικές απαιτήσεις."⁹³¹ Κατά τη διάρκεια της απεργίας η κυβέρνηση είχε αρνηθεί να κηρύξει την συντεχνία παράνομη και να τη διαλύσει, όπως απαιτούσε η εταιρεία.⁹³²

3.6. ΧΡΩΜΙΟ & ΛΙΜΝΗ: ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ, ΝΕΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΠΤΩΣΕΙΣ

Το μεταλλείο του **Χρωμίου** εργάστηκε εντατικά μόνο το πρώτο εξάμηνο του 1940 και το 1942, οπότε και σημείωσε ρεκόρ απασχόλησης ανθρώπινου δυναμικού για την έως τότε ιστορία του.⁹³³ Το έτος 1942 αποτέλεσε και το μοναδικό έτος που το μεταλλείο εργάστηκε και κατά τους χειμερινούς μήνες, παρά τις αντίξοες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, δημιουργώντας στους εργάτες ένα ιδιαίτερα σκληρό περιβάλλον εργασίας.⁹³⁴

---

⁹²⁹ Report of the Board of Enquiry appointed by H.E. the Governor to investigate into the causes and circumstances of the dispute between the Hellenic Company of Chemical products and Manures Ltd at Kalavassos and its employees, 13 January 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/1944, 68-72.

⁹³⁰ Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 19 October 1944, SA1 911/1944, ό.π., 19.

⁹³¹ C.C. Woolley, Governor to Oliver F.C. Stanley, Secretary of State for the Colonies, 12 March 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/1944, 99-102.

⁹³² R.S. o. Wayne to the Colonial Secretary, 12 October 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/1944, 14-15· General Manager of Hellenic Company of Chemical Products and Manures, Ltd to the Inspector of Mines, 23 December 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 911/1944, 54-55.

⁹³³ Ο μέσος όρος των απασχολούμενων στο Χρώμιο ήταν 193 άτομα για το έτος 1939, 81 για το 1940, 222 για το 1942, 43 για το 1943 και 15 για το 1944. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944.

⁹³⁴ Report of Board of Inquiry appointed by His Excellency the Governor to inquire into the causes and circumstances of the Dispute existing at the mining undertaking of the Cyprus Chrome Company Ltd, at Troodos (Vide Government Notice No.256 in Gazette No. 2988 of 23.04.1942), Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 40· C.C. Wooley, Governor to the Secretary of State for the Colonies, 8 June 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 98-99.

Ο κυβερνήτης της Κύπρου σε επιστολή του προς τον Υπουργό Αποικιών ανέφερε χαρακτηριστικά: "...η χιονόπτωση αναφέρεται ότι είναι η χειρότερη για πάνω από τριάντα χρόνια. Οι εργαζόμενοι έπρεπε να ανεβαίνουν με τα πόδια μέσα από το βαθύ χιόνι στην είσοδο του μεταλλείου. Οι στοές ήταν υγρές και κρύες. Τα αδιάβροχα παλτά ήταν ανέφικτο να παρασχεθούν εξαιτίας του πολέμου. Δεν υπήρχαν εγκαταστάσεις για την αποθήκευση στεγνών ρούχων, για το στέγνωμα των υγρών ρούχων ή για την παροχή ζεστών ροφημάτων. Λιγότερο σκληροί άντρες θα μπορούσαν ίσως να είχαν παραιτηθεί από τέτοια εργασία."⁹³⁵

Η έλλειψη επαρκών εργατικών κατοικιών υποχρέωνε τους εργάτες σε 5 και πλέον χιλιόμετρα πεζοπορίας από και προς το μεταλλείο σε συνθήκες χιονοπτώσεων και με δριμύ ψύχος.⁹³⁶ Μετά τη λήξη της βάρδιας τους μπορούσαν να καταφύγουν προσωρινά σε ένα κτήριο όπου συνέχιζαν να υποφέρουν από το κρύο, καθώς ήταν ξύλινου φέροντος οργανισμού με πλήρωση από κυματοειδή λαμαρίνα και έφερε κενά στην κατασκευή του, ενώ διέθετε μόλις μια μικρή σόμπα.⁹³⁷ Η καντίνα που βρισκόταν στην περιοχή δεν ήταν ανοιχτή καθημερινά, ενώ οι τιμές πώλησης των αγαθών δεν ήταν ικανοποιητικές.⁹³⁸

Υπό τις παραπάνω συνθήκες οι εργάτες κατόπιν καθοδήγησης της ΠΣΕ, ίδρυσαν το 1942 τη Συντεχνία Εργατών Χρωμίου με έδρα την κοινότητα του Προδρόμου, η οποία αποτελούσε και την πλησιέστερη ως προς το μεταλλείο κοινότητα.⁹³⁹ Πριν καν εγκριθεί η συντεχνία από την κυβέρνηση, κηρύχθηκε και η πρώτη απεργία στην ιστορία του μεταλλείου.⁹⁴⁰ Τα αιτήματα αφορούσαν αυξήσεις ημερομισθίων, καθημερινή πρόσβαση στην καντίνα, τιμές πώλησης αγαθών σύμφωνα με τις διατιμήσεις, παροχή ιατρικής φροντίδας, διευθέτηση της απορροής των υδάτων στις στοές, παροχή 15-20 λεπτών χρόνου για να εξέλθουν των γαλαριών και να στεγνώσουν κ.α.⁹⁴¹ Εταιρεία και εργάτες ήλθαν σε συμφωνία, αλλά καθώς οι εργάτες θεώρησαν ότι η συμφωνία είχε καταπατηθεί, σε διάστημα λίγων ημερών κατήλθαν και πάλι σε απεργία.⁹⁴²

---

⁹³⁵ C.C. Wooley, Governor to the Secretary of State for the Colonies, 8 June 1942, SA1 589/1942, ό.π.

⁹³⁶ Report of Board of Inquiry (Vide Government Notice No.256 in Gazette No. 2988 of 23.04.1942), SA1 589/1942, ό.π., 32.

⁹³⁷ Ό.π.

⁹³⁸ Ό.π., 38-39.

⁹³⁹ Ό.π.: Εκτίμηση Απεργίας Χρωμίου, Αρχείο ΠΕΟ, ΠΣΕ Πρακτικά 1941-43, 5: "Οι Μεταλλωρύχοι Χρωμίου," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 11 Μαρτίου 1942.

⁹⁴⁰ Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 21 April 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 5-6· Manager, Cyprus Chrome Company to the Governor, Cyprus, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 59-60.

⁹⁴¹ Report of Board of Inquiry (Vide Government Notice No.256 in Gazette No. 2988 of 23.04.1942), SA1 589/1942, ό.π., 38-39.

⁹⁴² C.C. Wooley, Governor to the Secretary of State for the Colonies, 8 June 1942, SA1 589/1942, ό.π., 97-98.

Η απεργία διήρκεσε δυο μήνες, οι πρωτεργάτες των κινητοποιήσεων απολύθηκαν, ενώ και σε αυτή την περίπτωση η απεργία έληξε κατόπιν συμφωνίας, με την μεσολάβηση της κυβέρνησης και το διορισμό εξεταστικής επιτροπής.⁹⁴³ Κατά τον Κυβερνήτη, οι διαφορές θα μπορούσαν να είχαν επιλυθεί σε λίγες μόνο ημέρες χωρίς απεργία, εάν ήταν διαφορετική η ιδιοσυγκρασία (*temperament*) τόσο των εργατών όσο και του Ολλανδού Διευθυντή, καθώς και εάν ήταν διαφορετική η τοπογραφία του εξορυκτικού συνόλου, που δυσχέραινε την επικοινωνία των εμπλεκόμενων πλευρών (εικ.2.40).⁹⁴⁴

Ο Υπουργός Αποικιών, σε απαντητική του επιστολή προς τον Κυβερνήτη της Κύπρου έμειξε τον Διευθυντή και τον Υποδιευθυντή της εταιρείας, αναφέροντας "...πως έδειξαν περιορισμένη αντίληψη της πραγματικής έννοιας του βιομηχανικού συμβιβασμού ή του τρόπου με τον οποίο πρέπει να διενεργούνται οι διαπραγματεύσεις μεταξύ εργοδοτών και εργατών," προσθέτοντας πως "νιώθει ότι η κυβέρνηση σε καιρό πολέμου δικαιολογείται στην λήψη ισχυρών δράσεων απέναντι στους εργοδότες που υιοθετούν αντιδραστική στάση στις συναλλαγές τους με τους εργάτες εάν, όπως σε αυτή την περίπτωση, παρακωλύεται η παραγωγή στις βιομηχανίες που συνεισφέρουν στη γενική πολεμική προσπάθεια."⁹⁴⁵

Το μεταλλείο της **Λίμνης**, όπως και το αντίστοιχο του Χρωμίου, γνώρισε την περίοδο του πολέμου παροδικά ρεκόρ απασχόλησης εργατικού δυναμικού, εξαιτίας της εντατικής εκμετάλλευσης πολύτιμων μετάλλων από τις υπερκείμενες των πυριτικών πετρωμάτων ζώνες οξειδωσης.⁹⁴⁶ Το 1941 απασχόλησε 264 άτομα (ετήσιος μέσος όρος), ενώ ακολούθως σημείωσε ραγδαία πτώση του εργατικού δυναμικού.⁹⁴⁷

Η έναρξη του πολέμου είχε βρει το μεταλλείο της Λίμνης σε φάση εντατικής ανάπτυξης. Την περίοδο 1937-1938 είχε κατασκευαστεί η αποβάθρα στο Μαυρόλι, ενώ ήταν υπό μελέτη η κατασκευή εργοστασίου κυάνωσης, το οποίο και κατασκευάστηκε το 1939, επιτρέποντας για πρώτη φορά την εκμετάλλευση των χρυσοφόρων κοιτασμάτων του μεταλλείου.⁹⁴⁸ Το ίδιο έτος η αγγλική εταιρεία κατασκεύασε πιλοτική μονάδα εμπλουτισμού για την επεξεργασία των

---

⁹⁴³ 'Έληξεν η Απεργία Χρωμίου,' εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 22 Μαΐου 1942· "Τα Εργατικά Ημερομίσθια," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 27 Μαΐου 1942.

⁹⁴⁴ C.C. Wooley, Governor to the Secretary of State for the Colonies, 8 June 1942, SA1 589/1942, ό.π., 99.

⁹⁴⁵ V. Cranborne, Colonial Office, to the Governor, 21 July 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 589/1942, 101.

⁹⁴⁶ Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 20 April 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 610/1944, M.P.1.

⁹⁴⁷ Ο μέσος όρος των απασχολούμενων στη Λίμνη ήταν 193 άτομα για το έτος 1939, 178 για το 1940, 264 για το 1941, 169 για το 1942, 116 για το 1943 και 62 για το 1944. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944.

⁹⁴⁸ Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1937, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

πυριτών, ενώ ετοιμάστηκαν και σχέδια για εναέριο καλωδιωτό σύστημα μεταφοράς των ορυκτών προς τις μονάδες επεξεργασίας και τις ακτές.⁹⁴⁹

Το 1941 άρχισε η κατασκευή εργοστασίου εμπλουτισμού των πυριτικών κοιτασμάτων για την παραγωγή χρυσού, αργύρου, χαλκού και σιδηροπυριτών, το οποίο όμως ολοκληρώθηκε το 1943, εξαιτίας των δυσκολιών που προέκυψαν στην προμήθεια αναγκαίων υλικών.⁹⁵⁰ Το εναέριο σύστημα μεταφοράς των ορυκτών προς το εργοστάσιο εμπλουτισμού μήκους 3 μιλίων, επίσης καθυστέρησε να ολοκληρωθεί για όμοιους λόγους, με αποτέλεσμα να τεθεί σε λειτουργία το 1945.⁹⁵¹

Μετά τις διάφορες κατασκευαστικές φάσεις τόσο κατά τον Μεσοπόλεμο, όσο και κατά την περίοδο του πολέμου, η Λίμνη διέθετε στη περιοχή του μεταλλείου κτήριο γραφείων (παλαιά κατοικία Διευθυντή), χημείο, αποθήκες (καυσίμων και γενικής χρήσης), κατοικίες φύλακα και χημικού, ενώ στην περιοχή Μαυρόλι σε απόσταση 3 περίπου μιλίων από το μεταλλείο πλέον της αποβάθρας είχαν κατασκευαστεί τα εργοστάσια κυάνωσης και εμπλουτισμού των πυριτών, το τερματικό του εναερίου, ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός, εργαστήρια (ξυλουργείο, μηχανουργείο, σιδηρουργείο), ζυγιστικός σταθμός, τα κεντρικά γραφεία και οι κεντρικές αποθήκες της εταιρείας, καθώς και τρεις πολυτελείς κατοικίες για το ανώτερο προσωπικό (εικ. 3.23-3.25).⁹⁵² Οι λιγοστές κατοικίες που είχαν κατασκευαστεί το 1930 για τους εργάτες στην περιοχή του μεταλλείου, η καντίνα και το καφενείο επαναχρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση ορισμένων από τις χρήσεις που καταγράφονται παραπάνω, καθώς το σύνολο των εργατών προέρχονταν από τις γειτονικές κοινότητες, όπου και συνέχισε να διαμένει.⁹⁵³

---

⁹⁴⁹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1939.

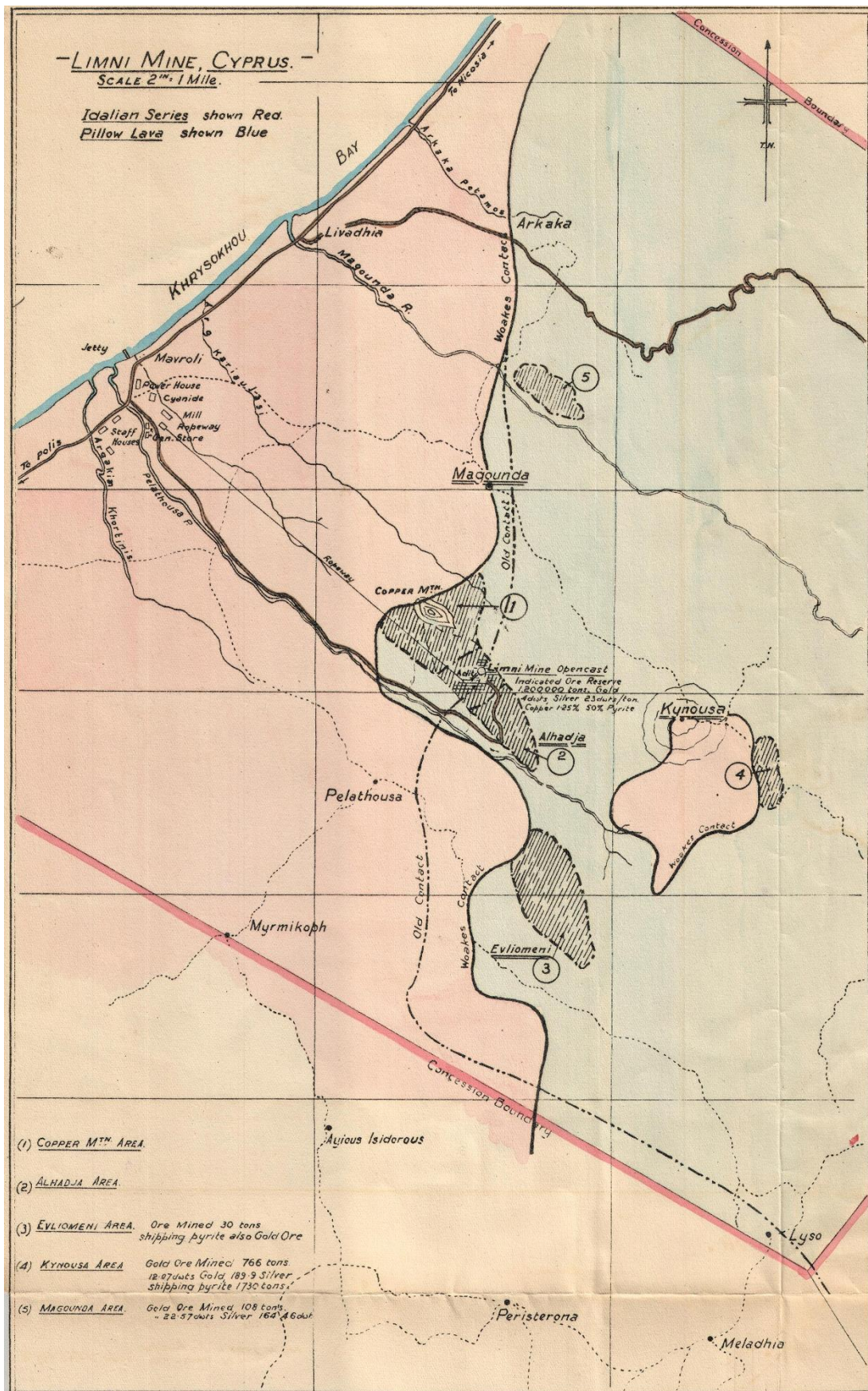
⁹⁵⁰ Annual Report of the Inspector of Mines, 1941, 1942, 1943.

⁹⁵¹ Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 20 April 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 610/1944, M.P.1· Notes on Visit to the Mines of Cyprus, Middle East Supply Centre, February 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 841/1942, 39· Annual report of the Inspector of Mines, 1945.

⁹⁵² Report on the Limni Mine, Cyprus Sulphur and Copper Company Limited, Polis, Cyprus, by Russell B. Woakes, M.C., A.R.S.M., M.I.M.M., London, 31 October 1946, Αρχείο Τμήματος Μεταλλείων, MM/2 (III) II, M.509/C, 25-26.

⁹⁵³ Οι γειτονικοί οικισμοί μπορούσαν να παρέχουν το αναγκαίο εργατικό δυναμικό στην εταιρεία. Οι επτά εργατικές κατοικίες που είχαν κατασκευαστεί το 1930 πιθανόν να αποσκοπούσαν στην στέγαση εμπείρων μεταλλωρύχων από άλλες περιοχές της Κύπρου, που δεν διέθετε ακόμη η περιοχή. Σε έκθεση του 1946 καταγράφεται: "No labour is housed at the mine or plant site, as the local inhabitants of Polis and neighboring villages have been employed, and it would seem advisable to continue this practice so long as is practicable." Βλ. Report on the Limni Mine, Cyprus, 31 October 1946, Αρχείο Τμήματος Μεταλλείων, MM/2 (III) II, M.509/C, ό.π., 25-26.

Εικ. 3.23. Τα κοιτάσματα και οι κύριες εγκαταστάσεις της Λίμνης, όπως αποτυπώθηκαν σε χάρτη του 1946 (Τμ. Μεταλλείων, Μ.509.С).

Εικ. 3.24. Κτήριο γενικής αποθήκης του μεταλλείου της Λίμνης, 2016 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 3.25. Το κτήριο του ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού και μετέπειτα των γραφείων του μεταλλείου της Λίμνης, 2020 (συλλογή συγγραφέα).

Η Λίμνη στα τέλη του 1941, στη φάση της ραγδαίας παραγωγής των πολύτιμων μετάλλων, γνώρισε την πρώτη μεγάλη απεργιακή κινητοποίηση με την υποστήριξη της ΠΣΕ.⁹⁵⁴ Οι εργάτες ελάμβαναν ιδιαίτερα χαμηλά μεροκάματα για 9 ώρες εργασία ανά ημέρα, περπατώντας έως και 3 ώρες από και προς το μεταλλείο και τις εστίες τους.⁹⁵⁵ Τα αιτήματα των εργατών περιλάμβαναν αυξήσεις μισθών, τη θέσπιση οκταώρου, ιατρική περίθαλψη, αργίες και την καταβολή του κόστους της ασετυλίνης που χρησιμοποιούσαν στους λύχνους τους.⁹⁵⁶ Οι εργάτες κατόρθωσαν να κρατήσουν την απεργία για 53 ημέρες, καθώς δέχονταν οικονομική βοήθεια από την ΠΣΕ, ενώ σημαντικός αριθμός απεργών απασχολήθηκε προσωρινά από την κυβέρνηση.⁹⁵⁷

Ορισμένα αιτήματα ικανοποιήθηκαν στην πορεία της απεργίας, αλλά η αύξηση μισθών επιβλήθηκε τελικά με διάταγμα από την κυβέρνηση (1942), στο πλαίσιο του νόμου Περί

---

⁹⁵⁴ Παντελής Βαρνάβα, *Κοινοί Εργατικοί Αγώνες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων: Γεγονότα Μέσα Από την Ιστορία* (Λευκωσία: 1997), 12· Συνέδριο της Γραμματείας, 1 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο ΠΕΟ, Πρακτικά ΠΣΕ· Έκθεση Απεργίας Λίμνης από 11/01/42 μέχρι 17/01/42, Συντεχνίες Λευκωσίας, 20 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο ΠΕΟ, Πρακτικά ΠΣΕ.

⁹⁵⁵ "Η Απεργία Λίμνης," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 20 Ιανουαρίου 1942.

⁹⁵⁶ Βαρνάβα, *Κοινοί Εργατικοί Αγώνες*, ό.π., 12· "Η Απεργία Λίμνης," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 23 Ιανουαρίου 1942.

⁹⁵⁷ "Η Απεργία Λίμνης," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 13 Ιανουαρίου 1942.

Κατώτατου Μισθού (1941), κατόπιν της αδιάλλακτης στάσης της εταιρείας στο ζήτημα της αύξησης των μισθών.⁹⁵⁸ Η περίπτωση της Λίμνης αποτέλεσε και την πρώτη εφαρμογή της επιβολής κατώτατου μισθού δια διατάγματος στην Κύπρο και συνεπώς την πρώτη ενεργοποίηση του σχετικού νόμου.⁹⁵⁹ Το ίδιο έτος (1942) οι εργάτες κατόρθωσαν να συγκροτήσουν συντεχνία, υπό την επωνυμία Συντεχνία Εργατών Μεταλλείου Λίμνης με έδρα την Πόλη της Χρυσοχούς, που αποτελούσε και την μεγαλύτερη κοινότητα της περιοχής, η οποία όμως διαλύθηκε σύντομα λόγω της ραγδαίας πτώσης του εργατικού δυναμικού του μεταλλείου.⁹⁶⁰

Καθώς οι εργασιακές κατακτήσεις που πέτυχαν οι εργάτες ήταν περιορισμένες, οι συνθήκες εργασίας τις οποίες βίωναν στο χώρο της εταιρείας συνέχισαν να είναι γενικά άσχημες έως και τη λήξη του πολέμου. Σε έγγραφο του 1944 καταγράφεται ότι οι εργάτες που εργάζονταν υπόγεια δεν χρησιμοποιούσαν προστατευτικά γυαλιά και λαστιχένιες μπότες, λόγω έλλειψης αυτού του εξοπλισμού.⁹⁶¹ Το δάπεδο των γαλαριών ήταν υγρό και όξινο, καταστρέφοντας τα συνηθισμένα υποδήματα των εργατών σε σύντομο χρονικό διάστημα, γεγονός που τους ωθούσε να εργάζονται με γυμνά πόδια, ενώ τα μάτια τους δεν προφυλάσσονταν από την όξινη σκόνη που αιωρούνταν.⁹⁶²

Η κυβέρνηση στα τέλη του πολέμου (1944) προσπάθησε να συνδράμει στις προσπάθειες της εταιρείας να ολοκληρώσει τα κατασκευαστικά της προγράμματα, καθώς θεωρούσε ιδιαίτερα επωφελή για την πτωχή περιοχή των βορείων ακτών της Πάφου (*improverished land of the island*), την προσφορά εκατοντάδων θέσεων εργασίας που θα προέκυπταν.⁹⁶³

3.7. ΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΩΝ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ

Όπως αναλύθηκε στις προηγούμενες ενότητες του κεφαλαίου, από τα τέλη του 1939 άρχισαν οι μαζικές απολύσεις εργατών από τα ορυχεία της Κύπρου, οι οποίες εντάθηκαν το 1940 με την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο και τα προβλήματα που προέκυψαν στη ναυσιπλοΐα και την εύρεση αγορών. Η ανεργία δεν έπληξε μόνο τα ορυχεία, αλλά και άλλους τομείς απασχόλησης, εξαιτίας της προβλημάτων που αντιμετώπισε το κυπριακό εμπόριο, με

---

⁹⁵⁸ "Η Απεργία Λίμνης," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 18 Ιανουαρίου 1942· "Συντεχνιακά, Η Απεργία Λίμνης," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 23 Ιανουαρίου 1942· Ashiotis, *Labour Conditions in Cyprus*, ό.π., 6.

⁹⁵⁹ Ashiotis, *Labour Conditions in Cyprus*, ό.π.

⁹⁶⁰ "Συντεχνία Εργατών Λίμνης," εφημερίδα: *Πάφος*, 3 Σεπτεμβρίου 1942· Παγκύπρια Συντεχνιακή Επιτροπή, 25 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο ΠΕΟ, Πρακτικά ΠΣΕ.

⁹⁶¹ Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 30 June 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 906/1944, 1-2· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 18 August 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 906/1944, 3-4.

⁹⁶² Ό.π.

⁹⁶³ Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 20 April 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 610/1944, M.P.1.

αποτέλεσμα να δημιουργηθεί σημαντικό ζήτημα ανεργίας στις πόλεις και στις εξορυστικές περιοχές.⁹⁶⁴

Την περίοδο 1940-1941, η κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει το οξύ ζήτημα της ανεργίας και να αποφύγει κοινωνικές αναταραχές, δαπάνησε περί το 10% των προσόδων της αποικίας στα επονομαζόμενα ανακουφιστικά έργα, τα οποία προορίζονταν για την κατασκευή δημοσίων υποδομών (οδικά, αρδευτικά κ.α.).⁹⁶⁵ Τον Μάρτιο του 1941 εργάστηκαν έως και 4.200 εργάτες στα εν λόγω έργα.⁹⁶⁶ Με την πτώση της Κρήτης άρχισε ένα μεγάλο αμυντικό πρόγραμμα, το οποίο απορρόφησε χιλιάδες ανέργων, απασχολώντας το Νοέμβριο του 1941 25.000 άτομα.⁹⁶⁷ Έκτοτε η προσφορά εργασίας ήταν ελαφρώς χαμηλότερη της ζήτησης, ενώ παρατηρήθηκαν και περίοδοι έλλειψης εργατικών χεριών κατά την αγροτική συγκομιδή.⁹⁶⁸

Οι ανακατατάξεις που δημιούργησε ο πόλεμος στο εμπόριο, στην πρωτογενή και στη δευτερογενή παραγωγή, σε συνδυασμό με την εκπόνηση των μεγάλων αμυντικών έργων ενέτειναν το κύμα αστικοποίησης που είχε αρχίσει να καταγράφεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στην πληθυσμιακή αύξηση των πόλεων, απόρροια της αστικοποίησης, συνέβαλαν σημαντικά τόσο οι πρώην άμεσα απασχολούμενοι στα εξορυστικά σύνολα (μεταλλωρύχοι, αμιαντωρύχοι κ.α.) όσο και οι έμμεσα εξαρτώμενοι από την ανάπτυξη και λειτουργία τους (κτίστες, έμποροι κλπ.), σημαντικό ποσοστό των οποίων κατέφυγε στις πόλεις προς αναζήτηση εργασίας.

Κυρίως στα αστικά κέντρα προσφέρονταν θέσεις εργασίας στα αμυντικά έργα που εκτελούνταν και στις βιομηχανίες ή τα εργαστήρια που ιδρύονταν την ίδια περίοδο, για την κάλυψη εσωτερικών αναγκών σε προϊόντα που είχαν πάψει να εισάγονται, αλλά και για την παραγωγή προϊόντων που ήταν χρήσιμα στην πολεμική μηχανή, τόσο εντός όσο και εκτός της αποικίας.⁹⁶⁹ Η απορρόφηση ανέργων εργατών της εξορυστικής βιομηχανίας στις στρατιωτικές δυνάμεις του Ηνωμένου Βασιλείου αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά ελεύθερους εργάτες.

---

⁹⁶⁴ Ashiotis, *Labour Conditions in Cyprus*, ό.π., 5.

⁹⁶⁵ Ό.π.: Μουστάκα, "Το εργατικό κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 184-185, 208-210.

⁹⁶⁶ Ashiotis, *Labour Conditions in Cyprus*, ό.π.

⁹⁶⁷ Ό.π.

⁹⁶⁸ Ό.π.

⁹⁶⁹ *Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946*, v: Ashiotis, *Labour Conditions in Cyprus*, ό.π., 5: *Labour, Annual Report, 1943*, 1: "Το Πρόβλημα της Στέγης, άρθρο του Γ.Γ. της ΠΣΕ κ. Α. Ζαρτίδη," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 18 Αυγούστου 1945: Α. Ζαρτίδη, *Το Πρόβλημα της Στέγης*, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικά Νέα, τεύχος 2, 1947: "Αιτήματα της Συντεχνίας Κτιστών Λευκωσίας προς την Διοίκηση," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 22 Φεβρουαρίου 1940: "Η Έκθεσις της Επιτροπής δια τα Ημερομίσθια," εφημερίδα: *Κυπριακός Τύπος*, 1 Ιουνίου 1944: Extract form draft Part II of the *Government Development Report*, (ii) Housing, Κρατικό Αρχείο, SA1 849/1944/3, 25.

Ήδη το 1939 με τις πρώτες μαζικές απολύσεις καταγράφηκε η πρώτη έξοδος εργατών των ορυχείων στις πόλεις,⁹⁷⁰ καθώς χιλιάδες οικογένειες που βιοπορίζονταν από την εξορυκτική βιομηχανία, είτε είχαν δημιουργηθεί στα εξορυκτικά σύνολα, είτε είχαν αποκοπεί από τις αγροτικές περιοχές από τις οποίες προέρχονταν μετά την πολυετή εργασία τους στις εξορυκτικές επιχειρήσεις και κυρίως στην CMC και δεν διέθεταν ιδιόκτητη στέγη σε αγροκτηνοτροφικές κοινότητες.⁹⁷¹

Τα ανακουφιστικά έργα που εκτελούσε η CMC σε συνεργασία με την κυβέρνηση στις αρχές του πολέμου (1940-1941), συγκράτησαν μόνο προσωρινά ορισμένο ποσοστό του εργατικού δυναμικού της εταιρείας, ενώ ο αριθμός των εργατών που απασχολήθηκε από το σύνολο των εταιρειών, είτε για την μειωμένη εξορυκτική παραγωγή είτε για την εκτέλεση κυβερνητικών συμβολαίων που σχετίζονταν με τις πολεμικές ανάγκες, έφθινε συνεχώς. Οι εξορυκτικές εταιρείες το 1944, απασχόλησαν μόλις το 1/10 περίπου των εργατών που απασχόλησαν το 1938 (889 εργάτες).⁹⁷²

Αριθμητικά στοιχεία για τον αριθμό των εργατών που κατέφυγαν από τις εξορυκτικές περιοχές προς τις πόλεις δεν υφίστανται, αλλά ούτε και για την πληθυσμιακή αύξηση που δέχτηκαν οι πόλεις την περίοδο του πολέμου. Η πληθυσμιακή απογραφή που έλαβε χώρα το 1931, επαναλήφθηκε το 1946, καταγράφοντας αύξηση του αστικού πληθυσμού 53,6% και γενική πληθυσμιακή αύξηση 28,1%.⁹⁷³

Η CMC υπολόγιζε πως 25.000 άτομα ήταν άμεσα εξαρτώμενα από τη μισθοδοσία της πριν την έκρηξη του πολέμου, η αγγλόφωνη εφημερίδα *Cyprus Mail* υπολόγιζε πως 20.000 άτομα είχαν εγκαταλείψει την ευρύτερη περιοχή της CMC, την περίοδο 1939-1940, ενώ ο Επιθεωρητής Εργασίας το 1946 σημείωνε πως η επιστροφή των εργατών στους κόλπους της CMC "θα απάλυνε το στεγαστικό πρόβλημα της Λευκωσίας σε σημαντικό βαθμό."⁹⁷⁴

---

⁹⁷⁰ "...the influx of miners into the towns and especially into the capital created so great offer of work against the limited demand that all trade unions without exception are full of unemployment whose number is increasing daily." Phantis Andreas and Others to the Governor, 19 October 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 190/1939, 4.

⁹⁷¹ Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 καταγράφονταν σε κυβερνητικές εκθέσεις η δημιουργία μιας τάξης μεταλλωρύχων που δεν είχαν ιδιόκτητη γη και ήταν απόλυτα εξαρτώμενοι από τα ορυχεία. Βλ. για παράδειγμα, Report of the Committee appointed to study the Conventions & Recommendations adopted by the International Labour Conference at its Tenth and Eleventh Sessions and to report the possibility of applying the Conventions in the Colony of Cyprus, Cyprus 1932, Κρατικό Αρχείο SA1 918/1930/1, 6.

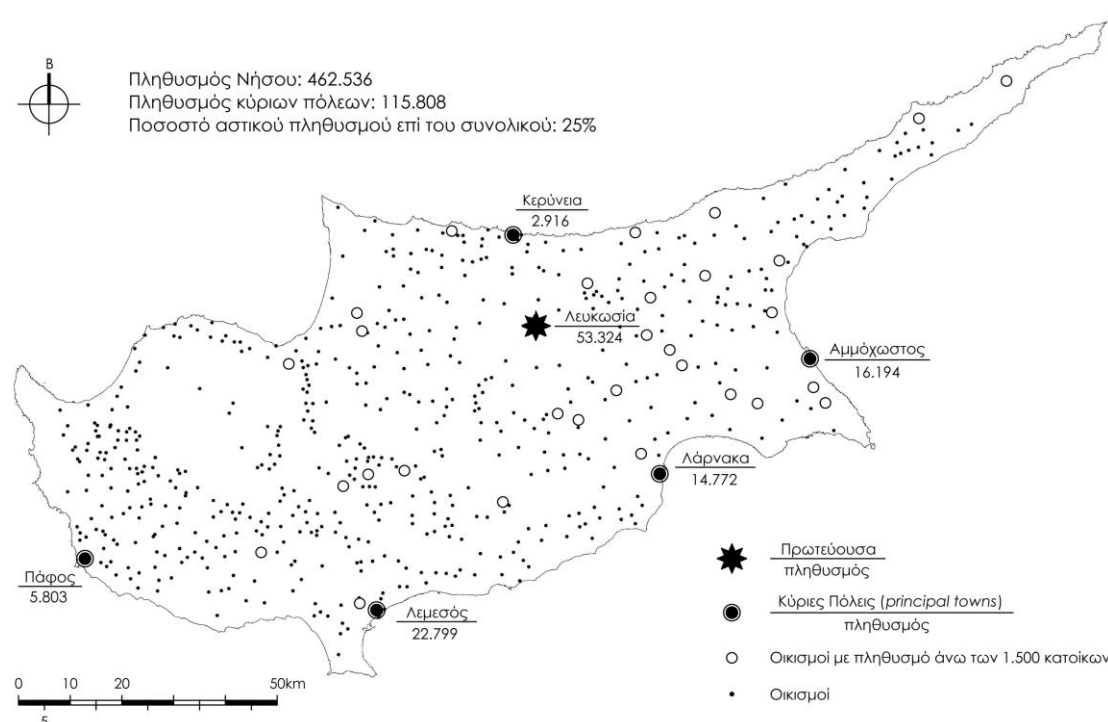
⁹⁷² Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944.

⁹⁷³ *Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946*, ό.π., 6.

⁹⁷⁴ Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 22 January 1946, Κρατικό Αρχείο, SA1 437/1946, 5· "Cyprus Mines Corporation, Getting into pre-war stride again," εφημερίδα: *Cyprus Mail*, 26 Φεβρουαρίου 1946· G.D. White, CMC Welfare Work on Island of Cyprus, 1 June 1943, SA1 739/1940/3, ό.π., 118.

Ελληνόφωνες εφημερίδες όπως η Φωνή της Κύπρου, συσχέτιζαν τη διαβίωση 50.000 έως και 60.000 προσώπων με τα ορυχεία.⁹⁷⁵

Οι πόλεις της νήσου παρά τη γενική πληθυσμιακή αύξηση και την αστικοποίηση παρέμεναν μικρές, αριθμώντας στο σύνολο τους το 1931 μόλις 66.531 κατοίκους και το 1946 μόλις 115.808,⁹⁷⁶ και ως εκ τούτου λόγω κλίμακας, η εγκατάσταση μερικών χιλιάδων εργατών με τις οικογένειές τους από τις εξορυκτικές περιοχές έγινε ιδιαίτερα αισθητή (εικ. 3.26). Τα εξορυκτικά σύνολα είχαν λειτουργήσει ως γιγάντιοι προθάλαμοι αστικοποίησης ή εκκολλαπτήρια αστικού πληθυσμού, αποξενώνοντας σταδιακά αγροτικό πληθυσμό από τις παραδοσιακές κοινότητες της νήσου.

Εικ. 3.26. Το οικιστικό δίκτυο της νήσου και οι πληθυσμοί των κύριων πόλεων σύμφωνα με την απογραφή του 1946 (χάρτης από τον συγγραφέα).

Η έλευση στις πόλεις χιλιάδων εξαρτώμενων από τα εξορυκτικά σύνολα εργατών σε συνδυασμό με άλλα φαινόμενα που επέτειναν την αύξηση του αστικού πληθυσμού (γενική πληθυσμιακή αύξηση, αστικοποίηση αγροτικού πληθυσμού, εγκατάσταση στρατιωτικών δυνάμεων και προσφύγων), αλλά και η παράλληλη ραγδαία πτώση της οικοδομικής δραστηριότητας, δημιούργησαν τρομακτικό πρόβλημα έλλειψης στέγης στις πόλεις της νήσου και κυρίως στη Λευκωσία, στη Λεμεσό και στην Αμμόχωστο.⁹⁷⁷ Το πρόβλημα στέγης

⁹⁷⁵ "Τα Μεταλλεία να Παροτρυνθούν και Βοηθηθούν προς Επανάληψη των Εργασιών των," εφημερίδα: Φωνή της Κύπρου, 3 Αυγούστου 1940.

⁹⁷⁶ Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946, ό.π., 3.

⁹⁷⁷ Ashiotis, Labour Conditions in Cyprus, ό.π. 5: Labour, Annual Report 1943, 1: Γραμματέας Παγκύπριας Συντεχνιακής Ένωσης Λευκωσίας – Κερύνειας προς Διοικητή Εργασίας, 2 Μαΐου 1946,

στις αστικές περιοχές είχε αρχίσει να δημιουργείται από τη δεκαετία του 1930, αλλά την περίοδο του πολέμου έλαβε πρωτοφανείς διαστάσεις.⁹⁷⁸

Ενώ ο αστικός πληθυσμός αυξανόταν συνεχώς, η κατασκευή νέων κατοικιών σημείωνε ραγδαία μείωση την περίοδο του πολέμου. Στη Λεμεσό το 1939 κατασκευάστηκαν 55 κατοικίες, το 1941 κατασκευάστηκαν 28, το 1942 κατασκευάστηκαν 33 και το 1943 μόλις 5.⁹⁷⁹ Οι εργάτες και οι οικογένειές τους που μετακινούνταν προς τις πόλεις εγκαθίσταντο σε παντελώς ακατάλληλα "οικήματα" βιώνοντας άσχημες συνθήκες συνωστισμού.⁹⁸⁰ Ήταν τόσο οξύ το πρόβλημα, που τον Απρίλιο του 1944 εκφράστηκαν σκέψεις ακόμη και για την εγκατάσταση καταλυμάτων του στρατού (*nissen huts*) στα κέντρα των πόλεων.⁹⁸¹

Η παραπάνω κατάσταση έθεσε για πρώτη φορά στο προσκήνιο την ανάγκη κατασκευής εργατικών κατοικιών στις πόλεις. Το 1939 έγιναν σχετικές κρούσεις στον τύπο, ενώ το 1943 το ζήτημα εισήλθε στην κυβερνητική ατζέντα, κατόπιν και των σχετικών πολιτικών του Ηνωμένου Βασιλείου για τον προγραμματισμό της μεταπολεμικής οικοδομικής δραστηριότητας, αλλά και της βελτίωσης των συνθηκών κατοίκησης στις αποικίες.⁹⁸²

Ο Υπουργός Αποικιών Oliver Frederick George Stanley τον Δεκέμβριο του 1943, ζήτησε από τις κυβερνήσεις των αποικιών, να καταγράψουν τις ανάγκες τους σε εισαγόμενα οικοδομικά υλικά για τα επόμενα 4 έτη, ώστε να προγραμματιζόταν η αναμενόμενη έντονη μεταπολεμική οικοδομική δραστηριότητα.⁹⁸³ Τα διαθέσιμα υλικά θα ήταν περιορισμένα, λόγω των μεγάλων οικοδομικών προγραμμάτων που θα εκτελούνταν τόσο στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην Ευρώπη, όσο και παγκόσμια.⁹⁸⁴

Αρχείο ΠΕΟ, Υπομνήματα προς την κυβέρνηση: "Το Πρόβλημα της Στέγης, άρθρο του Γ.Γ. της ΠΣΕ κ. Α. Ζαρτίδη," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 18 Αυγούστου, 1945· *Greek Refugees in Cyprus – Organization and Administration*, 6 November 1942, Κρατικό Αρχείο, SA1 766/1942/1, 1· Phantis Andreas and Others to the Governor, 19 October 1939, Κρατικό Αρχείο, SA1 190/1939, ό.π., 4· Extract form draft Part II of the Government Development Report, (ii) Housing, Κρατικό Αρχείο, SA1 849/1944/3, 25· Controller of Supplies to MESCO, 5 June 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 705/1944, 21-24· Horton Kelling, *Countdown to Rebellion*, ό.π., 43· Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα*, ό.π., 186, 188, 191-193.

⁹⁷⁸ Α. Ζαρτίδη, Το Πρόβλημα της Στέγης, *Εργατικά Νέα*, τεύχος 2, 1947, Αρχείο ΠΕΟ· A.Zartides, General Secretary of P.E.O., (A Statement of PEO's representative), Κρατικό Αρχείο, SA1 1656/1952/1, 16-23.

⁹⁷⁹ Commissioner of Limassol to the Colonial Secretary, 3 May 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 613/1943, 27.

⁹⁸⁰ Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 5 December 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 613/1943, M.P.7· *Labour, Annual Report, 1943*, 1.

⁹⁸¹ Unknown to Mr. Roberts, 11 April 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 702/1944, M.p.9.

⁹⁸² Oliver Stanley, Colonial Office, Circular Letter, 16 December 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 613/1943, 17· *General Aspects of the Housing Problem in the Colonial Empire*, Papers on Colonial Affairs, No.I, Κρατικό Αρχείο, SA1 613/1943, 18.

⁹⁸³ Oliver Stanley, Colonial Office, Circular Letter, 16 December 1943, SA1 613/1943, ό.π., 17.

⁹⁸⁴ Ό.π.

Παράλληλα απεστάλη στις κυβερνήσεις των αποικιών μνημόνιο, στο οποίο αναγνωριζόταν η "επείγουσα ανάγκη βελτίωσης της στέγασης [*housing*] στην αποικιακή αυτοκρατορία" και ότι "η σημασία αυτού του ζητήματος είναι πλέον γενικώς αναγνωρισμένη."⁹⁸⁵ Για την επίλυση του εν λόγω προβλήματος προτεινόταν μεταξύ άλλων η δημιουργία νομικού πλαισίου για τη χωροθέτηση και οργάνωση της κατοικίας (*sitting and layout of housing*) και την αποτροπή του συνωστισμού (*prevention of overcrowding*), η δημιουργία επιτροπών οίκησης (*housing committees*), ενώ τονιζόταν η σημασία του πολεοδομικού σχεδιασμού (*town planning*) και το δύσκολο έργο της εκκαθάρισης των παραπηγμάτων (*slum clearance*).⁹⁸⁶

Το 1944 εκπονήθηκε η πρώτη μελέτη για την δημιουργία εργατικών κατοικιών στις πόλεις της νήσου και από το 1945 και έπειτα σειρά έργων εργατικών κατοικιών μελετήθηκαν και κατασκευάστηκαν σε όλες τις κύριες πόλεις της νήσου (βλ. ενότητα 4.4). Οι ιδιαίτερες συνθήκες που είχε δημιουργήσει ο πόλεμος, συμπεριλαμβανόμενης της μείωσης των δραστηριοτήτων της εξορυκτικής βιομηχανίας, αποτέλεσαν την αφετηρία για να γνωρίσει μαζί με την μεταπολεμική περίοδο το φαινόμενο της εργατικής κατοικίας και εκτός των εξορυκτικών κοινοτήτων.

Οι μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών που έφερε ανά το παγκόσμιο ο πόλεμος,⁹⁸⁷ είχαν επηρεάσει και την Κύπρο. Η νήσος κατέστη προσωρινά δέκτης στρατιωτικών δυνάμεων και προσφύγων, βιώνοντας παράλληλα με μεγαλύτερη ένταση το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης και της αστικοποίησης που είχαν αρχίσει να παρατηρούνται κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια. Για πρώτη φορά στην ιστορία της εξορυκτικής βιομηχανίας, οι εξορυκτικές κοινότητες απελευθέρωναν αντί να δέχονται μεγάλους πληθυσμούς, οι οποίες μεταστεγάζονταν σε άλλους οικισμούς της νήσου, συμπεριλαμβανόμενων των αστικών περιοχών, δημιουργώντας ένα νέο διάνυσμα ή μια διαφορετική ροή στο φαινόμενο της αστικοποίησης.

3.8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι εμπορικοί σχεδιασμοί του Ηνωμένου Βασιλείου προς ικανοποίηση των ευρύτερων συμφερόντων της βρετανικής αυτοκρατορίας, η σημαντική εξάρτηση της Κύπρου από τις αγορές της Γερμανίας, τα προβλήματα στην ναυσιπλοΐα και άλλοι μικρότερης σημασίας λόγοι εξανάγκασαν τα εξορυκτικά σύνολα, που αποτελούσαν ισχυρή ατμομηχανή της κυπριακής οικονομίας, σε σταδιακή παύση των παραγωγικών εργασιών, οδηγώντας χιλιάδες εργάτες στην ανεργία.

---

⁹⁸⁵ General Aspects of the Housing Problem in the Colonial Empire, SA1 613/1943, ό.π., 18.

⁹⁸⁶ Ό.π.

⁹⁸⁷ Βλ. σχετικά, Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, ό.π., 75-76.

Τα εξορυκτικά σύνολα της Κύπρου διαχρονικά, δεν ικανοποιούσαν το μοντέλο της παραγωγής πρώτων υλών για τη δευτερογενή παραγωγή της αυτοκρατορικής μητρόπολης, εξαιρουμένου του Αμιάντου και ο πόλεμος δεν ανέτρεψε αυτό το δεδομένο. Αλλά και ο Αμιάντος που πρόσφερε πρώτες ύλες στα εργοστάσια της μητρικής εταιρείας στο Ηνωμένο Βασίλειο απέτυχε να εργαστεί εντατικά, λόγω αφενός της ασύμφορης παραγωγής και αφετέρου των προβλημάτων στις εξαγωγικές διαδικασίες. Ο χρυσός και οι χρωμίτες μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα πρόσφεραν κάποια κίνηση στην εξορυκτική παραγωγή. Στα μέσα του πολέμου ο χρυσός έπαψε να αποτελεί προϊόν πρώτης προτεραιότητας και η παροχή χρωμιτών στο Ηνωμένο Βασίλειο ικανοποιούνταν από άλλες χώρες, όπως η ουδέτερη Τουρκία.

Οι μοναδικές για την αποικία υποδομές της *company town* του Αμιάντου και της *company town* - δικτύου της CMC αξιοποιήθηκαν από την πολεμική μηχανή. Κατοικίες μετατράπηκαν σε καταλύματα στρατιωτών και αποθήκες, εργαστήρια παράγαν πολεμικό υλικό, οι μεγαλύτερες δεξαμενές της αποικίας χρησιμοποιήθηκαν για την αποθήκευση καυσίμων και ο ηλεκτρομηχανολογικός εξοπλισμός του άλλοτε κραταιού αρτοποιείου του Αμιάντου, το οποίο μπορούσε να παρασκευάζει χιλιάδες καρβέλια ψωμί ημερησίως, επιτάχθηκε και μεταφέρθηκε στην πρωτεύουσα για να σιτίσει στρατιώτες και πολίτες. Οι παραγωγικές και οικιστικές υποδομές των ορυχείων εντάχθηκαν στους πολεμικούς σχεδιασμούς, αναπροσάρμοσαν τη λειτουργία τους και μετασχηματίστηκαν από μέρη των βιομηχανικών δικτύων σε πολύτιμα μέρη του ευρύτερου δικτύου των υποδομών της αποικίας. Εγκαταστάσεις που τροφοδοτούσαν τους Ναζί εργάζονταν πλέον για την αντιμετώπισή τους.

Στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν οι μεγάλης κλίμακας εργατικοί οικισμοί της CMC, που αντίστοιχοι δεν υπήρχαν στην αποικία, μετασχηματίστηκαν με την άφιξη των Ελλήνων προσφύγων σε προσφυγικούς καταυλισμούς. Ο τερματισμός του εξορυκτικού έργου αποστερούσε αυτόματα από εκατοντάδες κατοικίες την αρχική τους χρήση. Οι ένοικοί τους δεν χρειάστηκε να εκδιωχθούν, αλλά απομακρύνθηκαν οικειοθελώς ελλείψει εργασίας. Η οικοσκευή των εργατών ήταν ελάχιστη και η μεταστέγασή τους απλή. Οι εργάτες σαν άλλοι πρόσφυγες αναζητούσαν τη νέα τους στέγη.

Οι εργατικοί οικισμοί της CMC με την παραπάνω αλλαγή χρήσης εντάχθηκαν σε ένα νέο πρωτόγνωρο για τη νήσο δίκτυο προσφυγικών καταυλισμών, το οποίο συμπλήρωναν επιπλέον μόνο στρατόπεδα. Τους εργατικούς οικισμούς και τα στρατόπεδα συνέδεαν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, ιδανικά για τη φιλοξενία προσφύγων. Τυποποίηση και επανάληψη, μαζική παροχή χώρων φιλοξενίας, ελάχιστος χώρος κατοίκησης και σχετική απομόνωση. Η απορρόφηση ποσοστού προσφύγων από την CMC μείωσε σημαντικά τις προσφυγικές ροές προς τους "παραδοσιακούς" οικισμούς, συνδράμοντας την κυβέρνηση στην αντιμετώπιση ενός ακανθώδους προβλήματος.

Η έναρξη του πολέμου και το πρώτο ισχυρό φρένο στην παραγωγή συνέπεσε με την εμφάνιση του συνδικαλισμού και την εφαρμογή "έξυπνων" προγραμμάτων ευημερίας. Ο

συγχρονισμός αυτών των φαινομένων παρουσιάστηκε από τις αρχές του αιώνα σε πολλές αντίστοιχες βιομηχανικές κοινότητες, καθώς τα προγράμματα ευημερίας εμφανίζονταν συνήθως ως η αντίδραση των εργοδοτών στην δράση των συνδικάτων. Στην Κύπρο τα προγράμματα ευημερίας έρχονταν να απαντήσουν ή να αποτελέσουν εργαλεία διαχείρισης μιας αρκετά πιο σύνθετης νέας πραγματικότητας που άρχιζε να χαρακτηρίζει τη νήσο. Τη νέα αυτή πραγματικότητα χαρακτήριζε η διεκδίκηση ευρύτερα περισσότερων δικαιωμάτων και ελευθεριών και η προθυμία του Αποικιακού Γραφείου στο Λονδίνο για γενικευμένες μεταρρυθμίσεις.

Το σκηνικό άλλαζε και οι εταιρείες διέβλεπαν ως ένα βαθμό τους αναμενόμενους μετασχηματισμούς. Η συνεχής αναγνώριση συνδικάτων στα τέλη της δεκαετίας του 1930 αποτελούσε προπομπό των διεκδικήσεων και των μεταρρυθμίσεων που ακολούθησαν, οι οποίες είχαν ήδη εφαρμοσθεί σε άλλες αποικίες. Οι κυβερνήσεις της περιόδου του πολέμου άρχισαν να ασκούν ουσιαστικότερο έλεγχο στα εξορυκτικά σύνολα, ενώ οι εταιρείες υποχρεώνονταν σταδιακά να παρακαθίσουν στο "τραπέζι" των διαπραγματεύσεων με τους εργάτες. Το πέπλο προστασίας με το οποίο κάλυπταν οι κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου τα εξορυκτικά σύνολα σταδιακά αποσύρονταν.

Αντιμέτωπες με τις συντεχνίες ήρθαν πρώτα η CMC και η ΑΕΕΧΠΛ και μεταγενέστερα ο Αμιάντος, αν και αποτελούσε ίσως το χείριστο σε συνθήκες εργασίας και κατοίκησης εξορυκτικό σύνολο της νήσου. Η χρονοκαθυστέρηση στην ίδρυση συντεχνίας στον Αμιάντο ήταν άμεσα συναρτώμενη με την απόλυτη εξάρτηση όλου του "μόνιμου" εργατικού δυναμικού από τις δομές κατοίκησης της εταιρείας, με τις αυστηρές πολιτικές ελέγχου που εφαρμόζονταν διαχρονικά στις ζωές των εργατών, με την σχετικά πιο απομονωμένη θέση της *company town* και με την συστηματική απέλαση εργατών που χαρακτηρίζονταν κομμουνιστές.

Τα οργανωμένα προγράμματα ευημερίας που εφάρμοσαν η CMC και η ΑΕΕΧΠΛ, στο πλαίσιο του καπιταλισμού πρόνοιας, βασίζονταν σε σειρά κοινωνικών παροχών και δράσεων. Κατά την πρόοδο και εξέλιξη των φάσεων του αρκετά πιο πολυσχιδούς προγράμματος της CMC, το οποίο εισήγαγε πρακτικές των *new company towns* στην Κύπρο, οργανώθηκαν αθλητικά γήπεδα, λέσχες, κέντρα ευημερίας και παιδότοποι, τα οποία αναπτύχθηκαν τόσο στους ελεγχόμενους από την εταιρεία οικισμούς όσο και στους παραδοσιακούς οικισμούς της ευρύτερης περιοχής. Το πρόγραμμα ευημερίας εξαιτίας της ανέχειας που προκάλεσε ο πόλεμος επεκτάθηκε και σε άλλες δράσεις, επιπλέον δε η CMC αποτέλεσε τη μοναδική εξορυκτική εταιρεία που συμμετείχε στα ανακουφιστικά έργα που εκπόνησε η κυβέρνηση, για να δημιουργήσει θέσεις εργασίας επιδιώκοντας την αποφυγή κοινωνικών αναταραχών και την επικράτηση συνθηκών σταθερότητας.

Η CMC μέσω του προγράμματός της άρχισε να ασκεί άμεση επιρροή στη κοινωνική ζωή του μη ελεγχόμενου συμπληρωματικού δικτύου της *company town*, επιτυγχάνοντας μέσω της ανανεωμένης πατερναλιστικής πολιτικής να καταστεί μια παράλληλη τοπική "κυβέρνηση" και

να προβληθεί ως ο γενναιόδωρος κηδεμόνας της ευρύτερης εξορυκτικής περιοχής, όπου αναζητούσε πρόσφορο έδαφος ο συνδικαλισμός. Αντίστοιχα και η ΑΕΕΧΠΛ μέσω για παράδειγμα της ίδρυσης κινηματογράφου και της διοργάνωσης γιορτών εισέρχονταν στην κοινωνική ζωή της κοινότητας Καλαβασού ή άλλων παραδοσιακών οικισμών, όπου διέμενε εργατικό δυναμικό, εξυπηρετώντας όμοιους στόχους συμπεριλαμβανομένης αρχικά της αποφυγής ίδρυσης συνδικάτου. Η απουσία τέτοιων δράσεων και η αποφυγή δημιουργίας υποδομών για τη φιλοξενία τους θα επέτρεπε στα συνδικάτα που τελικά σχηματίστηκαν και εγκαίνιαζαν οικήματα πέριξ των εξορυκτικών συνόλων, να δρουν ανενόχλητα και να προβάλλονται ως οι μοναδικοί φορείς μεταρρυθμίσεων και ευημερίας.

Καμία από τις δυο εταιρείες δεν δαπάνησε κεφάλαια για την ανέγερση προβεβλημένων κτηρίων, καθώς φιλοξένησαν τις πατερναλιστικές τους δράσεις σε υφιστάμενες υποδομές. Οι παραπάνω επιλογές ήταν απόλυτα συνεπείς με τον ορθολογισμό που τις χαρακτήριζε και με τη μηχανική προσέγγιση στην οργάνωση του χώρου και των εργασιών τους, όπως αποτυπώνονταν και από τη διαχρονική αδιαφορία για τη χρήση της αρχιτεκτονικής, ως εργαλείο προβολής μέσω των κτηριακών υποδομών της εξουσίας και εν γένει της δύναμης που κατείχαν.

Στον Αμίαντο αν και δεν εφαρμόστηκαν αντίστοιχα προγράμματα ευημερίας σταδιακά ήρθαν τα φαινόμενα του αυστηρού ελέγχου της *company town* και της εξάρτησης των εργατών από τις καντίνες, ενώ τα παντελώς ακατάλληλα για κατοίκηση παραπήγματα σταδιακά εξαλείφονταν. Ο Αμίαντος δεν έπαψε όμως να λειτουργεί ως ένα βαθμό ως αποικία εντός της αποικίας διατηρώντας πρακτικές απέλασης και απαγόρευσης εισόδου σε άτομα που θεωρούσε επικίνδυνα για την εργασιακή ειρήνη.

Για το σύνολο των εξορυκτικών συνόλων σημαντικές βελτιώσεις στις εργατικές κατοικίες δεν πραγματοποιήθηκαν, αλλά τα φαινόμενα συνωστισμού απαλείφθηκαν από τη ραγδαία μείωση του εργατικού δυναμικού. Σε γενικό επίπεδο οι συνθήκες κατοίκησης συνέχισαν να μην είναι ικανοποιητικές, γεγονός που αποδέχονταν πλέον και η ίδια η κυβέρνηση. Οι συνθήκες του πολέμου, ανεξαρτήτως των πολιτικών των εταιρειών και της κυβέρνησης, δεν επέτρεπαν ούτως ή άλλως την εκπόνηση σημαντικών προγραμμάτων αναβάθμισης της ποιότητας των κατοικιών.

Οι μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιούνταν προς όφελος των εργατών ήταν απόρροια των γενικότερων πολιτικοκοινωνικών εξελίξεων στην αποικία, οι ζυμώσεις των οποίων είχαν αρχίσει από τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Λόγω των ζυμώσεων αυτών και της ισχυροποίησης του συνδικαλισμού, αλλά και της νοσηρότητας που έπληττε τις εξορυκτικές περιοχές, ορισμένες μεταρρυθμίσεις προηγήθηκαν της εμφάνισης των προγραμμάτων ευημερίας. Οι εταιρείες προσπαθούσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, να ακολουθήσουν τις μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης, να διαφυλάξουν την εργασιακή ειρήνη και να στηρίξουν το κυβερνητικό έργο. Είχαν χρέος να ανταποκριθούν στην προσπάθεια για την διαφύλαξη της σταθερότητας και των κεκτημένων της αποικίας αφού στην ιμπεριαλιστική

εκμετάλλευση των φυσικών πόρων κατείχαν τη μερίδα του λέοντος, επωφελοόμενες επί σειρά ετών από τις πολιτικές της κυβέρνησης.

Παρά τις μεταρρυθμίσεις που ελάμβαναν χώρα η διαβίωση των εργατών που παρέμειναν στα εξορυκτικά σύνολα συνέχισε να είναι σκληρή. Οι κατοικίες ήταν κατώτερες των απαιτήσεων, τα ημερομίσθια δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στο ραγδαία αυξανόμενο κόστος ζωής και η εργασία ήταν κυρίως μερικής απασχόλησης. Επιπλέον, ειδικά στα μικρότερα εξορυκτικά σύνολα της νήσου (Λίμνη και Χρώμιο), οι εργάτες έρχονταν αντιμέτωποι και με τις παντελώς ακατάλληλες και ανθυγιεινές συνθήκες που χαρακτήριζαν την εξορυκτική παραγωγή.

Χιλιάδες εργάτες μαζί με τις οικογένειές τους εγκατέλειψαν τις εξορυκτικές περιοχές για να βιοποριστούν, αλλά σημαντικό ποσοστό εξ αυτών δε βρήκε διέξοδο στις αγροκτηνοτροφικές κοινότητες της νήσου, αλλά στις πόλεις. Επρόκειτο για μια εσωτερική μετανάστευση πληθυσμών με αντίστροφο πρόσημο, από αυτή που είχε καταγραφεί προηγουμένως, αλλά και μια νέα και διαφορετική ροή στο φαινόμενο της αστικοποίησης. Οι εργάτες στα ασταθή και δυναμικά δοχεία ζωής που συγκροτούσαν οι θύλακες ανάπτυξης των ορυχείων, είχαν απομακρυνθεί από το προβιομηχανικό αγροκτηνοτροφικό μοντέλο ζωής και είχαν γίνει κοινωνοί νέων μοντέλων εργασίας και κατοίκησης, που τους καθιστούσε ως ένα βαθμό οικείους με τις δομές οργάνωσης της ζωής των αστικών κέντρων. Φαινόμενα της εποχής της νεωτερικότητας με τα οποία θα έρχονταν αντιμέτωποι αποτελούσαν ήδη ισχυρά βιώματά τους. Για αυτούς τους πληθυσμούς τα εξορυκτικά σύνολα είχαν αποτελέσει ενδιάμεσους σταθμούς στις διαδικασίες απομάκρυνσής τους από την αγροκτηνοτροφική παραγωγή, λειτουργώντας κατ' ουσία ως εκκολαπτήρια αστικών πληθυσμών.

Η μεταστέγαση εργατών των ορυχείων στις πόλεις, το ευρύτερο ρεύμα αστικοποίησης και η συρρίκνωση της οικοδομικής βιομηχανίας ενέτειναν το στεγαστικό πρόβλημα που καταγράφονταν στα αστικά κέντρα δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την μεταπολεμική ανάπτυξη μεγάλων προγραμμάτων εργατικής κατοικίας και εκτός των εξορυκτικών συνόλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΕΚ ΝΕΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑΡΑΧΕΣ

4.1. Η ΚΥΠΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η περίοδος από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έως την ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960), υπήρξε πλούσια σε πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς.

Η εν λόγω περίοδος, κατά την οποία ηγήθηκαν πέντε διαφορετικοί κυβερνήτες, σηματοδεύτηκε από σειρά πολιτικών γεγονότων και διεργασιών, όπως ο διπολισμός αριστεράς – δεξιάς, οι αποτυχημένες προσπάθειες των Βρετανών να παράσχουν περιορισμένη αυτοκυβέρνηση στους Κύπριους, οι εντατικές προσπάθειες των Ελληνοκυπρίων για την ένωση της νήσου με την Ελλάδα, ο εντεινόμενος εθνικισμός και εκ μέρους των Τουρκοκυπρίων, η διεθνοποίηση του κυπριακού ζητήματος (ΟΗΕ), η εμπλοκή ξένων δυνάμεων στις πολιτικές εξελίξεις και η δράση της ΕΟΚΑ και των τουρκοκυπριακών μυστικών οργανώσεων (1955-1959).

Σειρά αποικιών αποκτούσαν την περίοδο αυτή την ανεξαρτησία τους,⁹⁸⁸ αλλά η γεωστρατηγική σημασία της Κύπρου είχε αναβαθμιστεί, γεγονός που λειτουργούσε ως τροχοπέδη στην αποαποικιοποίησή της. Στην αναβάθμιση του ρόλου της Κύπρου συνέβαλαν οι πυκνές εξελίξεις στην Μέση Ανατολή και η στρατηγικής σημασίας απώλεια ελέγχου του Σουέζ από τους Βρετανούς (1952). Τη δεκαετία του 1950 η Κύπρος κατέστη το ανατολικότερο οχυρό του νεοσύστατου ΝΑΤΟ και η καταλληλότερη θέση για τη μεταφορά του βρετανικού στρατηγείου της Μέσης Ανατολής.⁹⁸⁹

Οι πολιτικές της Βρετανίας από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια απέβλεπαν στην εφαρμογή μεταρρυθμίσεων για την διατήρηση του ελέγχου της αποικίας. Για το σκοπό αυτό το 1946 εκπονήθηκε το πρώτο δεκαετές πρόγραμμα ανάπτυξης, ενώ το 1947 συγκλήθηκε η λεγόμενη Διασκεπτική Συνέλευση, η οποία κατέληξε σε αποτυχία, για την δημιουργία Συντάγματος που

---

⁹⁸⁸ WM. Roger Louis, "The Dissolution of the British Empire" στο *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire, Volume IV*, επιμ. Judith M. Brown και WM. Roger Louis (Oxford: Oxford University Press, 1999), 329-335· Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφ. Βασίλης Καπετάνγιαννης (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010, 280-286)· Harry Magdoff, *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση μετά το 1763*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη (Αθήνα: Μελάνι, Αθήνα, 2007), 84-125.

⁹⁸⁹ Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου* (Λευκωσία: Ι.Γ. Κασουλίδης και Υιός, 2005), 329-330.

θα παρείχε περιορισμένη αυτοκυβέρνηση στους Κύπριους.⁹⁹⁰ Η αποτυχία της Διασκεπτικής αποτέλεσε και την αφετηρία για την διακοπή των γεφυρών συνεννόησης μεταξύ κυβέρνησης και κυπριακής ηγεσίας.⁹⁹¹

Τόσο η αριστερά που εκπροσωπούσαν από το ΑΚΕΛ και από τις εργατικές συντεχνίες της ΠΕΟ, όσο και η Δεξιά που εκπροσωπούσαν από το ΚΕΚ, την Εκκλησία και τις συντεχνίες της ΣΕΚ τάσσονταν υπέρ της Ένωσης, χωρίς όμως να αναπτύξουν διαύλους συνεργασίας. Αντίθετα η οξύτητα μεταξύ των δυο πόλων της εσωτερικής πολιτικής σκηνής συνεχώς κλιμακώνονταν τροφοδοτούμενη τόσο από τον ψυχρό πόλεμο, όσο και από τον εμφύλιο στην Ελλάδα.⁹⁹² Στην τουρκοκυπριακή κοινότητα η απειλή της Ένωσης δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού και τη στενότερη συνεργασία με την Τουρκία, η οποία σταδιακά αποκτούσε ολοένα και πιο αναβαθμισμένο ρόλο στα ζητήματα της Κύπρου.

Την αιματηρή περίοδο της δράσης της ΕΟΚΑ και των τουρκοκυπριακών μυστικών οργανώσεων δημιουργήθηκε εμφυλιοπολεμικό κλίμα μεταξύ της αριστεράς και της δεξιάς, στοχοποιήθηκαν εξαιτίας των ιδεολογικών/πολιτικών τους θέσεων και Κύπριοι πολίτες και οξύνθηκαν οι εθνοτικοί διαχωρισμοί, οδηγώντας το 1958 σε πρωτοφανείς δικοινοτικές συγκρούσεις.⁹⁹³

Σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο οι μετασχηματισμοί που βίωνε η αποικία ήταν επίσης συνεχώς εντεινόμενοι. Από το 1946 έως το 1960 ο πληθυσμός της νήσου αυξήθηκε από τις 462.536 στις 577.615, διατηρώντας τη δυναμική των αυξητικών τάσεων του Μεσοπολέμου, ενώ η αστικοποίηση κατέγραψε ραγδαία άνοδο.⁹⁹⁴ Το 1946 ο αστικός πληθυσμός αντιπροσώπευε το 25% του συνολικού πληθυσμού και το 1960 το 35,7%.⁹⁹⁵ Παράλληλα μειώθηκε σημαντικά ο αναλφαβητισμός και η παιδική θνησιμότητα.⁹⁹⁶

Η γεωργία συνέχισε να απασχολεί το μεγαλύτερο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού, αλλά το μερίδιό της στην απασχόληση και στο ΑΕΠ μειωνόταν συνεχώς.⁹⁹⁷ Οι υπόλοιποι

---

⁹⁹⁰ Για το πρώτο δεκαετές πρόγραμμα ανάπτυξης και τις εργασίες της Διασκεπτικής, βλ. Ρολάνδος Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948, με ανασκόπηση της περιόδου 1878-1945* (Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2008), 201-451· George Hill, *A history of Cyprus. Vol. 4: The Ottoman Province, The British Colony, 1571-1948* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 484.

⁹⁹¹ Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., 328.

⁹⁹² Ό.π., 326.

⁹⁹³ Χάιντς Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου*, τόμος δεύτερος (1950-1959), μτφ. Χαράλαμπος Παπαχρήστου (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2011), 817-841· Niyazi Kizilyurek, *Μια Εποχή της Βίας, Το Σκοτεινό 1958*, μτφ. Μιχάλης Θεοδώρου (Λεμεσός: Ετεροτοπία, 2015).

⁹⁹⁴ Simoni Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)" στο *The Development of the Cypriot Economy, From the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. Karageorghis Vassos και Michaelides Demetrios (Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus, Nicosia, 1996), 224.

⁹⁹⁵ Ό.π.

⁹⁹⁶ Ό.π.

⁹⁹⁷ Ό.π.

σημαντικοί για τη νήσο παραγωγικοί κλάδοι όπως η εξορυκτική βιομηχανία, η μεταποίηση, η οικοδομική βιομηχανία και ο τουρισμός αύξησαν αθροιστικά το ρόλο τους στην ανάπτυξη της οικονομίας της νήσου.⁹⁹⁸ Η οικονομία πέτυχε ραγδαία ανάπτυξη, ιδίως την περίοδο 1950-1957 και βελτιώθηκε το βιοτικό επίπεδο των Κυπρίων.⁹⁹⁹

Οι έντονοι κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί που σημειώθηκαν στη νήσο τα μεταπολεμικά χρόνια έως την ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας αποτελούσαν την τελευταία φάση των πολυεπίπεδων μετασχηματισμών που συντελέστηκαν στη νήσο καθ' όλη τη βρετανική κυριαρχία. Οι τάσεις μείωσης του αναλφαβητισμού, της αύξησης της αστικοποίησης, των διαδικασιών εκβιομηχάνισης, της πολιτικοποίησης των Κυπρίων και άλλων φαινομένων είχαν αρχίσει να καταγράφονται από την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά και νωρίτερα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στην εισαγωγή της πρώτης πληθυσμιακής απογραφής που πραγματοποιήθηκε μετά τον πόλεμο το 1946, πως οι Κύπριοι "έχουν διέλθει το στάδιο μιας αναλφάβητης αγροτιάς, που εξαρτάται από λίγους ντόπιους μορφωμένους, προσεγγίζοντας ταχέως το στάδιο του κοινού που διαβάζει εφημερίδα [newspaper public]."¹⁰⁰⁰

Εικ. 4.1. Η υπογραφή της συνθήκης ανεξαρτησίας της Κύπρου από τους Αρχιεπίσκοπο Μακάριο, Sir Hugh Foot και Δρ. Φαζίλ Κουτσούκ, 1960 (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, πηγή: Αλεξ Ευθυβούλου και Μαρίνα Βρυωνίδου-Γιάγκου, *100 Χρόνια Κύπρος*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2005, 229).

Ο απελευθερωτικός αγώνας της ΕΟΚΑ και η υπογραφή των συνθηκών Ζυρίχης Λονδίνου (1959) έθεσαν τέρμα στην ογδονταδύχρονη Βρετανική αποικιακή διακυβέρνηση δημιουργώντας ένα μετααποικιακό κράτος, με ξένες εγγυήτριες δυνάμεις και ισχυρές βρετανικές βάσεις, που θα συγκλονιζόταν τα επόμενα χρόνια από τις νέες δικαιοδικές ταραχές (1963, 1967), το πραξικόπημα και την τουρκική εισβολή (1974) (εικ. 4.1).

---

⁹⁹⁸ Ο.π.

⁹⁹⁹ Ο.π., 218-219.

¹⁰⁰⁰ *Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946*, ό.π., ν.

4.2. ΝΕΑ ΠΕΔΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ, ΕΝΤΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ

Στην μεταπολεμική περίοδο εξακολουθούσαν να ηγούνται της εξορυκτικής βιομηχανίας τα εξορυκτικά σύνολα της CMC, του Αμιάντου, της ΑΕΕΧΠΛ, της Λίμνης και του Χρωμίου, ορισμένα εκ των οποίων δέχτηκαν αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς.

Ο Αμιάντος μεταβιβάστηκε το 1948, από την Tunnel Asbestos Cement Co. Ltd., (θυγατρική της Tunnel Portland Cement Co. Ltd.) στην Cyprus Asbestos Mine Ltd, η οποία ιδρύθηκε από εταιρείες βρετανικών, ιρλανδικών, σουηδικών και δανέζικων συμφερόντων.¹⁰⁰¹ Το εξορυκτικό σύνολο της ΑΕΕΧΠΛ και τα μεταλλευτικά δικαιώματα που το συνόδευαν μεταβιβάστηκαν το 1948 στην νεοιδρυθείσα με έδρα την Κύπρο, Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία (ΕΜΕ), η οποία λειτούργησε ως παρακλάδι της ΑΕΕΧΠΛ.¹⁰⁰² Ιδιοκτησιακό καθεστώς άλλαξε και το εξορυκτικό σύνολο της Λίμνης, καθώς το 1947 η Esperanza Copper and Sulphur Co., μητρική εταιρεία της Cyprus Sulphur & Copper Company τέθηκε υπό τον έλεγχο της National Mining Corporation που είχε έδρα στο Λονδίνο.¹⁰⁰³

Σε επίπεδο παραγωγής η **CMC** περιόρισε τις εξορυκτικές δραστηριότητες στο Μαυροβούνι, το οποίο αποτελούσε το πλέον επικερδές μεταλλείο της αποικίας, διακόπτοντας το εξορυκτικό πρόγραμμα στη Σκουριώτισσα και διενεργώντας διερευνητικές και προπαρασκευαστικές εργασίες στις υπόλοιπες μεταλλευτικές μισθώσεις.¹⁰⁰⁴ Από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, λόγω έλλειψης ειδικευμένου εργατικού δυναμικού και της ραγδαίας αύξησης του κόστους

---

¹⁰⁰¹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1948· The Secretary of State for the Colonies to the Officer Administering the Government of Cyprus, 26 October 1946, Κρατικό Αρχείο, SA1 1259/1931/3, 31· Colonial Office: Asbestos, Note for Colonial Primary Products Committee (Metals and Minerals Panel) by Raw Materials Department, Board of Trade, 12 May 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 1421/1940, 15-16.

¹⁰⁰² Η ΕΜΕ διέυρνε άμεσα τις επιχειρήσεις της στην Κύπρο και εκτός του εξορυκτικού κλάδου ενισχυμένη και από κυπριακά κεφάλαια. Ίδρυσε την θυγατρική Cyprus Textiles Ltd. η οποία εξαγόρασε από την κυβέρνηση το κλωστοϋφαντουργείο της Λευκωσίας, καθώς και την Gypsum and Plasterboard Company Ltd., η οποία προχώρησε στην κατασκευή εργοστασίου γύψου, γυψοσανίδων και γυψομπλόκ (βλ. ενότητα 5.3), ενώ παράλληλα επένδυσε σε μετοχές διαφόρων εταιρειών όπως η ΚΕΟ, η Cyprus Commercial Co Ltd., η General Engineering Co. Ltd. και η Cyprus Contracting Company of Nicosia. Για τους σκοπούς της ίδρυσης της ΕΜΕ και την ευρύτερη δραστηριοποίησή της στην Κύπρο, βλ. Άννα Μαραγκού, *Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, Η Πορεία της 1923 – 2000* (Λευκωσία: αδημοσίευτη έρευνα), 83-90· C.P. Manglis, Authorized Attorney of the Anonyme Co. of Chemical Products and Manures to the Colonial Secretary, 17 September 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 921/1936, 68.

¹⁰⁰³¹⁰⁰³ Inspector of Mines, Limni Mine – Comments on Reds 219-218 and the Lease offered the Cyprus Sulphur & Copper Co. Ltd. in 1940, 27 January 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 742/1910/3C, 227· Annual Report of the Inspector of Mines, 1947, 1950, 1952.

¹⁰⁰⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ... 1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960· Draft note, Mining Leases of Mathiati and Apliki, CMC, 4 September 1956, Κρατικό Αρχείο, SA1 1617/1950, 30-32.

παραγωγής η CMC αποφάσισε να αυξήσει τη μηχανοποίηση στις υπόγειες εργασίες και να αναπτύξει λιγότερο δαπανηρά συστήματα εργασίας, αλλάζοντας τις μεθόδους εξόρυξης.¹⁰⁰⁵ Η συνεχής μηχανοποίηση της παραγωγής, η αύξηση της παραγωγικότητας των εργατών, οι αλλαγές στις διαδικασίες επεξεργασίας των ορυκτών στις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις και οι αναβαθμίσεις στα συστήματα μεταφοράς αύξησαν θεαματικά την παραγωγή η οποία σταδιακά ξεπέρασε τα προπολεμικά επίπεδα, παρά την απασχόληση υποπολλαπλάσιου αριθμού εργατών.¹⁰⁰⁶ Τη μεγαλύτερη επένδυση σε παραγωγικές εγκαταστάσεις, η CMC την πραγματοποίησε το 1950, για την κατασκευή μεταλλουργικού εργοστασίου (*acid leaching plant*), το οποίο αύξησε σημαντικά την ανάκτηση χαλκού, βελτιώνοντας παράλληλα την ποιότητα των πυριτικών προϊόντων.¹⁰⁰⁷

Αντίστοιχα και η διοίκηση του **Αμιάντου**, ήδη από το 1945, για την αντιμετώπιση της ανόδου του εργατικού κόστους και των προβλημάτων στην εύρεση εργατικού δυναμικού αποφάσισε να δοκιμάσει τη χρήση μηχανημάτων εκσκαφής, ώστε να μειώσει τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό.¹⁰⁰⁸ Τα επόμενα χρόνια, η εταιρεία που σχηματοποιήθηκε το 1948, αύξησε τις αγορές των εν λόγω μηχανημάτων, παρόλο που η προσφορά εργασίας υπερκάλυπτε τις ανάγκες, με στόχο την περαιτέρω μείωση του κόστους παραγωγής.¹⁰⁰⁹ Επιπλέον προχώρησε σε τροποποιήσεις στους μύλους και ενίσχυσε τη δυναμική του ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού επιταχύνοντας τις διαδικασίες επεξεργασίας του αμιάντου.¹⁰¹⁰ Επίσης το 1947 κατήργησε το εναέριο καλωδιωτό σύστημα μεταφοράς προς τις ακτές, καθώς η μεταφορά με φορτηγά προς τις λιμενικές εγκαταστάσεις κατέστη οικονομικά συμφέρουσα.¹⁰¹¹

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 η εταιρεία με την αγορά βαρέως τύπου μηχανημάτων εκσκαφής και προώθησης και φορτηγών αυτοκινήτων είχε καταφέρει να μειώσει θεαματικά τη χειρωνακτική εργασία.¹⁰¹² Στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού του ορυχείου, το 1958 κατασκευάστηκε νέο συγκρότημα εργαστηρίων, αποθηκών και γραφείων, ενώ την ίδια εποχή ξεκίνησε και ένα πρόγραμμα ριζικής αναδιάρθρωσης της γραμμής παραγωγής, η οποία ολοκληρώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960, με την κατασκευή σύγχρονου κόσκινου,

---

¹⁰⁰⁵ David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation* (California: Huntington Library Publications, 1962), 293.

¹⁰⁰⁶ Ό.π., 300-303.

¹⁰⁰⁷ Ό.π., 301-302· Annual Report of the Inspector of Mines, 1950, 1951, 1952, 1953.

¹⁰⁰⁸ Oliver Stanley, Colonial Office to the Governor of Cyprus, 24 April 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 1259/1931/3, 7· Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 11 October 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 802/1945, 4· Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 28 December 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 802/1945, 11· Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ...1955.

¹⁰⁰⁹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ...1955.

¹⁰¹⁰ Annual Report of the Inspector of Mines, 1949, 1950, 1954.

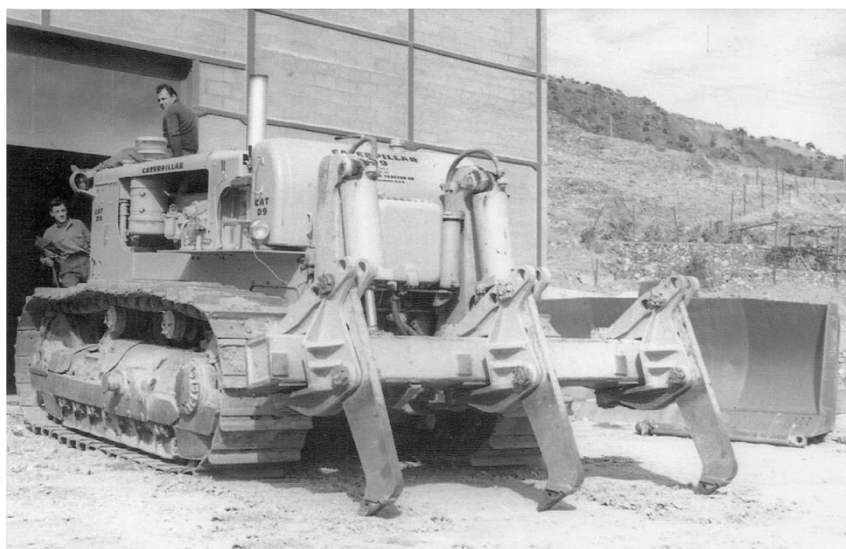
¹⁰¹¹ "Απόλυσις 60 προσώπων εκ του Εναερίου Αμιάντου Λεμεσού," εφημερίδα: *Εσπερινή*, 30 Μαΐου 1947.

¹⁰¹² Μιχαλάκης Ξιναρής, προφορική μαρτυρία (Κακοπετρία, 24 Απριλίου 2016)· Annual Report of the Inspector of Mines, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960.

σπαστήρων και ενός 9όροφου εργοστασίου επεξεργασίας του ορυκτού, που αντικατέστησε τους κατά τόπους μύλους.¹⁰¹³

Το 1948 δημιουργήθηκε για πρώτη φορά και εργοστάσιο παραγωγής προϊόντων αμιαντοσιμέντου αρχικά για εγχώρια διάθεση και μετέπειτα και για εξαγωγή. Το εργοστάσιο λειτούργησε για μια δεκαετία στον Αμιάντο και μεταφέρθηκε μετέπειτα στη Μονή, σε περιοχή όπου ιδρύθηκε την ίδια περίοδο το τσιμεντοποιείο της Cyprus Cement Co., από εταιρείες που κατείχαν τον Αμιάντο.¹⁰¹⁴ Την περίοδο 1948-1949 είχε τεθεί υπό σκέψη και η εισαγωγή αμιάντου από την Τουρκία για επεξεργασία και εξαγωγή, η οποία όμως δεν υλοποιήθηκε.¹⁰¹⁵

Κατά τις φάσεις της συνεχούς μηχανοποίησης των εργασιών και της αναδιάρθρωσης της γραμμής παραγωγής ο Αμιάντος δεν απασχόλησε πέραν των 2.000 περίπου ατόμων (μέσος ετήσιος όρος) κανένα μεταπολεμικό έτος, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1950, εξαιτίας της χρήσης των βαρέως τύπου εκσκαφικών και μεταφορικών μηχανημάτων το μέσο εργατικό δυναμικό δεν υπερέβη τα 550 άτομα και το μέγιστο τα 700.¹⁰¹⁶ Σύμφωνα με το μηχανολόγο μηχανικό του ορυχείου τη δεδομένη περίοδο, κ. Μιχαλάκη Ξιναρή, "λίγα caterpillars τύπου D9 που παραγγέλθηκαν την περίοδο 1958-1960 ήταν αρκετά για να εξολοθρεύσουν [απομακρύνουν] εκατοντάδες εργάτες" (εικ. 4.2).¹⁰¹⁷

Εικ. 4.2. Ένα από τα caterpillars τύπου D9, που αγοράστηκαν από την εταιρεία του Αμιάντου στα τέλη της δεκαετίας του 1950 (πηγή: Πατίτσιο Δημοτικό Μουσείο και Κέντρο Μελετών Δήμου Λεμεσού).

¹⁰¹³ Annual Report of the Inspector of Mines, 1958, 1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960, 1961.

¹⁰¹⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1948, 1951, 1958· "Cyprus Cement, Local Industry with a Future," *Cyprus Pictorial* 1, no. 19, 12 July 1957· "Αρχίζει συντόμως η ανέγερσις εργοστασίου τσιμέντων πλησίον της Λεμεσού," εφημερίδα: Έθνος, 8 Νοεμβρίου 1952.

¹⁰¹⁵ Michel M. Houry to the Colonial Secretary, 23 June 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 1417/1929, 18· Michel M. Houry to the Colonial Secretary, 8 February 1949, Κρατικό Αρχείο, SA1 1417/1929, 24.

¹⁰¹⁶ Ανώτερος Λειτουργός Απασχολήσεως προς Υπουργό Εργασίας, 2 Φεβρουαρίου 1960, Κρατικό Αρχείο, MLSI4/36, 83· Annual Report of the Inspector of Mines, 1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960.

¹⁰¹⁷ Μιχαλάκης Ξιναρής, προφορική μαρτυρία (Κακοπετρία: 12 Φεβρουαρίου 2019).

Η **ΕΜΕ** τη μεταπολεμική περίοδο εκμεταλλεύτηκε νέα κοιτάσματα και αναπροσάρμοσε το εξορυκτικό δίκτυο, τοποθετώντας σημαντικά κεφάλαια σε αναπτυξιακά έργα. Στη μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού – Αγροκηπιάς μετά από πολυετή διακοπή των εργασιών άρχισε τη δεκαετία του 1950 εντατικό πρόγραμμα εκμετάλλευσης χαλκούχων σιδηροπηριτών, τόσο από τα υφιστάμενα μεταλλεία της Αγροκηπιάς και της Κοκκινοπεζούλας όσο και από τα δυο νέα μεταλλεία της Αγροκηπιάς Β και της Κοκκινόγιας με επιφανειακές και υπόγειες μεθόδους εξόρυξης.¹⁰¹⁸

Στη μεταλλευτική μίσθωση Ασγάτας - Καλαβασού συνεχίστηκαν οι εξορυκτικές εργασίες στο υφιστάμενο μεταλλείο, ενώ από το 1953 άρχισε η εκμετάλλευση επιπλέον τριών νέων μικρών πυριτικών κοιτασμάτων στις περιοχές Πέτρα, Μαύρη Συκιά και Πλατειές επίσης με επιφανειακές και υπόγειες μεθόδους εξόρυξης.¹⁰¹⁹ Στη μεταλλευτική μίσθωση Σίας – Καμπιών άρχισε η εξόρυξη πυριτών το 1950 από τη Σιά (επιφανειακά), το 1953 από τα Καμπιά στην περιοχή του Κοκκινόνερου (επιφανειακά) και από το 1955 από τους Καπέδες (επιφανειακά), όπου εξορύσσονταν προπολεμικά χρυσός και άργυρος. Επιπλέον εκτός των παλαιών μεταλλευτικών μισθώσεων η ΕΜΕ εξασφάλισε ακόμη μία το 1954, στην περιοχή του Ξυλιότου για την εκμετάλλευση του μεταλλείου Μεμί (υπόγεια).¹⁰²⁰

Από το τέλος του πολέμου μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, οι σημαντικότερες επενδύσεις σε παραγωγικές και μεταφορικές υποδομές πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της Καλαβασού και στο μεταλλουργικό και εξαγωγικό κέντρο του Βασιλικού. Στο Βασιλικό κατασκευάστηκαν γραφεία, εργαστήρια και αποθήκες, πραγματοποιήθηκαν αναβαθμίσεις στο πλυντήριο, στην αποβάθρα και στο εναέριο σύστημα μεταφοράς, ενώ θυγατρική της ΕΜΕ κατασκεύασε στην ίδια περιοχή, την περίοδο 1950-1951 εργοστάσιο Γύψου και Γυψοσανίδων.¹⁰²¹ Παράλληλα έγιναν επεκτάσεις του σιδηρόδρομου στην περιοχή της Καλαβασού για την προσέγγιση ορυχείων γύψου.¹⁰²²

Οι μεγαλύτερες επενδύσεις όμως σε παραγωγικές και μεταφορικές υποδομές πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1950 στη μεταλλευτική μίσθωση Μιτσερού – Αγροκηπιάς, όπου είχαν εντοπιστεί τα μεγαλύτερα κοιτάσματα πυριτών και στις ακτές του Καραβοστασίου. Στο Μιτσερό κατασκευάστηκαν γραφεία, εργαστήρια, αποθήκες και ένα σύγχρονο εργοστάσιο εμπλουτισμού πυριτών, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1957 με δυναμική

---

¹⁰¹⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1951, 1952, 1953 ...1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960.

¹⁰¹⁹ Στις Πλατειές προπολεμικά είχε εξορυχθεί χρυσός και άργυρος. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ...1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960.

¹⁰²⁰ Annual Report of the Inspector of Mines, 1950, 1951, 1952 ...1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960.

¹⁰²¹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1946, 1947, 1948, 1950, 1951· Controller of Customs to the Colonial Secretary, 15 December 1952, Κρατικό Αρχείο, CW1/2458, 5.

¹⁰²² C.P. Manglis, General Manager to the Inspector of Mines, 31 January 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/3, 136-138· Memorandum for Executive Council, Κρατικό Αρχείο, SA1 1271/1950, 17.

επεξεργασίας 3.000 τόνων ημερησίως.¹⁰²³ Το νέο μεταλλουργικό κέντρο της εταιρείας εξυπηρετούσε και τη γειτονική μεταλλευτική μίσθωση Σιάς – Καμπιών. Στο Καραβοστάσι που απείχε 35,4 χλμ. από το Μιτσερό, την περίοδο 1959-60 κατασκευάστηκε νέο εξαγωγικό κέντρο με μεγάλους χώρους αποθήκευσης και σύγχρονες λιμενικές εγκαταστάσεις, για να αποφευχθεί το αυξημένο κόστος μεταφοράς των ορυκτών στο Βασιλικό που απείχε 88,5 χλμ.¹⁰²⁴

Η ΕΜΕ με τις συνεχείς επενδύσεις και την εκμετάλλευση νέων κοιτασμάτων κατέστη σταδιακά η δεύτερη σημαντικότερη εξορυκτική εταιρεία στην Κύπρο απασχολώντας το 1955 κατά μέσο όρο 1.750 άτομα, αντίστοιχου μεγέθους εργατικό δυναμικό με την CMC.¹⁰²⁵

Το μεταλλείο της **Λίμνης** παρά τις επενδύσεις που είχαν πραγματοποιηθεί την περίοδο του πολέμου κρίθηκε πως έπρεπε να αναδιαρθρωθεί.¹⁰²⁶ Για το σκοπό αυτό, πραγματοποιήθηκαν νέες διερευνητικές εργασίες για την εξακρίβωση της σύνθεσης και της έκτασης των διαθέσιμων κοιτασμάτων και ανακαλύφθηκε (το 1950) νέο σημαντικής αξίας κοίτασμα, μερικές εκατοντάδες μέτρα ανατολικά του παλαιού, στην περιοχή της Κινούσας.¹⁰²⁷

Το 1948 παραχωρήθηκε νέα μεταλλευτική μίσθωση από την κυβέρνηση και από το 1951 άρχισαν σημαντικές επενδύσεις στην περιοχή, οι οποίες συνεχίστηκαν αδιάκοπα έως το τέλος της δεκαετίας του 1950, για την κατασκευή ή αναβάθμιση παραγωγικών εγκαταστάσεων και μεταφορικών υποδομών. Κατασκευάστηκαν μύλοι, εργοστάσια εμπλουτισμού, ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός, εργαστήρια, διανοίχθηκαν νέες γαλαρίες, πραγματοποιήθηκαν μετατροπές στην αποβάθρα και εγκαταστάθηκαν αυτόματα ζυγιστικά και φορτωτικά μηχανήματα.¹⁰²⁸

Τη δεκαετία του 1950 με την υπόγεια εξόρυξη στο παλιό κοίτασμα της Λίμνης και την παράλληλη υπόγεια και επιφανειακή στην περιοχή της Κινούσας, η εταιρεία κατόρθωσε να απασχολήσει έως και 684 άτομα (μέσος ετήσιος όρος για το 1955), για την εξαγωγή σημαντικών ποσοτήτων χαλκοπυριτών, σιδηροπυριτών και συμπυκνωμάτων χαλκού.¹⁰²⁹

---

¹⁰²³ Annual Report of the Inspector of Mines, 1954, 1955, 1956, 1957· “Νέο Πλυντήριο Πυρίτη στα Μεταλλεία της Ε.Μ.Ε. Μιτσερού,” εφημερίδα: Χαραυγή, 17 Απριλίου 1957.

¹⁰²⁴ Τα ορυκτά ήταν χαμηλής περιεκτικότητας σε μεταλλεύματα και το αυξημένο κόστος μεταφοράς τους στο Βασιλικό θεωρήθηκε ασύμφορο. Η εταιρεία υπολόγιζε πως για την μεταφορά των μεταλλευμάτων στο εξαγωγικό κέντρο του Καραβοστασίου θα χρειαζόνταν 210 φορτηγά ημερησίως για διάστημα 12 περίπου ετών. Βλ. Record of the meeting held in the office of the Hon. Financial Secretary on the 6th February 1957, Κρατικό Αρχείο, SA1 1213/1956, 83-85.

¹⁰²⁵ Annual Report of the Inspector of Mines, 1955.

¹⁰²⁶ Annual Report of the Inspector of Mines, 1946· Report on the Limni Mine, Cyprus Sulphur & Copper Co. Ltd., carried out during period August 1946 to September 1946, Αρχείο Τμήματος Μεταλλείων, MM/2 (III) II, M.509/C.

¹⁰²⁷ Annual Report of the Inspector of Mines, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950.

¹⁰²⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1952, 1953, 1954 ...1959.

¹⁰²⁹ Ο.π.

Η εταιρεία που εκμεταλλευόταν το **Χρώμιο** κατόρθωσε επίσης να αυξήσει σημαντικά την παραγωγή και τις εξαγωγές των συμπτυκνωμάτων χρωμιτών, χωρίς όμως να προβεί σε αντίστοιχης κλίμακας επενδύσεις, καθώς τα αποθέματα του μεταλλείου θεωρούνταν περιορισμένα.¹⁰³⁰ Παρόλα αυτά πραγματοποιήθηκαν ορισμένες επενδύσεις τόσο στο μεταλλείο, όσο και στις εγκαταστάσεις εμπλουτισμού και επιπλέον κατασκευάστηκε δρόμος για τη μεταφορά των ορυκτών προς το εργοστάσιο με φορτηγά, γεγονός που οδήγησε στην εγκατάλειψη του εναέριου καλωδιωτού συστήματος μεταφοράς.¹⁰³¹ Η εταιρεία κατόρθωσε να αυξήσει την παραγωγικότητα του μεταλλείου, συγκρατώντας χαμηλά τις θέσεις εργασίας που παρείχε, καθώς έως το 1958 δεν πρόσφερε εργασία σε περισσότερα από 140 άτομα (μέσος ετήσιος όρος).¹⁰³²

Συνολικά η εξορυκτική βιομηχανία τη μεταπολεμική περίοδο, με την εκμετάλλευση νέων κοιτασμάτων, την εντατική μηχανοποίηση της παραγωγής, τις επενδύσεις σε εγκαταστάσεις επεξεργασίας, αλλά και την αύξηση των τιμών των ορυκτών, κατέρριπτε συνεχώς το ένα ρεκόρ μετά το άλλο σε αξίες εξαγωγών. Η αυξανόμενη χρήση του χαλκού σε υδραυλικές και ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις, στην αυτοκινητοβιομηχανία και αλλού, των προϊόντων αμιαντοτσιμέντου στην καλπάζουσα οικοδομική βιομηχανία, του θειικού οξέος για την παραγωγή χημικών λιπασμάτων, και ευρύτερα η διεθνής μεταπολεμική αύξηση της ζήτησης ορυκτών, για την υποστήριξη των αναγκών της ανοικοδόμησης κρατών και της διεθνούς ανάπτυξης, ανέβαζαν διεθνώς την αξία των κυπριακών ορυκτών.¹⁰³³ Στην αύξηση της τιμής διαφόρων κυπριακών μετάλλων βοήθησε και ο πόλεμος της Κορέας, καθώς διάφορες κυβερνήσεις ακολούθησαν πολιτικές διατήρησης ορυκτών αποθεμάτων.¹⁰³⁴

Υπό τις παραπάνω συνθήκες ήδη το 1947 η αξία των εξαγόμενων ορυκτών (£1.884.178) υπερέβη την αντίστοιχη του 1938 (£1.495.112), που αποτέλεσε το πλέον παραγωγικό έτος του Μεσοπολέμου, για να ανέλθει το 1956 στο ποσό των £13.845.254, αντιπροσωπεύοντας το 67% των συνολικών εξαγωγών της αποικίας.¹⁰³⁵ Τη δεκαετία του 1950 και στις αρχές της

---

¹⁰³⁰ Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ...1959.

¹⁰³¹ Ό.π.

¹⁰³² Ό.π.

¹⁰³³ Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ...1956· Colonial Primary Products Committee, Metals and Minerals Panel, Extract form Minutes of the 4th Meeting held at the Colonial Office, Church House, on Wednesday 21st 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 1045/1913, 59· Notes on the Copper Industry, with some observations regarding Colonial Production, Imperial Institute, Mineral Resources Department, 19 July 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 1045/1913, 55· Oliver Stanley, Colonial Office to the Governor, 24 April 1945, SA1 1259/1931/3, 7· Asbestos, Note for Colonial Primary Products Committee (Metals and Minerals Panel) by Raw Materials Department, Board of Trade, 12th May 1948, 15· Asbestos, Imperial Institute, Mineral Resources Department, 11 May 1948, 18.

¹⁰³⁴ Demetrios Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle: the labours of an embattled mini economy* (Minneapolis: University of Minnesota, 1992), 72· <https://www.winton.com/longer-view/copper-bottomed-booms-and-busts>.

¹⁰³⁵ Demetrios Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 71.

δεκαετίας του 1960 η Κύπρος κατέστη η δεύτερη παγκόσμια δύναμη στις εξαγωγές πυριτών.¹⁰³⁶ Τα τελευταία έτη της αποικιοκρατίας η αξία των εξαγόμενων μεταλλευμάτων σταθεροποιήθηκε χαμηλότερα περί τα £10.000.000, κυρίως λόγω πολιτικών των ισπανικών μεταλλείων που μείωσαν δραματικά τις τιμές των πυριτών.¹⁰³⁷

Η κυβέρνηση τη μεταπολεμική περίοδο προέβη σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη και στη ρύθμιση της εξορυκτικής βιομηχανίας. Το 1951 ξεκίνησε την πρώτη συστηματική και μεγάλης κλίμακας γεωλογική έρευνα της νήσου, η οποία χρηματοδοτήθηκε από το Αποικιακό Ταμείο Ανάπτυξης και Ευημερίας (Colonial Development and Welfare Fund), προχωρώντας παράλληλα στη σύσταση Τμήματος Γεωλογικής Επισκόπησης.¹⁰³⁸ Η ανάγκη οργάνωσης γεωλογικών ερευνών γενικά στις αποικίες, είχε αναγνωρισθεί από το 1945 από τη Βρετανία, καθώς θεωρήθηκε σημαντική η γνώση του εύρους των ορυκτών αποθεμάτων, δεδομένου ότι πολλά γνωστά κοιτάσματα είχαν πλέον περιορισμένη διάρκεια ζωής έως την εξάντλησή τους¹⁰³⁹ και για αυτό σε είκοσι δυο αποικίες συμπεριλαμβανόμενης και της Κύπρου, ξεκίνησαν μεγάλης κλίμακας γεωλογικές έρευνες.¹⁰⁴⁰ Ακόμη την περίοδο 1953-1956 η κυβέρνηση της Κύπρου εκσυγχρόνισε το νομικό πλαίσιο ρύθμισης της εξορυκτικής βιομηχανίας (Mines and Quarries [Regulation] Law, 1953, 1956),¹⁰⁴¹ το οποίο ρυθμιζόνταν ακόμη από τον Οθωμανικό Νόμο του 1867 [Ottoman Law of 2 Shaban, 1285], και τις τροποποιήσεις που πραγματοποιήθηκαν

---

¹⁰³⁶ Ό.π. 74.

¹⁰³⁷ Τα ισπανικά μεταλλεία πυριτών εξαιτίας της σημασίας τους στην ευρωπαϊκή αγορά καθόριζαν εν πολλοίς τις τιμές των εν λόγω ορυκτών. Από το 1957 έριχναν σταθερά τις τιμές στο πλαίσιο μείωσης της ισοτιμίας του ισπανικού νομίσματος αυξάνοντας ταυτόχρονα τα έσοδά τους σε πεσέτες. Επιπλέον μέσω διευκολύνσεων της κυβέρνησης ήταν σε θέση να εμπορεύονται τους πυρίτες με τριμηνιαίες πιστώσεις χωρίς τόκο. Βλ. C.P. Manglis, Managing Director, Hellenic Mining Co. Ltd. to the Inspector of Mines, 5 February 1959, Κρατικό Αρχείο, MLS15/145, 107.

¹⁰³⁸ Annual Report of the Inspector of Mines, 1951, 1954.

¹⁰³⁹ Geological Survey Work in the Colonies, Κρατικό Αρχείο, SA1 587/1945/1· Memorandum on Colonial Policy, Κρατικό Αρχείο, SA1 558/1947, 2.

¹⁰⁴⁰ Πολλά κοιτάσματα είχαν στο παρελθόν εξευρεθεί από ιδιώτες, αλλά εξίσου σημαντικές είχαν καταστεί στο παρελθόν και οι κυβερνητικές έρευνες, εξαιτίας των οποίων είχαν έρθει στο φως τα κοιτάσματα για παράδειγμα των διαμαντιών, του βωξίτη και του μαγγανίου στην Χρυσή Ακτή, του σιδήρου και των διαμαντιών στη Σιέρα Λεόνε και του άνθρακα και του χρυσού στην Νιγηρία. Βλ. F. Dixey, Cyprus Geological Survey Scheme, Proposals for Revisions, 5 November 1951, 96· Memorandum on Colonial Policy, Κρατικό Αρχείο, SA1 558/1947, 2.

¹⁰⁴¹ "Until 1953 mining was governed by the Ottoman Laws and all existing concessions are still worked through Leases in the form of agreements between the Governor and Operator. Mining ...is now governed by the Mines...Laws 1953 and 1956....In principle the Law vests all minerals in the Crown and exploitation is permitted though the medium of Prospecting Permits, Mining Leases..., which may be obtained by anyone who satisfies the Government that the necessary finances and technically staff are available to properly exploit...." Βλ. Inspector of Mines to the Administrative Secretary, 5 December 1957, Κρατικό Αρχείο, SA1 1260/1950, 13.

από τη δεκαετία του 1880 και έπειτα,¹⁰⁴² ενώ το 1958 δημιούργησε τις πρώτες διοικητικές κανονιστικές διατάξεις, βάσει του νέου νομικού πλαισίου.¹⁰⁴³

Ο εκσυγχρονισμός του νομικού πλαισίου, η σύσταση του Τμήματος Γεωλογικής Επισκόπησης και άλλες δράσεις της κυβέρνησης που αναπτύχθηκαν την εν λόγω περίοδο για τη ρύθμιση, τον έλεγχο και την ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας ήταν απόρροια της απόφασης του Λονδίνου, αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, να αναπτυχθεί στις αποικίες περαιτέρω η βιομηχανία των ορυκτών, να τεθεί σε μεγαλύτερο έλεγχο και καλύτερη ρύθμιση, αλλά και να καταστεί περισσότερο ωφέλιμη για τους λαούς των αποικιών.¹⁰⁴⁴ Ειδικά, ο εκσυγχρονισμός του νομικού πλαισίου εξυπηρετούσε επιπλέον την πολιτική της σταδιακής απάλειψης των οθωμανικών νόμων από την κυπριακή νομοθεσία.¹⁰⁴⁵

Οι αναθεωρημένες μεταπολεμικές πολιτικές της Βρετανίας στο ζήτημα της διαχείρισης της εξορυκτικής βιομηχανίας συμπυκνώθηκαν το 1946 σε έγγραφο υπό τη μορφή μνημονίου που έφερε τον τίτλο, Μνημόνιο στην Αποικιακή Εξορυκτική Πολιτική (Memorandum on Colonial Mining Policy), το οποίο κοινοποιήθηκε από τον Υπουργό Αποικιών σε όλες τις αποικιακές κυβερνήσεις.¹⁰⁴⁶

Το Λονδίνο με το εν λόγω μνημόνιο διαμόρφωνε ουσιαστικά για πρώτη φορά γενικές πολιτικές βιώσιμης διαχείρισης της εξορυκτικής βιομηχανίας, οι οποίες απηχούσαν μεταξύ άλλων και τις αναθεωρημένες πολιτικές της Βρετανίας για την ευημερία των λαών των αποικιών, υπό την πίεση του μεγάλου κύματος αποαποικιοποίησης που έπληττε την αυτοκρατορία. Το μνημόνιο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τουλάχιστον ως προοδευτικό, αν ληφθούν υπόψη οι παρελθούσες ιμπεριαλιστικές πρακτικές στην εκμετάλλευση φυσικών πόρων, καθώς σε αυτό αναφερόταν μεταξύ άλλων ότι τα οφέλη από τα ορυκτά που είναι "δώρο της φύσης... δεν πρέπει να απολαμβάνονται κυρίως από μικρές ομάδες ιδιωτών που συχνά δεν είναι μέλη της ενδιαφερόμενης κοινότητας" ή πως "ένα επαρκές μερίδιο των εσόδων των ορυκτών (*mining*) θα πρέπει να παραμένει στην αποικία."¹⁰⁴⁷ Στο σχετικό συνοδευτικό έγγραφο του μνημονίου αναφερόταν επιπλέον πως "...καμία άλλη βιομηχανική ανάπτυξη δεν έχει τέτοια δυναμική που να μπορεί να οδηγήσει στην ευημερία ή αντίστροφα στην παρακμή όπως η εξόρυξη [*has such potentiality for good or ill as mining*] και ότι είναι επομένως εξαιρετικά σημαντικό οι κυβερνήσεις να διατηρούν επαρκή έλεγχο σε όλα τα

---

¹⁰⁴² Ο οθωμανικός νόμος βασιζόταν στον αντίστοιχο γαλλικό του 1810, και είχε αναθεωρηθεί ακόμη και από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήδη το 1887. Βλ. A Bill Entitled A Law to Consolidate and Amend the Law Relating to Mines and Quarries, *The Cyprus Gazette* 1952, 237.

¹⁰⁴³ The Mines and Quarries (Regulations) Laws 1953 and 1956, Regulations made under Section 46, *The Cyprus Gazette* 1958, 529-567.

¹⁰⁴⁴ Memorandum on Colonial Policy, SA1 558/1947, ό.π., 1-10.

¹⁰⁴⁵ A Bill entitled A Law to Consolidate and Amend the Law relating to Mines and Quarries, *The Cyprus Gazette* 1952, 237.

¹⁰⁴⁶ Ό.π.

¹⁰⁴⁷ Memorandum on Colonial Policy, SA1 558/1947, ό.π., 3-4.

στάδια, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι εξορυκτικές επιχειρήσεις διεξάγονται προς το συμφέρον των περιοχών και προς το γενικό όφελος της κοινότητας γενικότερα.”¹⁰⁴⁸

Στο Μνημόνιο η ανάγκη πραγματοποίησης γεωλογικών ερευνών χαρακτηριζόταν ως πρωτεύον μέλημα [*primary object*] της νέας αποικιακής εξορυκτικής πολιτικής.¹⁰⁴⁹ Επίσης, το μνημόνιο καλούσε τις κυβερνήσεις να παραχωρούν εξορυκτικές μισθώσεις μόνο στις περιπτώσεις όπου ήταν βέβαιη η ανακάλυψη αξιοποιήσιμου κοιτάσματος και σε εταιρείες που αποδεδειγμένα μπορούσαν να το αξιοποιήσουν, οι εκτάσεις που παραχωρούσαν να ήταν οι αναγκαίες και όχι καταχρηστικά μεγάλες, η διάρκεια των μισθώσεων να μην υπερβαίνει τα εικοσιπέντε έτη, τα τέλη (*royalties*) να καθορίζονται ως ποσοστό επί των κερδών των εταιρειών, να λαμβάνονται υπόψη ζητήματα κοινωνικών συνεπειών, φυσικού περιβάλλοντος κ.α.¹⁰⁵⁰

Οι παραπάνω αρχές ως ένα βαθμό καθόρισαν τη φιλοσοφία του νέου νομικού πλαισίου στην Κύπρο, χωρίς όμως έως το 1958, όποτε και δημοσιεύθηκαν οι κανονιστικές διατάξεις του νόμου, να καθοριστεί μια ξεκάθαρη και καθολική πολιτική στο ζήτημα των δικαιωμάτων (*royalties*) που θα κατέβαλαν οι εταιρείες στην περίπτωση νέων εξορυκτικών μισθώσεων.¹⁰⁵¹ Θέση πάντως του Ηνωμένου Βασιλείου και κατ' επέκταση της κυβέρνησης ήταν πως ο φόρος εισοδήματος που είχε επιβληθεί το 1941 και τα εξορυκτικά δικαιώματα αποτελούσαν δυο ανεξάρτητους μεταξύ τους φόρους, καθώς ο πρώτος καταβαλλόταν γενικά επί όλων των εσόδων στην αποικία, ενώ ο δεύτερος ως αποζημίωση για την “αφαίρεση” ενός περιουσιακού στοιχείου [*capital asset*] της αποικίας.¹⁰⁵²

Η πρώτη νέα σημαντική μίσθωση που υπεγράφη μετά τις νέες πολιτικές, η οποία αφορούσε το μεταλλείο της Λίμνης (1948, 1950), καθόριζε ασύγκριτα υψηλότερα δικαιώματα από τα αντίστοιχα των προπολεμικών χρόνων,¹⁰⁵³ γεγονός που θορύβησε τις υπόλοιπες εξορυκτικές εταιρείες. Η CMC υπολόγιζε το 1954, πως εάν στην χωρική επέκταση της μεταλλευτικής

---

¹⁰⁴⁸ Secretary of State to the Governor, Cyprus, 5 December 1946, SA1 558/1947, ό.π., 1.

¹⁰⁴⁹ Memorandum on Colonial Policy, SA1 558/1947, ό.π., 2.

¹⁰⁵⁰ Memorandum on Colonial Policy, SA1 558/1947, ό.π., 1-10.

¹⁰⁵¹ Annual Report of the Inspector of Mines, 1958.

¹⁰⁵² Η παραπάνω τοποθέτηση περιλαμβάνονταν σε απάντηση του Υπουργού Αποικιών Oliver Stanley στο αίτημα της εταιρείας που διαχειρίζονταν τον Αμίαντο να μην καταβάλει δικαιώματα, καθώς κατέβαλε πλέον φόρο εισοδήματος. Στο πλαίσιο του ίδιου σκεπτικού, αναφέρονταν στο “Μνημόνιο στην Αποικιακή Εξορυκτική Πολιτική” του 1946 πως ήταν “ανεπιθύμητη η συμπερίληψη σε συμβάσεις οποιασδήποτε απαλλαγής από το φόρο εισοδήματος ή άλλους φόρους που εφαρμόζονταν γενικά στη βιομηχανία.” Βλ. Oliver Stanley, Colonial Office to the Governor of Cyprus, 24 April 1945, Κρατικό Αρχείο, SA1 1259/1931/3, 6· Memorandum on Colonial Policy, SA1 558/1947, ό.π., 9.

¹⁰⁵³ Στην αρχική μεταλλευτική μίσθωση του 1948 προβλέπονταν μεταλλευτικά δικαιώματα που μετέπειτα κρίθηκαν από την κυβέρνηση ως υπερβολικά επαχθή (*unduly onerous*), με αποτέλεσμα να αναθεωρηθούν το 1950, παραμένοντας όμως υψηλά και μη συγκρίσιμα με τα χαμηλά (*mild*) δικαιώματα που προνοούσαν όλες οι παλαιότερες συμβάσεις. Βλ. Draft Notes, Κρατικό Αρχείο, SA1 1253/1954, 11-17.

μίσθωσης που ζητούσε στην περίπτωση του Μαυροβούνιου επιβάλλονταν αντίστοιχα δικαιώματα θα κατέβαλε στην κυβέρνηση αθροιστικά με το φόρο εισοδήματος το 75% επί των κερδών, δηλώντας πως δεν θα μπορούσε να δεχθεί να καταβάλει πέραν του 50%.¹⁰⁵⁴

Τελικά οι κανονιστικές διατάξεις του 1958 καθόρισαν σε χαμηλά επίπεδα τα δικαιώματα, ορίζοντας για κάθε ορυκτό μικρή ποσοστιαία αποκοπή επί της αξίας του.¹⁰⁵⁵ Η πολιτική που τελικά επικράτησε και ερχόταν σε αντίθεση με τις προθέσεις των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων ήταν πως τα δικαιώματα θα αποτελούσαν μόνο μια ονομαστική - τυπική - πληρωμή και τα έσοδα της κυβέρνησης από τα ορυχεία θα εξαρτώνταν, όπως και στο παρελθόν, από την κερδοφορία των εταιρειών και θα εισπράττονταν ως φόρος εισοδήματος.¹⁰⁵⁶

Παρόλα αυτά, εξαιτίας και του φόρου εισοδήματος, τα άμεσα έσοδα του κυβερνητικού ταμείου ήταν πλέον σημαντικά, καθώς ανέρχονταν τη δεδομένη περίοδο στο 37% επί των κερδών των εταιρειών.¹⁰⁵⁷ Έτσι, ενώ την περίοδο 1925-1955 δαπανήθηκαν από τις εταιρείες συνολικά στην αποικία £38.509.902, οι καταβολές προ της επιβολής του φόρου εισοδήματος (1941) δεν υπερέβησαν τα £5.611.902.¹⁰⁵⁸ Στις αυξημένες δαπάνες σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν βεβαίως και οι μεγάλες επενδύσεις της μεταπολεμικής περιόδου σε παραγωγικές και άλλες υποδομές. Σύμφωνα με έκθεση των Ηνωμένων Εθνών του 1961, οι εξορυκτικές εταιρείες τη δεκαετία του 1950, κατέβαλαν το 20 έως 25% του συνόλου των κυβερνητικών εσόδων υπό τη μορφή φόρων και το 55 έως το 75% του φόρου εισοδήματος που εισέρρεε στα κυβερνητικά ταμεία.¹⁰⁵⁹

Στη νέα τάξη πραγμάτων που διαμορφώνονταν στη νήσο, οι εταιρείες προσπάθησαν με διάφορα μέσα να διατηρήσουν τα κεκτημένα τους. Στο προσχέδιο για παράδειγμα του νόμου Περί Ορυχείων και Λατομείων υπήρχε η πρόνοια με αναδρομική ισχύ της υποχρέωσης των εταιρειών να αποκαταστήσουν τα εδάφη όπου ανέπτυσαν εξορυκτικές εργασίες, η οποία απαλείφθηκε στο τελικό κείμενο του νόμου, εξαιτίας ως ένα βαθμό της σφοδρής αντίδρασης των ενδιαφερομένων εταιρειών.¹⁰⁶⁰ Επίσης στη δημοσίευση του νομοσχεδίου για την τροποποίηση του Νόμου Περί Εργατικών Αποζημιώσεων (24/01/1950) περιλαμβάνονταν οι σοβαρές για τους μεταλλωρύχους και αμιαντωρύχους ασθένειες της συλίκωσης και της ασβέστωσης, οι οποίες επίσης απαλείφθηκαν από το τελικό κείμενο του νόμου

---

¹⁰⁵⁴ Inspector of Mines to the Colonial Secretary, (confidential), 3 May 1954, Κρατικό Αρχείο, SA1 1253/1954, 5.

¹⁰⁵⁵ Regulations made under section 46, The Mines and Quarries (Regulation) Laws, 1953 and 1956, *The Cyprus Gazette* 1958, 529-567.

¹⁰⁵⁶ Annual Report of the Inspector of Mines, 1958.

¹⁰⁵⁷ Annual Report of the Inspector of Mines, 1954.

¹⁰⁵⁸ Inspector of Mines to the Administrative Secretary, 28 November 1956, Κρατικό Αρχείο, SA1 1502/1956, 1-2.

¹⁰⁵⁹ Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 79.

¹⁰⁶⁰ Inspector of Mines to the Colonial Secretary, 9 December 1952, Κρατικό Αρχείο, SA1 1269/1950, 178.

(28/03/1951).¹⁰⁶¹ Ακόμη η CMC ζητούσε το 1952 από την κυβέρνηση να εξαιρεθεί από την πρόνοια του Νόμου Περί Ανωνύμων Εταιρειών του 1951 [Companies (Limited Liability) Law, 1951], που αφορούσε την υποχρέωση δημοσιοποίησης των εσόδων των εταιρειών, φοβούμενη ότι "εάν το ύψος των κερδών γινόταν γνωστό δημοσίως θα οδηγούσε σε εργατικά προβλήματα."¹⁰⁶² Τα κέρδη των εταιρειών ήταν υπέρογκα. Τα καθαρά κέρδη της CMC μεταπολεμικά έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ανέρχονταν συνολικά στα \$100 εκατ., σε σημερινές αξίες προσέγγιζαν το €1 δισεκ., με το 80% των εσόδων να προέρχονται από το Μαυροβούνι.¹⁰⁶³ Ειδικοί νόμοι για απαλλοτριώσεις και για άλλες διευκολύνσεις των εξορυκτικών εταιρειών συνέχισαν να δημοσιεύονται στην επίσημη Εφημερίδα της Κυβέρνησης για την απρόσκοπτη ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας.¹⁰⁶⁴

Εν γένει οι αξιωματούχοι της αποικιακής κυβέρνησης αν και προέβησαν σε μεταρρυθμίσεις για τον έλεγχο και την ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας, ήταν της άποψης πως οι νέες πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου ταίριαζαν (*apply*) περισσότερο σε αφρικανικές αποικίες παρά στην Κύπρο, καθώς η εξορυκτική βιομηχανία είχε κατά την άποψή τους ωφελήσει σημαντικά την ανάπτυξη της νήσου και την ευημερία των Κυπρίων, χωρίς να επιφέρει κοινωνικά ή άλλα προβλήματα.¹⁰⁶⁵ Η εργατική νομοθεσία, το ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα που γενικά αναθεμάτιζαν και οι κανονισμοί που ρύθμιζαν τα ορυχεία, κρίνονταν από τους ίδιους, πως αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση ικανοποιητικού επιπέδου συνθηκών εργασίας (*reasonable labour conditions*).¹⁰⁶⁶

Στην επιχειρηματολογία τους οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι ανέφεραν μεταξύ άλλων πως δεν υπήρχαν φυλετικές διακρίσεις, πως οι Κύπριοι εργάτες δεν ήταν δεσμευμένοι με συμβόλαια, διατηρώντας τη δυνατότητα να εκτελούν αγροτικές εργασίες την περίοδο για παράδειγμα της συγκομιδής, να έχουν επαφές με τις γενέτειρές τους και ότι απολάμβαναν τα υψηλά

---

¹⁰⁶¹ Απόψεις του Κεντρικού Γραφείου Μεταλλωρύχων της Π.Ε.Ο. για το ζήτημα της Πνευμοκονιάσεως προς τον Δρ. Α. Μάϊκλιτζων εμπειρογνώμονα εξ Αγγλίας, 6 Απριλίου 1959, Αρχείο ΠΕΟ, Εκθέσεις Μεταλλωρύχων 1953-1972, 2-3· A Bill entitled A Law to amend the Workmen's Compensation Laws 1942 to (No. 2) 1944, *The Cyprus Gazette* 1950, 39-46· The Workmen's Compensation (Amendment) Law 1951, *The Cyprus Gazette* 1951, 125, 195.

¹⁰⁶² The Secretary of State for the Colonies to the Governor of Cyprus, (confidential) 5 September 1952, Κρατικό Αρχείο, SA1 4520/1950/1, 114-115· The Acting Governor of Cyprus to the Secretary of State for the Colonies, (confidential), 4 December 1953, Κρατικό Αρχείο, SA1 4520/1950/1, 134· M.P. 17, 9 January 1953, Κρατικό Αρχείο, SA1 4520/1950/1.

¹⁰⁶³ Paul M. Sweezy και Harry Magdoff, *The Dynamics of U.S. Capitalism* (New York and London: Monthly Review Press, 1965), 37.

¹⁰⁶⁴ Βλ. για παράδειγμα, The Gypsum and Plasterboard Company Limited (Gypsum Mining) Law, 1950, *The Cyprus Gazette* 1950, 437· The Hellenic Mining Company Limited (Road and Jetty) Law, 1958, *The Cyprus Gazette* 1958, 35.

¹⁰⁶⁵ Inspector of Mines, Limni Mine, Comments on Reds 219-218 and the Lease offered to the Cyprus Sulphur & Copper Co. Ltd. in 1940, 27 January 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 742/1910/3C, 220-227· Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 25 February 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 742/1910/3C, 234.

¹⁰⁶⁶ Inspector of Mines, Limni Mine, Comments on Reds 219-218, 27 January 1947, SA1 742/1910/3C, ό.π., 222.

ημερομίσθια και την καλή στέγη που παρείχαν οι εταιρείες και ειδικά η CMC πριν από τον πόλεμο συγκριτικά με την υπόλοιπη αποικία.¹⁰⁶⁷

Πράγματι φυλετικές διακρίσεις στο βαθμό που υφίσταντο στην Αφρική δεν υπήρχαν (βλ. ενότητα 2.3.1) αν και οι ίδιοι οι αξιωματούχοι σημείωναν πως η CMC δεν προσλάμβανε συστηματικά Κύπριους ακόμη και σε χαμηλές ιεραρχικά θέσεις ευθύνης.¹⁰⁶⁸ Επίσης οι Κύπριοι εργάτες δεν ήταν δεσμευμένοι με τα εξουτελιστικά συμβόλαια ομηρίας αφρικανικών αποικιών και οι δεσμοί των εργατών με τις γενέτειρές τους ως ένα βαθμό διατηρούνταν, λόγω της εγγύτητας με τα ορυχεία.¹⁰⁶⁹ Η στέγη όμως, τα ημερομίσθια και ευρύτερα οι όροι εργασίας και κατοίκησης που είχαν προσφερθεί κατά τον Μεσοπόλεμο δεν ήταν ικανοποιητικοί. Η ζωή στον "κάνναβο" και ο συνωστισμός, όπως έχει αναλυθεί, δεν πρόσφεραν ικανοποιητικά επίπεδα διαβίωσης και τα ημερομίσθια μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως καλά, μόνο συγκριτικά με τα ημερομίσθια πείνας της υπόλοιπης αποικίας.

Ουσιαστικά για ακόμη μια φορά η κυβέρνηση της νήσου αντιμετώπιζε τη βιομηχανία των ορυκτών ως πυλώνα ανάπτυξης και ευημερίας, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το μνημόνιο να μην ασκήσει στους τοπικούς αξιωματούχους τις ισχυρές πιέσεις που αναμένονταν. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Επιθεωρητή Εργασίας, πως "δεν του φαίνονταν το μνημόνιο να καλεί για πολύ ριζικές αλλαγές στην πολιτική αυτής της αποικίας."¹⁰⁷⁰

4.3. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Η περίοδος από την λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έως την ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας ήταν η περίοδος των μεγάλων επενδύσεων των εξορυκτικών εταιρειών σε παραγωγικές και μεταφορικές υποδομές. Ήταν η περίοδος της εντεινόμενης μηχανοποίησης των γραμμών παραγωγής, της κατασκευής μεγάλων εργοστασίων εμπλουτισμού, νέων εργαστηρίων και λιμενικών εγκαταστάσεων, αλλά και της κατασκευής εργοστασίων παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά προς διάθεση στην

---

¹⁰⁶⁷ Ό.π., 221-222· Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 25 February 1947, SA1 742/1910/3C, ό.π., 234.

¹⁰⁶⁸ Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 25 February 1947, SA1 742/1910/3C, ό.π., 234.

¹⁰⁶⁹ Για τα εξουτελιστικά συμβόλαια ομηρίας των εργατών σε αφρικανικές αποικίες βλ. David M. Anderson, "Master and Servant in Colonial Kenya." *The Journal of African History* 41, no. 3 (2000): 459-485.

¹⁰⁷⁰ Ό.π.

εγχώρια και ξένη αγορά (εργοστάσια αμιαντοτσιμέντου, γύψου και γυψοσανίδων και τσιμεντοποιείο).

Οι εν λόγω επενδύσεις ήταν απόρροια της αυξημένης ζήτησης των ορυκτών και των τεχνικών προϊόντων τους από τις διεθνείς αγορές, της εκμετάλλευσης νέων κοιτασμάτων, της κατά περιόδους έλλειψης εργατικού δυναμικού και της ανόδου του εργατικού κόστους. Στην άνοδο του εργατικού κόστους συνέβαλε τόσο η ραγδαία άνοδος του τιμαριθμού, όσο και οι μεταβολές στις εργασιακές σχέσεις με την σταδιακή κατάκτηση ευνοϊκότερων όρων εργασίας από τους απασχολούμενους στις μεγάλες εξορυκτικές εταιρείες.

Τα νέα δεδομένα εκσυγχρόνισαν τα εξορυκτικά σύνολα, αύξησαν την παραγωγικότητα και μείωσαν σημαντικά το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό.¹⁰⁷¹ Τα πέντε μεγάλα εξορυκτικά σύνολα, ενώ το 1938 απασχόλησαν αθροιστικά 8.601 εργάτες, κανένα μεταπολεμικό έτος δεν απασχόλησαν πέραν των 5.674 εργατών (1952), μειώνοντας περαιτέρω το εργατικό δυναμικό τα τελευταία έτη της αποικιοκρατίας στους 4.000 εργάτες περίπου.¹⁰⁷²

Η μείωση του εργατικού δυναμικού στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού άλλαξε τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού, καθώς μειώθηκαν αναλογικά οι ανειδίκευτοι εργάτες, έναντι των ειδικευμένων.¹⁰⁷³ Εκατοντάδες για παράδειγμα ανειδίκευτοι εργάτες που εξόρυσσαν χειρωνακτικά τα αμιαντούχα πετρώματα στον Αμιάντο αντικαταστάθηκαν από λίγες δεκάδες οδηγούς και χειριστές μηχανημάτων εκσκαφής, καθώς και από λιγοστούς επιπλέον τεχνίτες συντήρησης των νέων μηχανημάτων και φορτηγών.¹⁰⁷⁴

Οι επενδύσεις για τη μηχανοποίηση της παραγωγής, για τις νέες εγκαταστάσεις επεξεργασίας των ορυκτών και τις νέες μεταφορικές υποδομές αποτελούσαν αθροιστικά εκ των σημαντικότερων ιδιωτικών επενδύσεων στην αποικία. Σύμφωνα με κυβερνητικό αξιωματούχο, το εργοστάσιο για παράδειγμα θραύσης και εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων του Μιτσερού (*crushing and flotation plant*) (εικ. 4.3-4.4), που κατασκευάστηκε την περίοδο 1955-57 και οι υποστηρικτικές εγκαταστάσεις που το συνόδευαν κόστισαν £600.000, "αποτελώντας τη μεγαλύτερη επένδυση στην Κύπρο" τη δεδομένη

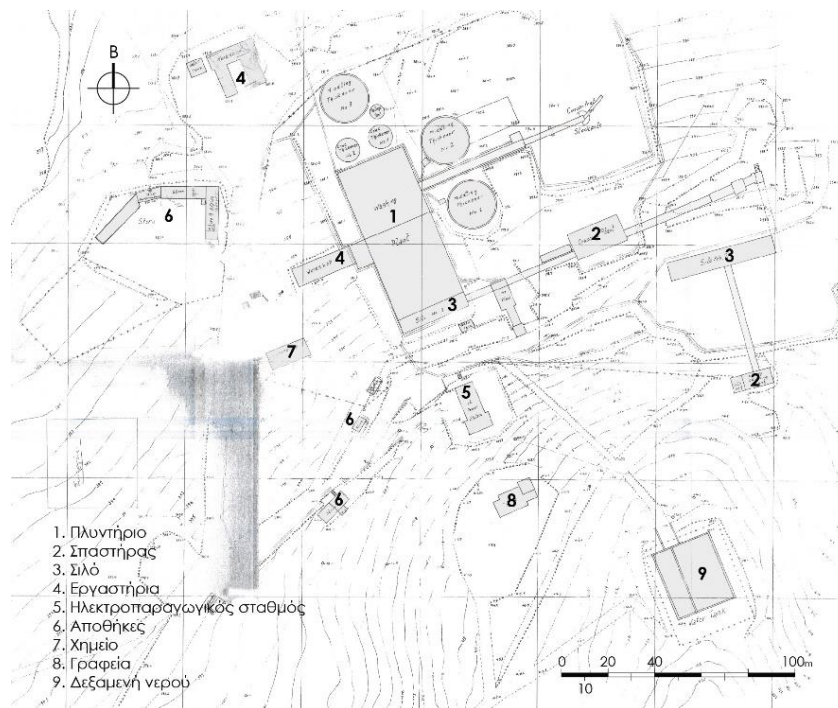
¹⁰⁷¹ Η αύξηση της διεθνούς ζήτησης συγκεκριμένων ορυκτών, η εγχώρια έλλειψη εργατικού δυναμικού, η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων, η αύξηση της μηχανοποίησης της παραγωγής και η επακόλουθη πτώση του εργατικού δυναμικού στον εξορυκτικό κλάδο, που καταγράφονται στις ετήσιες εκθέσεις του Επιθεωρητή Μεταλλείων και ειδικά για την CMC, που περιγράφονται από τον David Lavender, έχουν επισημανθεί και από τον Δημήτρη Χριστοδούλου. Βλ. Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 76· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 286-316· Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ... 1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960.

¹⁰⁷² Annual Report of the Inspector of Mines, 1945, 1946, 1947 ... 1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960.

¹⁰⁷³ Annual Report of the Inspector of Mines, 1950, 1951, 1952, 1957.

¹⁰⁷⁴ Ανώτερος Λειτουργός Απασχόλησης προς Υπουργό Εργασίας, 2 Φεβρουαρίου 1960, Κρατικό Αρχείο, MLS14/36, 83· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960· Μιχαλάκης Ξιναρής, προφορική μαρτυρία (Κακοπετριά: 24 Απριλίου 2016).

περίοδο και λίγα έτη νωρίτερα (1950-1952), το μεταλλουργικό εργοστάσιο (*acid leaching plant*) της CMC είχε κοστίσει πέραν των £500.000 (εικ. 4.5).¹⁰⁷⁵

Εικ. 4.3.* Τοπογραφικό διάγραμμα των εγκαταστάσεων του εργοστασίου θραύσης και εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων στο Μιτσερό (αρχείο ΕΜΕ).

Εικ. 4.4. Οι εγκαταστάσεις του εργοστασίου θραύσης και εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων της ΕΜΕ στο Μιτσερό κατά τη φάση της κατασκευής τους, c.1955-1957 (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

¹⁰⁷⁵ A.F. Bates to A.N. Calsworth, Colonial Office, London, 13 May 1957, Κρατικό Αρχείο, SA1 1452/1956, 9-10· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 301-302· Annual Report of the Inspector of Mines, 1952.

Εικ. 4.5. Το μεταλλουργικό εργοστάσιο (acid leaching plant) της CMC στον Ξερό, c. 1959 (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Εικ. 4.6. Άποψη του 9 επιπέδων σύγχρονου μύλου που κατασκευάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 στον Αμιάντο, 1960s-1990s (Τμ. Γεωλογικής Επισκόπησης).

Επρόκειτο για σύγχρονα εργοστάσια μηχανές που ορθώνονταν με θηριώδεις για τα δεδομένα της νήσου σιδηροκατασκευές, στα οποία ο ηλεκτρομηχανολογικός εξοπλισμός καταλάμβανε σχεδόν εξολοκλήρου τους χώρους, καθορίζοντας την οργάνωση των κτηριακών εγκαταστάσεων. Τα εν λόγω εργοστάσια σχεδιάστηκαν στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, από όπου και εισήχθη τόσο ο ηλεκτρομηχανολογικός εξοπλισμός τους, όσο και δομικά μέρη των κατασκευών. Στην περίπτωση του Μιτσερού η ΕΜΕ ζήτησε ειδική άδεια από την κυβέρνηση, ώστε να εισαγάγει από την Δυτική Γερμανία το σύνολο του αναγκαίου ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού, αφού τεκμηρίωσε πως δεν υπήρχε βρετανική εταιρεία που να μπορούσε να ικανοποιήσει την παραγγελία της.¹⁰⁷⁶ Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 υψώθηκε στον Αμιάντο ακόμη ένα εργοστάσιο, επίσης με φέροντα οργανισμό από δομικό

---

¹⁰⁷⁶ Inspector of Mines to the Secretary of Natural Resources, 4 December 1954, Κρατικό Αρχείο, SA1 1714/1954, 3.

σίδηρο 9 επιπέδων (εικ. 4.6), για την αντικατάσταση των 9 παλαιάς τεχνολογίας λιθόκτιστων μύλων.¹⁰⁷⁷

Όσον αφορά τις λιμενικές εγκαταστάσεις, οι μεγαλύτερες επενδύσεις έγιναν από την ΕΜΕ για την ίδρυση του νέου εξαγωγικού κέντρου στο Καραβοστάσι, παρόλο που πρόσφατα είχαν δαπανηθεί κεφάλαια για τη δημιουργία αντίστοιχου κέντρου στο Βασιλικό, με στόχο τη μείωση του κόστους παραγωγής. Για την ίδρυση του εξαγωγικού κέντρου στο Καραβοστάσι κατασκευάστηκε αποβάθρα με μεταφορική ταινία μήκους 800 μέτρων, αποθήκες (*stock piles*) χωρητικότητας 150.000 τόνων, γραφεία, τελωνείο και άλλες εγκαταστάσεις,¹⁰⁷⁸ και έγιναν επιπλέον οδικά έργα, τόσο από την εταιρεία, όσο και από την κυβέρνηση για τη διευκόλυνση διακίνησης των φορτηγών από και προς το Μιτσερό.¹⁰⁷⁹ Το οδικό πρόγραμμα της αποικίας αναθεωρήθηκε, ώστε να εξυπηρετήσει την εν λόγω ανάπτυξη και το συνολικό κόστος μόνο των οδικών έργων προϋπολογίστηκε στις £288.000 (εικ. 4.7-4.9).¹⁰⁸⁰

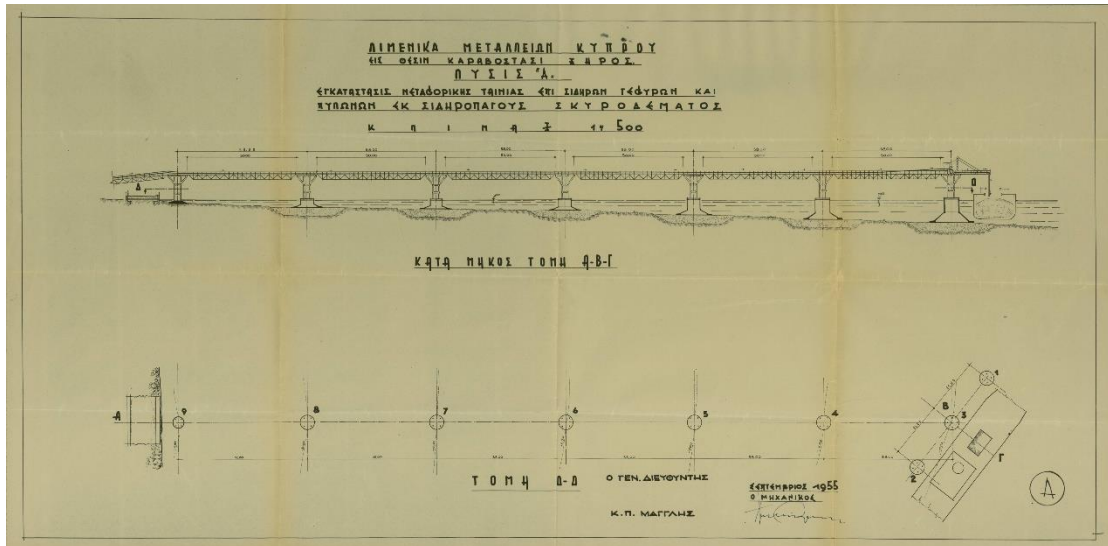
Εικ. 4.7. Άποψη των λιμενικών εγκαταστάσεων της ΕΜΕ στο Καραβοστάσι, 1960s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

¹⁰⁷⁷ Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960, 1961.

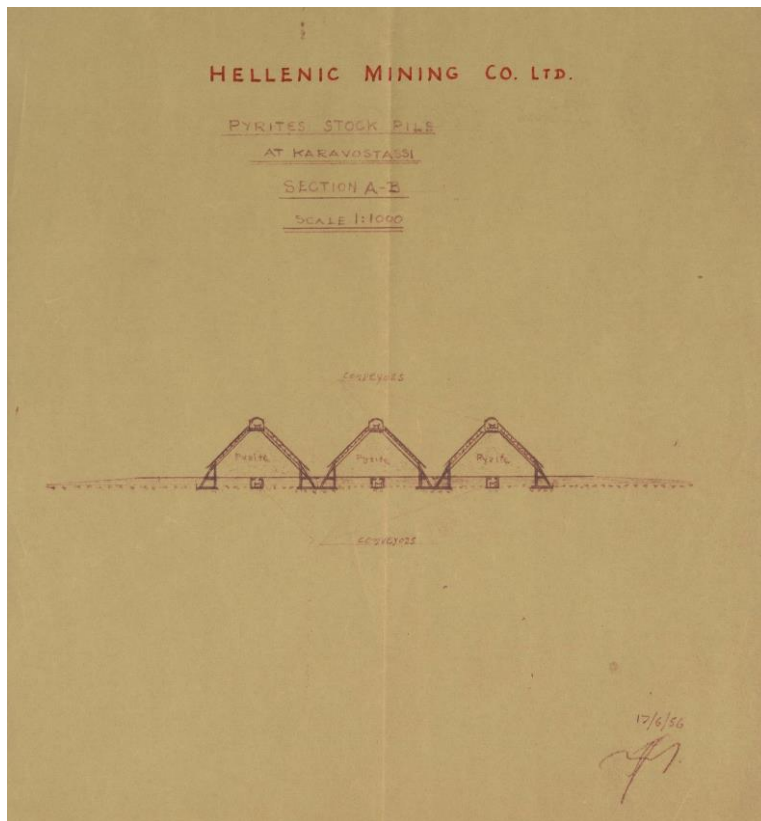
¹⁰⁷⁸ J. Chynoweth to the Commissioner Nicosia, Controller of Customs, Director of Public Works, Director of Lands and Surveys, Director of Planning and Housing, Director of Agriculture, Director of Antiquities, 3 March 1956, Κρατικό Αρχείο, SA1 1213/1956, 12; Record of the meeting held in the office of the Hon. Financial Secretary on the 6th February 1957, Κρατικό Αρχείο, SA1 1213/1956, 83-85.

¹⁰⁷⁹ Record of the meeting held in the office of the Hon. Financial Secretary on the 6th February 1957, Κρατικό Αρχείο, SA1 1213/1956, 83-85.

¹⁰⁸⁰ Ο.π.

Εικ. 4.8. Σχέδια της αποβάθρας φόρτωσης στο Καραβοστάσι, 1955 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1213/1956).

Εικ. 4.9. Σχέδιο των αποθηκών πυριτών της ΕΜΕ στο Καραβοστάσι, 1956 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1213/1956).

Οι εταιρείες που κατείχαν τα μεγάλα εξορυκτικά σύνολα της νήσου προχώρησαν για πρώτη φορά και στην κατασκευή εργοστασίων παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά, για άμεση διάθεση στην αγορά, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της μεταποιητικής βιομηχανίας.

Το Τσιμεντοποιείο της Μονής (1956) είχε δυναμική ετήσιας παραγωγής 80.000 τόνων τσιμέντου και κατά το πρώτο έτος της λειτουργίας του κάλυψε το ήμισυ σχεδόν των σχετικών

αναγκών της νήσου (εικ. 4.10).¹⁰⁸¹ Αντίστοιχα το Εργοστάσιο Γύψου και Γυψοσανίδων του Βασιλικού (1952) μπορούσε να παραγάγει ετησίως 72.000 τόνους γύψου και περί τα 2,5 εκατομμύρια τ.μ. γυψοσανίδων,¹⁰⁸² και ήταν σύμφωνα με τον τύπο της εποχής το μοναδικό του είδους του στη Μέση Ανατολή και το μεγαλύτερο παγκοσμίως πλην των αντίστοιχων της Βρετανίας και των ΗΠΑ (εικ. 4.11-4.13).¹⁰⁸³ Μόνο ο μηχανολογικός εξοπλισμός κόστισε περί τις £110.000, ενώ η γραμμή παραγωγής σχεδιάστηκε από έμπειρους μηχανικούς, οι οποίοι είχαν σχεδιάσει ανάλογα εργοστάσια στην Αγγλία και στις ΗΠΑ.¹⁰⁸⁴ Η εταιρεία θεωρούσε ότι η αναπτυσσόμενη βιομηχανία κατασκευής γυψοσανίδων, των οποίων η παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα είχε αρχίσει μόλις την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στις ΗΠΑ δεν κάλυπτε τις διεθνείς ανάγκες της οικοδομικής βιομηχανίας και ότι μέρος αυτών των αναγκών θα μπορούσε να το καλύψει η Κύπρος.¹⁰⁸⁵ Το όλο εγχείρημα ευνοούσε οικονομικά το γεγονός ότι η εταιρεία είχε ήδη αναπτύξει σημαντικό μέρος των εγκαταστάσεων που απαιτούνταν, όπως τις μεταφορικές υποδομές στο πλαίσιο της εξόρυξης μεταλλευμάτων, ενώ η νήσος διέθετε εξαιρετικής ποιότητας πετρώματα γύψου.¹⁰⁸⁶ Το μικρότερο κλίμακα εργοστάσιο αμιαντοτσιμέντου, που λειτούργησε έως το 1958 στις κτηριακές εγκαταστάσεις του θηριώδους αρτοποιείου του Αμιάντου, μεταφερόμενο μετέπειτα στην Μονή, είχε δυνατότητα ετήσιας παραγωγής 8.000 πλακών διαφόρων μεγεθών αμιαντοτσιμέντου για εγχώρια κατανάλωση.¹⁰⁸⁷

4.10. Άποψη του Τσιμεντοποιείου της Μονής, 1957 (Cyprus pictorial, 12th July 1957, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

¹⁰⁸¹ "Cyprus Cement: Local Industry with a Future," *Cyprus Pictorial* 1, no. 19, 12 July 1957.

¹⁰⁸² "£500.000 Plasterboard Plant is now open," *Cyprus Review*, July 1952: "Δημοσιογραφική Επίσκεψις εις τον εν Βασιλικώ Εργοστάσιον Γύψου και Γυψοσανίδων," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 25 Μαΐου 1952.

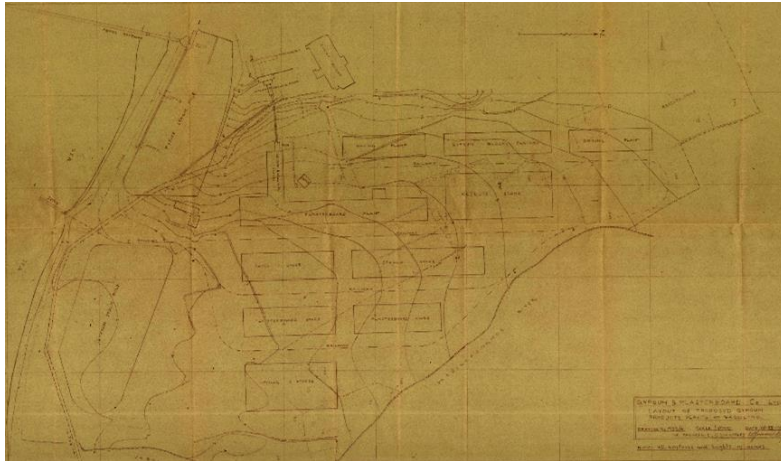
¹⁰⁸³ "£500.000 Plasterboard Plant," *Cyprus Review*, July 1952, ό.π.

¹⁰⁸⁴ C.P. Manglis, General Manager of Hellenic Company of Chemical Products and Manures, Ltd. to the Inspector of Mines, 24 May 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 1091/1937/3, 150-151.

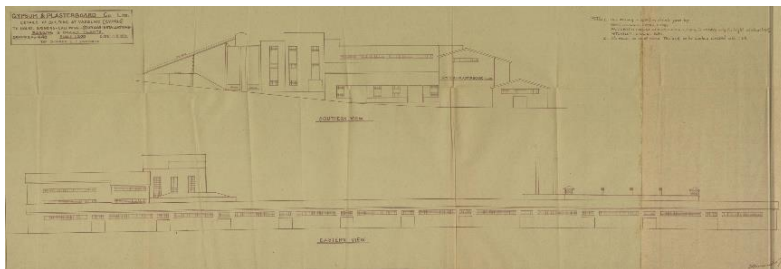
¹⁰⁸⁵ Ό.π., 150.

¹⁰⁸⁶ Ό.π., 152.

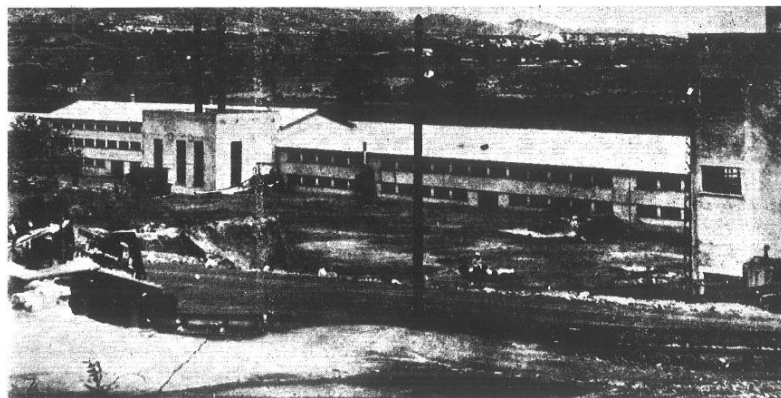
¹⁰⁸⁷ "Εις ΧΘεσινήν Συνεδρίαν του Εκτελεστικού ο Αποχωρών Κυβερνήτης ανεσκόπησε την δημοιονομικήν κατάστασιν της Νήσου," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 27 Ιανουαρίου 1954: "Ανακοίνωσις," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 31 Μαρτίου 1954: "Mining," *The Cyprus Review*, May 1955: Annual Report of the Inspector of Mines, 1958.

4.11.

4.12.

4.13

4.11-4.13. Τοπογραφικό διάγραμμα, νότια και ανατολική όψη, 1950 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1271/1950) και νοτιοδυτική άποψη του Εργοστασίου Γύψου και Γυψοσανίδων στον Βασιλικό, 1952 (Cyprus Review, July 1952, Γρ. Τύπου και Πληροφοριών).

Συνολικά ο κλάδος της μεταποίησης, ο οποίος περιελάμβανε και τις παραπάνω βιομηχανίες παραγωγής προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά, συνεχώς ενδυναμώνονταν με την ίδρυση νέων μονάδων, οι οποίες στην συντριπτική τους όμως πλειονότητα στελεχώνονταν από ελάχιστους εργάτες.¹⁰⁸⁸ Συγκεκριμένα, στην απογραφή της βιομηχανίας του 1954 (*Industrial Census 1954*), από τις 11.328 μεταποιητικές επιχειρήσεις που διέθετε η νήσος, 27 μόνο απασχολούσαν άνω των 50 ατόμων, εκ των οποίων μόλις οι 9 άνω των 100.¹⁰⁸⁹ Η συνεισφορά της μεταποίησης κατά 11% στο ΑΕΠ στο τέλος της αποικιοκρατίας ήταν από τα χαμηλότερα αντίστοιχα ποσοστά που καταγράφονταν διεθνώς.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁸ Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle*, ό.π., 94-97.

¹⁰⁸⁹ Ό.π. 97.

¹⁰⁹⁰ Οι βιομηχανικές χώρες παρουσίαζαν ποσοστά άνω του 60%, ενώ η Ελλάδα και η Τουρκία την ίδια περίοδο, 20% και 14% αντίστοιχα. Ό.π. 95, 97.

Η μεταποίηση όμως αποτελούσε πλέον ένα σημαντικό κλάδο της οικονομίας της νήσου. Σε αντιπαράβολή η ποσοστιαία συνεισφορά της γεωργίας στο ΑΕΠ και στην απασχόληση ήταν συνεχώς πτωτική.¹⁰⁹¹ Άλλοι κλάδοι της οικονομίας όπως ο τουρισμός και οι κατασκευές επίσης σημείωναν ανοδικούς δείκτες, ενώ οι πόλεις αναπτύσσονταν δυσανάλογα σε σχέση με τα αγροτικά κέντρα με το φαινόμενο της αστικοποίησης να εντείνεται συνεχώς.¹⁰⁹²

Τα έστω και λιγοστά επιπλέον μεγάλα φουγάρα που υψώθηκαν τη δεδομένη περίοδο στον κυπριακό χώρο από τις μεταποιητικές βιομηχανίες και οι επενδύσεις στον τομέα της ενέργειας, σε συνδυασμό με την αύξηση των εργαστηρίων και των βιοτεχνιών συνέβαλαν σημαντικά και με ποικίλους τρόπους στις χωρικές και κοινωνικές μεταβολές που βίωνε η αποικία. Η κατασκευή για παράδειγμα επιπλέον χαρουπόμυλων σε συνδυασμό με την αύξηση χρήσης τροχοφόρων οχημάτων μετασχημάτισαν το χάρτη του εμπορίου του χαρουπιού ενός εκ των σημαντικότερων γεωργικών προϊόντων της νήσου, διακόπτοντας τη λειτουργία πολυάριθμων προβιομηχανικών λιμανιών, από τα οποία εξαγόταν το χαρούπι.¹⁰⁹³ Η ίδρυση του τσιμεντοποιείου και των εργοστασίων προϊόντων αμιαντοσιμέντου και γύψου και γυψοσανίδων άνοιξαν νέους δρόμους στις εγχώριες κατασκευές. Το εργοστάσιο της τσέχικης υποδηματοποιίας *Bata* που κατασκευάστηκε το 1954 ενίσχυσε τη χρήση του βιομηχανοποιημένων υποδημάτων στον μέσο Κύπριο πολίτη,¹⁰⁹⁴ ενώ το εργοστάσιο της *Coca Cola* που κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο μετέφερε δυτικές πολιτισμικές συνήθειες στην καθημερινότητα. Ακόμη το 1950 η κατασκευή του πρώτου κεντρικού ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού της Αρχής Ηλεκτρισμού Κύπρου (ΑΗΚ) και η έναρξη κατασκευής παγκύπριου δικτύου ηλεκτροδότησης, έδωσε σταδιακά πρόσβαση στον ηλεκτρισμό σε όλες τις περιοχές της νήσου, οδηγώντας στο κλείσιμο 26 ιδιωτικές και δημοτικές εταιρείες που εξυπηρετούσαν περιορισμένα νοικοκυριά και επιχειρήσεις (εικ. 4.14).¹⁰⁹⁵

---

¹⁰⁹¹ Simoni Angelides, "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)," στο *The Development of the Cypriot Economy, From the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. Vassos Karageorghis και Demetrios Michaelides (Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus, 1996), 224.

¹⁰⁹² Ο.π., 221, 224.

¹⁰⁹³ Michalis Sioulas, "Industrial Heritage in Cyprus: The cases of the Carob Warehouses and Carob Mills," εισήγηση στο Workshop *3D Visualization of Nonuments, Nonuments: erased, unwanted and otherwise forgotten monuments and structures* (Nicosia: The Cyprus Institute, 7-8 May 2018).

¹⁰⁹⁴ "Made in Cyprus," *Cyprus Review*, November - December 1954.

¹⁰⁹⁵ Μιχάλης Σιούλας, "Οι πρώτες ηλεκτρικές εταιρείες στην Κύπρο κατά την περίοδο της Βρετανικής Αποικιοκρατίας," εισήγηση στο Συνέδριο: *Βιομηχανική Κληρονομιά, Αναβίωση και Βιωσιμότητα*. Διοργάνωση: Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, TICCIH, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πολυτεχνείο Κρήτης, Μουσείο Μπενάκη, (Αθήνα: 7-9 Ιουνίου 2013).

Εικ. 4.14. Ο ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός της ΑΗΚ στη Δεκέλεια, 1950s -1960s (αρχείο ΑΗΚ).

Αντίθετα οι χωρικές και κοινωνικές μεταβολές με επίκεντρο τα ορυχεία δεν ήταν το ίδιο ισχυρές την δεδομένη περίοδο. Αν και κατασκευάζονταν νέες πολυδάπανες υποδομές, αν και αυξάνονταν η παραγωγή και η κερδοφορία τους, αν και ποσοστιαία κατέρριπταν το ένα ρεκόρ μετά το άλλο στη συνεισφορά τους στις εξαγωγές, εντούτοις η μείωση του εργατικού δυναμικού σε απόλυτους και σχετικούς αριθμούς, η διασπορά τους σε περισσότερες χωρικές ενότητες, αλλά και οι σημαντικά ισχυρότερες ευρύτερες δυναμικές που αναπτύσσονταν στη νήσο (ανάπτυξη της μεταποίησης, των κατασκευών, του τουρισμού, πληθυσμιακή αύξηση, αστικοποίηση κ.α.), δεν τα καθιστούσε πλέον, όπως την περίοδο του Μεσοπολέμου, πανίσχυρους μετασχηματιστές της κυπριακής κοινωνίας.

Η Κύπρος είχε γνωρίσει πλέον εργοστάσιο που απασχολούσε έως και σχεδόν 900 εργάτες (Κουμποποιείο Λάρνακας). Ο ηλεκτροπαραγωγός σταθμός και οι δεξαμενές πετρελαίου της CMC στον Ξερό, που εξυπηρετούσαν άλλοτε τον σημαντικό σε μέγεθος οικισμό της Λεύκας και ολόκληρη την νήσο αντίστοιχα, έδιναν τη θέση τους στον ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό της ΑΗΚ στη Δεκέλεια και στις δεξαμενές πετρελαίου της *Shell* στη Λάρνακα. Ο αριθμός των εργαζομένων σε ξενοδοχειακές και παρεμφερείς δραστηριότητες υπερέβη τον αντίστοιχο στα ορυχεία,¹⁰⁹⁶ ενώ οποιαδήποτε σύγκριση του θερινού πληθυσμού του Αμιάντου με τους αντίστοιχους κύριων πόλεων της νήσου θα ήταν πλέον άτοπη. Οι οικονομικές δραστηριότητες με επίκεντρο τις πόλεις ήταν συνεχώς αυξανόμενες (εικ. 4.15, 4.16).¹⁰⁹⁷ Ο ρόλος των ορυχείων στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού της νήσου έφθινε συνεχώς.

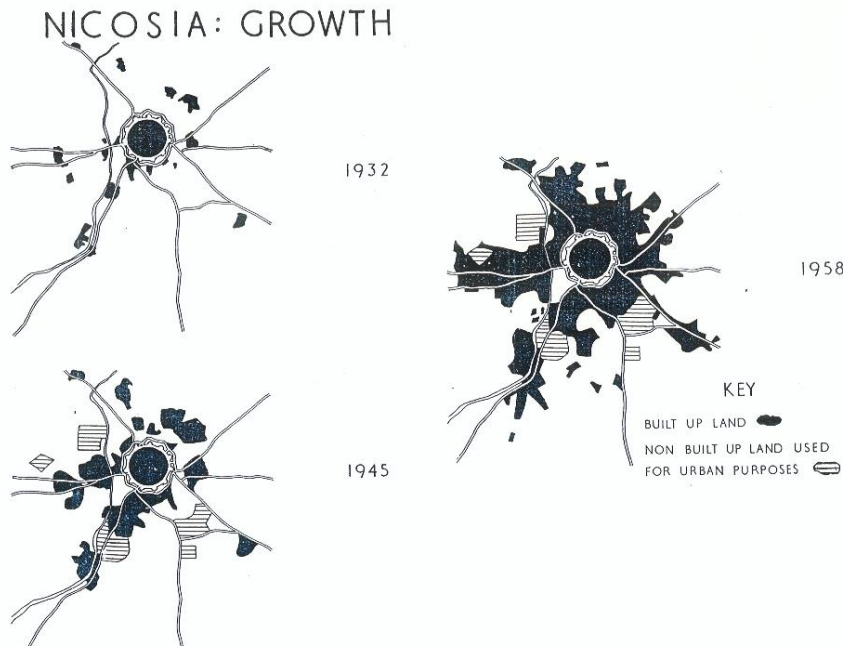
Το 1962, ο αντιπρόεδρος των ΗΠΑ, Lyndon B. Johnson, σε επίσκεψή του στην Κύπρο, κάλεσε τους Κύπριους να αναπτύξουν περαιτέρω τον τουρισμό προς αντικατάσταση της

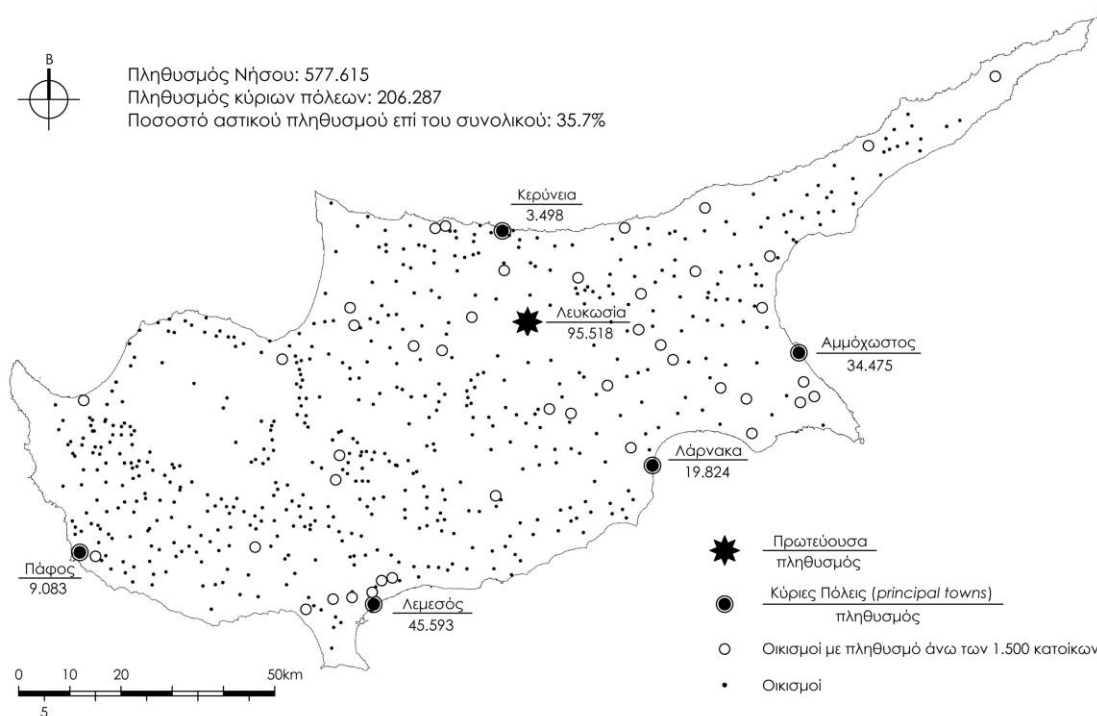
¹⁰⁹⁶ Σωτηρούλα Μουστάκα, "Το Εργατικό Κίνημα στην Κύπρο την περίοδο της Αγγλοκρατίας 1878 -1955" (Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2010), 363.

¹⁰⁹⁷ Michalis Attalides, *Social change and urbanization in Cyprus: a study of Nicosia* (Nicosia: Social Research Centre, 1981), 53.

εξορμητικής δραστηριότητας,¹⁰⁹⁸ υπονοώντας ουσιαστικά πως ο κύκλος των ορυχείων έκλινε για τη νήσο.

Εικ. 4.15. Διαγραμματικοί Χάρτες που απεικονίζουν την ανάπτυξη της Λευκωσίας κατά τα έτη 1932, 1945 και 1958 (Αθηνά Αριστοτέλους Κληρίδου και Ειρήνη Χατζησαββα Αδάμ, επιμ., *Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως, 60 χρόνια δημιουργικής πορείας, Λευκωσία: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 2011, 60*).

Εικ. 4.16. Το οικιστικό δίκτυο της νήσου και οι πληθυσμοί των κύριων πόλεων σύμφωνα με την απογραφή του 1960 (χάρτης από τον συγγραφέα).

¹⁰⁹⁸ Panagiota Pyla, "Leisure and Development Geo-economics: Architecture and Tourism Systems in the Mediterranean South" στο *Systems and the South*, επιμ. A. Dutta, I. Muzaffar, et al., *Aggregate Architectural History Collaborative* (Forthcoming, 2020).

4.4. ΕΡΓΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ: Η ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ

Η εργατική κατοικία που αποτελούσε διαχρονικά από τα πλέον ακανθώδη ζητήματα των εξορυκτικών περιοχών συγκέντρωσε σταδιακά την αυξημένη προσοχή κυβέρνησης και εταιρειών. Οι νέες εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν πρόσφεραν σαφώς ποιοτικότερη διαβίωση και οι υφιστάμενες δέχθηκαν σημαντικούς μετασχηματισμούς, ώστε να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις των εργατών.

Η πρώτη εταιρεία που προχώρησε στην υλοποίηση ολοκληρωμένου στεγαστικού προγράμματος ήταν η **ΑΕΕΧΠΑ** (μετέπειτα **ΕΜΕ**). Υπήρχε σοβαρό ζήτημα έλλειψης επαρκών και ικανοποιητικών υποδομών κατοίκησης τόσο στα ορυχεία Ασγάτας – Καλαβασού, όσο και στο αναπτυσσόμενο τη δεκαετία του 1940 εξαγωγικό κέντρο στο Βασιλικό, όπου είχαν κατασκευαστεί προπολεμικά λιγοστές μόνο κατοικίες της τυπολογίας των *barracks* για τη στέγαση εργένηδων κυρίως εργατών, χωρίς εξυπηρετήσεις λιανικού εμπορίου, αναψυχής και εκπαίδευσης (βλ. ενότητα 3.5.1).

Οι εργάτες εξαναγκάζονταν να κατοικούν κάτω από ακατάλληλες συνθήκες σε παραδοσιακούς οικισμούς, όπως για παράδειγμα στην Ασγάτα, όπου καταγραφόταν το 1945 συνωστισμός σε μονόχωρα οικήματα που δεν διέθεταν κουζίνες και χώρους υγιεινής.¹⁰⁹⁹ Στον εν λόγω οικισμό καταγραφόταν περίπτωση όπου σε δωμάτιο 15,8 τ.μ. διέμεναν 5 εργάτες, καθώς και η πρακτική χρήση ενός κρεβατιού από 2 εργάτες.¹¹⁰⁰ Η κυβέρνηση αποτιμούσε πως τα οικήματα ήταν ακατάλληλα, όχι μόνο για λόγους υγιεινής αλλά και για ηθικούς λόγους.¹¹⁰¹

Η εταιρεία από την πλευρά της ήταν πρόθυμη να δαπανήσει κεφάλαια για την κατασκευή εργατικών κατοικιών, αλλά ερχόταν αντιμέτωπη με το σοβαρό ζήτημα της έλλειψης οικοδομικών υλικών, το οποίο είχε ανακύψει εξαιτίας του πολέμου.¹¹⁰² Το 1946 επιχείρησε

---

¹⁰⁹⁹ Commissioner of Labour to the Department of Medical Officer, 18 December 1945, Κρατικό Αρχείο, MLS14/386, 125· District Medical Officer's Report (including: Table of Lodgings at Asgata Village occupied by Kalavassos Miners), 26 January 1946, Κρατικό Αρχείο, MLS14/386, 129-130.

¹¹⁰⁰ Ο.π.

¹¹⁰¹ District Medical Officer's Report, 26 January 1946, MLS14/386, ό.π., 130.

¹¹⁰² Το ζήτημα της έλλειψης υλικών αποτελούσε τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια διεθνές ζήτημα, και για αυτό το λόγο το Λονδίνο είχε καλέσει τις αποικίες να μελετήσουν τις οικοδομικές τους ανάγκες και να πειραματιστούν με τοπικά υλικά. Η Κύπρος είχε καταρτίσει πενταετές σχέδιο ανάπτυξης με κατασκευαστικά έργα υψηλής προτεραιότητας, και είχε συστήσει επιτροπή για τον καλύτερο διαμερισμό των διαθέσιμων υλικών καθώς ακόμη και η προμήθεια ξυλείας ήταν εξαιρετικά δύσκολη, μετά την υπερυλοτόμηση που είχαν δεχθεί τα δάση της νήσου για τις ανάγκες του πολέμου. Βλ. Oliver Stanley, Colonial Office, Circular Dispatch, 16 December 1943, Κρατικό Αρχείο, SA1 613/1943, 17-17A· Colonial Secretary to the Director of PWD, 1 June 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 613/1943, 44· R.H. Macartney to the Director of PWD, 31 March 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1 705/1944, 1-3· Controller of Supplies to MESCO, Draft, 5 June 1944, Κρατικό Αρχείο, SA1

ανεπιτυχώς να εξαγοράσει κενές στρατιωτικές υποδομές,¹¹⁰³ και το 1947 κατάφερε να εξασφαλίσει τα αναγκαία οικοδομικά υλικά, θέτοντας σε εφαρμογή διαδοχικά προγράμματα κατασκευής εργατικών κατοικιών στην περιοχή των ορυχείων και στο Βασιλικό, δημιουργώντας δυο κοινότητες του τύπου των *company villages* που πρόσφεραν κατοίκηση σε οικογένειες και ελεύθερους εργάτες.¹¹⁰⁴

Στην περιοχή των ορυχείων το οικοδομικό πρόγραμμα αναπτύχθηκε στη θέση Πλατειές, όπου υφίστατο το συγκρότημα κατοικιών που διέμεναν κυρίως ελεύθεροι εργάτες. Στις Πλατειές κατασκευάστηκαν σε ορθοκανονική διάταξη με άνετες μεταξύ τους αποστάσεις, εννέα λιθόκτιστα κτήρια των τεσσάρων κατοικιών, σχολείο, καθώς και καντίνα, η οποία περιελάμβανε καφενείο (εικ. 4.17-4.19).¹¹⁰⁵ Η κάθε κατοικία στον αρχικό σχεδιασμό διέθετε ένα δωμάτιο ωφέλιμου εμβαδού ~23,71 τ.μ., κουζίνα, ημιυπαιθριο χώρο, και σε ανεξάρτητο πρόσκισμα τουαλέτα, πλυσταριό και κοτέτσι. Αρκετές από τις εν λόγω τετραπλοκατοικίες σε σύντομο χρονικό διάστημα μετασχηματίστηκαν σε διπλοκατοικίες, προσφέροντας σε πολυμελείς οικογένειες δυο κύρια δωμάτια με μεγαλύτερες κουζίνες και περισσότερους βοηθητικούς χώρους (εικ. 4.20-4.25).¹¹⁰⁶

705/1944, 21-24: Governor to Secretary of State for the Colonies, 11 October 1946, Κρατικό Αρχείο, SA1 1111/1945/1, 21-24.

¹¹⁰³ Επρόκειτο για στρατιωτικές εγκαταστάσεις στην περιοχή του Ζυγίου, που απείχε 2,5 περίπου χλμ. από το Βασιλικό. Η εταιρεία προγραμμάτιζε είτε την *in situ* χρήση τους, είτε την αποσυναρμολόγηση και επανασυναρμολόγησή τους σε άλλες περιοχές. Βλ. Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 2 March 1946, Κρατικό Αρχείο, MLS14/386, 132: Colonial Secretary to the Commissioner of Labour, 7 March 1946, Κρατικό Αρχείο, MLS14/386, 133.

¹¹⁰⁴ Annual Report of the Inspector of Mines, 1947, 1948, 1949.

¹¹⁰⁵ Οι διαθέσιμες αρχειακές πηγές δεν αναφέρονται στο πλήθος και την τυπολογία των κατοικιών που κατασκευάστηκαν τη δεδομένη περίοδο, αλλά ούτε και στα υπόλοιπα κτήρια που τις υποστήριζαν (σχολείο και καντίνα). Η αναγνώριση της εν λόγω κατασκευαστικής φάσης έχει προκύψει από έγγραφο του 1946 που τεκμηριώνει την προπολεμική κατασκευαστική φάση στην οποία δεν περιλαμβάνονταν τα υπό αναφορά κτήρια, από έγγραφο του 1949 το οποίο παρέχει ορισμένες πληροφορίες για τις νέες κατοικίες, από αεροφωτογραφία του 1957 που εικονίζει τον οικισμό, από *in situ* έρευνα και από προφορική μαρτυρία. Βλ. District Medical Officer's Report, 26 January 1946, MLS14/386, ό.π., 130: ΠΕΟ, Παρατηρήσεις πάνω στην Έκθεση του Τεχνικού Βοηθού στην Υπό-Επιτροπή του Ε.Σ.Σ. [Εργατικού Συμβουλευτικού Σώματος] που μελέτησε το πρόβλημα της Στέγης στις Βιομηχανικές Περιοχές, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.: Γιώργος Ταλιαδώρος, προφορική μαρτυρία (Λεμεσός: 20 Νοεμβρίου 2017): Αεροφωτογραφία, 30/08/074, August 1957, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

¹¹⁰⁶ Τα κτήρια των κατοικιών διασώζονται ως διπλοκατοικίες, αλλά διακρίνονται σε αυτά ίχνη της πρώτης τους κατασκευαστικής φάσης, τα οποία μαρτυρούν πως είχαν κατασκευαστεί ως τετραπλοκατοικίες. Έγγραφο του 1949 που παρέχει σχετικές πληροφορίες καταδεικνύει πως ο μετασχηματισμός των κτηρίων σε διπλοκατοικίες για την καλύτερη στέγαση των οικογενειών αποτελούσε ήδη τον κανόνα. Ο Γιώργος Ταλιαδώρος, που κατοίκησε στις εν λόγω κατοικίες σε προφορική μαρτυρία ανέφερε σχετικά: "Το 1947 μετακομίσαμε στα σπιτάκια, στα οποία είχαμε ένα δωμάτιο, μια κουζινίτσα.... το 1952 που είχαν αυξηθεί τα μέλη της οικογένειας και είχαμε μεγαλώσει, η εταιρεία μας έδωσε και δεύτερο δωμάτιο.... Είχαμε ένα στο βορρά και ένα στο νότο... Θυμάμαι πως άνοιξαν ανάμεσα πόρτα και τα ένωσαν." Βλ. Γιώργος Ταλιαδώρος, προφορική μαρτυρία, ό.π.: ΠΕΟ, Παρατηρήσεις πάνω στην Έκθεση του Τεχνικού Βοηθού, 3 Φεβρουαρίου 1949, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.

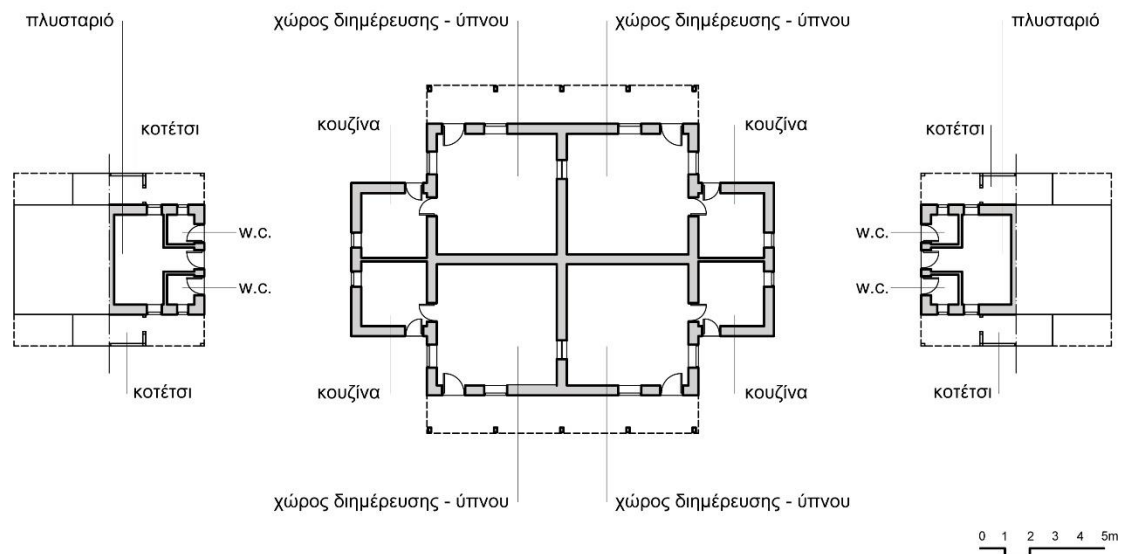
Εικ. 4.17. Ο οικισμός στις Πλατείες της ΕΜΕ όπως διακρίνεται σε απόσπασμα αεροφωτογραφίας του 1957 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

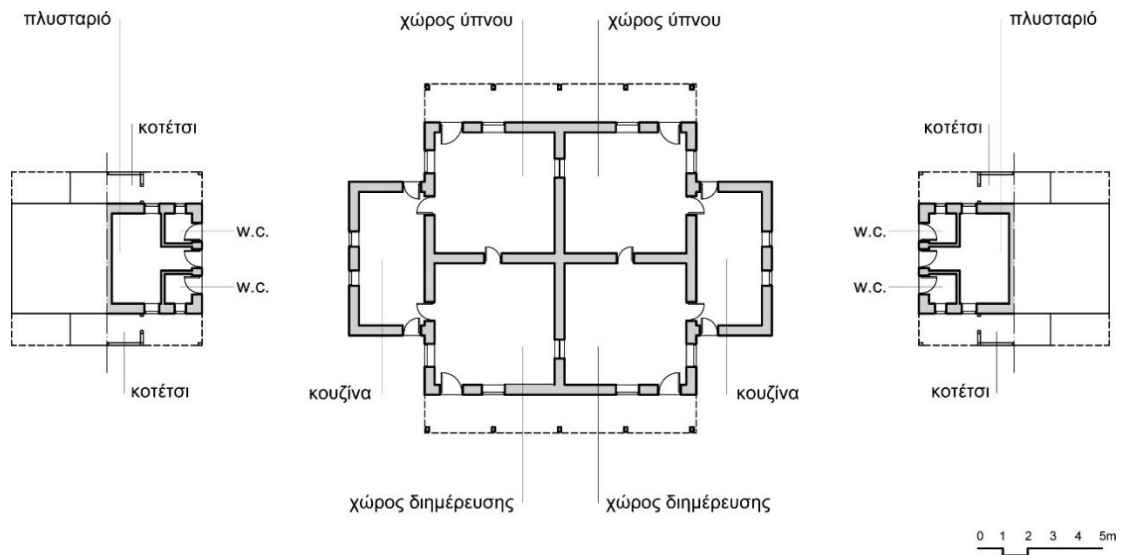
Εικ. 4.18. Το σχολείο του οικισμού των Πλατειών της ΕΜΕ, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

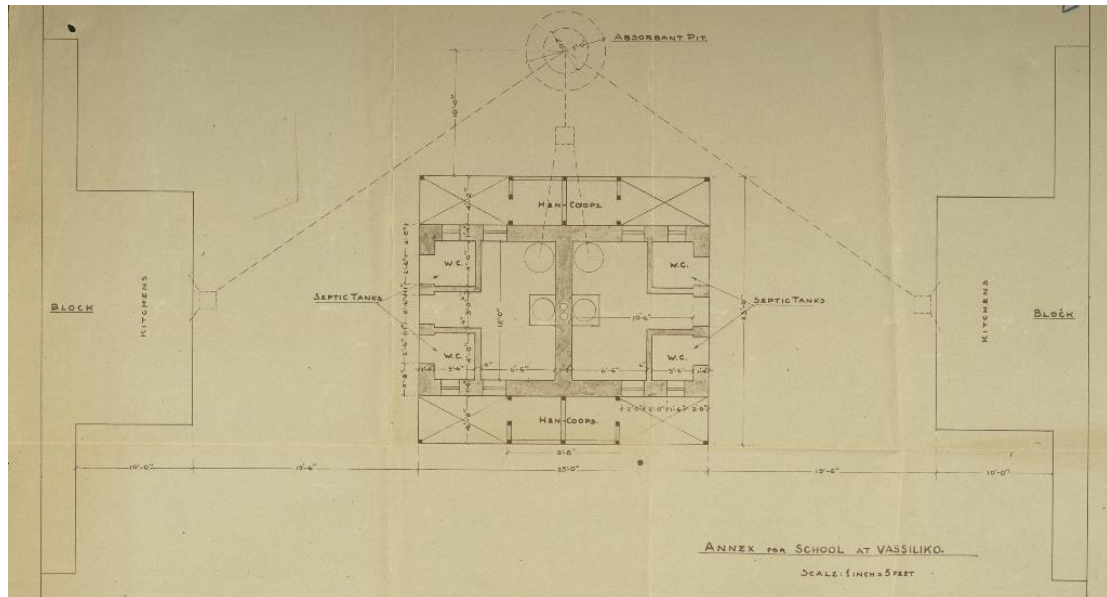
Εικ. 4.19. Η καντίνα του οικισμού των Πλατειών της ΕΜΕ, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

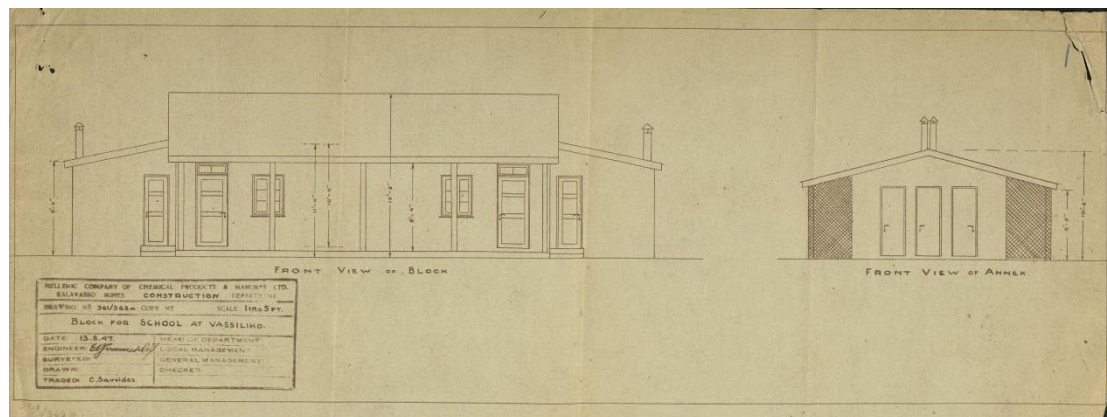
Εικ. 4.20. Κάτοψη του τυπικού κτηρίου των τεσσάρων κατοικιών και των βοηθητικών κτηρίων τουαλετών, πλυσταριών και κοτετσιών του οικισμού των Πλατειών της ΕΜΕ (σχέδιο από τον συγγραφέα).

Εικ. 4.21. Κάτοψη του τυπικού κτηρίου των τεσσάρων κατοικιών και των βοηθητικών του κτηρίων του οικισμού των Πλατειών της ΕΜΕ μετά το μετασχηματισμό του σε κτήριο δυο κατοικιών (σχέδιο από τον συγγραφέα).

Εικ. 4.22. Κάτοψη βοηθητικού κτηρίου τουαλετών, πλασταριών και κοτετσιών που εξυπηρετούσε τέσσερις κατοικίες στον οικισμό Πλατειές της ΕΜΕ, 1947 (Κρατικό Αρχείο, Ε1/357).

Εικ. 4.23. Όψεις τυπικού κτηρίου κατοικιών και βοηθητικού κτηρίου τουαλετών, πλασταριών και κοτετσιών που εξυπηρετούσε τέσσερις κατοικίες στον οικισμό Πλατειές της ΕΜΕ, 1947 (Κρατικό Αρχείο, Ε1/357).

Εικ. 4.24. Τυπικό κτήριο δύο έως και τεσσάρων κατοικιών στον οικισμό Πλατειές της ΕΜΕ, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.25. Τυπικό βοηθητικό κτήριο τουαλετών, πλυσταριών και κοτετσιών που εξυπηρετούσε δύο έως και τέσσερις κατοικίες στον οικισμό Πλατειές της ΕΜΕ, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Οι κατοικίες που προσφέρθηκαν, ακόμη και στην αρχική τους μορφή του ενός κύριου δωματίου, ήταν οι καλύτερες που είχαν κατασκευαστεί έως τότε για την τάξη των απλών εργατών, καθώς πρόσφεραν σαφώς μεγαλύτερα εμβαδά σε σχέση με το παρελθόν, διακριτούς χώρους για την ετοιμασία του φαγητού, χώρους υγιεινής, κοτέτσια καθώς και εγκαταστάσεις ύδρευσης και ηλεκτρισμού.¹¹⁰⁷ Μετά το μετασχηματισμό τους σε διπλοκατοικίες πρόσφεραν συνολικά ~70 τ.μ. (750 τ. πόδια) κλειστών χώρων διαβίωσης. Το υψηλότερο επίπεδό τους, συγκριτικά με τις κατοικίες που προσφέρονταν σε άλλες εξορυκτικές περιοχές, είχε αναγνωριστεί από την κυβέρνηση, ενώ και ο διάσημος πολεοδόμος Sir Patrick Abercrombie, ο οποίος επισκέφθηκε τον οικισμό το 1947, κατά τη δραστηριοποίησή του στην Κύπρο, για τη μελέτη άλλων περιοχών, επιδοκίμασε τις συνθήκες κατοίκησης στην περιοχή.¹¹⁰⁸

Στο Βασιλικό υιοθετήθηκε η ίδια τυπική μονάδα κατοικίας για τις οικογένειες και για τους ελεύθερους εργάτες κατασκευάστηκαν *barracks*, με πιο άνετους χώρους και με περισσότερες υπηρεσίες από ό,τι στο παρελθόν.¹¹⁰⁹ Ο οικισμός, το νέο *company village* που ουσιαστικά σχηματοποιήθηκε τη δεδομένη περίοδο, ακολούθησε ρυμοτομικό σχέδιο, το οποίο προέβλεπε πιθανές μελλοντικές επεκτάσεις. Για τις ανάγκες του οικισμού η εταιρεία κατασκεύασε επίσης καντίνα, καφενείο, σχολείο, καθώς και υπαίθριο κινηματογράφο.

Οι κατοικίες, τα κτήρια που εξυπηρετούσαν το εμπόριο, την αναψυχή και την εκπαίδευση και οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις στις οποίες προστέθηκε μετέπειτα και το εργοστάσιο γύψου και γυψοσανίδων χωροθετήθηκαν σε ζώνες σε ένα ενιαίο πολεοδομικό σύνολο, το οποίο

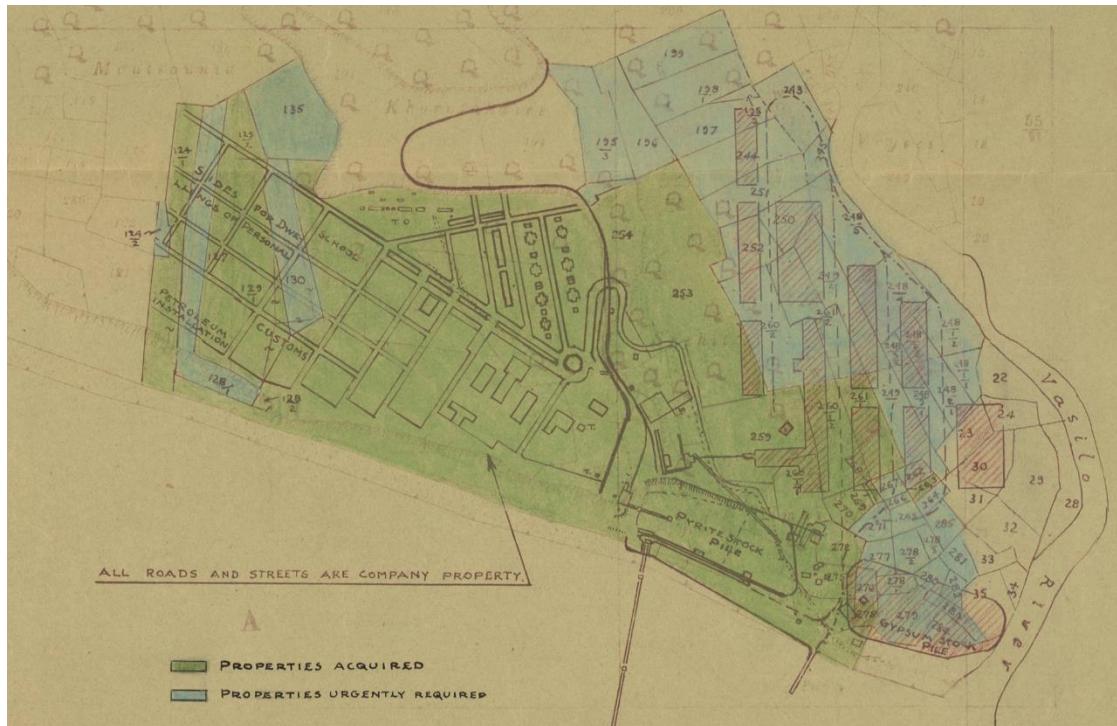
---

¹¹⁰⁷ ΠΕΟ, Παρατηρήσεις πάνω στην Έκθεση του Τεχνικού Βοηθού, 3 Φεβρουαρίου 1949, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.

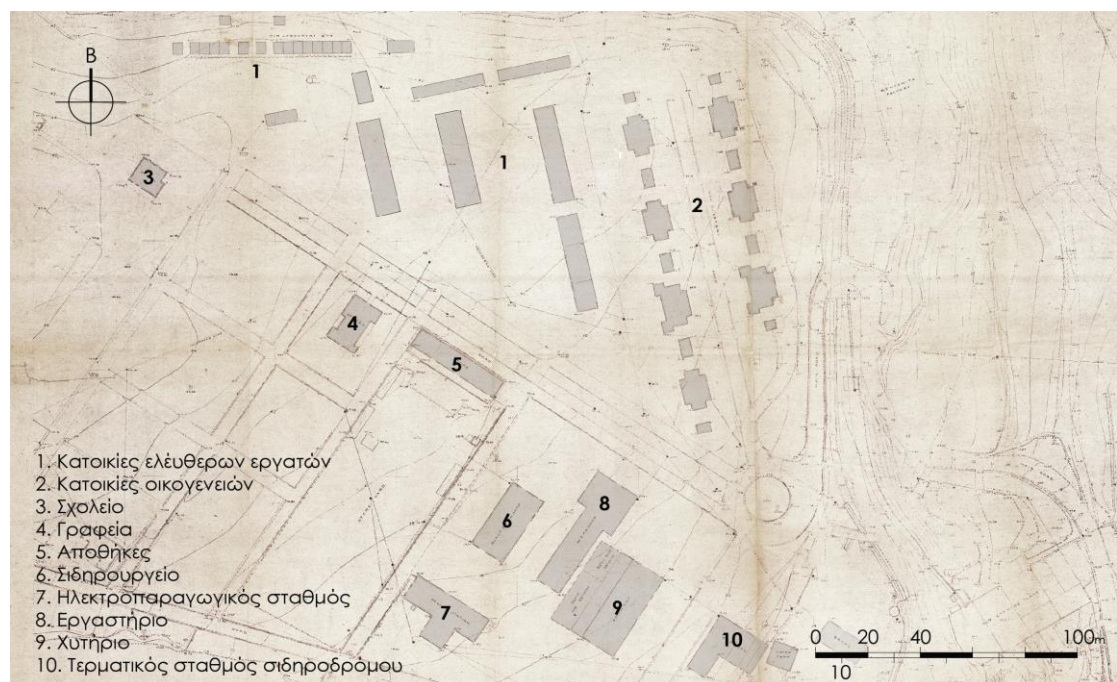
¹¹⁰⁸ C.P. Manglis to the Inspector of Mines, 18 March 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 558/1947, 1.

¹¹⁰⁹ Αεροφωτογραφία του 1957 της περιοχής και διαθέσιμα τοπογραφικά σχέδια καταδεικνύουν πως στο Βασιλικό κατασκευάστηκαν οι ίδιοι τύποι κατοικιών με τις Πλατειές. Η ανάπτυξη άλλωστε των δυο περιοχών συντελούνταν στους ίδιους χρόνους. Βλ. Αεροφωτογραφία 30/14/144, September 1957, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας: Τοπογραφικά Σχέδια LV/36, Κρατικό Αρχείο, SA1 1271/1959.

οργανώθηκε σε δυο διαφορετικής κατεύθυνσης συστήματα ορθοκανονικών χαράξεων (εικ. 4.26-4.29). Η χρήση των δυο συστημάτων χαράξεων και ο παράλληλος σχεδιασμός βουλεβάρτου και κυκλικού κόμβου υποστήριζαν τις προσπάθειες για την αναβάθμιση των συνθηκών κατοίκησης, συνθέτοντας ένα πολεοδομικό σύνολο με επιρροές από τις κηπουπόλεις, το οποίο πρόσφερε χωρικές ποικιλίες και ποιότητες.

Εικ. 4.26. Τοπογραφικό σχέδιο του Βασιλικού, στο οποίο εικονίζονταν με πράσινο χρώμα οι εκτάσεις που κατείχε η ΕΜΕ, με μπλε οι επιπλέον εκτάσεις που χρειαζόνταν και με κόκκινη διαγράμμιση οι μελλοντικές εγκαταστάσεις του εργοστασίου γύψου και γυψοσανίδων, 1950 (Κρατικό Αρχείο, SA1 1271/1950).

Εικ. 4.27.* Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής κατοικίας και των εργαστηρίων της ΕΜΕ στο Βασιλικό, άγνωστης χρονολογίας (Αρχείο ΕΜΕ).

Εικ. 4.28. Οι εγκαταστάσεις της ΕΜΕ στο Βασιλικό όπως αποτυπώθηκαν σε αεροφωτογραφία του 1957 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Εικ. 4.29. Ο ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός, το χυτήριο και ο τερματικός σταθμός του σιδηροδρόμου της ΕΜΕ στο Βασιλικό, 2011 (συλλογή συγγραφέα).

Τόσο στις Πλατειές όσο και στο Βασιλικό, στα λιθόκτιστα κτήρια που λειτουργήσαν ως τετραπλοκατοικίες ή διπλοκατοικίες διέμεναν και επιστάτες, που ήταν είτε Κύπριοι είτε Ελλαδίτες.¹¹¹⁰ Στις κατοικίες με ένα κύριο δωμάτιο διέμεναν οι ελεύθεροι επιστάτες και στις αντίστοιχες με δυο, οι οικογένειες των επιστατών.¹¹¹¹

Στην περιοχή των ορυχείων Μιτσερού – Αγροκηπιάς που αναπτύχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1950, η εταιρεία ανέπτυξε επίσης οικιστικά προγράμματα, τα οποία δεν ολοκληρώθηκαν στο σύνολό τους. Για τους απλούς εργάτες, το μόνο πρόγραμμα που υλοποιήθηκε, αφορούσε αποκλειστικά την κατηγορία των ελεύθερων εργατών και υλοποιήθηκε με την μετατροπή του ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού της εταιρείας σε περίπου

---

¹¹¹⁰ Δημήτρης Τρεμούρης, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 10 Δεκεμβρίου 2015): Κωνσταντίνος Ταλιαδώρος, προφορική μαρτυρία (Λεμεσός: 20 Νοεμβρίου 2017): Γιώργος Ταλιαδώρος, προφορική μαρτυρία, ό.π.

¹¹¹¹ Ό.π.

15 - 20 κατοικίες δωμάτια με κοινές κουζίνες και χώρους υγιεινής.¹¹¹² Το δεύτερο και μεγαλύτερο πρόγραμμα για την στέγαση εργατών έμεινε ημιτελές, αφενός εξαιτίας της ραγδαίας πτώσης του εργατικού δυναμικού που παρατηρήθηκε από το 1957 και έπειτα και αφετέρου εξαιτίας της απόφασης της εταιρείας για τη μεταφορά εργατών από και προς τις κοινότητες της ευρύτερης περιοχής, με τακτικά δρομολόγια λεωφορείων.¹¹¹³

Στην περιοχή το μεγαλύτερο οικιστικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε, ικανοποίησε τις αυξημένες ανάγκες στέγασης μέσω και διευθυντικών στελεχών των ορυχείων και των μεταλλουργικών εγκαταστάσεων.¹¹¹⁴ Το πρόγραμμα αφορούσε 17 ανεξάρτητες κατοικίες χωρίς την κατασκευή κτηρίων εμπορίου ή αναψυχής, καθώς η συνοικία που σχηματοποιήθηκε, χωροθετήθηκε σε εγγύτητα με τις κοινότητες του Μιτσερού και της Αγροκηπιάς. Οι κατοικίες κατασκευάστηκαν σε άνετα οικοπέδα των 600 τ.μ. και διέθεταν ημιυπαίθριο χώρο στην είσοδο, χωλ, χώρο διημέρευσης, 2 δωμάτια, λουτρό και κουζίνα και ορισμένες σε ανεξάρτητα προσκίσματα χώρο στάθμευσης, αποθήκη και πλυσταριό. Εξαιρεση αποτελούσε η κατοικία του διευθυντή της εξορυκτικής περιοχής, η οποία χωροθετήθηκε σε σχετική απόσταση από τις υπόλοιπες κατοικίες διαθέτοντας περισσότερες ανέσεις (εικ. 4.30, 4.31). Οι κατοικίες κατασκευάστηκαν με τοιχοποιίες από γυψότουβλα

---

¹¹¹² Οι Kylie Seretis και Lita Diakoroulos αναφέρουν πως το συγκεκριμένο κτήριο κατασκευάστηκε την δεδομένη εποχή και εξ' αρχής για την στέγαση των εργένηδων εργατών. Η εξ αρχής κατασκευή του κτηρίου για την στέγαση εργένηδων εργατών θα δημιουργούσε ερωτηματικά καθώς αναπτύσσονταν σε δυο ορόφους και δεν προσομοίαζε με καμία άλλη τυπολογία αντίστοιχων εργατικών κατοικιών στο νησί. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, το εν λόγω λιθόκτιστο κτήριο που βρισκόταν σε άμεση εγγύτητα με το εργοστάσιο χρυσού κατασκευάστηκε τη δεκαετία του 1930, αποτελώντας τον ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό. Μετά την μεταφορά του ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού στο Βασιλικό το 1940 έμεινε κενό, και μόνο τη δεκαετία του 1950 επαναχρησιμοποιήθηκε με την κατασκευή μεταξύ άλλων ενδιάμεσου πατώματος. Το κτήριο των κατοικιών ονομάστηκε αρχικά από τους εργάτες "Ηλεκτρική" και μετέπειτα "Σεϋχέλλες." Το προσωνύμιο "Σεϋχέλλες" αποδόθηκε μετά την εξορία του Μακαρίου στις Σεϋχέλλες από τους εργάτες αισθανόμενοι πως ζούσαν εξόριστοι από τα χωριά τους. Βλ. Kylie Seretis και Lita Diakoroulos, "SIA 5: Mitsero Village" στο *The Sydney Cyprus Survey Project: Social Approaches to Regional Archeological Survey*, επιμ. Michael Given και A. Bernard Knapp (Los Angeles: University of California, 2003), 115· Αριστοτέλης Σταύρου, προφορική μαρτυρία (Μιτσερό: 30 Οκτωβρίου 2015)· Γιώργος Μεσαρίτης, προφορική μαρτυρία (Μιτσερό: 9 Οκτωβρίου 2015).

¹¹¹³ Η εταιρεία περί το 1954 καθιέρωσε τέσσερα δρομολόγια λεωφορείων που συνδέσαν τη εξορυκτική περιοχή: α. με τις ημιορεινές κοινότητες της επαρχίας Λευκωσίας (Κλήρου, Φαρμακάς, Μαλούντα, Καλό Χωριο κ.α.), β. με την περιοχή της Πιτσιλιάς (Άλωνα, Πλατανιστάσα, Πολύστυπο, Αληθινού, Ασκά, Φτερικάι κ.α.), γ. με την περιοχή της Μόρφου (Καπούτι, Αρκάκι, Ορούντα, Περιστερώννα κ.α.) και δ. με την ενότητα των κοινοτήτων Λαγουδερά, Σαράντι, Ξυλιάτου και Αγ. Μαρίνα Ξυλιάτου. Τα δρομολόγια εκτελούνταν 3 φορές ανά ημέρα, μια για κάθε βάρδια εργασίας με λεωφορεία χωρητικότητας 35-40 ατόμων. Βλ. Αριστοτέλης Σταύρου, προφορική μαρτυρία, ό.π., και Γιώργος Μεσαρίτης, προφορική μαρτυρία, ό.π., Την εγκατάλειψη αυτού του προγράμματος λόγω των μεταφορών επισημαίνει και ο Michael Given. Βλ. Michael Given, "Mining Landscapes and Colonial Rule in Early-Twentieth-Century Cyprus," *Historical Archaeology* 39, *Landscapes of Industrial Labor*, no. 3 (2005): 54.

¹¹¹⁴ Επρόκειτο κυρίως για οικογένειες Ελλαδιτών υπαλλήλων, με προϋπηρεσία σε εξορυκτικές επιχειρήσεις της ΑΕΕΧΠΛ στην Ελλάδα. Αριστοτέλης Σταύρου, προφορική μαρτυρία, ό.π.

παραγωγής της εταιρείας και στέγες μεταλλικού φέροντος οργανισμού με επικάλυψη φύλλων αμιαντοσιμέντου.

Εικ. 4.30. Η συνοικία των μέσων και ανώτερων στελεχών της ΕΜΕ ανεπτυγμένη εκατέρωθεν του οδικού άξονα Μιτσερού – Αγροκηπιάς, όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1957. Η κατοικία που ξεχωρίζει βορειοδυτικά παραχωρούνταν στον τοπικό διευθυντή (Γμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Εικ. 4.31. Τυπική κατοικία της συνοικίας μέσων και ανώτερων στελεχών της ΕΜΕ στον οδικό άξονα Μιτσερού – Αγροκηπιάς, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Τόσο το ημιτελές οικιστικό πρόγραμμα των απλών εργατών, όσο και το υλοποιημένο του ανώτερου προσωπικού χωροθετήθηκαν στον οδικό άξονα που συνέδεε το Μιτσερό με την Αγροκηπιά εξυπηρετώντας την εύκολη πρόσβαση εργατών, μέσων και ανώτερων υπαλλήλων, στις δυο κοινότητες, στα ορυχεία και στο ευρύτερο οικιστικό δίκτυο της περιοχής.¹¹¹⁵ Ο διαχωρισμός των οικιστικών προγραμμάτων σε επιμέρους ενότητες ικανοποιούσε λογικές ταξικού διαχωρισμού, οι οποίες όμως δεν αποτελούσαν προτεραιότητα της εταιρείας, αλλά ούτε και αναγκαία συνθήκη για τη στέγαση του μέσου και ανώτερου προσωπικού. Το προσωπικό της εταιρείας πριν από την δημιουργία οικιστικών προγραμμάτων διέμενε εντός του Μιτσερού, ενώ και στις υπόλοιπες μεταλλευτικές μισθώσεις

---

¹¹¹⁵ Σύμφωνα με τον Michael Given η επιλογή της χωροθέτησης των κατοικιών στον εν λόγω άξονα σχετίζονταν με ζητήματα ελέγχου και με χωρικούς συμβολισμούς. Βλ. Given, "Mining Landscapes and Colonial Rule," ό.π., 53-54.

διέμενε στις ίδιες περιοχές με τους απλούς εργάτες. Επίσης μοιράζονταν σε όλες τις περιπτώσεις τις ίδιες εξυπηρετήσεις κατοίκησης, συμπεριλαμβανόμενων των σχολείων.

Στην περίπτωση της *company town* - δικτύου της **CMC** δεν κατασκευάστηκε σημαντικός αριθμός νέων κατοικιών, καθώς τα κατασκευαστικά προγράμματα που είχαν υλοποιηθεί την περίοδο του Μεσοπολέμου μπορούσαν να ικανοποιήσουν το σαφώς μειωμένο εργατικό δυναμικό της περιόδου. Η εταιρεία υποχρεώθηκε κυρίως να αναβαθμίσει τις υφιστάμενες εργατικές κατοικίες, οι οποίες θεωρούνταν κατά γενική ομολογία πλέον ακατάλληλες και δευτερευόντως να κατασκευάσει νέες.

Πριν η εταιρεία υλοποιήσει τα οικιστικά προγράμματα, στα πλινθόκτιστα κτήρια των κατοικιών της Σκουριώτισσας και του Μαυροβούνιου που διέθεταν από 2 δωμάτια των ~10 ή των ~13 τ.μ. (βλ. ενότητα 3.5.1) συνέχισαν να διαμένουν οικογένειες των 2 έως και 6 ατόμων χωρίς ιδιωτικούς χώρους υγιεινής και κουζίνες.¹¹¹⁶ Το φαινόμενο της χρήσης των παραπάνω κτηρίων και από δυο οικογένειες (μία σε κάθε δωμάτιο) ειδικά στην περίπτωση του Μαυροβούνιου δεν είχε καθολικά εξαλειφθεί.¹¹¹⁷ Επίσης στο Μαυροβούνι σε κτήρια της τυπολογίας των *barracks* κατοικούσαν κατ' εντολήν της εταιρείας σε δωμάτια των ~10 τ.μ. υποχρεωτικά 3 εργάτες, ενώ σε αντίστοιχα δωμάτια στην περίπτωση του Ξερού διέμεναν αρκετές πολυμελείς οικογένειες.¹¹¹⁸ Στον Ξερό σε άλλους τύπους μονόχρωμων κατοικιών των 18 τ.μ. παρατηρούνταν η διαμονή έως και 7 ατόμων ή σε τύπους κατοικιών που διέθεταν ένα δωμάτιο των 9 τ.μ. και μικρή κουζίνα η διαμονή 4 ατόμων.¹¹¹⁹

Οι πλινθόκτιστες κατοικίες του Μαυροβούνιου δεν έφεραν εσωτερικά γύψωμα, επιδεινώνοντας τις άσχημες συνθήκες υγιεινής, ενώ τα *barracks* που ήταν κατασκευασμένα από ξύλινο φέροντα οργανισμό και πτυχωτές λαμαρίνες ήταν ακόμη σε χρήση.¹¹²⁰ Οι κατοικίες δεν διέθεταν ακόμη παροχή νερού, οι κοινές τουαλέτες συνέχιζαν να αναδίδουν

---

¹¹¹⁶ ΠΕΟ, Παρατηρήσεις πάνω στην Έκθεση του Τεχνικού Βοηθού, 3ης Φεβρουαρίου 1949, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.: Συντεχνία Εργατών Κ.Μ.Ε. προς Πρόεδρο και λοιπά μέλη του Εργατικού Συμβουλίου, 24 Σεπτεμβρίου 1948, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα.

¹¹¹⁷ ΠΕΟ, Παρατηρήσεις πάνω στην Έκθεση του Τεχνικού Βοηθού, 3 Φεβρουαρίου 1949, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.

¹¹¹⁸ Συντεχνία Εργατών Κ.Μ.Ε. προς Πρόεδρο Εργατικού Συμβουλίου, 24 Σεπτεμβρίου 1948, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.: Χριστόδουλος Θεοδώρου, προφορική μαρτυρία (Κοράκου: 1 Φεβρουαρίου 2019). Ο κ. Χριστόδουλος Θεοδώρου, ο οποίος διέμενε στο Μαυροβούνι την περίοδο 1947-49 ανέφερε χαρακτηριστικά: "Μηνισκαμε σε μια καμαρούα...δηλώναμε ψεύτικα πως ήμασταν τρεις, ενώ μέναμε θκιο (2).η εταιρεία ήθελε τρεις σε κάθε δωμάτιο... τα αποχωρητήρια έξω, 6-7 μέτρα μακριά ήταν λάκκοι... μαγειρεύαμε έξω με την νησικά και τα ξύλα."

¹¹¹⁹ Commissioner of Labour to the Commissioner Nicosia and Kyrenia (confidential), 27 July 1949, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 2-3.

¹¹²⁰ Ό.π.: Συντεχνία Εργατών Κ.Μ.Ε. προς Πρόεδρο Εργατικού Συμβουλίου, 24 Σεπτεμβρίου 1948, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.

δυσοσμία, στο Μαυροβούνι δεν υπήρχε σύστημα αποχέτευσης, ενώ στο οδικό δίκτυο τόσο στον Ξερό, όσο και στο Μαυροβούνι ήταν συνήθης η παρουσία λιμναζόντων νερών.¹¹²¹

Στις παραπάνω άσχημες συνθήκες διαβίωσης άρχισε να δίνεται τέλος μόλις στα τέλη του 1949, στο πλαίσιο ενός εκτεταμένου και πολυδάπανου έργου αναβάθμισης των κατοικιών που ολοκληρώθηκε το 1953.¹¹²² Το έργο περιλάμβανε την κατεδάφιση όλων των κτηρίων που ήταν κατασκευασμένα με ξύλινα πλαίσια και πτυχωτές λαμαρίνες, την κατασκευή νέων στη θέση τους και την πραγματοποίηση εκτεταμένων επισκευών και προσθηκών στα πλινθόκτιστα κτήρια.¹¹²³ Στην περίπτωση της Σκουριώτισσας η συντριπτική πλειονότητα των κατοικιών κατεδαφίστηκε, καθώς το ορυχείο είχε σταματήσει να λειτουργεί (εικ. 4.32).¹¹²⁴

Εικ. 4.32. Οι λιγοστές εργατικές κατοικίες που διατηρήθηκαν στη Σκουριώτισσα μετά το πρόγραμμα αναβάθμισης των κατοικιών της περιόδου 1949-1953, όπως αποτυπώθηκαν σε αεροφωτογραφία του 1957 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Με τις επεμβάσεις αυτές το τυπικό κτήριο της δίχωρης ή δίδυμης μονόχωρης κατοικίας, που αποτελούσε τον κύριο τύπο κατοίκησης των οικογενειών σε Μαυροβούνι και Σκουριώτισσα, έγινε καθολικά δίχωρη κατοικία και επεκτάθηκε προς την πλευρά του ημιυπαίθριου χώρου με την προσθήκη κουζίνας. Επίσης προστέθηκαν εξωτερικές τουαλέτες, ξεχωριστές για κάθε κατοικία, διανοίχθηκαν νέα ανοίγματα, κατασκευάστηκαν νέα κουφώματα, δάπεδα και οροφές, εφαρμόστηκαν νέα επιχρίσματα και έγιναν εγκαταστάσεις ηλεκτροφωτισμού, και σε ορισμένα εγκαταστάσεις ύδρευσης.¹¹²⁵ Αντίστοιχου τύπου προσθήκες, μετατροπές και

---

¹¹²¹ Συντεχνία Εργατών Κ.Μ.Ε. προς Πρόεδρο Εργατικού Συμβουλίου, 24 Σεπτεμβρίου 1948, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.

¹¹²² Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 303.

¹¹²³ Ό.π.: Commissioner Nicosia & Kyrenia to the Colonial Secretary, 5 June 1950, Κρατικό Αρχείο, MLS15/63, 26.

¹¹²⁴ Σε αεροφωτογραφία του 1957 εμφανίζονται ελάχιστες κατοικίες συγκριτικά με αυτές που είχαν κατασκευαστεί κατά τον Μεσοπόλεμο. Τα κτήρια της τυπολογίας των *barracks* κατεδαφίστηκαν στο σύνολο τους. Βλ. Αεροφωτογραφία 30/02/063, August 1957, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

¹¹²⁵ Ο David Lavender αναφέρει πως οι κατοικίες επιχρίστηκαν εσωτερικά και εξωτερικά, απέκτησαν νέες οροφές καιτσιμεντένιο δάπεδο, κουζίνες, ηλεκτρικό ρεύμα και ορισμένες, εγκαταστάσεις ύδρευσης. Από επιτόπια έρευνα και από αρχειακό υλικό, όπως οι διαθέσιμες φωτογραφίες του Μεσοπολέμου προκύπτει πως τη δεδομένη περίοδο πραγματοποιήθηκαν

αναβαθμίσεις πραγματοποιήθηκαν σε όλα τα κτήρια των κατοικιών στο σύνολο των οικισμών, αναβαθμίζοντας πλήρως τις συνθήκες κατοίκησης που προσφέρονταν (εικ. 4.33-4.37).

Εικ. 4.33. Τυπική εργατική κατοικία της CMC μετά τις προσθηκομετατροπές της περιόδου 1949-1953, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.34. Κουζίνα τυπικής εργατικής κατοικίας της CMC μετά τις προσθηκομετατροπές της περιόδου 1949-1953, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.35. Τυπική εργατική κατοικία της CMC και η εξωτερική τουαλέτα που διέθετε μετά τις προσθηκομετατροπές της περιόδου 1949-1953, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.36. Άποψη οδού του οικισμού του Μαυροβουνίου της CMC με εν σειρά τυπικές εργατικές κατοικίες, 2013 (συλλογή συγγραφέα).

αρκετές περισσότερες εργασίες. Κατασκευάστηκαν για παράδειγμα επιπλέον τουαλέτες, διανοίχταν νέα ανοίγματα και αντικαταστάθηκαν τα υφιστάμενα κουφώματα. Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 303.

Εικ. 4.37. Άποψη οδού του οικισμού του Ξερού της CMC με εν σειρά τυπικές εργατικές κατοικίες, (πηγή: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10206122600442543&set>).

Στην περίπτωση της *company town* του **Αμιάντου** το στεγαστικό πρόβλημα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ήταν επίσης σοβαρό, εξαιτίας της έλλειψης ικανοποιητικού αριθμού κατοικιών και της διαμονής μερίδας εργατών σε κατοικίες χωρίς τις αναγκαίες ανέσεις και υπηρεσίες.¹¹²⁶ Σε ορισμένες περιπτώσεις, δυο, τρεις ή και περισσότεροι εργάτες συνωστίζονταν ακόμη και σε δωμάτια των ~ 11 τ.μ., δεν παρέχονταν ικανοποιητικά λουτρά, ενώ λάκκοι που χρησιμοποιούνταν ως τουαλέτες ανέδιδαν δυσσομία.¹¹²⁷ Η επίλυση του στεγαστικού ζητήματος δεν ήρθε μέσω ενός ολοκληρωμένου οικιστικού προγράμματος, όπως στην περίπτωση της CMC, αλλά με μια σειρά διαδοχικών οικιστικών έργων που εκτελούνταν καθ' όλη σχεδόν την μεταπολεμική περίοδο.

Η πρώτη σημαντική κίνηση εκ μέρους της εταιρείας για την απάλειψη του στεγαστικού προβλήματος πραγματοποιήθηκε περί το 1950, με την κατασκευή σειράς κτηρίων που πρόσφεραν επιπλέον 200 δωμάτια.¹¹²⁸ Οι παραπάνω κατοικίες απάλυναν το ζήτημα του

---

¹¹²⁶ Commissioner of Labour to the Commissioner Limassol, 11 March 1950, Κρατικό Αρχείο, MLS4/421, 65.

¹¹²⁷ ΠΕΟ, Παρατηρήσεις πάνω στην Έκθεση του Τεχνικού Βοηθού, 3 Φεβρουαρίου 1949, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, ό.π.

¹¹²⁸ Η κατασκευή των εν λόγω κατοικιών τεκμηριώνεται από έγγραφο του Κρατικού Αρχείου. Οι εν λόγω κατοικίες δεν κατέστη κατορθωτό να ταυτοποιηθούν σε διαθέσιμους χάρτες και αεροφωτογραφίες. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση αεροφωτογραφιών του 1946 και του 1957, και από προφορικές μαρτυρίες οι παραπάνω κατοικίες δεν πρέπει να συγκρότησαν νέα συνοικία, ή να κατασκευάστηκαν στο σύνολό τους σε μια υφιστάμενη, αλλά να χωροθετήθηκαν σε διάφορες θέσεις περισσότερων συνοικιών. Η μόνη νέα συνοικία που σχηματοποιήθηκε μεταπολεμικά χρονολογείται μεταγενέστερα αυτών των κατοικιών. Βλ. Chr. Lasettas (For the Amiantos Miners and Employees Trade Union) to the Commissioner Limassol, 7 May 1950, Κρατικό Αρχείο, MISI4/421, 72(α). Αεροφωτογραφία EIN28/5128, 23 October 1946, Τμήμα Κτηματολογίου

συνωστισμού, αλλά ήταν χαμηλών προδιαγραφών, καθώς δεν είχαν θέρμανση και η πυκνή σκόνη που αναδύοταν από τις εξορυκτικές εργασίες εισερχόταν στο εσωτερικό τους.¹¹²⁹ Οι εξωτερικοί τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από μπαγδατί και ήταν επικαλυμμένες με πτυχωτές λαμαρίνες.¹¹³⁰

Μετά και την κατασκευή των παραπάνω κατοικιών, σύμφωνα με την απογραφή του 1950, στον Αμιάντο διέμεναν περί τους 1.500 εργάτες σε 710 κατοικίες (295 για το μόνιμο προσωπικό και 415 για το εποχικό) που διέθεταν συνολικά 910 δωμάτια (εικ 4.38).¹¹³¹ Οι κατοικίες του μόνιμου προσωπικού είχαν κατά 58,3% από ένα δωμάτιο, 24,4% από δυο δωμάτια και 17,29% από τρία ή και περισσότερα.¹¹³² Επίσης το 29,5% των κατοικιών διέθεταν κουζίνα, το 25,76% τουαλέτα και το 30,5% παροχή νερού.¹¹³³ Οι κατοικίες των εποχικών εργατών ήταν σχεδόν όλες μονόχωρες (411 από τις 415), ενώ καμία δεν διέθετε κουζίνα και χώρους υγιεινής.¹¹³⁴ Επιπλέον σε διάφορες θέσεις του Αμιάντου υπήρχαν συνολικά 104 αποχωρητήρια (*latrines*) και 54 βρύσες/λουτρά (*standpipes*) για γενική χρήση.¹¹³⁵

Η εικόνα του οικιστικού ζητήματος, αν και σαφώς βελτιωμένη σε σχέση με το παρελθόν, δεν ήταν ικανοποιητική, υποχρεώνοντας την εταιρεία στην συνεχή τοποθέτηση κεφαλαίων για την κατασκευή και διάθεση περισσότερων και καλύτερων κατοικιών.¹¹³⁶ Η κατασκευή νέων

και Χωρομετρίας: Αεροφωτογραφία, 30/10/037, 6 September 1957, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας: Ανδρέας Τζιαμαλής, προφορική μαρτυρία (Πελένδρι: 19 Απριλίου 2015): Ανδρέας Μπογιατζής, προφορική μαρτυρία (Ευρύχου: 1^η Φεβρουαρίου 2019).

¹¹²⁹ Chr. Lasettas to the Commissioner Limassol, MISI4/421, ό.π., 72(α).

¹¹³⁰ Στο έγγραφο του Κρατικού Αρχείου, στο οποίο υπάρχει αναφορά στις εν λόγω κατοικίες, αυτές περιγράφονται ως (*corrugated iron huts*). Προφορική μαρτυρία οικοδόμου, ο οποίος εργαζόταν στον Αμιάντο από το 1948 έως το 1958 αποκάλυψε πως η γενική πρακτική τη δεδομένη εποχή ήταν η οικοδόμηση κατοικιών με ξύλινα πλαίσια, μπαγδατότοιχους και επικαλύψεις από φύλα πτυχωτής λαμαρίνας ή αμιαντοσιμιέντου. Βλ. Chr. Lasettas to the Commissioner Limassol, MISI4/421, ό.π., 72(α): Ανδρέας Τζιαμαλής, προφορική μαρτυρία, ό.π.

¹¹³¹ Commissioner Limassol to the Colonial Secretary, 8 May 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 23: Amiandos Mine, Housing for Mine-Workers, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 22.

¹¹³² Amiandos Mine, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, ό.π., 22.

¹¹³³ Ό.π.

¹¹³⁴ Ό.π.

¹¹³⁵ Ό.π.

¹¹³⁶ Κατά την απογραφή του 1950 ήταν υπό κατασκευή επιπλέον 90 αποχωρητήρια και 10 βρύσες/λουτρά, ενώ το 1952 η εταιρεία δήλωνε πως ήταν υπό κατασκευή περισσότερες κατοικίες. Η συντεχνία των εργατών του Αμιάντου αναγνώριζε (1952) πως είχε βελτιωθεί τα τελευταία έτη το οικιστικό ζήτημα, αλλά τόνιζε την ανάγκη κατασκευής περισσότερων κατοικιών και την ανάγκη παροχής κουζινών και αποχωρητηρίων με νερό σε όλες τις συνοικίες. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες η εταιρεία δεν σταμάτησε την μεταπολεμική περίοδο να κατασκευάζει νέα κτήρια κατοικιών και να αναβαθμίζει τα υφιστάμενα. Βλ. Συντεχνία Εργατών και Υπαλλήλων Εταιρείας Αμιάντου προς Διευθυντή Κυπριακών Αμιαντωρυχείων Λτδ., 14 Ιουνίου 1952, Κρατικό Αρχείο, MLSI4/314, 1(e): P. Evlogimenos (for Resident Director of The Cyprus Asbestos Mines Ltd.) to the Office of the Regional Inspector, Western Region, Limassol, 2 July 1952, Κρατικό Αρχείο, MLSI4/314, 1(c): Commissioner Limassol to the Colonial Secretary, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, ό.π., 23: Ανδρέας Τζιαμαλής, προφορική μαρτυρία, ό.π.: Ανδρέας Μπογιατζής, προφορική μαρτυρία, ό.π.: Παρασκευού Λάμπρου Μακρή, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 7 Οκτωβρίου 2018).

κατοικιών δεν αύξανε απαραίτητα τον αριθμό τους, καθώς η εταιρεία αντιμετώπιζε το ζήτημα της απώλειας κατοικιών εξαιτίας των επεκτάσεων της εξόρυξης, όπως συνέβη με την ισοπέδωση της συνοικίας Πλατεία, με το ζήτημα της κατεδάφισης πρόχειρων καταλυμάτων, αλλά και με τον μετασχηματισμό δυο ή περισσότερων κατοικιών σε μία για την ικανοποίηση των αναγκών των εργατών και των οικογενειών τους.

<u>AMIANDOS MINE.</u>			
<u>HOUSING FOR MINE-WORKERS.</u>			
Classification	All Quarters.	Quarters used:-	
		All the year	Summer only.
Total quarters	710	295	415
Total rooms (approx.)	910	490	420
Quarters with one living room	583	172	411
" " to " " s	76	72	4
" " three or more "	51	51	-
Quarters in good repair (X)	600	295	300
" " moderate "	60	-	60
" " poor "	50	-	50
Quarters with own kitchen	87	87	-
" " " latrine	76	76	-
" " " water supply	90	90	-
Latrines for general use	104	-	-
Standpipes - do -	54	-	-

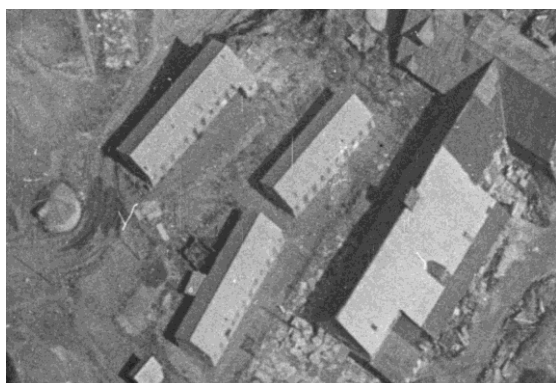
(X) Classification of the Company.

Εικ. 4.38. Πίνακας απογραφής των κατοικιών του Αμιάντου του 1950 (Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63).

Το οικιστικό πρόγραμμα της εταιρείας περιελάμβανε αφενός την συνεχή ανέγερση νέων κατοικιών και αφετέρου την εκτέλεση προσθηκομετατροπών σε υφιστάμενες, τόσο για την συνένωση κατοικιών, όσο και για την προσθήκη επιπλέον χώρων (υπνοδωμάτια κουζίνες, χώρους υγιεινής) (εικ. 4.39-4.43). Μεταξύ των ετών 1951 και 1955 η εταιρεία κατασκεύασε και μια νέα συνοικία, η οποία επονομάστηκε Νεάπολις.¹¹³⁷ Η Νεάπολις κατασκευάστηκε σε

¹¹³⁷ Η Νεάπολις διακρίνεται σε πλήθος φωτογραφιών, οι οποίες όμως δεν είναι χρονολογημένες. Η τοποθέτηση της ανέγερσής της μεταξύ των ετών 1951 και 1955 προκύπτει από το γεγονός πως

προνομιακή θέση πλησίον του νοσοκομείου και της Χρυσόβρυσης, σε απρόσβλητη από την εξόρυξη περιοχή (εικ. 4.44). Τα μπλοκ κατοικιών που κατασκευάστηκαν σε ορθοκανονική διάταξη στη λογική των *barracks* παρείχαν εν σειρά διαμπερή δωμάτια, ενώ τα αποχωρητήρια ήταν εξωτερικά των κατοικιών και κοινά ανά ομάδες.¹¹³⁸ Η συνοικία προοριζόταν κυρίως για εποχικούς και δευτερευόντως για μόνιμους εργάτες.¹¹³⁹ Στους ελεύθερους εποχικούς εργάτες παραχωρούνταν συνήθως από ένα δωμάτιο, αλλά στους μόνιμους ελεύθερους εργάτες και στις οικογένειες (ανεξαρτήτως εποχικής ή μη απασχόλησης) περισσότερα δωμάτια, στα οποία οργανώνονταν και χώροι παρασκευής φαγητού.¹¹⁴⁰

Εικ. 4.39. Εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν μεταπολεμικά στην κεντρική εργατική συνοικία του Αμιάντου, όπως αποτυπώθηκαν σε αεροφωτογραφία του 1963 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Εικ. 4.40. Εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν μεταπολεμικά στην κεντρική εργατική συνοικία του Αμιάντου, 2020 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.41. Εργατική κατοικία του Αμιάντου η οποία πρόεκυψε από την συνένωση δύο κατοικιών, 2020 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.42. Μεταπολεμική προσθήκη σε εργατική κατοικία του Αμιάντου, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

δεν εμφανίζεται σε πανοραμική φωτογραφία περιοδικού του 1951, ενώ καταγράφεται η ύπαρξή της σε έγγραφο του κρατικού αρχείου του 1955. Προφορικές μαρτυρίες τοποθέτησαν την κατασκευή της σε πλήθος διαφορετικών χρονολογιών. Βλ. "Asbestos Quarrying at Amiantos," *Cyprus Review*, May 1951· Unknown (for The Cyprus Asbestos Mines Ltd.) to the Director of Education, 21 September 1955, Κρατικό Αρχείο, Ε1/61, 141.

¹¹³⁸ Ανδρέας Σταυρινίδης, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 12 Μαρτίου 2019).

¹¹³⁹ Ο.π.

¹¹⁴⁰ Ο.π.

Εικ. 4.43. Κτήριο κατοικιών του νοσηλευτικού προσωπικού του νοσοκομείου του Αμιάντου, το οποίο κατασκευάστηκε μεταπολεμικά, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.44. Η συνοικία Νεάπολις και στο βάθος οι κύριες παραγωγικές εγκαταστάσεις της συνοικίας της Νέας Εγκατάστασης, c. 1958-1962 (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Αεροφωτογραφία του 1957, που αποτελεί την πρώτη διαθέσιμη μετά την αντίστοιχη του 1946, καταδεικνύει τους μεγάλους μετασχηματισμούς που είχε δεχθεί η περιοχή στο πλαίσιο των αλληπάλληλων οικιστικών προγραμμάτων που υλοποιήθηκαν και των κατεδαφίσεων στις οποίες υποχρεώθηκε η εταιρεία. Στην αεροφωτογραφία διακρίνονται οι θεμελιώσεις της κατεδαφισμένης συνοικίας Πλατεία, η νέα συνοικία της Νεάπολις και η προσθήκη πλήθους νέων κτηρίων σε υφιστάμενες συνοικίες (εικ. 4.45). Στην κεντρική εργατική συνοικία, στη Χρυσόβρυση, στο Κομπρέσιον και στην Νέα Εγκατάσταση τα νέα κτήρια κατοικίας κατασκευάστηκαν, σύμφωνα με το διαθέσιμο οδικό δίκτυο και τα υψόμετρα της περιοχής, σε σειρά τυπολογιών, οι οποίες πρόσφεραν διαφόρων ανέσεων κατοικίες ανάλογα με το εργασιακό καθεστώς και το μέγεθος της οικογένειας του κάθε εργαζόμενου.

Από το 1957 έως και τα πρώτα μεταποικιακά χρόνια (~1963) οι μετασχηματισμοί στην περιοχή εντάθηκαν, όχι τόσο λόγω της κατασκευής νέων κτηρίων κατοικιών όσο λόγω της κατεδάφισης υφιστάμενων.¹¹⁴¹ Οι κατεδαφίσεις υπαγορεύονταν από τις αλλαγές που

---

¹¹⁴¹ Η σύγκριση των διαθέσιμων αεροφωτογραφιών του 1957 και του 1963, καταδεικνύει τις εκτεταμένες κατεδαφίσεις υφιστάμενων κατοικιών, τη δεδομένη περίοδο. Βλ. Αεροφωτογραφία

δέχθηκε η γραμμή παραγωγής κατά το στάδιο της μηχανοποίησης του ορυχείου, από την επέκταση των ζωνών εξόρυξης και από την επιθυμία της εταιρείας για αποσυμφόρηση της κεντρικής εργατικής συνοικίας, λόγω του ελάχιστου διαθέσιμου ελεύθερου χώρου.¹¹⁴² Το εργατικό δυναμικό ούτως ή άλλως μειώνονταν ραγδαία και κατά συνέπεια και οι στεγαστικές ανάγκες, ειδικά για τους εποχικούς εργάτες. Τη δεδομένη περίοδο “σβήστηκαν” από το χάρτη επιπλέον οι συνοικίες του Κομπρέσιον και του Αγίου Μάμα και η Νέα Εγκατάσταση περιορίστηκε αποκλειστικά στη φιλοξενία παραγωγικών εγκαταστάσεων (εικ. 4.46).¹¹⁴³

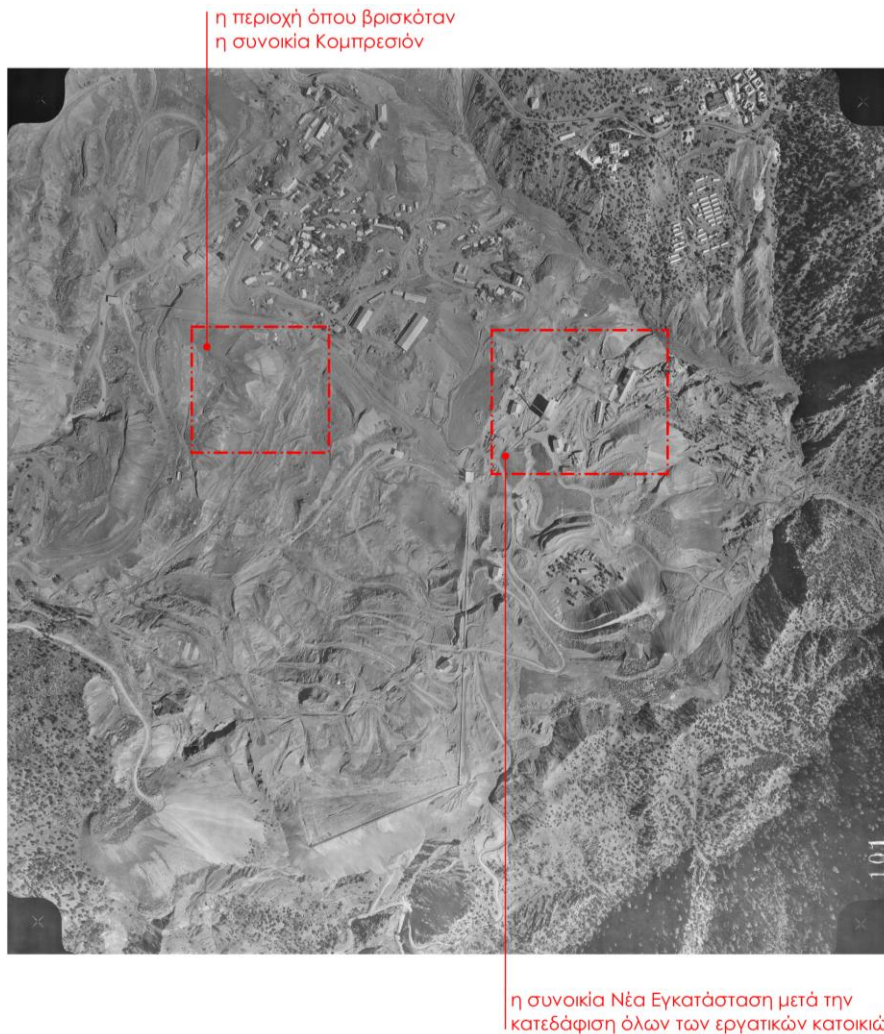
Εικ. 4.45. Ο Αμίαντος όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1957 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

30/10/037, 6 September 1957, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας: Αεροφωτογραφίες 72/7/097 και 72/6/101, 28 September 1963, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

¹¹⁴² Ο.π. Στην αεροφωτογραφία του 1963 είναι εμφανώς διακριτή η διάθεση της εταιρείας για αποσυμφόρηση του κεντρικού εργατικού οικισμού, καθώς και οι κατεδαφίσεις κτηρίων ή ισοπέδωση συνοικιών για την εγκατάσταση νέων κτηριακών και άλλων εγκαταστάσεων προς εξυπηρέτηση της γραμμής παραγωγής και την επέκταση των ζωνών εξόρυξης.

¹¹⁴³ Ο.π.

Εικ. 4.46. Ο Αμίαντος όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1963 (Πμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Τόσο οι ταξικοί όσο και οι φυλετικοί διαχωρισμοί του Μεσοπολέμου δεν χαρακτήριζαν πλέον την οργάνωση του χώρου. Εξαιρουμένης της συνοικίας των Εγγλέζικων, σε όλες τις υπόλοιπες συνοικίες συμπεριλαμβανομένης της Χρυσόβρυσης, διέμεναν εργάτες και υπάλληλοι της εταιρείας από όλες τις βαθμίδες του προσωπικού, ενώ τόσο στα Εγγλέζικα, όσο και στη συνοικία Κάπτταιν Τζέκινς διέμεναν πλέον αρκετοί Κύπριοι ανώτεροι υπάλληλοι με τις οικογένειές τους.¹¹⁴⁴ Παράλληλα το φαινόμενο της διαμονής εργατών σε μηδαμινές αποστάσεις από τα ορυχεία και τις παραγωγικές εγκαταστάσεις είχε επίσης εξαλειφθεί. Οι συνθήκες που πρόσφεραν συνολικά οι εργατικές κατοικίες δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τις αντίστοιχες του άμεσου παρελθόντος.

Στην περίπτωση του **Χρωμίου** και ειδικά στην περιοχή των ορυχείων όπου είχαν κατασκευαστεί εργατικές κατοικίες, δεν υπήρξε σημαντική οικοδομική δραστηριότητα τη

¹¹⁴⁴ Μιχαλάκης Ξιναρής, προφορική μαρτυρία (Κακοπετρία: 24 Απριλίου 2016)· Παρασκευού Λάμπρου Μακρή, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 7 Οκτωβρίου 2018)· Ανδρέας Σταυρινίδης, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 12 Μαρτίου 2019)· Ανδρέας Μπογιατζής, προφορική μαρτυρία (Ευρύχου: 1 Φεβρουαρίου 2019).

μεταπολεμική περίοδο (εικ. 4.47-4.48).¹¹⁴⁵ Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, το Κεντρικό Γραφείο Μεταλλωρύχων της ΠΕΟ κατέτασσε τις κατοικίες του Χρωμίου μαζί με αντίστοιχες του Αμιάντου, ως τις χειρότερες μεταξύ των εξορυκτικών περιοχών, ενώ και σε δημοσίευμα του τύπου της εποχής γινόταν αναφορά στις άσχημες συνθήκες διαβίωσης και στη διαμονή τεσσάρων εργατών ανά δωμάτιο, χωρίς την παροχή λουτρού και κουζίνας.¹¹⁴⁶ Η διαμονή των εργατών στην περιοχή πρέπει να βελτιώθηκε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, εξαιτίας της μείωσης των εργατών που αναγκάζονταν να διαμείνουν στο ορυχείο, με την πολιτική της εταιρείας να καθιερώνει τακτικά δρομολόγια λεωφορείων για την μεταφορά εργατών από και προς στις οικίες τους.¹¹⁴⁷ Όπως προκύπτει από προφορική μαρτυρία, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι ελάχιστες κατοικίες του Χρωμίου παρείχαν αξιοπρεπή επίπεδα διαβίωσης, διαθέτοντας κουζίνες, κοινά εξωτερικά αποχωρητήρια και από ένα έως δυο δωμάτια για διημέρευση και ύπνο.¹¹⁴⁸

Εικ. 4.47. Το κυρίως working camp του Χρωμίου όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1963 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

---

¹¹⁴⁵ Η έλλειψη σημαντικής οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή τεκμηριώνεται από την σύγκριση αεροφωτογραφιών του 1946, του 1957 και του 1963. Βλ. Αεροφωτογραφία 13/EIN28/5122, 23 October 1946, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας· Αεροφωτογραφία 30/12/092, September 1957· Αεροφωτογραφία 72/76/131, 13 November 1963, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

¹¹⁴⁶ Report of the 2nd International Mineworkers' Conference, submitted by the Delegation of the Miners Unions in the Island of Cyprus, Αρχείο ΠΕΟ, Κεντρικό Οργανωτικό Γραφείο Μεταλλωρύχων 1953-1957· Στο Χρώμιο, άρθρο άγνωστης εφημερίδας, Κρατικό Αρχείο, MLSI4/353, 12.

¹¹⁴⁷ "Ζήτησις Προσφορών," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 4 Μαΐου 1955· "Ζήτησις Προσφορών," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 27 Φεβρουαρίου 1957.

¹¹⁴⁸ Μιχάλης Μουζούρης, προφορική μαρτυρία (Λεμεσός: 4 Δεκεμβρίου 2018).

Εικ. 4.48. Οι εγκαταστάσεις του Αγ. Νικολάου όπως αποτυπώθηκαν σε αεροφωτογραφία του 1963 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Στη **Λίμνη** αν και τέθηκε υπό σκέψη η κατασκευή εργατικών κατοικιών, η εταιρεία αρκέστηκε στην δημιουργία ενός συνόλου λιγοστών κτηρίων για την στέγαση του μέσου εργατικού δυναμικού (επιστάτες, διερμηνείς κλπ.) και ενός ακόμη συνόλου κτηρίων για την διαμονή των διευθυντικών στελεχών.¹¹⁴⁹ Τα δυο σύνολα χωροθετήθηκαν σε σχετικά μεγάλη μεταξύ τους απόσταση, πλησίον του οδικού άξονα Πόλης Χρυσοχούς – Πύργου και σε εγγύτητα προς τις ακτές (εικ. 4.49). Η περιοχή των διευθυντικών στελεχών προσομοιάζει με ακριβή προάστια πόλεων των δυτικών χωρών, οργανωμένη με αυτοτελείς χωροθετημένες σε μεγάλα οικοπέδα κατοικίες, οι οποίες δημιουργούσαν άνετες συνθήκες διαβίωσης, αντίστοιχες με αυτές που απολάμβαναν τα ανώτερα στελέχη και των άλλων ξένων εξορυστικών εταιρειών.¹¹⁵⁰ Οι πλείστες κατοικίες οργανώθηκαν εκατέρωθεν ενός οδικού άξονα, που διακόπτονταν στο μέσο από κυκλικό κόμβο, ο οποίος κατέληγε προς την πλευρά της θάλασσας στην πιο επιβλητική κατοικία του γενικού διευθυντή. Για το μέσο εργατικό δυναμικό κατασκευάστηκαν τόσο αυτοτελείς κατοικίες, όσο και κτήρια πολλαπλών κατοικιών τα οποία παρείχαν όλες τις

---

¹¹⁴⁹ Director of L.R.& Surveys to the Colonial Secretary, 1 October 1951, Κρατικό Αρχείο, SA1 1670/1951, 1: "Για τους Εργάτες Λίμνης," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 23 Ιουνίου 1952· Ανδρέας Ζαχαροπλάστης, προφορική μαρτυρία (Λινού: 27 Φεβρουαρίου 2018)· Ευπραξία Κρασιά, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 18 Ιουλίου 2015).

¹¹⁵⁰ Οι κατοικίες των διευθυντικών στελεχών διασώζονται και λειτουργούν ως παραθεριστικές κατοικίες, αλλά δεν είναι προσβάσιμες. Οι όποιες παρατηρήσεις για τις εν λόγω κατοικίες έχουν προκύψει από τις διαθέσιμες αεροφωτογραφίες του 1957 και του 1963. Βλ. Αεροφωτογραφία 30/17/087, September 1957, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας· Αεροφωτογραφία 72/57/080, 3 November 1963, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας.

απαραίτητες ανέσεις και υπηρεσίες, σύμφωνα με το μέγεθος της οικογένειας του κάθε υπαλλήλου.¹¹⁵¹

Εικ. 4.49. Οι εγκαταστάσεις της Λίμνης όπως αποτυπώθηκαν σε αεροφωτογραφία του 1963 (Τμ. ζηματολογίου και χωρομετρίας).

Οι μεγάλοι μετασχηματισμοί που δέχθηκε η εργατική κατοικία στο σύνολο των εξορυστικών συνόλων, άρχισαν να πραγματοποιούνται, σύμφωνα με τα παραπάνω, από το 1947 και έπειτα, και κυρίως στη μετάβαση από τη δεκαετία του 1940 στη δεκαετία του 1950. Τα νέα οικιστικά πρόγραμμα ήταν συνακόλουθα με τις ανανεωμένες πολιτικές κοινωνικής ευημερίας εταιρειών και κυβέρνησης, τις πιέσεις που ασκούσαν το εργατικό και το συνδικαλιστικό κίνημα και η κοινωνική πρόοδος και η αλλαγή της σύνθεσης του εργατικού δυναμικού.

Τη δεδομένη περίοδο οι συνθήκες κατοίκησης στα χωριά, από όπου προέρχονταν οι εργάτες είχαν βελτιωθεί σημαντικά από την εποχή της έρευνας του Brewster J. Surridge (βλ. ενότητα 2.5.1). Σύμφωνα με απογραφή του 1946 μόνο το 37,4% των κατοικιών στα χωριά διέθεταν

---

¹¹⁵¹ Ανδρέας Ζαχαροπλάστης, προφορική μαρτυρία (Λινού: 27 Φεβρουαρίου 2018)· Ευπραξία Κρασιά, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 18 Ιουλίου 2015).

πλέον ένα δωμάτιο, το 54% είχαν ξεχωριστή κουζίνα και το 57% διακριτό καθιστικό, ξεχωριστές αποθήκες ή και στάβλους.¹¹⁵² Ο μέσος όρος των ατόμων που διέμεναν σε κάθε δωμάτιο ήταν 2,08, με την πλειονότητα των Κυπρίων χωρικών (52,2%) να διαβιούν σε δωμάτια τα οποία φιλοξενούσαν 2 έως 3 άτομα.¹¹⁵³ Το 42,9% των κατοικιών στα χωριά διέθετε κάποιου είδους τουαλέτα – στο B.J. Supridge Report λιγότερο από το 10% - και ένα επιπλέον 6,3% μοιράζονταν τουαλέτες με περισσότερες κατοικίες.¹¹⁵⁴

Έως το 1960 που πραγματοποιήθηκε νέα απογραφή οι συνθήκες κατοίκησης είχαν καταγράψει θεαματικότερη βελτίωση. Ο μέσος όρος των ατόμων ανά δωμάτιο είχε κατέλθει στα χωριά από τα 2,08 στα 1,36 άτομα και ο μέσος αριθμός δωματίων ανά κατοικία είχε ανέλθει από τα 1,9 στα 2,6 δωμάτια.¹¹⁵⁵ Στα χωριά ηλεκτρικό ρεύμα διέθετε το 21,5% των κατοικιών και τουαλέτες το 78,2%.¹¹⁵⁶ Επίσης το 1960 το 4,2% των κατοικιών στα χωριά διέθετε ψυγείο και περί το 1% πλυντήριο και Παγκύπρια το 17,7% και το 5,9% αντίστοιχα.¹¹⁵⁷

Όπως έχει αναλυθεί τα δωμάτια των λαϊκών κατοικιών που καταχωρίζονταν στις απογραφές (1946,1960) ήταν συνήθως αρκετά μεγαλύτερα των τυπικών δωματίων των εξορυστικών περιοχών, ενώ οι κατοικίες διέθεταν και τις αυστηρά οριοθετημένες αυλές, οι οποίες διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην κατοίκηση. Μια κατοικία των δυο δωματίων στις αγροτικές κοινότητες δεν ήταν συγκρίσιμη με ένα αστικό διαμέρισμα ή μια κατοικία στις εξορυστικές περιοχές αντίστοιχων χώρων. Μια λαϊκή κατοικία που καταχωριζόταν ως κατοικία των δυο δωματίων στις αγροτικές περιοχές μπορεί να περιλάμβανε ένα μεγάλο μόνοχωρο κατώ και ένα αντίστοιχο μονόχωρο ανώι ή ένα δίχωρο με καμάρα που πιθανόν να λογίζονταν ως ένα δωμάτιο (η καμάρα όριζε δυο περιοχές αλλά ο χώρος ήταν ενιαίος) με ένα επιπλέον πρόσκτισμα ή δυο ισόγεια μακρινάρια (εικ. 4.50). Η λαϊκή κατοικία ήταν πολύ δύσκολο να περιγραφεί με την απαρίθμηση δωματίων και η αξιολόγησή της με τέτοιους όρους δεν μπορούσε να αποδώσει την πραγματικότητα. Οι Βρετανοί αξιωματούχοι είχαν εντοπίσει με έκπληξη, πως βάσει των στοιχείων της απογραφής του 1946, ο συνωστισμός στα χωριά ήταν χειρότερος από τις πόλεις, καθώς στα χωριά αναλογούσαν 2.06 άτομα ανά δωμάτιο ενώ στις πόλεις 1.52.¹¹⁵⁸ Σε κάθε περίπτωση τα στοιχεία αποδεικνυαν ότι η λαϊκή κατοικία σταδιακά πρόσφερε καλύτερα επίπεδα διαβίωσης και ως ένα βαθμό

---

¹¹⁵² Τα παραπάνω στοιχεία είναι αποτέλεσμα απογραφής αλλά και δειγματοληπτικής έρευνας και βάσει της μεθοδολογίας αυτής θεωρείται πως προσεγγίζουν την πραγματικότητα χωρίς να είναι ακριβή. Βλ. *Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946*, ό.π., 56.

¹¹⁵³ Ό.π.

¹¹⁵⁴ Ό.π., 58.

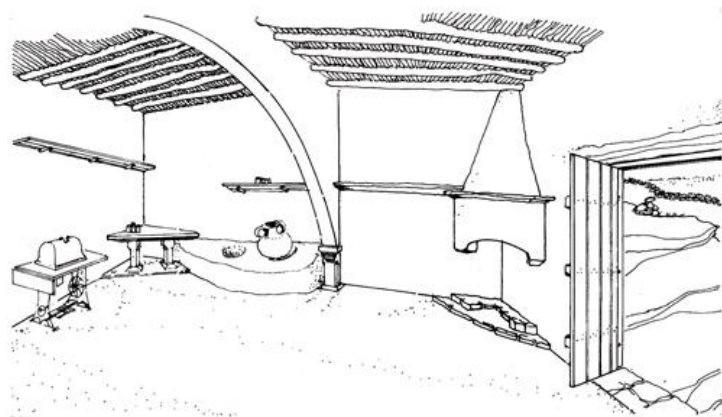
¹¹⁵⁵ *Census of Population and Agriculture 1960, Vol. II, Housing*, iv-vii.

¹¹⁵⁶ Ό.π.

¹¹⁵⁷ Ό.π.

¹¹⁵⁸ "As will be seen, the degree of crowding is much greater in villages (average 2.06 per room) than in towns (1.52 per room), and although housing difficulties in the towns are more acute and receive greater publicity, it is probably true to say that the main problem in Cyprus is one of rural than of urban housing." Βλ. *Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946*, 53.

εκσυγχρονιζόταν αποκτώντας περισσότερους χώρους διακριτών χρήσεων, χώρους υγιεινής και πρόσβαση σε δίκτυα κοινής ωφελείας.

Εικ. 4.50. Σκίτσο εσωτερικού δίχωρης με καμάρα κατοικίας σε ιστορικό οικισμό της επαρχίας Πάφου (πηγή: Αντωνία Θεοδωσίου και Αναστασία Πήττα, Οικισμοί Ακάμα: Αρχιτεκτονική, Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιου Γ. Λεβέντη, 1996, 73).

Την ίδια περίοδο και η αποικιακή κυβέρνηση ανέβαζε τα στάνταρ κατοίκησης, με την υιοθέτηση αναθεωρημένων πολιτικών για την ανάπτυξη και ευημερία, υλοποιώντας νεωτεριστικά προγράμματα κοινωνικής κατοικίας στις κύριες πόλεις της νήσου, τα οποία πρόσφεραν σαφώς υψηλότερα επίπεδα διαβίωσης από τα αντίστοιχα των εξορυστικών περιοχών.¹¹⁵⁹ Το πρώτο πρόγραμμα (1946) αφορούσε τη δημιουργία οικισμού 106 κατοικιών στη Λευκωσία, δομημένων σε μπλοκ κατά το πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα δόμησης.¹¹⁶⁰ Το έργο ακολουθούσε τις αρχές της βρετανικής προαστιακής ανάπτυξης και των βρετανικών νέων πόλεων, ενώ η κάθε κατοικία, που αναπτυσσόταν σε δυο ορόφους, διέθετε κήπο και ημιυπαιθριους χώρους, δυο υπνοδωμάτια, καθιστικό, κουζίνα, και χώρους υγιεινής (εικ. 4.51).¹¹⁶¹ Τα προγράμματα που ακολούθησαν εντάχθηκαν στο δεκαετές σχέδιο ανάπτυξης της περιόδου 1946-56, και εκπονήθηκαν από τους Δήμους με τη χρηματοδότηση και την εποπτεία της κυβέρνησης, παρέχοντας αντίστοιχης ποιότητας εργατικές κατοικίες, στο πλαίσιο όμοιων αρχών εκσυγχρονισμού (εικ. 4.52).¹¹⁶² Τη δεκαετία του 1950 η κυβέρνηση προχώρησε και σε πειράματα στην ύπαιθρο κατασκευάζοντας πειραματικό αγροτικό οικισμό στην Πάφο, με στόχο τη δημιουργία νέων προτύπων αγροτικής κατοίκησης στην αποικία (εικ. 4.53).¹¹⁶³ Στο σύνολό τους τα παραπάνω έργα εντάσσονταν στους ευρύτερους μεταπολεμικούς πειραματισμούς για κοινωνικούς μετασχηματισμούς στις αποικίες,

¹¹⁵⁹ Για τα προγράμματα κοινωνικής κατοικίας που εκπονήθηκαν τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια στις κύριες πόλεις της νήσου βλ. Michalis Sioulas και Panagiota Pyla, "Social Housing in Late Colonial Cyprus: Contestations on urbanity and domesticity" στο *Identity, Nation and Beyond: Social Housing in Contemporary Middle East*, επιμ. Mohammed Gharipour και Kivanc Kilinc (Bloomington: Indiana University Press, 2019), 181-206.

¹¹⁶⁰ Ό.π.

¹¹⁶¹ Ό.π.

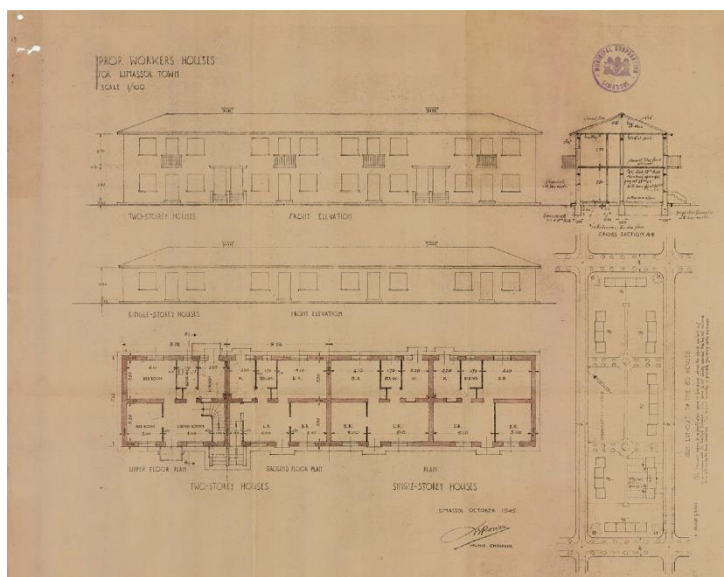
¹¹⁶² Ό.π.

¹¹⁶³ Colonial Office, Report on Cyprus for the year 1950, 25-35. "We went to sleep poor... and we woke up rich," *Cyprus Review*, February 1951.

βασισμένους σε μοντέρνες θεωρίες και πρακτικές, προσφέροντας λύσεις σε σοβαρά προβλήματα, όπως η έλλειψη επαρκούς και υγιεινής κατά τη βρετανική αντίληψη στέγης.¹¹⁶⁴

Εικ. 4.51. Άποψη των εργατικών κατοικιών που κατασκεύασε η κυβέρνηση το 1946 στην περιοχή Ομορφίτα της Λευκωσίας, αμέσως μετά την ολοκλήρωση της ανέγερσής τους (Κρατικό Αρχείο, SA1 849/44/2N).

Εικ. 4.52. Σχέδια των προτεινόμενων εργατικών κατοικιών του Δήμου Λεμεσού, 1945 (Αρχείο Δήμου Λεμεσού, ΔΛ1/66).

¹¹⁶⁴ Για αντίστοιχα μεταπολεμικά οικιστικά προγράμματα σε άλλες αποικίες βλ. για παράδειγμα, Ambe J. Njoh, *Planning Power: Town Planning and Social Control in Colonial Africa* (New York: UCL Press, 2007), 60· Robert Home, "From barrack compounds to the single-family house: planning worker housing in colonial Natal and Northern Rhodesia," *Planning Perspectives* 15, no. 4 (2000): 341–344· Viviana d'Auria, "In the Laboratory and in the Field: Hybrid Housing Design for the African City in Late-Colonial and Decolonising Ghana (1945–57)," *Journal of Architecture* 19, no. 3 (2014): 329–356· Andrew Byerley, "Displacements in the Name of (Re)Development: The Contested Rise and Contested Demise of Colonial 'African' Housing Estates in Kampala and Jinja," *Planning Perspectives* 28, no. 4 (2013): 553–556· Richard Harris, "Making Leeway in the Leewards, 1929–51: The Negotiation of Colonial Development," *Journal of Imperial and Commonwealth History* 33, no. 3 (2005): 410–412· Richard Harris, "From Trusteeship to Development: How Class and Gender Complicated Kenya's Housing Policy, 1939–1963," *Journal of Historical Geography* 34, no. 2 (2008): 311–337· Gavin Ure, *Governors, Politics and the Colonial Office: Public Policy in Hong Kong, 1918–58*, Royal Asiatic Society Hong Kong Studies Series (Hong Kong: Hong Kong University Press, 2012), 135–161· Richard Harris και Alison Hay, "New Plans for Housing in Urban Kenya, 1939–63," *Planning Perspectives* 22, no. 2 (2007), 195–223· Samuel Coghe, "Reordering Colonial Society: Model Villages and Social Planning in Rural Angola, 1920–45," *Journal of Contemporary History* 52, no. 1 (2017), 43–44.

Εικ. 4.53. Άποψη του πειραματικού οικισμού Νέα Δήμματα στην Πάφο, 1950 (*Report on Cyprus for the year 1950*, συλλογή συγγραφέα).

Εκτός από την κοινωνική πρόοδο, στο πλαίσιο της οποίας μετασχηματιζόταν η κατοικία στη νήσο, πιέσεις στις εξορυκτικές εταιρείες ασκούσε και το συνδικαλιστικό κίνημα, στο οποίο οφειλόταν ως ένα βαθμό και η εκπόνηση των παραπάνω οικιστικών προγραμμάτων κυβέρνησης και τοπικής αυτοδιοίκησης. Το συνδικαλιστικό κίνημα αν και είχε διασπαστεί συνέχισε τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια να ενδυναμώνεται. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και τα εγγεγραμμένα μέλη τους αυξάνονταν, ενώ η ομοσπονδία των αριστερών εργατικών συνδικάτων (ΠΕΟ) αριθμούσε πλέον χιλιάδες εγγεγραμμένα μέλη, αρθρώνοντας ισχυρή φωνή στο μεταπολεμικό κοινωνικοπολιτικό σκηνικό της αποικίας.¹¹⁶⁵ Το εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα με δυναμικές απεργίες, οι οποίες έλαβαν πρωτόγνωρες διαστάσεις το 1948, με άρθρα γνώμης στον τύπο της εποχής, με υπομνήματα προς την κυβέρνηση και με τη συμμετοχή των αντιπροσώπων του στο Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, διεκδικούσε μαχητικά τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κατοίκησης των εργατών (εικ.4.54, 4.55).¹¹⁶⁶

---

¹¹⁶⁵ Το 1947 ήταν εγγεγραμμένες 110 συντεχνίες με 13.932 μέλη. Οι παλιές συντεχνίες (ΠΕΟ - ΑΚΕΛ) κυριαρχούσαν στο συνδικαλιστικό και εργατικό κίνημα με 51 συντεχνίες και 11.373 μέλη. Ακολουθούσαν οι νέες (ΣΕΚ - ΚΕΚ) με 31 συντεχνίες και 1.172 μέλη, οι τουρκικές με 15 συντεχνίες και 595 μέλη και οι ανεξάρτητες με 10 συντεχνίες και 792 μέλη. Βλ. *Annual Report of the Department of Labour for the year 1947*, 25-26.

¹¹⁶⁶ Το 1948 η αποικία συγκλονίστηκε από μαζικές και μακράς διάρκειας απεργίες αρχικά των μεταλλωρύχων της CMC (125 ημέρες), και μετέπειτα των αμιαντωρύχων (29 ημέρες) και των οικοδόμων (118 ημέρες). Επίσης προγενέστερα, παράλληλα και μεταγενέστερα των απεργιών, οι εργάτες και οι συνδικαλιστικοί φορείς έθεταν με ποικίλους τρόπους σειρά αιτημάτων προς τις εταιρείες και την κυβέρνηση, τόσο για το ζήτημα της στέγης, όσο και για άλλα ζητήματα που τους αφορούσαν. Το 1947 για παράδειγμα αντιπροσωπεία Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων εργατών της CMC ζητούσε από την εταιρεία τη βελτίωση της ανθυγιεινής κατάστασης των εργατικών οικισμών, ενώ αργότερα το ίδιο έτος, συνέδριο των εργατών της CMC απευθυνόμενο με επιστολή στον κυβερνήτη ζητούσε την εξέταση του ζητήματος από το υγειονομικό τμήμα της κυβέρνησης [medical department]. Την ίδια χρονιά οι εργάτες του Αμιάντου ζητούσαν από την εταιρεία τη βελτίωση των συνθηκών στέγασης.¹¹⁶⁶ Βλ. σχετικά, Μουστάκα, "Το Εργατικό Κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 314-338· "Οι Μεταλλωρύχοι," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 23 Απριλίου 1947· "Εργατικά Ζητήματα, Οι Μεταλλωρύχοι της ΚΜΕ, Ζήτημα Στέγης - Ιατρικής Περίθαλψης - Σχέσεις

Εικ. 4.54. Συγκέντρωση διαμαρτυρίας οικογενειών Ελληνοκύπριων και Τουρκοκύπριων εργατών της CMC στο Μαυροβούνι κατά την απεργία του 1948 (Αρχείο ΠΕΟ).

Εικ. 4.55. Διαμαρτυρία παιδιών Ελληνοκύπριων και Τουρκοκύπριων εργατών της CMC για τη διακοπή παροχής γάλακτος εξαιτίας της απεργίας των γονιών τους, 1948 (Αρχείο ΠΕΟ).

Στο πλαίσιο της λειτουργίας του Εργατικού Συμβουλευτικού Σώματος, η ΠΕΟ, είχε επιτύχει, το 1948, να διερευνηθούν οι συνθήκες κατοίκησης των βιομηχανικών περιοχών συμπεριλαμβανομένων των ορυχείων, ενώ με πρωτοβουλίες συνδικαλιστών το 1949, ασκήθηκαν πιέσεις στις εταιρείες και πραγματοποιήθηκε πληρέστερη απογραφή των κατοικιών του Αμιάντου (εικ. 4.38).¹¹⁶⁷ Η κυβέρνηση αναγνώριζε τα προβλήματα και την

Εργατών και Εταιρείας," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 23 Απριλίου 1947· P. Varnavas, on behalf of the 2nd Conference of the workers of CMC to the Governor of Cyprus, 29 September 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 437/1946, 7· "Τα Αιτήματα των Εργατών της Εταιρείας Αμιάντου," εφημερίδα: *Έθνος*, 24^{ης} Μαΐου 1947· Μ. Μοντάνιος, Γ.Γ. Ομοσπονδίας Εργατικών Συντεχνιών Κύπρου, "Δωρεάν Στέγη στους Μεταλλωρύχους," εφημερίδα: *Ανεξάρτητος*, 16 Μαρτίου 1946· Στέλιος Ιακωβίδης, "Προβλήματα των Μεταλλωρύχων της Κ.Μ.Ε.," *Εργατικά Νέα*, τεύχος 1, 1 Γενάρη 1947, Αρχείο ΠΕΟ, 11-12· Παντελής Βαρνάβα, "Το Πρόβλημα της Στέγης στα Μεταλλεία," *Εργατικά Νέα*, τεύχος 3, Δεκέμβρης 1949, Αρχείο ΠΕΟ, 11.

¹¹⁶⁷ Το Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα ιδρύθηκε το 1947 με κύριο σκοπό την παροχή συμβουλών στην κυβέρνηση σχετικά με την εργατική νομοθεσία. Τα μέλη τους συγκροτούνταν από τον επιθεωρητή εργασίας, τον διευθυντή του Τμήματος Δημοσίων Έργων και από αντιπροσώπους των συντεχνιών, του εμπορικού επιμελητηρίου, των εξορυκτικών εταιρειών, του Συνδέσμου Εργολάβων, του Συνδέσμου Βιομηχάνων και της Παγκύπριας Ένωσης Μικροκαταστημαρχών. Στο πλαίσιο αιτήματος της ΠΕΟ για τη διερεύνηση της στέγης στις βιομηχανικές περιοχές σχηματίστηκε υποεπιτροπή έρευνας του ζητήματος και εκπονήθηκε ειδική έκθεση από το Τμήμα Δημοσίων Έργων. Η έρευνα φαίνεται πως δεν ήταν λεπτομερής, αλλά αποτέλεσε την πρώτη ευρεία μεταπολεμική σχετική έρευνα της κυβέρνησης. Η έκθεση των ευρημάτων της έρευνας δεν

ανάγκη αναβάθμισης των εργατικών κατοικιών, αν και όχι καθολικά, αλλά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια είχε επικεντρωμένη την προσοχή της στα στεγαστικά προγράμματα των πόλεων, στη δημιουργία δομών και εγκαταστάσεων για τους Εβραίους πρόσφυγες και σε άλλα έργα υψηλής προτεραιότητας, αναγνωρίζοντας τουλάχιστον στην περίπτωση της CMC, τις σοβαρές δυσκολίες που δημιουργούσε η έλλειψη υλικών.¹¹⁶⁸ Το Μνημόνιο της Εξορυκτικής Πολιτικής του Λονδίνου φαίνεται πως δεν είχε ασκήσει στην κυβέρνηση, την ισχυρή πίεση που αναμενόταν (βλ. ενότητα 4.2).

κατατέθηκε στο Συμβούλιο. Η κυβέρνηση έκρινε πως η μελέτη των ζητημάτων κατοίκησης δεν ήταν στις αρμοδιότητές του, αλλά ζήτημα των Τμημάτων Δημοσίων Έργων και Υγείας. Για τις πιέσεις που άσκησε η ΠΕΟ και οι συνδικαλιστές της στο πλαίσιο του Εργατικού Συμβουλευτικού Σώματος και μετέπειτα μέσω υπομνημάτων προς την κυβέρνηση (1948-49), όπως επίσης και για τις σχετικές δράσεις που υποχρεώθηκε να αναλάβει η κυβέρνηση, βλ. Επίτροπος Εργασίας προς Γενικό Γραμματέα ΠΕΟ, 26 Νοεμβρίου 1946, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα· Το Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, Έκθεση προς το Ε.Σ. της ΠΕΟ, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα· Γ.Γ. ΠΕΟ προς Διοικητή Εργασίας, Προσεχής Συνεδρία Συμβουλευτικού Εργατικού Συμβουλίου, Συνθήκαι Οικήσεως εις τας Μεταλλευτικές Περιοχάς, 25^η Μαΐου 1948, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα· Γραμματέας Συντεχνίας Εργατών Κ.Μ.Ε. προς Πρόεδρο και Λοιπά Μέλη του Εργατικού Συμβουλίου, 24 Σεπτεμβρίου 1948, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα· Minutes of the third meeting of the Labour Advisory Board held on Thursday the 30th September 1948, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα· Παρατηρήσεις πάνω στην Έκθεση του Τεχνικού Βοηθού στην Υπο-Επιτροπή του Ε.Σ.Σ. που μελέτησε το πρόβλημα της στέγης στις βιομηχανικές περιοχές, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα· Εσωτερική Αλληλογραφία ΠΕΟ, 22 Φεβρουαρίου 1949, Αρχείο ΠΕΟ, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα· P. Varnavas to the Colonial Secretary, 10 July 1949, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 1· Commissioner Nicosia and Kyrenia to the Commissioner of Labour, 27 July 1949, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 2-3· Colonial Secretary to the Commissioner Nicosia, 29 August 1949, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 5· Commissioner of Labour to the Commissioner Nicosia, 28 December 1949, 10· P. Varnavas to the Colonial Secretary, 13 December 1949, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 11-12· Colonial Secretary to the Commissioner Nicosia, 17 January 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 14· Commissioner Nicosia and Kyrenia to the Colonial Secretary, 16 February 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 16· Chr. Lasettas, Asbestos Mining Company's Workmen Trade Union to the Commissioner Nicosia, 14 March 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 18· P. Varnavas, Secretary of the Central Office of Miners, PEO to the Commissioner Nicosia, 14 March 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 19· Commissioner Limassol to the Colonial Secretary, 8 May 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 22-23· Acting Colonial Secretary to the Commissioner Nicosia, 19 May 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 24· Commissioner Nicosia & Kyrenia to the Colonial Secretary, 5 June 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 26· Commissioner Nicosia & Kyrenia to the Colonial Secretary, 16 October 1950, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 28· Commissioner Nicosia & Kyrenia to the Colonial Secretary, 7 May 1951, Κρατικό Αρχείο, MLSI5/63, 31.

¹¹⁶⁸ Για την αναγνώριση εκ μέρους της κυβέρνησης της παροχής ακατάλληλων κατοικιών στα εξορυκτικά σύνολα, αλλά και το πρόβλημα της διάθεσης υλικών βλ. για παράδειγμα, Commissioner Nicosia and Kyrenia to the Colonial Secretary, 8 November 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 437/1946, 9· Commissioner of Labour to the Colonial Secretary, 25 February 1947, Κρατικό Αρχείο, SA1 742/1910/3C, 234· Π. Βαρνάβας, Το Πρόβλημα της Στέγης στα Μεταλλεία, *Εργατικά Νέα*, τεύχος 3, Δεκέμβριος 1949, Αρχείο ΠΕΟ, 11· *Annual Report of the Department of Labour for the year 1949*, 9. Για το επείγον ζήτημα της κατασκευής κατοικιών στις πόλεις βλ. Michalis Sioulas και Panayiota Pyla, "Social Housing in Late Colonial Cyprus" ό.π.

Στην περίπτωση της CMC η αναβάθμιση των κατοικιών θα πρέπει να ήταν επιδίωξη της εταιρείας, καθώς αποτελούσε σημαντικό βήμα στις πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας που είχε αρχίσει να εφαρμόζει, λόγω της πίεσης του συνδικαλισμού και των αναθεωρημένων πολιτικών της Βρετανίας στα εργατικά ζητήματα, αλλά δεν φαίνεται πως αποτελούσε ύψιστη προτεραιότητα. Ο David Lavender αναφέρει σχετικά πως η εταιρεία ήθελε από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια να αναβαθμίσει τις κατοικίες, καθώς είχαν πλέον ξεπεραστεί από τις αντίστοιχες λαϊκές κατοικίες, αλλά πως αδυνατούσε να το πράξει εξαιτίας της έλλειψης υλικών και άλλων αντικειμενικών δυσκολιών.¹¹⁶⁹ Η έλλειψη υλικών αποτελούσε σημαντική τροχοπέδη στις κατασκευές, αλλά δεν είχε εμποδίσει την ΑΕΕΧΠΛ να προχωρήσει την περίοδο 1947-48 στη δημιουργία οικιστικών και μεταλλουργικών εγκαταστάσεων, δεν είχε επίσης εμποδίσει εταιρίες όπως η ΚΕΟ και οι Συνεργατικές Ενώσεις Διάθεσης Χαρουπιών να κατασκευάσουν μεγάλα βιομηχανικά κτήρια, αλλά ούτε και την κυβέρνηση να κατασκευάσει κοινωνικές κατοικίες στις πόλεις και άλλα έργα. Η κυβέρνηση είχε σημαντικότερα οικιστικά ζητήματα να αντιμετωπίσει, ενώ η CMC καθυστέρουσε να αναλάβει πρωτοβουλίες αφενός λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε και αφετέρου εξαιτίας της θέσης που κατείχε το ζήτημα των εργατικών κατοικιών στη διαβάθμιση των προτεραιοτήτων της, όπως αυτές θα καθορίζονταν από τους διαθέσιμους προϋπολογισμούς και την αναπτυξιακή της ατζέντα. Το κόστος οικοδομής τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια είχε σημειώσει αλματώδη άνοδο και η αναβάθμιση των κατοικιών, απαιτούσε μεγάλης κλίμακας οικοδομικές εργασίες και κατ' επέκταση σημαντικά κεφάλαια.

Τα νέα προγράμματα κατοίκησης που τελικά υλοποιήθηκαν από τις μεγάλες εξορυκτικές εταιρείες συνοδεύτηκαν και από άλλα έργα και δράσεις ενίσχυσης της κοινωνικής ευημερίας. Η CMC πραγματοποίησε εκτεταμένες εργασίες αναβάθμισης του νοσοκομείου, ίδρυσε νηπιαγωγεία στα κέντρα ευημερίας, παιδική κατασκήνωση στο όρος Τρόδος, κοινοτικό κέντρο στο Μαυροβούνι και αναβάθμισε τα γήπεδα του Μαυροβουνίου και του Ξερού (εικ. 4.56-4.62).¹¹⁷⁰

Παράλληλα χρηματοδότησε έργα κοινής ωφελείας, που εκτελούνταν από την κυβέρνηση και την τοπική αυτοδιοίκηση, με τη μερίδα όμως του λέοντος των δαπανών των ιδιοκτητών της CMC για αγαθοεργίες να διατίθεται στις ΗΠΑ, για την κατασκευή μεταξύ άλλων κτηρίων στο Πανεπιστήμιο της Νότιας Καλιφόρνια και στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης.¹¹⁷¹ Στα έργα που κατασκευάστηκαν στην Κύπρο περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων η κατασκευή

---

¹¹⁶⁹ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 219, 295, 303.

¹¹⁷⁰ CMC Welfare News vol. 1, no.4 (10 March 1953), συλλογή Νίκου Λοΐζου· CMC News vol. 3, no. 13 (10 December 1955), συλλογή Νίκου Λοΐζου· CMC News vol. 2, no.7 (10 June 1954)· CMC News vol. 3, no. 9 (10 August 1955), συλλογή Νίκου Λοΐζου· CMC Welfare News vol. 2, no. 10 (10 September 1954), συλλογή Νίκου Λοΐζου· CMC Welfare News vol. 2, no. 11 (9 October 1954), συλλογή Νίκου Λοΐζου· CMC Welfare News vol. 2, no.2 (9 January 1954), συλλογή Νίκου Λοΐζου.

¹¹⁷¹ Βλ. σχετικά, Sweezy και Magdoff, *The Dynamics of U.S. Capitalism*, ό.π., 37-39.

τεχνικής σχολής στη Λεύκα (εικ. 4.63).¹¹⁷² Η ίδρυση τεχνικής σχολής εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα δημιουργίας τεχνικών σχολών, το οποίο αποσκοπούσε στην εκπαίδευση τεχνιτών, τους οποίους είχε ανάγκη και η CMC, αλλά και στη δημιουργία δευτεροβάθμιων δικοινοτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων για την αποσυμπίεση του διογκούμενου εθνικισμού.¹¹⁷³

Εικ. 4.56-4.58. Απόψεις εξωτερικά του κτηρίου, του θαλάμου νοσηλείας ανδρών και του χειρουργείου του νοσοκομείου της CMC στην Πεντάγυια, 1955 (CMC Welfare News, vol.3, no. 13, 10 December 1955, συλλογή Νίκου Λοΐζου).

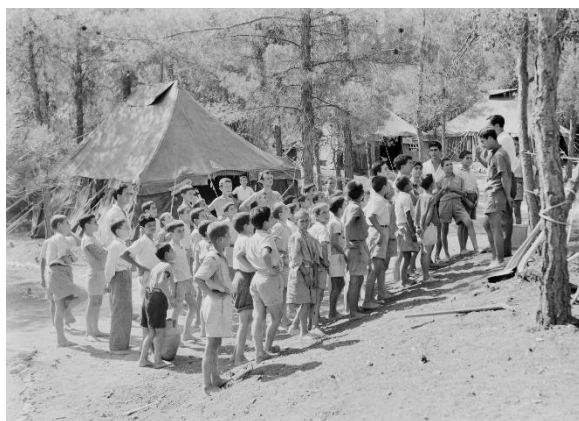
Εικ. 4.56.

Εικ. 4.57.

Εικ. 4.58.

Εικ. 4.59.

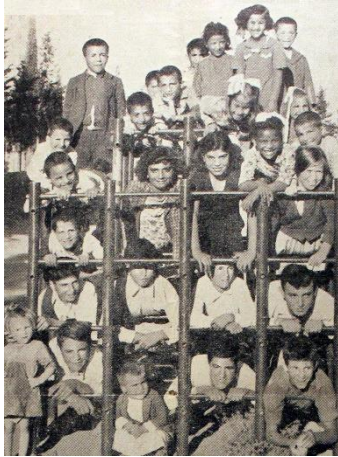
Εικ. 4.60.

Εικ. 4.59-4.60. Απόψεις της κατασκήνωσης της CMC στο όρος Τρόδος, 1950s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

¹¹⁷² "The Lefka Preparatory and Technical Trades School," *Cyprus Pictorial* 1, no. 20, 19 July 1957.

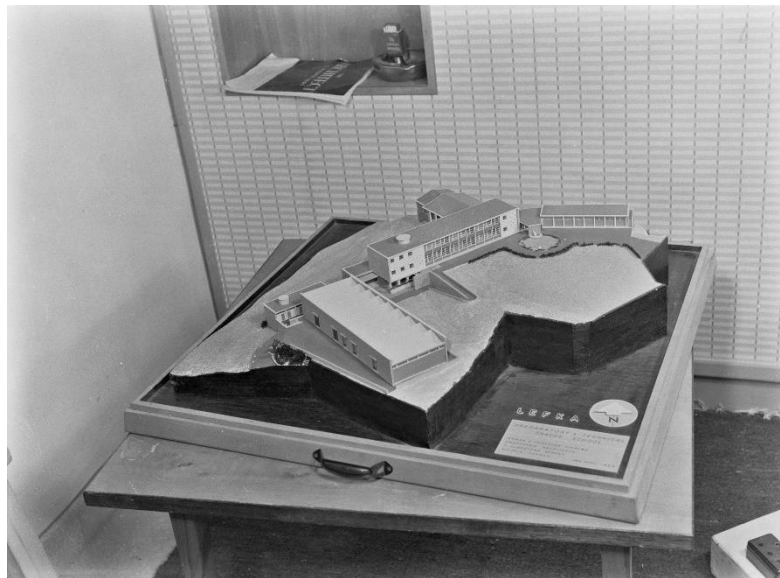
¹¹⁷³ Βλ. σχετικά, Michalis Sioulas και Panayiota Pyla, "Technical schools and inter-communal crisis management in mid-20th century Cyprus" στα πρακτικά του συνεδρίου: *Entangled Histories, Multiple Geographies*, διοργάνωση: University of Belgrade και European Architectural History Network (EAHN) (Belgrade: University of Belgrade, 2016), 310-316.

Εικ. 4.61. Παιδιά εργατών του Μαυροβουνίου στο κέντρο ευημερίας του οικισμού, 1953 (CMC Welfare News, vol. 1, no. 4, 10 March 1953, συλλογή Νίκου Λοΐζου).

Εικ. 4.62. Αναμνηστική φωτογραφία της ποδοσφαιρικής ομάδας του συλλόγου Ξερού στο γήπεδο του οικισμού, 1953 (CMC Welfare News, vol. 1, no. 8, 10 July 1953, συλλογή Νίκου Λοΐζου).

Εικ. 4.63. Πρόπλασμα της δικοινοτικής τεχνικής σχολής της Λεύκας, 1950s (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

Στο πλαίσιο των πολυσχιδών δράσεων κοινωνικής ευημερίας που ακολουθούσε, διοργάνωσε περισσότερα αθλητικά πρωταθλήματα, συνέδρια με αντικείμενο την ασφάλεια στην εργασία, καθιέρωσε την απονομή βραβείων μακράς υπηρεσίας για απασχόληση άνω των 20 ετών, ενώ εξέδωσε δίγλωσση εφημερίδα (ελληνικά και τουρκικά) υπό τον τίτλο CMC Welfare News, στην οποία προβάλλονταν τα “νέα” του ιδιαίτερου “κόσμου” της CMC (εικ. 4.64).¹¹⁷⁴ Και οι νέες δράσεις κοινωνικής ευημερίας, όπως η έκδοση εφημερίδας,

¹¹⁷⁴ Η εφημερίδα άρχισε να εκδίδεται τον Νοέμβριο του 1952, μετά την ολοκλήρωση των μεγάλου οικιστικού προγράμματος της εταιρείας, ενώ ο τίτλος της άλλαξε σε CMC News, στα μέσα του 1955, στο πλαίσιο διεύρυνσης της θεματολογίας της. Βλ. CMC Welfare News vol. 1, no. 12 (10 November 1953), συλλογή Νίκου Λοΐζου. · CMC Welfare News vol. 2, no.1 (10 December 1953), συλλογή Νίκου Λοΐζου· CMC Welfare News, vol. 2, no. 9 (10 August 1954), συλλογή Νίκου Λοΐζου.

αποτελούσαν δοκιμασμένες πρακτικές εταιρειών σε αντίστοιχες βιομηχανικές κοινότητες της Δύσης, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν την ίδια περίοδο και από άλλες δυτικών συμφερόντων εταιρείες, σε αναπτυσσόμενες περιοχές του πλανήτη, που χαρακτηρίζονταν από έντονους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς, όπως στο Κουβέιτ.¹¹⁷⁵

Τα παραπάνω βελτίωναν περαιτέρω τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών, καθώς παρείχαν περισσότερες και αναβαθμισμένες υπηρεσίες, ενίσχυαν την μετάδοση μηνυμάτων και αξιών που ήταν επωφελή για την εταιρεία και προέβλλαν ένα φιλόδοξο πρόσωπο. Το ζητούμενο ήταν η αποφυγή επιβλαβών παραχών ή απεργιών και η διατήρηση ενός σταθερού, αποτελεσματικού και υπάκουου εργατικού δυναμικού, το οποίο καλούνταν να εξυπηρετήσει μια ακόμη πιο απαιτητική γραμμή παραγωγής. Η εφημερίδα της εταιρείας, η οποία αποτελούσε ένα ισχυρό μέσο προπαγάνδας, αναφερόταν συχνά σε ιστορίες ανθρώπων που ευτύχισαν να εργαστούν για πολλά χρόνια στους κόλπους της, στη σημασία των μέτρων ασφαλείας, στις παρεχόμενες υπηρεσίες, στους διδακτικούς σκοπούς διαφόρων δράσεων και στη φιλικότητα των ιδιοκτητών της. Ως ένα βαθμό η εφημερίδα προσομοιάζε με τα μεταπολεμικά κυβερνητικά περιοδικά *Cyprus Review* και *Cyprus Pictorial*, τα οποία εκδίδονταν σε τρεις γλώσσες (αγγλικά, ελληνικά και τουρκικά), με πλήθος άρθρων περί αναπτυξιακών έργων, προπαγανδίζοντας την ανάπτυξη και την ευημερία που πρόσφερε η αποικιοκρατία.¹¹⁷⁶

4.64. Εξώφυλλο της δίγλωσσης εφημερίδας CMC Welfare News, 1953 (CMC Welfare News, vol.1, no. 2, 10 January 1953, συλλογή Νίκου Λοΐζου).

· CMC News vol. 3, no. 11 (10 October 1955), συλλογή Νίκου Λοΐζου· CMC Welfare News, vol. 2, no. 8 (10 July 1954), συλλογή Νίκου Λοΐζου.

¹¹⁷⁵ Βλ. σχετικά, James B. Allen, *The Company Town in the American West* (Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1966), 62· Reem Alissa, "The Oil Town of Ahmadi since 1946, From Colonial Town to Nostalgic City," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 33, no. 1 (2013): 50-51.

¹¹⁷⁶ Το περιοδικό *Cyprus Review* εκδίδονταν από τον Σεπτέμβριο του 1945 έως τον Οκτώβριο του 1955 και το *Cyprus Pictorial* από τον Μάρτιο του 1957 έως τον Ιούνιο του 1960. Το *Cyprus Review* αποτέλεσε συνέχεια του *War Review*, που άρχισε να εκδίδεται τον Δεκέμβριο του 1941. Οι σχετικές πληροφορίες ελήφθησαν από το Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, στο αρχείο του οποίου διασώζονται τα πλείστα τεύχη των παραπάνω εκδόσεων.

Ο Αμιάντος, ο οποίος δεν είχε αναπτύξει τα προηγούμενα χρόνια αντίστοιχο πρόγραμμα ευημερίας προχώρησε επίσης, υπό την πίεση των μεταπολεμικών πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών σε ορισμένα έργα και δράσεις προς την ίδια κατεύθυνση. Πραγματοποίησε επεκτάσεις στο νοσοκομείο (1948), ίδρυσε νέο κινηματογράφο (1948), καθώς και "λαϊκό εστιατόριο" (1948) το οποίο παρείχε φθινό φαγητό στους εργάτες (εικ. 4.65-4.69).¹¹⁷⁷ Ίδρυσε ακόμη παιδική λέσχη (1952), κατασκεύασε νέα λέσχη για το ανώτερο προσωπικό, και προγραμμάτισε την οικοδόμηση νέου ναού (εικ. 4.70-4.71).¹¹⁷⁸ Ακόμη πολλαπλασίασε τις αθλητικές εκδηλώσεις και προσπάθησε να προβάλλει το γόητρο της ποδοσφαιρικής της ομάδας, προσλαμβάνοντας στις εργασίες της ποδοσφαιριστές, ενώ έλαβε μέτρα για την μάστιγα της χαρτοπαιξίας, απαγορεύοντάς την στα καφενεία.¹¹⁷⁹ Ωθούμενη η εταιρεία από την ανάγκη που αντιμετώπιζαν τόσο οι εξορυκτικές εταιρείες, όσο και ευρύτερα η αποικία για ειδικευμένο τεχνικό προσωπικό ενίσχυσε με την σειρά της τις προσπάθειες ιδρύοντας επαγγελματική σχολή, η οποία λειτούργησε στα εργαστήριά της.¹¹⁸⁰

Εικ. 4.65. Απόσπασμα άρθρου του περιοδικού Cyprus Review για τον Αμιάντο, 1951 (Cyprus Review, May 1951, Τμ. Μεταλλείων).

¹¹⁷⁷ Annual Report of the Inspector of Mines, 1948: "Ίδρυσις Λαϊκού Συσσιτίου εις Αμιάντον," εφημερίδα: Έθνος, 15 Απριλίου 1948.

¹¹⁷⁸ Για την ανέγερση ναού εκπόνησε μελέτη το τεχνικό γραφείο Ρούσος και Περικλέους. Ο λόγος που δεν υλοποιήθηκε το έργο δεν είναι γνωστός. Βλ. "Νέος Ναός εις Αμιάντον," εφημερίδα: Έθνος, 21 Ιουνίου 1950· "Ανέγερσις Ναού εις Αμιάντον," εφημερίδα: Έθνος, 21 Ιουνίου 1952· "Λέσχη προς Μόρφωση και Ψυχαγωγίαν Νέων του Αμιάντου," εφημερίδα: Ελευθερία, 12 Σεπτεμβρίου 1952· "Χριστουγεννιάτικαι Εορταί," εφημερίδα: Ελευθερία, 25 Δεκεμβρίου 1952· Ανδρέας Τζιαμαλής, προφορική μαρτυρία (Πελένδρι: 19 Απριλίου 2015)· Χριστόδουλος Κωνσταντίνου, προφορική μαρτυρία (Πελένδρι: 5 Μαρτίου 2017).

¹¹⁷⁹ "Η Εταιρεία Αμιάντου έλαβεν αυστηρά μέτρα δια την πάταξιν του Χαρτοπαιγνίου," εφημερίδα: Ελευθερία, 31 Οκτωβρίου 1957· Ανδρέας Σταυρινίδης, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 12 Μαρτίου 2019).

¹¹⁸⁰ "Ίδρύεται Επαγγελματική Σχολή εις Αμιάντον," εφημερίδα: Έθνος, 7 Μαΐου 1951· "Η Τεχνική Εκπαίδευσις κατά το 1951," εφημερίδα: Έθνος, 14 Ιουνίου 1952.

Εικ. 4.66. Το νοσοκομείο του Αμιάντου μετά τις προσθήκες του 1948 όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1963 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

Εικ. 4.67. Άποψη της δυτικής πτέρυγας του νοσοκομείου του Αμιάντου, η οποία κατασκευάστηκε το 1948, 2015 (συλλογή συγγραφέα)

Εικ. 4.68. Παιδιά σε νοσηλεία στο νοσοκομείο του Αμιάντου, 1940s-1960s (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Εικ. 4.69. Το λαϊκό εστιατόριο που ιδρύθηκε το 1948 στον Αμιάντο, 2015 (συλλογή συγγραφέα).

Εικ. 4.70. Άποψη της παιδικής λέσχης του Αμιάντου, 1960s-1970s (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Εικ. 4.71. Η λέσχη του ανώτερου προσωπικού του Αμιάντου όπως αποτυπώθηκε σε αεροφωτογραφία του 1963 (Τμ. Κτηματολογίου και Χωρομετρίας).

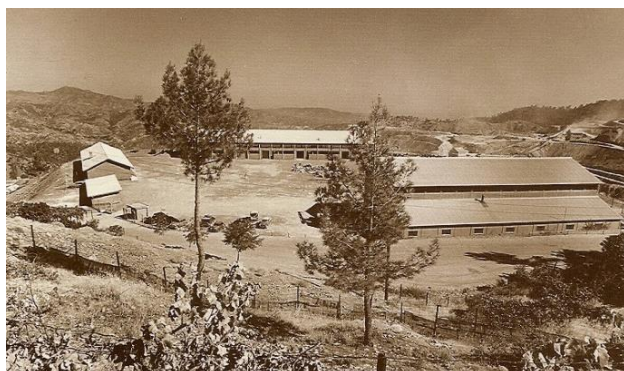
Ενδεικτική των αναθεωρημένων πολιτικών της εταιρείας στη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού αποτελεί η διαχείριση του ζητήματος της στέγασης του δημοτικού σχολείου. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (πριν από την περίοδο της ΕΟΚΑ) αποφασίστηκε η αστυνομία να στεγαστεί στο σύνολό της στην είσοδο του Αμιάντου, ώστε το κτήριο που συστέγαζε την αστυνομία με το σχολείο να διατεθεί σταδιακά εξολοκλήρου για τις ανάγκες του σχολείου. Μετέπειτα στα τέλη της δεκαετίας του 1950, υλοποιώντας την απόφαση για δημιουργία νέων κτηρίων γραφείων και εργαστηρίων στην περιοχή του σχολείου, το κτήριο κατεδαφίστηκε, και

το σχολείο μεταστεγάστηκε στο κτήριο των γραφείων της εταιρείας (εικ. 2.87-2.88, 4.72-4.74).¹¹⁸¹ Η εν λόγω κίνηση μπορεί να εξυπηρετούσε λειτουργικά ζητήματα, αλλά είχε και έντονο συμβολικό χαρακτήρα. Το άλλοτε κραταιό διοικητήριο της περιοχής, το κτήριο σύμβολο της εξουσίας που ασκούσε η εταιρεία και ένα από τα ελάχιστα κτήρια που είχε κατασκευαστεί κατόπιν αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, αποδίδονταν στην εκπαίδευση των παιδιών, ενώ τα γραφεία μεταστεγάζονταν σε ένα ορθολογιστικό και μηχανικά σχεδιασμένο κτήριο, το οποίο δεν είχε την αρχιτεκτονική επιμέλεια και τη μνημειακότητα του πρώτου.

Εικ. 4.72. Το υπό κατασκευή κτήριο των νέων γραφείων του Αμιάντου στον τμηματικά ισοπεδωμένο λόφο όπου βρισκόταν το κτήριο του παλαιού αστυνομικού σταθμού, c. 1958 (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

Όσον αφορά τους όρους εργασίας, οι εργάτες των ορυχείων κέρδισαν τιμαριθμικές αυξήσεις, θεσμοθετημένες άδειες, το 40ωρο, συνταξιοδοτικά προγράμματα και άλλα ωφελήματα.¹¹⁸² Οι δαπάνες σε μισθούς ως ποσοστό επί του τζίρου των εταιρειών παρουσίασε κατακόρυφη πτώση, συγκριτικά με τα τελευταία προπολεμικά χρόνια, αλλά η ποσοστιαία αύξηση των εισοδημάτων των εργατών της εξορυκτικής βιομηχανίας ήταν μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες στη γεωργία και στα οικοδομικά επαγγέλματα.¹¹⁸³

Εικ. 4.73. Άποψη των κτηρίων των νέων γραφείων και εργαστηρίων του Αμιάντου, άγνωστης χρονολογίας (συλλογή Ομάδας πρωτοβουλίας για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Πάνω Αμιάντου).

¹¹⁸¹ Η μεταστεγάση του σχολείου την εν λόγω περίοδο στο κτήριο γραφείων της τεκμηριώνεται από αρκετές προφορικές μαρτυρίες. Βλ. για παράδειγμα, Παρασκευού Λάμπρου Μακρή, προφορική μαρτυρία (Λευκωσία: 7 Οκτωβρίου 2018)· Μιχαλάκης Ξιναρής, προφορική μαρτυρία (Κακοπετριά: 24 Απριλίου 2016).

¹¹⁸² Βλ. σχετικά, Annual Report of the Inspector of Mines, 1951, 1954, 1955, 1956· CMC Welfare News vol. 2, no. 12 (10 November 1954), συλλογή Νίκου Λοϊζου. CMC News vol. 4, no.1 (10 January 1956)· "13^{ος} Μισθός," εφημερίδα: Έθνος, 25 Νοεμβρίου 1958.

¹¹⁸³ Το 1938 οι δαπάνες των εταιρειών σε μισθούς ήταν 28,58% του τζίρου τους, στα τέλη του πολέμου ανήλθαν περί το 50%, ενώ τα μεταπολεμικά χρόνια κατήλθαν έως και στα 12,93%. Την περίοδο 1950-57 η αύξηση των πραγματικών εισοδημάτων στους εργάτες της γεωργίας ήταν 48,4%, στα οικοδομικά επαγγέλματα 23%, ενώ στα ορυχεία 64%. Βλ. Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1938· Annual Report of the Inspector of Mines, 1939, 1940, 1941 ...1959· Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960· Ιστορία ΠΣΕ – ΠΕΟ, 1941-1991 (Λευκωσία: ΠΕΟ, 1991), 278.

Εικ. 4.74. Το κτήριο των νέων γραφείων που κατασκευάστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 στον Αμιάντο, 2017 (συλλογή συγγραφέα).

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και ειδικά οι οργανώσεις της ΠΕΟ δεν αναγνωρίστηκαν από τις εταιρείες, ζήτημα που απασχόλησε ακόμη και το βρετανικό κοινοβούλιο.¹¹⁸⁴ Επίσης όλες οι μεγάλες απεργίες αντιμετώπισαν την σθεναρή αντίδραση των εταιρειών, οι οποίες επιθυμούσαν να καταστείλουν την ισχύ των οργανώσεων που τις στήριζαν, καταλογίζοντας πολιτικά κίνητρα στους υποκινητές.¹¹⁸⁵ Στο

πλευρό των εταιρειών στάθηκε σύμμαχος και η Εκκλησία και ειδικά ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος Β', ο οποίος στην πολύμηνη απεργία της CMC το 1948, είχε καλέσει τους εργάτες να "τερματίσουν άμεσα την απεργία."¹¹⁸⁶

Οι πολιτικές ελέγχου του εργατικού δυναμικού μέσω της χρήσης για παράδειγμα της στέγης, ως φόβητρο για την μη συμμετοχή σε απεργίες συνεχίστηκε. Στις μεγάλες απεργίες της CMC (1948), του Αμιάντου (1948) και της ΕΜΕ (1956), εργάτες απολύθηκαν και έχασαν τη στέγη τους, ενώ άλλοι δεν συμμετείχαν στις απεργίες για να μην ξεσπιτωθούν.¹¹⁸⁷ Ο Αμιάντος δεν

¹¹⁸⁴ "Mr. Lee asked the Secretary of State for the Colonies whether he will inquire into the practices obtaining to prevent works at the Cyprus Mines Corporation who so desire being represented by their trade union; and if he will make a statement. Mr. Lennox-Boyd: It is the policy of the Cyprus Government to encourage the formation of trade unions and the creation of collective bargaining machinery. But the Cyprus Mines Corporation does not recognize any trade union and the Government have no power of intervene. The Corporation has, however, established consultative committees to which the worker's representatives are elected by secret ballot." Βλ. Cyprus Mines Corporation, House of Commons Hansard, 10 April 1957, <https://hansard.parliament.uk/Commons/1957-04-10/debates/36739bb2-59a6-450f-b0af-5aeb0a824af8/CyprusMinesCorporation>.

¹¹⁸⁵ Μουστάκα, "Το Εργατικό Κίνημα στην Κύπρο," ό.π., 315-328· Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 296-299.

¹¹⁸⁶ Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, ό.π., 298.

¹¹⁸⁷ Στην περίπτωση της απεργίας του Αμιάντου είχαν τοιχοκολληθεί ανακοινώσεις που καλούσαν τους απεργούς και τις οικογένειές τους να εγκαταλείψουν τα σπίτια της εταιρείας. Επίσης η χρήση της καντίνας απαγορεύτηκε στους απεργούς. Η CMC διέκοψε την παροχή γάλακτος και εξεδίωξε εργάτες από τις υποδομές υγείας. Η ΕΜΕ διέκοψε στην κοινότητα της Καλαβαού την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος στις ιδιωτικές κατοικίες, που διέμεναν απεργοί. Για τη στάση των εταιρειών απέναντι στους απεργούς και στους οργανωμένους συνδικαλιστές των οργανώσεων που στήριζαν τις απεργίες βλ. Μουστάκα, "Το Εργατικό Κίνημα στην Κύπρο," ό.π. 317· Γιώργος Ταλιαδώρος, προφορική μαρτυρία (Λεμεσός: 20 Νοεμβρίου 2017)· Acting Colonial Secretary to the Commissioner of Labour, 13 August 1948, Κρατικό Αρχείο, MLS14/352, 1· Commissioner of Labour to the Colonial Secretary (Confidential), 19 November 1948, Κρατικό Αρχείο, MLS14/352, 2-3· Συντεχνίες προς Διεύθυνση Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας, 24 Ιουλίου 1957, Κρατικό Αρχείο, MLS15/145, 78-79· "Αμιάντος – Μαυροβούνι," εφημερίδα: *Εργάτης*, 8 Αυγούστου 1948· Commissioner of Labour to the Colonial Secretary (confidential), 4 August 1948, Κρατικό Αρχείο,

αποτελούσε πλέον άβατο, ο έλεγχος στη διακίνηση αγαθών αποτελούσε ήδη από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο παρελθόν, η αίσθηση της αστυνομοκρατίας απαλείφθηκε για να επανέλθει μόνο στις ταραχές την περίοδο της ΕΟΚΑ (βλ. ενότητα 4.5), αλλά η περιοχή συνέχισε να ελέγχεται ουσιαστικά πλήρως από την εταιρεία, η οποία εξόριζε συνδικαλιστικές οργανώσεις και στελέχη τους, και αδιαφορούσε για την έκδοση οικοδομικών αδειών, ακόμη και αδειών κυκλοφορίας επικαλούμενη πως οι δρόμοι της κοινότητας ήταν ιδιοκτησίας της.¹¹⁸⁸

Παρόλα αυτά τη μεταπολεμική περίοδο τα εξορυκτικά σύνολα εκσυγχρονίστηκαν, πρόσφεραν ευνοϊκότερους όρους εργασίας και κατοίκησης και ως ένα βαθμό εκδημοκρατίστηκαν. Στον εκσυγχρονισμό των εξορυκτικών συνόλων με την καθιέρωση ευνοϊκότερων όρων εργασίας και κατοίκησης, πέραν των πιέσεων που άρχισαν να ασκούνται στις εταιρείες από τα τέλη της δεκαετίας του 1930, οι οποίες εντάθηκαν τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια εξαιτίας των ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών, σταδιακά ρόλο απέκτησε και η αλλαγή της σύνθεσης του εργατικού δυναμικού. Ολοένα και περισσότερο, κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, η εξορυκτική βιομηχανία χρειάζονταν αυξημένα ποσοστά σταθερού και καταρτισμένου ή εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού έναντι του ανειδίκευτου, το οποίο συνεχώς συρρικνωνόταν, με χαρακτηριστικότερη την περίπτωση του Αμιάντου στα τέλη της δεκαετίας του 1950.

Οι μονοπαραγωγικές κοινότητες που ελέγχονταν από βιομήχανους (*company towns* κ.α.) πρόσφεραν διεθνώς την εν λόγω περίοδο, σε μεγαλύτερο ποσοστό από ό,τι στο παρελθόν καλύτερα περιβάλλοντα εργασίας και κατοίκησης, συνεπεία των ραγδαίων πολιτικών μετασχηματισμών που καταγράφονταν σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, της ευρύτερης παγκόσμιας κοινωνικής προόδου και της τεχνολογικής ανάπτυξης. Στις αναπτυσσόμενες χώρες και στις αποικίες υφιστάμενες μονοπαραγωγικές κοινότητες ελεγχόμενες από βιομήχανους δέχτηκαν σημαντικούς μετασχηματισμούς, ενώ νέες που ιδρύονταν πρόσφεραν καλύτερα επίπεδα διαβίωσης από αυτά που συνήθως προσφέρονταν στο παρελθόν. Οι συνθήκες κατοίκησης των εργατών δεν μετασχηματιζόνταν μόνο στα ορυχεία

SA1 630/1942, 12: "Ο αγώνας των μεταλλωρύχων συνεχίζεται με ακμαίο το ηθικό των εργατών," εφημερίδα: *Χαρταυγή*, 28 Οκτωβρίου 1956.

¹¹⁸⁸ "Ανώτατον Δικαστήριο," εφημερίδα: *Έθνος*, 3 Απριλίου 1951. "Μια Ενδιαφέρουσα Υπόθεση προ του Ανωτάτου Δικαστηρίου," εφημερίδα: *Έθνος*, 14 Απριλίου 1954. Commissioner of Labour to the Colonial Secretary (confidential and urgent), 4 August 1948, Κρατικό Αρχείο, SA1 630/1942, 9-11. Για την μη έκδοση αδειών οικοδομής η εταιρεία, στην περίπτωση ανέγερσης οκτώ δωματίων, είχε απαλλαγεί των κατηγοριών πρωτόδικα και χρειάστηκε η υπόθεση να παραπεμφθεί στο ανώτατο δικαστήριο, το οποίο δικαίωσε τον Γενικό Εισαγγελέα. Για το ζήτημα της χρήσης μη εγγεγραμμένων οχημάτων, η εταιρεία επίσης πρωτόδικα απαλλάχθηκε, με το σκεπτικό πως τα οχήματά της κινούνταν μόνο στην ιδιωτική της περιοχή, για να ανατραπεί και πάλι η απόφαση στο ανώτατο δικαστήριο.

της Κύπρου, αλλά και σε φυτείες ζάχαρης της Αγκόλα, σε χαλκωρυχεία της Βόρειας Ροδεσίας και της Χιλής και σε πετρελαιοπαραγωγικές εγκαταστάσεις του Κουβέιτ.¹¹⁸⁹

Ειδικά στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες με εξαίρεση την περίπτωση ιδιαίτερα απομακρυσμένων περιοχών, το φαινόμενο της ίδρυσής τους βρισκόταν σε αποδρομή, σε αντίθεση με το φαινόμενο της ίδρυσης βιομηχανικών/γραφειακών πάρκων (*industrial/office parks*), που αναπτύσσονταν ραγδαία την ίδια περίοδο.¹¹⁹⁰ Ο εργάτης μπορούσε ευκολότερα πλέον να ζει σε "φυσιολογικά" χωριά ή πόλεις, να απολαμβάνει την κατανάλωση αγαθών, και να διανύει καθημερινά την απόσταση που τον χώριζε από τις βιομηχανικές περιοχές, χωρίς να υποχρεώνεται να κατοικεί σε "παράξενες" κοινότητες. Υπό αυτές τις συνθήκες, πολλές *company towns* εγκαταλείφθηκαν ή έπαψαν να αποτελούν ιδιοκτησίες των εταιρειών, μετασχηματιζόμενες πλέον σε φυσιολογικές κοινότητες που ιδρύθηκαν από εταιρείες (*company-created towns*).¹¹⁹¹

Στην Κύπρο όπως αναλύθηκε, τα νέα εξορυκτικά σύνολα που δημιουργήθηκαν ή αυτά που γνώρισαν αύξηση του εργατικού δυναμικού, δεν ανέπτυξαν αυτή την περίοδο σημαντικής κλίμακας νέες υποδομές κατοίκησης, ενώ τα εξορυκτικά σύνολα που είχαν γνωρίσει ραγδαία ανάπτυξη κατά τον Μεσοπόλεμο, στο τέλος της αποικιοκρατίας βρέθηκαν με λιγότερες, αλλά ποιοτικότερες εργατικές κατοικίες από ό,τι στο παρελθόν. Τα εξορυκτικά σύνολα της νήσου πολλαπλασιάζονταν, αλλά και συρρικνώνονταν. Η λογική των πανίσχυρων *company towns* του υπερσυνωστισμού, των χαμηλών παροχών, του ασφυκτικού ελέγχου και εν γένει της εξαθλίωσης έδινε τη θέση της σε πιο σύγχρονα και μικρότερα περιβάλλοντα εργασίας και κατοίκησης, υψηλότερων προδιαγραφών, με μεγαλύτερες συνέργειες ή διαύλους επικοινωνίας με το οικιστικό δίκτυο της νήσου. Το φαινόμενο της δημιουργίας ιδιόκτητων χωρικών συνόλων παράλληλης εργασίας και κατοίκησης είχε ολοκληρωθεί για τη νήσο.

---

¹¹⁸⁹ Alissa, "The Oil Town of Ahmadi," ό.π., 50-51· Jeremy Ball, "Little Storybook Town: Space and Labor in a Company Town in Colonial Angola" στο *Company Towns, Labor, Space and Power Relation across Time and Continents*, επιμ. Marcelo J. Borges και Susana B. Torres (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 92-93· Eugenio Garces Peliu και Angela Vergara, "El Salavador: A Modern Company Town in the Chilean Andes" στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power and Working Class Communities*, επιμ. Oliver J. Dinius και Angela Vergara, (Georgia: The University of Georgia Press, 2011), 184-191.

¹¹⁹⁰ Βλ. σχετικά, Hardy Green, *The Industrial Edens and Satanic Mills that shaped the American Economy* (New York: Basic Books, 2012), 137-139, 146, 187-202· Allen, *The Company Town in the American*, ό.π., 140-145· Douglas J. Portreous, "The Nature of the Company Town," *Transaction of the Institute of British Geographers*, 51 (1970): 139-140.

¹¹⁹¹ Portreous, "The Nature of the Company Town," ό.π.

4.5. ΤΑ ΕΞΟΡΥΚΤΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΩΣ ΠΑΡΑΝΟΜΕΣ ΠΥΡΙΤΙΔΑΠΟΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΠΕΔΙΑ ΔΙΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΤΑΡΑΧΩΝ

Οι στρατηγικές κοινωνικής ευημερίας των αποικιοκρατών, που υλοποιούνταν με συνεχείς μεταρρυθμίσεις και αναπτυξιακά έργα, δεν μπόρεσαν να διασώσουν την σταθερότητα στη νήσο. Τα τελευταία έτη της αποικιοκρατίας αποτέλεσαν την πλέον βίαιη και πολιτικά ταραχώδη περίοδο που γνώρισε στην έως τότε νεότερη ιστορία του. Το τεταμένο σκηνικό διαμορφώνονταν από την αιματηρή δράση της ΕΟΚΑ και των τουρκοκυπριακών μυστικών οργανώσεων (Μέτωπο 9^{ης} Σεπτεμβρίου, Βολκάν, ΤΜΤ), από τις πολιτικές των ηγετών των δυο εθνότητων και από τις πολιτικές των εμπλεκομένων ξένων δυνάμεων που διαβουλεύονταν το μέλλον της νήσου (Ην. Βασίλειο, Τουρκία, Ελλάδα).¹¹⁹²

Την εν λόγω τεταμένη και βίαιη περίοδο οι εξορυκτικές κοινότητες απέκτησαν μοναδικό ρόλο στη δράση της ΕΟΚΑ, ενώ ειδικά η εξορυκτική κοινότητα της CMC έγινε αρένα ταραχών, στο πλαίσιο των γενικευμένων και πρωτόγνωρων δικαιοδικών ταραχών που έλαβαν χώρα το 1958.

Πιο συγκεκριμένα η ΕΟΚΑ, λόγω της δυσχέρειας απόκτησης ικανοποιητικού αριθμού όπλων και επαρκών γενικά πυρομαχικών από το εξωτερικό, στήριξε σε μεγάλο βαθμό την τροφοδοσία της στις διαθέσιμες πηγές εντός της Κύπρου.¹¹⁹³ Αξιοποιήθηκε έτσι ο οπλισμός που διέθεταν τα αστυνομικά τμήματα, τουφέκια που κατείχαν οι απλοί άνθρωποι και εκρηκτικές ύλες από διάφορες πηγές, αλλά κυρίως από τα εξορυκτικά σύνολα τα οποία διέθεταν εν αφθονία.¹¹⁹⁴ Η τροφοδοσία από τα εξορυκτικά σύνολα έγινε είτε με συντονισμένες ένοπλες ενέργειες μαζικής υφαρπαγής, είτε με τη συνεχόμενη κρυφή υφαρπαγή μικρών κάθε φορά ποσοτήτων.

Με οργανωμένες επιθέσεις έγινε μαζική υφαρπαγή εκρηκτικών από τα εξορυκτικά σύνολα σε δυο περιπτώσεις: τον Νοέμβριο του 1955 και τον Δεκέμβριο του 1958 (στα τέλη της δράσης της ΕΟΚΑ) από το Μιτσερό και το Χρώμιο αντίστοιχα.¹¹⁹⁵ Από το Χρώμιο αποσπάστηκαν 2.000 δέσμες δυναμίτη και από το Μιτσερό 1.500 δέσμες δυναμίτη, 600 πυροκροτητές και 3.000 γιάρδες φυτίλι.¹¹⁹⁶ Πέραν των οργανωμένων επιθέσεων αφαιρούνταν συνεχώς από τα

---

¹¹⁹² Για τις μυστικές τουρκοκυπριακές οργανώσεις της περιόδου και το ρόλο τους βλ. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1950-1959)*, ό.π., 813-841.

¹¹⁹³ Γεώργιος Γρίβας Διγενής, *Χρονικόν Αγώνος ΕΟΚΑ 1955-1959* (Λευκωσία: Σύνδεσμος Αγωνιστών ΕΟΚΑ, 1997), 108-136· Charles Foley και W.I. Scobie, *The Struggle for Cyprus* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1975), 36-37.

¹¹⁹⁴ Ό.π.

¹¹⁹⁵ Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1950-1959)*, ό.π., 375· "Προσωπιδοφόροι απεκόμισαν 2.000 δέσμες δυναμίτιδος εκ του Μεταλλείου Χρωμίου," εφημερίδα: *Έθνος*, 4 Δεκεμβρίου 1958· "Η επιδρομή προσωπιδοφόρων εις Μιτσερόν," εφημερίδα: *Κύπρος*, 7 Νοεμβρίου 1955.

¹¹⁹⁶ Ό.π.

ορυχεία εκρηκτικές ύλες με διάφορους τρόπους σε καθημερινές επιχειρήσεις, στις οποίες συμμετείχαν απλοί εργάτες, επιστάτες και ανώτερο προσωπικό.¹¹⁹⁷ Στην περίπτωση μάλιστα των ορυχείων της ΕΜΕ φαίνεται πως ο εξ Ελλάδος γενικός διευθυντής υποστήριζε τις ενέργειες.¹¹⁹⁸

ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΜΙΑΝΤΟΝ ΟΜΑΣ ΕΝΟΠΛΩΝ ΕΠΕΔΡΑΜΕ ΝΥΚΤΩΡ ΕΙΣ ΑΠΟΘΗΚΗ ΔΥΝΑΜΙΤΙΔΟΣ

Μεταξύ επιτεθέντων και Βρετανών στρατιωτών άντηλλάγησαν πολλοί πυροβολισμοί.—Στρατιωτικόν αυτόκινητον, μεταφέρον χθές την δυναμίτιδα εις Σκουριώτισσαν, προσεβλήθη καθ' ὄδον δι' ὄπλοπολυβόλων, λέγεται δέ, ὅτι ἐτραυματίσθησαν 2 Κομμάντος και εἰς Κύπριος ὑπέλληλος.—Τελικώς ἡ δυναμίτις μετεφέρθη εἰς Σκουριώτισσαν.

ΑΜΙΑΝΤΟΣ, 22 (Τὸ ἀνατολικὸν μέρος).—Τὴν 11.45 π. μ. ὡρὰν τῆς χθὲς ὁμάς ἐνόησαν ἀκαθορίστου δυναμικῆς προσήγγισαν τὴν περιοχὴν, ὅπου εὐρίσκεται ἀποθήκη δυναμίτιδος, ἣς χρησιμοποιοῦται διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ μεταλλείου Ἀμιάντου καὶ ἐβρέχον κατὰ τὸν φρουρῶν τρεῖς χειροβομβίδας. Ἡ ἀποθήκη, ἣτις κείται εἰς τὴν περιχθινὸν τοῦ μεταλλείου, ἐκτίθει τὸν χωρίον Ἀμιάντου, ἐκφορεῖται ὑπὸ 12 Βρετανῶν στρατιωτῶν καὶ δύο Κιπρίων φρουρῶν. Τὴν ἐκτίθει εἰς τὴν χειροβομβίδων ἠκολούθησαν πικανὸν ἐκατέρωθεν πυροβολισμοί, ἐκαλογθέντες εἰς 80 περίπου, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 80 προήχοντο εἰς ἀετῶματων 5 πλὴν τῶν Σίν. Τὸ πλοῦτον γὰρ, εἰς τὸ ἄκρον στεγάζοντα

οἱ φρουροί, ἐκτίθει σήμερον δι' ἀτίτητον ἐκ σφαιρῶν. Ἡ σύγκρουσις ἐτραυματίσθη καὶ τὸ μεσονύκτιον, ὅτε καὶ ἔκλεισε τὸ κίτη σαγήσια βροχή. Οἱ ἐπιβρομῆς ἀπεχώρησαν εὐθὺς ὡς ἤρξεν ἡ βροχή. Σχεδὸν μετὰ τὸν τετραμισιόν τῆς συγκρούσεως ἐσημασθὴ διακοπή τοῦ ἡλεκτροκὸν ρεύματος, τὸ ὁποῖον καὶ ἀποκαταστάθη τὴν μεσημβρίαν τῆς σήμερον. Τὴν 7 π. μ. κατέβησαν εἰς Ἀμιάντον τραυματιοφόρον αὐτοκίνητον Στρατοῦ, ἐτραυματίσθη δὲ, ὅτι δὲν ἐτραυματίσθησαν ἀπόλειαι κατὰ τὴν διεξαχθεῖσαν σύγκρουσιν. Δύο περίπου ὡραὶ μετὰ τὴν μάχην κατέβησαν ἐκ Τρόοδος εἰς Ἀμιάντον πολλὰ στρατιωτικὰ αὐτοκίνητα πλήρη ἐνόπλων στρατιωτῶν. Ὅστωι δοθῆναι ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας προσέβησαν εἰς ἐρευνὰς εἰς διαφόρους ἀλλὰς γεννητορίας πρὸς τὴν ἀποθήκην τῆς Ἐταιρείας, ὅπου ἐγένετο ἡ ἐπιδρομή. Εἰς τὸν τόπον τῆς συμπλοκῆς ἀνευρέθησαν μὴ χρησιμοποιοῦντα πολυμερῶδη καὶ μὴ ἐκφορεῖται δόματα. Τὰ τῶν δυναμικῶν ἀσφαλείας καὶ μετεφέρθησαν ἐντὶν πρόσωπα καὶ μετεφέρθησαν εἰς Τρόοδος, διὰ τὴν ὑποβλήθησαν εἰς ἀνάκρισιν. Αἱ συλλήψεις ἤρξαν τὴν 2 π. μ. ὡρὰν καὶ ἐτραυματίσθησαν τὴν 7 π. μ. Οἱ συλληφθέντες εἰναι οἱ ἀκόλουθοι: 1) Ἀνδρέας Χαράλαμπος διδάσκαλος, 25 ἐτῶν, 2) Γεώργιος Τεμερῶτης, κατεστημένος, 22 ἐτῶν, 3) Λούης Ἡλία 30 ἐτῶν, 4) Χρῆστος Θεοχάρους 28 ἐτῶν, 5) Χο-

Οἱ Βρετανοὶ υποχρεώθηκαν νὰ εγκαταστήσουν στρατιωτικὲς φρουρὲς στις ἀποθήκες εκρηκτικῶν ὀλων των σημαντικῶν ορυχείων τῆς Κύπρου, δημιουργώντας πρόχειρα στρατόπεδα με ἀντίσκηνα.¹¹⁹⁹ Στην περίπτωση τοῦ Αμιάντου ἡ εταίρεια υποχρεώθηκε ἀπὸ τα μέσα τοῦ 1956 ἕως τέλος τοῦ 1957 νὰ ἐργαστεῖ χωρὶς εκρηκτικὲς ὕλες.¹²⁰⁰ Εἶχε προηγηθεῖ αιματηρὴ ἐπίθεση ἐναντίον των φρουρῶν τῆς ἀποθήκης των εκρηκτικῶν, στην ὁποία σκοτώθηκαν 11 Βρετανοὶ στρατιῶτες καὶ εἶχαν ἤδη μεταφερθεῖ για λόγους ἀσφαλείας, περίπου 20.000 ράβδοι δυναμίτιδας στην Σκουριώτισσα (εἰκ. 4.75).¹²⁰¹

Εἰκ. 4.75. Απόσπασμα ἀρθρου τῆς εφημερίδας Ἐλευθερία ἡμερομ. 23/11/1955 για τὴν ἀπόπειρα κλοπῆς δυναμίτιδας ἀπὸ τὸ ορυχεῖο τοῦ Αμιάντου ἀπὸ μέλη τῆς ΕΟΚΑ (Γραφεῖο Τύπου καὶ Πληροφοριῶν).

Απὸ τὸν Αμιάντο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν σε κομβικὴ θέση για τὶς επιχειρήσεις τῆς ΕΟΚΑ στο Τρόοδος, εἶχαν μνηθεῖ αρκετοὶ

¹¹⁹⁷ Άννα Μαραγκοῦ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Μεταλλευτικὴ Ἐταιρεία, Ἡ Πορεία τῆς 1923-2000* (Λευκωσία: ἀδημοσίευτη ἐρευνα), 156-159· π. Σπυρίδωνας Παπαδόπουλος, *Πάνω Αμιάντος, Ἡ Συμβολὴ καὶ ὁ Ρόλος τοῦ στον Ἀπελευθερωτικὸ Ἀγῶνα τῆς ΕΟΚΑ* (Λεμεσός: Ομάδα Πρωτοβουλίας για τὴ Διατήρηση τῆς Ἱστορικῆς Μνήμης τοῦ Πάνω Αμιάντου, 2017), 57-58, 60, 70, 76· Αναστάσης Κτωρῆ, προφορικὴ μαρτυρία (Τεμπριά: 1 Φεβρουαρίου 2019)· Ἀνδρέας Βενιζέλος, *Ὁ ἀγῶνας τῆς ΕΟΚΑ, ὅπως τὸν ἐζησαν ὁ ομαδάρχης Ἀνδρέας Βενιζέλος καὶ οἱ συναγωνιστῆς του*, 29, 38-42, 53-54· Ντοκιμαντέρ: Μιτσερό, Θύμησες μιᾶς Περρασμένης Εποχῆς, σενάριο-σκηνοθεσία: Πασχάλης Παπαπέτρου (Πολιτιστικὸ Κέντρο Μιτσεροῦ Ἰδρύματος Δαμιανοῦ: 2019).

¹¹⁹⁸ Μαραγκοῦ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Μεταλλευτικὴ Ἐταιρεία*, ὁ.π., 155-156.

¹¹⁹⁹ π. Παπαδόπουλος, *Πάνω Αμιάντος*, ὁ.π., 30· Αναστάσης Κτωρῆ, προφορικὴ μαρτυρία, ὁ.π.: Μαραγκοῦ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Μεταλλευτικὴ Ἐταιρεία*, ὁ.π., 157· "Φρουρεῖται τῶρα τὸ Μεταλλεῖον Χρωμίου," *εφημερίδα: Ἀλήθεια*, 8 Δεκεμβρίου 1958· "Ἡμῶρος Μάχη με αὐτόματα καὶ χειροβομβίδας διεξήχθη περὶ τὸ μεσονύκτιον τῆς Πέμπτης εἰς Μιτσερόν μετὰ πρὸς προσωποδοφῶρων καὶ Βρετανῶν Στρατιωτῶν," *εφημερίδα: Ἐλευθερία*, 19 Νοεμβρίου 1955.

¹²⁰⁰ Annual Report of the Inspector of Mines, 1956· "Εἰς τὸ Αμιαντορυχεῖο δὲν θα χρησιμοποιεῖται δυναμίτις," *εφημερίδα: Ἐλευθερία*, 3 Μαΐου 1956· "Εἰς τὰ ορυχεῖα Αμιάντου θα γίνεταί χρῆσις δυναμίτιδος," *εφημερίδα: Φιλελεύθερος*, 22 Σεπτεμβρίου 1957.

¹²⁰¹ π. Παπαδόπουλος, *Πάνω Αμιάντος*, ὁ.π., 30-31· "Εἰς τὸν Αμιάντον ομᾶς ἐνόπλων ἐπέδραμεν νύκτωρ εἰς ἀποθήκην δυναμίτιδος," *εφημερίδα: Ἐλευθερία*, 23 Νοεμβρίου 1955.

εργαζόμενοι στην οργάνωση. Με τη βοήθεια εργαζομένων του Αμιάντου, έγιναν διάφορες επιπλέον επιχειρήσεις. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται η αιματηρή επίθεση στον αστυνομικό σταθμό, ο οποίος κήκε από τοποθέτηση βόμβας και ήταν μια από τις πρώτες ενέργειες αρπαγής όπλων.¹²⁰² Στο στόχαστρο της ΕΟΚΑ βρέθηκαν επίσης ο υποδιευθυντής του Αμιάντου, αρχιμηχανικός Stanley Holloway και ο γιατρός της εταιρείας Charles Bevan, αμφότεροι Άγγλοι οι οποίοι δέχτηκαν δολοφονικές επιθέσεις, ο πρώτος στην αυλή της οικίας του και ο δεύτερος στο νοσοκομείο της εταιρείας.¹²⁰³ Για τη δράση της ΕΟΚΑ χρησιμοποιήθηκε και το μηχανουργείο της εταιρείας, όπου κατασκευάζονταν χειροβομβίδες και εκρηκτικοί μηχανισμοί από τεχνίτες που ήταν μνημένοι στην οργάνωση.¹²⁰⁴

Εξαιτίας της κομβικής θέσης του Αμιάντου και της μεγάλης εμπλοκής των εργαζομένων στην ΕΟΚΑ, παραχωρήθηκαν στην αστυνομία δυο επιπλέον οικήματα στην είσοδο του οικισμού.¹²⁰⁵ Η διοίκηση του Αμιάντου πλήρωσε μάλλον ακριβό τίμημα για την στάση της, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, και ειδικά μετά την απεργία του 1948, να εκδιώξει αριστερούς εργάτες, στρατολογώντας μαζί με άτομα που ήταν προσκείμενα στην δεξιά και την ΣΕΚ.¹²⁰⁶ Οι δεξιοί απεργοσπάστες του 1948 και στελέχη της ΣΕΚ αποτελούσαν πλέον τον πυρήνα της ΕΟΚΑ του Αμιάντου.

Σε όλα τα εξορυκτικά σύνολα συμπεριλαμβανομένου του Αμιάντου, πραγματοποιούνταν κατά καιρούς ταπεινωτικές έρευνες και επιβαλλόταν απαγόρευση κυκλοφορίας.¹²⁰⁷ Σύνηθες ήταν το φαινόμενο του σωματικού ελέγχου των εργατών κατά την αναχώρηση από τα ορυχεία, για την εξεύρεση εκρηκτικών υλών ή άλλου ενοχοποιητικού υλικού.¹²⁰⁸ Σε όλα τα εξορυκτικά σύνολα, όπως ήταν φυσικό λιγότεροι ή περισσότεροι εργάτες και άλλο

---

¹²⁰² π. Παπαδόπουλος, *Πάνω Αμιάντος*, ό.π., 25-27.

¹²⁰³ Ο Charles Bevan σκοτώθηκε, ενώ ο Stanley Holloway έμεινε παράλυτος στα κάτω άκρα. Και τους δυο η ΕΟΚΑ τους θεωρούσε πράκτορες της βρετανικής κυβέρνησης. Βλ. π. Παπαδόπουλος, *Πάνω Αμιάντος*, ό.π., 29, 36.

¹²⁰⁴ π. Παπαδόπουλος, *Πάνω Αμιάντος*, ό.π., 82-83.

¹²⁰⁵ "Προληπτικά μέτρα εις τον αστυνομικόν σταθμόν Αμιάντου," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 24 Αυγούστου 1955.

¹²⁰⁶ Η αριστερά ήταν κυρίαρχη στον Αμιάντο πριν τις μεταπολεμικές ενέργειες της εταιρείας για στρατολόγηση εργατών που δεν ήταν στους κόλπους του ΑΚΕΛ και της ΠΕΟ. Σε περιοχές της νήσου όπου το ΑΚΕΛ είχε ισχυρή παρουσία η δράση της ΕΟΚΑ ήταν περιορισμένη, καθώς το ΑΚΕΛ είχε αποφασίσει την μη συμμετοχή του στην ΕΟΚΑ. Για τον εν λόγω συσχετισμό (δράσης ΕΟΚΑ και τοπικών δυνάμεων του ΑΚΕΛ γενικά στο νησί) βλ. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου (1950-1959)*, ό.π., 389.

¹²⁰⁷ π. Παπαδόπουλος, *Πάνω Αμιάντος*, ό.π., 28, 99: "Χίλιοι στρατιώται διενήργησαν χθες έρευνα εις τον Αμιάντο," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 29 Ιανουαρίου 1956: "Νύκτες αγωνίας εις Μιτσερόν εξ ενεργειών Άγγλων στρατιωτών," εφημερίδα: *Έθνος*, 1 Δεκεμβρίου 1957: "Αιφνιδιαστικά στρατ. έρευναι εις Καλαβασόν και Βασιλικόν," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 28 Νοεμβρίου 1958: "Έρευναι υπό στρατιωτών και συλλήψεις εις Ξερόν," εφημερίδα: *Ελευθερία*, 22 Δεκεμβρίου 1955.

¹²⁰⁸ "Μια ομάδα αμιαντωρύχοι ερευνήθηκαν έξω από το Πελέντρι," εφημερίδα: *Χαραυγή*, 17 Αυγούστου 1958: "Εις την περιοχήν μεταλλείων Μιτσερού διεξάγονται στρατιωτικά έρευναι, ανακόπνεται συνεχώς τα αυτοκίνητα των εργατών και ερευνώνται αι εγκαταστάσεις," εφημερίδα: *Φιλελεύθερος*, 4 Μαΐου 1958.

προσωπικό ήταν μέλη της οργάνωσης. Στην περίπτωση της CMC αγκυροβολημένο πλοίο με μεταλλεύματα χτυπήθηκε το 1957 με νάρκη.¹²⁰⁹

Η ευρύτερη δράση της ΕΟΚΑ, οι αντιπιθέμενες επιδιώξεις ντόπιων παραγόντων και ξένων δυνάμεων και η σύσταση των τουρκοκυπριακών μυστικών οργανώσεων δημιούργησαν παράλληλα με τον αντιαποικιακό αγώνα και ένα πραγματικό εμφύλιο στη νήσο. Οι βαθιά αντικομμουνιστικές ΕΟΚΑ και ΤΜΤ δολοφονούσαν αριστερούς ομοεθνείς τους (Ελληνοκυπρίους και Τουρκοκυπρίους αντίστοιχα) χαρακτηρίζοντάς τους προδότες, καθώς και μέλη της "αντίπαλης" κοινότητας, ανεξαρτήτως πολιτικής θέσης.¹²¹⁰

Μετά τις πρώτες σοβαρές δικαιοδικές ταραχές του 1956, το 1958 κατόπιν της προβοκατόρικης τοποθέτησης βόμβας από την ΤΜΤ στο Τουρκικό Γραφείο Πληροφοριών στη Λευκωσία, οι δικαιοδικές συγκρούσεις έλαβαν πρωτόγνωρη έκταση, καθιστώντας το εν λόγω έτος, το πιο βίαιο της περιόδου και το πλέον καθοριστικό για το διαχωρισμό των δυο κοινοτήτων. Η ειρηνική τους συμβίωση είχε πλέον οριστικά διασαλευτεί εξαιτίας πολιτικών αποφάσεων, προβοκατόρικων ενεργειών και υποκινούμενων προσχεδιασμένων βιαιοτήτων που στη συνέχεια ξέφυγαν οποιουδήποτε ελέγχου και διογκώθηκαν. Το 1958 μετακινήθηκαν πληθυσμοί, οργανώθηκαν στις πόλεις αμιγείς εθνοτικές συνοικίες με αδιαπέραστα σύνορα και εγκαταλείφθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις μικτά χωριά από την μια ή την άλλη κοινότητα, κορυφώνοντας τις διεργασίες διαχωρισμού των δυο κοινοτήτων που είχαν αρχίσει το 1956. Ενώ το 1891 υπήρχαν 3456 μικτές κοινότητες σε σύνολο 802, το 196 σε σύνολο 623 είχαν απομείνει 114 (εικ. 4.76).¹²¹¹

Στο πλαίσιο των γενικευμένων βίαιων δικαιοδικών ταραχών του καλοκαιριού του 1958, αρένα βιαιοτήτων έγινε και η *company town* - δίκτυο της CMC, στην οποία καλλιεργούνταν διαχρονικά η δικαιοδική συνεργασία. Συγκεκριμένα, στις αρχές του Ιουνίου πραγματοποιήθηκε διαδήλωση Τουρκοκυπρίων στη Λεύκα, με κύριο σύνθημα τη διχοτόμηση (ταξίμ), στη διάρκεια της οποίας λιθοβολήθηκαν και κάηκαν ελληνοκυπριακές περιουσίες.¹²¹² Οι ταραχές εξαπλώθηκαν στο Μαυροβούνι, στη Σκουριώτισσα και εν γένει σε οικισμούς με μικτό πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής. Απόρροια αυτών των βίαιων ενεργειών ήταν να υποχρεωθούν οι Ελληνοκύπριοι του Μαυροβουνίου και της Λεύκας και οι Τουρκοκύπριοι του Ξερού και της Σκουριώτισσας να εγκαταλείψουν τις εστίες τους.

---

¹²⁰⁹ Ρίχτερ, Ιστορία της Κύπρου (1950-1959), ό.π., 728.

¹²¹⁰ Για τις εμφύλιες βιαιοότητες της περιόδου βλ. σχετικά, Kizilyurek, Μια Εποχή της Βίας, ό.π.

¹²¹¹ Ελένη Λύτρα και Χάρης Ψάλτης, *Πρώην Μικτά Χωριά στην Κύπρο: Αναπαραστάσεις του Παρελθόντος, του Παρόντος και του Μέλλοντος* (Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας, UNDP ACT, 2011), 10.

¹²¹² "Παγκύπριος η οδύνη και αγανάκτησις εκ των τουρκικών βαιοπραγιών," εφημερίδα: Φιλελεύθερος, 10 Ιουνίου 1958· "Ανθρωπόμορφα τουρκικά στίφη εξαπέλυσαν και χθες νέον κύμα βαρβαροτήτων εν Κύπρω," εφημερίδα: Έθνος, 10 Ιουνίου 1958.

Εικ. 4.76. Χάρτης της εθνικής σύστασης του οικιστικού δικτύου της νήσου σύμφωνα με την απογραφή του 1960 (χάρτης από τον συγγραφέα).

Σε λιγότερο από μια εβδομάδα από την έναρξη των ταραχών οι οικισμοί της CMC έχασαν το δικονομικό τους χαρακτήρα και μετασχηματίστηκαν το μεν Μαυροβούνι σε αμιγώς τουρκοκυπριακό οικισμό, ο δε Ξερός και η Σκουριώτισσα σε αμιγώς ελληνοκυπριακούς οικισμούς.¹²¹³ Η *company town* - δίκτυο της CMC απώλεσε τη συνοχή του και χωρίστηκε εθνικά. Το ίδιο συνέβη και με τους γειτονικούς μη ελεγχόμενους από την CMC οικισμούς. Η εταιρεία ανακοίνωσε πως δεν μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια των εργατών, ενώ οι βανδαλισμοί των εγκαταλειμμένων πλέον οικιών συνεχίστηκαν.¹²¹⁴

Υπό τις παραπάνω συνθήκες τα εξορυκτικά σύνολα που ολοκλήρωναν το αποικιακό project την περίοδο της ΕΟΚΑ, χρησιμοποιήθηκαν ως πυριπιδαποθήκες και πεδία ευρύτερης δράσης του αντιαποικιακού αγώνα, στρεφόμενα εναντίον των δημιουργών τους, ενώ το 1958 οι όποιες πολιτικές δικονομικής συνεργασίας με επίκεντρο τα εξορυκτικά σύνολα και ειδικά αυτό της CMC τερματίστηκαν, εξαιτίας των αντιμαχόμενων πολιτικών των εθνικιστικών ηγεσιών.

Οι πολιτικές κοινωνικής ευημερίας των εταιρειών δεν τερματίστηκαν, αλλά τα εξορυκτικά σύνολα "στρατικοποιήθηκαν," επανήλθε δριμύτερη η αστυνομοκρατία, ενώ η παραβίαση της ιδιωτικότητας των εργατών και των οικογενειών τους ξεπέρασε κάθε προηγούμενο στη

¹²¹³ "Εκκενώνονται οι ελληνικές οικογένειες από τη Λεύκα, Μαυροβούνι και Απλίκι," εφημερίδα: Χαραυγή, 12 Ιουνίου 1958· "Συνεπληρώθη η μετακίνησης ελληνικών οικογενειών εκ Λεύκας," εφημερίδα: Ελευθερία, 13 Ιουνίου 1958· "Δεν θα παύσουν επιτέλους αι προκλήσεις των δυνάμεων ασφαλείας," εφημερίδα: Ελευθερία, 14 Ιουνίου 1958.

¹²¹⁴ "Εκκενώνονται οι ελληνικές οικογένειες," εφημερίδα: Χαραυγή, 12 Ιουνίου 1958, ό.π.

κατάσταση συνθηκών έκτακτης ανάγκης και της πρωτοφανούς τρομοκρατίας που απλώνονταν σε ολόκληρη την αποικία. Αν στο παρελθόν τα εξορυκτικά σύνολα λειτούργησαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ως αποικίες εντός της αποικίας, αυτό δεν ήταν πλέον εφικτό να συμβεί.

4.6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μεταπολεμική περίοδος μετασχημάτισε το χάρτη της εξορυκτικής βιομηχανίας με την εκμετάλλευση νέων ορυχείων, την παύση λειτουργίας υφιστάμενων και τη δημιουργία νέων μεταλλουργικών και εξαγωγικών κέντρων. Παράλληλα αποτέλεσε περίοδο εκσυγχρονισμού της παραγωγής και σημαντικής πτώσης του εργατικού δυναμικού, τόσο σε απόλυτους αριθμούς, όσο και ποσοστιαία σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό της νήσου. Η εν λόγω πτώση θα ήταν ακόμη δραματικότερη εάν δεν είχαν ανακαλυφθεί νέα σημαντικά κοιτάσματα.

Ο εκσυγχρονισμός εξυπηρέτησε τρεις κύριους στόχους, τη μείωση του εργατικού δυναμικού, την αύξηση της παραγωγής και τη βελτίωση της ποιότητας των επεξεργασμένων ορυκτών. Τα μεταπολεμικά πολιτικοοικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της αποικίας ήταν αυτά που υποχρέωσαν τις εταιρείες στην τοποθέτηση κεφαλαίων για τη μείωση του εργατικού δυναμικού, ενώ η βελτίωση της ποιότητας των επεξεργασμένων ορυκτών και η αύξηση της παραγωγής επιβλήθηκε από την αυξημένη παγκόσμια μεταπολεμική ζήτηση των ορυκτών και τις συνακόλουθα αυξημένες τιμές τους.

Περισσότερες περιοχές της νήσου από ό,τι στο παρελθόν βίωσαν δραστηριότητες που σχετίζονταν με την εξόρυξη, την επεξεργασία των ορυκτών και την εξαγωγή τους, αλλά καμία περιοχή δεν γνώρισε τη μαζική συγκέντρωση εργατών στα μεγέθη που καταγράφηκαν στις περιπτώσεις της CMC και του Αμιάντου κατά τον Μεσοπόλεμο. Η παροχή στέγης στις νέες εξορυκτικές περιοχές από τις εταιρείες ήταν περιορισμένη, αφενός λόγω των μικρότερων απαιτήσεων σε εργατικό δυναμικό και αφετέρου εξαιτίας των αυξημένων δυνατοτήτων των μεταφορών, που επέτρεπαν πλέον στους εργάτες να μην υποχρεώνονται σε εσωτερική μετανάστευση.

Οι συνθήκες εργασίας βελτιώθηκαν με την κατάκτηση υψηλότερων ημερομισθίων, καλύτερου ωραρίου εργασίας, θεσμοθετημένων αδειών και άλλων ρυθμίσεων ή παροχών, ενώ παράλληλα σημαντική βελτίωση σημείωσαν και οι συνθήκες κατοίκησης. Οι υφιστάμενες κατοικίες δέχτηκαν δραστικούς μετασχηματισμούς, ενώ οι νέες που κατασκευάστηκαν πρόσφεραν ασύγκριτα καλύτερα επίπεδα διαβίωσης από τις αντίστοιχες που είχαν κατασκευαστεί στο Μεσοπόλεμο. Τα φαινόμενα συνωστισμού απαλείφθηκαν οριστικά, οι παντελώς ακατάλληλες κατασκευές που χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες κατεδαφίστηκαν, ενώ συνολικά οι κατοικίες που προσφέρονταν απέκτησαν μεγαλύτερους και περισσότερους χώρους και παροχές. Παράλληλα, αναβαθμίστηκαν οι υφιστάμενες

υποδομές κοινωνικών εξυπηρετήσεων και υλοποιήθηκαν νέα έργα και δράσεις κοινωνικής ευημερίας, με οδηγό συχνά την εμπειρία από την προτέρα εφαρμογή τους εκτός της Κύπρου.

Τα εξορυκτικά σύνολα πρόσφεραν πλέον λιγότερες κατοικίες, αλλά σαφώς αναβαθμισμένες. Στην περίπτωση του Αμιάντου εξαφανίστηκαν ολόκληρες συνοικίες, τόσο από τις προσπάθειες αναβάθμισης της κατοικίας, όσο και από την ίδια την εξόρυξη. Η εγγύτητα κατοικίας και παραγωγικών εγκαταστάσεων στο βαθμό που καταγραφόταν στο Μεσοπόλεμο δεν καταγραφόταν πλέον, ενώ και οι ταξικοί και οι φυλετικοί διαχωρισμοί που χαρακτήριζαν το χώρο σταδιακά απαλείφονταν.

Για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κατοίκησης ασκήθηκε ένα πλέγμα πιέσεων προς τις εξορυκτικές εταιρείες το οποίο διαμόρφωναν οι αναθεωρημένες πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου για την βιομηχανία των ορυκτών στις αποικίες και ευρύτερα για την ευημερία των λαών των αποικιών υπό την πίεση του φαινομένου της αποαποικιοποίησης, οι πολιτικές κοινωνικής ευημερίας της κυβέρνησης της νήσου και τα πειράματα κοινωνικής κατοικίας που εφάρμοσε, οι ισχυρές εντεινόμενες πιέσεις του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος και η γενική κοινωνική πρόοδος. Σταδιακά η βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κατοίκησης υπαγορευόταν και από την αλλαγή της σύνθεσης του εργατικού δυναμικού, καθώς μειώνονταν οι "αναλώσιμοι" ανειδίκευτοι εργάτες.

Σε ορισμένα εξορυκτικά σύνολα, όπως της *company – town* δικτύου της CMC, τα έργα και οι δράσεις που βελτίωναν τις συνθήκες εργασίας και κατοίκησης, υπό το πλέγμα των παραπάνω πιέσεων, ολοκλήρωσαν τα έξυπνα προγράμματα κοινωνικής ευημερίας, που είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται στα τέλη της δεκαετίας του 1930, υπό τη δυναμική των πρώτων ισχυρών πιέσεων του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος.

Η κυβέρνηση απέκτησε ενεργότερο ρόλο στον έλεγχο και στη ρύθμιση των εξορυκτικών συνόλων, χωρίς όμως να ασκήσει την πίεση που θα αναμενόταν, ενώ στάθηκε αργός των προσπαθειών ανάπτυξης του εξορυκτικού κλάδου, θεσπίζοντας όπως και στο παρελθόν νόμους που συνιστούσαν νομοθετικές ανωμαλίες. Από την πλευρά τους και οι εξορυκτικές εταιρείες συνέχιζαν να στηρίζουν τις κυβερνητικές πολιτικές, με την εφαρμογή των δικών τους στρατηγικών κοινωνικής ευημερίας, στηρίζοντας μεταξύ άλλων την αποικιακή μεταρρυθμιστική πολιτική για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης.

Τα μεγάλα εξορυκτικά σύνολα του Μεσοπολέμου που πρόσφεραν παράλληλη εργασία και κατοίκηση συρρικνώθηκαν, ενώ τα νέα δεν απέκτησαν αντίστοιχα μεγέθη. Συνολικά αύξησαν την δικτύωσή τους με την αποικία, πρόσφεραν ένα σαφώς αναβαθμισμένο πλαίσιο εργασίας και κατοίκησης και κατέστησαν ως ένα βαθμό περισσότερο φυσιολογικές και λιγότερο ελεγχόμενες κοινότητες από ότι στο παρελθόν, τουλάχιστον έως την έναρξη της δράσης της ΕΟΚΑ.

Ουσιαστικά, το φαινόμενο της δημιουργίας χωρικών ενοτήτων παράλληλης εργασίας και κατοίκησης, με επίκεντρο τα εξορυκτικά σύνολα ολοκλήρωνε το κύκλο του στην Κύπρο με

σημαντικούς μετασχηματισμούς, τους οποίους γνώριζαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και άλλες αντίστοιχες βιομηχανικές κοινότητες διεθνώς, υπό την επίδραση των ραγδαίων κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών αλλαγών που χαρακτήριζαν και άλλες αναπτυσσόμενες περιοχές του πλανήτη, με το φαινόμενο να βρίσκεται την ίδια περίοδο σε αποδρομή στις δυτικές χώρες που το δημιούργησαν.

Οι εξορυκτικές εταιρείες αν και προχώρησαν σε μεγάλες αναπτυξιακές επενδύσεις, αν και κατείχαν την μερίδα του λέοντος στις εξαγωγές της αποικίας, αν και συνεισέφεραν σημαντικά στα κυβερνητικά ταμεία, εξαιτίας των γενικών μετασχηματισμών που βίωσε η αποικία και της παράλληλης θεαματικής μείωσης του εργατικού δυναμικού τόσο σε απόλυτους αριθμούς, όσο και ποσοστιαία επί του γενικού πληθυσμού, απώλεσαν το ρόλο τους ως σημαντικοί μετασχηματιστές της κυπριακής κοινωνίας, ως πανίσχυρα κέντρα γνωριμίας των Κυπρίων με την μαζική μισθωτή εργασία, την εντατική βιομηχανική παραγωγή και την τεχνολογική ωρίμανση.

Την περίοδο της ΕΟΚΑ, τα εξορυκτικά σύνολα που ολοκλήρωναν το αποικιακό *project* στράφηκαν κατά των δημιουργών τους, αποκτώντας σημαντικό ρόλο στον αντιαποικιακό αγώνα, ενώ στη φάση των πρωτοφανών δικαιοδικών ταραχών, απώλεσαν μοιραία το ρόλο τους ως σημαντικών τόπων συνεργασίας και συμπόρευσης των δυο κύριων εθνοτήτων της νήσου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι ορυκτοί πόροι της Κύπρου προσέλκυσαν το ενδιαφέρον ξένων κεφαλαίων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε μια περίοδο που η μεγέθυνση της εργοστασιακής παραγωγής της Δύσης αναζητούσε ολοένα και περισσότερες ορυκτές ύλες, ενώ η νήσος με την υπαγωγή της στον έλεγχο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, εκσυγχρονίζονταν και καθίστατο ένας περισσότερο ασφαλής και προσφιλής τόπος για επενδύσεις.

Η εντατική εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου ήταν μια μη προγραμματισμένη αλλά φυσική εξέλιξη της αποικιακής ιστορίας της νήσου. Όταν κατακτήθηκε η Κύπρος από τους Βρετανούς δεν ήταν γνωστά τα περισσότερα κοιτάσματα που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας των ορυκτών, ενώ τα σημαντικότερα εξ αυτών δεν ήταν τη δεδομένη περίοδο χρήσιμα στις βιομηχανίες, ούτε και εμπορικά εκμεταλλεύσιμα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η χρήση του αμιάντου στην παραγωγή οικοδομικών υλικών, η ανάπτυξη της τεχνολογίας που κατέστησε εμπορικά εκμεταλλεύσιμα κοιτάσματα με χαμηλή περιεκτικότητα σε χαλκό και η αύξηση της χρήσης του σε ηλεκτρικά είδη αποτέλεσαν τους καταλύτες, για τη συστηματική και με όρους βιομηχανικής παραγωγής εκμετάλλευση των ορυκτών πόρων της Κύπρου.

Ξένες εταιρείες με ίδιους πόρους και έρευνες εντόπισαν τα κοιτάσματα και πειραματίστηκαν για να εξεύρουν βιώσιμες λύσεις για την εκμετάλλευσή τους ολοκληρώνοντας το αποικιακό έργο της Βρετανικής παρουσίας στην Κύπρο, που εξυπηρετούσε κυρίως γεωστρατηγικούς σκοπούς. Η αποικιακή κυβέρνηση στις απαρχές ανάπτυξης της εξορυκτικής βιομηχανίας επέδειξε αδράνεια και δεν αντιμετώπισε μεθοδικά και οργανωμένα τις προοπτικές που μπορούσε να έχει η εκμετάλλευση των ορυκτών πόρων, καθώς παρήλθε σχεδόν μισός αιώνας για να εκπονήσει την πρώτη γεωλογική έρευνα, για να δημιουργήσει τον πρώτο μετασθμανικό νόμο για τα ορυχεία και για να ιδρύσει εξειδικευμένο τμήμα στελεχωμένο με ειδικούς γεωλόγους ή μεταλλειολόγους.

Τα εξορυκτικά σύνολα που σχηματοποιήθηκαν από τα ξένα επιχειρηματικά σχήματα είχαν μεγάλη διασπορά στον κυπριακό χώρο και βρίσκονταν σε απομακρυσμένες θέσεις από τις πόλεις της νήσου. Τα πέντε σημαντικότερα ήταν του Αμιάντου, της CMC, της ΑΕΕΧΠΑ (μετέπειτα ΕΜΕ), της Λίμνης και του Χρωμίου. Ήταν διαφορετικής κλίμακας και δυναμικής και αναπτύχθηκαν αυτόνομα με διαφορετικές χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις, χωρίς να δικτυωθούν μεταξύ τους κάνοντας χρήση κοινών υποδομών, ενώ στο σύνολό τους ανέπτυξαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό το δίπολο εργασίας και κατοίκησης. Δεν αποτέλεσαν προϊόν αποκλειστικά επενδύσεων βρετανικών επιχειρήσεων, αλλά σειράς επιχειρήσεων από διάφορες δυτικές χώρες, από τις ΗΠΑ έως και την περιφέρεια της Ευρώπης. Η ίδρυση και η λειτουργία τους ικανοποίησε το μοντέλο της προμήθειας πρώτων υλών σε εκβιομηχανισμένες κυρίως χώρες και όχι την αποκλειστική τροφοδότηση μιας ή περισσότερων βιομηχανιών της μητρόπολης, παρέχοντας πρώτες ύλες ακόμη και σε

βιομηχανικές δυνάμεις που ανταγωνίζονταν το Ηνωμένο Βασίλειο. Μόλις στα τελευταία έτη της αποικιοκρατίας ορυκτά που διαχρονικά προορίζονταν μόνο για εξαγωγή πρόσφεραν πρώτες ύλες και στην εγχώρια βιομηχανία για την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων.

Έως και την λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου για την εκμετάλλευση των ορυκτών είχε σχηματιστεί στον Αμιάντο η πρώτη αμιγώς βιομηχανική κοινότητα της Κύπρου, υπό τη μορφή ενός *company village*, με κατοικίες, χρήσεις εμπορίου και αναψυχής, σχολείο και χώρο λατρείας. Στην εν λόγω κοινότητα πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο τύπος της εργατικής κατοικίας στη νήσο, ένας νεωτερισμός που ενισχύθηκε την ίδια περίοδο και από άλλες εξορυκτικές προσπάθειες. Στον κόλπο της Μόρφου διαμορφώθηκε μια επιπλέον μικρή βιομηχανική κοινότητα υπό τη μορφή ενός *working camp*, δηλαδή μια βιομηχανική εγκατάσταση που συνδύαζε το δίπολο εργασίας και κατοίκησης, χωρίς την παρουσία άλλων μη βιομηχανικών χρήσεων υποστηρικτών της κατοικίας.

Κατά το Μεσοπόλεμο τα ορυχεία δημιούργησαν νέους, μεγαλύτερους και πιο σύνθετους χωρικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς. Στην εντυπωσιακή ανάπτυξη των εξορυκτικών συνόλων την περίοδο του Μεσοπολέμου καταλυτικό ρόλο διαδραμάτισε η ανακάλυψη νέων κοιτασμάτων, η εμπλοκή νέων εταιρικών σχημάτων και η διεθνής αύξηση της ζήτησης των κυπριακών ορυκτών. Την περίοδο του Μεσοπολέμου δυο εξορυκτικά σύνολα, του Αμιάντου και της CMC, έλαβαν τα χαρακτηριστικά των *company towns* με την ανάπτυξη μεγάλης κλίμακας εγκαταστάσεων για τις εξορυκτικές εργασίες και τη στέγαση χιλιάδων εργατών. Ο Αμιάντος αποτέλεσε μια εποχική *company town*, καθώς η εξόρυξη πραγματοποιούνταν μόνο κατά τους θερινούς μήνες, ενώ η CMC αναπτύσσοντας τις δραστηριότητές της σε ένα σύνολο οικισμών διαμόρφωσε μια *company town* υπό τη μορφή δικτύου. Τα υπόλοιπα εξορυκτικά σύνολα ανέπτυξαν σαφώς μικρότερης κλίμακας υποδομές διαμορφώνοντας μικρά *working camps* με περιορισμένη προσφορά εργατικής κατοικίας.

Την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η ανάπτυξη των εξορυκτικών συνόλων ανακόπηκε απότομα με την παύση ή τον σημαντικό περιορισμό των εργασιών τους εξαιτίας των προβλημάτων που παρουσιάστηκαν στην ναυσιπλοΐα, της ραγδαίας ανόδου του κόστους παραγωγής, του κλεισίματος της γερμανικής αγοράς που αποτελούσε τον κύριο αγοραστή των σημαντικότερων ορυκτών της νήσου και των πολιτικών της Μεγάλης Βρετανίας για την προμήθεια ορυκτών που πρόσφερε η Κύπρος από άλλες πηγές. Μόνο στις αρχές του πολέμου ειδικά τα ορυχεία που παρήγαγαν αμιάντο και χρωμίτη λειτούργησαν εντατικά για τις ανάγκες της πολεμικής μηχανής, ενώ εξαγονταν και χρυσός ως τα μέσα του πολέμου, οπότε και ανακόπηκε η παραγωγή του καθώς έπαψε να αποτελεί προϊόν πρώτης προτεραιότητας. Το "αυτοκρατορικό σύστημα" που είχε ενισχυθεί όσο ποτέ άλλοτε την περίοδο του πολέμου δεν ευνοούσε στη βάση των συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί την αξιοποίηση των κυπριακών ορυκτών. Οι εξορυκτικές κοινότητες της νήσου υπέστησαν ραγδαία πληθυσμιακή μείωση, χιλιάδες εργάτες έμειναν άνεργοι, ενώ οι εγκαταστάσεις των ορυχείων απέκτησαν νέες χρήσεις, εξυπηρετώντας την πολεμική βιομηχανία, την αμυντική

θωράκιση της νήσου, αλλά και επισιτιστικές και άλλες ανάγκες που είχαν ανακύψει. Εξορυκτικοί οικισμοί που είχαν σημαντικά κοινά χωρικά χαρακτηριστικά με τα στρατόπεδα μετατράπηκαν σε προσφυγικούς καταυλισμούς και προσωρινούς στρατώνες.

Η λήξη του πολέμου σήμανε και την επανεκκίνηση της εξορυκτικής βιομηχανίας. Οι διαδικασίες εκμετάλλευσης ορυκτών επεκτάθηκαν σε περισσότερες περιοχές της νήσου και σχηματοποιήθηκαν ακόμη δυο εξορυκτικές κοινότητες υπό τη μορφή των *company villages* στην Καλαβασό και στο Βασιλικό. Οι υφιστάμενες εξορυκτικές κοινότητες δέχτηκαν μεγάλες και πολυεπίπεδες χωρικοκοινωνικές μεταβολές, στο πλαίσιο αναθεωρημένων πολιτικών εταιρειών και κυβέρνησης που είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Την μεταπολεμική περίοδο πραγματοποιήθηκαν μεγάλες επενδύσεις σε παραγωγικές και μεταφορικές εγκαταστάσεις, γεγονός που επέτρεψε τη θεαματική άνοδο της παραγωγής, αλλά και τη μείωση αναλογικά του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού, καθώς οι μηχανές αντικαθιστούσαν σταδιακά τη χειρωνακτική εργασία.

Οι εξορυκτικές κοινότητες λόγω της μικρής κλίμακας της αποικίας και της αργής πορείας εκβιομηχάνισης της νήσου, είχαν τεράστια επίδραση στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού που γνώριζε η Κύπρος. Ήδη από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ο Αμίαντος αποτελούσε τον πλέον μηχανοποιημένο παραγωγικό τόπο της νήσου, απασχολώντας μεγέθη εργατικού δυναμικού αντίστοιχα με την κυβερνητική μηχανή, ενώ κατά το Μεσοπόλεμο η εξορυκτική βιομηχανία είχε καταστεί η βαριά βιομηχανία της Κύπρου. Οι παραγωγικές μονάδες που αναπτύσσονταν στα μικρά αστικά κέντρα της νήσου συγκροτούνταν κυρίως από βιοτεχνίες και εργαστήρια, λειτουργώντας σε μικρής κλίμακας παραδοσιακού τύπου βιομηχανικά κτήρια με περιορισμένους ηλεκτρομηχανολογικούς εξοπλισμούς απασχολώντας λιγοστούς εργάτες. Στον αντίποδα η εξορυκτική βιομηχανία σχηματοποίησε βιομηχανικές κοινότητες που συνιστούσαν για τα δεδομένα της Κύπρου, νέες πόλεις ή πόλεις – δίκτυα, καθώς είχαν αντίστοιχα πληθυσμιακά μεγέθη με πόλεις της νήσου, συγκεντρώνοντας σημαντική οικονομική και παραγωγική δραστηριότητα, δημιούργησε μεγάλες βιομηχανικές ζώνες και ύψωσε σημαντικά φουγάρα στον κυπριακό χώρο, κατασκεύασε μεγάλα τεχνικά έργα, όπως λιμενικές εγκαταστάσεις και δίκτυα μεταφορών σταθερής τροχιάς, εισάγοντας σύγχρονους ηλεκτρομηχανολογικούς εξοπλισμούς, καθώς και υλικά και κατασκευαστικές πρακτικές της σύγχρονης οικοδομικής βιομηχανίας, μεταφέροντας τεχνολογία και τεχνογνωσία στη νήσο.

Η συνεισφορά των ορυχείων στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού της νήσου ήταν συνεχώς αυξανόμενη μέχρι και τα τέλη του Μεσοπολέμου, αλλά κατά τη μεταπολεμική περίοδο ο ρόλος τους άρχισε να φθίνει, εξαιτίας των μεγάλων χωρικοκοινωνικών μετασχηματισμών που βίωνε η Κύπρος, οι οποίες δεν είχαν ως επίκεντρο τα ορυχεία. Την μεταπολεμική περίοδο υψώθηκαν νέα σημαντικά φουγάρα στις πόλεις της νήσου, ο κατασκευαστικός κλάδος, ο τουρισμός και άλλοι παραγωγικοί κλάδοι γνώρισαν ανάπτυξη, τα αστικά κέντρα μεγεθύνονταν, καταγράφηκε σημαντική γενική πληθυσμιακή αύξηση, ενώ μειώθηκε παράλληλα το εργατικό δυναμικό και οι πληθυσμοί των εξορυκτικών κοινοτήτων.

Οι εξορυκτικές κοινότητες γνώρισαν σε χιλιάδες Κύπριους τη μαζική μισθωτή εργασία, την εργατική κατοικία, τη μαζική και εκμηχανισμένη παραγωγή και άλλα παράπλευρα μοντέρνα φαινόμενα, μετατρέποντας μαζικά και από όλη τη νήσο αγρότες σε εργάτες ή αγροτοεργάτες. Η δυνατότητα της παράλληλης εργασίας στα ορυχεία και στις αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες ήταν απόρροια της εγγύτητας των ορυχείων με παραδοσιακούς οικισμούς, της εποχικότητας που χαρακτήριζε ορισμένα εξ' αυτών και της έλλειψης δεσμευτικών για τους εργάτες συμβολαίων, αλλά και ευρύτερα της κλίμακας της αποικίας που επέτρεπε ακόμη και σε εργάτες που κατοικούσαν σε πιο απομακρυσμένες περιοχές να επισκέπτονται σχετικά τακτικά τις γενέτειρες περιοχές εκτελώντας γεωργικές εργασίες.

Οι περισσότεροι Κύπριοι εργάστηκαν και κατοίκησαν σε μια ή περισσότερες εξορυκτικές κοινότητες για βραχύ ή βραχέα μόνο διαστήματα, εξαιτίας των μεγάλων αυξομειώσεων του εργατικού δυναμικού. Η έστω και ολιγοετής όμως εργασία στα ορυχεία και η παράλληλη διαμονή στις εξορυκτικές κοινότητες ήταν αρκετή για να αποκόψει οριστικά χιλιάδες αγρότες από τις πατρογονικές τους εστίες καθώς ερχόμενοι σε επαφή με την σταθερή μισθωτή εργασία και την πρακτική της μη ιδιοκατοίκησης, όταν έμεναν άνεργοι, αναζητούσαν άλλα μοντέλα μισθωτής εργασίας στις πόλεις, αντί να επιστρέψουν στις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κλεισίματος των ορυχείων στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία άσκησε πιέσεις στα αστικά κέντρα της νήσου, επιτείνοντας το φαινόμενο της αστικοποίησης και εισάγοντας στην κυβερνητική ατζέντα το ζήτημα της κατασκευής εργατικών κατοικιών στις πόλεις, υπό τη μορφή κοινωνικής κατοικίας. Τα ορυχεία αποτέλεσαν υπό αυτές τις συνθήκες ένα παράλληλο με τις πόλεις σημαντικό σύνολο τόπων εσωτερικής μετανάστευσης αγροτικών πληθυσμών, λειτουργώντας τελικά όμως έως το τέλος της αποικιοκρατίας κυρίως ως ενδιάμεσοι σταθμοί μεταξύ αγροτικών οικισμών και πόλεων. Οι διαδικασίες μετακίνησης πληθυσμών που ξεκίνησαν την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου με το αίτημα της εταιρείας του Αμιάντου προς την κυβέρνηση για το συντεταγμένο και μαζικό αποικισμό του ορυχείου με δεκάδες πτωχές οικογένειες ήταν συνεχής καθ' όλη την αποικιοκρατία.

Οι εξορυκτικές κοινότητες αναπτύχθηκαν κατά φάσεις με συνεχώς μεταβαλλόμενους προγραμματισμούς. Ακολούθησαν στρατηγικές ή πρακτικές χωρικής και κοινωνικής οργάνωσης αντίστοιχων βιομηχανικών κοινοτήτων, *company villages* ή *towns*, με ευρεία διάδοση διεθνώς από τις απαρχές της εξάπλωσης του φαινομένου της ίδρυσής τους, στοχεύοντας στη διασφάλιση των μεταβαλλόμενων γραμμών παραγωγής και στην ελεγχόμενη και ειρηνική διαβίωση των διαφορετικών τάξεων των εργατών και του προσωπικού που απασχολούσαν. Οι μεγάλες εξορυκτικές κοινότητες αναπτύχθηκαν υπό αυτές τις συνθήκες σε επιμέρους πολεοδομικές ενότητες για την εξυπηρέτηση λογικών ζωνοποίησης των χρήσεων γης ή αντίστροφα για την άμεση εγγύτητα παραγωγικών εγκαταστάσεων και κατοικιών, για τη διασφάλιση κοινωνικών και φυλετικών διαχωρισμών,

μεταξύ απλών εργατών, επιστατών και ανώτερων στελεχών, μεταξύ του μόνιμου και εποχικού εργατικού δυναμικού ή μεταξύ ελεύθερων εργατών και οικογενειών.

Στις επιμέρους φάσεις της ανάπτυξής τους ακολούθησαν την ορθολογιστικά οργανωμένη δόμηση με τη μαζική παροχή καθολικά τυποποιημένης και άχαρα επαναλαμβανόμενης εργατικής κατοικίας ή αντίστροφα την άτακτη δόμηση με την κατασκευή εργατικών κατοικιών πολλών διαφορετικών τύπων. Και στις δυο περιπτώσεις ο χώρος αναπτύσσονταν προσθετικά, είτε με την κατασκευή μηχανικά σχεδιασμένων κτηρίων, είτε ακόμη και με την κατασκευή κτηρίων που δεν αποτελούσαν προϊόν σχεδιασμού. Η μετατροπή του αγροτικού χώρου σε βιομηχανικές εγκαταστάσεις και εργατικούς οικισμούς δεν εμπειρείχε σε σημαντικό βαθμό την εμπλοκή αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων ή άλλων ειδικών που θα μπορούσαν να προσφέρουν αναβαθμισμένες χωρικές ποιότητες και ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον εργασίας και κατοίκησης. Στην *company town* του Αμιάντου, όπου αποδεδειγμένα εφαρμόστηκε αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, επικεντρώθηκε σε σημαντικά μόνο κτήρια αναφοράς που ενίσχυαν το γόητρο των ιδιοκτητριών εταιρειών και στις κατοικίες του μέσου και ανώτερου προσωπικού. Η εμπλοκή αρχιτεκτόνων στην περίπτωση της κατοικίας ήταν ένα ταξικό προνόμιο για τις υψηλές βαθμίδες της ιεραρχίας.

Η ορθολογιστική οργάνωση του χώρου με τις αυστηρές γεωμετρίες και την τυποποίηση στην περίπτωση της CMC και η άτακτη, μη κανονική δόμηση του Αμιάντου, αποτέλεσμα μιας οργανικής ανάπτυξης του βιομηχανικού χώρου σχετιζόταν άμεσα με τις διαφορετικές γραμμές παραγωγής και τη διαχείρισή τους. Η αμερικανική εταιρεία σε σχέση με τον Αμιάντο είχε να διαχειριστεί μια πιο ακριβή, σύνθετη και επικίνδυνη γραμμή παραγωγής, η οποία χρειαζόταν τάξη, καλύτερη οργάνωση και μεγαλύτερη πειθαρχία, ώστε να διαφυλαχτεί η ομαλή λειτουργία της και να είναι αποδοτική και σε αυτό το πλαίσιο το χωρικό σύστημα που υποστήριζε τη βιομηχανική παραγωγή της CMC, σε όλες τις επιμέρους πολεοδομικές ενότητες και σε όλες τις κλίμακες ήταν επιδίωξη της εταιρείας να αποπνέει τάξη και οργάνωση.

Οι εξορυκτικοί οικισμοί συγκριτικά με άλλους αποικιακούς οικισμούς (*colonial settlements*) εκτός Κύπρου αναπαρήγαγαν στο χώρο με λιγότερη ένταση τους φυλετικούς διαχωρισμούς, που χαρακτηρίζαν τα *colonial towns* ή άλλα αποικιακού τύπου *company villages* ή *towns*, αναπαράγοντας τους λιγότερο αυστηρούς φυλετικούς διαχωρισμούς, που αποτυπώνονταν και στους παραδοσιακούς οικισμούς της νήσου, μεταξύ αποίκων και Κυπρίων. Εξαιτίας της απουσίας άλλων μορφών αποικιακών οικισμών στην νήσο εξαιρουμένου του Τροόδους, όπου κατοικούσαν εποχικά κυρίως Βρετανοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι αποτέλεσαν και τους μοναδικούς αποικιακούς οικισμούς στους οποίους κατοίκησαν μαζικά Κύπριοι.

Οι πολιτικές των εταιρειών για τη μη εφαρμογή διαιρετικών πολιτικών μεταξύ των δυο κύριων εθνοτήτων της νήσου, των Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, με τη μη παροχή για παράδειγμα στέγης σε ξεχωριστές περιοχές, με τη δημιουργία οικισμών όπου οι διαχωριστικοί θεσμοί των θρησκειών και της εκπαίδευσης υποβιβάστηκαν και μαζί με αυτούς και τα ισχυρά χωρικά εθνοτικά σύμβολα που τους συνόδευαν, με τη δημιουργία ακόμη κοινών

κατασκηνώσεων για τα παιδιά των δυο εθνοτήτων και μετέπειτα και με τη χρηματοδότηση δικαιοδικών σχολών, οι παράλληλοι φυλετικοί διαχωρισμοί μεταξύ Κυπρίων και ξένων και το μοναδικό σκληρό περιβάλλον εργασίας και κατοίκησης που βίωναν από κοινού οι δυο εθνότητες αποτέλεσαν τις αιτίες για μια μοναδική μεταξύ τους συνεργασία, καθιστώντας τις εξορυκτικές κοινότητες τόπους σύσφιξης των σχέσεών τους. Αποτέλεσαν τα μοναδικά αποικιακά *projects* έως τη δεκαετία του 1950, που είτε ακούσια είτε σκόπιμα, λειτούργησαν ενωτικά για τις εθνότητες της νήσου, προς όφελος των γραμμών παραγωγής, με αρνητική όμως συνέπεια για τις εταιρείες, την ανάπτυξη από Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους κοινών πολιτικών δράσεων για εργατικές διεκδικήσεις.

Οι μεγάλες εξορυκτικές κοινότητες που συγκρότησαν *company towns* δεν εξυπηρέτησαν μόνο τις ανάγκες κατοίκησης και παραγωγής αλλά αποτέλεσαν και τόπους διασύνδεσης των εταιρειών με τους φορείς της εξουσίας. Γήπεδα γκολφ και τένις και κλειστές λέσχες αναψυχής, εκτός από την αναψυχή των ξένων ανώτερων στελεχών εξυπηρετούσαν τη δικτύωση των εταιρειών με τους αξιωματούχους που διαχειρίζονταν τα αιτήματά τους και με παράγοντες της αστικής τοπικής ελίτ. Δίπλα από τους χώρους της εξαντλητικής εργασίας υπήρχαν πολυτελείς χώροι και εγκαταστάσεις που προσφέρονταν για χαλάρωση και κοσμικές εκδηλώσεις, που ικανοποιούσαν ανάγκες αναψυχής συνυφασμένες με δυτικές κουλτούρες, εξυπηρετώντας με έμμεσο τρόπο τα σχέδια των εταιρειών και την κερδοφορία τους. Η μικρή κλίμακα της αποικίας καθιστούσε τις εν λόγω εγκαταστάσεις αναψυχής αξιόλογες για την αποικία και ιδιαίτερα επωφελείς για τις εταιρείες.

Οι εξορυκτικές κοινότητες αν και ανδροκρατούμενες, συγκριτικά με αντίστοιχες βιομηχανικές κοινότητες άλλων χωρών και κυρίως αποικιών χαρακτηρίζονταν από την ισχυρή παρουσία της γυναίκας. Τα πολύ χαμηλότερα ημερομίσθια που απολάμβαναν οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες για τις ίδιες εργασίες και η ακόμη πιο οικονομική για τις εταιρείες παιδική εργασία, ώθησε τις εταιρείες στην μαζική απασχόληση γυναικών και παιδιών και για αυτό το σκοπό στη μαζική παροχή εργατικής κατοικίας για οικογένειες και σε μικρότερο βαθμό και για ελεύθερες γυναίκες εργάτριες. Η μαζική παροχή εργατικής κατοικίας για οικογένειες, που είχε παρατηρηθεί από την περίοδο της πρωτοσυγκρότησης του Αμιάντου, εξασφάλιζε παράλληλα την ανάγκη των εταιρειών για μόνιμο εργατικό δυναμικό, εξαιτίας της μεγάλης διαρροής ανθρώπινου δυναμικού που αντιμετώπιζαν, το οποίο σχετιζόταν με τις ιδιαίτερα σκληρές συνθήκες εργασίας και κατοίκησης που προσφέρονταν, αλλά και με την κλίμακα της αποικίας, που δεν καθιστούσε δύσκολη την επιστροφή των εργατών στις πατρογονικές τους εστίες ή τη φυγή τους προς άλλες περιοχές για αναζήτηση εργασίας.

Οι εργατικές κατοικίες των εξορυκτικών κοινοτήτων ακολούθησαν πλήθος τυπολογιών, πολλοί δε εργάτες κατοίκησαν και σε αυτοσχέδιες κατοικίες - παραπήγματα. Οι εταιρείες για τη στέγαση οικογενειών και ελεύθερων ανδρών και γυναικών υιοθέτησαν σε αρκετές περιπτώσεις τύπους εργατικών κατοικιών με ευρεία διάδοση στο εξωτερικό, τόσο σε αντίστοιχες βιομηχανικές κοινότητες που ίδρυσαν βιομήχανοι, όσο και σε αποικιακές πόλεις.

Οι εργατικές κατοικίες οργανώθηκαν σε μικρά ισόγεια κτήρια αυτόνομων κατοικιών με διακριτές εισόδους, ακολουθώντας τυπολογίες που διεθνώς είχαν κερδίσει έδαφος έναντι των μεγάλων μπλοκ των εργατικών πολυκατοικιών. Οι ελεύθεροι εργάτες κατοίκησαν σε κτήρια της τυπολογίας των *barracks*, που με αφετηρία τους βρετανικούς στρατώνες είχαν ευρεία διάδοση στις αποικίες για τη στέγαση κυρίως ανδρών εργατών. Η πάγια αποικιακή πρακτική στην οργάνωση του χώρου, της προσφοράς τύπων κατοικίας αποκλειστικά για ελεύθερους εργάτες και κυρίως για την οργάνωση και τη λειτουργία αποικιακών πόλεων που δεν είχε γνωρίσει η νήσος, εμφανίστηκε ως φαινόμενο στην Κύπρο μέσω των εξορυκτικών κοινοτήτων.

Οι εργατικές κατοικίες έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν πολύ χαμηλών προδιαγραφών, κυρίως μονόχωρες χωρίς βασικές εξυπηρετήσεις και χαρακτηρίζονταν από τον μεγάλο συνωστισμό και την ανθυγιεινή κατοίκηση. Η εργατική κατοικία άρχισε να βελτιώνεται θεαματικά από τη δεκαετία του 1940 και έπειτα με την κατασκευή νέων κτηρίων κατοικιών, με το μετασχηματισμό υφιστάμενων και την κατεδάφιση των πλέον ακατάλληλων. Μονόχωρες κατοικίες έγιναν δίχωρες, απέκτησαν χώρους υγιεινής ή και κουζίνες, συνδέθηκαν με δίκτυα κοινής ωφελείας ή δέχτηκαν άλλους σημαντικούς μετασχηματισμούς. Οι συνθήκες διαβίωσης σε αρκετές περιπτώσεις βελτιώθηκαν, αρχικά μόνο με τη μείωση της αναλογίας του αριθμού των ενοίκων ανά εργατική κατοικία, ή με την απλή συνένωση δυο ή περισσότερων μονάδων σε μία και έτσι πολλά υφιστάμενα κτήρια εργατικών κατοικιών, λόγω της αλλαγής της οργάνωσης και της χρήσης χώρων, πρόσφεραν ένα σαφώς αναβαθμισμένο πλαίσιο κατοίκησης, χωρίς σημαντική οικοδομική δραστηριότητα και εμφανείς χωρικούς μετασχηματισμούς.

Η εργατική κατοικία των εξορυκτικών κοινοτήτων μοιραζόταν χαρακτηριστικά της λαϊκής κατοικίας, όπως τη συνήθη οργάνωση σε ένα μόλις κλειστό χώρο ή την έλλειψη χώρων υγιεινής, αλλά πρόσφερε ένα εξαιρετικά δυσμενέστερο πλαίσιο κατοίκησης. Παρείχε μικρότερους ωφέλιμους χώρους χωρίς βασική σταθερή και κινητή επίπλωση και δεν διέθετε την παραδοσιακή αυλή με τους μεταβατικούς χώρους ή και τα βοηθητικά προσκτίσματα που τη συνόδευαν, αναιρώντας τη σχέση της κατοικίας με την φύση και το αγροτοκτηνοτροφικό μοντέλο ζωής. Πολλές εργατικές κατοικίες, όπως αυτές που κατασκευάστηκαν στον Αμίαντο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και τις μαζικά επαναλαμβανόμενες τυποποιημένες κατοικίες της CMC του Μεσοπολέμου, διέθεταν κήπους για την παραγωγή οπωροκηπευτικών, αλλά δεν πρόσφεραν τη συνήθη ιδιωτικότητα και τις ποιότητες και εξυπηρετήσεις της παραδοσιακής αυλής. Αρκετές εργατικές κατοικίες του Μεσοπολέμου ήταν εξαιρετικά ανθυγιεινές και παντελώς ακατάλληλες για διαβίωση. Σε ορισμένες περιπτώσεις εργάτες αναγκάζονταν να ζουν ακόμη και σε δωμάτια χωρίς παράθυρα και σε γειτονιές, όπου στο δημόσιο χώρο ήταν ορατά ανθρώπινα περιπτώματα. Οι βελτιώσεις της μεταπολεμικής περιόδου δεν πρόσφεραν συνθήκες διαβίωσης αντίστοιχης ποιότητας με την μέση λαϊκή κατοικία, η οποία είχε επίσης θεαματικά βελτιωθεί, παρέχοντας συνεχώς καλύτερες συνθήκες διαβίωσης τις τελευταίες δεκαετίες της αποικιοκρατίας.

Οι κατοικίες του μέσου εργατικού δυναμικού των ορυχείων, αν και δεν ήταν συνολικά υψηλών προδιαγραφών παρείχαν αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης, προσφέροντας στοιχειώδεις εξυπηρετήσεις, που απολάμβανε μαζικά η μέση απλή εργατική κατοικία σε χώρες του δυτικού κόσμου τη δεδομένη περίοδο. Εξαιτίας των πολύ άσχημων συνθηκών διαβίωσης που πρόσφερε η απλή εργατική κατοικία, η κατοικία των μέσων στελεχών φάνταζε πολύ προνομιακή και αποτελούσε ένα ισχυρό κίνητρο για ανέλιξη στην ιεραρχία. Παράλληλα διασφάλιζε στις εξορμητικές κοινότητες την προβολή και εκτός του χώρου της εργασίας των ταξικών διαχωρισμών που διαμόρφωνε η ιεραρχία στη γραμμή παραγωγής.

Στον αντίποδα οι κατοικίες των ανώτερων στελεχών ήταν σκανδαλωδώς πολυτελείς, προσφέροντας τις ανέσεις και την ασφάλεια που όφειλαν να παρέχουν οι εταιρείες στους ξένους επιστήμονες. Ξεχώριζαν από όλες τις υπόλοιπες από τη διακριτή χωροθέτησή τους, την κλίμακα, την αρχιτεκτονική τους και τις ανέσεις που πρόσφεραν. Οι συνοικίες των ανώτερων στελεχών μοιράζονταν χαρακτηριστικά των συνοικιών των λευκών αποίκων στις αποικίες, όπως των επονομαζόμενων *bungalows compounds*, ενώ αναπαρήγαγαν οικεία περιβάλλοντα των κρατών από τα οποία προέρχονταν οι ένοικοί τους, όπως προάστια αμερικανικών πόλεων ή εξοχικές κατοικίες σε συλ *arts and crafts* της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Η σκανδαλώδης πολυτέλειά τους καλλιέργησε αισθήματα κατωτερότητας και υποταγής στους εργάτες και η προβολή τους στο χώρο συμβόλιζε τη δύναμη και την εξουσία του ανώτερου προσωπικού, που αποτελούσαν επίσης ζητούμενα για τις ξένες εταιρείες.

Οι κτηριακές και άλλες εγκαταστάσεις που κατασκευάστηκαν για τις συνοδευτικές χρήσεις κατοίκησης στις μεγάλες εξορμητικές κοινότητες, ήταν σχεδόν στο σύνολό τους έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι πλέον απαραίτητες και ήταν αντίστοιχες με αυτές που υπήρχαν στους παραδοσιακούς οικισμούς της νήσου, ενώ λίγες παροχές δεν ήταν αναγκαίες εξυπηρετώντας πατερναλιστικές πρακτικές. Στις εξορμητικές κοινότητες, αναγκαίες χρήσεις που υπήρχαν και στους παραδοσιακούς οικισμούς έλαβαν διαφορετικά χαρακτηριστικά, απέκτησαν νέα νοήματα και ρόλους, στο πλαίσιο της παράλληλης λειτουργίας τους με πατερναλιστικές ή άλλες ιδιαίτερες χρήσεις, όπως τα κτήρια διοίκησης. Η χωροθέτησή τους, η κλίμακα, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, οι συμβολισμοί που εξέπεμπαν, η δυναμική τους στο χώρο και στις κοινωνίες που εξυπηρετούσαν σε αρκετές περιπτώσεις διαφοροποιήθηκαν. Την κεντρική θέση και την επιβλητική παρουσία που κατείχαν στους παραδοσιακούς οικισμούς οι ναοί και τα σχολεία έλαβαν τα αστυνομικά τμήματα, τα κτήρια διοίκησης, οι φούρνοι και οι καντίνες, που ήλεγχαν τις εξορμητικές κοινότητες συμβολίζοντας τη δύναμη και την εξουσία που κατείχαν οι εταιρείες. Οι θεσμοί της εκπαίδευσης και των θρησκειών υποβαθμίστηκαν, οι δυνάμεις ασφαλείας αναβαθμίστηκαν, ενώ χρήσεις εμπορίου και υπηρεσιών λειτουργούσαν ως παράλληλα μέσα ενίσχυσης της εξάρτησης των εργατών από τις εταιρείες.

Οι πατερναλιστικές παροχές περιορίστηκαν στην παροχή υψηλού επιπέδου και δυναμικής υποδομών υγείας, σε αθλητικά γήπεδα και κινηματογράφους. Οι υποδομές υγείας

εξυπηρετούσαν τον έλεγχο του ιατρικού ιστορικού των εργατών και της νοσηρότητας, ακόμη και την κατηγοριοποίησή τους βάσει της σωματικής διάπλασης και της φυσικής τους κατάστασης, με στόχο την εύρυθμη και πιο αποτελεσματική λειτουργία των γραμμών παραγωγής και την προστασία των αποίκων, ενώ αθλητικά γήπεδα και κινηματογράφοι εξυπηρετήσαν τη δημιουργία επωφελών για τις εταιρείες εναλλακτικών μορφών απασχόλησης των εργατών, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια ενός κίβδηλου φιλόανθρωπου προσώπου. Στις συνοδευτικές χρήσεις κατοίκησης συνυπήρχαν χρήσεις δανεισμένες από τη διεθνή εμπειρία, όπως οι καντίνες αλλά και ιδιαίτερες τοπικές χρήσεις όπως τα καφενεία, τα οποία αν και αποτελούσαν πηγές προβλημάτων για τους Βρετανούς και τις ξένες εταιρείες, ήταν απόλυτα απαραίτητα για την καλλιέργεια ενός αισθήματος κανονικότητας στους κάτοικους των εξορυκτικών κοινοτήτων.

Τα διάφορα πλέγματα ελέγχου των εργατών που υπήρχαν στις δυο εξορυκτικές *company towns* της νήσου δεν ήταν αντίστοιχης έντασης. Στον Αμιάντο ήταν ασύγκριτα πιο ισχυρά, γεγονός άμεσα συναρτώμενο με την οργάνωση του βιομηχανικού χώρου, πέραν των διαφορετικών απαιτήσεων των γραμμών παραγωγής και των πεποιθήσεων των εταιρειών σχετικά με τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού. Η χαώδης ανάπτυξη του Αμιάντου και η συνεκτική του οργάνωση ώθησε αλλά και επέτρεψε στις ιδιοκτήτριες εταιρείες να χρησιμοποιήσουν περισσότερα εργαλεία ή μέσα κοινωνικού ελέγχου σε σχέση με την CMC, όπως τον έλεγχο της διακίνησης προσώπων και αγαθών. Η αμερικανική εταιρεία είχε να διαχειριστεί μια *company town* δίκτυο οργανωμένη σε ένα σύνολο οικισμών ανάμεσα σε παραδοσιακές κοινότητες, γεγονός που δυσκόλεψε την ύψωση τειχών με το υπάρχον οικιστικό δίκτυο, ενώ η ορθολογιστική γενικά ανάπτυξη των οικισμών πρόσφερε τάξη, αλλά και καλύτερη εποπτεία του χώρου και των λειτουργιών του.

Η διαφορετική χωρική οργάνωση των δυο *company towns*, οι πολιτικές ελέγχου των οικισμών που τις συγκροτούσαν, η εποχική ή μη λειτουργία τους, αλλά και η γεωγραφική τους θέση είχαν ως αποτέλεσμα να ασκήσουν διαφορετικής έντασης επιρροές στο οικιστικό δίκτυο των περιοχών, όπου αναπτύχθηκαν. Στην περίπτωση της CMC όπου η επιρροή στο οικιστικό δίκτυο της περιοχής ήταν ιδιαίτερα ισχυρή παρατηρήθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπου αναπτυσσόταν ραγδαία η επιχειρηματική δραστηριότητα της εταιρείας, φαινόμενα υπερπληθυσμού, έντονης οικοδομικής δραστηριότητας, αύξησης της νοσηρότητας και της πορνείας.

Η διαφορετική χωρική οργάνωση των εγκαταστάσεων των εταιρειών είχε επίδραση και στην εμφάνιση του συνδικαλισμού. Ο Αμιάντος αν και πρόσφερε τις χειρίστες συνθήκες διαβίωσης μεταξύ των ορυχείων γνώρισε με περισσότερη δυσκολία και με σχετική χρονοκαυστέρηση τον συνδικαλισμό συγκριτικά με την CMC, εξαιτίας της γεωγραφικής του θέσης και της ανάπτυξής του σε μια περιοχή απομονωμένη από άλλους οικισμούς, της εξάρτησης σχεδόν συνολικά του μόνιμου εργατικού δυναμικού από τις δομές κατοίκησης της εταιρείας, αλλά και της συστηματικής επιτήρησης και απέλασης των "ενοχλητικών" εργατών,

καθώς και της εποχικής λειτουργίας που περιορίζε τη δυναμική της αυτοοργάνωσης για τη μεγάλη μάζα των εργατών.

Στην αυγή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι εταιρείες άρχισαν σταδιακά να παρέχουν νέες υπηρεσίες, με την εφαρμογή λιγότερο ή περισσότερο πολυσχιδών προγραμμάτων ευημερίας, εισάγοντας αναθεωρημένες και πολύπλευρες πατερναλιστικές πρακτικές, που είχαν ευρέως δοκιμαστεί επιτυχώς σε πιο σύγχρονες *company towns* του δυτικού κόσμου στο πλαίσιο του καπιταλισμού πρόνοιας. Κέντρα ευημερίας, νέες αθλητικές εγκαταστάσεις, παιδότοποι, κατασκηνώσεις, ακόμη πιο αναβαθμισμένες υπηρεσίες υγείας, νέοι κινηματογράφοι και εργατικά εστιατόρια, αλλά και αθλητικά πρωταθλήματα, σεμινάρια, εκδόσεις εταιρικών εφημερίδων και θεσμοθέτηση βραβείων για μακρά προϋπηρεσία και επίτευξη στόχων ασφαλείας συνδυαστικά με τους μετασχηματισμούς που δέχονταν η εργατική κατοικία, αναμόρφωσαν έως και το τέλος της αποικιοκρατίας τις εξορυκτικές κοινότητες. Κτήρια σύμβολα, όπως διοικητήρια και αστυνομικά τμήματα, μετατράπηκαν σε σχολεία και πολυδύναμες καντίνες και φούρνοι που ήλεγχαν το εμπόριο έκλεισαν ή έπαψαν να αποτελούν μέσα εξάρτησης των εργατών από τις εταιρείες. Σε ορισμένες περιπτώσεις την ίδια περίοδο υποχώρησαν και οι ταξικοί και φυλετικοί διαχωρισμοί, με τη διαμονή απλών εργατών σε συνοικίες που είχαν αρχικά κατασκευαστεί μόνο για το μέσο εργατικό δυναμικό, αλλά και με την κατοίκηση Κυπρίων σε συνοικίες του ανώτερου διευθυντικού προσωπικού μετά την ανέλιξή τους στην ιεραρχία των εταιρειών.

Στις νέες *company towns* που ιδρύονταν διεθνώς, παρέχονταν συνδυαστικά ποιοτικά αναβαθμισμένος χώρος και προγράμματα ευημερίας με περισσότερες κοινωνικές παροχές. Στις εξορυκτικές κοινότητες της Κύπρου ο χώρος ήταν ήδη διαμορφωμένος και υπό αυτές τις συνθήκες οι εταιρείες εισήγαγαν αρχικά κυρίως προγράμματα ευημερίας, τα οποία ήταν άμεσα εφαρμόσιμα και λιγότερα δαπανηρά, για να προγραμματίσουν σταδιακά υπό την αυξανόμενη πίεση διαφόρων παραγόντων και χωρικούς μετασχηματισμούς και κυρίως την αναβάθμιση της εργατικής κατοικίας. Για να αλλάξει το πλαίσιο εργασίας και κατοίκησης ήταν απαραίτητες πολλαπλές αλλαγές στον τρόπο διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού από τις εταιρείες και υπό αυτά τα δεδομένα τα πρώτα προγράμματα ευημερίας αποτελούσαν προπομπό και των χωρικών μετασχηματισμών που ακολούθησαν, καθώς και μέσα απάλυνσης της δυσφορίας που δημιουργούσε ο χώρος.

Οι μετασχηματισμοί που άρχισαν να δέχονται οι εξορυκτικές κοινότητες από την αυγή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και έπειτα προς όφελος της διαβίωσης των εργατών, οφείλονταν στην ανάπτυξη του συνδικαλισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1930, στο φόβο της νοσηρότητας μετά τα θανατηφόρα κρούσματα επιδημιών που είχαν πλήξει τις εξορυκτικές κοινότητες την ίδια περίοδο, στην γενική σταδιακή άνοδο του βιοτικού επιπέδου των Κυπρίων συμπεριλαμβανομένης της βελτίωσης της μέσης λαϊκής κατοικίας, στη διευρυνόμενη μηχανοποίηση της παραγωγής και την αποσυμφόρηση των εξορυκτικών κοινοτήτων από μεγάλες μάζες εργατικού δυναμικού, με την παράλληλη αύξηση του ειδικευμένου έναντι του

ανειδίκευτου προσωπικού, αλλά και στις αναθεωρημένες μεταπολεμικές πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου για την κοινωνική ευημερία, αλλά και ειδικά για τον έλεγχο και τις επιδράσεις της εκμετάλλευσης των ορυκτών πόρων στις αποικίες, οι οποίες είχαν κοινοποιηθεί στις κυβερνήσεις υπό τη μορφή μνημονίου.

Οι αναθεωρημένες μεταπολεμικές πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου για την εκμετάλλευση των ορυκτών πόρων καλούσε τις κυβερνήσεις σε πολυεπίδεδες μεταρρυθμίσεις, αλλάζοντας εκ βάθρων και από υψηλά τη φιλοσοφία της διαχείρισης των εξορυκτικών διαδικασιών στις αποικίες συμπεριλαμβανομένης της διαχείρισης των χωρικών και κοινωνικών επιπτώσεων που τη συνόδευαν. Οι εταιρείες προέβαλαν διάφορες αντιστάσεις, οι τοπικοί αξιωματούχοι δεν θεωρούσαν ότι υπήρχαν αξιόλογα προβλήματα, αλλά υπήρχε μια ισχυρή πίεση που οδηγούσε σε μεταρρυθμίσεις, την οποία διαμόρφωναν πολλές και διαφορετικές συνιστώσες πιέσεις, οι οποίες δεν μπορούσαν να αγνοηθούν ή και να περιοριστούν.

Οι μεγάλες εξορυκτικές κοινότητες του Μεσοπολέμου συρρικνώθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο, προσφέροντας λιγότερες αλλά καλύτερες εργατικές κατοικίες, περισσότερες κοινωνικές εξυπηρετήσεις, λιγότερους ελέγχους και συνολικά ένα σαφώς πιο αναβαθμισμένο επίπεδο εργασίας και κατοίκησης. Οι νέοι εξορυκτικοί οικισμοί που σχηματοποιήθηκαν δεν αναπτύχθηκαν σε μεγάλη κλίμακα, προσφέροντας αντίστοιχα αναβαθμισμένες συνθήκες διαβίωσης. Η διευρυνόμενη μηχανοποίηση της παραγωγής και η ανάπτυξη των μεταφορών τη μεταπολεμική περίοδο έκλεισαν τον κύκλο της ανάπτυξης των εξορυκτικών κοινοτήτων με την ουσιαστική συρρίκνωσή τους. Οι αναθεωρημένες αποικιακές πολιτικές της μεταπολεμικής περιόδου για τη διαχείριση γενικά των αποικιών και οι ευρύτερες παγκόσμιες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές είχαν δημιουργήσει και σε άλλες αποικίες την ίδια περίοδο τις προϋποθέσεις για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κατοίκησης σε αντίστοιχες βιομηχανικές κοινότητες, με το φαινόμενο της ίδρυσης εταιρικών βιομηχανικών κοινοτήτων στο δυτικό κόσμο να βρίσκεται σε αποδρομή.

Προηγουμένως, έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1930, οι εξορυκτικές κοινότητες αναπτύσσονταν ουσιαστικά χωρίς έλεγχο, ελεύθερα σύμφωνα με τις επιδιώξεις και τους στρατηγικούς σχεδιασμούς των εταιρειών. Τα δεδομένα της παραγωγής, τα διαθέσιμα κεφάλαια, οι αντιλήψεις των επιχειρηματιών για τη διαχείριση του εργατικού δυναμικού και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε εξορυκτικής περιοχής αποτελούσαν τις βασικές παραμέτρους που καθόριζαν μέχρι εκείνη την περίοδο την ανάπτυξη των εξορυκτικών κοινοτήτων, απόρροια της έλλειψης πίεσης από το τοπικό πολιτικό σύστημα και από την κυβέρνηση, καθώς και εξαπίας της ανυπαρξίας συνδικαλιστικού κινήματος. Οι Κύπριοι εργάτες βρίσκονταν σε ανέχεια, δεν υπήρχαν οργανωμένα και ισχυρά πολιτικά κόμματα που να μπορούσαν να τους στηρίξουν, οι πολιτικοί είχαν περιθωριοποιήσει τα κοινωνικά ζητήματα ή είχαν σιγήσει και συνεργαστεί με τους Βρετανούς, ενώ ο συνδικαλισμός βάλλονταν τόσο από την κυβέρνηση, όσο και από την αστική ελίτ που συγκροτούσε την παραδοσιακή πολιτική τάξη της Κύπρου υπό τον φόβο του κομμουνισμού.

Οι εταιρείες μέχρι και τα τέλη του Μεσοπολέμου επωφελήθηκαν από μια ουσιαστικά *laissez-faire* πολιτική των Βρετανών, οι οποίοι παρείχαν κάθε είδους διευκολύνσεις, με ελάχιστους ή μηδαμινούς ελέγχους. Τα κατά παραγγελία νομοθετήματα, που συνιστούσαν νομοθετικές ανωμαλίες και τα οποία έφεραν στους τίτλους τους τις επωνυμίες των εταιρειών, ήταν μια πάγια πρακτική στήριξης των επιχειρηματικών προσπαθειών έως και τη λήξη της αποικιοκρατίας, με την κυβέρνηση να επιτρέπει την απρόσκοπτη κατάληψη ζωτικού για τις εταιρείες κυπριακού χώρου, υπόγεια, επίγεια, εναέρια, θαλάσσια, ακόμη και υποθαλάσσια. Η κυβέρνηση πρόσφερε στις εταιρείες με υποχρεωτικές απαλλοτριώσεις και άλλες νομοθετικές πρόνοιες τη δυνατότητα να μετατρέψουν βίαια και με ταχύτητα, καλλιεργήσιμες ιδιωτικές γαίες, κυβερνητικά δάση και άλλες περιοχές του κυπριακού χώρου σε περιοχές εξυπηρέτησης των ιδιωτικών χερσαίων και θαλάσσιων δικτύων εκμετάλλευσης των ορυκτών πόρων.

Αντίθετα οι νομοθετικές πρωτοβουλίες για τον έλεγχο του χώρου και τη δόμηση των εξορυκτικών συνόλων, για την ρύθμιση εργατικών ζητημάτων και για την μεγαλύτερη οικονομική συνεισφορά των εταιρειών στα ταμεία της αποικίας δεν βρίσκονταν στην ατζέντα της αποικιακής κυβέρνησης, προχωρούσαν με αργές διαδικασίες ή δεν τελεσφορούσαν. Οι Βρετανοί αντιμετώπιζαν τις εταιρείες ως συνδιαχειριστές της αποικίας, ως συμμάχους στο αποικιακό *project* και ως εναλλακτικούς κηδεμόνες του ντόπιου πληθυσμού, θεωρώντας τη διακυβέρνησή τους και ως αποστολή εκπολιτισμού και προστασίας των ιθαγενών από τις παγκόσμιες διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Οι σκληρές και ανελεύθερες κυβερνητικές πολιτικές της δεκαετίας του 1930, οι πολιτικές για αποκέντρωση, η πεποίθηση ότι η εξορυκτική βιομηχανία ήταν καλά ρυθμισμένη, ο μειωτικός και απαξιωτικός τρόπος που έβλεπαν οι Βρετανοί τους Κύπριους, οι στενές σχέσεις κυβερνητικών αξιωματούχων και ανώτερων στελεχών των εταιρειών, τις οποίες υποστήριζαν με τις εγκαταστάσεις τους οι *company towns* και η έλλειψη πραγματικής γνώσης και χαρτογράφησης του χώρου και των συνθηκών που χαρακτήριζε τις εξορυκτικές κοινότητες, συνέβαλαν καθοριστικά στην δημιουργία του ιδιαίτερα δυσμενούς πλαισίου εργασίας και κατοίκησης που πρόσφεραν έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι Βρετανοί έως το 1925 δεν διέθεταν καμία οργανωμένη υπηρεσία που να μπορούσε ουσιαστικά να ελέγξει την ανάπτυξη των εξορυκτικών κοινοτήτων, ενώ από το 1925 και έπειτα κατέγραφαν συστηματικά κυρίως τα σχετικά με την παραγωγή μεγέθη (εξαγωγές, εργατικό δυναμικό, ημερομίσθια), χωρίς να χαρτογραφούν τις συνθήκες κατοίκησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι η *company town* του Αμιάντου αναπτυσσόταν αυθαίρετα χωρίς την έκδοση αδειών οικοδομής και πως χρειάστηκε να παρέλθουν σχεδόν 30 χρόνια από την πρώτη εποίκισή της, κατά τα οποία διέμειναν στην περιοχή χιλιάδες εργάτες, για να αναγνωριστεί επίσημα ως οικισμός της αποικίας λαμβάνοντας θεσμικά όνομα, ενώ άλλοι εξορυκτικοί οικισμοί δεν καταχωρίστηκαν στα επίσημα σχέδια του Κτηματολογίου, αποτελώντας μη τόπους για το πλέον αρμόδιο τμήμα της αποικιοκρατικής μηχανής για την καταγραφή των μεταβολών του χώρου. Οι Βρετανοί ενδιαφέρθηκαν σε ουσιαστικό βαθμό

να χαρτογραφήσουν τις συνθήκες κατοίκησης στα ορυχεία και να ελέγξουν τη δόμηση μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1930 υπό το φόβο της νοσηρότητας, παρόλο που από το 1926 κυβερνητικοί αξιωματούχοι είχαν ταχθεί υπέρ της ανάγκης θέσπισης κανονισμών ρύθμισης της ανάπτυξής τους στο πλαίσιο κάποιου είδους πολεοδομικής νομοθεσίας, επιδιώκοντας για πρώτη ίσως φορά γενικά στην αποικία την εφαρμογή τέτοιου είδους νομοθεσίας και αναζητώντας αντίστοιχη σε άλλες αποικίες.

Ακόμη και κατά την μεταπολεμική περίοδο η κυβέρνηση επιδείκνυε αργά αντανάκλαστικά και ενεργούσε κυρίως είτε δεχόμενη πιέσεις από γενικές πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου, είτε από τους τοπικούς συνδικαλιστικούς φορείς. Οι τεχνοκράτες Βρετανοί αξιωματούχοι εξακολουθούσαν να βλέπουν απαξιωτικά τους Κύπριους και να μην αντιλαμβάνονται στην πραγματική τους κλίμακα τις κακές συνθήκες εργασίας και κατοίκησης που βίωναν οι εργάτες, ενώ παράλληλα δεν έπαψαν να βλέπουν τις εταιρείες ως πυλώνες ανάπτυξης και σταθερότητας, συνεχίζοντας τις πολιτικές διευκολύνσεων. Η αντιμετώπιση όμως των εξορυκτικών κοινοτήτων είχε αλλάξει θεαματικά. Ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1920 η κυβέρνηση αποδεχόταν, στην περίπτωση για παράδειγμα του Αμιάντου, ακόμη και την απόδοση αποκλειστικών δικαιωμάτων λιανικού εμπορίου και υπηρεσιών σε μια μεγάλη περιοχή της αποικίας, καθιστώντας την ουσιαστικά μια μικρή αποικία εντός της αποικίας υπό τον σχεδόν απόλυτο έλεγχο μιας ξένης εταιρείας, τις δεκαετίες του 1940 και του 1950 συνομιλούσε με συνδικαλιστικούς φορείς και πίεζε τις εταιρείες για βελτιώσεις στους όρους εργασίας και κατοίκησης, συμπεριλαμβανομένης της παροχής περισσότερων και καλύτερων κατοικιών.

Οι εξορυκτικές εταιρείες αποκτώντας τεράστια κέρδη και κυρίως η CMC προέβησαν την μεταπολεμική περίοδο και σε αγαθοεργίες χρηματοδοτώντας έργα δημοσίου συμφέροντος. Τα εν λόγω έργα που προβάλλονταν ως έργα φιλανθρωπίας και που υποστήριζαν το αφήγημα της επωφελούς για τους Κύπριους Βρετανικής παρουσίας στη νήσο, ως κινητήριας δύναμης ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού είχαν ουσιαστικά χρηματοδοτηθεί από τον ορυκτό πλούτο της νήσου, ενώ δεν απαιτούσαν αντίστοιχες δαπάνες για τα έργα που χρηματοδοτούσαν οι εταιρείες στις χώρες όπου είχαν την έδρα τους από τα κέρδη που τους πρόσφερε η Κύπρος. Στην πραγματικότητα δεν ήταν η αμερικανική εταιρεία που έκτιζε κτήρια εκπαίδευσης στην Κύπρο, αλλά ο Κύπριος μεταλλωρύχος που έκτιζε πανεπιστήμια στις ΗΠΑ. Οι Κύπριοι μεταλλωρύχοι και αμιαντωρύχοι επιπλέον χρηματοδοτούσαν ή αποπλήρωναν σταδιακά αλλά σε σύντομα σχετικά χρονικά διαστήματα το κόστος κατασκευής εργατικών κατοικιών και την ανάπτυξη εξορυκτικών οικισμών μέσω για παράδειγμα της καταβολής δυσανάλογα υψηλών ενοικίων ή μέσω θεσμών, όπως η *συνεργατική κοινότητα* του Αμιάντου που συστήθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στην οποία μέτοχοι ήταν υποχρεωτικά και οι εργάτες του ορυχείου.

Στη λήξη της αποικιοκρατίας, οι εξορυκτικές κοινότητες στράφηκαν κατά των δημιουργών τους, καθώς χρησιμοποιήθηκαν υλικά και υποδομές για τις ανάγκες του αντιαποικιακού

αγώνα της ΕΟΚΑ, ενώ ξένα στελέχη των εταιρειών δέχθηκαν δολοφονικές επιθέσεις. Την ίδια περίοδο, η δικοινοτική συνεργασία που είχε καλλιεργηθεί τερματίστηκε εξαιτίας των ταραχών και των συγκρούσεων, οι οποίες έφεραν αντιμέτωπες τις δυο εθνότητες ευρύτερα στη νήσο.

Καθ' όλη την περίοδο της Βρετανικής αποικιακής περιόδου συνολικά οι εξορυκτικές κοινότητες χαρακτηρίζονταν από δυναμικούς μετασχηματισμούς και ήταν συνεχώς μεταβαλλόμενες τόσο από εσωτερικές, όσο και από παγκόσμιες δυναμικές. Οι μεταβολές δεν αφορούσαν μόνο τα μεγέθη του εργατικού δυναμικού ή της παραγωγής, αλλά ευρύτερα τους χώρους και τις κοινωνίες που συγκροτούσαν, τις κατοικίες, τις παρεχόμενες υπηρεσίες, τα μέτρα ελέγχου των εργατών κ.α. Η μηχανοποίηση της παραγωγής, ο συνδικαλισμός, ο φόβος της νοσηρότητας, οι μεταβολές στο βιοτικό επίπεδο των Κυπρίων, η ανάπτυξη των μεταφορών, ατζέντες κοινωνικής ευημερίας και αποικιακές πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου για την εξόρυξη, εσωτερικές και διεθνείς ταραχές ή συγκρούσεις, διεθνείς οικονομικές κρίσεις, πτώση ή άνοδος της παραγωγής σε ανταγωνιστικά ορυχεία άλλων χωρών και εν γένει οι μεταβολές στη διεθνή ζήτηση και στις τιμές των ορυκτών μετασχημάτιζαν τις συνθήκες εργασίας και κατοίκησης στα κυπριακά ορυχεία.

Για σειρά από λόγους οι εξορυκτικές κοινότητες αφενός λειτούργησαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ως αποικίες εντός της αποικίας, αλλά παράλληλα αποτέλεσαν και ένα σύνολο χωρικών και κοινωνικών οργανώσεων με μεγάλες συνέργειες και επιρροές στην υπόλοιπη αποικία. Αναλόγως της κλίμακας, της γεωγραφικής τους θέσης αλλά και των πολιτικών των εταιρειών λειτουργούσαν με διαφορετικούς βαθμούς αυτονομίας. Ορισμένες εξ αυτών δεν αποτέλεσαν αποικίες εντός της αποικίας, λόγω μόνο της αυτονομίας που απολάμβαναν και της πλημμελούς εμπλοκής της κυβέρνησης στον έλεγχό τους, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι πρόσφεραν ένα πολύ διαφορετικό μοντέλο εργασίας και κατοίκησης, το οποίο ακολουθούσε ξένα πρότυπα και πρακτικές, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι επηρεαζόταν από διεθνείς πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις περισσότερο δυναμικά και άμεσα από τις "φυσιολογικές," κανονικές κοινότητες της νήσου. Στο γενικό κλίμα της τοπικής, περιφερειακής και παγκόσμιας αστάθειας του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα οι εξορυκτικές κοινότητες αποτελούσαν τους πλέον εκτεθειμένους τόπους της νήσου στη διεθνοποίηση της εποχής, καθώς επηρεάζονταν από φαινόμενα ή γεγονότα που επέφεραν διεθνείς κραδασμούς. Η σχέση τους με την υπόλοιπη αποικία ήταν συνεχώς μεταβλητή. Την περίοδο του Μεσοπολέμου ενώ μπορούσαν να λειτουργούν ως κράτος εν κράτει, ελέγχοντας πλήρως ακόμη και το λιανικό εμπόριο ή την είσοδο των εργατών στους χώρους τους, αποτελούσαν σημαντικούς δέκτες εργατικού δυναμικού δημιουργώντας ένα σημαντικό ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης. Αντίθετα την μεταπολεμική περίοδο, ενώ ανέπτυξαν μεγαλύτερες συνέργειες με το παραδοσιακό οικιστικό δίκτυο της αποικίας, η επιρροή τους σε αυτό συνολικά μειώνονταν. Επίσης σε φάσεις κρίσεων και ταραχών, όπως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η περίοδος του αντιαποικιακού αγώνα της ΕΟΚΑ εντάχθηκαν πλήρως στις έκτακτες καταστάσεις που δημιουργήθηκαν.

Οι εξορυκτικές κοινότητες της Κύπρου αποτέλεσαν τοπικά ιδιώματα διεθνών μοντέλων βιομηχανικών κοινοτήτων, που έφεραν στη νήσο τα διεθνή πλοκάμια της βιομηχανίας που με αφετηρία τις δυτικές χώρες εξαπλώνονταν στα υποανάπτυκτα ή αναπτυσσόμενα κράτη και στις αποικίες. Αποτέλεσαν τις πιο δυναμικά μετασχηματιζόμενες κοινότητες της νήσου, τις πιο βίαιες, μοντέρνες και καπιταλιστικές εκφράσεις της εποχής της νεωτερικότητας στο χώρο και στην κοινωνία της Κύπρου. Έφεραν τους πρώτους αποικιακούς οικισμούς και την ορθολογικά οργανωμένη δόμηση, εισήγαγαν το μοντέλο της μαζικής μισθωτής εργασίας και της εργατικής κατοικίας, αποτέλεσαν τόπους μεταφοράς τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, εξυπηρέτησαν πλέγματα ελέγχου, πατερναλιστικές πρακτικές, τοπικές συνήθειες και ανάγκες, κουλτούρες αμερικανικές και ευρωπαϊκές, τη δικτύωση επενδυτών και κυβέρνησης, φυλετικούς και ταξικούς διαχωρισμούς, υποβάθμισαν ή αναβάθμισαν θεσμούς, λειτούργησαν ενωτικά σε ένα βαθμό για τις εθνότητες της νήσου και δημιούργησαν νέες δυναμικές εσωτερικής μετανάστευσης. Λειτούργησαν παράλληλα ως περιοχές του τοπικού οικιστικού δικτύου, αλλά και ως δορυφόροι των δυτικών βιομηχανιών και κρίκοι της αλυσίδας του παγκόσμιου εμπορίου. Τη λειτουργία τους υποστήριζαν διάφορα αφηγήματα, όπως για παράδειγμα ότι οι Κύπριοι εργάτες είναι τεμπέληδες και μη παραγωγικοί, αγelaiοι, αδιάφοροι για την ποιότητα της κατοικίας τους, ευάλωτοι σε πονηρούς εμπόρους και χρήζοντες άρα σχετικής προστασίας κ.ο.κ.

Είναι αδύνατο να υπολογιστεί πόσες επιπλέον χιλιάδες Κυπρίων από τις 9.200 που καταγράφονται ως ο μέγιστος μέσος ετήσιος αριθμός εργατών (1938) εργάστηκαν έστω και για μια ημέρα στα ασταθή δοχεία ζωής που διαμορφώθηκαν στα ορυχεία της νήσου, ερχόμενοι σε επαφή με τις νέες πραγματικότητες και τους νεωτερισμούς που έφεραν, καθώς και πόσες επιπλέον χιλιάδες βιοπορίστηκαν για μικρότερα ή μεγαλύτερα διαστήματα από αυτά. Ο αριθμός τους θα πρέπει να ήταν σίγουρα ιδιαίτερα εντυπωσιακός, εξαιτίας των μεγάλων εναλλαγών στα μεγέθη εργατικού δυναμικού που κατέγραφαν οι εταιρείες στο πέρασμα της αποικιοκρατίας, που είχαν ως αποτέλεσμα και την εναλλαγή σημαντικού ποσοστού των εργατών, εξαιτίας της εποχικότητας της εργασίας που χαρακτήριζε ορισμένα ορυχεία, η οποία μείωνε τους ετήσιους μέσους όρους απασχόλησης, αλλά και της συχνά ιδιαίτερα βραχείας παραμονής πολλών εργατών στα ορυχεία, λόγω των δύσκολων συνθηκών που αντιμετώπιζαν.

Στο τέλος της αποικιοκρατίας οι συστρωματώσεις των εξορυκτικών κοινοτήτων αποτυπώνουν στο χώρο, όχι μόνο την εξέλιξη της εξορυκτικής βιομηχανίας, αλλά και ευρύτερες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που βίωνε η νήσος, απόρροια τοπικών και διεθνών εξελίξεων. Αποτυπώνουν εκφάνσεις της εξέλιξης της Βρετανικής αποικιακής διακυβέρνησης στην Κύπρο, όπως την εκμετάλλευση των υλικών πόρων και των ανθρώπων της νήσου για τον επιδιωκόμενο εκσυγχρονισμό και την παραγωγή πλούτου, τις διεκδικήσεις και τους αγώνες για δικαιώματα και ελευθερίες, την Βρετανική κυριαρχία του ορθολογισμού, της οργάνωσης και της εξυγίανσης, αλλά και της έλλειψης προγραμματισμού, του χάους και της νοσηρότητας.

Οι εξορυκτικές κοινότητες δεν αποτέλεσαν ήσσονος σημασίας και ειδικού σκοπού χωρικές και κοινωνικές οργανώσεις για την αποικιακή Κύπρο και τα δεδομένα του οικιστικού της δικτύου. Το χωρικοκοινωνικό τους αποτύπωμα ήταν πολύ ισχυρό και είναι παράλειψη να περιγράφεται η αποικιακή Κύπρος με αναφορές στους αγροτικούς οικισμούς και τα αστικά κέντρα χωρίς αντίστοιχες αναφορές στις εξορυκτικές κοινότητες που αποτέλεσαν υβρίδια αστικού και αγροτικού χώρου. Οι εξορυκτικές κοινότητες λόγω της κλίμακας των δραστηριοτήτων τους και της κλίμακας της αποικίας "εκπαίδευσαν" μαζικά τους Κύπριους σε νεωτερισμούς, λειτουργώντας ως μεταβατικοί χώροι από τους αγρούς στις πόλεις. Στις εξορυκτικές κοινότητες χιλιάδες Κύπριοι έγιναν κοινωνοί μοντέρνων φαινομένων και προετοιμάστηκαν για την ομαλή ένταξη τους στον αστικό χώρο. Ουσιαστικά αποτέλεσαν μια ειδική συνθήκη στις διαδικασίες μετασχηματισμού του κυπριακού χώρου, λειτουργώντας ως μεγάλης κλίμακας χωρικοκοινωνικές οργανώσεις μαζικής σύνθλιψης μακραιώνων προβιομηχανικών πρακτικών και ως προθάλαμοι ή εκκολαπτήρια αστικών πληθυσμών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη, Χριστίνα. Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Αθήνα: Κατάρτι, 2010.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα, και Νίκος Μπελαβίλας, επιμ. Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ - Οδυσσέας, 1998.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα, και Λήδα Παπαστεφανάκη, επιμ. Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας, Πρακτικά Γ' Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης, Ερμούπολη 20-22/10/2000. Αθήνα: ΤΙΣΣΙΗ Ελληνικό Τμήμα, 2002.
- Αδαμάκης, Κώστας. Τα Βιομηχανικά Κτίρια του Βόλου. Αθήνα: Πολ. Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2009.
- Ahnlund, Mats και Lasse Brunnstrom. "The Company Town in Scandinavia." Στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner, 75-108. New York and Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Akif, Ozay και Selcuk. Echoes from the past: The Turkish Cypriot community of Limassol and its heritage. Limassol: Terra Cypria, The Cyprus Conservation Foundation, 2008.
- Alanen, Arnold R. Morgan Park, Duluth, U.S. Steel, and the forging of a Company Town. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007.
- Alfrey, Judith και Tim Putnam. Μτφ. Ελεάνα Βλάχου. Η Βιομηχανική Κληρονομιά. Αθήνα: Πολ. Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1996.
- Alissa, Reem. "The Oil Town of Ahmadi since 1946, From Colonial Town to Nostalgic City." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 33, no. 1 (2013), 41-58.
- Allen, James B. *The Company Town in the American West*. Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1966.
- Ανδρέου, Τάσος. Λεμεσός αναδρομή μνήμης. Λεμεσός: Νόστος, 2009.
- Anderson, David M. "Master and Servant in Colonial Kenya." *The Journal of African History* 41, no. 3 (2000), 459-485.
- Andrews, Gregg. *City of Dust, A cement Company Town in the Land of Tom Sawyer*. Columbia: University of Missouri Press, 1996.
- Angelides, Simoni. "The Cyprus Economy under British Rule (1878-1960)." Στο *The Development of the Cypriot Economy, From the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. Vassos Karageorghis, και Demetrios Michaelides, 209-223. Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus, 1996.
- Αντωνίου, Λουκάς. *Μικρά Χέρια: η συνεισφορά των παιδιών στα μεταλλεία της Κύπρου τον 20ο αιώνα*. Λευκωσία: Κέντρο Μελέτης της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας, 2004.
- Apostolides, Alexandros. *Copper and Foreign Investment: The development of the mining industry in Cyprus during the great depression*, MPRA Paper No. 38758, online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/38758>.

- Αριστείδου, Αικατερίνη. *Η Υφαντουργία της Κύπρου από την Αρχαιότητα μέχρι τον 20ο αιώνα και η συμβολή του Κώστα Χριστοδούλου*, Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2006.
- Αριστοτέλους Κληρίδου, Αθηνά, και Ειρήνη Χατζησάββα Αδάμ, επιμ. *Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως, 60 χρόνια δημιουργικής πορείας*. Λευκωσία: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 2011.
- Arku, Godwin. "The economics of housing programmes in Ghana, 1929-66." *Planning Perspectives* 24, no. 3 (2009), 281-300.
- Αρτόπουλος, Γεώργιος, και Μιχάλης Σιούλας. "Οι Ανοιχτοί Κοινόχρηστοί Χώροι της Κυπριακής Πόλης, Ο Λανθάνων Δημόσιος Χώρος της Λευκωσίας." Στο *Το Παράδειγμα της Κυπριακής Πόλης, Ζητήματα Αστικότητας στον Χωρικό Σχεδιασμό*, επιμ. Νικόλας Πατσαβός, και Ιωάννης Πισσούριος, 469-493. Αθήνα: Δομές, 2018.
- Ashiotis, C.A. *Labour Conditions in Cyprus during the War years, 1939-1945*. Nicosia: Government Printing Office, 1945.
- Attalides, Michalis. *Social change and urbanization in Cyprus: a study of Nicosia*. Nicosia: Social Research Centre, 1981.
- Αυγερινού Κολώνια, Σοφία. "Η πόλη της Πτολεμαΐδας: Δημιουργία της Βιομηχανικής Ανάπτυξης." Στο *Η Νεοελληνική Πόλη*, επιμ. Γκι Μπαρτζέλ, 199-220. Αθήνα: Εξάντας, 1989.
- Bakiskan, Tuncer. Μπφ. Sinclair A. Thomas. *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*. Nicosia: Cyprus Turkish Education Foundation, 2009.
- Balfour – Paul, Glen. "Britain's Informal Empire in the Middle East." Στο *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire*, vol. IV, επιμ. Judith M. Brown και WM. Roger Louis, 490-514. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Ball, Jeremy. "Little Storybook Town: Space and Labor in a Company Town in Angola." Στο *Company Towns, Labor, Space and Power Relation across Time and Continents*, επιμ. Marcelo J. Borges and Susana B. Torres, 91-110. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Βαρνάβα, Παντελής. *Τα Μεταλλεία της Κύπρου*, Ιστορική αναδρομή. Λευκωσία: ΠΕΟ, 1993.
- _____. *Ένας μεταλλωρύχος θυμάται*. Λευκωσία: ΠΕΟ, 1988.
- _____. *Κοινοί Εργατικοί Αγώνες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων (μαρτυρίες μέσα από την ιστορία)*. Λευκωσία: 1997.
- Baxter, Jane Eva. "The Paradox of a Capitalist Utopia: Visionary Ideals and Lived Experience in the Pullman Community 1880-1900." *International Journal of Historical Archeology* 16, no. 4 (2012), 651-665.
- Bear, L.M. *The Mineral Resources and Mining Industry of Cyprus*, Bulletin no. 1. Nicosia: Ministry of Commerce and Industry, 1963.
- Becher, Bernd & Hilla. *Basic Forms of Industrial Buildings*. London: Thames & Hudson, 2005.
- Bergeron, Louis και Teresa Maiullari-Pontois. *Industry, Architecture, and Engineering*. New York: Harry N. Abrams, 2000.

- Bescherer Metheny, Karen. *From the Miners' Doublehouse, Archaeology and Landscape in a Pennsylvania Coal Company Town*. Knoxville: University of Tennessee Press, 2007.
- Bevilacqua, Marco Giorgio. "Alexander Klein and the Existenzminimum: A "Scientific" Approach to Design Techniques." *Nexus Network Journal* 13, no. 2 (2011), 297–313.
- Black, Cyril E. *The Dynamics of Modernization – A study in Comparative History*. New York: Harper and Row, 1966.
- Bonato, Lucie, Χάρης Γιακουμής, και Kadir Kaba. Μτφ. Ειρήνη Πατσαοικονόμου. *Η Νήσος Κύπρος, Φωτογραφικό Οδοιπορικό από τον 19ο στον 20ο αιώνα*. Λευκωσία: Εν Τύποις, 2007.
- Bonner, Philip, και Karin A. Shapiro. "Company Town, Company Estate: Pilgrim's Rest, 1910-1932." *Journal of Southern African Studies* 19, no. 2 (1993), 171-200.
- Borges, Marcelo J., και Susana B. Torres. *Company Towns, Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- _____. "Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. Στο *Company Towns, Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*., επιμ. Marcelo J. Borges και Susana B. Torres, 1-40. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Bowen, Dawn S. "In the shadow of the refinery: an American oil company town on the Caribbean island of Aruba." *Journal of Cultural Geography* 36, no. 1 (2018), 2-29.
- Bradley, Betsy H. *The Works: The Industrial Architecture of the United States*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Bremner, G.A., επιμ. *Architecture and Urbanism in the British Empire*. Oxford: Oxford University, 2016.
- Brown, Kendal W. *A History of Mining in Latin America: From the Colonial Era to the Present*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 2012.
- Brown, Judith M., και WM. Roger Louis, επιμ. *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire*, vol. IV. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Bruce, J.L. "Cyprus Mines Copper Again." *Mining Technology*, TP 2459 (September 1948), 205-232.
- Βρυχέα, Άννη. *Κατοίκηση και Κατοικία διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Buder, Stanley. *Pullman, An experiment in Industrial Order and Community Planning 1880-1930*. New York: Oxford University Press, 1967.
- Byerley, Andrew. "Displacements in the Name of (Re)Development: The Contested Rise and Contested Demise of Colonial 'African' Housing Estates in Kampala and Jinja." *Planning Perspectives* 28, no. 4 (2013), 547-570.
- _____. "The Rise of the Compound-Hostel-Location Assemblage as Infrastructure of South African Colonial Power: The Case of Walvis Bay 1915-1960." *Journal of Southern African Studies* 41, no. 3 (2015), 519-539.
- Γεωργίου, Κώστας. *Η Αρχιτεκτονική των Κυπρίων επί Αγγλοκρατίας 1878-1960*. Λευκωσία: Εν Τύποις, 2018.

- Γιωργάλλης, Κύπρος. "Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας», Φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο." Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2015.
- Γρηγοριάδης, Γρηγόρης. Ιστορία της ΣΕΚ, 1^{ος} τόμος. Λευκωσία: ΣΕΚ, 1994.
- Γρίβας Διγενής, Γεώργιος. *Χρονικόν Αγώνος ΕΟΚΑ 1955-1959*. 2^η έκδ. Λευκωσία: Σύνδεσμος Αγωνιστών ΕΟΚΑ, 1997.
- Carlson, Linda. *Company Towns of the Pacific Northwest*. Seattle: University of Washington Press, 2003.
- Chang, Jiat-Hwee. *A Geneology of Tropical Architecture: Colonial networks, nature and technoscience*. London and New York: Routledge, 2016.
- Cherry, E.G. "Influences of the development of Town planning in Britain." *Journal of Contemporary History* 4, no. 3 (1969), 43-58.
- _____. "The Town Planning Movement and the Late Victorian City." *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 4, no. 2 (1979), 306-319.
- Christodoulou, Demetrios. *Inside the Cyprus Miracle: the labours of an embattled mini economy*. Minneapolis: University of Minnesota, 1992.
- _____. *The evolution of the rural land use pattern in Cyprus*. Bude: Geographical Publications, 1959.
- Church, Roy A., Quentin Ouatra, και David N. Smith. "The Militancy of British Miners, 1893-1986: Interdisciplinary Problems and Perspectives." *The Journal of Interdisciplinary History* 22, no. 1 (1991), 49-66.
- Cipolla, Carlo M. Μπφ. Πέτρος Σταμούλης. *Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση: Κοινωνία και Οικονομία 1000-1700 μ.Χ.* Αθήνα: Θεμέλιο, 1988.
- Clyne, Rick J. *Coal People: Life in Southern Colorado's Company Towns, 1890-1930*. Denver: Colorado Historical Society 1999.
- Coghe, Samuel. "Reordering Colonial Society: Model Villages and Social Planning in Rural Angola, 1920-45." *Journal of Contemporary History* 52, no. 1 (2017), 16-44.
- Correa, Felipe. *Beyond the City, Resource Extraction Urbanism in South America*. Austin: University of Texas Press, 2016.
- Crawford, Margaret. *Building the Workingman's Paradise: The design of American Company Town*. New York: Verso, 1995.
- _____. "Designing the company town, 1910-1930." Διδακτορική Διατριβή, University of California, 1991.
- _____. "Earle S. Draper and the Company Town in the American South." Στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner, 139-172. New York and Oxford: Oxford University Press 1992.
- _____. "The New Company Town." *Perspecta* 30, Settlement Patterns (1999), 48-57.
- Crinson, Mark. "Adaban: Planning and architecture under the Anglo-Iranian Oil Company." *Planning Perspectives* 12, no. 3 (1997), 341-359.
- _____. *Modern Architecture and the End of the Empire*. Burlington: Ashgate, 2003.

- Crush, Jonathan. "Scripting the compound: power and space in the South African mining industry." *Environment and Planning D: Society and Space*, 12 (1994), 301-324.
- Cullis, Gilbert, και A. Broughton Edge, *Report on the Cupriferous Deposits of Cyprus*. London: Waterlow and Sons Ltd, 1927.
- Darley, Gillian. *Villages of Vision: A Study of Strange Utopias*. 2^η Εκδ. Nottingham: Five Leaves Publications, 2007.
- D' Auria, Viviana. "In the Laboratory and in the Field: Hybrid Housing Design for the African City in Late-Colonial and Decolonising Ghana (1945–57)." *Journal of Architecture* 19, no. 3 (2014), 329–356.
- Demi, Danilo. *The Walled City of Nicosia: Typology Study*. Nicosia: United Nations Development Programme, 1997.
- Demetriades, Euripides I. *The Process of Industrialization in Cyprus*. Nicosia: Social Research Centre, 1984.
- Δημητριάδης, Ευάγγελος Π. *Ιστορία της Πόλης και της Πολεοδομίας, Ευρωπαϊκοί Πολιτισμοί, Μυκηναϊκοί Χρόνοι ως τις αρχές του 20^{ου} αι.* Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 1995.
- Δημητρίου, Κυριάκος Ν., επιμ. *Επί Ανάσσης Βικτωρίας, Δεκατέσσερα κείμενα για την Κύπρο, 1878-1891*. Αθήνα: Μεσόγειος, 1993.
- Dinius, Oliver J. "Glory days no more: Catholic Paternalism and Labor in Brazil's Steel City" στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power, and Working-Class Communities*, επιμ. Oliver J. Dinius και Angela Vergara, 134-157. Georgia: University of Georgia Press, 2011.
- Dinius, Oliver J., και Angela Vergara, επιμ. *Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities*. Georgia: The University of Georgia Press, 2011.
- Eklund, Erik. *Mining Towns: Making a Living, Making a Life*. Sydney: NewSouth Publishing, 2012.
- Esch, Elizabeth. "Whitened and Enlightened: The Ford Motor Company and Racial Engineering in the Brazilian Amazon." Στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power, and Working-Class Communities*, επιμ. Oliver J. Dinius και Angela Vergara, 91-110. Georgia: University of Georgia Press, 2011.
- Everett, William J. *Mining Memories on Cyprus 1923-1925: Photographs, Correspondence, and Reflections*. Kindle Edition, 2017.
- Feliu, Eugenio Garces, και Angela Vergara. "El Salvador: A Modern Company Town in the Chilean Andes." Στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power, and Working-Class Communities*, επιμ. Oliver J. Dinius και Angela Vergara, 178-197. Georgia: University of Georgia Press, 2011.
- Fereos, Stephanos, και Petros Phokaides, "Architecture in Cyprus between the 1930s and 1970s." Στο *Modern Architecture in the Middle East*, επιμ. Elvan Altan Ergut and Belgin Turan Özkaya. Special issue, *Docomomo* 35 (2006), 15-19.

- Fishback Price V., και Lauszus Dieter. "The Quality of Services in Company Towns: Sanitation in Coal Towns during the 1920s." *The Journal of Economic History* 49, no. 1 (1989), 125-144.
- Foley, Charles, και W.I. Scobie. *The Struggle for Cyprus*. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1975.
- Foster, James C. "Western Miners and Silicosis: The Scourge of the Underground Toiler, 1890-1943." *Industrial and Labor Relations Review* 37, no. 3 (1984), 371-385.
- Foucault, Michael. Μτφ. Τάσος Μπέτζελος. *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*. Αθήνα: Πλέθρον, 2011.
- Garner, John S., επιμ. *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*. New York and Oxford: Oxford University Press, 1992.
- _____. "A Model Company Town." *Journal of Architectural Historians* 30, no.3 (1971), 219-227.
- _____. *The Model Company Town: Urban Design through Private Enterprise in Nineteenth-Century New England*. Amherst: The University of Massachusetts Press, 1984.
- Geijerstam A.J. *Landscapes of Technology Transfer, Swedish Ironmakers in India, 1860-1864*. Stockholm: Stockholm Papers in the History and Philosophy of Technology, 2004.
- Georghallides, George S. *A Political and Administrative History of Cyprus 1918 – 1926: With a survey of Foundations of British Rule*. Nicosia: Cyprus Research Centre, 1979.
- _____. *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs. The causes of the 1931 crisis*. Nicosia: Cyprus Research Centre, 1985.
- _____. *Cyprus, British Imperialism and a governor of Sir Ronald Storrs*. Nicosia: Association of friends of the Leventis Municipal Museum of Nicosia, 1998.
- Georghiou, Kostas. *British Colonial Architecture in Cyprus: The Architecture of the British Colonial Administration 1878-1960*. Nicosia: En Tipis, 2013.
- Given, Michael. "Maps, Fields and Boundary Cairns: Demarcation and Resistance in Colonial Cyprus." *International Journal of Historical Archeology* 6, no. 1 (March 2002), 1-22.
- _____. "Mining Landscapes and Colonial Rule in Early-Twentieth-Century Cyprus." *Historical Archaeology* 39, Landscapes of Industrial Labor, no. 3 (2005), 49-60.
- _____. *The Archaeology of the Colonized*. London and New York: Routledge, 2005.
- _____. "Star of the Parthenon, Cypriot Mélange: Education and Representation in Colonial Cyprus." *Journal of Mediterranean Studies* 7, no. 1 (1997), 59-82.
- _____. "Architectural Styles and ethnic identity in medieval to modern Cyprus." Στο *Archeological perspectives on the transmission and transformation of culture in the Eastern Mediterranean*, επιμ. Joanne Clarke, 207-213. Oxford: Oxbow Books, 2005.

- Given, Michael, και Bernard A. Knapp. *The Sydney Cyprus Survey Project: Social Approaches to Regional Archaeological Survey*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California, 2003.
- Glover, William J. "A Feeling of Absence from Old England: The Colonial Bungalow." *Home Cultures* 1, no. 1 (2004), 61-82.
- Gole, Susan. *Cyprus on the table, Maps of Cyprus in British Government Papers 1878 – 1920*. Nicosia: The Bank of Cyprus Cultural Foundation, 1996.
- Grandin, Greg. *Fordlandia: The Rise and Fall of Henry Ford's Forgotten Jungle City*. New York: Metropolitan Books, 2009.
- Green, Hardy. *The Company Town: The Industrial Edens and Satanic Mills that shaped the American Economy*. New York: Basic Books, 2010.
- Hannah, Leslie. *Electricity before Nationalisation, A study of the Development of the Electricity Supply Industry in Britain to 1948*. 2^η εκδ. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1979.
- Hardy, Dennis. *Alternative Communities in nineteenth century England*. London and New York: Longman, 1979.
- Harris, Richard, και Alison Hay. "New Plans for housing in urban Kenya, 1939-63." *Planning Perspectives* 22, no. 2 (2007), 195-223.
- Harris, Richard. "From Trusteeship to Development: How Class and Gender Complicated Kenya's Housing Policy, 1939–1963." *Journal of Historical Geography* 34, no. 2 (2008), 311–337.
- _____. "Making Leeway in the Leewards, 1929–51: The Negotiation of Colonial Development." *Journal of Imperial and Commonwealth History* 33, no. 3 (2005), 393-418.
- Heacock, Roger. *The Framing of Empire: Cyprus and Cypriots through British Eyes, 1878-1960*. *The Cyprus Review* 23, no. 2 (2011), 21-37.
- Hill, George. *A history of Cyprus. Vol. 4: The Ottoman Province. The British Colony, 1571-1948*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Hoagland, Alison K. *Mine Towns, Buildings for Workers in Michigan's Copper Country*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
- Hobsbawm, Eric J. Μτφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ. *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2012.
- _____. Μτφ. Βασίλης Καπετάνγιαννης. *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- _____. Μτφ. Κωστούλα Σκλαβενίτη. *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*. Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2007.
- Home, Robert K. "From barrack compounds to the single-family house: planning worker housing in colonial Natal and Northern Rhodesia." *Planning Perspectives* 15, no. 4 (2000), 327-347.

- _____. *Of Planting and Planning, The making of British Colonial Cities*. New York: Routledge, 2013.
- _____. "Town planning and garden cities in the British colonial empire 1910–1940." *Planning Perspectives* 5, no. 1 (1990), 23-37.
- Home, Robert K., και Anthony D. King. "Urbanism and Master Planning: Configuring the Colonial City." Στο *Architecture and Urbanism in the British Empire*, επιμ. G.A. Bremner, 51-85. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Horton Kelling, George. *Countdown to Rebellion, British Policy in Cyprus, 1939-1955*. Contribution in Comparative Colonial Studies, 27. New York: Praeger: 1990.
- Hosagrahar, Jyoti. *Indigenous Modernities, Negotiating architecture and urbanism*. New York: Routledge 2005.
- _____. "Negotiated Modernities: Symbolic Terrains of Housing in Delhi." Στο *Colonial Modernities, Building, dwelling and architecture in British India and Ceylon*, επιμ. Peter Scriver και Vikramaditya Prakash, 219-240. New York: Routledge, 2007.
- Hubka, Thomas C, και Judith T. Kenny. "Examining the American Dream: Housing Standards and the Emergence of a National Housing Culture, 1900-1930." *Perspectives in Vernacular Architecture* 13, no. 1 (2006), 49-69.
- Hudson, Kenneth. *World Industrial Archaeology*. New York: Cambridge University Press, 1979.
- Θεοδοσίου, Αντωνία και Αναστασία Πήττα. *Οικισμοί, Αρχιτεκτονική Ακάμα*. Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1996.
- Ιωαννίδης, Κλείτος, και Νεοπτόλεμος Χατζηκτωρής. *Κάτω Αμίαντος ή του Χατζηκτωρή: Πως ένα χωριό δημιουργείται*. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1998.
- Ιωνάς, Ιωάννης. *Παραδοσιακά Επαγγέλματα της Κύπρου*. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2001.
- Jeffery, George. "Notes on Cyprus, 1905." *Royal Institute of British Architects Journal* 13 (1905-06), 481-493.
- Jeffery, Keith. "The Second World War." Στο *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire*, vol. IV, επιμ. Judith M. Brown και WM. Roger Louis, 306-328. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Jenness, Diamond. *The economics of Cyprus: a survey to 1914*. Montreal: McGill University Press, 1962.
- Καλαφάτη, Ελένη. "Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας: Ζητήματα σχεδιασμού μιας νέας πόλης." Στο *Εργάζομαι άρα κατοικώ: η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας των Δ.Σ.* Αντωνακάκη, επιμ. Βασιλική Πετρίδου, Παναγιώτης Πάγκαλος και Νεφέλη Κυρκίτσου, 17-24. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2012.
- Kalusa, Walima T. "Death, Christianity, and African Miners: Contesting Indirect Rule in the Zambian Copperbelt, 1935-1962." *The International Journal of African Historical Studies* 44, no. 1 (2011), 89-132.

- Καρδάσης, Βασίλης. "Επιχειρηματικές στρατηγικές στον ναυτιλιακό χώρο της Ανατ. Μεσογείου: 1830-1914." Ανακοίνωση στην ημερίδα: *Ιστορία και Οικονομία στη Κύπρο, 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας*. Διοργάνωση: Τμ. Ιστορίας Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κύπρου, Σχολή Διοίκησης Επιχειρήσεων Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου, Ίδρυμα Προώθησης Έρευνας, Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Τράπεζας Κύπρου, 2013.
- Κατσιαούνης, Ρολάνδος. *Η Διασκεπτική 1946-1948. Με ανασκόπηση της περιόδου 1878–1945*. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2008.
- Katsiaounis, Rolandos. *Labour, Society and Politics in Cyprus, during the second half of the nineteenth century*. Nicosia: Cyprus Research Centre, 1996.
- Katsourides, Yiannos. *The History of the Communist Party in Cyprus, Colonialism, Class and the Cypriot Left*. New York: I.B. Tauris, 2014
- Κερεστέτζη, Σύλβια. "Παραγωγικές Εγκαταστάσεις Εξόρυξης και Εργατικοί Οικισμοί Μεταλλωρύχων της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου." Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2004.
- _____. "Η εργατική κατοικία κατά τον Πρώτο Αιώνα της Εκβιομηχάνισης στη Δυτική Ευρώπη: Η Περίπτωση της Γερμανίας." *Τεχνικά Χρονικά*, ΤΕΕ II:1-2 (2000), 31-46.
- Kiessel, Marko. "Famagusta on Cyprus and the Sea: Hotel Architecture, Urban Development and Tourism during the British Colonial and Early Postcolonial Period." Στο *Famagusta Maritima: Mariners, Merchants, Pilgrims and Mercenaries*, επιμ. Michael Walsh, 264-296. Leiden: Brill, 2019.
- King, Antony D. *Colonial Urban Development*. London and New York: Routledge, 2007.
- _____. *Spaces of Global Cultures: Architecture Urbanism Identity*. London and New York: Routledge, 2004.
- Kizilyurek, Niyazi. Μτφ. Μιχάλης Θεοδώρου. *Μια Εποχή της Βίας, Το Σκοτεινό 1958*. Λεμεσός: Ετεροτοπία, 2015.
- Κλαμπατσέα, Ειρήνη Σ. "Φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές της σύγχρονης Ελλάδας – Κριτήρια αξιολόγησης για την επενδυτική πολιτική και το ανθρώπινο δυναμικό σε περιπτώσεις μονοανάπτυξης." Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2003.
- Knapp, Bernard A., Vincent C. Pigott, και Eugenia W. Herbert, επιμ. *Social Approaches to an Industrial Past: The Archeology and Anthropology of Mining*. New York: Routledge, 1998.
- Knight, Rolf. *Work Camps and Company Towns in Canada and the U.S.: An Annotated Bibliography*. Vancouver: New Star Books, 1975.
- Κολώτας, Τίτος, και Άννα Μαραγκού, επιμ. *Ταξίδι στους Χρόνους μιας πόλης*. Λεμεσός: Δήμος Λεμεσού, 2006.
- Κράλης, Μάνος, επιμ. *Η Συμβολή της Κύπρου εις τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Έκδοσις του Παγκύπριου Συνδέσμου Πολεμιστών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Λευκωσία: Ζαβάλλη, 1975.

- Κρατικό Αρχείο Κύπρου. *Kitchener 1878-1883, Αρχιτέκτονας της Χωρομέτρησης της Κύπρου*. Λευκωσία: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 2012.
- Κωνσταντίνου, Γιώργος και Ιωάννης Παναγίδης. *Κύπρος και Γεωλογία, Επιστήμη – Περιβάλλον – Πολιτισμός*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, 2013.
- Λαζαρίδης, Σταύρος Γ. *Κυπριακό Πανόραμα 1899 - 1930, Η ομορφιά της Κύπρου από καρτ - ποσταλ της εποχής*. Αθήνα: Συλλογές, 1987.
- Landes, David S. Μτφ. Χριστίνα Μεντζαλίρα. *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά, Τεχνολογική Αλλαγή και Βιομηχανική Ανάπτυξη στη Δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2009.
- Langdon, Philip. *A Better Place to Live: Reshaping the American Suburb*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1997.
- Lavender, David. *The Story of Cyprus Mines Corporation*. California: Huntington Library Publications, 1962.
- Lillibridge, Robert M. "Pullman: Town Development in the Era of Eclecticism." *Journal of the Society of Architectural Historians* 12, no. 3 (1953), 17-22.
- Louis, Roger WM. "The Dissolution of the British Empire." Στο *The Twentieth Century, The Oxford History of the British Empire*, vol. IV, επιμ. Judith M. Brown και WM. Roger Louis, 329-356. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Λύτρα, Ελένη, και Χάρης Ψάλτης. *Πρώην Μικτά Χωριά στην Κύπρο: Αναπαραστάσεις του Παρελθόντος, του Παρόντος και του Μέλλοντος*. Ερευνητική Έκθεση. Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας, UNDP ACT, 2011.
- Macmillan, Hugh. "Mining housing and welfare in South Africa and Zambia: an historical perspective." *Journal of Contemporary African Studies* 30, no. 4 (2012), 539-550.
- Magdoff, Harry. Μτφ. Άννα Καρακατσούλη. *Αποικιοκρατία, Η Ευρωπαϊκή Επέκταση μετά το 1763*. Αθήνα: Μελάι, 2007.
- Μαϊστρου, Ελένη, Δήμητρα Μαυροκορδάτου, Γιώργος Μαχαιράς, Νίκος Μπελαβίλας, και Γιάννης Πολύζος. *Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*. Αθήνα: ΠΙΟΠ, 2007.
- Μαλέκος, Ανδρέας. *J.P. Foscolo*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Κυπριακής Τράπεζας, 2003.
- Μαραγκού, Άννα. *Λευκωσία: η μικρή μεγάλη πρωτεύουσα*. Λευκωσία: Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 1995.
- _____. *Η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία, Η Πορεία της 1923 – 2000*. Λευκωσία: αδημοσίευτη έρευνα.
- _____. *Η Κυπριακή Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευματωδών, Μια περιδιάβαση στην Ιστορία*. Λευκωσία: αδημοσίευτη έρευνα.
- _____. *Τα Λιμάνια της Κύπρου*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997.
- Μαραγκού, Άννα, και Ανδρέας Γεωργιάδης. "Η Ιατρική στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας." Στο *Η Ιατρική στην Κύπρο, Από την Αρχαιότητα μέχρι την*

- Ανεξαρτησία, επιμ. Μαρίνα Βρυωνίδου-Γιάγκου, 217-398. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2006.
- Marais, Lochner. "Housing policy in mining towns: issues of race and risk in South Africa." *International Journal of Housing Policy* 18, no. 2 (2018), 335-345.
- Marais, Lochner, Fiona Haslam McKenzie, Leith Deacon, Etiene Nej, Deidre van Rooyen, και Jan Cloete. "The changing nature of mining towns: Reflections from Australia, Canada and South Africa." *Land Use Policy*, 76 (2018), 779-788.
- Markides, Kyriacos C. "Social Change and the Rise and Decline of Social Movements: The Case of Cyprus." *American Ethnologist* 1, no. 2 (1974), 309-330.
- Mercier, Laurie. "Borders, Gender, and Labor: Canadian and U.S. Mining Towns during the Cold War Era." Στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power, and Working-Class Communities*, επιμ. Oliver J. Denius και Angela Vergara, 158-177. Georgia: University of Georgia Press, 2011.
- Minnery, John. "Model industrial settlements and their continuing governance." *Planning Perspectives*, 27: 2 (April 2012), 309-321.
- Μιχαήλ, Αιμίλιος, Στέφανος Φεραίος, και Χρήστος Κωνσταντίνου, επιμ. *Μαθαίνοντας από την Κληρονομιά του Μοντέρνου*. Λευκωσία: Τμ. Πολεοδομίας και Οικήσεως, Υπ. Εσωτερικών, Κυπριακή Δημοκρατία, 2009.
- Μιχαηλίδη, Αγνή. *Λάρνακα, Η παλιά Σκάλα*. Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1974.
- _____. *Λεμεσός, Η παλιά Πολιτεία*. Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1981.
- _____. *Πάφος, το παλιό Κτήμα*. Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1989.
- _____. *Το παλιό Βαρώσι*. Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1977.
- _____. *Χώρα, Η παλιά Λευκωσία*. Λευκωσία: Τυπογραφία Ζαβάλλη, 1977.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Μ. *Παιδιά του Οδυσσέα, Έλληνες Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018.
- Money, Duncan. "Trouble in paradise: The 1958 white mineworkers' strike on the Zambian Copperbelt." *The Extractive Industries and Society* 4, no. 4 (2017), 707-716.
- Μουστάκα, Σωτηρούλα. "Το Εργατικό Κίνημα στην Κύπρο την περίοδο της Αγγλοκρατίας 1878-1955." Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2010.
- Μπελαβίλας, Νίκος, και Λήδα Παπαστεφανάκη επιμ. *Ορυχεία στο Αιγαίο, Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μέλισσα, 2009.
- Μπελαβίλας, Νίκος. "Οι πρώτοι Οικισμοί Εργατών στην Ελλάδα: Κυπριανός Λαυρίου, "Λιπάσματα" Δραπετσώνας, "Τιτάν" Ελευσίνας." Στο *Εργάζομαι άρα κατοικώ: η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας των Δ.Σ.* Αντωννάκη, επιμ. Βασιλική Πετρίδου, Παναγιώτης Πάγκαλος και Νεφέλη Κυρκίτσου, 25-31. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2012.
- Μυιυ, wa Mueni. "Colonial and Postcolonial State and Development in Africa." *Social Research, From Impunity to Accountability: Africa's Development in the 21st Century* 77, no. 4 (2010), 1311-1318.

- Mutale, Emmanuel. *The Management of Urban Development in Zambia*. New York: Taylor and Francis, Kindle Edition, 2018.
- Navari, Leonora, επιμ. *Maps of Cyprus, From the Collections of the Bank of Cyprus Cultural Foundation*. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation, 2003.
- Njoh, Ambe J. *Planning Power: Town Planning and Social Control in Colonial Africa*. New York: UCL Press, 2007.
- _____. "Urban planning as a tool of power and social control in colonial Africa." *Planning Perspectives* 24, no. 3 (2009), 301-317.
- Ohnefalsch-Richter, Magda. Μτφ. Άννα Μαραγκού. *Ελληνικά ήθη και Έθιμα στην Κύπρο*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 2004.
- Οι απεργιακοί αγώνες των μεταλλωρύχων και αμιαντωρύχων του 1948 : ιστορικός σταθμός στην πορεία του κυπριακού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος*. Λευκωσία: Παγκύπρια Εργατική Ομοσπονδία, 1979.
- Olker, Robert. *Company towns: The patronage system from Medieval Europe to the American South and beyond*. USA: Proquest, UMI Dissertation Publishing, 2011.
- Önsoy, Murat. "The World War Two Allied Economic Warfare: The Case of Turkish Chrome Sales." Διδακτορική Διατριβή, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen Nurnberg, 2009.
- Orr, Charles A. "Trade Unionism in Colonial Africa." *The Journal of Modern African Studies* 4, no. 1 (1996), 65-81.
- Overy, Paul. *Light, air and openness: modern architecture between the wars*. London: Thames and Hudson Ltd, 2008.
- Racey, Arnold. Μτφ. Τάκης Κίρκης. *Η Τεχνολογία στον Παγκόσμιο Πολιτισμό*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1996.
- Παπαγεωργίου, Θωμάς. "Η Κυπριακή Ενωτική Κίνηση στην Αθήνα, 1931-1940: Οι Βρετανικές Αντιδράσεις και η Στάση των Ελληνικών Κυβερνήσεων." Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014.
- Παπαγεωργίου, Στέφανος Π. *Η πρώτη περίοδος της «Αγγλοκρατίας» στην Κύπρο, 1878-1914: πολιτικός εκσυγχρονισμός και κοινωνικές αδράνειες*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1996.
- Παπαδήμα – Σοφοκλέους, Σαλώμη. "Ιστοριογραφώντας την Λεμεσό." *Πρακτικά Του Επιστημονικού Συμποσίου Προφορικής Ιστορίας 2005*. Λεμεσός: Κέντρο Μελετών Δήμου Λεμεσού, 2007.
- Παπαδημητρίου, Ελένη. *Μεταξουργία στην Κύπρο: με αναφορά στη Λάπηθο και τον Καραβά*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1995.
- Παπαδόπουλος, πάτερ Σπυρίδωνας. *Πάνω Αμιάντος, Η Συμβολή και ο Ρόλος του στον Απελευθερωτικό Αγώνα της ΕΟΚΑ*. Λεμεσός: Ομάδα Πρωτοβουλίας για τη Διατήρηση της Ιστορικής Μνήμης του Πάνω Αμιάντου, 2017.
- Paradopoulos, Theodoros. *Social and Historical Data on Population*. Nicosia: Cyprus Research Centre, 1965.

- Παπαπολυβίου, Πέτρος. "Ιστορία της Κύπρου στα Χρόνια της Αγγλοκρατίας, 1878-1960." Πανεπιστημιακές Σημειώσεις. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2007.
- _____, επιμ. *Οι Κύπριοι Εθελοντές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Τα Μητρώα, οι Κατάλογοι και ο Φόρος του Αίματος*. Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Πολιτιστικές Υπηρεσίες, 2012.
- Παπαστεφανάκη, Λήδα. *Η Φλέβα της Γης, Τα Μεταλλεία της Ελλάδας, 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017.
- Παπαχααραλάμπους, Γεώργιος Χ. *Η Κυπριακή Οικία*. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2001.
- Paterlini de Koch, Olga. "Company Towns of Chile and Argentina." Στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner, 207-232. New York and Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Peliu, Eugenio Garces, και Angela Vergara. "El Salavador: A Modern Company Town in the Chilean Andes." Στο *Company Towns in the Americas, Landscape, Power and Working Class Communities*, επιμ. Oliver J. Dinius, Angela Vergara, 178-197. Georgia: The University of Georgia Press, 2011.
- ΠΕΟ. *Ιστορία ΠΣΕ – ΠΕΟ 1941-1991*. Λευκωσία: ΠΕΟ, 1991.
- Pepper, Simon, και Peter Richmond. "Upward or outward? Politics, planning and council flats, 1919–1939." *The Journal of Architecture* 13, no. 1 (2008), 53-90.
- Pers, John W. *The Making of Urban America: A History of City Planning in the United States*. New Jersey: Princeton University Press, 1965.
- Περσιάνης, Παναγιώτης Κ. *Πόλεις και Πολιτισμός, Ο ρόλος των Κυπριακών Πόλεων στη δημιουργία του νεότερου πολιτισμού της Κύπρου (1878-1931)*. Λευκωσία: *Intercollege Press*, 2007.
- Philokyrou, Maria, Aimilios Michael, Eleni Malaktou και Andreas Savvides. "Environmentally responsive design in Eastern Mediterranean. The case of vernacular architecture in the coastal, lowland and mountainous regions of Cyprus." *Building and Environment*, 111 (2017): 91-109.
- Philokyrou, Maria, Aimilios Michael, Stavroula Thravalou, και Ioannis Ioannou. "Thermal performance assessment of vernacular residential semi-open spaces in Mediterranean climat." *Indoor and Built Environment* 27, 8 0 (2018): 1050-1068.
- Phokaides, Petros. "Cyprus: of islands and otherness." *Docomomo Journal, Other Modernisms: Selection from the Docomomo Registers*, 36 (2007), 35-36.
- Πιλαβάκης, Κώστας Α. *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*. Λεμεσός: Ονήσιλος, 1977.
- Pinard, Jacques. Μτφ. Γιώργος Σπανός. *Η Βιομηχανική Αρχαιολογία*. Αθήνα: Πολ. Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991.
- Pinol, Jean-Luc. Μτφ. Ιωάννα Δουράμπεη, Έφη Κάννερ. *Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Πλέθρον, 2000.
- Pinol, Jean-Luc, και Walter Francois. Μτφ. Μαρία Κουμπούρα. *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη 1. Έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*. Αθήνα: Πλέθρον, 2007.

- Πιτσιλλίδης, Μιχάλης. *Μνήμες της Λεμεσού*. Λεμεσός: Δήμος Λεμεσού, 1991.
- Pollard, Sidney. "The Factory Village in the Industrial Revolution." *The English Historical Review* 79, no. 312 (1964), 513-561.
- Portreous, Douglas J. "The Nature of the Company Town." *Transaction of the Institute of British Geographers*, 51 (1970), 127-142.
- _____. "Social Class in Atacama Company Towns." *Annals of the Association of American Geographers* 64, no. 3 (1974), 409-417.
- Προδρόμου, Π.Γ. *Κύπριοι Πολιτευτές, 1878-1950: Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτική ελίτ*. Λευκωσία: Αιγαίον-Κλείδες, 2010.
- Πρωτοπαπάς, Βασίλης. *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου, Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2012.
- Pyla, Panayiota. "Leisure and Development Geo-economics: Architecture and Tourism Systems in the Mediterranean South." Στο *Systems and the South*, επιμ. A. Dutta, I. Muzaffar, et al, Aggregate Architectural History Collaborative. Forthcoming, 2020.
- _____, επιμ. *Landscapes of Development: The Impact of Modernization Discourses on the Physical Environment of the Eastern Mediterranean*. Aga Khan Program at the Harvard Design School. Harvard University: 2013.
- Pyla, Panayiota, και Petros Phokaides. "Architecture and Modernity in Cyprus." *EAHN Newsletter*, 02/9 (2009), 37-44.
- _____. "Ambivalent politics and modernist debates in postcolonial Cyprus." *The Journal of Architecture* 16, no. 6 (2011), 885-913.
- Ράγκου, Ελέγκω Ν. *Όψεις Κοινωνικής Μεταβολής, Γεωγραφική και Επαγγελματική Κινητικότητα στη Σύγχρονη Κυπριακή Κοινωνία*. Λευκωσία: Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1983.
- Radford, Michael. Μτφ. Σωτηρούλα Γιασεμή. *Οι Σιδηρόδρομοι της Κύπρου*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2004.
- Raïanu, Mircea. "A mass of anomalies": Land, Law, and Sovereignty in an Indian Company Town." *Comparative Studies in Society and History* 60, no. 2 (2018), 367-389.
- Rainer, Slotta. Μτφ. Άγις Παπαδόπουλος. *Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία*. Αθήνα: Πολ. Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1992.
- Rappas, Alexis. *Cyprus in the 1930s, British Colonial Rule and the Roots of the Cyprus Conflict*. New York: I.B. Tauris, 2014.
- _____. "The Labor Question in Colonial Cyprus, 1936-1941: Political Stakes in a Battle of Denominations." *International Labor and Working Class History*, 76:1 (Fall 2009), 194-216.
- Rego, Renato Leao. "A tropical enterprise: British planning ideas in a private settlement in Brazil." *Planning Perspectives* 26, no. 2 (2001), 261-282.
- Reps, John William. *The Making of Urban America, A History of City Planning in the United States*. New Jersey: Princeton University Press, 1965.

- Rex, Lucas A. *Minetown, Milltown, Railtown: Life in Canadian Communities of Single Industry*. Ontario: Oxford University Press, 2008.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ευφροσύνη. "Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική Κύπρο (18^{ος}-20^ς αιώνας)." Στο *Επικοινωνίες και Μεταφορές στην Προβιομηχανική Περίοδο*, 1Α' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Ιούλιος 1998. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001, 253-264.
- Rizopoulos-Egoumenidou, Eufrosyne. *Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th Century, From Traditional tanneries to modern industries*, Nicosia: Cyprus Research Centre, 2009.
- Ρίχτερ, Χάιντς. Μτφ. Κώστας Σαρρόπουλος. *Ιστορία της Κύπρου, τόμος πρώτος (1878-1949)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2007.
- _____. Μτφ. Χαράλαμπος Παπαχρήστου. *Ιστορία της Κύπρου, τόμος δεύτερος (1950-1959)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2011.
- Robertson, David. *Hard as the Rock itself: Place and Identity in the American Mining Town*. Colorado: University Press of Colorado, 2006.
- Rollwagen, Katharine. "That touch of Paternalism, Cultivating Community in the Company Town of Britannia Beach, 1920-1958." *BC Studies* 151 (2006), 39-67.
- Roth, Leland M. "Three Industrial Towns by McKim, Mead & White." *Journal of the Society of Architectural Historians* 38, no. 4 (1979), 317-347.
- _____. "Company Towns in the Western United States." Στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, , επιμ. John S. Garner, 173-205. New York and Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Σακελαρίου, Σπύρος. *Ο Κυπριακός Κοινωνικός Σχηματισμός (1191-2004), Από τη Συγκρότηση στη Διχοτόμηση*. Αθήνα: Τόπος, 2017.
- Samuelson, Lennart. *Tankograd: The Formation of a Soviet Company Town: Cheliabinsk, 1900s-1950s*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Sanchez, Andrew. "Deadwood and paternalism: rationalizing casual labour in an Indian company town." *Journal of the Royal Anthropology Institute* 18, no. 4 (2012), 808-827.
- Sanchez, Andrew και Christian Strumpell. "Sons of Soil, Sons of Steel: Autochthony, Descent and the Class Concept in Industrial India." *Modern Asian Studies* 48, no. 05 (2014), 1276-1301.
- Schoenauer, Norbert. "Fermont: A New Version of the Company Town." *JAE* 29, no. 3 (1976), 10-11.
- Scott, James C. *Seeing like a State: How Certain Schemes to improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press, 1988.
- Scriver, Peter, και Vikramaditya Prakash, επιμ. *Colonial Modernities, Building, Dwelling and Architecture in British India and Ceylon*. New York: Routledge, 2007.
- Sears, Louis Martin. "Content and Method in Industrial History." *The School Review* 24, no.9 (1916), 680-691.

- Σέρβας, Πλουτής. *Τα προικιά της Λεμεσού*. Λευκωσία: Τυπογραφείο Πρόοδος, 1999.
- Σεργίδης, Χριστάκης. *Οινοπόλεως Μέστωμα, Η επίδραση της παραγωγής και εμπορίας οίνων και οινοπνευμάτων στην ανάπτυξη της πόλης*. Λευκωσία: Αφή, 2012.
- Seretis, Kylie, και Lita Diakopoulos. "SIA 5: Mitsero Village." Στο *The Sydney Cyprus Survey Project: Social Approaches to Regional Archeological Survey*, επιμ. Michael Given, A. Bernard Knapp, 109-118. Los Angeles: University of California, 2003.
- Sevecek, Ondrej, και Martin Jemelka, επιμ. *Company Towns of the Bat'a Concern: History - Cases - Architecture*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013.
- Shifflett, Crandall A. *Coal Towns: Life, Work, and Culture in Company Towns of Southern Appalachia, 1880-1960*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 1991.
- Σιάαρ, Κέννεθ, Μάικλ Γκίβεν, και Γεώργιος Θεοχάρους. Μτφ. Κύπρος Ψυλλίδης. *Κάτω από το ρολόι: αποικιακή αρχιτεκτονική και ιστορία στην Κύπρο, 1878 - 1960*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1995.
- Sinha, Amita, και Jatinder Singh. "Jamshedpur: Planning an Ideal Steel City in India." *Journal of Planning History* 10, no. 4 (2011), 263-281.
- Σίνος, Στέφανος. *Αναδρομή στη Λαϊκή Αρχιτεκτονική της Κύπρου*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας του Ε.Μ.Π., 1976.
- Σιούλας, Μιχάλης. "Οι πρώτες ηλεκτρικές εταιρείες στην Κύπρο κατά την περίοδο της Βρετανικής Αποικιοκρατίας." Εισήγηση στο Συνέδριο: *Βιομηχανική Κληρονομιά, Αναβίωση και Βιωσιμότητα*. Διοργάνωση: Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, TICCIH, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πολυτεχνείο Κρήτης, Μουσείο Μπενάκη. Αθήνα: 7-9 Ιουνίου 2013.
- _____. "Η Βιομηχανική Κληρονομιά της Λεμεσού." Εισήγηση στη Διημερίδα: *Βιομηχανική Κληρονομιά, Συμβολή στην Αρχιτεκτονική, την Οικονομία και την Κοινωνία*. Διοργάνωση: ελληνικό τμήμα TICCIH, Δήμος Λεμεσού. Λεμεσός: 2011.
- _____. "Η βιομηχανική κληρονομιά της Κύπρου." Εισήγηση στην ετήσια συνάντηση του Παγκύπριου Οργανισμού Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς. Διοργάνωση: Παγκύπριος Οργανισμός Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς και Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως. Λευκωσία: 2015.
- Sioulas, Michalis. "Historical Tour of Tour-ism in Cyprus." Στο *Cyprus Bulletin for the Venice Biennale*, επιμ. Charis Christodoulou, και Spyros Spyrou, 34-41. Nicosia: Ministry of Education and Culture of the Republic of Cyprus, 2012.
- _____. "Industrial Heritage in Cyprus: The cases of the Carob Warehouses and Carob Mills." Εισήγηση στο Workshop *3D Visualization of Nonuments, Nonuments: erased, unwanted and otherwise forgotten monuments and structures*. Nicosia: The Cyprus Institute, 2018.
- Sioulas, Michalis, και Panayiota Pyla. "Social Housing in Late Colonial Cyprus: Contestations on urbanity and domesticity." Στο *Identity, Nation and Beyond: Social Housing in*

- Contemporary Middle East*, επιμ. Mohammed Gharipour, και Kivanc Kilinc, 181-206. Bloomington: Indiana University Press, 2019.
- Sioulas, Michalis, και Panayiota Pyla. "Technical schools and inter-communal crisis management in mid-20th century Cyprus." Στα πρακτικά του συνεδρίου: *Entangled Histories, Multiple Geographies*, co-organized by: University of Belgrade and European Architectural History Network (EAHN). Belgrade: University of Belgrade, 2016, 310-316.
- Sir Oakden, Ronald. *Report on the Finances and Economic Resources of Cyprus*. London: Crown Agents for the Colonies, 1935.
- Sir Storrs, Ronald. *Orientalisms*. London: Nicholson & Watson, 1945.
- Sir Storrs, Ronald, και Bryan O' Brien. *The Handbook of Cyprus*. London: Christophers, 1930.
- Σοφοκλέους, Ανδρέας. *Η ιστορία της Κυπριακής Διαφήμισης*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, 2004.
- Σοφοκλέους, Μίμης. *Bruno Cannoni, Ημερολόγιο Εργασίας, Ηλεκτροφωτιστική Εταιρεία Λεμεσού 1931-1932*. Λευκωσία: Αφή, 2012.
- Spurny, Matej. *Making the Most of Tomorrow: A Laboratory of Socialist Modernity in Czechoslovakia*. Prague: Karolinum Press, 2019.
- Στρατής, Σωκράτης. "Σχέσεις μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού και ο ρόλος της Τοπογραφίας, η Παραγωγή του Κυπριακού Δομημένου Τοπίου." *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 41/2007, 66-70.
- Στυλιανού, Πέτρος. "Το Κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο." Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1984.
- Surridge, Joseph Brewster. *Επισκόπησις της εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής*. Λευκωσία: Κυβερνητικό Τυπογραφείο, 1930.
- Sweezy, Paul M., και Harry Magdoff. *The Dynamics of U.S. Capitalism*. New York and London: Monthly Review Press, 1965.
- Thirgood, J.V. *Cyprus: A Chronicle of its Forests, Land and People*. Vancouver: University of British Columbia, 2007.
- Thomas, Bruce. "Merthyr Tydfil and Early Ironworks in South Wales." Στο *The Company Town, Architecture and Society in the Early Industrial Age*, επιμ. John S. Garner, 17-41. New York and Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Tipple, A. G. "Self-Help Housing Policies in a Zambian Mining Town." *Urban Studies* 13, no. 2 (1976), 167-169.
- Τουρνικιώτης, Παναγιώτης. "Ο Επαναπροσδιορισμός του Σώματος: Ο Αθλητισμός στη Μοντέρνα Αρχιτεκτονική." Στο *Ο Αθλητισμός, το Σώμα και η Μοντέρνα Αρχιτεκτονική*, Do.Co.Mo.Mo., *Τα Τετράδια του Μοντέρνου* 02, επιμ. Παναγιώτη Τουρνικιώτη, 11-30. Αθήνα: Futura, 2006.
- Turner, Michael, *Company Town*. Vancouver: Pulp Press, 1991.

- Ure, Gavin. *Governors, Politics and the Colonial Office: Public Policy in Hong Kong, 1918–58*. Royal Asiatic Society Hong Kong Studies Series. Hong Kong: Hong Kong University Press, 2012.
- Φιλοκύπρου Μαρία και Αιμίλιος Μιχαήλ, επιμ. *Η Βιοκλιματική Διάσταση της Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής της Κύπρου*. Λευκωσία: 2014.
- Φωκαΐδης, Πέτρος. "Χαμένες επαφές και λανθάνοντα αρχεία: Οι απόφοιτοι του 1930." Στο *Ελληνική Μοντέρνα Αρχιτεκτονική, Θεματικές τομές και τεκμηρίωση μιας δημιουργικής εποχής: Η δεκαετία του 1930*, Τελική Έκθεση Π.Ε.Β.Ε. 2007, επιστημονικός υπεύθυνος, Παναγιώτης Τουρνικιώτης, 111-173. Αθήνα: ΕΜΠ, 2009.
- Φωκαΐδης, Πέτρος, και Αλεξάνδρα Χρονάκη. "Από την Αρχαιολογία στην Ιατρική, Αρχιτεκτονικές και Πολιτικές Ταυτότητας στην Αποικιακή Κύπρο, 1878-1940." Στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ. Πέτρος Φωκαΐδης, Αλεξάνδρα Χρονάκη, 99-155. Αθήνα: Νήσος, 2016.
- Χαραλαμπίδης, Κίμων. *Αυτοί που έκτισαν το χτές*. Λεμεσός: Αρίστου Φιλή, 2002.
- Χαραλαμπίδης Κίμων. *Κάποτε εν Λεμεσώ... : Εικόνες από την Κοινωνία μιας άλλης εποχής*. Λεμεσός: Κυπρόεπεια, 2006.
- Χατζηδημητρίου, Κάτια. *Ιστορία της Κύπρου*. Λευκωσία: Ι.Γ. Κασουλίδης και Υιός, 2005.
- Χατζηκώστας, Κορνήλιος. *Το ΟΧΙ της Κύπρου το '40*. Λευκωσία: Power Publishing, 2004.
- Χρυσοχού, Νάσω. *Κυπριακή Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Από την αγροτική στη αστική, εξέλιξη και επιδράσεις*. Λευκωσία: Εν Τύποις, 2014.
- Van Onselen, Charles. *Chibaro, African Mine Labour in Southern Rhodesia 1900-1933*. London: Pluto Press, 1976.
- Van Sittert, Lance. "Velddrift: the making of a South African company town." *Urban History* 28, no. 2 (2001), 194-217.
- Vergara, Angela. "Company towns and peripheral cities in the Chilean copper industry: Potrerillos and Pueblo Hundido, 1917–1940." *Urban History* 30, no. 03 (2003), 381-400.
- Visentin, Francesco. "Modernist Ideas and Local Reception: The company towns of Piazzola sul Brenta and Borgonyà, 1895–1930." *International Journal of Urban and Regional Research* 40, no. 3 (2016), 578-600.
- Walkowitz, Daniel J. *Worker City, Company Town: Iron and Cotton-Worker Protest in Troy and Cohoes, New York, 1855-84*. Champaign: University of Illinois Press, 1978.
- White, Neil. *Company Towns, Corporate Order and Community*. Toronto: University of Toronto Press, 2012.
- Wilmington, Martin W., και Evans Laurence, επιμ. *The Middle East Supply Centre*. New York: Suny Press, 1971.
- Wrigley, E.A. "The Process of Modernization and the Industrial Revolution in England." *The Journal of Interdisciplinary History* 3, no. 2 (1972), 225-259.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

(Ετήσιες Κυβερνητικές Εκθέσεις, Πληθυσμιακές Απογραφές, Στατιστικές Εκθέσεις, Εφημερίδες της Κυβέρνησης)

Annual Report of the Department of Labour for the year 1945, 1946, 1947 ...1956.
Annual Report of the Inspector of Mines, 1925, 1926, 1927 ...1932, 1939, 1940, 1941 ...1959.
Annual Report of the Inspector of Mines and Labour, 1933, 1934, 1935 ...1938.
Annual Report of the Senior Mines Officer, 1960, 1961, 1962 ...1963.
Annual Report on the Social and Economic Progress of the people of Cyprus, 1930, 1931, 1932, 1935, 1936.
Census of Population and Agriculture 1960, vol. I, Population by location, Race and Sex.
Census of Population and Agriculture 1960, vol. II, Housing.
Census of Industrial Production, 1954.
Cyprus, Annual Report, 1943, Labour.
Cyprus, Census of Population and Agriculture 1946.
Cyprus, Registration of the Population 1956, Reports and Tables.
Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1911, taken on the 2nd April 1911.
Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1921, taken on the 24th April 1921.
Cyprus, Report of the Census of 1931, taken on April 27-28, 1931.
Cyprus, Report on the Census of Cyprus, taken 31st March, 1901.
Labour, Annual Report, 1943.
Report on the Census of Cyprus, 1881, with Appendix.
Report on the Census of Cyprus, taken 6th April 1891.
The Cyprus Blue Book, 1880, 1881, 1882 ...1946.
The Cyprus Gazette, 1878, 1879, 1890 ...1960.

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Κρατικό Αρχείο Κύπρου:

(SA1): Secretariat Archives 1 / Αρχείο Αρχιγραμματείας: 329/1903, 1766/1907, 2116/1908, 2159/1908, 742/1910, 2089/1910, 1045/1912, 1045/1913, 562/1914, 1386/1914, 654/1915, 824/1915, 932/1915 1036/1915, 1436/1915, 427/1916, 714/1916, 822/1916, 822/1916, 825/1916, 955/1916, 1147/1916, 461/1917, 604/1917, 831/1919, 1068/1919, 1227/1919, 1360/1919, 558/1920, 1194/1920, 1222/1920, 1235/1920, 1240/1920, 1241/1920, 1653/1920, 1079/1921, 1136/1921, 422/1936/2, 930/1921, 964/1921, 504/1922, 810/1922, 942/1922, 1008/1922, 1241/1922, 782/1923, 1383/1923, 1468/1923, 1548/1923, 591/1924, 831/1924, 1035/1924, 1072/1924, 1100/1924, 1101/1924, 1176/1924, 949/1931, 565/1925, 756/1925,

770/1925, 777/1925, 830/1925, 831/1925, 849/1925, 930/1925, 1010/1925, 1066/1925, 1044/1926, 1046/1926, 1239/1926, 1465/1926, 1487/1926, 560/1927, 718/1927, 795/1927, 1005/1927, 1018/1927, 1154/1927, 1201/1927, 1484/1927, 884/1928, 909/1928, 1482/1928, 893/1929, 909/1929, 981/1929, 1010/1929, 1065/1929, 1173/1929, 1200/1929, 1416/1929, 1417/1929, 1063/1930, 1401/1930, 1259/1931, 519/1932, 723/1932, 899/1932, 770/1933, 796/1933, 819/1933, 820/1933, 842/1933, 895/1933, 935/1933, 551/1934, 552/1934, 754/1934, 804/1934, 983/1934, 1004/1935, 1293/1935, 1413/1935, 422/1936, 571/1936, 611/1936, 749/1936, 769/1936, 801/1936, 921/1936, 977/1936, 1000/1936, 1076/1936, 1196/1936/1, 1215/36, 1256/36, 1262/36, 1264/36, 1325/36, 452/37, 509/1937, 561/1937, 672/1937, 703/1937, 777/1937, 807/1937, 996/1937, 1009/1937, 1011/1937, 1012/1937, 1051/1937, 1057/1937, 1089/1937, 1091/1937, 1137/1937, 1199/1937, 1261/1937, 1323/1937, 454/1938, 481/1938, 507/1938, 902/1938, 969/1938, 1016/1938, 1097/1938, 1192/1938, 1206/1938, 589/1939, 675/1939, 946/1939, 1109/1939, 1115/1939, 1154/1939, 1184/1939, 1189/1939, 1290/1939, 1426/1939, 1516/1939, 1599/1939, 739/194, 1247/1940, 498/1940, 738/1940, 547/1941/A, 431/1942, 524/1942, 577/1942, 589/1942, 630/1942, 766/1942A, 841/1942, 847/1942, 613/1943, 454/1944, 607/1944, 705/1944, 849/1944, 906/1944, 911/1944, 967/1944, 587/1945, 594/1945, 604/1945, 611/1945/3, 639/1945, 653/1945, 802/1945, 419/1946, 437/1946, 881/1946, 1180/1946, 558/1947, 916/1947, 939/1947, 835/1948, 642/1949, 1157/1949, 1212/1949, 1260/1950, 1269/1950, 1271/1950, 1557/1950, 1616/1950, 1617/1950, 1933/1950, 2188/1950, 1406/1951, 1522/1951, 1670/1951, 1081/1952, 1224/1952, 1314/1952, 1408/1952, 1486/1952, 1642/1952, 1093/1953, 1238/1953, 1251/1953, 1085/1954, 1216/1954, 1244/1954, 1253/1954, 1297/1954, 1537/1954, 1642/1954, 1649/1954, 1658/1954, 1712/1954, 1714/1954, 1348/1955, 1207/1956, 1213/1956, 1452/1956, 1502/1956, 1224/1957, 1346/1957, 1426/1957, 1084/1958, 1114/1958, 1164/1958, 1241/1958, 128/1959/1.

(CW1): Civil Works 1 / Υπουργείο Συγκοινωνιών και Έργων: 1443, 2779, 2817, 2458.

(MLSI): Ministry of Labour and Social Insurance / Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων: 4/36, 4/258, 4/314, 4/315, 4/352, 4/353, 4/386, 4/421, 5/63, 5/71, 5/143, 5/145.

(ΤΓΕΙ): Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης: 14, 50.

(ΕΙ): Education / Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού: 61, 151, 357.

(ΥΠΕΣ): Υπουργείο Εσωτερικών: 8/1695.

(PWD): Public Works Department / Τμήμα Δημοσίων Έργων: 136/1953, 496/1955, 104/1960.

Αρχείο Τμήματος Μεταλλείων:

Μ.503/II, ΜΜ/15 (XV) IX, ΜΜ/15 (XV) X, ΜΜ/2 (III) II, ΜΜ/2 (III) II

Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών:

Εφημερίδες: Αλήθεια, Ανεξάρτητος, Έθνος, Ελευθερία, Εσπερινή, Κυπριακός Τύπος, Νέος Κυπριακός Φύλαξ, Κύπρος, Πάφος, Πρωινή, Φιλελεύθερος, Φωνή της Κύπρου, Χαραυγή, Χρόνος, Cyprus Mail.

Περιοδικά: Cyprus Review, Cyprus Pictorial

Παγκύπρια Εργατική Ομοσπονδία

Φάκελοι:

Αλληλογραφία ΠΣΕ με Υπ. Αποικιών – Διοικητή Εργασίας, 1941-1949

Μερικά Στοιχεία για το ιστορικό του μεταλλείου Αμιάντου και η απεργία της 29^{ης} Ιούλη 1929

Το Δελτίο μας, 1940

Δεκαπενθήμερο Δελτίο Συντεχνιών Λευκωσίας

Διάφορες Εκθέσεις – Στοιχεία Μεταλλωρύχων, 1953-1970

Εργατικά Νέα 1947

Εργατικά Νέα 1948

Κεντρικό Οργανωτικό Γραφείο Μεταλλωρύχων, 1953-1957

Υπομνήματα προς την Κυβέρνηση, και Μεταλλωρύχοι ΚΜΕ (Ιστορία)

ΠΣΕ Πρακτικά, 1941-1943

ΣΕΚ 1945-1954 (Νέες Συντεχνίες)

ΠΕΟ – Δ. Εργασίας, Αποικιακός Γραμματέας, Άλλες Συντεχνίες, Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, 1946-1952, 1956-1957, 1963, 1974.

ΝΤΟΚΥΜΑΝΤΕΡ

Den Danske Dodsmine. Σκηνοθεσία: Steen Jensen. DR.DK/ Documentar: 2012.

Μεταλλείο Αμιάντου – Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον. Σκηνοθεσία: Πασχάλης Παπαπέτρου, σενάριο – κείμενα: Γιώργος Κωνσταντίνου, Ιωάννης Παναγίδης, Πασχάλης Παπαπέτρου. Τμήμα Δασών: 2015.

Μεταλλωρύχων μνήμες. Σενάριο-σκηνοθεσία: Πασχάλης Παπαπέτρου. Παγκύπρια Εργατική Ομοσπονδία: 2007

Μπισερό, Θύμησης μιας Περασμένης Εποχής. Σενάριο-σκηνοθεσία: Πασχάλης Παπαπέτρου. Πολιτιστικό Κέντρο Μπισερού Ιδρύματος Δαμιανού: 2019.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

- Βαρνάβα, Χρήστος. Πλανόδιος πωλητής στην ευρύτερη περιοχή δραστηριοποίησης της CMC. Φλάσου: Μάρτιος 2016, Οκτώβριος 2017.
- Γρηγορίου, Χρήστος. Τέως τεχνίτης CMC, κάτοικος Σκουριώτισσας. Σκουριώτισσα: Ιούνιος 2016, Νοεμβρίου 2017.
- Βαττής, Δημήτρης. Μεταλλειολόγος μηχανικός, Διευθυντής ΕΜΕ για την περιοχή του Μιτσερού. Μιτσερό: Οκτώβριος 2015.
- Εκεσής, Σοφρώνης. Τέως αμιαντωρύχος, μετέπειτα χειριστής εκσκαφών και επιστάτης Αμιάντου. Κάτω Αμιάντος: Φεβρουάριος 2015, Οκτώβριος 2016.
- Ευλογημένος, Σπύρος. Τέως κάτοικος Αμιάντου. Λεμεσός: Απρίλιος 2017.
- Ζαχαροπλάστης, Ανδρέας. Τέως εργάτης CMC. Λινού: Φεβρουάριος 2018.
- Ηλία, Σταύρος. Τέως μεταλλωρύχος ΕΜΕ στα μεταλλεία Ασγάτας – Καλαβασού της ΕΜΕ. Καλαβασός: Μάρτιος 2018.
- Θεοδώρου, Χριστόδουλος. Τέως μεταλλωρύχος CMC και κάτοικος Μαυροβουνίου. Κοράκου: Φεβρουάριος 2018.
- Παντελή, Κλεονίκη. Τέως κάτοικος Ξερού. Λινού: Ιούνιος 2015.
- Κρασιά, Ευπραξία. Τέως κάτοικος Λίμνης. Λευκωσία: Ιούλιος 2015.
- Κυριακίδης, Κρίτων. Κοινοτάρχης Κάτω Αμιάντου, τέως εργάτης Αμιάντου. Κάτω Αμιάντος: Απρίλιος 2017.
- Κύτρου, Γιώργος. Τέως κάτοικος του οικισμού Πλατειών της ΕΜΕ. Λεμεσός: Νοέμβριος 2018.
- Κτωρή, Αναστάσης. Τέως τεχνίτης CMC. Τεμπριά: Φεβρουάριος 2019.
- Κωσταντίνου, Χριστόδουλος. Τέως οικοδόμος Αμιάντου. Πελένδρι: Μάρτιος 2017.
- Λάμπρου Μακρή, Παρασκευού. Τέως κάτοικος και εργάτρια Αμιάντου. Λευκωσία: Οκτώβριος 2018.
- Λουκά, Ανδρέας. Κοινοτάρχης Κατυδάτων, τέως κάτοικος Σκουριώτισσας. Κατύδατα: Φεβρουάριος 2019.
- Μεσαρίτης, Γιώργος. Τέως τεχνίτης και επιστάτης των μεταλλείων Μιτσερού – Αγκροκηπιάς της ΕΜΕ. Μιτσερό: Οκτώβριος 2015.
- Μουζούρης, Μιχάλης. Τέως μηχανολόγος μηχανικός Χρωμίου. Λεμεσός: Δεκέμβριος 2018.
- Μπογιατζής, Ανδρέας. Τέως αμιαντωρύχος (εργάτης, μετέπειτα επιστάτης) και κάτοικος Αμιάντου. Ευρύχου: Ιούνιος 2018, Απρίλιος 2019.
- Ξιναρή, Νίτσα. Τέως υπάλληλος γραφείου (γραμματέας) και κάτοικος Αμιάντου και Ξερού. Κακοπετριά: Απρίλιος 2016, Φεβρουάριος 2019.
- Ξιναρής, Μιχαλάκης. Μηχανολόγος Μηχανικός, τέως Διευθυντής του Μηχανικού Τμήματος και κάτοικος του Αμιάντου. Κακοπετριά: Απρίλιος 2016, Φεβρουάριος 2019.
- Παπαδόπουλος, πάτερ Σπυρίδων, Τέως κάτοικος και ιερέας Αμιάντου. Λεμεσός: Απρίλιος 2017.

- Σολέα, Νίκη. Τέως κάτοικος του οικισμού του Αγ. Νικολάου της ευρύτερης περιοχής δραστηριοποίησης της CMC. Φλάσου: Μάρτιος 2016, Οκτώβριος 2017.
- Σταυρινίδης, Ανδρέας. Τέως κάτοικος Αμιάντου. Λευκωσία: Μάρτιος 2019.
- Σταύρου, Αριστοτέλης. Τέως τεχνίτης και επιστάτης της ΕΜΕ στα μεταλλεία Μιτσερού – Αγροκηπιάς, κάτοικος Μιτσερού. Μιτσερό: Οκτώβριος 2015.
- Ταλιαδώρος, Γιώργος. Τέως εργάτης στα μεταλλεία Ασγάτας – Καλαβασού και στο εξαγωγικό κέντρο του Βασιλικού της ΕΜΕ και τέως κάτοικος των Πλατειών και του Βασιλικού. Λεμεσός: Νοέμβριος 2017.
- Ταλιαδώρος, Κωνσταντίνος. Τέως κάτοικος του οικισμού των Πλατειών της ΕΜΕ. Λεμεσός: Νοέμβριος 2017.
- Τζιμαλής, Ανδρέας. Τέως οικοδόμος Αμιάντου και Χρωμίου. Πελένδρι: Απρίλιος 2015, Μάιος 2017.
- Τρεμούρης, Δημήτρης. Εμπειρικός τοπογράφος, τέως εργαζόμενος της ΕΜΕ στα μεταλλεία Ασγάτας – Καλαβασού και στο εξαγωγικό κέντρο του Βασιλικού και τέως κάτοικος των Πλατειών και του Βασιλικού. Λευκωσία: Δεκέμβριος 2015.
- Χαραλαμπίδης, Στέλιος. Τέως τεχνίτης - επιστάτης της CMC και κάτοικος Ξερού. Κατύδατα: Μάιος 2016, Ιούνιος 2017.